

॥ श्री ॥

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह

भाग दुसरा

(श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांचे सन १९१८
पासून सन १९२९ पर्यंतचे निवडक लेख आणि
अध्यक्षीय भाषणे यांचा संग्रह)

प्रकाशक आणि मुद्रक

श्री. यशवंत कृष्ण खाडिलकर

भौदत्तान्नय प्रिंटिंग प्रेस, १३ शेणवीवाडी,
खाडिलकर रोड, मुंबई नं. ४.

आवृत्ति पहिली

सन १९४९

किंमत ६ रुपये

आभार

‘खाडिलकरांचा लेखसंग्रह,’ भाग दुसरा, वाचकांच्या हातीं देतांना मनाला समाधान होत आहे. या लेखसंग्रहांत १९१८ सालापासून २० सालापर्यंतचे केसरीतील लेख, काकासाहेबांच्या संपादकत्वाखाली चाललेल्या लोकमान्यांतील काहीं लेख आणि नवाकाळमधील १९२९ पर्यंतचे लेख संग्रहित केलेले आहेत. त्याशिवाय काकासाहेबांची नाट्य संमेलनापुढील, कीर्तन संमेलनापुढील व साहित्य संमेलनापुढील तीन अध्यक्षीय भाषणे या संग्रहांत दिली आहेत.

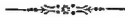
लेखसंग्रहासाठीं केसरीच्या फायली कै. लो. टिळक यांचे नातू श्री. जयंतराव टिळक यांनी व केसरी कचेरीने आपुलकीने दिल्या, लोकमान्य पत्राच्या फायली पुष्कळ प्रयत्न करूनहि मिळूं शकल्या नाहीत. तथापि लोकमान्याच्या पहिला अंक श्री. रामभाऊ पटवर्धन सांगली, व लो. टिळकाविषयीच्या लोकमान्यांतील लेखमालेचे अंक बी. दत्ताराम आणि कंपनीचे श्री. गो. शि. लिमये यांनी अत्यंत जपून ठेवल्यामुळे त्यांजकडून मिळूं शकले. याबद्दल श्री. जयंतराव टिळक, केसरी कचेरी, श्री. पटवर्धन व श्री. लिमये यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे.

केसरीतील लेखांची निवड काकासाहेब खाडिलकरांनी स्वतःच करून ठेवली होती. नवाकाळमधील लेखांची या संग्रहासाठीं निवड त्यांच्या पश्चात करण्याचा प्रसंग आला. व ती निवड करतांना मनाचा मोठा गोंधळ उडाला पण केसरीतील लेखांची निवड करतांना काकासाहेबांनी जी पद्धति स्वीकारल्याचें आढळून आलें. व पद्धतीला वाट पुसत नवाकाळमधील लेखांची निवड केली आहे. लेखसंग्रहाच्या पहिल्या भागाप्रमाणेच दुसऱ्या भागासाठीं हि श्री. न. र. फाटक यांनी ‘लेखसंग्रहाची पार्श्वभूमी व स्थायीभाव’ हा लेख या संग्रहासाठीं दिल्या आहे. संग्रहातील लेख वाचतांना या लेखाचा उपयोग वाचकांकटून होईलच.

नवाकाळ कचेरी
मुंबई नं. ४
ता. ५-९-४९

प्रकाशक

‘लेखसंग्रहा’ची पार्श्वभूमि व स्थायीभाव

आज कै. काकासाहेब खाडिलकरांच्या लेखसंग्रहाचा दुसरा खंड महाराष्ट्रीय जनतेला सादर होत असून त्यांत केसरीतील १९१८ ते १९२० पर्यंतचे, लोकमान्यांतील १९२१ सालांतले आणि त्यानंतर नवाकाळमधील १९२९ फेब्रुवारी पर्यंतचे या प्रमाणे संग्रहणीय लेख व पुढे त्यांनी निरनिराळ्या परिपद्-संमेलनांतून केलेली भाषणे यांचा समावेश केलेला आहे. लोकमान्यांत काकासाहेबांनी लिहिलेले सर्व लेख प्रयत्न करूनहि मिळाले नाहीत. फक्त १९२१ सालांतील कै. लो. टिळकांची विचारसरणी व कामगिरी या विषयांसंबंधी त्यांनी पहिल्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने लिहिलेले जेवढे लेख मिळाले तेवढ्यावरच तूर्त समाधान मानून ध्यावे लागत आहे. नवाकाळमधील लेखांची निवड करतांना त्या त्या विषयांवरील प्रातिनिधिक वाटणारा लेख ध्यावयाचा असे धोरण ठेवलेले आहे त्यांच्या नवाकाळमधील बहुतेक लेखांतून सुभाषितांसारखे नवे-नवे विवेचन असल्यामुळे वरील धोरण अंमलांत आणतांना मनाला एक प्रकारचा संकोच वाटत असतां हि विस्तारभयाने सारे लेख वेष्ट्याचा मोह आवरण्वाशिवाय गत्यंतर नव्हतें. शेवटचा लेख काकासाहेबांचा नव्हता ही गोष्ट महशूर आहे; परंतु त्या लेखावरून त्यांना एक वर्षाची कैद भोगावी लागली, हे त्याचें महत्त्व लक्षांत घेऊन त्याला या संग्रहांत स्थान दिलें. अशाच महत्त्वासाठी ‘महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी’ (पान २३८) या लेखाचा प्रस्तुत संग्रहांत आदर केलेला आहे. या लेखांत पक्षापक्षाचा कळह उद्भवला असतां जनतेनें स्वहिताची जागीव वाळगून कसे चागावे, या विषयी उब्बोधक एवना असल्या तरी या लेखानिमित्त, ज्यावर त्यांत टीका आहे, त्या

पक्षांतील कांहीं प्रमुखानी काँग्रेसकडे वेअवूची फिर्याद केली होती, याचें स्मरण पुष्कळांना असेल. काकासाहेबांच्या टीकेची दिशा व धार ही त्या लेखाच्या योगानें अनुभवास आल्याशिवाय रहात नाहीं, म्हणून त्याला टाळणें योग्य वाटलें नाहीं.

या संग्रहाचा प्रारंभ कै. टिळकांच्या गुणसंकीर्तनपर लेखानें होत असल्यामुळें ह्याच्या अनुरोधाने टिळक-चरित्रविषयक लेखांचा परामर्श अगोदर घेऊन मग इतर लेखांकडे वळणें उचित होईल. टिळकांचें केळकरांनी लिहिलेलें चरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर त्यावर नाखूष असलेल्या टिळकभक्तांशीं बोलतांना पुष्कळदां खडबड मिळाल्यास आपण तीन चारशें पानें भरतील इतक्या वेताचें टिळकांविषयी लेखन करणार आहों, असा संकल्प काकासाहेबांच्या मुखातून बाहेर पडत असे. १९२६ मध्ये यांनी आपला लेखसंग्रह प्रसिद्ध करण्याची कल्पना मनावर घेऊन केसरीच्या १८९६ पासून फायली जमविल्या तेव्हां या निमित्तानें टिळकांच्या चरित्रा चेहि सद्गुण निरीक्षण होऊन सदर संकल्प तडीस नेतां येईल, असे उमेदीचे उद्गार ते काढीत असत; परंतु लेखसंग्रहाचा वेत तेव्हां मार्गे पडल्यावर टिळक चरित्राविषयी लिहिण्याचा हेतूहि मार्गे पडला. १९४६ मध्ये लेखसंग्रहाच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप येण्यासाठीं केसरीतील लेखांची निवड करताना टिळकांच्या चरित्राविषयी त्यांच्या अंतरंगांत प्रेरणा उत्पन्न होण्याजोगें त्याचें प्रकृतिमान उरलें नव्हतें. यामुळें तो संकल्प सिद्धीस जाण्याचा योग आला नाहीं; तरी सुद्धा काकासाहेबांनीं टिळकांच्या कर्तृत्वाची मूर्ति आपल्या हृदयांत कशी निर्माण केली होती, याचा परिचय त्यांच्या टिळकांविषयीच्या लेखांवरून जिज्ञासूंना होण्यासारखा आहे.

हो. टिळकांना १९०८ साली मुंबई हायकोर्टानें सहा वर्षांची शिक्षा दिल्यावर काकासाहेबांनीं केसरीत जे दोन लेख लिहिले आहेत, त्यांच्याकडे

या संदर्भात लक्ष देणें अवश्य आहे, ते लेख पहिल्या भागांत ४२७ ते ४४६ या पानांत आहेत. टिळकांचें वय शिक्षेच्यावेळीं ५२ वर्षांचें होतें. त्यांचें शरीर मधुमेहासारख्या रोगानें व देशकार्याच्या धकाधकीनें जर्जर झालेलें होतें; अशा स्थितीत कित्येक दिवस आपल्या खटल्याचें काम स्वतःच अतिशय परिश्रम घेऊन त्यांनीं पार पाडलें. आपल्याला बरीच मोठी शिक्षा होणार याचीहि त्यांना अटकळ होती, यामुळें त्यांनीं आपल्या वचावाच्या भाषणाला देशोद्धाराच्या उपदेशाचें रूप दिलें व्हीरूनें त्यांना दोषी ठरविल्यावर त्यांनीं जे स्फूर्तिदायक उद्गार अत्यंत निर्भयतेनें काढले, त्यांना अर्वाचीन राजकीय इतिहासानें चिरंजीवपद अर्पण केल्यास नवल वाटायला नको. काकासाहेबांच्या चित्तावर त्या खटल्याच्या प्रसंगाचा व त्या धीरोदात्त उद्गारांचा अतिशय खोल परिणाम झाला होता. पहिल्या भागांतील पूर्वनिर्दिष्ट लेखांत काकासाहेबांनीं टिळकांच्या चरित्राचें व कर्तृत्वाचें जें सार निवेदन केलें आहे, त्यांत या परिणामाच्या छटा जशा विविधतेनें दिसतात तशाच टिळकभक्तीच्याहि छटा एकतानतेनें अनुभवास येतात. टिळकांच्या राजकीय कर्मयोगाची काकासाहेबांनीं मांडलेली मीमांसा (पान ४३१-४३२) पहिल्यास टिळकांच्या कामगिरीचें गीतोपदेशाची कसोटी लावून आपल्या अंतरंगांत त्यांनीं कसें आकलन व संकलन केलेलें होतें, याबद्दल अधिक निवेचन करण्याची जरूरी नाही. टिळकांनीं आपला खटला स्वतः कां चालविला याचें काकासाहेबांनीं केलेलें स्पष्टीकरण आणि त्यानंतर टिळकांच्या चरित्राचें सांगितलेलें रहस्य टिळकभक्तांना आज देखील वाचनीय वाटेल. 'टिळक आणि दावर' या मथळ्याच्या दुसऱ्या लेखांत काकासाहेबांनीं हायकोर्टातील टिळकांच्या शेवटच्या उद्गारांची महती निवेदन केलेली आहे. या निमित्तानें त्यांनीं दावर यांच्या शिष्याशाषांच्या भाषणाचा इत्यर्थ टिळकांच्या उद्गारांतील स्वराज्यविषयक

तळमळीच्या तुलनेने लोकांच्या निदर्शनास आणलेला आहे.

१९१४ मध्ये टिळक आपली शिक्षा भोगून परत स्वदेशांत व स्वजनांत आल्यानंतर त्यांनी पुनः आपल्या चळवळीत चैतन्य ओतले. त्यानंतर १९१८ साली स्वराज्याच्या शिष्टाईसाठी ते विलायतेस जाण्याला निघाले तेव्हां पुण्यास निघालेल्या त्यांच्या प्रचंड मिरवणुकीच्या निमित्ताने फाकासदेवांनी लिहिलेल्या लेखांत आणखी एकदां टिळकांची राजकारणांतील थोरवी गाईलेली असून 'स्वराज्य संघाची दुसरी परिपद' या लेखांतहि तोच प्रकार अनुभवास येतो. केसरीतील 'लोकमान्यांची शिकवणूक' हा फाकासदेवांचा केसरीतील शेवटचा लेख (१० आगस्ट १९२० पान-१३३-१३९) टिळकांच्या चरित्राचे आध्यात्मिक स्वरूप लोकांना समजावून देण्यासाठीच लिहिलेला आहे. टिळक-चरित्रावर आजपर्यंत लिहिल्या गेलेल्या लेखांत या लेखाला अत्युच्च श्रेणीमध्ये वसवावे लागेल. ता. १ आगस्ट १९४८ रोजी मुंबईच्या रेडियोसाठी फाकासदेवांनी केलेल्या भाषणाच्या वेळी याच लेखातील विचार त्यांच्यापुढे होते. 'लोकमान्य' दैनिकाच्या पडिल्या अग्निलेखांत त्यांनी टिळक-चरित्र केसरीतल्या शेवटच्या लेखाप्रमाणे पुनः एकदां वर्णून टिळक व गांधी यांच्या चळवळीची अभिवृत्ता स्पष्ट केली आहे. त्या लेखातील अखेरचा मजकूर फाकासदेवांची म. गांधींच्या राजकारणातील भूमिका व प्रतिष्ठा यांवर समतुल्य प्रकाश टाकणारा आहे. (पान १४५)

'गुरुस्थानी अवटेल्या लो. टिळकांचे चरित्र टोळ्यापुढे ठेवून, लोकांचा संघार नेटका दशासू म्हणून त्यांनी सोमलेल्या फारामूढवासासारखा ताध्याने उद्दीन हांगारी राभूमविज नीट जागी ठेवून, आणि त्यांच्या परिणाम उद्देगांतील समुद्रोद्रेग आमपे पाऊन बांधवे न पटण्यावद्दल नमन करून, त्यांनी दागविलेला स्वराज्याचा मार्ग त्यांच्या संप्रदायास शोभेल

अशा रीतीने चोखाळण्यास त्यांच्याच नांवाचें हें दैनिक पत्र कधीहि कमी करणार नाही ' अशी लोकमान्य दैनिकाच्या पहिल्या अग्रलेखांत केलेली प्रतिज्ञा यथार्थ असल्याचें सिद्ध करण्यासाठी त्या दैनिकाच्या दोन वर्षांतील संपादकीय कारकीर्दीत काकासाहेबांनी टिळक व गांधी यांच्या विचारसरणीत भेद नाही हें महाराष्ट्राच्या गळीं उतरण्यासाठी यरेच लेख लिहिले; त्यांतले कांहीं या संग्रहांत आलेले असून ते बारकाईने वाचल्यास टिळकांचें चरित्र व शिकवण त्यांनीं किती व कशी आत्मसात् केली होती याचा उत्तम प्रकारें अनुभव येतो. ' आज टिळक असते तर ' असा प्रश्न उगस्थित करून त्यांनीं खिलाफतीच्या चळवळीशीं फारकत साधली असती, कायदे-मंडळाच्या निवडणुकी लढविल्या असत्या, तडजोडीचें धोरण स्वीकारलें असतें, वगैरे मुद्दे महाराष्ट्रासमोर ठेवण्याचा उद्योग कित्येक टिळकानुयायांनीं १९२०-१९२३ या सालांत अतिशय आग्रहांने व चिकाटीने चालविला होता. तो उद्योग कसा चुकीचा होता, हें महाराष्ट्राला पटविण्यासाठीं कांहीं लेखांत टिळक चरित्राची माहिती नमूद करून तर कांहीं लेखांत प्रखर युक्तिवाद लढवून काकासाहेबांनीं गांधीजींच्या चळवळीची जी सेवा केली तिला महाराष्ट्राच्या तत्कालीन राजकीय वाङ्मयांत तोड सांगणार नाही. भाषा, विचार, आणि माहिती अशा तिन्ही अंगांनीं हे लेख वाचण्याबोगे आहेत. टिळकांच्या गीतारहस्यावर काकासाहेबांचें अपरिमित प्रेम असल्यामुळें ह्या ग्रंथाची त्यांनीं केसरीतील शेवटच्या लेखांत जशी स्तुति केली आहे तशीच लोकमान्यांतहि एक स्वतंत्र लेख लिहून केली आहे. हे दोन्ही लेख एकत्र घेऊन वाचल्यास टिळकांचें जीवन आणि त्यांनीं संशोधिलेलें गीतारहस्य यांत मुळींच भेद नसल्याचा काकासाहेबांचा सिद्धान्त वाचकांच्या अंतःकरणावर ठसण्यास उशीर लागणार नाही. काकासाहेब कधीं कधीं म्हणत असत कीं टिळकांचें गीतारहस्य अजून विदेहावस्थेंत आहे. तें कर्मभूमीत जसें उतरावें तसें

उतरलेले नाही. जेव्हा त्याचा प्रचार हरिदास, पुराणिक, अध्यात्म, देश-कार्यातील वक्तेप्रवक्ते लोकांत करायला लागतील व असा प्रचार लोकांच्या दिनचर्येत सहजपणाने उतरलेला आहे असे दिसेल तेव्हाच गीतारहस्य सदेहावस्थेने कर्मभूमीत उतरले असे ठरणारं आहे. याचा अर्थ गीतारहस्याची लोकांनी पारयणें व पोषट्पंची करावी असा नसून गीतारहस्यांत दाखविलेल्या दिशेने बुद्धीच्या क्षेत्रांतील सर्व व्यवहार होऊ लागले पाहिजेत, असे काकासाहेब आपल्या म्हणण्याचा खुलासा करीत असत. त्यांनी १९३० नंतर प्राचीन ग्रंथांचा अभ्यास करून जी नव्या विवेचनाची पुस्तके लिहिली आहेत, ती त्यांनी आपल्यापुरती गीतारहस्याची सेवा कशी केली याची साक्ष पटविणारी आहेत. काकासाहेबांनी टिळक-चरित्र लिहिले असतं तर त्याचें स्वरूप कसे दिसले असतें, याची कल्पना टिळकांवरील लेखांनी करून घेतां येते.

१९२२ च्या मार्चमध्ये म. गांधींना सरकारने तुरुंगांत अडकविल्यावर जो बुद्धिभेद थांबावा म्हणून काकासाहेबांनी टिळक-चरित्राचा आपल्या अधिकाराने ऊहापोह केला तो बुद्धिभेद पुढे जास्तच भडकला. काकासाहेबांना 'लोकमान्य'ला राम राम ठोकून 'नवाकाळ' काढावा लागला याच्या मुळाशी हा बुद्धिभेदच होता. १९२३ च्या मार्चमध्ये 'नवाकाळ' सुरू केल्यावर या बुद्धिभेदाच्या आधाराची एक नवी फळी काँग्रेसमध्ये उभी राहिली. देशांतील अनेक नामांकित पुढारी त्या फळीचे पुस्तकतें असले तरी काँग्रेसमध्ये या फळीला बहुमताचा आशीर्वाद कधीच लाभला नाही. १९२४ मध्ये म. गांधी तुरुंगांतून सुटले व त्यांनी या फळीला मार्ग मोकळा करून दिल्यावर अवघ्या दोन वर्षांत ती दुभागली. म. गांधी पुनः राजकारणाच्या रणक्षेत्रांत आपल्या पूर्वीच्या निष्ठेने व तशाच जोमाने उतरतांच बुद्धिभेदाच्या मोदिमेचा प्रभाव ओसरत गेला, व म. गांधींच्या

विचारसरणीची स्वतंत्रपणे तरफदारी करण्याचें कामहि संपुष्टांत आलें. म. गांधी जो पवित्रा द्यकतीक तो तया कां द्यकावा लागला, याचा खुलासा ते स्वतः आपल्या नियतकालिकांच्या द्वारे अविश्रांतपणे करित असत; तो खुलासा महाराष्ट्राच्या सामान्य जनतेश मनत्रावून सांगण्याची जबाबदारी काँग्रेस पक्षीय मराठी वृत्तपत्रकारांची होती. ही जबाबदारी काकासाहेब आपल्या लेखणीच्या कसलेल्या कुशलतेने व अत्यां समरतनेने पार पाडीत होते.

गांधीजी तुरुंगांत व बाहेर काँग्रेसच्या गोटांत फूट अशा स्थितींत गांधींच्या राजकारणाविषयी लोकांची भक्ति टिकवून धरण्याचें काम अतिशय विकट होतें; परंतु ज्याकरितां काँग्रेसचे कित्येक पुढारी गांधींच्या राजकारणाशी फटकले तो मुख्य विषय कौन्सिलांत जाण्याचा होता. १९२३ मध्ये कायदेमंडळांतील खऱ्याखऱ्या लोकमताला धाव्यावर घेवून मिठाचा कर विनदिकत वाढविल्यामुळे कायदेमंडळांतील लढाईच्या परिणामकारकतेबद्दल लोकांचा विश्वास डळमळणें स्वाभाविक होतें. हा प्रसंग काकासाहेबांसारख्यांच्या नजरेतून सुटणें शक्य नसल्यामुळे त्यांनी गांधींच्या राजकारणासाठीं त्याचा उपयोग करून घेतला. नवाकाळ निघाल्या-नंतर राष्ट्रीय निशाणाचा झगडा सुरू झाला. तो लोकांच्या स्वराज्यविषयक स्वाभिमानाचा दर्शक होता. याशिवाय त्यावर्षी काँग्रेसमध्ये व काँग्रेसबाहेर जें घडलें त्याची माहिती काकासाहेबांच्या १९२३ सालाच्या लेखांतून आलेली आहे. नवाकाळमध्ये टिळकांच्या कर्तृत्वाचीं तत्वे काकासाहेबांनी लोकमान्यांतल्या लेखमालेप्रमाणें विस्तारानें प्रतिपादन केलेलीं नाहींत. १९२३ मधील त्यांचा फक्त एकच लेख 'लो. टिळक आणि समूहाचा आत्मयज्ञ' या संग्रहांत घेतलेला आहे. टिळकांच्या कर्तव्यगारींतील आणखी एका अंगात किंवा झांकलेल्या मूल्यावर प्रकाश टाकणारा तो लेख आहे.

१९२४ ते १९२९ या पांच वर्षांत म. गांधींच्या दुर्दम्य प्रेरणेमुळे

हिंदी राजकारणाची चक्रे अतिशय वेगाने फिरू लागली होती, सारा देश त्या वेगाने गजबजून गेला होता आणि जनतेच्या जीवनाची चिरकालीन स्थिरता हादरून तिळा स्वराज्यानुकूट आकार धारण करण्याची आवश्यकता यादं लागली होती. गांधींनी कौन्सिलांतील राजकारण दास-नेहरूंच्या पुढारीपणाच्या गळ्यांत टाकून खादीचा प्रसार, हिंदु-मुसलमानांचे ऐक्य, अस्पृश्यता निवारण यासारखी कार्ये आपल्या अंगावर घेतली, तुसंगांतून सुटल्यावर थोड्याच अवधीत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसाठी गांधीजींनी दिल्लीस मोठा उपवास केला; या उपवासांत शक्ति क्षीण झाल्याचा अनुभव येत असतां हि उरल्या-सुरल्या शक्तीने अर्धा तास चरख्यावर सूत काढण्याचे आपले मत त्यांनी सोडले नाही. परंतु या उपवासाच्या पूर्वी म. गांधींना आपल्या काही अनुयायांच्या उच्छृंखलपणाचा जो अनुभव आला त्याबद्दल काका-साहेबांनी प्रकट केलेली मते अवश्य नजरेखाली घालण्यासारखी आहेत, महात्माजींनी यावेळी नमते घेतले; परंतु आपला मार्ग सोडला नाही. त्यांनी खादीच्या वाढीची संस्था निर्माण केली, चरख्याचे स्वराज्याच्या चळवळीत महत्त्व काय व त्याविरुद्ध निघणाऱ्या आक्षेपांत भरीवपणा कितपत आहे, यासंबंधाचे १९२४-२५ सालांतले लेख पाहिल्यास काकासाहेबांच्या संपादकीय कर्तव्यदक्षतेबद्दल निराळा पुरावा द्यायला नको.

१९२५ च्या विशेष महत्त्वाच्या घटना याबला खुनाच्या खटल्याचा निकाल, याच दिवसांत इंग्लंडांत उघडकीस आलेले काश्मीरच्या महाराजांचे एक कुलगडे, दासबाबूंचा मृत्यु, वन्दाडचे ना. तांबे यांनी मध्यप्रांत सरकारांत केलेला प्रवेश, खादीच्या प्रसारावरून म. गांधींचा डॉ. रविद्रनाथ टागोर यांच्याशी झालेला वाद, आणि दास-नेहरूंनी स्थापन केलेल्या पक्षांतील पाटाफूट या होत. याबलाच्या गुनाशी मुमताज नामक स्त्रीचा संबंध असल्यामुळे त्या खटल्याच्या निषाध्यबद्दल लिहितांना काकासाहेबांनी मानवृद्ध्याचे

जें वर्णन केले आहे, तें त्यांच्या मूलगामी दृष्टीचें एक ठळक प्रमाण आहे. (पान ३५४) या खुनाच्या प्रकरणानें अखेरीस इंदूरच्या तत्कालीन महाराजांवर आपलें राज्य सोडण्याची पाळी आली, त्यासंबंधाच्या लेखांत काकासाहेबांनीं संस्थानिकांच्या दीनावस्थेची माहिती स्पष्ट केली आहे. 'नीतिभ्रष्ट व निर्लज्ज' या लेखांत कादमीर नरेशाच्या प्रकरणावरून इंग्लंडच्या सामाजिक नीतिमत्तेच्या न्यायाचें घोर स्वरूप उघड केलेलें आहे. दासबाबूंच्या स्मारकावर करण्यांत आलेल्या कुत्सित आरोपांचें निराकरण 'मेलेल्यांना खाऊन जगणें' या लेखांत आहे. गांधी-टागोर वादांतील गांधींची भूमिका काकासाहेबांनीं 'कंटाळवाणा चरखा' या लेखांत संदेहातीत केली आहे. दास-नेहरूंच्या पक्षांतून बाहेर पडून जयकर-केळकरांनीं स्थापन केलेल्या सवत्या सुभ्याचा समाचार 'नवे संभाजी' या लेखांत पहायला सांगितो. १९२६ सालांत या सवत्या सुभ्याचा जो मतप्रचार टिळकांच्या नांवावर सुरू झाला होता, त्याला 'टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता' या लेखांत उत्तर आहे (पान ४१६). या लेखावरील संस्कृत श्लोक गाथित्री मंत्रांतील कित्येक शब्द गुंमून काकासाहेबांनीं 'लोकमान्य' पत्राचें ब्रीद म्हणून तयार केला होता. मार्गे लोकमान्याच्या पहिल्या अग्रलेखांतील एक उतारा दिलेला आहे. तो या श्लोकाचें भाषांतर किंवा हा श्लोक ह्यांतील विचारांचें संस्कृत रूपांतर ठरणारा असल्याचें चाणाक्ष वाचकांना सांगायला नको.

१९२७ सालांत चीनमध्यें डॉ. सन्यतसेन यांच्या राष्ट्रीय पक्षाची संघटना प्रबळ झाल्याचा अनुभव येऊं लागला. या संघटनेची माहिती 'नव्या चीनचे दैवत' या लेखांत आलेली आहे. याच वर्षी अफगाण अमीर अमानुल्ला हे हिंदुस्थानांतून युरोपच्या प्रवासाला गेले. १९२७ हें शिवाजी महाराजांचें जन्मवर्ष मानणारांनीं मुंबईत ना. जयकरांच्या पुढाकारानें एक

मोठा त्रिशतसांख्यत्तरिक महोत्सव साजरा केला. त्यास अनुलक्षून काका-
साहेबांनी शिवाजीच्या कामगिरीचें घोरण दाखविणारे लेख लिहिले ते
इतिहासाच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक होणारे आहेत. १९२८ मध्ये साऱ्या
जनतेचें लक्ष वेधून घेणारा ' बारडोलीचा साराबंदीचा सत्याग्रह ' सुरू झाला.
१९२९ सालच्या प्रारंभी अकमागिस्तानांत राज्यक्रांति झाली. फेब्रुवारी महिन्यांत
मुंबईस ' हिंदुमुलमानांचा भयंकर दंगा ' १८९३ सालानंतर छत्तीस वर्षांनी
सुरू झाला. ' नवाकाळ 'मधील त्यात्रिपथीचा एक अप्रलेख व त्यानंतर चार
दिवसांनी प्रसिद्ध झालेली संकीर्ण समालोचनांतील काही स्फुटें, याच्या आधारे
काकासाहेबांवर राज्यद्रोहाचा आरोप ठेवून सरकारने त्यांस एक वर्षाची
कैदेची शिक्षा फर्मावली. यानंतर काकासाहेबांनी ' नवाकाळ 'साठी काही
लिहिले नाही. तीन वर्षांपूर्वी एका लहानशा वेदान्ताच्या पुस्तकावर त्यांनी
एक १५-२० ओळींचा अभिप्राय लिहिला होता, तो त्यांचा नवाकाळ-
मधील शेवटचा लेख म्हणता येईल. त्यांच्या नाटकाशिवायच्या लेखनाचा
प्रारंभ एका पुस्तकावरील अभिप्रायानें झाला. शेवट देखील अशा अभि-
प्रायानें व्हावा हा योगायोग डोळ्यांत भरणारा आहे. सदर अभिप्राय
लिहितांना काकासाहेबांचा हेतु काय होता हे समजायला आज काहीच
साधन नाही. परंतु आपल्या वृत्तपत्रीय लेखनाची अंतिम सीमा पुस्तकाच्या
अभिप्रायानेच पूर्ण व्हावी, असे त्यांच्या मनांत तेव्हां अमावे, असें
वस्तुस्थितीवरून मानायला हरकत नाही.

येथवर पूर्वीच्या आणि या संग्रहांतल्या लेखांचा मोटक आढावा
वाचकांपुढे ठेवला आहे. त्याच्या अनुरोधानें काकासाहेबांच्या संवादकीय
कामगिरीचें स्वरूप निवेदन केल्यास ते अस्यांनी होणार नाही. कागाठी
ठिळक चरित्रातील निरनिराळ्या घटनांकडे पहाण्याची काकासाहेबांची
दृष्टि कशी होती हा प्रश्न प्रथम विचारांत घेणें उचित होईल. ठिळकांना

१९०८ साली सहा वर्षांची शिक्षा झाल्यावर त्या निमित्ताने त्यांचे त्यापूर्वीचे २५।३० वर्षांचे चरित्र सांगतांना काकासाहेबांनी अनेक प्रकरणांचा निर्देश करून (पान ४३०) “स्वरान्याच्या धुवाकडे दृष्टि निश्चल ठेवावयाची व त्या दृष्टीच्या रोखाने त्या त्या परिस्थितीत कोणते कर्म दृष्ट आहे त्याचा - सिद्धांत बांधून त्याप्रमाणे कायावाचामनाने (ते) आचरीत असावयाचे.... एकदां सिद्धांत ठरून कर्माला आरंभ झाल्यावर त्या कृत्यास घालत्या गाड्याचे स्वरूप येईपर्यंत अडचणीची, अडथळ्यांची, संकटांची, प्रव्यहानीची, किंवा शरीरकलेशाची त्यांनी केव्हाहि पर्वा केलेली नाही.... परिस्थितीशी झगडून आपणास पुढे पाऊल टाकावयाचे आहे, ह्याविषयी ते सावधान असल्यामुळे स्वतःच्या पावलापुढे परिस्थितीला त्यांनी कधीहि “जाजं दिलेले नाही. अंतिम साध्याकडे दृष्टि ठेवून राजकीय व इतर चळवळींतील आपले सिद्धांत रा. टिळक ह्यांनी ठरविलेले आहेत.... अंतिम साध्यासंश्रवाने राजकीय चळवळीतील कर्मयोग्यांत सर्वांत पुढच्या रांगेत उभे रहाण्याची पराक्रांष्टा करण्यांत त्यांनी कमी केलेले नाही. स्वदेशभक्तीच्या सूत्राने त्यांच्या निरनिराळ्या चळवळी एके जागी गोवता येतात.... बाह्यतः परस्पर विरोधी दिसणारी कर्मे स्वदेशभक्तीच्या दृष्टीने सुसंगत दिसू लागतात.... राजकीय चळवळीचा अंतिम साध्याचा त्यांचा सिद्धांत कायम ठरलेला आहे; व त्याबद्दल त्यांच्यावर कोणाचीच यकदृष्टि नाही, पण रोजच्या वर्तनांत जे नियम रा. टिळक घालून देत असत व त्यावरहुकूम अंगीकृत कार्याची, दम न खाता, मेहनतीत कुचराई न करता, परिस्थितीकडे पूर्ण लक्ष पोंचवून व सरकारने जितकी भूजून साधने वापरण्याची परवानगी कापच्याने दिली असेल त्याचा पूर्ण उपयोग करून जी एकसारखी पाठ पुरवीत असत, त्यामुळे ते काही अधिकार्यांच्या डोळ्यांत खुपत” टिळकांच्या कामगिरीचे तात्त्विक दृष्टीने

‘स्वतःसंबंधानें’ या प्रारंभीच्या लेखांतहि भरपूर दृष्टीस पडतो. १ आगस्ट १९४८ रोजी रेडियोवरील संवादांत हेच विचार त्यांनीं प्रकट केले आहेत. या सर्वांची संगति लावल्यास ‘मी टिळकाइट आहे’ असा जो उद्गार हो, टिळकांच्या नातवाच्या कानीं आयुष्याच्या अखेरीस घातला तो कसा यथार्थ होता, याविषयी खात्री पडेल. गांधींच्या स्वावलंबनपर आध्यात्मिक विचारसरणीचें काकासाहेबांनीं १९०९ सालच्या एका लेखांत स्वागत केलें असून टिळक १९१८-१९१९ या वर्षांत विलायतेस असतां रौलट कायद्याच्या निषेधाच्या निमित्तानें झालेल्या देशव्यापी सत्याग्रहाचा काकासाहेबांनीं केसरीमधून जो पाठपुरावा केला आहे तो पाहिल्यास व टिळकांनीं मृत्युपूर्वी गांधीजींविषयीं दाखविलेली अनुकूलता (जी ‘खुद्द टिळकांचेच उद्गार’ या लेखांत नमूद आहे) विचारांत घेतल्यास काकासाहेबांची गांधींच्या राजकारणांतील भूमिका पूर्वीच्या परंपरेलाच धरून भक्कम असल्याचें लक्षांत येईल. ‘लोकमान्यांची शिकवणूक’ या लेखांत ‘हो, टिळक यांचें चरित्र भूतकालाला व्यापून पुढील इतिहासावर पसरलेलें दिसत आहे,’ असें एक सूचक वाक्य आलेलें आहे. तें वाक्य काकासाहेबांचें टिळकशिष्य या नात्याचें भावी कर्तव्य लक्षांत आणून देणारें आहे. याप्रमाणें टिळका-संबंधी काकासाहेबांच्या सान्या लेखांचें परिशीलन केल्यास टिळक चरित्रा-प्रमाणें त्यांनीं आपल्या रहाणीला व संपादकीय कामगिरीला वळण लावले होतें याबद्दल शंका रहाणार नाही. टिळकांच्या शिकवणुकीला धरून काकासाहेबांनीं स्वराज्याच्या ध्येयाची अग्यंड सेवा केली, असें तात्पर्य स्वीकारावें लागतें.

काकानाहेबांचे लेख वाचीत अगतां त्यामध्ये मनुष्य प्राण्याच्या वैयक्तिक व सामुदायिक जीवनाच्या देशोद्धारमूलक अनुभवांतून निघणाऱ्या अनेक निरस्थायी तत्त्वांचा साधक बाधक कशाप्रह दृष्टीस पडतो, असा उद्गारोह

करण्याची त्यांची वृत्ति केसरीत प्रवेश करण्यापूर्वीच त्यांच्या ठिकाणी चालू घडामोडींच्या अखंड चिंतनमननाचें परिपाकवस्थेस आलेली होती, असें त्यांचे वि. शा. विस्तारांतले लेख वाचल्यास ध्यानांत येणारें आढे. नाटकांतील संवादांतहि अशा तऱ्हेचा उहापोह दृष्टीस पडतो. केसरीच्या पहिल्या लेखांत त्यांचें दर्शन घडतें. पुढें पुढें तर असा उहापोह बहुधा प्रत्येक लेखांत आल्याचें पहावयास सापडतें. समोर आलेल्या विषयाची चर्चा करतांना तो विषय मानवी स्वभावांतून कसा उद्भवतो या प्रश्नाचें त्रिनचूक उत्तर काढून त्याच्या अनुरोधानें जनतेला व राज्यकर्त्यांना ज्याच्या त्याच्या कर्तव्याचा मार्ग सुचविणें हा प्रकार काकासाहेबांच्या लेखनांत जेवढ्या मोठ्या प्रमाणांत आढळतो तेवढा दुसऱ्या कोणत्याहि त्या काळच्या वृत्तपत्रसंपादकाच्या लेखनांत आढळणार नाही, या प्रकारांत उपमादृष्टांतादि शृंगारसाज नाही. शक्यतोवर अगदीं साध्या भाषेंत काकासाहेब आपली विचारसरणी वाचकांना समजावून देत असत, या संबंधाचे केसरीतील व लोकमान्यांतील लेख सोडून लोकमान्य नवाकाळच्या लेखांतील उदाहरणांचा निर्देश करावयाचा म्हण्टल्यास 'टिळक आणि स्वावलंबन' या लेखांतील स्वावलंबनाचें विवेचन, 'टिळक आणि बहिष्कार' यांतील चिकाटीच्या गुणांचें स्पष्टीकरण 'विद्वान नाहीत' यांमधील विद्वत्ता आणि पराक्रम या दोन गुणांची सामुदायिक उठावणीच्या दृष्टीने केलेली मीमांसा, 'कंटाळवाणा चरला' यांतील नित्यकर्माचें, व यमनियमांचें दाखविलेले महत्त्व, 'दरिद्र नारायण' यांतील दरिद्राच्या अंगी स्वयंसिद्ध असलेल्या स्वोद्धाराच्या सामर्थ्याचें निरूपण, 'कौन्सिलांवर बहिष्कार कां घातला?' यांतील आरामतळफी राजकारणाच्या विघ्नसंतोषीत्वावर प्रकाश टाकणारा मुक्तिवाद, यर्गरे भाग हा संग्रह काळजीने वाचणारांच्या सहज श्रव्यांत भरणारे आहेत.

मराठी भाषेमध्ये वृत्तपत्रांच्या द्वारे अनेक नवे नवे शब्द रूढ झाले आहेत. काकासाहेबांच्या युद्धविषयक लेखांतून लष्करी व्यवहाराच्या परिभाषेचे किती तरी शब्द दाखवितां येतील. राजकीय परिभाषा मराठीत कशी बनत गेली याचा अभ्यास करणारांनाहि काकासाहेबांचे अनेक लेख उद्बोधक वाटतील. १८९७ सालीं टिळकांना शिक्षा झाल्यावर जनता किंवा लोकपक्ष या ऐवजी त्यांनीं प्रजापक्ष असा शब्द वापरला आहे. त्यापूर्वी राष्ट्रीयत्व याबद्दल 'राष्ट्रधर्म' असा शब्द केसरीमध्ये उपयोगांत आल्याचें दृष्टीस पडतें. १९१८ सालीं पहिलें महायुद्ध संपतां संपतां Self-deterMination हा शब्द उदयास आला. हल्लीं त्याचा मराठी पर्याय स्वयंनिर्णय असा आहे, परंतु काकासाहेबांनीं प्रारंभीं केसरीच्या लेखांत 'स्वसंमति' हा शब्द योजलेला आहे. 'आर्गनाइज्ड' म्हणजे देहधारी, संकशन म्हणजे हत्यार, या प्रमाणें त्यांनीं वेळोवेळीं पुष्कळ नवे शब्द मराठीत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. आतां पहिल्या देहधारी ऐवजी संघटित हा शब्द जास्त प्रचारांत आलेला आहे. यासंबंधांत आणखीं बरींच उदाहरणें दाखवितां येतील.

एखादा विषय विवेचनाला घेतला कीं, त्याचा अतिशय व्यापक दृष्टीनें परामर्श करण्याची काकासाहेबांच्या बुद्धीची ठेवण वाचकांच्या नजरेतून सुटणार नाहीं असा भरंवसा आहे. टिळक विलायतेस जाण्याला निघाले त्यावेळीं येथें व इंग्लंडांत राजकीय दृष्ट्या महायुद्धाच्या जबरदस्त तडाख्यापायीं हिंदी स्वराज्याच्या मागणीला कसे अनुकूल वारे वाहूं लागलें होते याचें काकासाहेबांच्या या संग्रहांतल्या पहिल्याच लेखांतील विवरण या विषयीं खात्री पटवून देण्यास पुरेसें आहे. पहिली चिरोली चकमक, टिळक पर्स फंड, म. गांधी चुकले काय ? हे लेख बरील खात्रीला दुजोरा देणारे आहेत. केवळ मासल्यासाठीं त्यांचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या

बुद्धीच्या ठेवणीचा आणखी एक गुण, मुख्य ध्येय व त्याला उपयोगी पडणारी साधने यावर लोकांची दृष्टि खिलून टाकणे हा होय. एखाद्या विषयाचा आत्मा कोणता व त्याची शोभेची वस्त्र-प्रावरणासारखी अपरिहार्य महत्त्वाची नसलेली अंगे-उपांगे कोणती याचा मनाशी योग्य निश्चय करून आत्म्याच्या अवस्थेची बारीक छाननी करणे व बाकीची अंगे-उपांगे दृष्टिआड ठेवणे, या पद्धतीचा परिचय काकासाहेबांच्या साऱ्याच लेखांतून होणारा आहे. वृत्तपत्राच्या संपादकीय कर्तव्याचा बोध करून घेण्याला त्यांच्या या गुणाकडे होतकरू वृत्तपत्रकारांनी लक्ष देणे अवश्य आहे. ' श्री शिवाजी महोत्सव ' (पान ३०१) हा लेख एका इंग्रजी पुस्तकाच्या निमित्ताने लिहिलेला असला तरी शिवाजी उत्सवाचा उपयोग खादीच्या चळवळीला फसा होईल, याची चर्चा केली आहे. साहसप्रियता, कर्तव्यतत्परता व आत्मपक्षाची रुचि या गुणांवर हिंदुस्थानात इंग्रजी राज्याची उभारणी झाली. इंग्रजांच्या या गुणांची फळे त्यांच्या हातून हिरावून घ्यावयाची असतील तर देशांत वाटेले त्या साहसांत आत्मदाने उडो घ्यावयास अनिवार्य प्रेरणा देणारी व उत्साहाने त्या साहसाची येतील ती संकटे सोसण्याची शक्ति पुरविणारी नवी देशहितैकनिष्ठ धर्मा उत्पन्न झाली पाहिजे, या नव्या धर्माचा पाया वंगमंगाच्या धोभांतून अवतरलेल्या स्वदेशीच्या चळवळीचे येळी टिळकांनी पावला. त्या धर्माला अनन्यभक्तीचे रूप देण्याचे कार्य खादीच्या चळवळीने माघी करित आलेत. एके काळी अलौकिक आसनयश करणाऱ्या शिवाजी महाराजांच्या महाराष्ट्रातून या कार्याला मदत पेली पाहिजे, असे या लढानेता लेखाचे तात्पर्य आहे.

प्रस्तुत संग्रहाच्या शेवटी काकासाहेबांची कित्येक अध्यशीय भाषणे जोडली आहेत. नाट्य असो, कीर्तन असो किंवा साहित्य असो, काकासाहेब या मर्णाचा विचार गटविताची दृष्टि चळू न देता कमा करित असत,

याचा पुरावा या भाषणांतून आहे. राष्ट्रहिताची जबाबदारी टाळून यापैकी कोणताहि विषय यशस्वी रीतीने चोखाळता येणार नाही, असा काकासाहेबांचा या भाषणांतील सिद्धांत स्पष्ट दिसणारा आहे. या सिद्धांताच्या उज्ज्वलतेमुळे त्यांच्या विचारांना अनेक स्थळी विलक्षण तेज चढलेले आहे. १८९३ सालापासून १९४८ पर्यंत म्हणजे उणीपुरी ५५ वर्षे आपल्या यौद्धिक सद्गुणांचे धन राष्ट्रहिताच्या अनन्य भक्तीने मगठी भाषेच्या द्वारे नाटकें, व्याख्याने, वृत्तपत्रीय लेख आणि पारमार्थिक पुस्तके अशा भिन्न भिन्न शाखांनी महाराष्ट्र जनतेला, स्वतःकरितां फळाची अपेक्षा न बाळगतां अर्पण करणाऱ्या या महनीय पुरुषाच्या नाटकांचा गौरव महाराष्ट्राकडून सतत चाललेला आहे. काकासाहेबांच्या पारमार्थिक पुस्तकांचेहि परिशीलन होत आहे. व्याख्यानांचा गौरव त्यांच्या हयातीत होऊन गेला. त्यांचे वृत्तपत्रांतील संपादकीय लेखन संग्रहरूपाने प्रसिद्ध व्हावे, अशी उत्कंठा अलीकडे कित्येक वर्षे महाराष्ट्र जनतेकडून तीव्रतेने व्यक्त होत असे, ती उत्कंठा आतां यथामति तृप्त केली जात आहे. काकासाहेबांच्या इतर वाङ्मयाप्रमाणे या वाङ्मयाचाहि महाराष्ट्रांत आदर होईल असा पूर्ण विश्वास आहे.

—न. र. फाटक

अनुक्रमणिका

लेख.	पान नं.
१ स्वराज्याची शिष्टाई	१
२ स्वराज्य संघाची दुसरी परिपद	९
३ मुंबईची यशस्वी काँग्रेस	१६
४ दिह्रीची राष्ट्रीय सभा	२५
५ पहिली चिरोली चकमक	३८
६ वॅ, वॅन्ट्रिस्टा यांचा अनुभव	४६
७ मुंबई-दिह्रीचा हरताळ	५५
८ धामधुमीचा आठवडा	६४
९ सत्याग्रहाला सुळी कां चढवितां ?	७३
१० अक्राल विक्राल शिक्षा	८३
११ लट्पट्टीचें बंड व मागीचें विल	९०
१२ राष्ट्रीय सभा व यादशाही जाहीरनामा	१०१
१३ टिळक पर्यंत पंड	१०८
१४ स्वराज्य व गिफ्टमंडळ	११६
१५ जुन्नरची दायद	१२४
१६ लोकमान्यांची शिक्षणवृत्त	१३३
१७ स्वतः संरक्षण	१४०
१८ गुह टिळकचिंच उद्गार	१४६
१९ टिळक आणि मुखलमान	१५३
२० टिळक आणि तिलकात	१५८

२१ टिळक आणि कौन्सिलांतील टप्पे	१६४
२२ टिळक आणि स्वावलंबन	१७१
२३ टिळक आणि तडजोड	१७७
२४ टिळक आणि राष्ट्रीय सैन्य	१८३
२५ टिळक आणि गीतारहस्य	१८९
२६ टिळक आणि बहिष्कार	१९६
२७ स्वतःसंबंधानें	२०२
२८ मिठावरील कर नापास झाला	२०५
२९ वेदयेलातर मिठावर कर	२०८
३० मिठावरील कर दुष्पट झालाच	२१४
३१ राष्ट्रीय निशाणाचा शगडा	२१७
३२ समेट संपला	२२०
३३ कौन्सिलांवर बहिष्कार कां घातला	२२५
३४ कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव	२३१
३५ महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी	२३८
३६ विद्वान नाहीत	२४२
३७ महात्मा गांधी चुकले काय ?	२४८
३८ लो. टिळक व समूहाचा आत्मयज्ञ	२५५
३९ राष्ट्रीय निशाणाचा विजय	२६२
४० दिल्लीच्या काँग्रेसची तडजोड	२६७
४१ सन्मान कोणाचा करावयाचा ?	२७५
४२ करणी आणि सिप्याई	२७९
४३ कोकोनाडाची काँग्रेस	२८६

४४ महात्मा गांधी ह्यांचा संदेश	२९१
४५ असेंब्लीला धाब्यावर बसविलें	२९६
४६ श्रीशिवाजी महोत्सव	३०१
४७ महात्माजींचें मत	३०६
४८ पराभव व फजिती	३११
४९ हिंदु-मुसलमानांची पायधरणी	३१७
५० प्राण असेतो सुत काढणार	३२०
५१ वरवंटा फिरूं लागला	३२४
५२ त्रिमूर्तीचा खादीचा अवतार	३२९
५३ वेड्याचा चरखा	३३६
५४ एका घमेंडलोराचा मृत्यु	३४२
५५ नीतिभ्रष्ट आणि निर्लज्ज	३४८
५६ मुमताज खटल्याचा निकाल	३५३
५७ दासबाबू	३५७
५८ संसारापुरती मंजुरी	३६३
५९ मेलेल्यांना खाऊन जगणें	३६८
६० मुताची संस्था	३७३
६१ नामदार तांबे	३७८
६२ कंटाळवाणा चरखा	३८३
६३ नवे संभाजी	३८८
६४ काँग्रेस आणि उष्ट्यांतील रत	३९२
६५ होळकर गादी सोडणार	३९६
६६ छातीवरचें दडपण	४००
६७ पहरिकन्याला हजार रुपये	४०४

६८ शर्यतीचा जुगार	४०८
६९ इंग्लंडची सद्दी संपली	४१२
७० टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता	४१६
७१ कंगालखाना आणि खादी	४२२
७२ दरिद्र नारायण	४२६
७३ साम्राज्य आणि हिंदुस्थान	४३०
७४ एकी आणि काँग्रेस	४३४
७५ स्वामी भद्रानंद	४३८
७६ काँग्रेस व खादीचे नोकर	४४२
७७ नवी दिल्ली	४४६
७८ नव्या चीनचे दैवत	४४९
७९ शिवाजी आणि सहाद्री	४५४
८० शिवाजी आणि कोकणपट्टी	४५९
८१ शिवाजी आणि मुसलमान	४६३
८२ ओडवायर आणि डायर	४६९
८३ अफगाणिस्थानचे अमीर	४७३
८४ अफगाणिस्थान व जर्मन विमाने	४७७
८५ सरकार उलथले जाईल काय ?	४८१
८६ चीनचे नवे स्वरूप	४८६
८७ शेतकऱ्यांचे बंड	४९१
८८ पाहिजे दाता	४९७
८९ अफगाणिस्थानांत राज्यक्रांति	५०३
९० श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांच्यावरील राज्यद्रोहाच्या खटल्यास कारणीभूत झालेला लेख मुंबईचे दंगे व बोल्शेव्हिक विल	५१०

खाटिलकरांची अध्यधीय भाषणे

९१ नाट्यसंमेलनापुढील भाषण	५१७
९२ कीर्तनसंमेलनापुढील भाषण	५२३
९३ नागपूर साहित्यसंमेलनाचे अध्यधीय भाषण	५३३

दुरुस्ती

खुद्द टिळकांचेच उद्गार, टिळक आणि मुसलमान, टिळक आणि खिलाफत या अनुक्रमें पान १४६, १५२ व १५८ वरच्या लेखांच्या तारखा अनुक्रमें २३ जुलै १९२२, २४ जुलै १९२२, व २५ जुलै १९२२ अशा चुकीने आह्या आदित. त्या अनुक्रमें २० जुलै १९२१, २१ जुलै १९२१, व २२ जुलै १९२१ अशा वाचाव्यात.

खाडिलकरांचा लेखसंग्रह

(भाग दुसरा)

• स्वराज्याची शिष्टाई

उद्देक म्हणजे बुधवारी रात्री मुंबईहून मद्रास मेलनें निघून लो. टिळक, श्री. खापडे, श्री. करंदीकर, श्री. केळकर व बाबू विपिनचंद्र पाल हे पांच पुढारी मद्रास-कोलंबोवरून इंग्लंडला स्वराज्याचे शिष्टाईकरतां जावयाचे आहेत. गेल्या आठवड्यांत लो. टिळक यांचा सन्मान पुणे शहराकडून करण्यांत आला. महाराष्ट्राचें केंद्रस्थान पुणे शहर होय आणि त्या पदवीला साजेसाच सन्मान पुणे शहरानें लो. टिळक यांचा केला. रेमार्कॅटमध्ये भरलेल्या दहा बारा हजार लोकांच्या सभेंत स्वराज्याच्या कार्याविषयीं पुणेकरांची आतुरता स्पष्ट दिसली; खंडवानी मॅन्शनमधील मेजवानीच्या चेळीं पुणे शहरची एकी व व्यापारी वर्गाचा उत्साह दृष्टीस पडला; आणि शनिवारी रात्री निघालेल्या मिरवणुकीनें तर महाराष्ट्रांतील गेल्या दोन तीन महिन्यांतील समारंभांवर ताण केली. बायका-मुलें, हिंदु-मुसलमान, तरुण-वृद्ध, सर्व तऱ्हेच्या सर्व दर्जाच्या जनसमूहानें गायकवाडाचें वाड्यापासून तों मोतीचौकापर्यंत, मिरवणुकीस प्रारंभ होण्यापूर्वीच, रस्ता इतका फुलून गेला होता कीं, गेल्या बीस पंचवीस वर्षांतील श्रीगजाननाच्या सर्व मिरवणुकींनीं आपलें पुण्य लो. टिळक यांच्या या मिरवणुकीला

अर्पण केल्यासारखें घाटलें ! असला अपूर्व सन्मान ह्यापूर्वी गेल्या शंभर वर्षांत पुणें शहरानें दुसऱ्या कोणाचाहि केलेला नाहीं. गेले दोन तीन महिने सर्व महाराष्ट्रांनें लो. टिळक यांचा सन्मान विदक्ष्ण केला यांत शंका नाहीं. त्या सर्व सन्मानांच्या मंदिरावर पुणें शहरानें गेल्या आठ-वड्यांत कळस चढविला ! हा सन्मान गुजराथी-मारवाडी व्यापाऱ्यांनीं केला; हा सन्मान श्रीमंत-गरीब सर्व दुकानदारांनीं केला; हा सन्मान पुण्यांतील सर्व सुखवस्तु स्त्री-पुरुषांनीं केला; हा सन्मान पुण्यांतील हरएक मनुष्यानें केला. लो. टिळक पुण्यांत वाढलेले; त्यांच्या कामगिरीचें मुख्य स्थान पुणें शहर; लोकांत जागृति व्हावी म्हणून पुण्याचा प्रत्येक उंबरठा त्यांनीं शिजविलेला; तेव्हां केवळ. त्यांच्या दर्शनाचे कुतुहलामुळें हा सन्मान झाला असें म्हणतां येत नाहीं महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या इतिहासांत शें दोनशें वर्षांनीं होणारी फार मोठी गोष्ट घडून येत आहे व त्या कार्याचे सिद्ध्यर्थ हिंदुस्थानांतील जनसमूहानें करावयाच्या उद्योगांतील

स्वयंभू पुढारी

ह्या नात्यानें लो. टिळक विलायतेस जात आहेत, ह्या जाणिवीमुळेंच पुणें शहरानें एवढा अपूर्व सन्मान केला. परमेश्वरी सूत्रानें चार पांच वर्षापूर्वीची सर्व जगाची स्थिति आज पालटून टाकिली आहे. चार पांच वर्षापूर्वीचें इंग्लंड आज उरलेलें नाहीं. सभोवारची स्थिति पालटलेली आहे आणि स्वराज्याचे दिवस जवळ येत चालले आहेत, हें लोकांच्या ध्यानीं आलेलें आहे. तेव्हां स्वराज्याच्या चळवळीकरतां विलायतेस जाणाऱ्या पुढाऱ्यांचा सन्मान करण्यास लोकांनीं उत्सुकता दाखविली, हें साहजिकच होय. हें कालमाहात्म्य तीनचार वर्षापूर्वीच पुरें ओळखून, आपल्यांतील दुही मिटवून, होमरूलची चळवळ सुरू करून, काळाचे औघाल हिंदुस्थानचे कार्याला

देण्याइतका इतभागी हिंदुस्थान खास नाही, हे महाराष्ट्रांनं लो. टिळक यांचा गौरव करून सिद्ध केले आहे. लोकांच्या विश्वासाचें व मदतीचें आश्वासन अशा रीतीनं मिळवीत असतांना लो. टिळक यांनीं महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या व्याख्यानांत विलायतेंतील कार्याचें धोरण व्यक्त केले. हें धोरण ऐकण्याची संधि ज्यांना मिळाली त्यांच्या मनांत कार्याच्या मोठेपणा-विषयी अतां कोगत्याहि प्रकारची शंका रहाणें शक्य नाही. हें शुभ कार्य आहे, आणि 'शुभस्य शीघ्रं' या न्यायानें हें कार्य लांबणीवर टाकणें उचित नव्हे. 'इंग्रजी साम्राज्यांतील सर्व देशांना स्वराज्य दिलेंच पाहिजे' या म्हणण्यास महायुद्धामुळे मूर्त स्वरूप प्राप्त झालें; स्वराज्य देण्याचा वादशाही हुकूम जाहीर झाला; व स्टेट सेक्रेटरींचा हिंदुस्थानांतील दौरा संपून स्वराज्याचा रिपोर्ट बाहेर पडण्याची वेळ येऊन ठेपली, अशा वेळीं ज्यांच्या हातीं स्वराज्याच्या स्वरूपाची

साम्राज्यांतील भागी

हिंदुस्थानास देण्याचें आहे, त्या इंग्लंडच्या लोकांतच आमच्या स्वराज्याची चळवळ करणें जरूर आहे. हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळण्याला इंग्लंडांतील लोकांच्या मनाची जी अनुकूल स्थिति पाहिजे ती आज उत्पन्न झाली आहे. गेल्या दोन महिन्यांत रशियाच्या तहानें युरोप खंडाची व आशिया खंडाची सर्व राजकीय स्थिति पालटून टाकली आहे. सर्वे रशिया प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीनं पिळून टाकण्यास जर्मनीनें सुरवात केली आहे, आणि पश्चिम रणभूमीत जरी इंग्लंडचा जय झाला तरी जर्मनीच्या तोंडांतून रशिया बाहेर पडण्याची आतां पारखी आशा नाही. लढवण्यांच्या दृष्टीनें रशिया निदान दोनतीन पिढ्या नामशेषच रहाणार, आणि रशियाच्या लष्करी मृत्युमुळे तितका काळ रशियाच्या महायुद्धांतील दोस्तांना लष्करी

दृष्ट्या सुतकांतच घालवावा लागणार, यांत संशय नाही. रशियाचें लष्कर पुन्हां जिवंत होईतो, म्हणजे आणखी दोन तीन पिढ्यांनीं हद्दींची स्थिति पालटून जाईतो, सांप्रतचें महायुद्ध संपल्यावरहि, अशुभाचें कालहरण करीत जर्मनीस डोईजड न होऊं देण्याच्या तरतुदींत नेहमीं चूर होऊन रहाणें इंग्लंडला भाग आहे. रशियाच्या लष्करी मृत्यूमुळे युरोप खंडावर व आशिया खंडावर ओढवलेलें संकट टाळण्यासाठीं सांप्रतचें महायुद्ध संपल्यावरहि इंग्लंडला दोन चार पिढ्या लष्करी दृष्टीनें एकसारखी कवर बांधून उभें रहावें लागेल पूर्वी इंग्लंडने कधींहि डोक्यावर घेतलेलें नाही, इंग्लंडनेच काय पण दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांने उचललेलें नाही, एवढें मोठें लष्करी ओझे इंग्लंडास महायुद्धानंतर उचलावयाचें आहे. नेपोलियनला हाणून पाडण्याचा उद्योग ज्या लष्करी तयारीपुढें निस्तेज ठरेल असला दीर्घोद्योग, स्वतःच्या मनगटाचे जोरावर करणें इंग्लंडला भाग आहे. रशिया मरण पावल्यामुळे अफगाणिस्तान-बलुचिस्तानपर्यंत जर्मनीचे हात पसरले आहेत, आणि टर्की जर्मनीनें बगलेंत मारलेला असल्यामुळे सुसलमानी हृदयांचींहि सुत्रे जर्मनीच्या हातीं गेलीं आहेत. महायुद्धानंतर जपानी मदतीवर अवलंबून राहून स्वस्थ यत्नें योग्य होणार नाही. 'माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठाका व मला पाहिजे तें एकट्यानें करूं या' असें म्हणणारा भागीदार भागी मोटून एकटाच मालक होण्याच्या तयारीला लागला म्हणून समजावें, अमेरिकेच्या धर्मार्थ गेळाची मदत आज होत आहेच—त्यामुळे महायुद्ध पार पटलें हें खरें; पण धर्मार्थ गेळांच्या मदतीवर कोणत्या गंध्या चिरस्थायी झाल्या आहेत! अंतरथ शक्तींचीच जुळवाजुळव नीट करावी लागते, तेव्हां कायमचें निभावतें. अमेरिका व जपान यांवर भार न टाकता, व महायुद्धानंतर प्रसंगविशेषी हर्षाप्रमाणें इटली व फ्रान्स त्यांचीहि दोस्ती उपयोगी पडणार नाही हें ध्यानीं ठेवून, इंग्रजी साम्राज्याला स्वतःच्या पायावर उभें राहून रशिया गिळंठून घेण्यानें माजलेल्या टर्की-जर्मनीशीं शुंजण्याची

सतत तयारी ठेवणें भाग पडत आहे; आजच्या महायुद्धांत सर्व युरोपचा खिळखिळाट झाला आहे; कोणत्याहि यश-मिळो, दोन्ही पक्ष निःसृत्य झाले आहेत; मग रशियास खाऊन टाकण्यास मिळाल्यामुळे जर्मनी-पुनः थोड्या अवधीन घष्टपुष्ट झाला तर कसें ? इंग्रजी साम्राज्याला एक द्यालाच तसल्या जर्मनीशीं लढणें भाग पडेल. महायुद्ध सुरू असतांना व महानुद्ध संपल्यावरहि इंग्लंडची मुख्य करामत स्वतःजवळचें मनुष्यबळ उपयोगांत आणण्याच्या- कौशल्यावर अवलंबून रहाणार, हें उघड आहे. इंग्रजी साम्राज्य आरमारी शस्तीवर इतके दिवस अवलंबून होतें; आतां आरमारी शक्ति पूर्वाच्याइतकी उपयोगाची नसून मनुष्यबळ अधिक ! महत्त्वाचें झालें आहे. आरमारी शक्तीचे दिवस मागे पडले; मनुष्यबळाचा काळ सुरू झाला. यावेळीं साम्राज्याच्या सत्तेचा भाग कोणाला मिळेल ?

मनुष्यबळाचें भांडवल -

या भागीत जो आणूं शकेल त्याला ही भागी कालमाहात्म्यामुळेच मिळाली पाहिजे. हिंदुस्थानाइतकें मनुष्यबळ इंग्रजी साम्राज्यांत दुनरीकडे कोठेंहि नाहीं. जगानच्या ऐवजीं जर हिंदुस्थानावर विश्वास टाकला, अमेरिकेकडे घर्मार्थ मदत मागण्याऐवजीं जर हिंदुस्थानाला स्वराज्याच्या हक्काचे उपयोगांत तरवेज करून सोडलें, तर पुढील महायुद्धांत जपान व अमेरिका यांच्या मदतीहून अधिक मदत हिंदुस्थानाकडून इंग्लंडास होणारी आहे. ह्या मदतीचें भांडवल बरोबर घेऊन लो. टिळक भागीचे करारमदार मुक्त ठरविण्याकरितां विलायतेस जात आहेत. मनुष्यबळाचें भांडवल लष्करी दृष्टीनें आज मूर्तिमंत बनून इंग्रजी साम्राज्याचे उपयोगीं तें प्रत्यक्ष पडण्यास हिंदुस्थानांतील लोकतंख्येस स्वराज्याच्या यंत्रांतून घालून नीट व्यवस्थित करून बाहेर काढणें जरूर आहे. हिंदुस्थानांत तीस कोटी लोक आहेत. हा कच्चा माल नोकरदाहीच्या यंत्रांत घालून काढला असतां पांचसहा लाख शिपायांची मदत होऊं शकते असा अनुभव पटला आहे. स्वराज्याचे यंत्रांत

जर हा कच्चा माल घातला तर कोट्यवधि लष्कराची मदत होऊं शकली पाहिजे असा युरोपाचा सिद्धांत आहे. इंग्लंडला महायुद्धानंतरहि मनुष्यबळाची अत्यंत जरूरी लागणार ह्यांत संशय नाही. मग हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्याचा कायदा पास करा म्हणून इंग्लंडला सांगण्याची शिष्टाई तरी कशाला पाहिजे ? जी गोष्ट साध्या त्रैशिकानें सहज सिद्ध होणारी आहे, ती गोष्ट इंग्लंडला समजणार नाही व इंग्लंड करणार नाही असें कसें म्हणावे ? आजची युरोपाची व आशियाची परिस्थिति कोणालाहि सहज समजण्यासारखी आहे; मनुष्यबळाची योग्यता आज इंग्रजी मुत्सद्यांना जितकी समजते तितकी इतरांना समजणें शक्य नाही. स्वराज्य हा एकच झालाज मनुष्यबळास रणांगणावर मर्दुमकी गाजविण्यास लावणारा आहे, हे रशियाच्या अधःपातानें सिद्ध केले आहे. रशियांत मनुष्यबल होतें, पण स्वराज्य नव्हेतें; त्यामुळे क्षारसाहेबांची सत्ता चुटकीसरशी ढांसळून गेली. स्वराज्याशिवाय मनुष्यबल निरूपयोगी होतें, इतकेंच नव्हे तर स्वतःचा व आपणावरोवर इतरांचाहि हें असले मनुष्यबल नाश केव्हां करील त्याचा नेम नसतो, हे रशियाच्या लष्करी मृत्यूनें द्यावीत केले आहे. मनुष्यबल व स्वराज्य यांची सांगड जर हिंदुस्थानांत इंग्रजी मुत्सद्यांना घालतां आली नाही तर इंग्रजी साम्राज्याचें वैभव ओहोडीस लागल्यावांचून रहाणार नाही. ही पालटलेली स्थिति आतां इतकी व्यक्त झाली आहे कीं, विचारी मनुष्यास ह्या नव्या काळाचे विरुद्ध जातां येणें शक्य नाही. मग स्वराज्याच्या मार्गांत अडथळा कोणता ? जी गोष्ट इंग्रजांच्या व हिंदुस्थानच्या हिताची आहे ती लवकर घटून येण्याला इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत चळवळ कशाला ? निध्याच्या उद्योगाची येथें जरूरी काय ? परमेश्वरानें स्वराज्याचा फाळ स्थापित केला; इंग्रजी मुत्सद्यांचें व हिंदी पुढाऱ्यांचें मनोगत एक करून स्वराज्याचा मार्ग देवानें दाखविला; ह्या गोष्टी रस्त्या आहेत, पण ह्या मार्गानें जाणाऱ्या इंग्रजांना व हिंदी लोकांना ठेंबा त्यागाच्या म्हणून रस्त्यांत

मोठमोठे दगड येऊन पडले आहेत. हे खंडक लोभमूलक आहेत; ते मनुष्याने उत्पन्न केलेले आहेत, व ते मनुष्यानीच फोडून काढले पाहिजेत. मनुष्यांच्या देहाचा व अंतःकरणाचा स्वभाव असा आहे की, कोणताहि अभ्यास फार दिवस झाला असतांना त्या अभ्यासासंबंधाच्या शारीरिक व मानसिक गांठी आपोआप उत्पन्न होतात. बुद्धीने व परमेश्वरी प्रेरणेने पूर्वीच्या अभ्यासांत फरक करण्याचे ठरविले तरी ह्या गांठी नेहमी आड येतात. हिंदुस्थानांत नोकरशाहीच्या जागी स्वराज्य सुरू केले पाहिजे असे परमेश्वराने, इंग्रजी मुत्सद्यांनी व हिंदी पुढाऱ्यांनी ठरविले तरी

नोकरशाहीच्या गांठी

इंग्लंडांत व हिंदुस्थानांत फोडून काढल्याखेरीज स्वराज्याची स्थापना होऊ शकणार नाही. नोकरशाहीवरच अवलंबून असणाऱ्या हजारों गांठी हिंदुस्थानच्या मर्मरंधानीं खिळून बसल्या आहेत व ह्या गांठी विलायतेस तर फारच जाचक झाल्या आहेत. नोकरशाहीचा हा घड झालेला भाग हिंदुस्थानच्या काही लोकांकडून 'स्वराज्य नको' असे येथे घडवीत आहे, तर इंग्लंडांतल्या लोकांना निराळ्याच भ्रमांत पाडीत आहे. हिंदुस्थानचे मनुष्यबल स्वराज्याच्या यंत्रांत घातले तर लष्करी सामर्थ्य उत्पन्न न होता उलट स्वराज्ययंत्रच या कच्च्या मालाच्या ओवडधोवडपणाने मोडून जाईल; मग आजचे पांच सहा लाख लष्करहि गेले व पुढले साठसत्तर लाखांचे लष्करही गेले; तेव्हां हातचे सोडून पळत्याच्या मार्गे लागू नका असे विलायतच्या लोकांना या गांठी सांगत आहेत. हिंदुस्थानांत ही गांठीची सांय आतां कमी झाली आहे. लखनौच्या व कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभांनी बऱ्याच गांठी फोडल्या आहेत. लो. टिळक यांच्या स्वराज्याच्या दौऱ्याने व ठिकठिकाणच्या त्यांच्या सन्मानाने या गांठी निस्तेज ठरल्या आहेत. सर्व हिंदुस्थानाने लो. टिळक यांना आतां असे आश्वासन दिले आहे की, या गांठीमुळे हिंदुस्थानची प्रकृती विघडण्याची आतां घास्ती उरलेली नाही;

पण विलायतच्या गांठी फोटावयाच्या राहिल्या आहेत, व त्या फुटल्यावर हिंदुस्थानांत गांठी दृष्टीसच पडणार नाहीत. विलायतच्या गांठी फोडल्या- शिवाय हिंदुस्थानांतील अवशिष्ट राहिलेल्या गांठी फोडण्याचे नाहीं लागणें योग्य नाहीं. कारण आतां येथें शिष्टक राहिलेला विरोध हा विलायतच्या गांठीचा अवधाना होय. विलायतचे अटथळे हिंदी पुढान्यानांच दूर करा- वयाचे आहेत असें नाहीं, तर दूरदर्शी इंग्रजी मुत्सद्यांचेहि तेंच काम आहे. परमेश्वरी नेमानेमानें या स्वराज्याच्या चळवळीसंबंधानें इंग्लंडचे व हिंदुस्थानचे हिन एकमेकांत मिसळून गेलें आहे; तेव्हां ज्या पुढान्यांवर सर्व हिंदुस्थानचा विश्वास आहे, सर्व हिंदुस्थानासंबंधानें कोणतीहि हमी देण्याइतक्या पाठवलाचें आश्वासन ज्या पुढान्यांना ह्या शिष्टाईचे प्रसंगीं सधोनी दिलें आहे, ते पुढारी विलायतेस गेल्यावर, हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या जुन्यापुराण्या पण अधिक टणक झालेल्या गांठी फोडतांना इंग्रजी मुत्सद्यांचें साहाय्य त्यांना मिळाल्यावांचून कसे राहील ! नोकरशाहीच्या आवाळूना संभाळून वाळगण्यापेक्षां विलायतच्या लोकांना इंग्रजी साम्राज्याच्या वचावाची व वैभवाची काळजी अधिक आहे; तेव्हां विलायतेसहि लो. टिळकांच्या विचारसरणीचा, स्वार्थत्यागाचा, व हिंदुस्थानच्या वतीनें बोलण्याच्या स्वयंभू हक्काचा योग्य परिणाम झालाच पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लोकांचें आपणांस पूर्ण पाठवळ आहे, असें आश्वा- सन असल्या प्रसंगीं शिष्टाईस जाणाऱ्या पुढान्यांना लागत असतें; व तें आश्वासन गेल्या दोन तीन महिन्यांतील ठिकठिकाणच्या समारंभांनीं पूर्णपणें दिलें आहे. ह्या आश्वासनामुळे विलायतेंतील सिडनहमी लोभाच्या गांठी फोडण्यास त्यांना विशेष उमेद आली आहे. परमेश्वरानें आतांपर्यंतच्या स्वराज्याच्या उद्योगांत जसें यश त्यांना दिलें तसेंच तेथें विलायतेंतील उद्योगांत परमेश्वरानें द्यावें, अशी आपल्या हजारों वाचकांच्या तर्फे 'केसरी'ची वाचेली परमेश्वरपार्श्वी प्रार्थना आहे !

० स्वराज्य-संघाची दुसरी परिपद

गेल्या बुधवारी रात्री मद्रास मेलने मुंबईहून निघून लो. टिकक वगैरे मंडळी कोलंबोकडे रवाना झाली. त्यावेळी मुंबई शहराने केलेल्या त्यांचा सन्मान विशेष थाटाचा व मुंबईच्या स्वराज्यावरील प्रेमान साजेसाच झाला. भारवाडी व्यापार्यांनी पंधरा हजार रुपयांची मदत केली; कापडवाजारांतील समेत पंधरा हजारांची थैली नजर फरण्यांत आली; डॉक्टरांनी पांच हजार रुपये दिले; चायना बागेत थाटाची मेजवानी झाली; स्त्रियांनी गौरव केल्या; शांतारामाचे चाळीत जंगी जाहीर सभा भरली; व चाळीस गिरण्यांतील मजुरांनी प्रत्येकी एक आणा वर्गणी करून हजार रुपये लोकमान्यांना दिले. बुधवार सायंकाळची मिरवणूक उत्साहपूर्वक होती व मुंबईतील सर्व दर्जाच्या व सर्व प्रकारच्या लोकांनी लोकमान्यांचा निरोप अंतःकरणाच्या कळवळ्याने घेतला. त्या तीन चार दिवसांत मुंबईस सकाळ संध्याकाळ एकसारखे समारंभ होत होते व त्यामुळे व्यवस्थापकांची विशेष तारांबळ झाली होती; तथापि मुंबईतील निरनिराळ्या व्हॉलंटियर कोअरांनी सर्व सभांतून व मिरवणुकीच्या वेळी उत्तम रीतीने काम केल्यामुळे सर्व समारंभ उत्तम रीतीने पार पडले. मुंबईच्या ह्या समारंभांत मंगळवारी रात्री फ्रेंच पुलाजवळील मंडांत भरलेली स्वराज्यसंघाची दुसरी परिपद विशेष महत्त्वाची होय. विलायतेस जाणाऱ्या स्त्रियांच्या मंडळाला निरोप देण्याच्या दृष्टीने, गेल्या-चालचा आढावा ऐकून उत्साह वाढविण्याच्या दृष्टीने, व पुढील कामाची दिशा आखून त्याची तरतूद लावण्याच्या दृष्टीने ह्या परिपदेचे अभिनंदन केल्याशिवाय कोणाहि स्वराज्यवाद्याला राहण्यास नाही.

स्वराज्य संघाची पहिली परिपद दहा सदस्यांपूर्वी मॉन्टेपार भरली.

त्यावेळच्या स्थितीत व आजचे स्थितीत कितीतरी अंतर ! त्यावेळीं नाशिकच्या प्रांतिक सभेच्या मंडपांत परिषद मरते का पोलिसच्या हरकतीमुळे परिषद बंद ठेवावी लागते अशी चिंता होती. यंदा तशांतला काहीच माग दृष्टीस पडला नाही, इतकेच नव्हे तर असल्या परिषदेला हजर रहाण्याने कोणाची कोणावर इतराजी होईल अशी शंकाहि कोणाच्या मनांत आली नाही. नाशिकच्या पहिल्या परिषदेचे दिवस फार मार्गे पडले व नव्या काळास आतां पूर्णपणे सुरवात झाली हे मुंबईच्या परिषदेने सर्वांच्या नजरेस आणले. भीतीचा लवलेला कोठेहि नव्हता. उलट एक प्रकारच्या उत्साहाने व या कामी 'आम्ही यशस्वी होणार' या भरंवशाने सर्व परिषद भारून गेली होती. गेल्या साली काळजी होती, यंदा उत्साह होता; गेल्या साली भर दोन प्रहरीहि पडद्याचे सावलीत बागुलबोया आदेशे वाटले, यंदा पहाटेच्या शीतल समयी उदयास येत चाललेल्या स्वराज्याचा उत्साहजनक उजेड दृष्टीस पडला ! दहावारा महिन्यांत इतके अंतर पडेल, असे पहिल्या परिषदेच्या वेळीं कोणाच्याहि स्वप्नीं आले नव्हते. पण कालचक गेल्या दहावारा महिन्यांत फार शपाटयाने फिरले व पुढील दहा वारा महिन्यांत याहूनहि अधिक वेगाने ते फिरले यांत संशय नाही. काळ बदलला ही गोष्ट तर सरीच; पण या बदललेल्या काळीं झोपीं न जातां योग्य रीतीने लोकांस जागृत करण्याचा उद्योग स्वराज्य संघाने गेल्या सालीं केला ही गोष्ट तितकीच सरी आहे. गेल्या सालीं स्वराज्य-संघाने नेटाने उद्योग केला म्हणूनच संघाची दुसरी परिषद पहिल्या परिषदेहून निराळ्या स्वरूपाची झाली. पहिल्या सालीं स्वराज्य-संघाचे सभासद दहा वारा हजार होते, दुसऱ्या वर्षी ही संख्या तिपटीने वाढली. नाशिकच्या परिषदेस शंभर रुपये वर्गणी देणाऱ्या तहाद्यात सभासदांचा वर्ग नवीन निर्माण करण्याचा नियम पास झाला आणि एका वर्षांत सदा सातशे तहाद्यात सभा-

सदं झाले, तहाहयांत सभासद होऊन व डेप्युटेशनला मदत करून ठिक-ठिकाणच्या लोकांनी स्वराज्यसंघाचा फंड इतका वाढविला की, गेल्या सालचा खर्चवेंच भागून अडीच लक्षांची, शिळक सेक्रेटरीस दाखवितां आली, स्वराज्य-संघाच्या कामाचा रिपोर्ट इतका उत्साहजनक होण्यास ठिकठिकाणच्या सेक्रेटरींनीं व इतर सभासदांनीं गेल्या सालीं दाखविलेला उद्योगीपणा कारणीभूत झाला त्यांत संशय नाही, पण लो. टिळक यांचा निरलस उद्योग सय ठिकाणच्या उद्योगांना प्रेरित करणारा आत्मा ठरला, लो. टिळक यांच्या स्वराज्याचे दौऱ्याचा गेल्या सालीं अत्यंत उपयोग झाला, इतर प्रांतांत स्वराज्याची एवढी मोठी चळवळ गेल्या सालीं दृष्टीस पडली नाही व आपल्या प्रांतांत दृष्टीस पडली, या भेदाचें कारण तेथील लोक स्वराज्याविषयी उत्सुक नाहींत हें नव्हे तर लो. टिळक यांच्याप्रमाणें सतत व चिकाटीनें उद्योग करणारा पुढारी इतरच नाही हें होय, येथील गेल्या सालची स्वराज्याची चळवळ व्यक्तिमाहारम्याचें फळ होय, तेन्हां पुढील सालीं लो. टिळक शिष्यईकरतां इंग्लंडांत असतांना येथील चळवळ थोडीबहुत मंदावेल कीं काय अशी भीति वाटणें साहजिक आहे, ही भीति स्वराज्य-संघाच्या मध्यवर्ती कमिटीलाहि वाटली व स्वराज्याचा हिंदुस्थानांतील उद्योग शिथिल न पडेल अशी सदर कमिटीनें व्यवस्थाहि केली, स्वराज्य-संघाचे अध्यक्ष वॉ. वॅप्टिस्टा हे सांप्रत विलायतेस आहेत व उपाध्यक्षांपैकीं लो. टिळक व ना. खापडें हे विलायतेस जाण्यास निघाले आहेत; त्यामुळे मूळच्या उपाध्यक्षांपैकीं ना. बेलवी तेवढे जाग्यावर शिळक राहिले, ना. बेलवी यांच्या बरोबरचें दोन उपाध्यक्ष विलायतेस जाणार तर पांच नवीन उपाध्यक्षांची जोड त्यांना देण्यांत आली आहे, मुंबईचे ना. मनमोनदास रामजी, बेळगांवचे रा. गंगाधरराव देशपांडे, वऱ्हाडचे रा. अणे, नागपूरचे डॉ. मुंजे व कलकत्याचे पंडित अंबिका प्रसाद बाजपेयी हे नवीन उपाध्यक्ष होत

स्वराज्य-संघाचे उभाही व यत्ने जनरल सेक्रेटरी रा. वेंकटर हेदि विला-
यतेस जात असल्यामुळे आपली चार जॉइंट जनरल सेक्रेटरी नेमण्या
आले. पुण्याचे रा. गोमले, मुंबईचे डॉ. छाटने, उमरावतीचे रा. बाबा-
साहेब खापडे व नम्रपुरचे रा. वैद्य हे चार नवे जॉइंट जनरल सेक्रेटरी
होत, नवे उपाध्यक्ष व नवे सेक्रेटरी हे सर्व उत्साही, निश्चयी व कार्यक्षम
पुढारी आहेत. स्वराज्यावरील आपली मिष्टा त्वर्णा कृतीने व्यक्त
केली आहे. रा. गंगाधरराव देशपांडे हे पुढील खाली पुण्यास राहून स्वराज्य-
सेवा करणार असल्यामुळे कर्नाटक, महाराष्ट्र, मुंबई, बम्बई, मध्यप्रान्त
वगैरे निरनिराळ्या विभागांना आपापला उपाध्यक्ष व जॉइंट जनरल
सेक्रेटरी मिळाल्यासप्रत्ये शालें आहे. लो. टिळक ह्यांच्या गेल्या सालच्या
उद्योगाचा संचार सर्वोच्च अंभी आज झालेला आहे. तेव्हा या संचाराच्या
जोरावर नव्या सालची स्वराज्याची चलवळ स्वराज्याचे नवे उपाध्यक्ष व
जॉइंट जनरल सेक्रेटरी नेटाने पुढे चालवतील, असा आमचा
पूर्ण भरंवसा आहे.

मुंबईच्या परिषदेत स्वराज्य-संघाच्या नव्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका
झाल्या, इतकेंच नव्हे तर नव्या सालच्या कामाचीहि दिशा ठरविण्यात
आली. पहिल्या वर्षी सरकारी अधिकारी व स्वराज्यसंघ यांमध्ये तेंद
उत्पन्न होते कीं काय, ही भीति होती. ती भीति दुसऱ्या वर्षी नष्ट झाली,
स्वराज्य-संघाचे ध्येय- इंग्रजी छत्राखालील स्वराज्य हें होय. इंग्रजी सत्तेचेहि
हेंच धोरण आहे असे वादशाही हुकुमाने प्रसिद्ध झाल्यामुळे सदर तेंदोच्या
भीतीला थाराच झालेला नाही. ह्या स्वराज्याच्या ध्येयांतील पहिला
हप्ता - म्हणजे लखनौ-कलकत्ता काँग्रेसने पास केलेला स्वराज्याचा
ठराव होय. हीहि बाब स्वराज्य-संघाने पूर्णपणे मान्य केलेली असल्यामुळे
स्वराज्य-संघाने गेल्या खाली केलेली स्वराज्य-सेवा म्हणजे राष्ट्रीय समेचीच

सेवा होय. स्वराज्य संघाचे समासद म्हणजे राष्ट्रीय समेचे असाधारण सेवक होत. राष्ट्रीय समेसारख्या अवाढव्य समेस वर्षभर एकसारखे बोलणे, हलणेचालणे सोईचे होत नाही; तेव्हा स्वराज्य-संघासारख्या आटपशीर चलास व कळकळीच्या संस्थांनी राष्ट्रीय समेची सेवा वर्षभर करीत राहिल्या-शिवाय 'राष्ट्रीय समा कधीहि' यशस्वी होणार नाही, चुक्यांचे प्रायश्चित्त स्वतः भोगावयाचे, आणि उद्योगाची गोड फळे तेवढी मालकाच्या पदरांत टाकावयाची, अशा धोरणाने काम करणाऱ्या एकनिष्ठ सेवकांची जरूरी राष्ट्रीय समेस फार होती. गेली दोन वर्षे राष्ट्रीय समेस असले नोकर स्वराज्य-संघाने लाभून दिल्यामुळे राष्ट्रीय समेचे महत्त्व फार वाढले आहे. ही राष्ट्रीय समेची सेवा पुढील सालीहि पूर्वाच्याच निश्चयाने, निष्ठेने व चिकाटीने केली पाहिजे, असे मुंबईच्या परिपदेने ठरविले. स्टेट सेक्रेटरी मॉटेग्यूसाहेब तयार करीत असलेल्या योजनेचे धोरण प्रसिद्ध झाल्याबरोबर राष्ट्रीय समेस आपले मत प्रदर्शित करावे लागेल. लखनौस जे मत प्रदर्शित झाले, कलकत्त्यास जे मत खुंटा हालवून घडविल्याप्रमाणे ठाम करण्यांत आले, तेच मत तिसऱ्या उच्चाराचे वेळी पूर्वाच्याच करारी वाण्याने उच्चारले जाण्यास हरकत पडू नये अशा प्रकारची राष्ट्रीय समेची सेवा पुढील तीन चार महिन्यांत सर्व स्वराज्यवाल्यांनी केली पाहिजे, असे लो. टिळक यांनी स्वराज्यसंघाला बजावून सांगितले. लोकमान्यांच्या ह्या उपदेशाप्रमाणे राष्ट्रीय समेची सेवा वरीलप्रमाणे करण्याचेहि मत स्वराज्य-संघाने मोठ्या हासेने पत्करिले ही संतोषाची गोष्ट होय.

राष्ट्रीय समेने स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून लखनौस जी मागणी केली व कलकत्त्यास जी मागणी ठरविण्यांत आली, ती मागणी पूर्णपणे पदरांत पडण्याचे दिवस आतां आले आहेत. यावेळी लोभामळे किंवा

भीतीमुळे आम्ही आपला आंखलेला मार्ग सोडता कामा नये. राजकारणात तडजोड नेहमीच करावी लागते. राजकारण तडजोडीची वस्त्रे पांघरीत असतें; इतर वस्त्रावरण त्याला माहीत नाही. वस्त्रासंबंधानें तडजोडीस हरकत नाही; पण शरीरासंबंधानें व आंतील आत्म्यासंबंधानें तडजोड यावेळीं उपयोगाची नाही. स्वराज्याचा आत्मा सर्व हिंदुस्थानांत खेळला पाहिजे, हें बादशहानींच आतां ठरविलें आहे. हा आत्मा कोणत्या देहानें आज उद्यां प्रकट व्हावयाचा, हा मुख्य प्रश्न आहे. हा देहावरील वस्त्रासंस्कारां संबंधानें, स्वराज्यसंघाचा व राष्ट्रीय समेचा दृष्ट नाहीं; पण देह मात्र राष्ट्रीय समेनें चित्र काढल्याप्रमाणेंच असला पाहिजे. हातपाय तोडल्यामुळे लुला झालेला किंवा कान-डोळे फोडल्यामुळे आंधळा-बहिरा झालेला असतां कामा नये, असा राष्ट्रीय समेचा दृष्ट आहे. हा दृष्ट सयुक्तिक आहे, सत्यास धरून आहे, व परमेश्वरी प्रेरणेनेंच उत्पन्न झालेला आहे, असें लोकमान्यांनीं मुंबईच्या परिषदेत जाहीर केलें. लखनौ-कलकत्याचा ठराव अंमलांत येण्यास सांप्रतचा काळ पूर्णपणें अनुकूल आहे; ह्या ठरावाचें माप पुरतें ध्या, कमी घेऊं नका, अशी परमेश्वराची प्रेरणा आहे; तेव्हां ह्या वेळीं आलेली राष्ट्रीय समेची खरी सेवा करण्याची संधी कोण घ्यर्थ दवडणार! मनुष्यबलाच्या भांड्यलाचे जोरावर इंग्रजी साम्राज्यांत राष्ट्रीय समेनें ठरविलेल्या पुण्या मापाची भागी पदरीं पडण्याची वेळ आली आहे; ह्या वेळेसंबंधानें संशय घेऊन संदेहाचे स्वाधीन मन करून अर्ध्यावर संतुष्ट होणें म्हणजे परमेश्वराला विकारणें होय. हिंदी राष्ट्रांत वरील प्रकारचा आत्मघातकी संदेह उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न पुढील दोन चार महिन्यांत करण्यांत येईल, हें उघड आहे. अशा संदेहाच्या वेळीं लो. टिळक यांच्या सारख्या पुढाऱ्यांच्या अंतःकरणाच्या प्रवृत्तीच प्रमाणभूत मानण्या पाहिजेत. परमेश्वरी प्रेरणेचा श्वनि इतरांच्या अंतःकरणान्त स्पर्शपणें

ऐकूं येत नसतो. लो. टिळक यांच्या प्रमाणें 'एकनिष्ठेनें, पूर्ण स्वार्थत्यागानें, अनन्य भावानें देशसेवा करावी तेव्हांच परमेश्वरी प्रेरणेच्या व्यक्त ध्वनीचें आधारस्थान होण्याइतकें अंतःकरण निर्मल होतें. परमेश्वरानें सांप्रतचा अनुकूल काल आणिला आहे, आणि अनंत हस्तांनीं कमलावर देत असतांना आपले दोन हात पुढें न करतां एकच हात पुढें करणें म्हणजे परमेश्वरी कृपेस आपण पात्र नसून करंटे होण्यास लायक आहोंत असें कबूल करणें होय. हा करंटेपणा सोडून द्या, नेट्याचा उद्योग करा, म्हणजे मंत्रिमंडळ राष्ट्रीय समेचा ठराव पूर्णपणे अंमलांत आणण्याचा हुक्म करीलच करील, अशी परमेश्वरी प्रेरणा लोकमान्यांची वाणी स्वराज्य-संघाचे मंडपांत बदली आहे; आणि स्वराज्य-संघाच्या सर्व सभासदांनीं ह्या प्रेरणेवर भरवसा ठेवून दृढ निश्चयानें स्वराज्याचा गाडा पुढें चालविण्याचें ठरविलें आहे. स्वराज्य संघाची मुंयईची परिपद परमेश्वरी प्रेरणेच्या निश्चयानें सुशोभित झाल्या-मुळें गेल्या सालच्या रिपोर्टाचे दृष्टीनें, पुढील व्यवस्थेच्या दृष्टीनें, व स्वराज्याच्या उद्योगाच्या धोरणाचें दृष्टीनें ती पूर्ण यशस्वी झाली, यांत नवल नाहीं.

० मुंबईची यशस्वी काँग्रेस

वैस्टर हसन इमाम यांच्या अध्यक्षतेखाली गेल्या गुरुवारपासून जादा काँग्रेसचे काम सुरू होऊन गुरुवार, शुक्रवार, शनिवार व रविवार असे चार दिवस काम चालून सर्व प्रकारांनी ही काँग्रेसची बैठक यशस्वी ठरली, हे कळविण्यास आम्हांस संतोष वाटतो. काँग्रेसचा मंडप विस्तीर्ण व भव्य होता; प्रतिनिधींची संख्या साडेचार हजार जवळ होती; आणि उत्सुक प्रेक्षकांनी चारही दिवस तो मंडप गच्च भरून जात होता. मुंबईतील प्रमुख श्रीमंत लोक समेस हजर होते, आणि इतर राष्ट्रीय सभाहून अधिक मोठा असा स्त्रियांचा जमाव प्रत्येक दिवशी दृष्टीस पडत असे. सामान्य उत्साह व आद्य देखावा या दोनही दृष्टींनी मुंबईची जादा काँग्रेस ललनौ व कलफत्ता यांच्या तोडीची झाली यांत संशय नाही. सं. प्रांत, बिहार, बंगाल, मद्रास, मध्यप्रांत, बऱ्हाड, महाराष्ट्र, गुजराथ, सिंध व पंजाब येथून भरपूर प्रतिनिधि आलेले होते; आणि सर्व पक्षांचे आणि सर्व मतांचे पुढारीही समेस हजर होते. सर बाल्क्य व सुबेद्र याबू दे हजर नव्हते व त्यांची गैरहजेरी सर्वांस जाणवलीहि. नेमस्त पक्षाचे हे दोन प्रमुख पुढारी राष्ट्रीय समेच्या मंडपांत जरी दृष्टीस पडले नाहीत तरी नेमस्त पक्षाचे मुख्य बल समेत हजर होते. नेमस्त पक्षापैकी पंडित मदन मोहन, महमुदाबादचे राजेगादेव, ना. ललुभाई रामलदास, सर दिनशा पेटिट, ना. चुनीलाल मेया, मि. मुन्शाख, दि. व. गोविंदराव अय्यर, ना. कामत, रा. हरिभाऊ आपटे वगैरे प्रमुख मंडळी हजर होती. डॉ. रासविदारी घोष व डॉ. सुमदाय्य अय्यर यांच्याकडून सदानुमतिपर तारा आल्या होत्या. इतर सर्व पक्षांचे प्रमुख पुढारी हजर होते हे सांगायला नकोच. जादा काँग्रेसच्या

चकत्यांत नेमस्त पुढाऱ्यांनीं प्रमुख भाग उचललेला होता. निरनिराळ्या ठरावांवरील भाषणांत नेमस्त पक्ष अग्रेसर होता; इतकेंच नव्हे तर सज्जेकटस् कमिटीतील वादविवादांतहि पं. मदन मोहन मालवीय यांच्या नेतृत्वाखालीं या पक्षानें राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांना योग्य वळण देण्याचें काम स्वतःचें शिरावर घेण्यास विलकूल कसूर केली नाहीं. माँटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें नाना प्रकारचीं मते आज हिंदुस्थानभर चोहोंकडे खेळत आहेत. ही सर्व मते केंद्रस्थानीं आणून राष्ट्राचें मत म्हणून त्या मतांची एक गांठ बनविणें हें राष्ट्रीय सभेचें मुख्य काम आहे. अशा प्रकारच्या भिन्न भिन्न

मतांची गांठ

मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें बांधली आणि पुढील कांहीं वर्षांच्या राजकीय चळवळीला मुंबईची जादा काँग्रेस आदर्शप्रमाणें झाली, याबद्दल मुंबईस जमलेल्या प्रतिनिधींचें व निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांचें जितकें अभिनंदन करावें तितकें थोडेंच होणार आहे. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या कामाला बुधवारीच सुरवात व्हावयाची होती. पण मंगळवारी भरलेल्या आ. इ. काँग्रेस कमिटीमध्ये पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं बाहेर राहिलेल्या नेमस्तांना आंत आणण्यास एक दिवसाची फुरसत मागितली म्हणून सभेचें काम गुरुवारपर्यंत तहकूब ठेवण्यांत आलें. सर वाळ्छा यांच्याकडे पंडितजी तडजोडीस गेले असतांना पंडितजींच्या असें अनुभवास आलें की, सर वाळ्छा यांच्या पक्षाची मनघरणी करण्याचा हिश्या केला ही त्यांच्या आयुष्यांतील त्यांनीं सर्वांत मोठी चूक केली. पं. मदन मोहन यांच्या चुकीमुळें हजारों लोकांना मोठी गैरसोय सोसावी लागली, आणि व्यवस्थापकांची तर तारांबळ उडाली. सर्वांनीं ही गैरसोय मोठ्या आनंदानें सोसली आणि पंडितजींची चूक जरी गैरसोईची झाली तरी त्यामुळें अखेरीस मुमलमान,

हिंदु, नेमस्त व राष्ट्रीय या चारीहि दोन्यांज्रा गोफ अधिक घट्ट मुंबईस गुंफला गेला. सर वाच्छा व सुदैवानू हे नेमस्तपक्षाचे कित्येक वर्षांचे नामांकित पुढारी असल्यामुळे मुंबईस जरी नेमस्त पक्षाचा मुख्य भाग हजर होता, तरी स्वतःच्या कृतीबद्दल पं. मदन मोहन मालवीय व इतर नेमस्त पुढारी अंशतः साशंक होते. एक दिवसाच्या तडजोडीच्या खटपटीने त्यांचीं मने निःशंक झालीं; आपली कोठेंहि चूक झाली नाही, तर उलट सर वाच्छा हेच हद्दी आदेश अशी खूणगांठ त्यांची त्यांनाच पडली; आणि स्वच्छ बुद्धीने व मोकळ्या मनाने पवित्र म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या कामाचा बीजा शिरावर घेण्यास ते उद्युक्त झाले. राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत हजर राहिलेल्या नेमस्त पक्षाची ही दिलसफाई पुढील कार्यास फार उपयोगी पडली. अशा दृष्टीने विचार केला असतां बुधवारचा दिवस फुकट गेला नाही, तर उलट कार्याच लागला असें म्हणावें लागतें. मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधाच्या भिन्नभिन्न मतांची गांठ बनविण्याचें काम लो. टिळक यांनीं आपल्या भाषणांत म्हटल्याप्रमाणें भोपळे व ऊंस यांचा भारा बांधण्याइतकें अवघड होतें. सभेंत हजर राहिलेल्या भिन्नभिन्न मतांच्या लोकांत एकमेकांविषयीं आदर, पूज्यभाव व प्रेमभाव नसता तर मुंबईच्या जादा काँग्रेसमध्यें संमिश्र पक्षाची जोरकस गांठ बनलीच नसती. मंगळवार व बुधवार हे दोन दिवस दिलसफाईच्या कामांत गेल्यावर सर्व पुढार्यांचे दृष्टिकोन एकतन्त्रेचे झाले; आणि त्यामुळे एकीच्या आनंदानें व उत्साहानें गुरवारी कामास सुरवात झाली. राष्ट्रीय सभेच्या सुदैवानें यंदा राष्ट्रीय सभेला युद्धमत्तेन, तेजरवीपणानें व शौजन्यानें हायक असेच अप्यथ मिळाले. यें. हसन हें दिसण्यांत ज्याप्रमाणें शान व प्रसन्न आदेश त्याप्रमाणें विचारांत व ध्यानांतहि स्वच्छ व गंभीर आदेश, मोठ्या गंभीर आवाजानें

ते आपले भाषण वाचीत असतांना सांप्रतच्या आणीबाणीच्या प्रसंगांतून राष्ट्रीय सभेस पार पाडून नेण्यास समर्थ असलेलाच अध्यक्ष आपणांस मिळाला असें सर्वांना वाटलें; आणि शेवटच्या बैठकीच्या अखेरीस कृतकार्य होऊन 'वंदे मातरम्' म्हणून त्यांनीं जेव्हां सर्वांस विनयानें नमस्कार केला त्यावेळीं सर्व राष्ट्रीय सभेला कृतार्थ झाल्याचा आनंद अनुभवण्यास मिळाला. अध्यक्षांचें भाषणांत सांप्रतच्या प्रसंगाचें वर्णन स्पष्टपणें केलें असून मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेतील सर्व दोष खुलासेवार दाखविले आहेत. रिसेश्मन-कमिटीचे चेअरमन ना. पटेल व अध्यक्ष बॅरिस्टर हसन इमाम या दोघांचीहि भाषणें राष्ट्रीय सभेच्या परंपरेस साजेशीं झालीं, इतकेंच नव्हे तर नवीन दिशा समजून घेण्यास पुरेशींहि झालीं. मंगळवार व बुधवार हे दोन दिवस अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न करण्यांत गेले आणि गुरुवारी स्वागत कमिटीचे चेअरमन व राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या दोघांनीं आपल्या भाषणांनीं राष्ट्रीय सभेच्या कामास फार चांगला प्रारंभ करून दिला. मॉस्लेम लीगच्या रिसेश्मन कमिटीचे चेअरमन सर फाझलभाई फरीमभाई व लीगचे अध्यक्ष महमुदाबादचे राजेसादेब यांची भाषणें राष्ट्रीय सभेच्या कामास उचलून धरणारीच झाली. यंदा लीग व काँग्रेस हें दोनहि प्रवाह पूर्णपणें एकमेकांत मिसळून वहात होते. सभा भरण्याच्या जागा भिन्नभिन्न होत्या खऱ्या; पण मन व बुद्धी ही एकच होती. काँग्रेसला मॉस्लेम लीगचे पुरस्कर्ते हजर होते आणि लीगच्या बैठकींना राष्ट्रीय सभेचे पुढारी हजर होते. लीग व काँग्रेस यांमधील भिन्नभाव यंदा पूर्णपणें नाहिसा झाला. कारण काँग्रेसच्या सन्जेक्टस् कमिटीच्या वेळीं लीगच्या कमिटीचे लोक हजर राहून वादविवादांत त्यांनीं पडण्यास हरकत नसावी, अशी परवानगी अध्यक्ष हसन इमाम यांनीं पहिल्या दिवसाच्या अखेरीस

राष्ट्रीय समेधून . मागितली आणि राष्ट्रीय समेधेहि टाळ्यांच्या गजरांत ती दिली । गुरुवार रात्रीपासून सधजेकटसू कमिटीत हिंदू व मुसलमान या दोघांतीलहि नेमस्त व राष्ट्रीय पुढारी विचार करूं लागले आणि तीन दिवसांच्या विचारानंतर मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें राष्ट्रीय समेधें मत . मुकर ठरून रविवारी सकाळीं आठ वाजतां मुलं झालेल्या बैठकींत पं. मदनमोहन मालवीय यांनीं स्वराज्याच्या योजनेसंबंधाचा ठराव समेधुदें मांडला, मुंबईच्या जादा काँग्रेसचें मुख्य काम या ठरावांतच आहे, लखनौ येथें आमच्या स्वराज्याचा मसुदा तयार झाला, कलकत्त्यास तो मसुदा तावून सुलाखून पक्षा ठरला, मॉटेग्यू चेम्सफर्ड या जोडीनें तो मसुदा नाकारल्यामुळें - मुंबईच्या जादा काँग्रेसवर मोठी जोखीम येऊन पडली, मॉटेग्यूसाहेबांनीं जबाबदार राज्यपद्धतीचा रस्ता ओखला आणि आपले रेलहि टाकले, हे रेल उचलून काढून स्वतःच्या रस्त्यावर आपून टाकावयाचें कीं आपले डबे त्या रेलवर नेऊन उभे करावयाचे असा प्रश्न राष्ट्रापुढें येऊन पडला, कोणी म्हणत, आपलें डबेहि नकोत, मॉटेग्यूसाहेब बसवतील त्या वडारी गाडींत बसूं या, कोणी म्हणत मॉटेग्यूचा रस्ता नको; रस्ताहि आमचा आणि डबेहि आमचे, असाच हट धरूं या, अशा प्रकारचा तंटा पडल्यामुळें आपापसांतील या भांडणांत राष्ट्रीय समेधें तट तेजीच्या कुशलतेनें आणि राष्ट्रकार्याच्या दूरदृष्टीनें मॉटेग्यूसाहेबांच्या योजनेच्या पायावरच आणि चौकटीच्या आंतच आपली स्वराज्याची इमारत उभारण्याचें ठरविल्यामुळें सर्व संकटांतून राष्ट्रीय सभा पार पडली, इतकेंच नव्हे, पूर्वाहून राष्ट्रीय सभा अधिक सबल झाली, मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेंत हिंदुस्थान देश स्वराज्यास अद्याप लायक नाहीं असें म्हटलें आहे, या मताचा मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें पूर्ण निषेध केला

अहे, आणि हिंदी राष्ट्र आज स्वराज्यास लायक आहे असें जाहीर केले आहे. ग्रामपंचायती, म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्ड येथे स्वातंत्र्य, प्रांतिक सरकारांत अंशभागी व मध्यवर्ती सरकारांत सध्या काही नाही, अशा तऱ्हेची मॉटेग्यूची योजना विधारी आहे. खालपासून वरपर्यंत चोहोकडे स्वराज्याला आजच प्रारंभ झाला पाहिजे आणि पंधरा वर्षांच्या आत पूर्ण स्वराज्य मिळाले पाहिजे, असा ठराव राष्ट्रीय सभेने पास करून मॉटेग्यूसाहेबांचे रेलवरील डबे कुचकामाचे ठरविले, मॉटेग्यूसाहेबांची व्यवस्था अव्यवस्थित आहे असें ठरविताना प्रजाजनांच्या जन्मसिद्ध हक्कांचा उच्चारहि स्वराज्याच्या विलातच झाला पाहिजे, असें राष्ट्रीय सभेने जाहीर केले, शरीराचे व मालमत्तेचे संरक्षण व संगोपन निर्विघ्नपणे करण्याचा हक्क प्रजाजनांना असून व्यक्तीव्यक्तीचे निरनिराळे संघ बनविणे व तसें करताना सभांचा, ध्याख्यानांचा व छापखान्यांचा उपयोग निर्विघ्नपणे करण्याचा हक्कहि प्रजाजनांना आहे. व्यक्ति, मालमत्ता आणि छापखान्यांसारखी उन्नतीची साधने यांना सामान्य कायद्याहून निराज्या व मुद्दाम केलेल्या दडपशाहीच्या कायद्याचे अडथळे असता कामा नयेत. हे शरीरस्वातंत्र्य, हे द्रव्यस्वातंत्र्य आणि हे बुद्धिस्वातंत्र्य स्वराज्याच्या विलात जाहीर करा, अशी मुंबईच्या जादा काँग्रेसने जोराची मागणी केली, या जन्मसिद्ध हक्कांच्या उच्चाराबरोबरच व कबुलीबरोबरच हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणाऱ्या व आत येणाऱ्या मालावर योग्य ती जकात ठेऊन सर्व राष्ट्रांच्या संपत्तीचे संगोपन व संवर्धक करण्याचा हक्क हिंदुस्थानास मिळाला पाहिजे असा ठराव सभेत पास झाला. स्वराज्यास आम्ही लायक आहो; दिल्ली दूर न मानता दिल्लीसच स्वराज्यास प्रारंभ झाला पाहिजे; स्वतःचा व राष्ट्राचा बचाव करण्याचे जन्मसिद्ध हक्क आम्हांस मिळाले पाहिजेत; असें मुंबईच्या जादा काँग्रेसने प्रारंभीच्या तीन ठरावांत

स्पष्टपणे जाहीर केले. सभोवारीची परिस्थिति निर्बल करण्याचें हें काम संपल्यानंतर मॉटेग्यू चेम्सफर्ड सद्देवांच्या योजनेतील पायावरच

स्वराज्याचें नवें मंदीर

उभारण्यास राष्ट्रीय सभेने सुरवात केली. हा योजनेसंबंधाचा ठराव मुख्य होय आणि इतर ठराव सभोवारीची भूमि स्वच्छ करण्याकरिता व आजूबाजूची विघ्ने द्याळण्याकरिता केलेले आहेत. मॉटेग्यूसाहेब व चेम्सफर्डसाहेब यांनी जबाबदार राज्यपद्धतीसंबंधाने मनःपूर्वक केलेला प्रयत्न आमच्या लक्षांत उतरला असून हल्लींच्या स्थितीहून कांहीं ठिकाणी पुढें पाऊल पडत आहे; तथापि ही योजना निराशाजनक व असमाधानकारक असून राष्ट्रीय सभेने सुचविलेले महत्वाचे फेरफार या योजनेत केल्याशिवाय स्वराज्याची पहिली भक्कम पायरी असे त्या योजनेस कोणीहि म्हणणार नाही, राष्ट्रीय सभेने जें संमिश्र पक्षाचें म्हणून मत योजनेसंबंधाने दिलें तें घरील प्रकारचें होय. हें सर्व हिंदी राष्ट्रांला परत पडेल यांत मुळीच शंका नाही. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड स्कीमच्या योगाने हिंदी राष्ट्रांत नुसतें उजाडलें आहे हें या ठरावाच्या प्रारंभी कवळ केलें आहे. उजेड दिसूं लागला खरा, पण सर्व जीवन वाढीस लवणाऱ्या सूर्याचे किरण दिसूं लागल्याशिवाय राष्ट्रांच्या जीवनक्रमास केव्हांहि प्रारंभ ध्यावयाचा नाही. हे किरण कोणते, ते कोणत्या ठिकाणी कसे पडले पाहिजेत, याची खुलसेवार याद राष्ट्रीय सभेच्या या ठरावाला जोडलेली आहे. प्रांतिक सरकारांत ज्याप्रमाणें राखून ठेवलेली गाती व दिलेली खाती असे विभाग केलेले आहेत तसे विभाग हिंदुस्थान सरकारांतहि हाले पाहिजेत, म्हणजे स्वराज्यास प्रारंभ दिल्लीसच होऊ पाहिजे, अशा महत्वाच्या फेरफार प्रथमदर्शनी सुचविण्यांत आला आहे. उगीच निष्कारण पागावीत होऊन बिल पाठवें लक्षणीयर पटूं नये

म्हणून प्रांतिक सरकारकडे पोलिस व न्यायखातें हीं सहा वर्षेपर्यंत ठेवण्यांत आलीं असून याकींची सर्व खातीं या योजनेंत लोकनियुक्त कायदे-कौन्सिलच्या हवाली करण्यांत आलीं आहेत. प्रांतिक कायदे कौन्सिलच्या उरावर बसविलेली ग्रँड कमिटी, वरिष्ठ कायदे कौन्सिलच्या मानगुटीवर बसलेलें स्टेट कौन्सिल हीं काढून टाका; निदान तेथें लोकनियुक्त सभासद अर्धे तरी ठेवा; आणि गव्हर्नरांना व लाटसाहेबांना दिलेली सर्टिफिकेटाची व खर्च-वेचाची नवी शक्ती काढून टाकून तिजोरी कायदे-कौन्सिलच्या हवाली करा; असें राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें आहे. लष्कर, आरमार, परराष्ट्रीय संबंध, पोलिस, कायदेकानून व न्यायखातें ह्यांच्या संबंधाचे खर्च भागवितांना जर पैशांची टंचाई पडली तर एक वर्षापुरतें रेग्युलेशन काढून आपल्या तांतडीच्या गरजा भागवून घ्याव्यात, व इतर प्रसंगी कायदे-कौन्सिलच्या मार्फतच खर्चवेचाची व्यवस्था लावून घ्यावी, असलें धोरण मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें आंखलेलें आहे. अडचणीच्या व तांतडीच्या वेळीं सरकारनें काय करावें हा प्रश्न या धोरणामुळे सुटतो आणि स्वराज्याच्या हक्काभोंवतीं घातलेल्या तुरुंगाच्या भिंतीहि उलथून पडतात. पोलिस व न्यायखातें खेरीज-करून प्रांतिक सरकारचीं सर्व खातीं आज द्या, वरिष्ठ सरकारच्या खात्यांत वांटणी करून पंधरा वर्षांत पूर्ण स्वराज्य द्या, सरकारी खात्यांना लागवयाच्या खर्चवेचाची अडचण पडूं न देतां त्या खर्चवेचाच्या नांवानें स्वराज्याच्या हक्काच्या पायांत श्रृंखला घालूं नका, असलें थोडक्यांत राष्ट्रीय सभेच्या नव्या मंदिराचें स्वरूप आहे. हें नवें मंदिर उभारतांना लखनौच्या मंदिरांतील मुख्य मुख्य दिवाणखाने माॅटेग्युसाहेबांच्या योजनेच्या पायावर मुंबईच्या जादा काँग्रेसनें आणून ठेवलेले आहेत. अशी तडजोड झाल्यानें नेमस्त्रांचीहि तक्रार राहिलेली नाही आणि राष्ट्रीयीयेंहि समाधान झालें

आहे. मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे यश यांतच आहे. मुसलमान व हिंदू, राष्ट्रीय व नेमस्त, पुढारी व अनुयायी या सर्वांचा एकोपा मुंबईस पूर्णपणे झाला; आणि सर्वांनाच यश मिळाले! या यशाचे मुख्य वांटेकरी अध्यक्ष हसन इमाम हे तर आहेतच; पण त्यांच्या बरोबरच माॅस्लेम लीगचे पुढारी आणि सज्जेक्टस् कमिटीतील निरनिराळ्या मतांचे पुरस्कर्ते यांच्याहि पदरांत हे यश टाकणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे रिसेशन कमिटीचे चेअरमन ना. पटेल, जादा काँग्रेसचे सेक्रेटरी डॉ. साठे, वॅ. जयकर वगैरे मंडळी, जादा काँग्रेसची तयारी करणाऱ्या व व्यवस्था ठेवणाऱ्या निरनिराळ्या पोटकमिट्या आणि पांच सदा दिवस राभेचे काम लांबले तरी हौसेने सेवा करणारे स्वयंसेवक हे सर्व ह्या यशाचे भागीदार असून मुंबई शहराची या जादा काँग्रेसच्या संयधाने करावी तेवढी प्रशंसा थोडीच होणार आहे. अध्यक्ष सादेयांनी शेवटी म्हटल्याप्रमाणे मुंबई शहर इमारतीच्या भव्यपणांत व यादरेच्या देखाव्यांतच सुंदर नसून अंतःकरणानेहि सुंदर आहे, ह्या प्रशंसेस मुंबईचे राष्ट्रभक्त ह्यावेळी पूर्णपणे लायक ठरले यांत संशय नाही.

॥ दिल्लीची राष्ट्रीय सभा

गुरुवार ता. २६ डिसेंबरपासून दिल्ली येथें सुरू झालेली राष्ट्रीय सभा मंगळवार ता. ३१ डिसेंबर रोजी समाप्त झाली. राष्ट्रीय सभेच्या स्वागत मंडळाचे चेअरमन हकीम अजमलखान आणि राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांचीं भाषणें विचारपूर्ण झालीं. दोघांनींहि आपलीं भाषणें इंग्रजींत लिहिलेलीं होती, तथापि हकीम अजमलखान यांचें भाषण देशी भाषेंतच वाचून दाखविण्यांत आलें. पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं आपल्या भाषणाचा मुख्य भाग इंग्रजींत लिहून आणलेला होता व तो इंग्रजींतच वाचून दाखविला, तथापि भाषणाच्या प्रारंभी व शेवटीं त्यांनीं हिंदी भाषेंत अर्धा अर्धा तास आपले विचार बोलून दाखविले. इंग्रजींत यंदा भाषणें फार कमी झालीं, ऊर्दू आणि हिंदी भाषेंतून काँग्रेसचें बरेचचें काम या वर्षी चाललें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. संयुक्त प्रांतांतून काँग्रेसकरतां सात आठवें शेतकरी वर्गांतले प्रतिनिधि यंदा आलेले होते; आणि प्रेक्षकांतहि काँग्रेसला नेहमीं न येणाऱ्या वर्गातील लोक बरेच दिसत होते. यामुळें देशी भाषांना काँग्रेसच्या मंडपांत यंदा विशेष महत्त्व प्राप्त झालें होतें. कोणताहि वक्ता बोलण्यास उभा राहिला असतां प्रथम 'हिंदी' असा आवाज सर्व मंडपभर उत्पन्न होत असे आणि वक्ता मुंबई मद्रास किंवा बंगाल या बाजूचा असून त्याला हिंदी येत नाहीं असें समजल्यावरच इंग्रजींत भाषण करण्याची परवानगी प्रतिनिधींकडून त्याला मिळे. देशी भाषा, देशी विवाज, देशी विचार या सर्वांकडे यंदा काँग्रेसचें लक्ष अधिक वेधलेलें दिसत होतें. काँग्रेसचा मंडपहि एका दृष्टीनें देशी थाटाचा

होता. दहा पंधरा हजार लोक बसतील इतका विस्तीर्ण मंडप आंतून देशी तऱ्हेनें शृंगारलेला होता, आणि दिल्लीतील प्राचीन इमारतींचें अनुकरण करण्याकरतां मंडपाच्या साध्या छपराच्या मध्यभागीं एक मोठा घुमट बसविलेला होता. लखनौ किंवा कलकत्ता या दोनहि ठिकाणच्या मंडपांहून दिल्लीचा मंडप अधिक विस्तीर्ण होता. लखनौचा मंडप सुंदर असून विशेष नटविलेला होता; कलकत्त्याचा अगदीं साधा होता; दिल्लीचा बाहेरून साधा, आंतून शृंगारलेला आणि बारा हजार लोक बसतील एवढा मोठा, पण खांब्यांची गर्दी विशेष झाल्यामुळें थोडासा गैरसोईचा झालेला होता. मंडप एवढा मोठा होता तरी शेवटच्या दिवसाशिवाय करून बाकी सर्व दिवस अगदीं गच्च भरून जात असे. सुमारे सहा हजार प्रतिनिधी आणि तितकेच प्रेक्षक यांची गर्दी मंडपांत सर्व काळीं सारखीच होती. इतका अपूर्व उत्साह लखनौस किंवा कलकत्त्यास दिसला नाही. सं. प्रांत किंवा पंजाब येथें काँग्रेसविषयी भक्ति विशेष नाही, असा आक्षेप काँग्रेसवर आजपर्यंत लादण्यांत येत होता. पण या आक्षेपाला दिल्लीच्या काँग्रेसनें हरताळ फांसला. यंदा पंजाबचे प्रतिनिधी हजारोवर होते आणि दिल्ली प्रांतांतल्या लोकांनीं तर काँग्रेससंबंधानें सर्वांवर ताण करावयाची असाच निश्चय केलेला दिसत होता. काँग्रेसच्या मंडपांत नेहमीं दृष्टीस पडणारा १०-१२ हजार लोकांचा तो विस्तीर्ण जमाव स्वराज्याच्या आशेनें इतका भरलेला दिसत होता कीं, राजकीय यावीविषयी पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत येथील लोकांनीं अनास्था आदि असें यापुढें कोणासहि म्हणतां येणार नाही. सर्व जमाव काँग्रेसच्या चर्चेन मोठ्या आस्थेनें व कळकळीनें मन घालीत होता. त्या योगानें पूर्ण स्वराज्यचे हक्क लांघणीवर पडतील अगत्या कोणत्याहि पिढागास या मोठ्या जमावाच्या विचारसरणीत स्थळच मिळत नव्हतें. स्वराज्याचे दिवस जवळ आडे आले आणि हिंदुमुसलमानांनीं एकजुटीनें

ष निश्चयानें जर उद्योग केला तर फलप्राप्ती झालीच पाहिजे, अशा तऱ्हेचा उत्साह मंडपांतील समाजांत पसरलेला होता. या उत्साहामुळे काँग्रेसचें काम सर्व दृष्टींनीं यशस्वी झालें. ज्या उत्साहानें लोक मंडपांत आले तोच उत्साह घकत्यांनीं वृद्धिंगत केला, आणि काँग्रेसच्या ठरावांनीं त्याच उत्साहाचें दृढीकरण करण्यांत आलें. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या योजनेसंबंधानें लोकमत प्रदर्शित करण्याचें काम दिल्लीच्या काँग्रेसच्या हातून चांगल्या रीतीनें पार पडलें हें तर खरेंच; पण त्याहूनहि अधिक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे पंजाब, दिल्ली व सं. प्रांत हा भाग दिल्लीच्या काँग्रेसनें हलवून सोडला. दिल्लीच्या सत्तेत भागी न देण्याचा संकल्प नोकरशाहीनें केलेला असतांना काँग्रेसची राजकीय चळवळ इतक्या जोराची होईल, असें पुष्कळांना वाटलें नव्हतें. पण तो अंदाज चुकीचा ठरला ही संतोषाची गोष्ट होय. मुसती मुंबई जागी होऊन काय उपयोगाची, दिल्ली जागी झालीच पाहिजे, असे उद्गार काहींनीं मुंबईच्या जादा काँग्रेसमध्ये काढले होते; पण दिल्लीच्या काँग्रेसनें आतां

दिल्ली जागी झाली

असेंच सर्वांना म्हणावें लागेल. दिल्लीच्या लोकांच्या मनांत अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांची मोठी मिरवणूक काढावयाची होती, पण या मिरवणुकीस पोलिसनें खो घातल्यामुळे लोकांचीं मनें खट्टू झालीं. या खट्टूपणामुळे उत्पन्न झालेला चेव काँग्रेसच्या मंडपांत हरएक प्रसंगीं दृष्टीस पडत होता. पोलिस, कायदा, व न्याय ही खाती लोकांच्याच हातांत असली पाहिजेत अशा प्रकारचा निश्चय सर्वांचा झालेला आढे, असें सदर चेवामुळे हरएक प्रसंगीं दृष्टीस पडत होतें. स्वसंमतीचें तत्त्व सर्व जमाला लागू करण्यांत येत असून अध्यक्षचा सन्मान करण्याच्या लढानसान बाबीतहि आपल्या इच्छेप्रमाणें आपणांस वागतां येऊं नये हें शक्य दिल्लीच्या हृदयांत

एकसारखे सलत असलेले दिसत होते. पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत येथील पुढान्यांनीं काँग्रेसच्या कामासंबंधाने यंदा विशेष मेहनत केली होती आणि त्या मेहनतीचे फळ म्हणून दिल्ली जागी झाली होती; जाग्या झालेल्या दिल्लीला पोलिसने अशा रीतीने प्रारंभीच टोचल्यामुळे पुन्हा दिल्ली शोपी जाईल अशी मीति घाळण्याचे कारण उरले नाही. महायुद्धाची परिसमाप्ति आणि स्वसंमतीच्या तत्वाचा तह यांची वाटाघाट हिंदुमुसलमानांत एकसारखी चालली होती. प्रेसिडेंट विल्सन आणि इंग्रजी मंत्री लॉर्ड जॉर्ज यांच्या निरनिराळ्या उद्गारांचे विवेचन काँग्रेसच्या मंडपांत, मंडपाबाहेर आणि इतर सर्व ठिकाणी एकसारखे चालले होते. स्वागत मंडळाचे चेअरमन हकीम अजमलखान किंवा अध्यक्ष मदन मोहन मालवीय यांच्या भाषणांतहि स्वसंमतीच्या तत्वाचा अनुवाद चारंगार ऐकू येत होता. इतकेच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेच्या निरनिराळ्या ठरावांवरील बक्त्यांनाहि स्वसंमतीचे तत्त्व मूलाधारासारखे झाले होते. या स्वसंमतीच्या तत्वाकडे सर्व जगाचे लक्ष सांग्रत गेलेले आहे. तेव्हां राष्ट्रीय सभेवरहि त्या तत्वाचा शिक्षा यंदा पडावा यांत कांही नवल नाही. राष्ट्रीय सभेत जे ठराव पास झाले त्या ठरावांतहि तीनच ठराव विशेष महत्त्वाचे होते; आणि या तीनहि ठरावांना

किंवा तांबड्या समुद्राच्या कांठचें अरब यांना जर तहाच्या परिपदेचे वेळीं हें तत्व लावण्यास प्रेसिडेंट विल्सन व लाईड जॉर्ज हे तयार होत आहेत, तर हिंदुस्थाननेच असें कोणचें मोठें पाप केलें आहे किं, या तत्वाला अनुसरून राजकीय पक्षाचा विचारहि हिंदुस्थाननें करूं नये ? जगाला जो न्याय लागू तोच न्याय हिंदुस्थानालाहि लागू झाला पाहिजे, हिंदुस्थान कांहीं जगावादेरचें राष्ट्र नाही. हिंदुस्थानची प्राचीन सुधारणा किंवा इल्लीची स्थिति दोहीकडे पाहिलें असतां हि हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्व न लावणें म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवरील एक पंचमांश लोकांना अन्यायानेच वागविणें होय असें दिसून येईल. स्वसंमतीच्या तत्वाला अनुसरूनच दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेंतील वक्ते व प्रतिनिधी स्वराज्याच्या हक्कांना आज आम्ही लायक आहेत असें वारंवार प्रतिपादन करीत होते. हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्व लावलें आहे असें इंग्लंडनें उद्यां जर जाहीर केलें तर हिंदुस्थानच्या मागणीचें स्वरूप कोणत्या तऱ्हेचें होईल हें आजच निश्चित करण्यास दिल्लीच्या काँग्रेसचें ठराव उपयोगी पडणारे आहेत. राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप तुमचें तुम्हीच ठरवा, असा हुकूम इंग्लंडनें वेस्त्यानंतर हें स्वरूप ठरविणाऱ्या संस्था तरी हिंदुस्थानांत कोणत्या आहेत ? राष्ट्रीय सभा, मुस्लिम लीग, नेमस्तांनी परिषद, वरिष्ठ कायदे कौन्सिल व प्रांतिक कायदे कौन्सिल इतक्या संस्थांचीं मते घेऊन बहुमत कोणत्या बाजूचें आहे हें एकदां ठरविलें म्हणजे तेंच हिंदुस्थानचें मत होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. लखनौ येथें स्वराज्याचा पास झालेला ठराव स्वसंमतीच्या तत्वाला धरून होता, हें परील कसोटी लावली असतां तेव्हांच ध्यानांत येईल. हिंदुस्थानसरकारच्या कायदे-कौन्सिलांतील सभागृहानें जो स्वराज्याचा मसुदा तयार केला त्याच मसुदांतील तत्वे घेऊन लखनौचा ठराव बनवलेला होता. तेव्हां लखनौच्या ठरावाला कायदे कौन्सिलें व राष्ट्रीय सभा यांची

संमति होती असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळीं कांहीं नेमस्त काँग्रेसमधून फुटून नेमस्तांची परिषद भरविण्यांत आली. पण या नेमस्तांच्या परिषदेनें तरी काय केले ? जादा काँग्रेस, नेमस्तांची परिषद आणि घरिष्ठ कायदे-कौन्सिल या तीनहि संस्थांच्या ठरावांकडे जर पाहिलें तर मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या ठरावांतील मागण्या सर्वसंमत असून स्वसंमतीचें तत्त्व लागू केलेल्या हिंदुस्थानच्याच मागण्या त्या ठरावांत नमूद केलेल्या आहेत, असें दिसून येईल. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष पं. मदन मोहन मालवीय यांनी आपल्या भाषणांत या मुद्द्यांचा सविस्तर विचार केला असून सर्वसंमत अशा मागण्यांची यादीच्या यादी वाचकांपुढें मांडली आहे. नेमस्त परिषद आणि राष्ट्रीय सभा यांच्या मध्ये विशेष तफावत नाही, हे ही यादी वाचली असतां कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. दोघांमध्ये फरक आहे तो मागण्यासंबंधानें नाही तर अंतःकरणाच्या घृत्तीसंबंधानें आहे. दोघांच्याहि मागण्या एकाच स्वरूपाच्या, दिल्लीच्या उत्तेंत भागी मिळाल्याशिवाय स्वराज्याचे खरे हक्क मिळाल्यासारखे होत नाहींत हे दोघांनाहि कबूल; जकाती लोकांचे हातांत असल्याशिवाय औद्योगिक भरभराट होणार नाही, हे दोघांचेहि ठाम मत; अशा प्रकारची विचारसरणीतील एकी असतांना आपल्या मागण्या प्राप्त न झाल्या तरी नेमस्त पुढारी नोकरशाहीकडे सहमत व आनंदित मुद्देनें पहाणार आणि नोकरशाही जवळ आली असतां प्रफुल्लित चेहरे करून आनंदाच्या टाळ्या वाजवणार ! उलट पर्याय राष्ट्रीयसभा आपणास समाधान झालें नाहीं असें सांगून निराशेच्या स्वरानें आपल्या मागण्यांची मागणी करणार ! तेव्हां हा फरक विचारसरणीचा नसून वर्तनांतील धोरणासंबंधाचा आहे. अमुक इतक्या मागण्या प्राप्त झाल्याशिवाय राष्ट्राचें खरें हित होणार नाहीं असें सिद्ध झाल्यावर आनंदी चेहरा करतां येणें हे प्रामाणिक

लोकांना कसे साधणार? व तसें तें साधलें नाहीं तर नेमस्तांनीं तरी राष्ट्रीय सभेला कां दोष द्यावा? दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये चोलण्यास उभे राहून ना. शास्त्री यांनीं असें जाहीर केलें कीं, मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड यांच्या योजना दुरुस्तीशिवाय निरर्थक असून कांहीं तर रस्त्यांच्या बाजूला उभे केलेल्या शिगायांच्या निर्जीव बाहुल्यांसारख्या आहेत. या योजनेंत जर जीव यावयाचा असेल तर राष्ट्रीय सभेनें सुचविलेल्या दुरुस्त्या त्यांत अवश्य झाल्या पाहिजेत. रंगी बेरंगी निर्जीव बाहुल्या लहान मुलांची खेळणी होत असतात, मोठ्या माणसांच्या सुखाचें साधन असल्या बाहुल्या होऊं शकत नाहींत. लहान मुलांना जर स्वसंमतीचें तत्त्व लायलें तर तें खेळण्याच्या वस्तूसंबंधानेच लागू पडतें. हिंदुस्थानला

खेळण्याच्या वस्तू

नको आहेत. वाल्यावस्था संपून तरुण वयांतील कल्याणप्रद सर्व जबाबदाऱ्या शिरावर घेण्यास हिंदुस्थान आज लायक व तयार झाला आहे; इतकेंच नव्हे तर अशा लायकीचा आत्मविश्वास ज्यावेळीं मनुष्याच्या मनाला पटूं लागतो त्यावेळची उत्सुकताहि आज हिंदुस्थानांत दिसत आहे. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेनें जर कांहीं सिद्ध केलें असेल तर तें हेंच होय. मुंबईच्या जादा काँग्रेसचा मॉटेग्यु-चेम्सफर्ड स्कीमसंबंधाचा ठराव दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेनें पुन्हां पास केला; इतकेंच नव्हे तर त्या ठरावाच्या पुढेहि एक पाऊल टाकलें. दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेच्या या ठरावासंबंधानें मंडपांत थोडासा मतभेद दृष्टीस पडला. पुढें पाऊल आज टाकूं नका असें मिसेस वेशंट यांचें म्हणणें होतें; आणि ना. शास्त्री तर राष्ट्रीय सभेला नेमस्तांच्या परिपदे-इतके मार्गे ओढून घेण्यास तयार झाले होते. ना. शास्त्री यांचें भाषण राष्ट्रीय सभेनें शांत चित्तानें ऐकून घेतलें; आणि काँग्रेसमध्ये पुनः परत आले त्यावद्दल त्यांचा गौरवहि सर्व प्रतिनिधींनीं केला. तथापि त्यांच्या पिछेहाटीच्या

उपसूचनेस सहा हजार प्रतिनिधींच्या सभेत पांच सहाहून अधिक मते पडली नाहीत. नव्या सुधारणांसंबंधाने मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे मत दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेने पूर्णपणे स्वीकारले, इतकेच नव्हे तर नां, शास्त्री यांच्या उपसूचनेमुळे खुंटा हलवून बळकट केल्यासारखी स्थिति झाली. पंजाबी काय, सं. प्रांताचे लोक किंवा दिल्लीचे लोक काय, कोणालाहि नेमस्तांची हास्यवदन दाखवण्याची वृत्ति पसंत पडली नाही. सरळ प्रामाणिकपणाने खरें खरें बोलून दाखवावें हाच मार्ग सर्वाना पसंत पडला; आणि मुंबईच्या जादा काँग्रेसने प्रामाणिकपणाने लोकमत प्रदर्शित केले होते असा छाप दिल्लीसहि सदर ठरावावर मारण्यांत आला. दिल्लीच्या ठरावाने एका बाबीत मुंबईच्या पुढें पाऊल टाकले. ती बाब म्हणजे प्रां. सरकारांत खात्यांची वांटणी न करतां आजच सर्व खाती लोकांच्या हवाली करावीत ही होय. मुंबईच्या कायदे-कौन्सिलने हीच मागणी केली. मद्रास, बंगाल, सं. प्रांत येथील नामदारांनीहि हीच मागणी केली. या मागणीला इतर ठिकाणचे नामदार विरुद्ध नाहीत अशी स्थिति गेल्या तीन चार महिन्यांत झाल्यामुळे सर्व प्रांतांत ती दृष्टीस पडली. प्रांतांचे जें मत तेंच राष्ट्रीय सभेचें मत; प्रांतांची बेरीज केली असता राष्ट्रीय सभा होते. प्रांत निराळे आणि राष्ट्रीय सभा निराळी असा भेद करतां येत नाही. प्रांताप्रांतांना काय पाहिजे हें प्रांतांनी ठरविल्यानंतर त्या त्या प्रांतांचे प्रतिनिधि राष्ट्रीय सभेत हजर असतांना प्रांताप्रांतांची मागणी उचलून धरल्याशिवाय ते प्रतिनिधि कसे राहतील ? मुंबई इलाख्यांत तेवढीं सर्व खाती लोकांच्या हातीं अंसावीं आणि पंजाबांत अर्धे, नयेत, असें मुंबई इलाख्याचे प्रतिनिधी कसे म्हणू शकतील ? प्रांताप्रांतांत य लोकांलोकांत लावालावी करून देण्याचें काम नोकरशाहीचें आहे, राष्ट्रीय सभेचें नव्हे. या लावालावीस राष्ट्रीय सभेनें स्थळ दिलें नाही हें योग्य झालें. मिसेस बेसंट यांच्या मते हा असला प्रश्न पुढें याचयाच

नको होता. आणि आला नसता तर एका अर्थी वरें झालें असतें हेहि खरें आहे. पण खुद्द अध्यक्ष साहेबांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत या मुद्याचा उल्लेख केल्यानंतर आणि प्रां. कायदेकौन्सिलच्या मतांना पुष्टि मिळविण्याकरितां ठिकठिकाणचे प्रतिनिधी मुद्दाम सभेला आलेले आहेत असें दृष्टीस पडल्यानंतर मुंबईच्या जादा काँग्रेसपुढें एक पाऊल जाण्याशिवाय काँग्रेसला गत्यंतरच नव्हतें. स्वसंमतीचें तत्त्व हिंदुस्थानास लावलेच पाहिजे म्हणून आग्रह धरणाऱ्या प्रतिनिधींना प्रांताप्रांतांच्या कायदेकौन्सिलांच्या मतांचा सन्मान करणें भागच होतें. मुंबई इलाख्याच्या कायदे-कौन्सिलनें सर्व खातीं लोकांच्या हातीं दिलीं पाहिजेत असें ठायून सांगायलाचें आणि राष्ट्रीय सभेनें मात्र सहा वर्षांनीं सर्व खातीं हयातीं केलीं तरी चालतील असें म्हणावयाचें हे स्वसंमतीचें तत्त्व कोणतें ? मुंबईच्या कायदेकौन्सिलांत नेमस्तांच्या परिपदेचे सभासद आहेत इतकेंच नव्हे तर नोकरशाहीच्या तंत्रानें बागणारेहि कांहीं सरकारनें नेमलेले देशी सभासद आहेत. नोकरशाहीच्या तंत्रानें बागणाऱ्या या सभासदांनाहि जी मागणी नोकरशाहीचें पित्त खवळून सोडणारी वाटली नाही ती मागणी अव्यवस्थित-पणाची व तडजोडीला सोडून होय असें राष्ट्रीय सभेला तरी कसें वाटणार ? नेमस्त नामदार जी मागणी कायदेकौन्सिलांत करतात, नोकरशाहीच्या काळेतले नामदार जी मागणी करतात, तीच मागणी राष्ट्रीय सभेनें केली असतांना नेमस्तांच्या दृष्टीच्या किंवा सरकारच्या दृष्टीच्या तडजोडीशीं विघाड होऊं शकत नाही असें दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेस वाटल्यास त्यांत नवल तें काय ? या मुद्यासंबंधानें वेशंट यार्देना सॅपन्नासच मते पडलीं आणि राष्ट्रीय सभेनें मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या पुढें एक पाऊल टाकण्याचें ठरविलें. या ठरावावर भाषणें होताना राष्ट्रीय सभेंत

फिरकोळ मतभेद

दुष्टीस पडला ही गोष्ट खरी आहे; पण त्या मतभेदामुळे राष्ट्रीय समेच्या कट्या अभिमान्यांत फाटाफूट होऊन राष्ट्रीय समेच्या चिघटवा कांही काळाने होतील अशी चीजे या प्रसंगांत विलकूल नव्हती, मतभेद म्हणजे फाटाफूट व मारामान्या असे ज्यांना वाटते त्यांना घरील प्रकारचा भ्रम झालेला आहे. राष्ट्रीय समेचे हित व यशहि ज्यांना पाहयत नाही अशा कांही अंग्लो-इंडियन पत्रांच्या सुराशी आपला खूर या बावीत कांही नेमस्त पत्रांनी मिळवावा हेहि त्यांच्या शीलास घरूनच आहे. पण थोडासा विचार केला असता हा मतभेदाचा प्रकार फाटाफुटीस कारणीभूत होण्यासारखा विलकूल नाही हे कोणाच्याहि ध्यानी येईल. सहा वर्षांनी सर्व खाती या म्हणणे आणि आज या म्हणणे एवढ्या मतभेदामुळे राष्ट्रीय समेत कशी फाटाफूट होणार ? ज्याला फिरकोळ मतभेद म्हणतात तशाच स्वरूपाचा हा मतभेद नव्हे काय ? आपली फिरकोळ स्वरूपाची छूचना पसार न झाल्यास सेक्रेटरीच्या कामाचा बोजा उचलण्यास बेझंट बाईंनी स्वयंस्फूर्तीने पुढें येऊं नये आणि दुसऱ्याच्या झालेल्या नेमणुकीनाच संमति द्यावी यांत कोणतें गैरशिस्त आहे ? आम्हांस तर या बाबतींत कोठें मारामारी किंवा फाटाफूट दिसत नाही. निरोगी व वाढत्या शक्तीच्या लक्षणांतच असल्या प्रकारचा समावेश केला पाहिजे. दुसरी एक मतभेदाची बाब राष्ट्रीय समेपुढें आली तीहि अशाच तऱ्हेची होती. स्वसंमतीच्या तत्वाला घरून राष्ट्रीय समेचे थंदाचे सर्व ठराव तयार करण्यांत आलेले होते. हे असे व्हावे हे कालमाहात्म्य होय. कोणासहि हे चुकवितां आले नसते ! सर्व जगाला नवे बळण देणारे महायुद्ध नुकतेच संपून जगाची नवी रचना ठरविणारी तहाची परिपद युरोप खंडांत ज्या तत्त्वाची कांस घरून बसली आहे त्या स्वसंमतीच्या तत्त्वाच्या छत्राखाली राष्ट्रीय समेचे काम चालल्यासारखें न दिसावें

तर व्हावें तरी काय ! युरोपांतील लोकांनाच बुद्धि आहे, अंतःकरणे आहेत, शरीरे आहेत आणि हिंदुस्थानांतील लोकांना यांतील काहीं नाही असें का मानावयाचें ! सर्व जगावर जो प्रकाश पडतो, सर्व जगभर जो वायु सुटतो, आणि सर्व पृथ्वीतलावर जें जीवन वहात रहातें तो प्रकाश, तो वायु, किंवा तें पाणी हिंदुस्थानच्या वांठ्याला विलकूल आलें नाही असें कसें होईल ! युरोपें स्वसंमतीच्या तत्वाला मस्तकावर धारण केलें असतां हिंदुस्थानची राष्ट्रीय सभा त्या तत्वापासून दूर दूर कशी राहील ! हें तत्त्व हिंदुस्थानाला लागूं केलें पाहिजे असा ठराव राष्ट्रीय सभेनें पास केल्या आणि तद्वाच्या परिपदेनें राष्ट्रीय सभेच्या वर्तनें प्रतिनिधि घेतले पाहिजेत व तद्वाच्या परिपदेतच स्वसंमतीच्या तत्वाचे हक्क हिंदुस्थानास मिळाले पाहिजेत असें राष्ट्रीय सभेनें ठरविलें. हिंदुस्थानच्या वर्तनें तद्वाच्या परिपदेत बसण्याकरतां लो. टिळक, महात्मा गांधी व सय्यद हसन इमाम यांना राष्ट्रीय सभेनें आरत्यातर्फे निवडलें आहे, असें ठरावांत नमूद करण्यांत आलें. या ठरावावर नोकरशाहीच्या तर्फेच्या अँग्लो-इंडियन पत्रांची अशी टीका आहे की, स्वसंमतीच्या संस्थांचे हे ठराव पोरकट स्वरूपाचे असून राष्ट्रीय सभेच्या व्यावहारिक इभ्रतीस कमीतगा आयणारे आहेत. हिंदुस्थान सरकारला तद्वाच्या परिपदेत जागा मिळण्याची जेथें मुष्कील तेथें राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्थांनीं आपले वकील पाठवावयाचे म्हणजे व्यवहारी लोकांच्या दृष्टीनें आपले हसेंच करून घेण्यासारखें आहे. राष्ट्रीय सभा कोणत्या शाळाचा पाला आणि लो. टिळक कोणत्या खांदीकोपऱ्यांतले पुराय की, राष्ट्रीय सभेला व लो. टिळकाला प्रेसिडेंट विल्सन यांनीं ओळखावें ! आणि तद्वाच्या परिपदेत थोडीशी जागा द्यावी ! ध्ववहारदृष्ट्या

लहान तोंडी पोटा घास

वेण्यापैकीन हें कृत्य होय. तेव्हां असलें हास्यास्पद कृत्य जी राष्ट्रीय

सभा करते तिच्या म्हणण्याकडे मुत्सद्यांनी लक्ष देण्याचें कारण नाहीं. शाब्दिक स्वप्नसृष्टींत फाजील संचार करण्याची संवय लागल्यामुळें राष्ट्रीय संभेचा अधःपात लवकर होईल, असे काहीं अँग्लो-इंडियनी पत्रांनीं तारे तोडले आहेत. राष्ट्रीय संभेच्या ठरावामुळें प्रे, विल्सन यांजकडून तहाच्या परिपदेत बसण्याकरितां लो. टिळक यांना आमंत्रण येईल अशी राष्ट्रीय संभेतील कोणत्याहि प्रतिनिधींची अटकल उदर ठराव पास करतांना नव्हती व आजहि नाहीं. तहाच्या परिपदेनें हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्त्व लावण्याचा प्रश्न घेतला पाहिजे, असें राष्ट्रीय संभेच्या प्रतिनिधींना वाटलें व आजहि वाटत आहे. हें वाटणें व्यवहाराला सोडून धिलकूल नाहीं. सर्व जगाचा व्यवहार आज ह्याच मनोवृत्तीनें व्यापलेला आहे. जगाच्या व्यवहारांत हिंदुस्थाननें स्वतःस गुंतवून घेण्याचा प्रयत्न करणें किंवा तशा प्रयत्नास उत्तेजन देणारे ठराव पास करणें ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या उन्नतीस आजकाल अत्यंत जरूरीची आहे. जगाच्या व्यवहाराच्या प्रचंड ओघापासून हिंदुस्थानास आजपर्यंत मुदाम होऊन अलिप्त ठेवण्यांत आलें आहे. आणि अशा रीतीनें अलिप्त राहण्यांतच रागलें कल्याण आहे, असें पराधीन बुद्धीच्या व दुर्बल हृदयाच्या कांहीं लोकांना वाटूं लागलें आहे. जगाच्या ओघापासून हिंदुस्थानास अलिप्त ठेवण्यांत नोकरशाहीचा फायदा आहे खरा, पण हिंदुस्थानचा फायदा नाहीं. जगाच्या ओघांत जाऊन पडण्यास हिंदुस्थाननें घडपड केळीच पाहिजे. जगांतील लहान मोठीं सर्व राष्ट्रे व सर्व लोक असली घडपड करीत असतांना हिंदुस्थाननें स्वस्थ बसणें म्हणजे निर्जीवतेचेंच न्विद होय. टाकाल तेवढ्या माकरीवर आम्ही संतुष्ट नाहीं हें जसें राष्ट्रीय संभेनें औद्योगिक कमिशनसंबंधानें विस्तृत ठराव करून जाहीर केलें, तसेंच नोकरशाहीनें ठरवून दिलेल्या बुद्धीच्या दबक्यांतील पाण्यावरहि आम्ही

रूप नाही असे राष्ट्रीय समेने तहाच्या परिघदेसंबंधाचा ठराव पास करून जाहीर केले. डबक्यांतून बाहेर पडून सर्व जगाला व्यापणाऱ्या समुद्राच्या रोखाने राष्ट्रीय समेने यात्रा पाऊल पुढे टाकले आहे. डबक्यांतच हिंदुस्थानास बुडवून ठेवण्याची इच्छा करणाऱ्या नोकरशाहीला हे पसंत पडले नाही पण ह्यांत व्यवहारशून्यता कोठेच नाही, स्वमांतील आनंद चालण्याचा वेडगळपणा ह्यांत विलकूल नाही. प्रेसिडेंट विल्सन व मि. लाईट्ज जार्ज हे महात्मे स्वप्रसृष्टीतले नव्हत; तहाची परिपद म्हणजे आजकाल घडत असलेलीच गोष्ट आहे, आणि स्वसंमतीचे तत्त्व हे जगाला हलविणाऱ्या परमेश्वरी तेजांतला एक अंश आजकाल होऊन बसले आहे, नोकरशाही भूतकाळापैकी एक यात्र होऊ लागली आहे; आणि स्वमांत किंवा काळोखात दुयळ्या लोकांना भिवविण्यापलीकडे अधिक शक्ति या भूतांच्या हाती ठेवण्याची परमेश्वरी इच्छा नाही, असे महायुद्धाने जाहीर केले आहे. ह्या सर्व गोष्टी आज प्रत्यक्ष व्यवहारांत आहेत आणि या जगाच्या व्यवहाराशी स्वतः संलग्न होण्याचा ठराव राष्ट्रीय समेने पास केल्यास हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या वगळवण्यांशिवाय इतर कोणीहि राष्ट्रीय समेत व्यवहारशून्य म्हणणार नाही. जगाच्या व्यवहाराशी स्वताची सांगड घालण्याचा यंदा करण्यांत आलेला प्रयत्न कायमचा टिको आणि जगाच्या सामान्य ओवांगसून मिळावयाच्या फायद्यांना हिंदुस्थान ह्यापुढे केव्हांहि पूर्वाप्रमाणे न मुको, असेच उद्गार सर्व राष्ट्रभक्तांच्या तोंडून या प्रसंगी निघाल्यावांचून रहाणार नाहीत.

० पहिली चिरोली चकमक

सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांजवर छो. टिळक यांनी केलेल्या अग्र नुकसानीच्या मिर्यादीच्या निकालासंबंधानें स. दादासाहेब करंदीकर यांची तार गेले शुक्रवारी आली. खटल्याचा निकाल चिरोलच्या वतीचा झाला असाच त्या तारेंत मजकूर आहे. रुटरचीहि तार थरीलप्रमाणेंच प्रसिद्ध झालेली आहे. शुक्रवार ता. २१ फेब्रुवारी रोजी खटल्याचें काम संपून ज्युरीनें छो. टिळक यांच्या विरुद्ध निकाल दिला, ही बातमी एक दोन दिवसांतच म्हणजे २२-२३ तारखेलाच दिल्लीस सरकारी मंडळींना प्रथम पोचली आणि दिल्लीहून खासगी तार म्हणून मुंबईस २४ तारखेस प्रसिद्ध झाली. खटल्याच्या पहिल्या तीन चार दिवसांचा खविस्तर गोपवारा विलायतच्या पत्रांतून गेल्या डाकेनें हिंदुस्थानांत आला आहे. शिवाय खटला चालत असतांना रुटरनें राजकीय दृष्टीचे मुद्दे तारेनें पाठवले आहेत. खटल्यासंबंधाची ही सर्व हकिकत गेल्या व या अंकांत प्रसिद्ध केली आहे. रुटरनें दिलेल्या तारांचें स्वरूप, सर व्हॅलेंटाईन चिरोल यांच्यातकें सर एटवर्ड कार्सन यांनीं केलेलीं भाषणें व निकालाची तार हिंदुस्थान सरकारच्या गोटांत तांतडीनें कळविण्याची झालेली घाई इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां या नुकसानीच्या खासगी खटल्यास राजकीय व सरकारी स्वरूप देण्यांत येऊन छो. टिळकांचा खटला बुडवण्यांत आला, असें कोणासहि वाटल्यावांचून रहाणार नाही. या खटल्यांत प्रथमपासूनच या दृष्टीनें राजकीय स्वरूप होतें ही गोष्ट खरी आहे. केवळ खासगी स्वरूपाचा हा खटला नव्हता, छो. टिळक व त्यांचे अनुयायी यांच्याविरुद्ध

सर व्हॅलेटाइन चिरोल यांनी केलेली विधाने खोटी आहेत हे कायद्याच्या कोर्टात ठरविणे लो. टिळक यांना इष्ट वाटले, याचें कारण खासगी नफा-नुकसानीचें नसून राजकीय चळवळीच्या दृष्टीचेंच होतें. राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकीय चळवळींना सर व्हॅलेटाइन चिरोल यांची विधाने अत्यंत त्रासदायक व जाचक असल्यामुळें लो. टिळकांना या खटल्याचा खटाटोप करावा लागला. या उद्योगास सुरवात झाली त्यावेळीं राजकीय स्वरूपाचा हा खटला आहे ही गोष्ट सर्वांच्या लक्षांत होती; किंवाहना खटला राजकीय स्वरूपाचा असल्यामुळेंच विलायतेतील हे दुखणें विलायतेसच नष्ट करून राष्ट्रीय पक्षाचा मार्ग विलायतेस खुला करणें आवश्यक वाटून विलायतेस खटला चालवण्याची खर्चाची मोठी जोखीम शिरावर घेण्यांत आली. खटला राजकीय स्वरूपाचा आहे हे प्रथमपासूनच लक्षांत होतें; तरी सरकारी हात या खटल्यांत इतक्या उघडपणें दिसेल अशी कल्पना खटल्याच्या सुरवातीच्या वेळीं नव्हती. मुंबईस कमिशनचें काम सुरू झालें त्यावेळीं प्रथम सरकारी हात दिसला आणि विलायतेस काम चाललें असतांना तो हात चांगलाच प्रकट झाला. रूटरच्या तारा व सर एडवर्ड कार्सन यांची विधाने वाचलीं असतांना नोकरशाहीचा हात कोणते खेळ खेळत होता हे तेव्हांच लक्षांत येतें. लो. टिळक यांच्याविरुद्ध झालेल्या निकालावर अपील असल्यामुळें निकालांतील कायद्याच्या प्रश्नासंबंधानें वाटाघाट करण्याची वेळ अद्याप आलेली नाही. तथापि या खटल्यांत दिसून आलेल्या नोकरशाहीच्या या ढवळीढवळीसंबंधानें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. विलायतच्या लोकांकडून आपल्या सनदशीर चळवळीस न्याय मिळाल्या-शिवाय राहणार नाही असा लो. टिळकांचा पूर्ण विश्वास असून या विश्वा-साला अनुसरूनच आजपर्यंतच्या त्यांच्या सर्व राजकीय चळवळी व राजकीय स्वरूपाचे खटले यांची उभारणी करण्यांत आलेली आहे. हा विश्वास

चिरोली ठेंच

लागून मस्तकाला कळ जाऊन, पाय रक्तबंधाळ होऊन जमिनीवर सपशेल पडलेला या खटल्यानंतर पहात असतांना काहीना आनंद होईल व विलायतच्या न्यायप्रियतेबद्दलच्या लोकमान्यांच्या कल्पना लोकमान्यांना वन्याच भोवल्या याबद्दल ते राष्ट्रीय पक्षाला टोमणेहि भारतील. नोकरशाहीपैकी ज्यांनी या खटल्यांत ढवळाढवळ केली त्यांनाहि संतोष होऊन विलायतेत राष्ट्रीय पक्षाची राजकीय चळवळ कोणीहि कितीहि जोरानें केली असतांना हिंदुस्थानांतील आपल्या अरेरावी हकांस धक्का लागूं शकणार नाही अशा आनंदांतहि ते मग्न होतील. या गोष्टी खऱ्या आदेत. पण सरकारी हात दिशूं लागल्यानंतरहि ज्या विश्वासानें लो. टिळक यांनीं हा खटला चालविला त्याचेकडे पाहिलें असतां त्यांचा सनदशीर मार्गावरील विश्वास डावपेंचाच्या स्वरूपाचा नसून अंतःकरणाच्या स्फूर्तीचाच आहे हें सर्वांच्या ध्यानांत येईल. सनदशीर राजकीय चळवळीचे दोन भाग असतात. लोकमत तयार करून राजकीय हक्क मिळवण्याची व पचनीं पडण्याची शक्ति कायदेशीर व सनदशीर रीतीनें उत्पन्न करणें हा या चळवळीचा मुख्य भाग आहे. आम्ही आमच्या पायावरच उभे राहिलें पाहिजे. याचकांप्रमाणें इतरांकडे पहाण्याची वृत्ति टाकून दिली पाहिजे, बगैरे सिद्धांत पुढें ठेवून स्वावलंबनाचा मार्ग शिकविणारे सर्व पुढारी वरील पहिल्या भागाकडे विशेष लक्ष पुरवीत असतात. राष्ट्रीय पक्षाचें ब्रीद स्वावलंबनाचें असून या मताचाच पुरस्कार लो. टिळकांनीं केलेला आहे. या स्वावलंबनासंबंधानें त्यांचा विश्वास जितका दृढ आहे तितकाच दृढ सनदशीर चळवळींतील दुसऱ्या भागासंबंधानें आहे. हा दुसरा भाग म्हणजे हिंदुस्थान सरकारच्या स्थितीसंबंधाचा होय. हिंदुस्थानानें स्वतः आपल्या पायावर उभें राहिलें पाहिजे हें जितकें पुरें आहे तितकेंच हिंदुस्थानानें समोयाच्या स्थितीकडे लक्ष पोंनवून

यां परिस्थितीच्या सूत्रांत स्वतःचें सूत्र गुंतवून घेतलें पाहिजे हें तत्त्व देखील खरें आहे. परिस्थितीची दृष्टि व स्वावलंबन यांच्या मिळामानें कार्यसिद्धि होत असते. ही परिस्थितीची दृष्टि ओळखून जगाच्या राजकीय चळवळीशीं ओघ मिळाला पाहिजे तरच यश मिळेल; एरवीं मिळणार नाही. स्वतःच्या पायावर उभें रहाण्याच्या खटपटीसंबंधानें लो. टिळक यांचा जसा सनदशीर मार्गावर पूर्ण विश्वास आहे, त्याप्रमाणें जगाच्या सूत्राशीं हिंदुस्थानचें सूत्र सांगण्याच्या कामींहि लो. टिळक यांचा सनदशीर मार्गावरच पूर्ण विश्वास आहे. जगाच्या परिस्थितीचां कायदा हिंदुस्थानांतील लोकांच्या स्वावलंबनाच्या उद्योगाला मिळवून देण्याचा सनदशीर व कायदेशीर मार्ग कोणता ? हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा स्वराज्य व साम्राज्य अशा दृष्टीचा जडलेला संबंध तुटला जाण्यांत हिंदुस्थानचें विलकुल हित नाही, अशी लो. टिळकांची अंतःकरणपूर्वक ठाम समजूत असून या निश्चित मताला धरूनच महायुद्धाच्या प्रारंभापासूनच जगाच्या परिस्थितीसंबंधानें त्यांनीं आपलें व आपल्या पक्षाचें वर्तन अदळण्यानें आंखून ठेवलेलें होतें. महायुद्धाच्या वेळीं व महायुद्ध-समाप्तीच्या हल्लींच्या काळांत निर्यात लोकांचें व देशांचें संरक्षण करण्याच्या ज्या स्वसंमतीच्या तत्वाला इंग्लंडच्या जबाबदार मुत्सद्यांनीं व पुढार्यांनीं उचलून धरलें त्याच राजकीय तत्वांना अनुसरून इंग्लंडच्या लोकांच्या पुढार्यांच्या मार्गांचे जगाच्या परिस्थितीशीं हिंदुस्थानचा उद्योग संलग्न करण्याची खटपट लो. टिळक सांप्रत करीत आहेत. लोकमान्यांची हिंदुस्थानांतील चळवळ कायदेशीर रीतीनें व सनदशीर रीतीनें स्वावलंबनाच्या मार्गाची आहे. त्याप्रमाणें विलायतेतील खटपटहि कायदेशीर व सनदशीर असून स्वावलंबनाच्याच स्वरूपाची आहे. जगाच्या राजकीय जीवनाशीं हिंदुस्थानचें राजकीय जीवन गुंतवून सोडण्याचें काम विलायतेतील हिंदी चळवळीनें यापूर्वीं केलें आहे; पण आजपर्यंतचें तें काम

परावलंबी झालें. हिंदुस्थानांत नोकरशाहीला प्रसन्न करून द्यायक मिळवावयाचे हा जसा येथें कांहींचा परावलंबी प्रयत्न चालू आहे तसा इंग्लंडांतहि त्यांचाच परावलंबी प्रयत्न चालू आहे. इंग्रजी लोकांच्या, इंग्रजी इतिहासाच्या व इंग्रजी मुत्सद्यांच्या वर्तनांतील कायदेशीर राजकीय तत्त्वावर मुख्य मदार ठेवून लोकांत जागृति व तद्वारा शक्ति उत्पन्न करणें याला ज्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील सनदशीर स्वावलंबनाची चळवळ म्हणावयाचें, त्याप्रमाणें विलायतचे लोक व विलायतचे मुत्सद्दी जगाच्या परिस्थितीचा विचार करतांना कायदेशीर रीतीनें ज्या राजकीय तत्त्वांवर विसंबून राहतात त्याच स्वसंमतीच्या राजकीय तत्त्वांची कांस्त धरून इंग्रजी लोकांच्या मुत्सद्यांच्या मार्फतच जगाच्या राजकीय ओघांत जाऊन पडणें ही हिंदुस्थानाबाहेरची सनदशीर स्वावलंबनाची राजकीय चळवळ होय. महायुद्धामुळें या असल्या परदेशांच्या चळवळीकडे हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांचें लक्ष वेधलें असून येथील स्वराज्याच्या चळवळीवरहि या असल्या दृष्टीचा परिणाम गेलीं तीन चार वर्षे होऊं लागला आहे. परदेशांतील या सनदशीर आणि स्वावलंबी चळवळीच्या सुरवातीलाच चिरोलची ठेच लागून हिंदुस्थानांतील स्वावलंबी चळवळीला जे अडथळे आहेत तेच अडथळे जसेच्या तसे परदेशांतहि कायम आहेत अशी इशारत या खटल्यानें सर्व राष्ट्रीय पक्षाला दिली आहे. स्वराज्याच्या चळवळीमुळें येथें नोकरशाहीच्या पोटांत जसें दुखतें तसेंच विलायतेंतील राष्ट्रीय पक्षाच्या चळवळीमुळें नोकरशाहीचेंच पोट दुखतें. हिंदुस्थानांतील राजकारणाचा जगाच्या राजकारणाशी संबंध नोकरशाहीच्या मार्फतच पाहिजे असा नोकरशाहीचा दृढ सांश्र्णिकपणें अलपार; आणि या स्वार्थी दृष्ट्याच्या विरुद्ध जेव्हां जेव्हां आगन्वी परदेशांची सनदशीर चळवळ जाईल तेव्हां तेव्हां हिंदुस्थानांत त्याच पद्धतीनें परदेशांतहि आमच्या सनदशीर व कायदेशीर मार्गांच्या आड

उभी राहण्यास नोकरशाही क्षणाचाहि आळस करणार नाही, हें चिरोलच्या खटल्यानें निदर्शनास आणलें आहे. आपल्यासारखा खटल्य होण्याबरोबर

चिरोली सूड

उगवण्यास हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीला व हिंदुस्थान सरकारास सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनीं पाचारण केलें आहे. राष्ट्रीय पक्षाला चिरडून टाकणें दृष्ट आदि हें सिद्ध करण्याकरितांच मीं पुस्तक लिहिलें आणि या पुस्तकासंबंधाच्या अब्रूनुकसानीच्या किर्यादीत राष्ट्रीय पक्षास हार खावी लागली असल्यामुळें आतां तर या पक्षावर अजिबात धरवंटा फिरविण्यास तुम्ही चुकूं नका व ही संधि व्यर्थ जाऊं देऊं नका अशा आशयाची विनंति हिंदुस्थान सरकारला व नोकरशाहीला सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनीं गेल्या आठवडयांत केली आहे. खटल्यांतील प्रश्नोत्तरांकडे पाहिलें, सर एडवर्ड फार्सन यांच्या विचारसरणीकडे पाहिलें, किंवा चिरोली सूडाच्या कल्पनेकडे पाहिलें तर एकच गोष्ट प्राधान्येकरून डोळ्यांपुढें येते ती ही की, नोकरशाहीच्या कृत्यावर टीका करणारे लोक अत्याचारी, खुनी, अराजक ठरवून पाळल्याबरोबर ओलेंहि जाळून मोकळें होण्याचा हिंदुस्थानांत जसा प्रयत्न आमच्या स्वराज्याच्या सनदशीर चळवळीविरुद्ध चालू आहे तसाच प्रयत्न विलयतेंतहि आमच्या स्वावलंबनाच्या चळवळीविरुद्ध चालूं ठेवून इतर कोणत्याहि कारणांनें पेटलेल्या आगींत आम्हांस उचलून टाकण्यास नोकरशाहीतील कांहीं लोक विलकूल कमी करणार नाहीत. असल्या आगींत राष्ट्रीय पक्षास जिवंत जाळण्याचा पूर्वीं वन्याच वेळां प्रयत्न झालेला आहे, व त्या वेळीं आगीच्या दिव्यांतून तावून सुलखून राष्ट्रीय पक्ष बाहेर पडलेला आहे. आणि चिरोली सूडाच्या दिवट्या हातांत धरून पेटवण्यांत येणाऱ्या आगींतूनहि राष्ट्रीय पक्ष पूर्वींप्रमाणेच आधिक तेजस्वी होऊन बाहेर पडेल यांत संशय नाही. आयलंडातील अल्सरच्या बंडखोरांचे

तौ पार पडला आहे. अशा रीतीने येथें आगीच्या ज्वाळा सोसल्यामुळेच हिंदुस्थानांतील स्वराज्याच्या चळवळींत स्वावलंबनाची ज्योत पेटलेली दिसत आहे. हिंदी स्वराज्याच्या चळवळीला जगाच्या राजकीय उलाढालीशीं एकजीव करून सोडण्यास विलायतेस जी सनदशीर पण स्वावलंबनाची ज्योत पेटवणें भाग आहे, त्या ज्योतीकरतां चिरोलच्या खटल्याची पहिली चकमक गेल्या आठवड्यांत उडाली आहे. या चकमकींतून निघणाऱ्या ठिणग्या राष्ट्रीय पक्षाचें अंग ठिकठिकाणीं पोळण्यास कमी करणार नाहींत हें राष्ट्रीय पक्ष ओळखून आहे. पण असल्या चकमकींतूनच तेजाचे किरण निघत असतात व परदेशीं करावयाऱ्या सनदशीर चळवळीची ज्योत पेटत असते, असा राष्ट्रीय पक्षाचा विश्वास आहे. तेव्हां या पहिल्या चकमकीच्या ठिणग्यांना न भितां आपल्या तरणोग्याकरितांच हें किरण आहेत हें ओळखून पूर्वीहून दुप्पट जोराने, ईश्वरानें व विश्वासानें परदेशांतील आपली चळवळ पुढें चालविण्यास राष्ट्रीय पक्ष चुकणार नाहीं, अशी आम्हास आशा आहे.

हालें आहे तें हिडीस स्वरूप इंग्लंडच्या मुत्सद्यांना सहज टाळतां येईल. पण मजुरांच्या पक्षाची वर उसळत चाललेली लाट अजिबात मार्गे परतवून पूर्वीची स्थिति इंग्लंडांत पुन्हां सुरू करणें कोणाहि मनुष्याला आतां शक्य नाहीं. मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज हे स्वतः मजूर पक्षाचेच पुढारी होण्यास सर्वतोपरी लायक असून कांहीं प्रसंगामुळें युनियनिस्ट पक्षाच्या गोळांत ते चुकून गेले आहेत. दोनचार वर्षांच्या अवधींत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. मॉटेग्यू ह्यांच्यासारखे आजचे सत्ताधारी युनियनिस्ट पक्षाला सोडून मजुरांच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते म्हणून पार्लमेंट सभेंत त्या पक्षाचींच कामें करूं लागतील, अशी वै. वॉट्सन ह्यांची अटकळ आहे. मजुरांच्या पक्षांत हातापायांना राधावयाला लावून केवळ मोलमजुरी करणारांचाच तेवढा समावेश होतो असें नाहीं, तर भांडवलवाल्यांच्या आश्रयाखालीं असलेल्या व आश्रयाखालीं नसलेल्या सर्व बुद्धिमानांचाहि त्यांत समावेश होतो. मोठ्या भांडवलवाल्यांची आणि मोठे भांडवलवाले होऊं इच्छिणाऱ्यांची स्वतःची बुद्धि एका बाजूस ठेविली असतां बाकी राहिलेली इंग्लंडांतील सर्व राष्ट्रीय बुद्धि आज मजुरांच्या पक्षाची इंग्लंडांत आहे. युरोपखंडांत किंवा इंग्लंडांत आज जे स्वतः मोठे भांडवलवाले, मोठ्या उद्योगधंद्याचे मालक, मोठे जमीनदार किंवा मोठे सरदार नाहींत किंवा त्या मोठ्यांच्या पदवीला चढूं इच्छितहि नाहींत, त्या बुद्धिवान लोकांचा, म्हणजे हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्यांच्या भाषेनें बोलवयाचे असल्यास युरोपांतील सर्व ब्राह्मण वर्गाचा आजचा कल सोशियालिझमकडे आहे. राजकीय सत्तेलाच तेवढें सामाजिक रूप द्यावयाचें असें नाहीं, तर औद्योगिक व आर्थिक सत्तेलाहि सामाजिक मालकीचें स्वरूप दिलें पाहिजे हा सिद्धांत युरोपखंडांतील राजकारणांत प्रस्थापित होऊं लागला आहे. इंग्लंडहि त्याच मार्गावर लागलें असून इंग्लंडांतहि मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान कर्ते पुरुष आज अप्रत्यक्षपणें

० वॅ. वॅट्टिस्टा यांचा अनुभव

गेले गुरुवारी सकाळी नागोया आगचोटीने वॅ. वॅट्टिस्टा विलायतेहून मुंबईस परत आले, आणि शुक्रवारी सायंकाळी मुंबईतील होमरूल लीगच्यातर्फे त्यांचे स्वागत सार्वजनिक रीत्या करण्यात आले. ह्यासंबंधाची इफीकत आजचे अंकांत दुसरीकडे दिलीच आहे. वॅ. वॅट्टिस्टा हे वीस एकवीस महिने विलायतेत होते; आणि विलायतेतील मजूर पक्ष व हिंदी स्वराज्य ह्यांची सांगड घालून देण्याच्या कामी त्यांनी चांगले यश संपादिले असल्यामुळे हिंदुस्थानातील सर्व स्वराज्यवाद्यांनी कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे स्वागत करावे व त्यांनी मिळवलेल्या यशाबद्दल त्यांचे अभिनंदन करावे हे साहजिकच आहे. युरोपखंडावरील इंग्लंडातील लोकमताची स्थिति गेल्या दोन वर्षांत फार बदलली आहे, आणि ह्या संक्रमणाचेच वेळी इंग्लंडांत स्वराज्याचे काम वॅ. वॅट्टिस्टा करित असल्यामुळे त्यांचा इंग्लंडातला अनुभव हिंदुस्थानास ह्यावेळी फार उपयोगी पडल्यावांचून राहणार नाही. युरोपखंडांत आजचा दिवस मजूर पक्षाच्या हाती आहे. इंग्लंडांतहि आज मजूर पक्ष अधिकारारूढ झालेला नसला तरी उद्यांचा दिवस मजूर पक्षाच्या हाती गेल्यावांचून राहणार नाही, असे वॅ. वॅट्टिस्टा ह्यांचे म्हणणे आहे. भांडवल व शरीरकष्ट ह्यांच्यामधील तंट्यांत युरोपखंडांत भांडवलाची शेडी कष्ट करणाऱ्यांच्या हातांत सांगडली आहे तशी स्थिति दोनचार वर्षांच्या अवधीत इंग्लंडांतहि दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. महा-युद्धांत इंग्लंडने मिळवलेल्या अपूर्व विजयामुळे रशिया, जर्मनी, हंगेरी वगैरे ठिकाणी जे क्रिळसवाण्या निर्दयतेचे स्वरूप मजुरांच्या हालचालीना प्राप्त

झालें आदि तें हिडीस स्वरूप इंग्लंडच्या मुत्सद्यांना सहज टाळतां येईल. पण मजुरांच्या पक्षाची वर उसळत चाललेली लाट अजिबात मार्गे परतवून पूर्वाची स्थिति इंग्लंडांत पुन्हां सुरूं करणें कोणाहि मनुष्याला आतां शक्य नाही. मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज हे स्वतः मजूर पक्षाचेच पुढारी होण्यास सर्वतोपरी लायक असून कांहीं प्रसंगामुळे युनियनिस्ट पक्षाच्या गोटांत ते चुकून गेले आहेत. दोनचार वर्षांच्या अवधीत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. मॉटेग्यू ह्यांच्यासारखे आजचे सत्ताधारी युनियनिस्ट पक्षाला सोडून मजुरांच्या पक्षाचे पुरस्कर्ते म्हणून पार्लमेंट सभेत त्या पक्षाचीच कामे करूं लागतील, अशी व. वॉटिस्टा ह्यांची अटकळ आहे. मजुरांच्या पक्षांत हातागयांना राखावयाला लावून केवळ मोलमजुरी करणारांचाच तेवढा समावेश होतो असें नाही, तर भांडवलवाल्यांच्या आश्रयाखालीं अडलेल्या व आश्रयाखालीं नसलेल्या सर्व बुद्धिमानांचाहि त्यांत समावेश होतो. मोठ्या भांडवलवाल्यांची आणि मोठे भांडवलवाले होऊं इच्छिताऱांची स्वतःची बुद्धि एका बाजूस ठेविली असता याकी राहिलेली इंग्लंडांतील सर्व राष्ट्रीय बुद्धि आज मजुरांच्या पक्षाची इंग्लंडांत आहे. युरोपखंडांत किंवा इंग्लंडांत आज जे स्वतः मोठे भांडवलवाले, मोठ्या उद्योगधंद्याचे मालक, मोठे जमीनदार किंवा मोठे सरदार नाहीत किंवा त्या मोठ्यांच्या पदवीला चढूं इच्छितहि नाहीत, त्या बुद्धिवान लोकांना, म्हणजे हिंदुस्थानांतील चातुर्वर्ण्यांच्या मागेनें बोलावयाचे असल्यास युरोपांतील सर्व नाम्दण वर्गांचा आजचा कल सोशियालिझमकडे आहे. राजकीय सत्तेलाच तेवढें सामाजिक रूप द्यावयाचें असें नाही, तर औद्योगिक व आर्थिक सत्तेलाहि सामाजिक मालकीचें स्वरूप दिलें पाहिजे हा सिद्धान्त युरोपखंडांतील राजकारणांत प्रस्थापित होऊं लागला आहे. इंग्लंडहि त्याच मार्गाच्या लागले असून इंग्लंडांतहि मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान कर्ते पुरवून आज अप्रचक्षण्या

व उद्यां प्रत्यक्षपणें मजूर पक्षाचीं मते अंमलांत आलींच पाहिजेत असा हट्ट धरून वसल्यावांचून रहाणार नाहीत, कावाटकष्ट करणाऱ्यांच्या वर्गाबरोबरच युरोपखंडाप्रमाणें इंग्लंडांतील ज्याला आज इंटेलिजन्शिया असें म्हणतात तो बुद्धिवानांचा वर्गाहि मजुरांच्या पक्षाचाच असल्यामुळें पार्लमेंट सभेंतील सांप्रतची युनियनिस्ट पक्षाची सरशी दोनचार वर्षांहून अधिक काळ टिकणार नाही, असा अंदाज आहे. तहावर सद्या झाल्यानंतर एक वर्षांहून अधिक काळ युनियनिस्ट पक्षाच्या हातीं सत्ता राहणें मुश्किलीचें आहे. संपत्तीच्या मोठ्या संचयाना सामाजिक मालकीचें स्वरूप देण्याच्या झगड्यांत मि. लॉर्ड जॉर्ज, मि. माटेग्यू ह्यांच्यासारख्या पुढाऱ्यांचें आणि युनियनिस्ट पक्षांतील मांडवलवाल्यांचें पटेनासें होऊन पार्लमेंटची नवी निवडणूक दोन तीन वर्षांत होईल; व त्यावेळीं पार्लमेंट सभेंत मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या नेतृत्वाखाली मजुरांचाच पक्ष अधिकारारूढ होईल, किंवा तसें न झाल्यास हल्लींहून चांगल्या प्रचल स्थितींत मजुरांचा पक्ष पार्लमेंट सभेंत दिशूं लागेल, असा भरंवसा वें. वॅट्टिसटा ह्यांना वाटत आहे. ह्या दृष्टीने विचार केला असता इंग्लंडांतील हिंदुस्थानच्या स्वराज्याची चळवळ चांगल्या रीतीने यशस्वी होण्याचा काळ दोन चार वर्षांहून अधिक दिवस पुढें ढकलला गेलेला नाही, हे कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. तेव्हां इंग्लंडांत स्वराज्याच्या च्या चळवळीवर वें. वॅट्टिसटा ह्यांनीं राष्ट्रीय पक्षातर्फे ठराव करून ठेविलेला आहे ती चळवळ आणखी दोन चार वर्षे एकसारखी चालविल्यावांचून राष्ट्रीय पक्षास गत्यंतर नाही. या कामीं दोन चार वर्षांच्या अवधीतच यश सार्चने मिळणार नाविषयी वें. वॅट्टिसटा ह्यांना विलकूल शंका वाटत नाही, इतकेंच मध्ये तर

आजचें पार्लमेंट

देशीय आमच्या स्वराज्याच्या विरुद्ध जाण्यास विलकूल धन्यकार नाही,

असें त्यांचे म्हणणे आहे. युनियनिस्ट पक्षाच्या पुढाऱ्यांशीं संगनमत करून मि. लॉइड जॉर्ज ह्यांनीं महायुद्धात यश मिळविलें, तेव्हां तहाच्या वेळींहि महायुद्धाचे काम पुरतें करण्याकरतां युनियनिस्ट पक्षालाच इंग्लंडनें निवडून दिलें. सोशियालिझमसंबंधाचा वाद कल्पनेपेक्षाहि अधिक वेगानें युरोप-खंडाला प्राप्त इंग्लंडकडे आज धांव घेत आहे; आणि तहावर सद्या होण्यापूर्वीच तहाच्या प्रश्नापेक्षां सोशियालिझमचे प्रश्न इंग्रजी साम्राज्यालाहि अधिक महत्त्वाचे होऊं पहात आहेत. अशा वेळीं युनियनिस्ट पक्षांतील भांडवलवाले सोशियालिझमच्या विरुद्ध असले तरी हिंदुस्थानांतील स्वराज्याच्या चळवळीविरुद्ध राहणें शक्य नाहीं. कारण सोशियालिझमचीं म्हणजे मोठे मोठे उद्योगधंदे सामाजिक मालकीचे करण्याचीं तत्त्वे अंमलांत येऊं लागल्यास बोल्शेव्हिझमची भीति युरोपखंडाप्रमाणें इंग्लंडासहि वाटून इंग्लंड नवी रचना करण्यास जरी प्रतिकूल झालें, तरी देखील नव्या रचनेच्या सदराखालीं इंग्लंडांतील लोकांच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानची मागणी येथील नोकर-शाहीस नवी असली तरी इंग्लंडांतील लोकांना ही फार शिळी व मागासलेली वाच होय. इंग्लंडांतला युनियनिस्ट पक्षहि आमच्या स्वराज्याच्या फार पुढें गेलेला आहे. त्या पक्षाच्याहि दृष्टीनें हिंदी स्वराज्याच्या मागनिं जावयाचें म्हणजे जुन्या व मळलेल्या रस्त्यानें डोळे मिटून डुलक्या घेत जाण्याइतकेंच विनधोक्याचें आहे. असल्या रस्त्यानें जात असतांना एखाद्या तत्त्वाच्या मोठक अंमलाखालीं सांपडून निशायाजप्रमाणें कांहीं शुकांडया जरी गेल्या किंवा रस्त्याच्या वाजूला कांहीं काळ लोळत जरी पडावें त्यागलें तरी देखील त्यांत कांहीं विशेष नसून हिंदी स्वराज्याचा रस्ता बोल्शेव्हिझमच्या भीतीच्या दृष्टीनें सुलकरच समजला जाईल, अशी युनियनिस्ट पक्षाच्या मनाची स्थिति आज आहे. वै. वेंपिस्टा यांचे असें म्हणणे आहे कीं, पार्लमेंट समेच्या निवडणुकींत युनियनिस्ट पक्षाची सरशी झाल्यामुळे हिंदुस्थानांतील स्वराज्य-

वाद्यांची निराशा होण्याचें कांहींच कारण नाही. लिबरल पक्षाची किंवा मजूर पक्षाची जर सरशी झाली असती तर मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांच्या योजनेच्या फार पुढचें स्वरूप हिंदी स्वराज्यास आज प्राप्त झालें असतें, पण युनियनिस्ट पक्ष आल्यानें मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांनीं देऊं केलेले हक्क दि मार्गे घेण्यांत येतील अशी कांहींना वाटणारी भीति अगदीं निराधार आहे. सिडनहॅम कंपू मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांच्या योजनेच्याहि विरुद्ध आहे ही गोष्ट खरी, पण ह्या कंपूला विलायतेस विचारतो कोण ? सांप्रतच्या काल-माहात्म्यामुळे सिडनहॅमसाहेब कोणत्या झाडाचा पाला होऊन बसले आहेत, विकानेरच्या महाराजांसारखे हिंदी संस्थानिक पूर्वीच्या व आजच्या स्टेट-सेक्रेटरीसाहेबांच्या देखत सिडनहॅमी कंपूचा असा खरपूस समाचार घेत आहेत कीं विकारबध झालेल्या एखाद्या राष्ट्रीय पक्षाच्या बक्कल्याला देखील ह्यांहून अधिक शिब्या सिडनहॅमी कंपूला देण्याचा मोह शिष्टाक्षर राहणार नाही, इंग्लंडच्या सामान्य लोकांत सिडनहॅमसाहेबांना किंमत नाही, महा-युद्धाचे वेळीं इंग्लंडच्या बसाहती जर इंग्लंडच्या बरोबरीची स्वतंत्रता पर्यायानें उपभोगूं लागल्या आहेत तर हिंदुस्थानला तेवढें स्वराज्य कां नको ? अशी विचारसरणी इंग्लंडच्या सर्व पक्षांच्या लोकांनीं सहजगत्या स्वीकारिली असल्यामुळे सिडनहॅमसाहेबांचा चेलपणा स्वीकारण्यास येथील पोलिस खातें व कोल्हापूर संस्थानचे नोकर ह्या ठिकाणांशिवाय कोणीहि पुढें येत नाही, हिंदुस्थानचे ग. ज. साहेब लॉर्ड चेम्सफर्ड, मुंबई इलाख्याचे हल्लींचे गव्हर्नर जॉर्ज लॉर्ड वगैरे मोठमोठे आधिकारीहि सिडनहॅमी कंपूच्या विरुद्ध आहेत. मुंबईच्या हल्लींच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या विश्वासास पात्र झालेला मुंबईचा टाइटमाहि सिडनहॅमी कंपूवर नॅशनॅलिस्ट पक्षाप्रमाणें तोंडमूग घेत आहे. सिडनहॅमसाहेबांना हिंदुस्थानांत आतां जे धोटेते अनुपानी उरले आहेत ते पोलिस खात्यांतच फाय ते उरले आहेत, आणि या अनु-

यायांना इंग्लंडांतील किंवा हिंदुस्थानांतील लोकांचा व मुत्सद्यांचा पाठिंबा नसून पोलिसच्या घोरणाची री ओढणाऱ्या एका संस्थानांतील काही नोकरांचा तेवढा पाठिंबा आहे. अशा स्थितीत सिडनहॅमी कंपूच्या उद्घारांना भिकून मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ही जोडी देत असलेले हफ्हा पदरांत पडणार नाहीत, अशी भीति बाळगणे मूर्खपणाचें होय. असल्या भीतीला तुम्हीं विलकूल थारा देऊं नका आणि आपल्या निरनिराळ्या चळवळींना त्या भीतीमुळे उगीच गांगरून जाऊन आंखडून धरूं नका, असें वॅ. वॅट्टिस्टा ह्यांनीं मुंबईच्या सभेत निघून सांगितलें. हिंदुस्थानांतील सर्व पक्षांच्या लोकांनीं जाणून घेऊन फट करून मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड यांच्या रिपोर्टाचें विल मारावें म्हणून जरी मनांत आणलें तरी तें आज मरणार नाही; चेम्सफर्डसाहेबांनीं त्याला टकलून दिलें तरी तें दूर होणार नाही; नोकरशाहीनें त्याच्या गळ्याला नख लावलें तरी त्याचा कोंडमारा होणार नाही; हिंदुस्थानांतल्या लोकांनीं नको नको म्हटलें तरी हिंदुस्थानच्या गळ्याला तें मिठी मारणारच ! वेळच आज अशी आली आहे की, हिंदुस्थानच्या स्वराज्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत युनियनिस्ट पक्षालाहि काहीं फायदा उरलेला नाही. चिरोलचे खटल्यांत लो. टिळक ह्यांना यश न मिळाल्यामुळे हिंदी स्वराज्यासंबंधानें बोलण्याचालण्यास व इतर कामें करण्यास अडचण पडते कीं काय अशी वाटत असलेली भीति अनुभवानें खोटी ठरण्याइतकें इंग्लंडच्या लोकमताचें स्थित्यंतर झालें आहे, असा वॅ. वॅट्टिस्टा ह्यांचा राष्ट्रीय पध्याला निरोप आहे. पार्लमेंट सभेत कमांडर वेजवुड ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली हिंदुस्थानास पूर्ण स्वराज्य दिलें पाहिजे असें म्हणणाऱ्या सभासदांची कमिटी स्थापिली गेली असून ह्या कमिटीच्या तर्फे पार्लमेंटच्या जागेत भरलेल्या सभेत 'एका प्रमुख हिंदी गृहस्थाचे मागण' झाल्याची बातमी रुटरने पाठविली आहे. इंग्लंडचे लोक नोकरशाही व प्रजाजन ह्यांमधील संबंधाच्या

दृष्टीने हिंदुस्थानकडे आज पहात नसून महायुद्धाचे वेळीं वसाहतींहून अधिक उपयोगी इंग्लंडला पडलेले राष्ट्र ह्या दृष्टीने हिंदुस्थानाकडे पहात आहेत; आणि इंग्लंडचा व हिंदुस्थानचा हा संबंध पुढेहि तसाच उपयोगी कसा पडेल हें युरोप खंडांतील स्वसंमतीच्या आणि सोशियालिझमच्या नव्या कसोटीवर उगडलून पहाण्यास ते साहजिकपणें उत्सुक आहेत. हिंदुस्थानचा संबंध संलोख्याचा, प्रेमाचा व विश्वासाचा रहावा आणि तो तसा राहण्यास

परराष्ट्रीय कसोटें

पार्लमेंटनें जवळ बाळगून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचा प्रश्न सोडवावा, असें इंग्लंडांतील युनियनिस्ट पक्षासहि आज वाटत आहे. इंग्लंड ह्या राष्ट्राच्या व तेथील लोकांच्या हितकडे पाहून आपलमोटेपणानें हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीनें बागलें असतां त्यांचें कर्तव्य पार पडलें असें मानण्याचे दिवस निघून गेले आहेत. आपल्या राष्ट्राचें हित पाहणें हें तर प्रत्येकाचें कर्तव्य अर्हेच, पण हें कर्तव्य चांगल्या रीतीनें पार पाडण्यास राष्ट्राहून अधिक उच्च कोटीत असलेल्या सर्वसामान्य सत्याच्या तत्त्वाकडे अवश्य लक्ष पोचवले पाहिजे अशी भावना महायुद्धानें उत्पन्न केली आहे. पर-राष्ट्रीय (Super-National) तत्त्वाचे पुरस्कर्ते मे. वुइल्सन व मि. लॉइड-जॉर्ज ह्यांच्यासारखे अधिकारारूढ असलेले मुखद्दी आहेत. ह्या पर-राष्ट्रीय कसोटीला एका याजूस झुगारून देण्यांत युनियनिस्ट पक्षाचेंहि हित नसल्यामुळें येथील पोलिसराज्यांतील कांही अरेराज्यांच्या मुर्वतीलातर युनियनिस्ट पक्ष हिंदी स्वराज्याच्या आड येईल याहि म्हणण्यांत कांही अर्थ नाही. मे. वुइल्सन, मि. लॉइड जॉर्ज ह्यांच्यासारखे मुखद्दी व त्यांच्या प्रभावळीतील छेत्तक हे सर्व हिंदी स्वराज्याच्या विरुद्ध नाहींत. राष्ट्रसंघास आधारभूत असलेल्या प्रमुख मुत्तयांच्या परिवारांत वॅ. बॅप्टिस्टा व लो. टिळक ह्यांनी राष्ट्रीय पक्षाचें मोर्चेभांडें दुरून खुळवून पेंकून देण्याचा प्रयत्न करण्यास कमी

केले नाही; आणि ह्या प्रयत्नांतील अनुभवावरून वॅ. वॅष्टिस्टा ह्यांनी मुंबईच्या सभेत सर्वांना असे सांगितले की, हिंदुस्थान देश प्रे. युइल्सन ह्यांच्या स्वसंमतीच्या तत्त्वाच्या बाहेरचा समजला जाणें शक्य नाही. स्वसंमतीचें तत्त्व हिंदुस्थानास लावावें अशा अर्थचा ठराव राष्ट्रीय सभेनें केल्यामुळे कांहीं व्यवहारक्ष नेमस्तांनीं राष्ट्रीय सभेची टवाळी केली; पण वॅ. वॅष्टिस्टा ह्यांचा असा अनुभव आढे की, ह्यासंबंधाने स्वराज्यवाद्यांनीं जर अधिक जोराची चळवळ केली तर आज जी गोष्ट प्रमुख सत्ताधान्यांकडून व मुत्सद्यांकडून तत्त्वतः मान्य करण्यांत आली आहे तीच गोष्ट अमलबजावणीच्या दृष्टीनेंही प्रत्यक्ष व्यवहारांत आल्यावांचून रहाणार नाही; प्रे. युइल्सन व त्यांचा परिवार हे हिंदुस्थानची गणना सुधारलेल्या राष्ट्रांतच करतात, अर्थात् हिंदुस्थानास स्वसंमतीचा नियम लागू करण्यास तत्त्वतः कोणताच अडथळा राहिला नाही. राष्ट्रीय सभा ज्यावेळी हिंदुस्थानास स्वसंमतीचें तत्त्व पाहिजे असें म्हणते त्यावेळींही आयर्लंडांतील 'सिनफेन' पक्षाप्रमाणें किंवा दक्षिण आफ्रिकेंतील रिपब्लिकन पक्षाप्रमाणें हिंदुस्थानचा व इंग्लंडचा संबंध नको असें विलकूल म्हणत नाही. हा संबंध हिताचा झाला व पुढेंहि हिताचाच राहील, अशी राष्ट्रीय सभेची व लो. टिळक ह्यांची पूर्ण खात्री असून ह्या संबंधावर त्यांचा अदळ विश्वास आहे. स्वसंमतीच्या तत्त्वामुळे हिंदुस्थानच्या परराष्ट्रीय संबंधांत किंवा लढाईच्या सात्यांत अल्पस्वल्पहि सत्ता हातीं घेण्याची महत्वाकांक्षा आजकालचें राजकारण म्हणून उत्पन्न होण्याची वेळहि अद्याप आलेली नाही, ही याच राष्ट्रीय सभेनें आपल्या स्वराज्याच्या मसुद्यांत कबूल केलेली आहे. लो. टिळक ह्यांनीं विलायतेंतील एका भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें मॉटेग्यू-चॅम्सफर्ड ह्यांचा रिपोर्ट जे हफ हिंदुस्थानास दिले पाहिजेत असें स्वच्छाणें आज कबूल करीत आहे तेच अंतस्थ कारभाराचे हफ कोणत्या पापरीनें व किती काळांत मिळाले पाहिजेत, हे

ठरवितांना स्वसंमतीचें तत्त्व आजच्या आज हिंदुस्थानास लावण्यास कोणचीहि अडचण शिल्लक राहिलेली नाहीं. पहिली पायरी किती भरीष असावी व पुढच्या पायऱ्यांच्या कालमर्यादा कोणत्या असाव्यात हें ठरविण्याचें काम नोकरशाहीकडे, हिंदुस्थानसरकारकडे किंवा स्टेटसेक्रेटरीकडे पार्लमेंटनें न ठेवतां तें स्वसंमतीच्या तत्त्वाप्रमाणें हिंदुस्थानच्या लोकांवरच सोंपविलें पाहिजे. हिंदुस्थानचा इंग्लंडास होत असलेला उपयोग, राष्ट्रसंघातील स्वसंमतीच्या तत्त्वाचा फायदा हिंदुस्थानला देण्यास प्रे. वुड्सन व मि. ऑइड जॉर्ज ह्यांच्या कंपूची असलेली तयारी, आणि युरोपखंडांत व इंग्लंडांत रुढ होत चाललेलीं तत्त्वे, ह्या सर्वांचा विचार करतां होमरूल छीगनें व राष्ट्रीय प्रभेनें इंग्लंडांत चालविलेली स्वरान्याची चळवळ हल्लींहुन अधिक नेटानें चालविणें हिंदुस्थानच्या फायद्याचें असून. व. वॅस्ट्रिस्टा ह्यांच्या उपदेशाप्रमाणें ह्या कामाकडे सर्वांकडून योग्य लक्ष पुरविण्यांत येईल ह्यांत संशय नाहीं.

० मुंबई-दिल्लीचा हरताळ

महात्मा गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीस गेल्या आठ दहा दिवसांत आस्ते आस्ते विराट रूप येऊं लागल्यामुळें रौलेटच्या नव्या कायद्याविरुद्ध सर्व हिंदुस्थान एकमतानें उठल्यासारखा दिसू लागला आहे. रौलेटच्या विलाला लाटसाहेबांची संमति मिळाल्यानंतर येणारा रविवार हा निषेधाचा दिवस चोहोंकडे पाळण्यांत यावा अशी विनंति महात्मा गांधी यांनीं सर्व हिंदुस्थानास केली. गेल्याच्या मागील रविवारापूर्वी लाटसाहेबांची सदर संमति मिळाल्यामुळें ता. ३० मार्च रोजीचा रविवार कांहीं ठिकाणीं पाळला गेला, आणि कांहीं ठिकाणीं ता. ६ मार्चचा रविवार पाळला गेला. दिल्ली, अमृतसर, नागपूर, सातारा, बेळगांव वगैरे ठिकाणीं पहिला रविवार पाळला गेला. मुंबई, लाहोर, मद्रास, कलकत्ता, पुणे वगैरे शहरीं दुसरा रविवार पाळला गेला. रौलेटच्या कायद्याविरुद्ध निषेध प्रदर्शित करण्याकरितां समा भरवून स्टेट सेक्रेटरीसाहेबांनीं व यादशहानीं आपली संमति या कायद्यास देऊं नये अशा आशयाचे ठराव चोहोंकडे पसर झाले. लाटसाहेबांनीं आपली संमति दिल्यानंतरहि असल्या निषेधाच्या ठरावांना मुंबईच्या गेल्या रविवारच्या जंगी जाहीर समेत ना. जिना, मि. पेटिट, ना. पटेल, वॅ. वॅ. पिटिस्टा, मि. नटराजन वगैरे सत्याग्रही नसलेल्या मंडळींनीं हि आपला पूर्ण पाठिंबा देऊन सत्याग्रहाच्या चळवळीला लाख-पन्नास हजार लोकांच्या देखत महात्मा गांधी यांच्या शेजारीं टोमे राहून एक तऱ्हेची मदत केली. मुंबईस गेल्या रविवारी सायंकाळी फ्रँच पुलाजवळ जमलेल्या समेच्या जागेंत तीस चाळीस हजार लोक होते आणि आसपासच्या रस्त्यावर लावलाहून अधिक

मोठा जमाव जमलेला होता. सकाळी समुद्रस्नानाच्या वेळीहि तेवढाच मोठा हिंदुमुसलमानांचा समुदाय चौपाटीवर हजर होता; आणि समुद्रापासून माधवबागेपर्यंत निघालेली प्रचंड मिरवणूक ज्यांनी पाहिली त्यांच्या तोंडून धार्मिक उत्सवांच्या वेळीहि निघणाऱ्या मिरवणुकींना या मिरवणुकीने मागे टाकलें असेच उद्गार निघाले। रविवारी चोहोकडे करण्यांत आलेला उपवास आणि तन्निमित्त देवदर्शनार्थ निघालेल्या मिरवणुकी या दुःखद प्रसंगासंबंधाच्या होत्या, अर्थात् त्यांचें स्वरूपहि दुःखदच होतें. आपल्या मनांतील हे दुःख प्रदर्शित करण्याकरितां सर्व दिवसभर मुंबईच्या लहान-थोर सर्व व्यापाऱ्यांनी आपापले बाजार व दुकाने बंद ठेविली होती. मुंबई-प्रमाणें पुण्यासहि रेमाकॅट, बुधवार, रविवार, नाना, भवानी, वेताळ व लष्कर या पेठांतील दुकाने बंद होती. प्रो. परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखाली सावंजनिक दोन सभा होऊन गर्दीतील आकस्मिक अपघातामुळे दोन-तीन इसमांचे पाय मुरगळलेहि. मुंबईच्याहि सभेत दोन चार इसमांना घेरी आली। मद्रास, कलकत्ता, लाहोर, सिंध, हैद्राबाद वगैरे ठिकाणची हकीकत सामान्यतः एकाच स्वरूपाची आहे. रीलेटचे विल पास झालें म्हणून सर्व व्यापारधंद्यावर व्यापाऱ्यांनी व इतरांनी महात्मा गांधी यांच्या विनंतीला अनुसरून स्वेच्छेने व सद्बुदीने हस्ताळ पडला आणि महात्मा गांधी यांची

सत्याग्रहाची चळवळ

आंगणांस पसंत आहे असें पर्यायाने महात्मा गांधी यांना उलट कळविलें. रीलेटचा कायदा लोकांना पसंत नाही इतकेंच नव्हे तर हा कायदा पास झाल्यामुळे होणारे दुःख इतक्या तीव्रतेचे आहे की, त्या दुःखानें व्याप होऊन आपण होऊन दुसऱ्या दुःखाची व तुरुंगवासाची आराधना करण्या-शिवाय दुसरा तिसरा मार्ग होताच झालेल्या निर्बळ लोकांना आतां मुंचत नाही, असें या सत्याग्रहाच्या चळवळीनें गेल्या आठ दहा दिवसांत सरकारस

कळविले आहे. ता. ३० मार्च रोजी दिल्लीस पडलेल्या हरताळामुळे दिल्लीच्या स्टेशनानजवळ आणि दिल्लीच्या चांदणी चौकांतील घडयाळाच्या टोंवरजवळ सोल्जरांनी लोकांच्या समूहावर योग्या झाडल्यामुळे ८-१० असामी मेले व ५०-६० जखमी झाले, असे लोकांचे ह्मणणे आहे. सरकारतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीत मेलेले व जखमी मिळून २०-२१ चीच संख्या दिली आहे. ही संख्या २०-२१ आहे की, ५०-६० आहे, लोकांनी सोल्जरांची कुरापत काढली व आधिकार्यांनी आपल्या मनाचा समतोलपणा सोडून देऊन गांगरल्यामुळे ह्मणा किंवा चट्टेढग्याने ह्मणा गोळीबारास हुकूम दिला, वगैरे मुद्यांची चर्चा एका वाजूस ठेविली तरी सत्याग्रहाच्या चळवळीमध्ये खुद्द राजधानीच्या भूमीवर पांचपंचवीस मुसलमानांचे व पांचपंचवीस हिंदूंचे रक्त सोल्जरांच्या गोळीबारांमुळे शिंपडले गेले ही गोष्ट सर्व लोकांच्या डोळ्यांपुढे एकसारखी उभी राहिल्यावाचून राहणार नाही. मरणारे विचारे मरून गेले, पण त्यांच्या रक्ताने मातृभूमि लाल झाली, या गोष्टीची आठवण केव्हाहि मरणार नाही; गोळीबाराने ही आठवण भारता येत नाही; दडपशाहीच्या कायद्यांनी ही आठवण दडपली जात नाही; आणि पुढे सोसाऱ्या व्यंग्याच्या मयप्रद दुःखाच्या वर्णनाने ही आठवण मागे पडत नाही ! स्वतः जिवंत राहण्याचा जोर या आठवणीत आहे, इतकेच नव्हे तर या आठवणीपासून निरनिराळ्या गोष्टी एकामागून एक उताव होऊन कालांतराने आठवण जरी बुजली तरी नवीन गोष्टींची परंपरा तुटत नाही. मेलेल्यांची स्मशानयात्रा दिल्लीच्या वेळीं निघाली त्यावेळीं ३०-४० हजार मुसलमानांबरोबरच ३०-४० हजार हिंदू स्मशानयात्रेस हजर राहिले. मुसलमानांच्या शय्याला हिंदूंनी खांदी दिला आणि हिंदूंच्या शय्याला मुसलमानांनी खांदी दिला. दिल्लीच्या जुम्मामशिदीत शुक्रवारच्या प्रार्थनेला वेळीं हिंदूंना हजर राहण्याची परवानगी मिळून प्रार्थनेनंतर मुसल-

मौलवीं सद्देवांच्या व्याखणीठावर उभे राहून स्वामी श्रद्धानंद यांना उपदेश करण्याचा आग्रह करण्यांत आला. दिल्लीच्या हिंदू-मुसलमानांनी महात्मा गांधी यांची सत्याग्रहाची चळवळ अशा रीतीने उचलून धरल्यामुळे रौलेट बिलाचा पूर्ण निषेध झालाच, पण पंजाब व सं. प्रांत येथील हिंदू-मुसलमानांमधील विरोध पूर्णपणे लयास गेला. हिंदू-मुसलमानांमध्ये एकी चांगल्या प्रकारे झाली असें लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळी जाहीर करण्यांत आले; आणि त्यानंतर एकीवर कळस गेल्या शुक्रवारच्या दिल्लीच्या जुम्मा मशिदीतील हिंदू-मुसलमानांच्या संमेलनाने चढविला. खुद्द अकबर बादशहाला स्वतःची बादशाही शक्ति खर्च करून जें संमेलन घडवून आणणें दुरापास्त झालें असतें तें संमेलन गेल्या शुक्रवारी दिल्लीस घडून आलें. मुलतान, लाहोर, अमृतसर, मुंबई, पुणे वगैरे शहरांनीं सर्व याजारांवर जो हरताळ पाडला तो कोणी पाडला ? महात्मा गांधी यांची विनंति या हरताळाला कारणीभूत झाली ही गोष्ट तर खरीच; पण वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या विनंतीमुळे असला सर्वव्यापी हरताळ चोहोंकडे दृष्टीस पडेल असें कोणास थोड्या दिवसांपूर्वी वाटलें होतें काय ? उपवासाची व हरताळाची विनंति प्रथमच प्रसिद्ध झाली त्यावेळीं, कोण असले हरताळ पाळतो म्हणून काय कमी नावे ठेवण्यांत आली ? पुण्या-मुंबईस तर दुकानें बंद न राहण्याबद्दल काय कमी खटपट झाली ? राहिलीं तर थोडोशीं दुकानें बंद राहतील अर्वा खुद्द पोलिसांचाहि अंदाज आदल्या दिवशीं रात्रीपर्यंत नव्हता काय ? मग रविवारी हा असला हरताळ एकाएकीं कसा दृष्टीस पडला ? हा हरताळ स्वयंस्फूर्तीने पडला, दुकानदारांनीं आपण होऊन पाडला, कोणी कोणावर जुलूम केला नाहीं; इतरांचें नुकसान करण्याची द्वेषबुद्धि या हरताळाच्या बुदाशी नव्हती. रौलेट बिलामुळे आपणांस दुःख होत आहे आणि या दुःखाचा प्रतिकार करण्यास हा योग्य मार्ग आहे या स्वाभाविक समजुतीनें

हा हरताळ पाडला गेला. प्रतिकाराचा मार्ग महात्मा गांधी यांनी सुचविला पण दुःख अंतःकरणांत न मावून अंतःकरणाबाहेर कोणत्या तरी प्रत्यक्ष कृतीने ते वाहून पडण्याइतके उत्पन्न कोर्णा केले ? महात्मा गांधींनी उत्पन्न केले नाही; व त्यांच्या भाषणांनी किंवा लेखकांच्या लेखांनीहि उत्पन्न केले नाही; रीलेट विलाने ते उत्पन्न केले. दिह्रीस झालेला रक्तसाव. गांधींच्या माथी मारण्याचा उद्योग कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रे करित आहेत आणि सत्याग्रहाच्या विरुद्ध असलेले आमच्यांतीलच कांहीं लोक या निंद्य उद्योगास पुजोरा देत आहेत ! महात्मा गांधी यांच्या मस्तकावर या रक्तसावाची जबाबदारी ठेवण्यापेक्षा रीलेट विले पास झाल्याच पाहिजेत म्हणून खोट्या पक्षाचा ज्यांनी आमद धरल्या त्यांच्याच दोस्त्यावर ही जबाबदारी घेव्हाहि येऊन पडते. दिह्रीस झालेल्या शांततेच्या भंगाबद्दल जर कोणता जबाबदार धावायाचें असेल तर कायदेफौन्सिलंतील सर्व नेटिव्ह सभासद व सर्व लोकमत विरुद्ध असतांहि, इंग्लंडचा व युरोपाचा इतिहास विरुद्ध असतांहि, इंग्लंडचे उदारमतवादी मि. लॉइड जॉर्ज व मि. मॉर्टेन्यू यांच्या-सारख्या गुत्सबांचीं सन्मान्य मते विरुद्ध असतांहि, आमचे लाटसाहेब लॉर्ड चेम्सफर्ड व मुंबई इलाख्याचे कालचे व आजचे गव्हर्नर हे अंतःकरणाच्या आंतील गुप्त जामेंत या विलाला शाप देत असले पाहिजेत असें सर्वांना घाटत असतांहि, ज्यांनीं ही विले पुढें आणण्याचा आणि आणल्यानंतर दास करून घेण्याचा

दुराग्रह

धरला त्यांच्याच कपाळावर सांप्रतच्या शुब्ध परिस्थितीचें सर्व पातक मारलें पाहिजे. अशा रीतीने मनाची शुब्धता झाली असतांना कठोर व उग्र मार्गाकडे जाण्याची प्रवृत्ति दावांत येवून सत्याच्या प्रेमळ राजस्त्वानें जावयास सांगणाऱ्या साधूला जबाबदार धरणें म्हणजे चोरांना सोडून

संन्याशाला सुळी चढविणें होय. दिल्लीस अशा प्रकारचा हरतळ सर्व उद्योगधंद्यांवर पडला असतां शांततेचा भंग झालाच पाहिजे, तेव्हां बाजार बंद ठेवण्याची सूचना करणारालाच शांततेच्या भंगाबद्दल जबाबदार धरलें पाहिजे असें विरुद्ध पक्षाचें म्हणणें आहे. अशा बाबींत शांततेचा भंग झालाच पाहिजे, हा मुद्दाच मुळीं खरा नव्हे शांतता राखून शांत चिंतने व प्रेमळ वृत्तीनें दुःखें भोगा आणि असत्या तपश्र्वेनें जाण्याची शक्ति वाढवा, असा महात्मा गांधी यांचा उपदेश आहे. उपदेशांत दांडगाई किंवा द्वेषबुद्धि कोठेंच नाही. बाजार बंद ठेवण्याची कृतीच अशी आहे कीं या कृतीमुळे कांहीं ना कांहीं तरी दांडगाई करावीच लागते, असें म्हणावें तर तेंहि खरें नाही. पुण्याचा बाजार बंद होता, पण कोणीहि कोणाशीं दांडगाई केली नाही. ज्या मुंबईच्या बाजारापुढें दिल्लीचा चांदणीचीक म्हणजे आज कांहींच नाही, तो सर्व हिंदुस्थानचें मुखनाक असलेला मुंबईचा बाजारहि बंद होता. पण कोठेंच दंगाघोषा नाही व रक्तस्त्रावहि नाही. दिल्लीस दंगाघोषा व रक्तस्त्राव झाला व मुंबईत दंगाघोषा व रक्तस्त्राव नाही, असा परक कां ! दिल्लीच्या बाजूस या चळवळीत मुमलमान जितके पडले तितकेच - पुण्या-मुंबईसहि-पडले. एका ठिकाणीं तेवढा दंगा झाला व दुसऱ्या ठिकाणीं झाला नाही, याचें कारण महात्मा गांधी यांच्या उपदेशांत सांगण्यायाचें नाही किंवा सत्याग्रहाच्या चळवळीमुळे कृतीला जें वळण येत आहे त्या वळणांतहि दृष्टीस पडायलाचें नाही. हें कारण शोधून काढण्यास स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या वृत्तीमुळेच पाहिलें पाहिजे. पंजाब प्रांतांत, दिल्लीच्या प्रांतांत, व उदारबुद्धि लॉर्ड चेम्सफोर्ट यांच्या परिवारांत सिडनहॅमी किंसा गिरगिणारे जर अधिकारी नसते तर रीलेट-बिलें यापूर्वीच मार्गे गेली अशी आणि दिल्लीसहि दंगा झाला नसता. मुंबईस दंगा झाला नाही, याचें कारण लॉर्ड विलिंग्टन यांच्या पारकीर्दीन सिडनहॅमी प्रदणानून मुंबई मुक्ती

त्यांनाहि व्युरोक्ताप्रमाणें दोन हात, दोन पाय, दोन डोळे आहेत; एवढ्याच साम्यावरून जसा एखादा व्युरोक्त चोरहि होऊं शकत नाही किंवा दरबडेखोरहि होऊं शकत नाही, बंदमागहि होऊं शकत नाही किंवा धोल्शेव्हिकहि होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणें महात्मा गांधी हेहि केवळ कायदे मोडण्यानें निंदला किंवा तिरस्काराला पात्र होऊं शकत नाहीत. कायदा पाळणें ही बाबहि कांहीं प्रसंगीं निंदास्पद ठरली जाईल; आणि कायदा मोडणें ही गोष्टहि प्रसंगीं चीरांना, महात्म्यांना व तपस्व्यांना भूषण-दायक होईल. सांप्रतचा प्रसंग कोणत्या स्वरूपाचा आहे हें महात्मा गांधींनी ठरविलेंहि नाही व जाहीरहि केलेलें नाही. रीलेट विलांची चर्चा कायदे कौन्सिलांत ज्यांनीं ज्यांनीं केली त्यांनीं आजच्या प्रसंगाची रूपरेषा आणवेली आहे. सत्य कोणत्या बाजूचें आहे हें ठरविण्याचा मक्ता महात्मा गांधी एकटे घेऊं इच्छित नाहीत. सांप्रतच्या वादांतील सत्य महात्मा गांधींच्या बाजूचें आहे, असा निकाल त्यांच्या स्वतःच्या अंतःकरणाच्या प्रवृत्तीनें तर दिलाच आहे; पण तेवढ्यावर ते थांबलेले नाहीत. कायदे कौन्सिलांत सर्व नेटिव्ह सभासदांनीं याच प्रवृत्तीला दुजोरा दिला आहे. सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रकारच्या संस्थांनीं व दरएक दर्जाच्या विचारी पुरुषांनीं रीलेटचा कायदा दुराग्रहाचा आहे इतकेंच नव्हे तर या कायद्याच्या पेढी राजकीय दृष्टी मिळाले तरी ते न मिळाल्यासारखेच आहेत, अशीच आपल्या अंतःकरणाची ग्याही दिली आहे. तेव्हां सत्यच कोणता व असत्यच कोणता याविषयी हिंदु-मुसलमानांच्या दृष्टीनें तरी विलकूल मतभेद राहिलेला नाही. तेव्हां महात्मा गांधी यांची कायदा मोडण्याची भूति कोणत्याहि दृष्टीनें, गुद अधिकाऱ्यांविषयि दृष्टीनें, निंदास्पद होऊं शकत नाही. ते विदेशी (Selfish) शिष्टीन आदिन हें घर जेम्स मेस्टन यांनाहि मान्य आहे. प्रसंग सत्याचा आहे; आणि पुढारी आहे निंदेही खणू; एवढ्या गोष्टी ज्यांना

मान्य आहेत. या गोष्टी मान्य' करणारेहि सत्याग्रहाच्या चळवळीवर असा आरोप करतात कीं, अनुयायी कोठे साधू आहेत? आणि साधू वृत्तीनेच कायदे मोडले जातील म्हणून कशावरून? सर्वच' अनुयायी साधू नाहीत, यावद्दल वाईट घाटण्याचें कारण नाही. इतके साधू एका ठिकाणी घेऊन तरी काय करावयाचे? त्यांना कोणत्या चळवळीचें काम तरी पुरणार? तेव्हां अनुयायी साधू नाहीत आणि साधू वृत्ति ठिकणार नाही, या मुद्यावर 'चळवळीला शक्य तितका पाठिंबा देऊं नका, असा उपदेश करणें म्हणजे मातृभूमीचें जाणून बुजून नुकसान करणें होय. कोणते कायदे कोणी व कसे मोडाययाचे यासंबंधानें शंका कुशंका काढीत बसण्यापेक्षां आणि नृया वादांत काळ घालविण्यापेक्षां निरनिराळ्या कमिट्यांशीं वंसला वादविवाद करून निरनिराळीं मतें घेऊन महात्मा गांधी स्वतः जे कायदे मोडतील ते सर्व कायदे आगपल्या शक्तीप्रमाणें व बलाप्रमाणें सांप्रतच्या प्रसंगी कोणाहि देशभक्तानें मोडल्यास त्याला पाप लागण्याची विलकूल भीति नाही, यांत दोष विलकूल नाही; प्रत्यवाय नाही; पूर्वाच्या कामाचा नाश नाही; शक्ति-नुसार थोडेसें झाले तरी तें कल्याणास्पदच होऊन निदान रौलेट कायद्याचें संकट टळेल. यशापयश सर्वांच्या जुटीवर व मदतीवर अवलंबून आहे. तथापि त्यावद्दल आज अनुकूल अटकळ बांधण्याइतकी मदत गेल्या आठ दहा दिवसांत महात्मा गांधी यांना मिळाली आहे. शिवाय एवढी मोठी गोष्ट मात्र आज निर्विवाद आहे कीं, यांत कोणत्याहि प्रकारचें पाप नसून आरग निंदास्पद गोष्ट केली अशी चुटपुट मनाला लागून राहण्याचा प्रसंग कोणावरहि या कामी येणार नाही.

० धामधुमीचा आठवडा

रविवार ता. ६ एप्रिल रोजी चोहोकडे हिंदुस्थानांत सत्याग्रहाच्या चळवळीसंबंधानें बाजार बंद होऊन उपवास, उपासना वगैरे स्वरूपाचें प्रत पाळलें गेल्यानंतर गेल्या मंगळवारी म. गांधी यांनीं मुंबईस सत्याग्रहाच्या चळवळीस उघडपणें सुरवात केली. आदले दिवशीं म्हणजे सोमवारी सत्याग्रहाची मुख्य कमिटी भरून म. गांधी यांनीं पूर्वी प्रसिद्ध केलेलीं पण सरकारनें प्रेस अॅक्टखाली जप्त केलेलीं पुस्तकें उघडपणें विकण्याचें, आणि 'सत्याग्रही' या नांवाचें एक वर्तमानपत्र छापखाना वगैरे रजिस्टर न करता छापून प्रसिद्ध करण्याचें ठरविण्यांत आलें, या ठरावाप्रमाणें मंगळवारी म. गांधी यांनीं स्वतः आपल्या सरकारजमा झालेल्या 'हिंद स्वराज्य' या गुजराथी पुस्तकाच्या प्रती उघडपणें विकण्यास सुरवात केली. शेट जमनादास द्वारकादास, मि. उमर सोबानी, मि. बंकर, श्री. सरोजिनी नायडू, श्री. अनसूयाबाई, अहमदाबादचे मि. चंदूलाल देसाई वगैरे सत्याग्रही पुढाऱ्यांनीं सदर पुस्तकाच्या प्रती उघडपणें बाजारांत विकल्या आणि पोलिसलाहि मुंबई व अहमदाबाद येथें दिल्या। रविवार ता. ६ रोजी सत्याग्रह चळवळीचें देवक वसलें व मंगळवारी शुभ कार्यास सुरवात झाली. पण कार्याच्या देवकाचा रविवार व पुढील आठवडा शांततेनें पार न पडतां गुरुवार, शुक्रवार व शनिवार हे गेल्या आठवड्यातील तीन दिवस पूर्वीच्या कोणत्याहि चळवळीला मार्ग टाकण्या इतक्या धामधुमीचे गेले. या संबंधाची सविस्तर दृष्टीकत आजचे अंकत दुमरीकडे दिलीच आहे. ती पाचली अगती गेल्या आठवड्यांत कोणतें

उग्र वायटळ

गर्ब हिंदुस्थानभर फिरत होतें, याची कल्पना वाचकांस सहज होईल.

सत्याग्रहाची चळवळ म्हणजे अत्यंत निरुपद्रवी चळवळ; प्रेमळ वृत्तीने आत्म्याची शक्ति जागी करून त्या शक्तीच्या जोरावर सात्विक रीतीने इष्ट कार्यसिद्धि घडवून आणण्याची ही तपश्चर्या आणि या तपश्चर्येच्या अग्रस्थानी म. गांधी यांच्यासारखा विदेही पुरुष बसलेला ! अशा स्थितीत देवकाच्या दिवशी आणि कार्याच्या आठवड्यांत चोहोंकडे वाघटळें उत्पन्न व्हावी ही गोष्ट सत्याग्रही वसिष्ठाच्या घेनूच्या शेपटीतून उत्पन्न झालेल्या वादळा-इतकीच सर्वांना सखेदाश्चर्यकारक बाटली यांत संशय नाही. ता. ६ रविवारच्या देवकाच्या दिवसांत कायदे मोडण्याचा कोठेहि भाग नव्हता, पण त्याच्या अगोदरच्या रविवारी दिल्लीस दुकानें बंद करण्याच्या कार्मी बोलचाली होऊन लष्करानें घातलेल्या गोळ्यांमुळें सात आठ इसम मरून दिल्लीच्या भूमीवर देशभक्तांचें रक्त शिंपडलें गेलें. सात्विक देवता जागृत करण्याच्या आत्मयज्ञाच्या प्रारंभीच अशा रीतीने दिल्लीच्या सोल्जरांकडून तामस वृत्ती जागृत केल्या गेल्यामुळें प्रारंभाला देवकाचा समारंभ सर्व हिंदुस्थानांत चोहोंकडे शांततेने पार पडला, आणि विघ्ने या शुभकार्यास येणार नाहीत असा सर्वांस विश्वास चाटला. या विश्वासानें प्रेरित होऊन आणि स्वतःच्या कार्यातील प्रेमळ वृत्तीचा सात्विकपणा पूर्णपणें ओळखून म. गांधी यांनी गेल्या मंगळवारी आपल्या शुभकार्यास प्रारंभ केला. मुंबईस सत्याग्रहाचा हा पहिला दिवस योग्य रीतीने पाळल्यावर आणि कायदे मोडण्याचें कर्म सर्व विधींना अनुसरून प्रेमळ वृत्तीने केल्यावर म. गांधी गेले बुधवारी तेथील इष्टमित्रांच्या आमंत्रणावरून दिल्लीस जावयास निघाले. गुरुवारी संध्याकाळी ते दिल्लीजवळ गेले. १०।१५ मिनिटांनी त्यांची जागग्रदी दिल्लीच्या प्रांतांत प्रवेश करणार तो कोठी स्टेशनवर सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यांना दिल्ली व पंजाब येथील सरकारचे हुकूम आयून दाखविले. दिल्लीच्या प्रांतांत व पंजाबचे प्रांतांत जाण्याची

त्यांना मनाई करण्यांत आली आहे, अशा अर्थाचे हे हुक्म होते. हे अटकेचे हुक्म वाचून म. गांधी यांना आनंद झाला; आणि तुरुंगवासातील ज्या तपश्चर्येकरता त्यांचे मन उतावीळ झालेले होते त्या तपश्चर्येची घटका जवळ येत चाललेली पाहून ते सस्मित वदनाने अधिकाऱ्यांना म्हणाले की, मनाईचे हुक्म तोडण्यास मी तयार असून आणहि मला अटकेंत ठेवण्याचे आपले कर्तव्य एकमेकांविषयी मनांत राग न बाळगतां अवश्य करावे. म. गांधी यांच्या मताचे वारस असलेले त्यांचे शिष्य मि. देसाई यांना त्यांनी १०।१५ मिनिटांत अटकेच्या पूर्वाचा लोकांस सांगावयाचा निरोप सांगितला, आणि लगेच ते अधिकाऱ्यांच्या अटकेंत गेले. म. गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या मताला अनुसरूनच जी कृति त्यांच्या हातून या वेळीं व्हावयास पाहिजे होती ती कृति परमेश्वरकृपेनें त्यांच्या हातून घडून आली. 'बोले तैसा चाले' असेंच त्यांनीं केले. मि. देसाई यांच्यामार्फत त्यांनीं पाठवलेला निरोप लोकांनीं अवश्य वाचावा आणि त्यांचीं पारायणें करून देशभक्तीचे पहिले घडे शिकावे, अशी सर्वांना या निरोपामंत्रंधानें आमची शिफारस आहे. म. गांधी आनंदानें अटकेंत गेले खरे; पण त्यांना अटक करण्याच्या

तामसी कृत्यामुळे

गेल्या आठवडा फार घामधुमीचा गेला. गुरुवारी रात्री अटकेची बातमी दिल्लीस पोचली आणि शुक्रवारी सकाळीं व संध्याकाळीं सर्व हिंदुस्थानभर लोकांच्या तोंडीं तोच विषय होऊन बसला. म. गांधी यांना अटक का करण्यांत आली याची चर्चा प्रत्येकजण आपल्या मनाशी व इतरांशीं करूं लागला, पण कोणासच दिल्ली व पंजाब येथील अधिकाऱ्यांच्या या तामसी कृत्याचा उलगाडा करता येईना. खुद्द मुंबईच्या टाइम्सनें हि दोन चार दिवस यांतपणें विचार करून या कृत्याचा उलगाडा करता येण्यासारखा नाहीं,

तेव्हा सरकारने आपल्याजवळील माहिती लोकांपुढे मांडावी अशी सरकारास विनंति करून या तामसी कृत्यांतील अंधाराबद्दल आपली कबुली पर्यायाने दिली आहे. मुंबईच्या टाइम्सला जे कृत्य अंधाराचे वाटत आहे तेच कृत्य हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांना काळ्या कुड्जलमाचे वाटल्यास आश्चर्य ते कोणते ! आणि या तामसी कृत्याचे संसर्गदोषामुळे म. गांधी यांनी उत्पन्न केलेल्या लोकांच्या प्रेमळ वृत्तीने पांघरूण टाकून अत्याचारांच्या वावटळीस अर सुरवात झाली तर त्यांत सत्याग्रही चळवळीकडे दोष तरी कोणता ? म. गांधी यांना अटक झाली ही बातमी ऐकण्याबरोबर मुंबई, अहमदाबाद, दिल्ली, लाहोर, अमृतसर वगैरे ठिकाणी पुनः हरताळास सुरवात होऊन उद्दिग्ध व प्रस्न झालेल्या लोकांच्या हुंडीच्या हुंडी शुक्रवार, शनिवार दोन दिवस रस्तोस्ती निरुं लागल्या. असल्या हुंडीमध्यें शांत बुद्धि कोठून दिसणार ! काय चाललें आहे याचें त्यांस भान नाही; म. गांधी यांना पकडलें असून आपण अंधकारानें वेष्टिले गेलो आहो एवढीच काय ती जाणीव शिक्षक; आणि सत्याग्रहासारखी निरपद्रवी व सात्विक चळवळ करण्याच्या कामांतहि विलक्षण विघ्ने आहेत असा अनुभव येऊन सात्विक नाही तर नाही पण तामसी तरी श्राया करण्याकडे निराश झालेल्या मनानें साहाजिकपणें घेतलेली उलट धांव; या सर्व गोष्टींना मिलाफ होऊन अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद व मुंबई येथील खवळलेल्या लोकांच्या हातून अत्यंत शोचनीय व निघ अशी अत्याचाराची कृत्ये घडून आली. अमृतसर येथें नॅशनल बँक व चार्टर बँक या दोन बँका जळून उध्वस्त करण्यांत आल्या. त्या धुमाकुळीत बँकेचे अधिकारी असलेल्या चार युरोपियनांना लाठीबाली मारण्याचें अत्यंत निघ पाप लोकांच्या हातून घडलें. अमृतसरच्या स्टेशनच्या कांहीं भागाला आग लावून देण्यांत आली; व तेथेंहि एका युरोपियनाला प्राणास मुकावें लागलें. लोकांनी अमृतसरच्या तारायंत्राच्या

तारा तोडल्या आणि अमृतसर येथे लहोर यांमधील आगगाडीचा संबंध नोंद घेऊन पाडण्याचा प्रयत्न रूळ वगैरे उपटून करण्यांत आला, अमृतसर इतक्या वेळामेरे रीतीने संतप्त होऊन निघ अत्याचारांचे माहेरघर वनण्यास म. गांधी यांच्या अटकेची बातमी अंशतः कारणभूत. शाली असेल यांत संशय नाही, पण म. गांधी यांना पंजाबांत जाण्याची अटक करण्याचा हुकूम द्यावेळीं केला त्याचवेळीं अमृतसरचे व सर्व पंजाबचे सन्माननीय व प्रख्यात पुढारी व, किशोरू व डॉ. सत्यापाल यांनाहि एकाएकी उचलून पंजाब सरकारने अटकेंत ठेविले आणि या अटकेमुळे पंजाबी लोकांच्या क्रोधानेने पेट घेतला. इतर प्रांतांतील लोकांना जितकें स्वातंत्र्य मिळालें आहे तितकें स्वातंत्र्य आपणांस मिळत नाही असें दिल्ली व पंजाब येथील प्रजाजनाना आज कित्येक दिवस वाटत आहे. दिल्लीच्या काँग्रेसच्या वेळीं या दोन प्रांतांतील लोकांची गान्धाणीं सर्व हिंदुस्थानच्या वेशीवर टाकण्यांत आली, आणि सद मायकेळ ओढवायरसारख्या अरेरावी अधिकाऱ्यांची काळी छाया जोंपर्यंत या दोन प्रांतांवर पसरलेली राहणार, तोपर्यंत तेथील हिंदुमुसलमानांच्या मनाची कुचंबणूक नित्य वाढतच जाणार असें दिल्लीच्या काँग्रेसच्या वेळींच सर्वोच्या निदर्शनास आले. या कुचंबणुकीचीं गान्धाणीं निरनिराळ्या सभांतून, अत्रांतून व कायदे कोठ्यांतील भाषणांतून अधिकाऱ्यांच्यापुढें आज कित्येक महिने एकसारखी मांडण्यांत आली आहेत. त्यांत कोणताहि गुप्तपणाचा मार्ग नाही, लपटाव कोणी केलेला नाही; सरळ मार्ग कोणी सोडला नाही, असें अवतादि या कुचंबणुकींतून पंजाबी मन बाहेर काढण्याचा कोणताच उद्योग अधिकाऱ्यांनीं केला नाही, उलट दिल्लीच्या काँग्रेसनंतर रीतेट घेतल्या.

फांटेरी पिंजरा

तयार करून पंजाब्यांच्या घरा मनास त्या पिंजऱ्यांत कोवून, अत्यंत

अल्पेस्वल्प हालचालहि पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांना रक्तबंधाळ करणारी होईल, असला औषधोपचार पंजाबच्या कुचंबणुकीवर योजण्यात आला ! पंजाबच्या कुचंबणुकीचें व रौलेट बिलाच्या दावाचें पूर्ण स्वरूप वाचकांनीं यावेळीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविलें पाहिजे. एरवीं गेल्या आठवड्यांतील धामधुमीचें संगतवार आकलन त्यांस करतां यावयाचें नाहीं, सर मायकेल ओडवायर यांच्या अरेरायी मतांचा दाव पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांवर जाचक रीतीनें जर पडला नसता आणि रौलेट बिलांनीं सर मायकेल ओडवायर यांच्या फारकीर्दीनंतरहि कांहीं वपें या जाचातून सुटण्याची आपणास आशा नाहीं अशी विषण्ण स्थिति पंजाबांतील हिंदु-मुसलमानांत जर उत्पन्न झाली नसती, तर गेल्या आठवड्यांतील निग्र अत्याचार पंजाबांत दृष्टीसच पडले नसतें, महात्मा गांधी यांना अटक करून पंजाबांतील व्रस्त स्थितीवर दुरून काडी ओढून टाकण्यांत आली; आणि अमृतसराच्या पुढाऱ्यांना उचलून नेण्याच्या मशालीनें तर पंजाबास जाणून बुजून घेतविलें. अमृतसरास पांच युरोपियनांचा निर्दयपणानें खून होत असतांना लाहोरासहि बाजारांत दस्त्याळ पडून बऱ्याच उग्र स्वरूपाचे दंगे झाले, अमृतसर व लाहोर या दोनहि ठिकाणीं लोकांच्या हुंडींवर पोलिसांकडून व लष्कराकडून मोठ्या घालण्यांत येऊन कांहीं लोक मेले व जखमी झाले, लाहोर येथील बंगल्यांतून असलेल्या युरोपियनांच्या बायकामुलांना थोडा वेळ सरकारी वाड्यांत बंदोबस्ताच्या जागीं ठेवण्यांत आलें; आणि लाहोरच्या रस्त्यांतून मशीनगन्स व मोटारी किळे यांची लष्करी मिरवणूक निघून लष्करी विमानांनिहि रात्री व दिवसां लाहोरची टेहळणी केली, पंजाबप्रमाणें अहमदाबाद व मुंबई येथेहि गेल्या शुक्रवारी व शनिवारी दंगे झाले, अहमदाबादेस एक खासगी पिठाची गिरणी व दोन सरकारी इमारती जाळण्यांत आल्या, तारायंत्राच्या तारा तोडल्यामुळें आणि अहमदाबाद व मुंबई यांच्या-

मुंबई सरकारचा हुकूम त्यांना कळवून मुंबईस भोकळें सोडण्यांत आलें. मुंबईस आल्यावर मुंबईतील मारामार्यांची बातमी त्यांना कळली; अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद येथील अत्याचारांची कादणी त्यांच्या कानीं आली. आपली सत्याग्रहाची सार्वत्रिक चळवळ सभोवाराच्या अंधकारांत दडपून जात आहे असें पाहून त्यांनीं गेल्या शनिवारी संध्याकाळी चौगटीचे वाळवंटावर मुंबईतील हिंदुमुसलमानांची सभा बोलावली. या सभेला सर्व मुंबई शहर लोटलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. दीड दोन लाखांच्या या सभेचे चार पांच विभाग करून प्रत्येक ठिकाणीं म. गांधी यांचा संदेश तेवढा वाचून दाखविण्यांत आला आणि सभेचें काम संपविण्यांत आलें. अटकेंतून सुटून परत आल्यावर अत्याचारांची हकीकत कानीं येऊन म. गांधी यांनीं समुद्रकिनारी सर्वांना असें स्पष्ट सांगितलें कीं, मारामारी, अत्याचार, रक्तपात, खून वगैरे सर्व नियम प्रकार सत्याग्रहाच्या चळवळीला वावडे असून सत्याग्रहाची चळवळ त्यामुळें मरणारी आहे. सर्व वावड्या गोष्टी टाळण्याचा निश्चय जर लोकांनीं केला नाही आणि सत्याग्रहाची चळवळ बंद पाडण्याचा प्रसंग जर त्यामुळें आपणांवर आला तर आपण अन्नपाणी वर्ज करून लोकांचा दुराग्रह नाहीसा करण्याच्या कामाला आपल्या शरीराचा बळी देण्यास कमी करणार नाही, असें म. गांधी यांनीं मुंबईच्या लोकांना निश्चून सांगितलें. सत्याच्या आसनावर स्थिरपणानें आरुढ होऊन असल्या वावटळीच्या वेळीं हि अधिकाऱ्यांकडे प्रेमळ दृष्टीनें पाहण्यास जो महात्मा चुकत नाही त्या महत्त्वाला अश्रू करण्यांत अधिकाऱ्यांनीं तामचीपणा तर दाखवलाच पण मुत्सद्दीपणालाहि रजा दिल्यासारखें केलें. असल्या गौरमुत्सद्दीपणामुळें गेल्या आठवड्यांत चोहोकडे धामधूम उत्पन्न झाली. अमृतसर, लाहोर व अहमदाबाद येथील अत्याचारांचा पूर्ण निषेध म. गांधी यांच्याप्रमाणें केल्यावाचून

मध्ये आनंद - स्टेशनजवळ आगगाडीचे रुळ काढून. टाकल्यामुळे अहमदाबादेस मुंबईहून पाठवण्यांत आलेल्या सैम्याची कुमक वेळेवर पोचली नाही. रविवारपासून अहमदाबादेस शांतता झाली आहे. अहमदाबादच्या सविस्तर पातम्या अद्याप प्रसिद्ध झालेल्या नाहीत. पण त्या अर्यंत शोकजनक आहेत असे म्हणतात. मुंबईस शुक्रवारी संध्याकाळी हस्ताळास सुरवात होऊन शनिवारी सकाळी हिंदु-मुसलमानांची सर्व दुकाने बंद झाली. शनिवारी दोनप्रहरी पायधुणीच्या नाक्याजवळ ट्राम्वे बंद करण्याचा उपद्रव्याप सुरू झाल्यामुळे पोलीसांच्या व लोकांच्या झटापडी दोन तीन वेळा झाल्या. मि. जमनादास द्वारकादास वगैरे सत्याग्रही पुढान्यांनी स्वतःच्या हातांनी ट्राम्वेच्या वळावरील दगड उचलून टाकून शांतता राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉर्ड यांनी गोळीबार करावयाचा नाही आणि लोकांशी सौम्यपणानेच वागावयाचे असे सक्तीचे हुकूम पोलीसांना दिल्यामुळे आणि पोलीसचे अधिकारी व मॅजिस्ट्रेट यांनीहि लोकांची मने न दुखविण्याचा उद्योग मनापासून केल्यामुळे किरकोळ मारामारीहून अधिक भयंकर स्वरूप मुंबईच्या दंग्यांना प्राप्त झाले नाही. पायधुणीच्या याजूला थशा किरकोळ मारामान्या होत असतांना शनिवारी एक वाजण्याचे सुमारास मुंबईस

म. गांधी आले

आणि लगेच सर्व शहरभर फिरून अनुयायांच्या साहाय्याने मुंबईच्या लोकांची मने त्यांनी शांत केली. म. गांधी यांना शुक्रवारी सायंकाळी दिल्लीजवळ अटक करण्यांत आल्यानंतर मुंबईस परत येणाऱ्या एका गाडीत फर्स्टक्लास-मध्ये अधिकाऱ्यांच्या नजरेखाली मुंबईस आगण्यांत आले आणि मुंबईस आल्यावर मुंबई इलाख्याचे बाहेर जाण्यास मात्र आपणांस मनाई आहे, असा

मुंबई सरकारचा हुकूम त्यांना कळवून मुंबईस मोकळें सोडण्यांत आलें. मुंबईस आल्यावर मुंबईतील भारामान्यांची बातमी त्यांना कळली; अमृतसर, लाहोर, अहमदाबाद येथील अत्याचारांची काहाणी त्यांच्या कानीं आली. आपली सत्याग्रहाची सात्विक चळवळ समोवाराच्या अंधकारांत दडपून जात आहे असें पाहून त्यांनीं गेल्या शनिवारी संध्याकाळीं चौगटीचे वाळवंटावर मुंबईतील हिंदुमुसलमानांची सभा बोलावली. या सभेला सर्व मुंबई शहर लोटलें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. दीड दोन लाखांच्या या सभेचे चार पांच विभाग करून प्रत्येक ठिकाणीं म. गांधी यांचा संदेश तेवढा घाचून दाखविण्यांत आला आणि सभेचें काम संपविण्यांत आलें. अटकेंतून सुटून परत आल्यावर अत्याचारांची हकीकत कानीं येऊन म. गांधी यांनीं समुद्रकिनारी सर्वांना असें स्पष्ट सांगितलें कीं, भारामारी, अत्याचार, रक्तपात, खून घगैरे सर्व निघ प्रकार सत्याग्रहाच्या चळवळीला वावडे असून सत्याग्रहाची चळवळ त्यामुळें मरणारी आहे. सर्व वावड्या गोष्टी टाळण्याचा निश्चय जर लोकांनीं केला नाही आणि सत्याग्रहाची चळवळ बंद पाडण्याचा प्रसंग जर त्यामुळें आणविर आला तर आपण अन्नपाणी वर्ज करून लोकांचा दुराग्रह नाहीसा करण्याच्या कामाला आपल्या शरीराचा बळी देण्यास कमी करणार नाहीं, असें म. गांधी यांनीं मुंबईच्या लोकांना निश्चून सांगितलें. सत्याच्या आसनावर स्थिरपणानें आरुढ होऊन असत्या वावडळीच्या चेळीहि अधिकाऱ्यांकडे प्रेमळ दृष्टीनें पाहण्यास जो महात्मा चुकत नाही त्या महात्म्याला अटक करण्यांत अधिकाऱ्यांनीं तामसीपणा तर दाखवलाच पण मुत्सद्दीपणालाहि रजा दिल्यासारखें केलें. असत्या गैरमुत्सद्दीपणामुळें गेल्या आठवड्यांत चोहोंकडे धामधूम उत्पन्न झाली. अमृतसर, लाहोर व अहमदाबाद येथील अत्याचारांचा पूर्ण निषेध म. गांधी यांच्याप्रमाणें केल्यावांचून

• सत्याग्रहाला सुळीं कां चढवितां ?

म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें सुंबईच्या सत्याग्रही सभेनें सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ तहकूब ठेवावी असा ठराव पास केला असून सत्याग्रही लोकांनीं कायदे मोडण्याचें आपलें व्रत सांप्रत बंद ठेवलें आहे. सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ कां बंद ठेवली पाहिजे यासंबंधाची चर्चा करतांना म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाबरोबरच मारामान्या व खून यांचा सुळसुळाट गुजरात व पंजाब गेयें माजून राहिल्याबद्दल दुःख प्रदर्शित केलें आहे. म. गांधी यांच्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानास बरोल बाईट प्रकारबद्दल अंतःकरणपूर्वक दुःख होत असून म. गांधी यांच्या उपदेशाप्रमाणें शांतता व च्यवस्था चोहोंकडे पुनः स्थापित करण्याकरितां सरकारास शक्य त्या रीतीनें मदत करावी अशीच सर्व लोकांची इच्छा आहे. रौलेटच्या कायद्याबिरुद्ध चळवळ करणारांना लुटारूट, खून, मारामान्या व जाळपोळ यांपैकी कांहींहि नको आहे. सनदशीर मार्गानें चळवळ करून रौलेटचा दुष्ट कायदा नष्ट करण्याचा त्यांचा इरादा आहे; तेव्हां सत्याग्रही सभेचे समासद असोत, सर्व-प्रकारचे लोक अत्याचारांना आळा घालण्याकरितां सरकारास आपापल्या परी मदत करण्यास तयार असून म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळपर्यंत 'संदर' हेतूनेंच तहकूब केलेली आहे. म. गांधी यांनीं ही चळवळ ज्यावेळीं सुरू केली त्यावेळीं जाळपोळीच्या तत्त्वाबरोबर इतक्या जवळ आपण उभें आहों हें त्यांच्या घ्यांनीं आलें नाहीं. ही अटकळ चुकल्यामुळे सांप्रत सत्याग्रहाची चळवळ तहकूब करावी लागली असून जाळपोळीच्या मार्गातून जाळपोळ विझवीत असतानाच आपणांस कशी पाऊलें द्यायला येतील याचा पूर्णपणें विचार करण्याकरितां म. गांधी यांच्या चळवळीचीं तत्त्वे यावेळीं कोठून आलीं;

आमच्याने यावेळीं राहंवत नाहीं; आणि आम्हांस खात्री आहे कीं, यां निघ कृत्यांचा निषेध सर्व हिंदुस्थानांत यावेळीं झाल्यावांचून राहणार नाहीं. ही अत्याचारांची लाट शमून सत्याग्रहाची सात्विक चळवळ व्यवस्थित रीतीनें व मंगलदायक पद्धतीनें पुढें चालविण्यास म. गांधी एकटेच समर्थ आहेत. तेव्हां रीलेटच्या कायद्याविरुद्ध सर्व हिंदुस्थानानें सांप्रत केलेल्या हाकाटीस गेल्या आठवड्याच्या धामधुमीनंतर म. गांधी आपल्या सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या उदाहरणानें कोणतें शुद्ध स्वरूप देतात हें नीट ध्यानीं घेऊन, यथाशक्ति व यथामति त्यांच्या पावलावर पावले टाकून जाण्यास हिंदुस्थान यावेळीं कचरणार नाहीं अशी आम्हांस आशा आहे.

• सत्याग्रहाला सुळीं कां चढवितां ?

म. गांधी यांच्या उद्देशाप्रमाणें सुवर्द्धच्या सत्याग्रही समेनें सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ तहकूब ठेवावी असा ठराव पास केला असून सत्याग्रही लोकांनीं कायदे मोडण्याचें आपलें जत सांप्रत बंद ठेवलें आहे. सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळ कां बंद ठेवली पाहिजे यासंबंधाची चर्चा करतांना म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाबरोबरच मारामान्या व खून यांचा सुळसुळाट गुजराथ व पंजाब येथें माजून राहिल्याबद्दल दुःख प्रदर्शित केलें आहे. म. गांधी यांच्याप्रमाणें सर्व हिंदुस्थानास वरील याईट प्रकाराबद्दल अंतःकरणपूर्वक दुःख होत असून म. गांधी यांच्या उद्देशाप्रमाणें शांतता व व्यवस्था चोहोंकडे पुनः स्थापित करण्याकरितां सरकारास शक्य त्या रीतीनें मदत करावी अशीच सर्व लोकांची इच्छा आहे. रौलेटच्या कायद्याबिरुद्ध चळवळ करणारांना लुटालूट, खून, मारामान्या व जाळपोळ यांपैकी कांहींहि नको आहे. सनदशीर मार्गानें चळवळ करून रौलेटचा दुष्ट कायदा नष्ट करण्याचा त्यांचा इरादा आहे; तेव्हां सत्याग्रही समेचे समासद असोत, सर्व प्रकारचे लोक अत्याचारांना आळा घालण्याकरितां सरकारास आपापल्या परीं मदत करण्यास तयार असून म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ कांहीं काळपर्यंत 'सदर हेतू'च तहकूब केलेली आहे. म. गांधी यांनीं ही चळवळ ज्यावेळीं सुरू केली त्यावेळीं जाळपोळीच्या तत्त्वाशेजारी इतक्या जवळ आपण उभें आहों हें त्यांच्या घ्यांनीं आलें नाहीं. ही अटकळ चुकल्यामुळें सांप्रत सत्याग्रहाची चळवळ तहकूब करावी लागली असून जाळपोळीच्या मार्गातून जाळपोळ विस्तारित असतानांच आपणांस कशी पाऊलें टाकतां येतील याचा पूर्णपणें विचार करण्याकरितां म. गांधी यांच्या चळवळीचीं तत्त्वे यावेळीं कोठून आलीं;

यासंबंधाची चर्चा हिंदुस्थानांत आज चोहोकडे सुरू आहे. हिंदुस्थान सरकारचा यासंबंधाचा एक लांबलचक ठराव प्रसिद्ध झाला असून सिमला येथील अधिकाऱ्यांच्या मतांचें धोरणहि प्रसिद्ध झालें आहे. बंगालच्या गव्हर्नर-सहिबांनीं मारवाडी व्यापाऱ्यांना बोलावून बंगालसरकारचें मत प्रसिद्ध केलें आहे. शांततेनें व सनदशीर मार्गानें रौलेटच्या कायद्याविरुद्ध लागेल तितकी चळवळ करण्यास मुंबई सरकारची आडकाठी नाही. पण शांततेचा भंग होऊं लागल्यास आपलें उग्र स्वरूप प्रकट करून शांतता राखण्याकरितां पोलिसच्या व लष्करच्या शक्तीच्या पूर्ण उपयोग करून घेण्यास सरकार चुकणार नाही हे उघड आहे. म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू करून कायदे मोडण्याचें तत्त्व लोकांना शिकवल्यामुळें अनर्थ गुदरला असें अधिकाऱ्यांच्या तर्फेचें म्हणणें आहे. पंजाबच्या स्थितीची माहिती म. गांधी यांना नाही. पण अहमदाबाद व खेडा जिल्हा येथील उद्देगजनक प्रकाराबद्दल त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, त्यांना करण्यांत आलेल्या अटकेमुळेंच

वेताळ वातावरण

उत्पन्न होऊन लोकांच्या हातून उद्देगजनक गोष्टी घडल्या, अहमदाबादच्या लोकांचीं मनं म. गांधी यांच्या अटकेमुळेंच प्रक्षुब्ध झालीं. खेडा जिल्ह्यांत गेल्या दुष्काळाच्या वेळीं सत्याग्रहाच्या चळवळीनेंच तेथील शेतकऱ्यांना म. गांधी यांनीं स्वावलंबनाचा यशस्वी मार्ग दाखविला होता. अहमदाबाद येथील गिरण्यातील मजुरांच्या संघाचे वेळीं म. गांधी व अनसूयाबाई यांनीं मजुरांना मदत करून उपवासाच्या मार्गानेंच गिरणीच्या मालकांना जागे केले होते. अहमदाबाद व खेडा जिल्हा यांचा व म. गांधी यांचा अत्यंत मित्राव्याचा संबंध असल्यानें तेथील लोक वेताळ झाले तर या वेताळपणाची जबाबदारी म. गांधींच्या अटफेडियाय इतर टिवानी शोर्षक घसण्याची जरूरी तरी काय आहे ! म. गांधी

घोंना अटक केली असता अहमदाबाद व खेडा जिल्ह्यांतील लोक प्रक्षुब्ध व्हावेत, प्रक्षुब्ध झालेले लोक नेताल व्हावेत, आणि नेताल झालेल्यांच्या वृत्तीची मजल प्रसंग विशेषी जाळपोळीपर्यंत जावी ही सर्व अनर्थपरंपरा म. गांधी यांच्या अटकेनून उत्पन्न होणारी आहे. या ठिकाणी उलट पक्षाचें असें म्हणणें आहे कीं, आगगाड्यांच्या स्टेशनांचा विध्वंस करणें, आगगाडीचे रूळ उखडून टाकणें, तारापत्रांच्या तारा तोडणें, पोस्ट ऑफिस, बँका व सरकारी कचेऱ्या जाळणें या गोष्टी त्यहोर, अमृतसर, गुजराणवाला वगैरे पंजाबांतील चार पांच ठिकाणांप्रमाणेंच अहमदाबादेस कशा झाल्या ! प्रक्षुब्ध झालेलीं मनं वाटेल ते भयंकर कृत्य करण्यास तयार होतात, बुद्धिच्या ताव्यांत त्यावेळीं घरीर नसतें. अर्थात् अशा लोकांनीं केलेलीं जाळपोळीचीं कृत्यें बुद्धिहीन माथेफिरुंच्या सारलीं व्हावयास पाहिजेत, त्यांच्यांत सुसंबद्धता दिसतों कामा नये; पण पेटलेल्या पंजाबांत व अहमदाबादेत तसा वेडगळपणा दिसत नाही. सरकारला नडबणारी तेवढीच जाळपोळीची कृत्यें करण्यांत आली व करण्यांत येत आदेत, ज्या पोलिस चौकीला त्यागून खातगी घेईं होती त्या पोलिस चौकी आंतील सरकारी सामान तेवढें रस्त्यावर आणून जाळलें पण चौकीला आग लावून देण्यांत आली नाही. इतर ठिकाणच्या पोलिस चौक्या व सरकारी कचेऱ्या जाळण्यांत आल्या. हिंदुस्थानसारख्या अफाट व विस्तीर्ण प्रदेशावर मूठमर इंग्रजांनीं लष्करी सामर्थ्यामुळे सत्ता चाळवावयाची असल्यास एका ठिकाणाहून लांडग्या दूरच्या ठिकाणास जावयाचे रस्ते स्वतःच्या पूर्ण हुकमतीत ठेवणें जरूर आहे. पोस्टच्या कामांत अडथळा आला, तारापत्राचें काम बिघडलें, आगगाडी थांबून राहिली, आणि सरकारी कचेऱ्यांतील चिट्याचपाट्या नाहीशा झाल्या तर सरकारच्या लष्करी शक्तीला अर्धांग वायु झाल्यासारखा होतो. सरकारचें अर्थें मरण आगगाड्या, तारापत्रें, पोस्ट ऑफिसें व चिट्याचपाट्या यांमध्ये आहे. या दोन मर्मस्थानांपैकीं पहिली

चलनाची शक्ति अहमदाबादेस व पंजाबांत अत्यंत निष्ठुरपणें दुखविली गेली. या मर्मस्थानांकडेच प्रक्षुब्ध झालेल्या लोकांचें लक्ष कसें गेलें ? तारा तोडण्याची युक्ति रानांना कोणी सुचविली ? आगगाड्यांचे रुळ उसडल्यानें अर्धोगवायु होतो, हें लोकांच्या घ्यानीं कोणी आणून दिलें ? पोस्टांना, बँकांना व सरकारी कचेऱ्यांना एक डबाभर रोकेंल घेऊन लावलेली आग सरकारी शक्तीच्या मर्मस्थानापर्यंत पोचते ही अकल अहमदाबादच्या व पंजाबच्या लोकांना कोणी शिकविली ? पंजाब व अहमदाबाद येथील कृत्यांमध्ये एक प्रकारचें साम्य कां दिसून यावें ? या गोष्टींचा उलगडा मुंबईच्या ठाईम्सच्या मतानें असा आहे की, हिंदुस्थानांत

बोल्शेव्हिकांचा प्लेग

पाठविण्यांत आला असून रशियातील बोल्शेव्हिकांनीं ३५।४० लाख रुपये या कामी खर्च केले असल्यामुळे अहमदाबाद व पंजाब येथें हा रोग दृष्टीस पडूं लागला आहे. म. गांधी यांनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली नसती तरी देखील दुसरी एखादी संधि साधून हा रोग हिंदुस्थानांत प्रकट झाला अस्ता. ईजिप्तमधील गेल्या पंधरवड्याचे दंगे आणि हिंदुस्थानातील दंगे यांच्यामध्ये वरेंच साम्य असल्यामुळे रशियातील बोल्शेव्हिकांच्या रोगाचा प्रतिकार करण्याच्या कामीं सर्व हिंदुस्थान सरकारास मदत करील यांत संशय नाही. हिंदुस्थानच्या पवित्र भूमीत बोल्शेव्हिकांचीं मतें कजणें शक्य नाही. ज्या देशांत धर्मश्रद्धा नष्ट झालेली असते, आणि ऐहिक सुखांची पराकाष्ठा ऐंज संसाराचें मुख्य ध्येय होऊन बसलेलें असतें तेथें घनाच्या व ऐकआरामाच्या एकीकरणांमुळे निर्धन व श्रीमंत यांच्यामधील भेद तीक्ष्ण होत जाऊन बोल्शेव्हिकांच्या रोग समजाळा जडतो. हिंदुस्थानची धार्मिक श्रद्धा जोरयेंत कायम आहे तोरयेंत धनिकांच्या राहणीतला साधेपणा नष्ट व्हावयाचा नाही आणि गोरगरिबांना धर्मस्थानांतून मदत मिळून

धर्मकृत्यांस स्वतःला वाहून घेऊन पोळलेल्या हृदयांना शांत करून घेण्याचा मार्ग मोकळा राहणार आहे. युरोपांत धर्मश्रद्धा नाहीशी झाल्याचा परिणाम बोल्शेव्हिकांच्या प्लेगाने दृष्टीस पडू लागला आहे. बोल्शेव्हिकांचा रोग हे नास्तिक स्थितीचे एक अत्यंत कडू फळ होय. नास्तिक स्थितीला हे फळ यावयाचेंच. हिंदुस्थानांत ही नास्तिक स्थिति नसल्यामुळे हा रोग येथे घर करून बसेल अशी भीति नको. बोल्शेव्हिकांचीं तत्त्वे जरी यथारूढ झाली नाहीत तरी सरकारी सत्तेस अडवण्याचे व उलथून पाडण्याचे त्यांचे मार्ग येथील लोकांस शिकवण्यास ते कमी करणार नाहीत असे काहींचें म्हणणें असून, या बोल्शेव्हिकांच्या विरुद्ध सरकारनें तीव्र उपाय योजले पाहिजेत असें मुंबईच्या टाईम्सचे मत आहे. रशियांतील बोल्शेव्हिकांच्या विरुद्ध सरकार जे उपाय योजील त्या उपायांस येथील प्रजाजनांची पूर्ण संमति मिळेल यांत संशय नाही. पण आतां यापुढें रशियांतील बोल्शेव्हिकांचा प्रसार हिंदुस्थानास होण्यासंबंधानें योजण्यांत यावयाचे उपाय, चोर घरांतून चोरी करून निघाल्यानंतर दाराला कडी घालून घेण्यासारखाच होणार आहे. हालचालींच्या मार्गांना अडथळा करण्याच्या उद्देशानें ज्यांचें फान कुंकून टाकणें इष्ट आहे असें रशियांतील बोल्शेव्हिकांना वाटलें त्यांचें फान त्यांनीं आज कुंकून टाकल्याप्रारखेंच आहेत; व आतां नवीन शिक- यणूकच शिष्टक राहिलेली नाही. गुरूचें शिकवणें संपलें व शिष्याचा अभ्यासहि संपला. यापुढें या शाळा बंद करण्याचा हुकूम फोल होणार आहे. प्रत्येक लहान मोठ्या शहरांत लोकांचीं मनें प्रसुन्ध होऊन दंग्याधोऱ्यांचा समय जवळ आला असतांना हरएक प्रकारच्या दंग्यांचें पर्यवसान स्टेशनें, तारायंत्रें, पोस्ट ऑफिसें व सरकारी कचेऱ्या यांची जाळपोळ करण्यांत व्हावें म्हणून खटपट करणारे मूठभर तरी लोक दृष्टीस पडणार आणि वरील निच अनर्घ्यांच्या गोष्टी इतक्या साऱ्या आहेत कीं, एखाद दुसऱ्यानें त्याक्षणीं

सुचविले नाही तरी क्रोधाधीन स्थितीतहि दंगेखोरांच्या व्यवसायांत यापुढे त्या आल्यावांचून राहणार नाहीत. सरकारी हालचालीचें मर्मस्थान अशा रीतीने वारंवार दुखविले गेल्यास लोकांचेहि अपरिमित नुकसान होणार आहे. नुकसान टाळण्याकरितां सरकारास अशा वेळीं मदत करणे हें सर्वांना इष्टच आहे. दंगेघोरे सुरू झाल्यानंतर पूर्वी सरकारचें कृत्य कसलेंहि असलें तरी शांतता राखण्याच्या कार्मी सरकारास मदत करणे हें लोकांच्या फायद्याचेंच आहे. ही स्थिति ओळखूनच म. गांधी यांनी सत्याग्रहाची चळवळ सांप्रत तद्दक्ष ठेवली आहे. सत्याग्रहाची चळवळच खोटी आणि त्या चळवळीपासून बोल्शेव्हिकांचा रोग तेवढा ध्वावयाचा अशी या वेळीं कांहींनीं विधानें केली आहेत. आपल्या दाहणपणाचा फाजील टेंभा मिरवण्याची ज्यांना चटक लागली आहे त्यांनी असें करावें यांत नवल नाही. बोल्शेव्हिकांचा रोग प्रेमळ धर्मश्रद्धेनें व सत्याग्रहानेंच नेहमीं मर्यादेच्या आंत रहात असतो; तपस्वीच लोक त्या विषास आपल्या कंठाच्या अटवेंत ठेऊं शकतात. या तपस्यांना तुम्हीं समाजांतून काढून टाका म्हणजे बोल्शेव्हिकांचा रोग स्वतःच्या आणतून बाहेर पडलाच असें समजा. धूर्त व दोगी बोल्शेव्हिक, सत्याग्रहाची भगवी वस्त्रे पांवरून दंगेघोरे करूं लागले तर ज्या रौलेट-अॅक्टानें या दोग्यांच्या नाचाकरितां अंगण उत्पन्न करून दिलें त्या रौलेट अॅक्टालाच प्रथम रजा देणें इष्ट नाही काय ? म. गांधी यांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीवर उगीच चोटें मोडून फाय उपयोग ? हा रौलेट अॅक्ट चांगला आहे असें फोगीदि विचारी मनुष्य म्हणत नाही. मग आतां त्या अॅक्टची देशी भाषांतून भाषांतरे करून आणि खेडोमाडीं वाटून फाय उपयोग होणार आहे ? सरकारनें खुलास हा उपाय योजना; आमची ना नाही. सर्व मामलेदारांनीं, फौजदारांनीं, पाटील कुलकर्ण्यांनीं देशी भाषांतून या फायद्याच्या व त्यावरील सत्ताशाच्या एकादश्या सरकारी चावडीन गावच्या सर्व लोकांना अभि-

भवणाला बोलावून अवश्य कराव्यात; त्याबद्दल आमची हरकत नाही. आमची पक्की खात्री आहे की, खेड्यापाड्यांतील लोकहि हा कायदा जसा-जसा अधिक वाचू लागतील तसतसे त्यांचे हिडिस स्वरूप लोकांच्या दृष्टीस अधिकच पडू लागेल. चोहोकडे अशा प्रकारचे दंगेधोपे चालले अस-तांनाहि मुंबई शहरांतील बॅरिस्टरांच्या व वकिलांच्या समाजानें या कायद्याची चर्चा करून या कायद्यातून दुर्गंधीशिवाय कांहीं बाहेर पडू शकत नाही असें ठरविलें आहे. मुंबईचे प्रमुख बॅरिस्टर व वकील एके ठिकाणी जमून अशी चर्चा करित असतांना, या कायद्याचें समर्थन करणारा एकहि प्राणी त्या संभेस गेला नाही ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. मग देशी भाषातून त्या कायद्याच्या चांगुलपणाचें प्रदर्शन कसे करावयाचें ? इंग्रजी भाषेतून जाणणारांपुढें आणि त्यांतल्या त्यांत वकिलांच्या पुढें जर कोणालाहि या कायद्यांतील चांगुलपणा दाखवितां येत नाही तर नुसत्या भाषांतरानें काय व्हावयाचें आहे ? विहिरीत नाही तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? मुंबईतील कांहीं अंग्लो-इंडियन छापखान्यांच्या देशी भागांना वर्ष्या मिळविण्याची ही एक युक्ति दिसते, या पलिकडे त्यांत कांहीं तथ्य दिसत नाही. या दोंगी लोकांच्या घरीं वर्णाच्या रूपानें मुंबई सरकारच्या तिजोरीतील हजारो रुपये जावयाचेच असले आणि तेवढ्यानें जर सरकारचें मन शांत होत असलें तर त्यास अडथळा तरी कां करावा ? पण सांप्रतच्या स्थितीचा विचार करतांना असल्या क्षुल्लक दोंगांना पाजील महत्त्व देणें हें कोणाला केव्हांहि इष्ट नाही. मुंबईस व दिल्लीस जे मोठमोठे अधिकारी मोठमोठे पगार देऊन ठेवण्यांत आलेले आहेत ते अंधार दिप्त बोलबोल्हिकाचें भूत म्हणून टाईम्सनें किकाळी फोटण्याबरोबर

रापरसेचा पाठ

म्हणणाऱ्या भटजीनां दक्षणा देण्याकरितां नेमलेले नाहींत. मुत्सद्यांचें हें

काम नव्हे; गव्हर्नर जनरल व गव्हर्नर हे राजे आहेत व मुत्सद्दी आहेत. राजे या नात्याने पोलिसची शक्ति, प्रेस ऑफिसची शक्ति, १८१८ च्या कायद्याने लोकांना उचलून कैदेत टाकण्याची शक्ति आणि लष्करची शक्ति या सर्व शक्तींचा उपयोग शांतता राखण्याकरिता त्यांनी केला पाहिजे. हिंदुस्थान सरकारने अमृतसर, लाहोर, गुजराणवाला वगैरे पंजाबांतील चार, पांच जिल्ह्यांत लष्करी कायदा सुरू केला आहे; सभावंदीचाहि कायदा लागू केला आहे; अमृतसर येथील आणखी कित्येक पुढान्यांना उचलून कैदेत टाकले आहे; छाला रामभुज दत्त चौधरी, छाला हरकिसनलाल वगैरे पुढारी आज कैदेत आहेत; लाहोरची यादशाही मशीद सोलजरांच्या हातांत आहे; कित्येक मुसलमान पुढान्यांना गिरफ्तार करण्यांत आले, द्रायव्यून व पंजाबी ही पंजाबची मुख्य पत्रे तूर्त बंद पडली असून द्रायव्यूनचे संपादकांस अटकेंत ठेवण्यांत आले आहे; सरकारी भाष्यांतील सर्व प्रकारचे नवे जुने बाण आज पंजाबावर सोडण्यांत आलेले आहेत, अमृतसर व लाहोर येथे बंडच सुरू आहे असे सरकारतर्फे जाहीर करण्यांत आले असून पंजाबचे हे बंड शांत होत चाटल्याचेहि आतां प्रसिद्ध झाले आहे, दंग्याधोऱ्याच्या व पंढाच्या वेळीं दरएक प्रकारचा बाण योजून कशी बशी शांतता पुन्हां एकदां स्थापनें हे राजाचें काम आहे. राजे या नात्याने करावयाच्या कृत्यां-यद्दल चर्चा करण्याची वेळ आजची नव्हे. पण राजे या नात्याने अंगांत पालवयाच्या चिलखताच्या अंत मुत्सद्दीपणाच्या नात्यावकीची घाण जर कोणी हावूं लागला तर त्याच्या त्या कृत्यास मान तुकवणे म्हणजे इंग्रज वादशाचें परीं अस्वापी होणें होय. रीलेट ऑफिस पास करण्यांत मुत्सद्दीपणाचा जो अभाव दाखविण्यांत आला तो सर मायफेल्ड ओट्टावर यांच्या-सारख्या अदूरदर्शी व दुराग्रही कोटापल्यांची छाप शिमेत्यावर अधिक बसली म्हणून होय. मुंबई सरकारचें राजकीय वातावरण गेलीं सार पांच

चपें जर पंजाबांत दिसलें असतें तर रौलेट अॅक्ट पासच झाला नसता-
 आणि दडपशाहीचा रोगहि सिमल्यास जडळा नसता. सर मायकेल ओडवायर
 यांच्या जागी लॉर्ड विलिंग्डन किंवा सर जॉर्ज लॉर्ड हे, जर पंजाबचे
 गव्हर्नर असते तर रौलेट अॅक्ट पास होऊन महात्मा गांधींच्या सत्या-
 ग्रहाच्या चळवळीनंतर दिल्ली, अमृतसर, लाहोर येथें बंडाच्या आरोळ्या ऐकूंच
 आल्या नसत्या; महात्मा गांधी यांना खुशाल दिल्लीस व पंजाबांत जाण्याची
 परवानगी मिळाली असती; लोकांनीं एक दोन दिवस उपास केले असते;
 व पुनः सत्याग्रहाचे ठराविक कायदे मोडण्यापलिकडे कोठेंहि काहीं झालें
 नसतें, पण अति शहाण्याचा बैल रिकामा ह्या नात्याने, सर मायकेल यांच्या
 अति शहाणपणामुळें अहमदाबाद, दिल्ली, अमृतसर, लाहोर येथील सरकारी
 बैलांच्या पाठीवरील गोण्या लुटून गेल्या, आणि रिकाम्या बैलांना प्रजेच्या
 पोटांत शिंगें खुपसण्याचें लष्करी काम करावें लागलें. आज कित्येक महिने
 बोल्शेव्हिकांच्या कया सर्वांच्या कर्नी, कपाळीं पडत असतांना, दुष्काळ,
 इन्फ्लुएंझा वगैरे आपत्तींना लोक त्रास्त झाले आहेत हे माहीत असतांना,
 तुर्कस्थानच्या विचित्र स्थितीमुळें मुसलमानांची मनोवृत्ती अस्थिर होण्या-
 सारखी आहे, याचें पूर्ण ज्ञान असतांना, लढाईच्या अखेरीस तहाच्या
 परिपदेमध्यें होत असलेल्या स्वतंत्रताच्या तत्त्वाच्या खलाजें हिंदुस्थानच्या
 राजकीय आकांक्षा सतेज होणें अपरिहार्य आहे असें स्वतः बोलून दाखवीत
 असतांनाहि ज्यांना रौलेट अॅक्ट कायदा पास झाला असतां लोकांचीं मनं
 प्रभुबुध होणार नाहींत असें वाटलें ते सर मायकेल ओडवायरसारखे
 हिंदुस्थान सरकारचे सहाय्यार, सुत्सही या नात्यानें आज नालायक ठरले
 आहेत. गेल्या पंधरा दिवसांच्या घुमाकुळीनें त्यांच्या मस्तकावर नालायकीचा
 शिक्का ठळठळीत मारलेला आहे, हा पुसला जाणें शक्य नाहीं. सांप्रतचे
 दंगेधोपे नाहींसे करण्यास सरकारनें योजलेल्या उपायांच्या आड कोणीहि

थेकं इच्छित नाही, पण हे उपाय योजतांना वरील नाटायकी धवून पुढून टाकण्याच्या हेतूने जर सनदशील व सत्वशीर चळवळीचा छळ करण्यांत आला तर पहिल्या नाटायकीत दुसऱ्या नाटायकीची भर पडून एकीकडचे पाप जाळतांना दुसरे पाप पोसल्यासारखे होईल. तेव्हां यावेळीं राजे या नात्याने शांतता राखण्याकरितां पोलिसची व लष्करची सत्ता योग्य काळपर्यंत सरकारने उपयोगांत आणणे जरी अयोग्य होणार नाही तरी पण प्रेस अँक्ट, समाबंधीचे अँक्ट, १८१८ चा कायदा असलीं नवीं जुनीं भुतें लष्करच्या मदतीस बोलावणे अयोग्यच होय, अशा स्थितीत अधिकाऱ्यांनी सत्याग्रहाचे चळवळीवर दोषाचे खापर न फोडतां जर रौलेट अक्टाची चूक दुरुस्त केली, आणि दडपशाहीला उत्तेजन दिलें नाही, तर शांतता राखण्यास लष्कराला बोलावण्याची जरूरीच राहणार नाही.

• अक्राळ विक्राळ शिक्षा

पंजाबांतील लाहोरचे सन्माननीय पुढारी लाला हिरकिशनलाल, पं. राज-
भुजदत्त चौधरी आणि लाला धुनीचंद यांना गेल्या आठवड्यांत जन्मठेप
काळेपाणी व सर्व मालमत्तेची जप्ती अशा शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या.
अमृतसरचे डॉ. किश्नलू व डॉ. सत्यपाल यांना जन्मठेप काळेपाणी मिळून
महमद वासीर यांना फांशीची शिक्षा झाली. वरील शिक्षा सांगतांना पंजाबां-
तील मार्शल लॉ कोर्टाने जें अक्राळ विक्राळ स्वरूप धारण केलें त्यामुळे
सर्व हिंदुस्थानांत पुन्हां गडबड सुरू झाली असून त्या शिक्षांची अंमल-
बजावणी लाटसाहेबांनीं करूं नये अशा आशयाच्या तारा हिंदुस्थानांतील
सर्व भागांतून लाटसाहेबांकडे गेल्या आहेत. पंजाबांतील मार्शल लॉ कोर्टाने
आतांपर्यंत शेकडों लोकांस अटक व शिक्षा दिल्या असून ७०।८० लोकांस
फांशीच्याहि शिक्षा दिल्या आहेत. या शिक्षांतील कडकपणा कमी करण्या-
विषयीहि हिंदुस्थानांतून ठिकठिकाणांहून तारा गेल्या असून स्टेटसेक्रेटरी-
साहेबांच्या हुकमानें दोन इसमांच्या फांशीच्या शिक्षा तहकूब करण्यांत आल्या
आहेत. बाबू कालिनाय राय यांचीहि दोन वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा
लाटसाहेबांच्या हुकमानें तीन महिन्यांवर आणण्यांत आली आहे. पंजाबांतील
सर्व प्रकारचा विचार करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारच्या संमतीने स्टेट
सेक्रेटरीसाहेब लवकरच एक कमिशन नेमणार आहेत. हें कमिशन नेम-
ण्यांत येणार ही बातमी प्रसिद्ध झाल्यानंतर पंजाबांतील शिक्षा-सत्राचें स्वरूप
पूर्वाह्तिर्कें उग्र राहणार नाहीं अशी आशा वाटूं लागली होती. पण लाहोर
व अमृतसर येथील कटांच्या खटल्यांत सन्माननीय पुढार्यांना ज्या भयंकर
शिक्षा देण्यांत आल्या आहेत त्यांजकडे लक्ष दिलें असतांना राजकीय चळवळ

करणारांना शिक्षाचा वागुल्लोवा दाखवून पुढान्यांना सोसाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टांच्या अकाळ विकाळ स्वरूपाचें प्रदर्शन सर्व लोकांपुढें एकसारखें करून राजकीय चळवळ जमिनदोस्त करण्याचे कट माजी ले. गव्हर्नर यांच्या कृपाछायाखाली मार्शल लॉच्या वेळीं पंजाबांत बराच माजून राहिला होता असें म्हणजे भाग पडतें. लाहोर व अमृतसर येथील कटांच्या खटल्यांत सरकारतर्फेचा मुख्य पुरावा काय तो रीलेट अॅक्टसंबंधानें निरनिगळ्या वेळीं वरील पुढान्यांनीं केलेलीं भाषणें होत. कायदे कौन्सलांत रीलेट विल पास होऊं नये व विल पास झाल्यावर सदर कायद्यास बादशाही संमति मिळूं नये म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर जी चळवळ झाली ती चळवळ पंजाबनेंदि इतरांप्रमाणें केली, लाहोर व अमृतसर येथें कित्येक सभा झाल्या, या सभा बोलावण्याच्या आमंत्रणपत्रिका व तैयें झालेलीं भाषणें व ठराव हांच काय तो सरकारी मुख्य पुरावा; याशिवाय अमृतसरचे डॉ. किश्वलू यांच्याजवळ अगलेलें व सत्याग्रहाची शपथ घेतलेले मि. हंसराज यांना माफीचा संश्लेदार. म्हणून पुढें आणून सत्याग्रहाची शपथ म्हणजे नुसतें वादेरचे पांघरूण होतें आणि दंगेधोपे करणें हाच मुख्य हेतु होता अशी जीं मुक्ताफळें त्यांच्या तोंडून वादेर निघालीं; त्याजवरदि कोर्टांनं बराच जोर दिलेला आहे. तथापि वरील उन्माननीय पुढान्यांना ज्या शिक्षा सांगण्यांत आल्या, त्या दंग्याधोऱ्यांत ते सामील होते म्हणून नव्हे तर रीलेट अॅक्ट यांच्या विरुद्ध सर्व हिंदुस्थानभर चळवळ चालली असतांना इतर ठिकाणांप्रमाणें त्यांनींदि भाषणें केलीं म्हणून ! पंजाबांत दंगेधोपे होण्याच्या पूर्वी यांनीं रीलेट अॅक्टचें निमित्त करून भाषणें केलीं आणि या भाषणांनीं लोक चिटून जाऊन दंगेधोपे करतील अशी त्यांनीं अटकळ बांधलेली होती, हा पाप तो सरकारी पुराव्यांतून मनितांर्ष आहे. मगांले गुप्त हेतु वादेर अगम्यतागितां माफीचा संश्लेदार हंसराज यांच पुढें आणले आहे. माफीच्या

साक्षीदारावर अशा वेळीं विश्वास केव्हांहि ठेवणें योग्य नाहीं. बरें, आपण कल्याणा करूं कीं, मनांत कांहीं गुपित हेतु ठेवून लाला हरकिसनलाल वगैरे लाहोरच्या पुढाऱ्यांनीं भाषणें केलीं; तीं भाषणें तरी कोगत्या स्वरूपाचीं होती. या कटाच्या खटल्याचे आरोपीतर्फेचें बॅ. हसन इमाम यांनीं फोर्टापुरे पुरावा म्हणून हजर करण्यांत आलेल्या भाषणांची व वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांतील भाषणांची तुलना करून असें सिद्ध केले कीं,

मवाळांचेंच प्रतिर्विच

लाहोरच्या पुढाऱ्यांच्या भाषणांत पूर्णपणें पडलेलें आहे. कायदे-कौन्सिलांत ना, शास्त्री व ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं जशा प्रकारचीं भाषणें केलीं तशाच प्रकारचीं भाषणें लाहोर, अमृतसर येथील पुढाऱ्यांचीं आहेत, असें बॅ. हसन इमाम यांनीं सिद्ध केले. हा कटाचा खटला लाहोर व अमृतसर येथील पुढाऱ्यांवर नसून ना. शास्त्री व ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी वगैरे वरिष्ठ कौन्सिलांतील मवाळांवरच हा खटला आहे असें समजूनच चालले पाहिजे, असा बॅ. हसन इमाम यांचा मुख्य मुद्दा होता. नेमस्तांची भाषणें कायदे-कौन्सिलांत चालली असतांना त्या भाषणावर राजद्रोहाचे कटाचा किंवा बंडाचा लहानसाहि शिंतोडा सरकारतर्फे उडविण्यांत आला नाहीं, कटाच्या व बंडाच्या दृष्टीनें तीं भाषणें सोवळींच समजलीं गेलीं, कोगत्या डोक्यांतच आले नाहीं कीं, या भाषणांनीं कट उद्भवतील व बंडे होतील, सदर भाषणांविरुद्ध अशा प्रकारच्या ब्रहिं निघाला नाहीं. पण कायदे-कौन्सिलांवादेर लाहोर येथें मवाळ पक्षाच्याच एका पुढाऱ्याच्या तोंडून तसलींच भाषणें वाहेर पडल्याबरोबर राजद्रोह, कट, फंदफितुरी वगैरे ओडवायरी-भुतावळ त्या भाषणांच्या समोवती जमून सन्माननीय पुढाऱ्यांना फोटीत खेचण्यांत येऊन जन्मठेप काळ्या पाण्याच्या शिक्षा ठोठावण्यांत आल्या, आणि लाला हरकिसनलाल यांची लाखो रुपयांची इस्टेट

सरकारजमा करण्यांत आली. वॅ. हसन इमाम यांनी आपल्या आरोपींनी केलेल्या भाषणांची तरफदारी फार चांगल्या रीतीने केली, कायदे कौन्सलांतील मवाळांच्या भाषणांहूनहि ती भाषणे अधिक सौम्य आहेत असे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले. भाषणांचा सौम्यपणा कोर्टांनी नाकबून केलेला नाही पण भेद काढलेला आहे की, कायदे-कौन्सलांतील भाषणे लाटसाहेबांच्या पुढे झाली अ. गि. लाहोर व अमृतसर येथील रहिवाशी कायदे-कौन्सलच्या सभासदांप्रमाणे विवेकी, शांत चित्ताचे व जबाबदारी ओळखणारे नसत्यामुळे त्याला हरकिसनलाल यमैरेची भाषणे फंदफतुरीची मानली पाहिजेत अशी कोर्टांची विचारसरणी पडून आरोपींना अकाल बिकाल शिक्षा देण्यांत आल्या. पंजाबातील मार्शल-ला-कोर्टांची बरील विचारसरणी बालिशतेची, मूर्खपणाची व मूर्तिमंत फूरपणासहि खाली मान घालायचा लावणारी आहे यांत संशय नाही. कायदे-कौन्सलांतील लाटसाहेबांपुढे केलेली भाषणे लाटसाहेबांना व इतरांना बंडखोर बनवू शकत नाहीत, हा कोर्टाक्रम आमच्या लक्षांत आहे. पण रौलेट बिलाच्या वेळी मवाळांनी केलेली कायदे-कौन्सलांतील भाषणे बाहेरच्या जगास आग लावणारी बिलकूल नव्हती असा जो मुद्दा वॅ. हसन इमाम यांनी कोर्टापुढे मांडला त्यानकडे कोर्टांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केलेले आहे. रौलेट अॅक्टचा निषेध करणाऱ्या पश्चात् युक्तिवादांत दृढविषयाकरिता सरकारी पक्ष कायदे-कौन्सलांना टपून बसलेल्या होता, पण बंड-फितुरीचा उत्तेजक भाषणे मवाळांनी केलेली असा दुरून दुरून संशयहि सरकारी पक्षाकडून दाखविण्यांत आला नाही, पण पंजाबातील यासारख्या मुळांतच काही नाही असा बंडफितुरीचा फट निर्माण करण्यांत आला आहे. बरे झाले, यानेळी ना. झात्री व ना. सुंदरनाथ वानर्जी बिलापतेन आहेत; नाहीतर त्याला गोवर्धनदाम यांच्या प्रमाणे त्यांना मद्रासमधून किंवा बंगालमधून पंजाबात नेवून नेण्यांत आले

असते आणि या दोघांनाहि पंजाबच्या वातावरणांत फाशींची शिक्षा झाली असती. कायदे-कौन्सिलांतील रौलेट अ‍ॅक्टच्या वेळच्या लोकांच्या पुढान्यांच्या मापणामुळे पंजाबांतील ओडवायरी वातावरण संतापानें चिडलें असून प्रख्यात पुढान्यांचा बळी घेतल्याशिवाय 'मी शांत होणार नाही,' असें या वातावरणानें खटल्यांतील निकालाच्या वाणीनें जाहीर केले आहे. कटवाल्यांच्या यादींत म. गांधींचेहि नांव दृष्टीस पडतें. तिकडे विलायतेंत स्टेट सेक्रेटरी साहेब म. गांधींना साधू पुरुष समजतात आणि हिंदुस्थांत ओडवायरी वातावरण याच साधू पुरुषाच्या कपाळावर बंड-फितुरी करणारा कटवाला म्हणून छाप मारते. लाहोर व अमृतसर येथील खटल्यांच्या निकालाकडे हिंदी राजकारणांतील लोकांनीं कोणत्या दृष्टीनें पहावयाचे याचेहि धोरण पंजाबांतील अँग्लो-इंडियनांच्यातर्फे निकालावरोंवरच प्रसिद्ध झालें आहे. सरकारी पक्षानें आपलें बगलबन्चे म्हणून जे मवाळ खाकेंत मारलें आहेत ते

मवाळच लवळवीत

आहेत असें या निकालांनीं ठाम सिद्ध झालें आहे. हें मवाळ इतकें लवळवीत कसें झालें? राष्ट्रीय पक्षाची छाप त्यांच्यावर कायदे कौन्सिलांच्या येळीं उमटविण्याइतके मिजलेल्या शाडूचे त्यांना कोणी केले? नेमस्त पक्ष आम्हीं खाकेंत मारला आणि राष्ट्रीय पक्षानें त्यांना आमच्यावरच उलट भोकावयास लावले हा चमत्कार कसा घडून आला? सिव्हिल अँड मिलटरी गॅझीटसारखे पंजाबांतील पत्रकार वरील शंकासंबंधानें स्वतःच्या मनाचें समाधान असें करून घेत आहेत कीं, मवाळांच्या अंगांत जोम नसल्यामुळे राष्ट्रीय पक्षाला स्वतःच्या अंगांतील कणखरपणाच्या जोरावर त्यास स्वतःकडे ओढून घेतां आले. राष्ट्रीय पक्ष काय करीत आहे? सरकारी अधिकाऱ्यांनींहि कणखरच झालें पाहिजे. लोखंडी सोय आपल्या हातांत आहे

असें प्रजेच्या अनुभवास आणून दिवें पाहिजे; आणि नेमस्त पक्षाची बुद्धि जर राष्ट्रीय पक्षाशीं संलग्न होऊं लागली तर त्याला हरकिसनलाल यांच्यासारख्या नेमस्तालाहि प्राणांतिक चोप देऊन राष्ट्रीय पक्षाकडे कोणाहि नेमस्ताची बुद्धि वळणार नाही, अशी दहशत उत्पन्न केली पाहिजे. अशी ह्या सदस्यांतील निकालाचें आधारावर सरकारास विनंति करण्यांत आली आहे. पंजाबांतील अक्राळ विक्राळ शिक्षांवर अशी टीका आहे की, सरकारी अधिकारी स्वतःच्या हातांतील राजसत्ता राष्ट्रीय पक्षाच्या हातांत विलकूल देणार नाहीत, इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या मुठींत सर्व सत्ता दावून ठेवणार आहेत, असें जर नेमस्तांच्या प्रत्ययास आणून देतील तर राष्ट्रीयपक्षाच्या चळवळींत कोणीहि नेमस्त रममाण झालेला दिसणार नाही. या असल्या आशयाच्या टीकेंत जीं तत्वे पुढें मांडण्यांत आली आहेत त्यांजकडे पाहिलें म्हणजे पंजाबांतील अक्राळ विक्राळ शिक्षांतील हेतु तेव्हांच ध्यानांत येतो. रीलेट विलापाखून नेमस्त व राष्ट्रीय पक्ष यांच्या विचारसरणींत जी एकी हंष्टीस पडत आहे ती एकी बुद्धिमत्तेच्या जोरावर नाहीशी करणें सरकारी पक्षाला अशक्य झालें आहे. आणि या एकीच्या विरुद्ध ओडवायरी—मंडळ तर मनापाखून जळफळत राहिलें आहे. सर्व प्रातांना व सर्व लोकांना जी एकी मुखाची चाटली व ज्या एकीपाखून राष्ट्रकार्य कांहींना कांहीं तरी स्वराज्याच्या पार्लमेंटरी विलाच्या रूपानेंच निष्पन्न होईल अशी आशा उत्पन्न झाली, त्या एकीवरच निष्ठुरतेनें व मदांधतेनें तीव्र बाण सोडून राष्ट्रीय पक्षाला नाही तर नेमस्त पक्षाला स्वतःचें भक्ष म्हणून खाऊन टाकून, हुसन्याला भयभीत करून आपल्या सभोवती घिरट्या घालीत फिरावयास लावण्याच्या अक्रल-शून्य दंडुकेसाठीचा हा उद्योग आहे. त्याला हरकिसनलाल यांची लाखो रुपयांची इस्टेट जरी जप्त झाली, ना. शास्त्री व ना. मुखेंद्रबाबू यांजवर लवलवीतपणाचे आरोप कितीहि करण्यांत आले तरी दहश्यांचा नेमस्त पक्ष

राष्ट्रीय पक्षापासून स्वराज्यसंबंधाच्या एकंदर चळवळीत अगदी अलग होणे शक्य नाही. मोल्ले-मिटो यांच्या वेळेहून हल्लीची वेळ अगदी निराळी आहे. राष्ट्र जागे झालेलं आहे व राष्ट्रकार्याकरिता राष्ट्रांतील निरनिराळ्या बुर्दांचा मिलाफ घडवून आणण्यांतच राष्ट्र सुख मानीत आहे. सर्व राष्ट्रांची वृत्ती अशा प्रकारची असल्यामुळे व्यक्तिशः पुढाऱ्यांच्या हाती भांडण फरण्याचें थोडे उरले आहे. भांडण करूं नयेत तरी होणार नाही, अशा रीतीने सर्व राष्ट्र राष्ट्रकार्याकरिता एकीचें सुख वृद्धिंगत करीत असतांना पंजाबांतील दंडुकेशाहीने या एकीची बेकी करण्याचा जर प्रयत्न केला तर तो कधीहि सिद्धीस जाणार नाही. पंजाबांतील अक्राळ विक्राळ शिक्षांमुळे नेमस्तहि रागावतील, राष्ट्रीयवांचाहि संताप दुणावून जाईल, आणि रौलेट विलाया वेळची एकी या शिक्षांनी अधिक दृढ होईल. या शिक्षेतील रागटी क्रूरपणान्नी जी सत्ता वृणपणाने मुडीत ठेवाची असें नोकरशाहीतील ओडवायरी पक्षास यादत आहे, त्या सत्तेच्या प्रतिष्ठितपणासच उन्नत चळवळीत स्वरूप प्राप्त झाल्यावांचून रादनार नाही. कारण पंजाबांतील हे दोन निमाल जेव्हां हिंदुस्थानापादर ईंग्रजी साम्राज्यांत व दोस्त सरकारांच्या प्रदेशांत वाचले जातील तेव्हां तेथील सर्व उदार मतवादी सज्जन ओडवायरी कंपूला 'मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः' या वाल्मिकीच्या वाणीप्रमाणेंच शाप देण्यास चुकणार नाहीत.

• लुटपुटीचें वंड व माफीचें विल

पंजाबांत लष्करी कायदा चालू असतांना सरकारी अधिकाऱ्यांनीं जीं अनन्यित कृत्यें केलीं व ज्या कृत्यांवद्दल कायद्याचे कोर्टांत फिर्यादी झाल्या असतांना अधिकाऱ्यांचा बचाव होणें शक्य नाहीं, त्या कृत्यांवद्दल सर्व अधिकाऱ्यांना माफी देण्याचें सहा कलमी विल हिंदुस्थान सरकारनें वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलपुढें गेल्या आठवड्यांत आणलें. गुरुवार व शुक्रवार दोन दिवस या विलासंबंधानें सिमल्यास कडाक्याचा वादविवाद झाला, आणि पंजाबांतील दुष्कृत्यांची चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या कमिशनची चौकशी होऊन रिपोर्ट प्रसिद्ध होईपर्यंत या विलाचा विचार लांबणीवर टाकण्यांत याचा अशी ना. चांदा यांची उपसूचना शुक्रवारीं सायंकाळीं नापास झाली, आज रोजीं या विलासंबंधानें मते घेऊन विलास कायद्याचें स्वरूप येईल असा अंदाज आहे. गुरुवार व शुक्रवार हे दोन दिवस कायदे कौन्सिलमध्ये झालेला वादविवाद म्हणजे पंजाबच्या एकंदर स्थितीसंबंधाचा वादविवाद होय. विलांतील कलमासंबंधानें वादविवाद झाला. पण तो गौण स्वरूपाचा होता. पं. मदनमोहन मालवीय एकंदर स्थितीसंबंधानें पाऊण तासच बोलले. सरकारतर्फेच्या झालेल्या भाषणांतदि असाच फरक दिसून आला. पंजाब-प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां नेमलेल्या कमिटीसंबंधाचा ठराव व माफीचें विल या दोन बाबीसंबंधानें कायदे-कौन्सिलांत जो वादविवाद झाला त्यांत स्टेटमेन्टेरींनीं या कमिटींत एक हिंदी व एक युरोपियन असे आणली दोन समासद दाखल करण्यास सांगितलें आहे. आणि शिक्षा झालेल्या

इसमांच्या खटल्यांची फेर तपासणी करण्याकरतां एक हिंदी व एक युरोपियन अशा दोन जज्जांची नेमणूक करण्याचें ठरविलें आहे असें कळलें. असो, कौन्सिलांत झालेल्या चर्चेकडे लक्ष दिलें असतां पंजाब प्रकरणाच्या बुडारीं असलेली

वंड व दहशत

यांची जोडी प्राधान्येकरून नजरेस पडते. सरकारला अशा माफीच्या विलांची जरूरी काय होती ? आज पंजाबांत अधिकाऱ्यांवर एकसारख्या फियांदां लागणार होत्या आणि त्यांतून त्या अधिकाऱ्यांची सुटका झाली नसती तर सरकारी नोकर नाखुष झाले असते, असाहि प्रसंग ओढवलेला नव्हता. तसा प्रसंग प्रत्यक्ष ओढवला असता तर सरकारनें आपल्या अधिकाऱ्यांचा बचाव करण्याकरितां असले माफीचें विल घाईनें पुढें आणलें असतें तर गोष्ट निराळी होती. फाऊर्ड-कमिशनंतील मामलेदारांना माफी देण्याचा कायदा जसा सरकारनें मागाहून पास करून घेतला त्याप्रमाणें हें माफीचें विलहि पंजाबच्या कमिशनच्या रिपोर्टानंतर पास करून घेण्यास कोणतीच हरकत नव्हती. सरकारजवळ सरकारी नामदारांच्या मताचा भक्कम भारा होताच; मग हें विल आगाऊच आणण्याची इतकी घाई कां ? कमिशनचा रिपोर्ट होण्याच्या पूर्वीच असले विल आणलें पाहिजे असल्या पूर्वीच्या यद्दिवाटीच्या कोठेंच निर्वेध नाही. बरील प्रकारचा स्पष्ट अभिप्राय सर नारायण चंदावरकर व वॅ. दास यांनीं प्रसिद्ध केल्या आहे. कमिशनच्या रिपोर्टानंतर माफीचें विल आणलें तरी चालतें. अगोदरच आणलें पाहिजे हा मुद्दा मिद करण्यास बरिष्ठ कायदे कौन्सिलांतील कायदेकानूचे सरकारी नामदार सर लॉटिस यांनीं कोणतेहि प्रमाण पुढें मांडलें नाही. मग इतकी घाई कां ? राजांच्या खुनाच्या तेराव्याच्या पोळ्या आणि राणीशी पाट लावण्याबद्दलच्या पोळ्या एकाच दिवशीं शोडण्याच्या कामांत अत्यंत

तिरस्कारार्ह धार्मिक दासविण्यापद्धत हॅम्बेटला जशा प्रकारची चीट आली होती, तसल्या मारल्याची चीट हिंदुस्थानांत चोहोंकडे उत्पन्न करण्याइतकी धार्मिक या माफीच्या विलक्षणंधाने दासविण्याचें प्रयोजन काय ? या पार्श्वेन हिंदुस्थान सरकारने साधलें तें काय ? हिंदुस्थानांत पंजाब-प्रकरण जसें उद्भवलें त्याप्रमाणें ईजिप्तांतहि त्याच सुमारास दंगेधोपे झाले; आणि जपानच्या ताब्यांत असलेल्या कोरिया प्रांतांहि असल्याच दंग्याची माथ उद्भवली होती, पण कोरियांत बंड सुरू झालें असें कोणी जाहीर केलें नाहीं. ईजिप्तमध्ये राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी तहाच्या परिपदेस हजर राहण्याची परवानगी मागत असतांना त्यांना ती परवानगी मिळाली नाहीं, ही तक्रार इंग्लंडच्या नजरेस आणण्याकरितां ईजिप्तमध्ये दंगे झाले व लष्कराकडूनच दंगे मोडण्यांत आले विवक्षित कार्य, विवक्षित तक्रार व दंग्याचें ठराविक स्वरूप असा तेथें मेळ घातला. कोरियांतील लोकांनींहि आपणांत स्वसंमतीचें तत्त्व लावलें पाहिजे म्हणून हद्द धरला व या हद्दांतूनच कोरियांतील दंग्या-धोऱ्याचा उगम झाला जपानी अधिकाऱ्यांनीं हे दंगेधोपे शांत केले आणि जगाच्या सांप्रतच्या राहटीकडे लक्ष देऊन कोरियन लोकांना जपानी लोकां-इतके हर एक प्रकारचे हक आस्ते आस्ते देण्यांत येतील असा वादशाही जाहीरनामा लवकर प्रसिद्ध केला. कोरियांतील दंग्याधोऱ्यांमुळे हा वादशाही जाहीरनामा लवकर वाटेर पडला. हा जाहीरनामा प्रसिद्ध करतांना जपानच्या मुख्य मंत्र्यांनीं कोरियांतील दंगेधोपे शांत करण्यांत गुंतलेल्या अधिकाऱ्यांच्या दुष्कृत्यांवर पांवरूप घालण्याचें नाकारलें. इतकेंच नव्हे तर असल्या दुष्कृत्यांची जीं ठळक उदाहरणें पुढे आलीं होती, त्यांची चौकशी होऊन अधिकाऱ्यांना त्या त्या खात्यामार्फत योग्य शिक्षाहि करण्यांत आल्या आहेत, असेहि जपानांत जाहीर करण्यांत आलें. कोरियांत स्वराज्याच्या हक्काकरितां दंगेधोपे झाले. हिंदुस्थानाप्रमाणें कोरियास स्वराज्य आस्ते-आस्ते मिळण्याचें

आश्वासन मिळालें आणि अधिकाऱ्यांच्या दुष्कृत्याबद्दल अधिकाऱ्यांवर ठप-
काहि ठेवण्यांत आला. कोरियांत जसें झालें तसेंच हिंदुस्थानांत फां झालें
नाहीं ! वरीळ गोष्टीबरोबरच कोरियांत दुसरी एक गोष्ट घडून आली
ती हिंदुस्थानांत न आल्यामुळें हिंदुस्थानांत हें मात्तीचें विल निश्चरणाच्या
घाईघाईनें पुढें करण्यांत येत आहे. कोरियन लोकांना जगानी लोकांच्या
बरोबरीनें हक्क मिळतां कामा नये असें जगानी नोकरशाहीचें कोरियांतल्या
घादाच्यावेळीं म्हणणें होतें. हें म्हणणें कोरियाच्या गव्हर्नरजनरल
साहेबांनीं उचलून धरलें होतें, आणि या म्हणण्याचें समर्थन करून
कोरियन लोकांस दहात बसवण्याकरितां सदर लाटसाहेबांचे ओडवायर
साहेबांसारखे एक हस्तक दंग्याधोऱ्याच्या वेळीं कोरियन लोकांना सोडपून
काढण्यांत प्रयत्न होते. हा

कोरियन ओडवायर

ब त्याच्या उचलून धरणारे कोरियन लाटसाहेब या दोघांनाहि जगानी
मंत्रिमंडळानें कोरियांतील आमली नोकरी सोडून जाण्यास परवानगी दिली
आणि नवीन लाटसाहेब आणि नवीन सेक्रेटरी नेमून कोरियांतील स्वराज्याच्या
काळ्यास सुरुवात केली. जिंकलेल्या लोकांना वागविण्यांत जगानच्या मंत्रि-
मंडळानें जें शहाणपणाचें व औदार्याचें धोरण स्वीकारलें तेंच धोरण
तिक्तक्याच ठामपणानें जर इंग्रजी मंत्रिमंडळानें या प्रसंगीं स्वीकारलें असतें
आणि सर ओडवायर यांच्याबरोबरच इंग्लंडास सहगमन करण्याची परवानगी
जर सिमल्याच्या लाटसाहेबांनाहि मांटेग्यू साहेबांनीं दिली असती तर कोरि-
यन प्रकरणाशीं तुलना करतांना पत्राचारप्रकरण खात्रीनें इतकें हिडिस दिसलें
नसतें. औदार्याच्या तत्वांत जगानपेक्षां इंग्लंड मार्गे आहे अशांतज भाग
मुठीच नाही. स्वराज्याचीं तत्त्वे व स्वसंमतीचीं तत्त्वे इंग्लंडनेंच अधिकडे

विशेष पुढें आणली व जपाननें नुसतें अनुकरण केलें. पण कोरियांतील नोकरशाही जपानच्या मुर्तीत असल्यासारखी आहे आणि हिंदुस्थानांतील नोकरशाही बेलगामी आहे. 'अरेरावीपणाचे पाठीराखे' असें दूपण देऊन अमेरिका आपल्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येईल ही भीति जपानला आज जितकी आहे तितकीच इंग्लंडलाहि आहे. शांटिंग प्रांतासंबंधानें, चीनच्या गुप्त तहासंबंधानें व मांगोलियांतील चंचुप्रवेशासंबंधानें जपानला अमेरिकेंत नांविं ठेवण्यांत येतात, पण इंग्लंडलाहि कोठें नांविं ठेवण्यांत येत नाहींत ? आयर्लंड, ईजिप्त, हिंदुस्थान, इराण येथील इंग्लंडची अरेरावीपणाचीं कृत्यें पुढें मांडून अमेरिकेच्या सीनेट सभेंतील पुढारी जर्मन तहास संमति देऊं नका आणि इंग्लंडचें प्रस्थ माजवूं नका, असा उपदेश अमेरिकेस आज करीत आहेत. जगांतील शिष्टमंडळांत आपलें हसें दोईल ही भीति जपान व इंग्लंड या दोघांनाहि आज सारखीच आहे. या भीतीमुळें म्हणा किंवा मूळच्या ओश्यांमुळें म्हणा, किंवा जिकलेले लोकच महायुद्धानें घराच्या पायरीवर नेऊन ठेवले म्हणून म्हणा, दोघांहीहि जिकलेल्या प्रजाजनांना स्वराज्य देऊं केलें. स्वराज्यदानाची क्रिया दोघी ठिकाणीं एकाच नमुन्याची होत असतांना कोरियांतील छोट्यादेख परत स्वदेशास गेले आणि दंग्याच्या घेटीं प्रजाजनांवर नाहक जुलूम करणाऱ्या जपानी अधिकाऱ्यांना तिकडे कटक शिक्षा दाल्या, आणि इकडे हिंदुस्थानांत मात्र माँटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोटांचे पाय मार्गे ओढूं पाहणारे छोट्यादेख ठिमल्याच्या कायदे कौन्सिलांत आपल्या गर्व हस्तबाना माप्तीची रौरात घाटण्याचें रिळ मोठया टोऱ्यानें पाग करून घेत आहेत. या विलाल पं. मदनमोहन मालवीय व ना. नांदा यांनीं गेले गुरुवारी व शुक्रवारी आपल्याकडूनच शक्य तितका निरोध केला. पंडितजींचें पहिल्या चार तासांचें भाषण

‘ मुलें कुठार : ’

अशा धर्तीचें सणसणीत झालें. पंडितजींनीं विचारलेल्या ९२ प्रश्नांनैकीं ७५ प्रश्नांना लाटसाहेबांनीं कायदे-कौन्सिलांत मज्जाव केला होता, पण पंडितजींनीं या माफीच्या विलाची आज जहरी कशी नाही हें सिद्ध करतांना पंजाबांत वंड झालें नव्हतें तर उगीच वंडाची ओरड करून पंजाबी लोकांना दहशत असण्याकरितां ओडवायरी सांप्रदायानें नाहक शोडपून काढले, अशी आपली किर्याद स्वच्छ भाषेंत कौन्सिलपुढें मांडली. लोकांची सत्याग्रहाची चळवळ दंग्याधोऱ्याशिवाय शांतपणें पंजाबांत चालली होती, अमृतसर येथें टॉ. किथलू व डॉ. सत्यपाल यांना जर अटकेंत ठेवण्यांत आले नसते आणि या बाबींत अमृतसरच्या कमिशनरसाहेबांकडे दाद मागण्याकरितां जाणाऱ्या लोकसमूहावर जर रेल्वेच्या गुलाजबळ गोळ्या घालण्यांत आल्या नसत्या तर पंजाबांतील आठ युरोपियनांचे खून, स्टेशनांची नासधूस व इतर दंगेधोपे विलकूल झाले नसते, असा पंडितजींचा मुख्य मुद्दा आहे. लाहोर येथेंहि आगळिक प्रथम अधिकाऱ्यांकडून झाली, पंजाबांत आगगाड्यांच्या व बैकांच्या मालमत्तेची बरीच जाळपोळ झाली व आठ युरोपियन नाहक मारले गेले, याबद्दल सर्व हिंदुस्थानाबरोबर पंडितजींनाहि अत्यंत वाईट वाटत आहे. पण हे दंगेधोपे रौलेट अॅक्टाच्या चळवळीनें उत्पन्न झाले नाहीत, सत्याग्रहाच्या चळवळीनें उत्पन्न झाले नाहीत, किंवा इंग्रजी राज्य हिंदुस्थानांतून काढून टाकावें असल्या प्रेरणेनेंहि उत्पन्न झाले नाहीत. पंडितजींची मुख्य किर्याद अशी आहे की, वंड करण्याची इच्छा पंजाबी लोकांत रौलेट-अॅक्टाच्या किंवा सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या वेळीं विलकूल नव्हती. शांततेच्या सनदशीर मार्गानेंच रौलेट अॅक्टाची व सत्याग्रहाची चळवळ चाललेली होती. या चळवळीचें शांततेचें स्वरूप लोकांनीं मोडलें नाही, तर ओडवायरी सांप्रदायाच्या नोकरशाहीनें मोडलें. चळवळीचें शांततेचें स्वरूप नाहीसें करून

चळवळीला दंग्याधोर्यांचे स्वरूप दंग्यांचा लोकांना वाईत कायदा नव्हता, इंग्रजांच्या मित्र बंड करण्याची जेथे मुळातच इच्छादि नाही व नगरीदि नाही आणि बंड करण्यासमूह दरएक प्रकारचे नुकसान आहे, अशी जेथे जाणीव आहे तेथे बंडाचे बीज अगणार तरी कसे ? बंडे मन्दांनी, व्याख्यानांनी, कागदानी व लेखनींनी होत नगता, हे न समजण्यादरमि पंजाबचे लोक राज्याने मूर्ख नाहीत. मद्रासुद्धां इंग्रजांचा पूर्ण विजय शांत्यानंतर अफगाणिस्थानातील योद्धेव्हिकांच्या नाही लागणारा प्राणी पंजाबातील हिंदूत काय, मुगलमानांत काय किया त्रिवात काय गांठणे कठीन होतें, रीलेट कमिशनने वर्णन केलेल्या मूढभर हिंदी बंडतोरांचे पागदी सरकार अफगाणिस्तानातील एलाया गेटवांत कसेवसे पोटा भरत राहून अफगाण-लढाईच्या वेळी सरहद्दीवरील थाल प्रदेशांत आगगाड्या व तारायंत्रें तोडण्यास प्रोत्साहन देणारा जाहीरनामा लिहून काढायमास पुढें आले नसिल असे नाही; पण तेवढ्या जाहीरनाम्यावरून किया पेगावर येथीठ अफगाणी पोस्टमास्तराच्या पत्रावरून पंजाबी लोकांची बंडखोर वृत्ति शाबीत होऊं शकत नाही. असलीं पत्रें व हे असले जाहीरनामे चार चढोर पोरान्या खेळोतहि जन्मास येतात. पंजाबसारख्या प्रांताची बंडखोर वृत्ति असल्या चढोरपणाच्या खेळांनीं सिद्ध होऊं शकत नाही, अफगाणी पत्रव्यवहारांजीठ पडलेले वरील प्रकारचे कागदपत्र दाखवून पंजाब प्रकरणाच्या भयंकर स्वरूपावढल अनुकूल मत वेष्टंड वाई व ना. शास्त्री यांच्या तोंडून त्यावेळीं वदवण्यांत आले होते आणि 'उंदीर मांजरास साक्षी' या न्यायानें वरील दोन उंदरांनीं पंजाबच्या बोकोवांना जरी अनुमोदन दिलें होतें तरी त्याच अनुमोदनाचा उपयोग परवां चिमल्यास करण्यांत आला तसा करण्यांत येईल, असें आम्हास वाटलें नव्हते. पंडितजींना अडविण्याकरितां पंजाबचें सेक्रेटरी मि. यामसन, दिल्लीचें दंग्याचे घेळचे कमिशनर

मि. हॅले, सर व्हिन्सेट वगैरे सरकारी अधिकार्यांनीं जीं भाषणें केलीं त्या भाषणांत ना. शास्त्री व बेझंट याई यांना पंडितजींच्या तोंडावर फेरण्यांत आलें. पंजाबांत बंड झालें असें कां म्हणतां ? पंजाबी बंडखोर नसतांना बंडाची प्रवृत्ती पंजाब्यांच्या गळ्यांत कां बांधतां ? सत्याग्रहासारखी सोजवळ चळवळ सुलें असतांना तिला बंडाचें स्वरूप कां देतां ? पंडितजींच्या या मुख्य मुद्यांवर उत्तर देण्यांत मि. थॉमसन व मि. हॅले यांनीं मुख्यतः असें सांगितलें कीं, सत्याग्रहाच्या मानें दुसऱ्या भयंकर चळवळी उभ्या होत्या असें ना. शास्त्री व बेझंटयाई यांचेहि म्हणणें होतें, हा उलट पक्षाच्या पहिला साक्षीपुरावा झाला. आठ युरोपियन मारले गेलें; ब्रँकांच्या व अगगाड्यांच्या मालमत्तेची कित्येक लाखांची खराबी झाली, हा दुसरा पुरावा बंडखोरवृत्ती शास्त्रीत करण्यास पुढें मांडण्यांत आला. थॉमसनसाहेब व हॅलेसाहेब या जोडीनें पंडितजींवर येथेच तोंडसुख घेऊन पंडितजींची माहिती अपूर्ण, मलत्याच दृष्टीची व गैरसमज करण्याकरितां पुढें मांडलेली आहे, असा उलट हल्ला पंडितजींवर चढविला. पण लोक शांतपणें रौलेट अ‍ॅक्टच्या विरुद्ध सत्याग्रहाची चळवळ करीत होते, त्यांच्यावर जर गोळ्या घाळण्यांत आल्या नसत्या तर पंजाबांत वरील प्रकारचे दंगेघोषे झाले नसते हा पंडितजींचा मुख्य मुद्दा कोणीच खोडून काढला नाहीं. अमक्या अधिकार्याला अशी भीति वाटली, पंजाब सरकारनें सिमल्यास अशा अशा तारा पाठविल्या म्हणून बंड पुकारण्यांत आलें आगि लष्करी कायद्याच्या अंमलास सुरवात करण्यांत आली अशा प्रकारची काय ती कायदे—कौन्सिलपुढें सरकारी बाजू मांडण्यांत आली. सर दिनशा वाळ्या यांनीं ही सरकारी बाजू ऐकून माफीच्या विलास उचलून धरण्याचें वचन दिलें आगि सिमल्याहून चोहोंकडे गुरुवार, शुक्रवारच्या वादविवादाच्या तारांनीं असें कळविण्यांत आलें कीं, वरिष्ठ कायदे कौन्सिलंत मि. हॅले, मि. थॉमसन, मि. क्रॉप व सर जॉर्ज लॉडिस यांनीं पंडितजींना

चपराकीवर चपराकी

लगावून जेरीस आणलें आणि अखेरीस लोकपन्हाळ अशा रीतीनें खच्ची केल्यावर सर दिनशा वाच्छा यांची संमति माफीच्या विलाल मिळवून ना. चांदा यांची उपसूचना नापास झाली. आज रोजी हें बिल पास होतांना सरकारतर्फे आपला हात सर दीनशा वर करतील यांत संशय नाही; तथापि पं. मदनमोहन मालवीय व ना. चांदा यांनीं जी विचारचसरणी कायदे—कौन्सिलपुढें मांडली, ती विचारसरणी सरळ युक्तिप्रयुक्तीनें कायदे—कौन्सिलांत खोडून काढण्यांत आली नाही असेंच सर्व विचारी लोक म्हणतील. पंडीतजींना खाशी चपराक वसली अशा प्रकारची हलक्या दर्जाची भाषा परवां कायदे—कौन्सिलांत लाढसद्यापासून थॉमससद्यापर्यंत सर्व सरकारी वक्त्यांच्या मुखीं खेळ होती. विचारे पंडितजी असल्या असम्य मारामारीपुढें काय करणार ? अमानकारक शब्द शांतपणें मिळून गण्य वसण्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता, पंडितजींना चपराकी मारल्या, पंडितजींना खच्ची केले, असल्या असल्या प्रकारचे असम्य शब्द अधिकाऱ्यांनीं वापरले आहेत यावरूनच विचारगामीयांचा भरीवपणा त्यांच्या बाजूला नव्हता हें सिद्ध होत आहे. पंजाबी वंदाची प्रवृत्ति नव्हती, सत्याप्रहाची चळवळ लोक शांततेनें करित असतांना लोकांस चांगली दहशत बसवली पाहिजे आणि स्वराज्याच्या चळवळीपासून लोकांना जबरदस्तीनें परावृत्त केले पाहिजे असें म्हणणाऱ्या ओडवायरी सांप्रदायानें वंदाचा छाप दंग्याघोण्याच्या समयीं पंजाबावर मारतां यावा म्हणून लोकांना डंवचले व दंग्याघोण्यास मुत्वात झाली, असल्या निर्वादी अज्ञांस कायदे—कौन्सिलांत सरकारतर्फेचें उत्तर नाही. येरें, दंगेघोषे झाल्यावर पुढील लष्करी कायदांचीं कृत्यें तरी शांतता राखण्यापुरतींच कोठें होती ! पंडितजींच्या निर्वादीनीट मुख्य मुद्दा असा आहे की, शांतता राखण्याकरितां म्हणून जीं कृत्यें करण्यांत आली तीं कृत्यें दहशत बसवून लोकांतील राजकी

अधिकारी जरी आज कायदे—कौन्सिलांज तोन्यातोऱ्यानें बंड होतें असें म्हणत आहेत, तरी. पंडितजींच्या किर्यादींच्या अनुरोधानें कमिशनपुढें साक्षीपुराव्यानिशीं लोकपक्षाचें म्हणणें साधार प्रसिद्ध झाल्यावर, पंजाबांत बंड नव्हतें असेंच सर्व जग म्हणेल ही गोष्ट सिमल्याच्या मनाला खात असली पाहिजे. लष्करी कायदा व माफीचा कायदा यांची जोडी बंडाच्या मागून येत असते. बंडाचें स्वरूप नाहीं पण मोठा दंगाधोपा आहे, अशा प्रसंगीं लष्करी कायदा चुकीनें पुकारला जाण्याचा संभव असतो, पण तो फारच थोडा वेळ टिकणारा असतो लष्करी कायदा कित्येक आठवडे टिकला आणि माफीचा कायदा त्याच्या मागून आला म्हणजे मुळांत एखाद्या चळवळीशीं धरून असलेल नुसता दंगाधोपा दृष्टीस पडायला लागतो. पण पंजाबांतील बंडाच लुट्ट पुढीचें असल्यामुळें या बंडाचें अस्तित्व कमिशनपुढें साक्षीपुराव्यानें शाबीत होईपर्यंत माफीचा कायदा पास करून घेण्याचें लावणीवर टाकण्यास हिंदू स्थान सरकार राजी न झाल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ?

• राष्ट्रीय सभा व बादशाही जाहीरनामा

नाना प्रकारचीं विघ्ने येतां येतां गेल्या शनिवारीं अमृतसर येथें राष्ट्रीय सभेच्या कामास सुरवात झाली. गेल्यावर्षी दिल्लीस अमृतसरनें आमंत्रण दिलें. त्यावेळीं गेले बारा महिनें इतक्या महत्वाचे जातील असें कोणासहि वाटलें नाहीं. पण दिल्लीस जमलेलें प्रतिनिधी दिल्ली सोडून आपापल्या प्रांतांत जातात न जातात तोच सरकारनें रौलेट बिलाचा ससेमिरा त्यांच्यामार्गे लावला, आणि सर्व हिंदुस्थानांत एकच गडबड उडून गेली. मांटॅग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टाच्या पाठीमार्गे पिछेहाट करण्याच्या सरकारचा हेतू असून राजकीय चळवळीची मुस्कटदात्री करण्याच्या हेतूनें हें बिल पुढें आणलेलें आहे, असें सर्वांच्या ध्यानीं आल्याबरोबर महायुद्धानें उत्पन्न केलेल्या सर्व आशा निष्फळ होणार असें सर्वांना वाटूं लागलें. रौलेट बिलाचा रौलेट कायदा पास झाला आणि निराशा झालेल्या लोकांना सत्याग्रहाशिवाय निराळा मार्गच शिल्लक राहिला नाहीं. सत्याग्रहाच्या चळवळीला हाणून पाडण्याचा प्रयत्न झाल्यामुळे अमृतसर येथें भयंकर कत्तल होऊन अमृतसरची

खुनी वाग

प्रसिद्धीस आली. या खुनी वागेतील कत्तलीनंतर गेले चार सहा महिनें लष्करी कायद्याची चर्चा एकसारखी सुरू झाली, आणि बिलायतेंत जॉइंट कमिटीचें काम सुरू झालें. खुनी वागेशेजारीं राष्ट्रीय सभा भरूं देतील कीं नाहीं, याविषयीं सर्व राष्ट्रभक्तांना एकसारखी चिंता लागली होती. पण पंजाबनें धिटाईनें, चिकाटीनें व जिवंतपणानें हें काम तडीस नेण्याचा निश्चय केल्यामुळे हरएक प्रकारची काळजी दूर होऊन पूर्वीच्या सर्व राष्ट्रीय सभांना मागे

यकणाच्या उत्साहाने व कळकळीने अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या कामास सुरवात झाली, याबद्दल सर्व राष्ट्रीयकर्त्यांना आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाही, सत्याग्रहाच्या वेळी आणि लष्करी कायद्याच्या यातना सोसण्याच्या वेळी पंजाबने स्वरा राष्ट्रीय जिवंतपणा दाखवला असल्यामुळे पंजाबच्या नवीन राष्ट्रीय जीवनास अनुसरून पंजाबने राष्ट्रीय सभेची तयारी केली यात संशय नाही, अमृतसरची खुनी बाग हे एक तीर्थस्थान होऊन बसले आहे, आणि अशा क्षेत्रस्थानी सात आठ हजारांहून अधिक प्रतिनिधी जमावे यात काही आश्चर्य नाही, शुक्रवारी राष्ट्रीय सभा न भरल्याने आणि रविवारी सज्जेकट्स कमिटीद्विवाय इतरांना फुरसद असल्यामुळे खुनी बागेचे दर्शन घेऊन सर्व प्रतिनिधींनी आपणांस पुनीठ करून घेतले, डॉ. इ. कॉ., कमिटीच्या बैठकीत ही खुनी बाग मालकापासून विकत घेतली असून तेथे पंजाब प्रकरणाचे स्मारक उभारण्याची तयारी डॉ. कमिटीने केली आहे, आणि जरूर त्या फंडापैकी ७/८ खमदि जमली आहे, असे जेव्हा पं. मदनमोहन मालवीय यांनी जाहीर केले, तेव्हा सर्वांस आपली तीर्थयात्रा सफळ झाली असेच वाटले. पंजाब, अमृतसर व खुनी बाग यांनी हिंदु-स्थानचे वातावरण अशा रीतीने गेले कित्येक महिने दणदणून सोडलेले असल्यामुळे स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष स्वामी श्रद्धानंद आणि राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या भाषणांत पंजाबच्या प्रभावा साहजिकपणे विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. रीगेट अँकट, सत्याग्रहाची चळवळ, सर मायफेड ओहवापर यांची कारकीर्द, पंजाबातील लष्करी धिंगाणा, आणि इतर कमिटी यांच्यासंबंधाने ज्याला साधार, व्यवस्थेशीर व मुद्देसूद दफ्तरित याचाययांनी असेल त्यांनी पं. मोतीलाल नेहरू यांचे रविस्तर भाषण अवश्य वाचावे, अशी आमची शिफारस आहे. पं. मोतीलाल नेहरू हे तीर्थ बुद्धिचे वॅरिस्टर अगून यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेचा, यजनाचा व

देशभक्तीचा पूर्ण फायदा गेले कित्येक महिने पंजाबला दिला आहे. पंजाब प्रकरणाबद्दल त्यांच्या मनांत डबचत असलेलें शल्य व पंजाबचें कल्याण व्हावें ह्मणून त्यांना वाटत असलेली कळकळ त्यांच्या भाषणांत पदोपदीं दृष्टीस पडत आहे. स्वामी श्रद्धानंद यांचें भाषण सत्याग्रह चळवळींतील त्यांच्या पुढाकारास आणि त्यांच्या सन्यासीपणास साजेसेंच झालें यांत संशय नाही. पंजाबनें हालअपेष्टा सोसून जी राष्ट्रसेवा कित्येक महिने केली त्या सेवेच्या जोरावर नवीन जिवंतपणा हिंदुस्थानांत उत्पन्न करण्याचें श्रेय पंजाबास मिळालें आहे. या दृष्टीनें विचार केला असतां अमृतसरच्या जालियनवाला बागेस खुनी बाग असें नांव न देतां नवजीवनास आरंभ करणाऱ्या अमृताचें सिंचन करणारी ती बाग आहे, असें मानून 'अमरबाग' असेंच नांव त्या जागेस देणें उचित होय. राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं तर बादशाही जाहीरनाम्यानें पंजाबचें पुढारी बंधमुक्त झाल्यामुळें

दुःखांतून सुख

बाहेर निघाल्यासारखें झालें. माटेगुच्या स्वराज्याचें विल पार्लमेंट सभेनें पास करून बादशाहाची संमति मिळून बादशाही जाहीरनामा राष्ट्रीय सभेच्या आधीं दोन दिवस प्रसिद्ध झाल्यामुळें अमृतसरची खुनी बाग नुसत्या दुःखसंवेदनाकरितांच नसून सुखस्मरणासाठींही आहे, अशीं राष्ट्रीय सभा भरावयाच्या आदल्या दिवशीं चिन्हें दिखू लागलीं. ता. २४ डिसेंबर रोजीं प्रसिद्ध झालेला बादशाही जाहीरनामा संतप्त झालेल्या हिंदुस्थानच्या हृदयांत शांतता उत्पन्न करणारा असल्यामुळें हिंदुस्थाननें गेले बारा महिने सोसलेल्या दुःखाचें पर्यवसान अंशतः तरी सुखांत करण्याचें सामर्थ्य त्या जाहीरनाम्यांत आहे यांत संशय नाही. सदर समग्र जाहीरनामा व त्यासंबंधाचें लोकमत आज दुसरीकडे दिलें आहे. ते वाचकांनीं अवश्य वाचावें व जाहीरनाम्याचें मतन करून लो. टिळक यांच्या मताप्रमाणें कृतज्ञतेच्या बुद्धीनें जाहीरनाम्याबद्दल

आमार प्रदर्शित करणे अशी आमची मनःपूर्वक इच्छा आहे. यादशाहा पंचम ऑर्ज यांचा हा जाहीरनामा पूर्वीच्या यादशाही जाहीरनाम्याहून अगदी निराळा आहे. यादशाही जाहीरनाम्याने राजकीय कैद्यांना माफी मिळावी आणि त्याप्रमाणे पंजाबचे कैदेत पडलेले पुढारी कैदेतून मुद्दून अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतील १५।१६ हजार इष्टमित्रांना आनंदाने भेटले हे खरे आहे. या माफीमुळे पंजाब-प्रकरणांतील विगुष्ट बरेच नाहीसे होईल यात संशय नाही, सरकारी अधिकार्यांना माफी देण्याचा कायदा ज्यावेळी पास झाला त्याचवेळी राजकीय कैद्यांनाहि माफी मिळावयास पाहिजे होती. या माफीबद्दल त्यावेळी विलायतेत लो. टिळक यांनी पार आप्रह धरला. पण आज जे केले ते त्यावेळी करण्याची बुद्धि मांट्रेग्यूसदेवांना झाली नाही. थोड्या उशीराने कां होईना पण तशी बुद्धि झाली ही संतोषाची गोष्ट होय. सर्वोंना माफी देतांना सार्वजनिक सुरक्षितपणास ज्यांच्या सुटकेमुळे अडथळा येईल. अशांना हिंदुस्थानसरकारने वगळल्यास हरकत नाही असे एक गालथोट या माफीस लावण्यांत आले आहे. अफगाणिस्तानच्या सरहद्दीच्या पलीकडे बोल्शेव्हिकांच्या छायेखाली जाऊन बसलेल्या मूठभर हिंदी लोकांना वगळून सावरकरांसारून अल्लीबंघूपर्यंत सर्व राजकीय कैद्यांना या माफीचा पूर्ण फायदा हिंदुस्थान सरकार यावेळी मिळू देईल अशी आम्हांत आशा आहे. दया ही पारमार्थिक धर्माचेच तेवढे मूळ नसून ऐहिक व्यवहाराला दयेमुळेच पवित्रपणा येत असतो. खऱ्या खोट्याचा फायद्याच्या हंष्टीचा न्याय निराळा आणि वस्तुस्थितीचा न्याय निराळा. खरे व खोटे यांच्या-मधील हा विवेक पुष्कळ प्रसंगी मानवी बुद्धीच्या अटोक्याच्या बाहेरचा असल्यामुळे सर्वांच्या हातून एकसारख्या चुका होतच असतात. या चुकांचे परिमार्जनहि चुक्या समजल्यावर कित्येक वेळा होणे शक्यच नसतं. असली अपरिहार्य पापं घेवून याकण्याची शक्ति एकट्या दयेच्या अंगी आहे. अमृत-

सरच्या खुनी बागेसंबंधाने पंजाबचे. लष्करी अधिकारी आणि हिंदुस्थान सरकार यांच्या हातून काय थोडे पाप झाले आहे ? इंग्रजी पार्लमेंटने कितीहि चौकशी करण्याचे जरी मनांत आणले तरी या पापाचा सर्व डाग पार्लमेंट समेस धुतां येथे शक्य नाही. खुनी बागेत मारले गेलेल्यांना कोण जिवंत करू शकणार ? अशा प्रसंगी दयेचाच उपाय हा समवाण इलाज होय. खुद्द वादशाहींनीं मेहेरबानीने हा इलाज जाहीर केला असल्यामुळे हिंदुस्थान सरकारने या बाबतीत कंजूपणा अल्पहि दाखवू नये अशी आमची आग्रहाची सूचना आहे. माँटेग्यूसाहेबांच्या स्वराज्याच्या कायद्यास प्रारंभ करतांना अधिकारी व प्रजाजन यांच्यामधील वितुष्ट नष्ट करण्याकरितां दिलेल्या या माफीबद्दल हिंदुस्थानांत चोर्होके वादशाहांच्या नांवाचा जयजयकार होईलच, पण त्याहूनहि जाहीरनाम्यांत नमूद केलेल्या जबाबदार राज्यपद्धतीच्या पूर्णत्वाचा उल्लेखबद्दल सर्व राजकीय चळवळ करणारांना

जाहीरनाम्याची विशेष किंमत

वाटल्यावांचून राहणार नाही. माँटेग्यूसाहेबांच्या स्वराज्याचा कायदा हा जबाबदार राज्यपद्धतीचा नुसता प्रारंभ आहे. या प्रारंभापुढील मार्ग या वादशाही जाहीरनाम्याने सर्व राष्ट्रभक्तांना सुलभ होणार आहे. १८५८ सालचा राणीचा जाहीरनामा लोकशाहीच्या दृष्टीने कांहीच नाही. १८५७ सालापूर्वी इंग्रजांनी धार्मिक स्वातंत्र्याचे धोरण स्वीकारले होते. पण त्या धोरणास ठामपणा व निश्चितपणा आला नव्हता. प्रजाजनांना पटेल असें अभिवचनहि प्रजेगार्शी नव्हतें. धार्मिक बाबींतील इंग्रजी राज्याच्या तटस्थ वृत्तीच्या धोरणास ह्या जाहीरनाम्याने निश्चयीपणा आला आणि लोकांचाहि तेवढ्या बाबीत विश्वास बसला. मोर्ले-मिटो सुधारणांच्या वेळचा एडवर्ड वादशाहांचा जाहीरनामा त्या वेळच्या सुधारणांप्रमाणेंच निष्फळ व पोकळ होता. मोर्ले-मिटोच्या कायद्याबिरुद्ध राष्ट्रीय पक्षानें हाकाटी करून लोकशाहीच्या

तत्वावद्दल जी एकसारखी झीज सोसली व चळवळ कायम ठेवली, त्या चळवळीतील १९०८ सालच्या प्रमुख मागण्या आज ज्वळज्वळ एक तपानें माटेगुसादेवांच्या कायद्यांत राविल्या गेल्या आहेत. पण गेल्या बारा वर्षांत या मागण्यांचा साहजिकपणें विकास झाला असून महायुद्धानें तर या विकासाला मुक्कर स्वल्प प्राप्त झालें आहे. या मागण्यांचा उदय, वाढ विकास आणि युद्धकालीन पूर्णावस्था या सर्वांचा सहानुभूतीपूर्वक उल्लेख बादशाही जाहीरनाम्यांत केलेला असून हिंदुस्थानांत जबाबदार राज्यपद्धति पूर्णत्वास गेलीच पाहिजे असें इंग्रजी राज्यकारभाराचें धोरण असल्याविषयी बादशहांनीं जाहीर केलें आहे. आमच्या पुढच्या राजकीय चळवळीला या अभिवचनाचा फार मोठा उपयोग आहे. राष्ट्रसंघांत 'राष्ट्र' या नात्यानें हिंदुस्थानचा समावेश झाल्यामुळें राष्ट्रसंघातील सर्व राष्ट्रांपुढें आमच्या सुल-
 दुःखांची कहाणी मांडून त्यांची सहानुभूति मिळवण्याचा हफ जसा आम्हांस मिळाला आहे आणि त्यामुळें हिंदुस्थानांतील व इंग्लंडांतील आमच्या राजकीय चळवळीवर जसें एक नवीन अपील-कोर्ट उत्पन्न झालें आहे, त्याप्रमाणें मुत्सद्यांच्या अभिवचनांचें आतां यापुढें आधार दाखवीत न बसतां शेवटच्या अपील कोर्टाचें म्हणजे खुद्द बादशाही जाहीरनाम्याचे आधार आम्हांस प्रतिबंध करणाऱ्यापुढें टाकतां येण्यासारखें आहेत. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां बादशाही जाहीरनाम्यांत ग्रथित झालेल्या मोठ्या तत्वाचें महत्त्व सर्वांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही. इंग्रजी साम्राज्य म्हणजे निरनिराळ्या स्वतंत्र राष्ट्रांचा संघ होय, असें इंग्रजी मुत्सद्दी गेलीं दोन तीन वर्षे म्हणत आले आहेत. कानडांतून इंग्लंडास परत आल्यावर गिल्ड हॉलमध्ये युवराजांनीं केलेल्या भाषणांत बरील विचार विशेष विशद करण्यांत आले आहेत. स्वतंत्र राष्ट्रांत इंग्रजी साम्राज्याच्या या संघांत राष्ट्र या नात्याचा हिंदुस्थानचा उल्लेख युवराजांनीं केला आहे. बादशाही

जामीरनामा या पायरीच्या पलीकडे गेल्या असून हिंदुस्थानचे हे राष्ट्र साम्राज्य-संघांतील इतर राष्ट्रांप्रमाणे राजकीय स्वातंत्र्याच्या पूर्ण विकासाचा लवकरच उपभोग घेवो अशा प्रकारच्या सद्बुद्धिभूतीची भावना जाहीरनाम्याच्या आरंभापासून शेवटच्या प्रार्थनेपर्यंतच्या सर्व भागांत एकसारखी दिसत आहे. या जाहीरनाम्याबद्दल व माफीबद्दल वादशाहीचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून युवराजांचे स्वागत करण्याबद्दलचा ठराव सज्जेक्टस् कमिटीमध्ये रविवारी पांच सहा तास मोठा वादविवाद होऊन पास झाला आहे. मद्रासचे कांहीं प्रतिनिधि असल्या आभारप्रदर्शनाविरुद्ध असल्यामुळे आणि बेशंत्याई आभार मानताना विशेष पुढे गेल्यामुळे या दोन पक्षांत खटका उडून रविवारच्या सज्जेक्टस् कमिटीचे काम बराच वेळ लांबले. लो. टिळक यांनी या आभाराचे व स्वागताचे ठरावास अनुकूलता दाखविली आणि अखेरीस स्वागत कमिटीचा मसुदा पास झाला. वादशाही जाहीरनाम्याप्रमाणे माटेन्गू-साहेबांचे आभार मानण्याविषयीहि खटका उडण्याचा संभव आहे. पण स्वामी अद्दानंद व पंडित मोतीलाल नेहरू यांच्या भाषणाकडे पाहिले असता त्याहि प्रश्नाचा निकाल पाहिल्या ठरावाप्रमाणेच लागेल असे म्हणणे भाग आहे. आभाराचे हे ठराव झाल्यावर राष्ट्राच्या पुढील भागण्या मुक्कर ठरविणे, तदनुसार हिंदुस्थानांत व परदेशी करावयाच्या चळवळीची खर्चाची व्यवस्था लावणे, आणि पंजाबावर जुलूम करणारांना शासन होऊन पंजाबच्या दुःखाचे परिमार्जन करणाऱ्या पुढील मार्गाचे आक्रमण करणे यासंबंधाचे राष्ट्रीय सभेचे ठराव आजच्या व उद्याच्या बैठकींत राष्ट्रीय सभेपुढे येतील असा अंदाज आहे.

• टिळक-पर्स-फंड

टिळक-पर्स-फंडाचे खजीनदार रा. नेने व रा. मराठे यांनी आजचें अंकांत फंडाच्या रकमेचें शेंकटचें आंकडे प्रसिद्ध केलें असून चिरोलचा खटला लो. टिळक यांच्या विरुद्ध झाल्यादिवसापासून आजपर्यंत लोकांनी तीन लाख पांच हजारांवर लोकमान्यांना द्रव्यदृष्ट्या मदत करून त्या खटल्याच्या आसांतून मुक्त केलें आहे, असें सदर हिशोबावरून दिसून येईल, चिरोलच्या खटल्यासंबंधानें लोकमान्यांना मदत करण्याकरितां विनंतिपत्रक प्रसिद्ध करण्यांत आलें त्यावेळीं तीन लाख रुपांची जरूरी आहे असें विनंतीपत्रांत म्हटलें होतें. विरुद्ध बाजूचा खर्च किती याबयाचा यासंबंधाचा कोर्टाचा निकाल अद्याप झालेला नाही. कदाचित् आणखी महिना दीड महिनादि हा निकाल होण्यास लागेल असा अंदाज आहे. या खर्चासंबंधानें सॉलिसिटरच्या-मार्फत चाललेल्या वाटाघाटीवरून अडीच लाखांहून अधिक फंडाची जरूरी नाही, असें जेव्हा रा. न. चिं. केळकर यांना विलायतेस समजून आलें, त्या वेळेला लोकमान्यांचा सद्दा घेऊन अडीच लाखांचें सुमारास फंड बंद करावा, असें पुण्यास त्यांनीं कळविलें व त्याप्रमाणें फंड जमविण्याचें काम बंद करण्यांत आलें. आतांपर्यंत पर्स फंडाची एकंदर जमा २७७९१५ रु. झाली असून वाददिवसानिमित्त २५८२८ रु. रा. नेने यांकडे जमा झालेले आहेत. वाददिवसानिमित्त रुपये गोळा करणाऱ्या कमिटीकडून लोकमान्यांचें उत्तर प्रत्येक वर्गणीदारास पोचून पहिल्या चित्रांचा व उत्तरांचा गर्च घजा जातां जमवून शिष्टक किती राहील हें कळण्यास अद्याप मराच अवकाश लागणार आहे. लो. टिळक विलायतेहून येथें परत आल्यावर जमाखर्चाच्या हिशोबासकट टिळक रकम त्यांच्या हवाली करण्याचा समारंभ

करण्यांत येईल. फंड गोळा होऊं लागल्यापासून लो. टिळक यांजकरितां खजिनदारांनीं सदर रकम आपल्या ताब्यांत लो. टिळक यांना तसें कळवून ठेवलेली आहे व लो. टिळक यांनीं चिलयतेहून जसजशा रकमा मागितल्या त्याप्रमाणें सदर रकमा फंडातून देण्यांत आल्या आहेत. या फंडाच्या प्रत्येक दिवसाची रकम खजिनदाराकडे कसकशी जमा होत गेली आणि ती रकम लगेच बँकेत टाकून एक दिवसाच्याहि व्याजाचें नुकसान रा. नेने यांनीं कसें होऊं दिलें नाहीं ही गोष्ट फंडाच्या हिशोबाच्या वह्या पाहिल्या असतां प्रत्येकाच्या लक्षांत तत्काळ येण्यासारखी आहे. फंड जमविणारे स्वयंसेवक व फंडाची विनंतिपत्रे काढणारे लो. टिळकाचें इष्टमित्र या सर्वांना सदर वह्या दाखविण्यांत आल्या असून सरकारी सी. आय. डी. खात्याच्या अधिकाऱ्यांनाहि पर्स फंडाच्या हिशोबाची पद्धत दाखवण्यास रा. नेने यांनीं आळस केला नाहीं. पर्स फंड गोळा होत असताना ज्या पद्धतीने हे हिशेब ठेवण्यांत आले त्या पद्धतीकडे पाहतां रा. नेने यांना रोज भरपूर काम हिशोबाच्या पायीं करावें लागलें असलें पाहिजे यांत संशय नाहीं. सार्वजनिक कामांतील फंडाच्या

हिशोबाचा चोखपणा

ठेवण्याच्या कामीं गेलीं दहानंधरा वर्षे महाराष्ट्रांत जर कोणी विशेष दृष्ट दाखविला असेल आणि त्या दृष्टाच्या पायीं स्वतःस दिडकीच्याहि फायद्याची अपेक्षा न करतां प्रतिपक्षाच्या शिब्यांचा भडिमार होत असतां हि स्वतःच्या शरीरास जर कोणी सामान्य कारकुनाप्रमाणें राबविलें असेल तर ते रा. अण्णासाहेब नेने यांनीं होय. पैसा-फंड, टिळक-पर्स-फंड व होमरूल लीग-फंड या फंडांचे ते खजिनदार असून हिशोबांतील चोखपणा ठेवण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. पैसा-फंडाचे पैसे असोत किंवा होमरूल लीगचे पैसे असोत, या दोनहि संस्थांतील पैसे खर्च करण्याचा अधिकार ज्या

कमिटींना आहे त्या कमिटीच्या मंजूरीशिवाय नुसत्या सेक्रेटरींना रा. नेने एक पैहि खर्च करूं देत नाहीत. या दोनही संस्थांचें आजपर्यंत झालेले सर्व खर्च एक्झिक्युटिव्ह कमिटींना अधिकार किती यासंबंधाची घाटाघाट त्या त्या संस्थांच्या जनरल सभांतून होऊन सदर नियम त्या त्या संस्थांच्या वार्षिक रिपोर्टांतून प्रसिद्ध करण्यांत आलेले आहेत. लो. टिळक, वॅ. वॅण्टिस्टा, श्री. खापटे, रा. केळकर, रा. गोखले, प्रचारक, व इतर मंडळी यांच्यासंबंधाने डेप्युटेशनच्या कामावर विलायतेस असतांना किंवा हिंदुस्थानांत स्वराज्याच्या चळवळीसंबंधाने फिरत नसतांना झालेले सर्व खर्च एक्झिक्युटिव्ह कमिटींनी रीतसर मंजूर केलेले आहेत; आणि या खर्चाची मंजूरी त्या त्या गृहस्थांच्या विनंतीवरून करण्यांत आलेली नसून एक्झिक्युटिव्ह कमिटीने प्रत्येक प्रश्न सामान्यतः त्या त्या व्यक्तीच्या गैरहजेरीत आपल्यापुढें घेऊन मंजूरीचें ठराव पास केलेले आहेत. पैसा-फंड, होमरूल लीग-फंड व टिळक-पर्स-फंड या तीनही फंडासंबंधाने मंजूरीचा व दिशेचा सोबळेपणा इतक्या कडक रीतीने पाळण्यांत आला आहे कीं या तीनही फंडाकरिता काम करणाऱ्या मंडळीस व सदर संस्थांतील इतर कमिटींस आपल्या इतका कर्मठपणा याबाबतीत इतर संस्थांत क्वचितच दृष्टीस पडतो अशी प्रौढी मारण्यास बिलकुल हरकत नाही. टिळक-पर्स-फंड तीन लाखांजवळ जाऊं नये अशी चिरोल-पक्षाच्या अभिमान्यांची इच्छा असणें साहजिक आहे. लाख सध्या लाखापर्यंत हा फंड जाईतो या इच्छेला घाचा फुटली नव्हती. पण या खटल्याच्या प्रासांतून द्रव्यदृष्ट्या तरी लो. टिळक मुक्त होणार अशी चिन्हें दिवूं लागल्याबरोबर एकाच्या कानाला चाचा घेऊन दुसऱ्यासच मारून टाकणाऱ्या सर्पांतूनहि अतिजहाल विषाचें फुत्कारें सोमोट्या अनु-यायांच्या मुखांतून निघूं लागले ! पण या फूटकारांचे विष फंडास न बाधतां फंड मूळच्या संकल्पाप्रमाणें शिद्ध झाला आहे. लो. टिळक यांचा खटला

विलायतेस बुडविण्यांत आला; पण त्या खटल्यांतील

निकालास उत्तर

हिंदुस्थाननें तीन लाख रुपये गोळा करून दिलें, असें येथील कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रांनीं उद्गार काढले आहेत. या उद्गारांवरून सांप्रतच्या राजकीय चळवळींत या फंडाची आवश्यकता किती होती हें कोणागहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. लो. टिळक यांनीं ज्यावेळीं हा खटला विलायतेस भांडण्याचा संकल्प केला, त्यावेळीं स्वतःच्या पैशावरच हा खटला चालवावयाचा असें त्यांनीं ठरविलें होतें; आणि तेव्हांपासून त्यांनीं आपल्या पैशाची व्यवस्थाहि तशीच चालविली होती. ताईमहाराजांचा खटला प्रिव्ही कौन्सिलांत जर लो. टिळक यांच्या बाजूचा झाला नसता आणि त्या खटल्यापायीं गुंतलेले फेसरीचे रुपये जर मोकळे झाले नसते तर हा खटला सुरू करण्याची जबाबदारी लोकमान्यांनीं आपल्या शिरावर घेतली नसती. एका मोठ्या हुज्जेंत यश आल्यामुळें शिळक राहिलेली सामुग्री संग्रहीं ठेवण्याची संवय लोकमान्यांना विलकुल नाहीं. एका बाजूचें सैन्य घरीं घोलावण्यास हरकत नाहीं अशीं चिन्हें दिसतात न दिसतात तोंच दुसरी मोहीम सुरू झालेली असते आणि कित्येक वेळां सामुग्रीला परस्परच दुःख्या तोंडावर हजर राहणें भाग पडतें. १८९७ व १९०८ सालचे फेसरीवरील खटले, ताईमहाराजांचा खटला व चिरोलचा खटला हीं लढण्याची तीनहि तोंडे एकाच भांडणांतून उत्पन्न झालीं असून एकमेकांनीं एकमेकांस आतां-पर्यंत निरनिराळ्या प्रकारांनीं सांवरून धरलें आहे. चिरोलचा खटला खर्चाच्या मानानें घरादार गहाण टाकलें असतां आपल्या आठोक्याच्या आंत आहे, असें लोकमान्यांना वाटल्यावरून त्यांनीं या खटल्यांस सुरवात केली. खटला विरुद्ध गेला असतां अडीच तीन लाखांपर्यंत खर्च होणार अशी जर अटकळ प्रथमपासून विलायतच्या सॉलिसिटर्सनीं व वकिलांनीं

दिलेल्या सवल्याअन्वये बांधता आली असती तर या खटल्याचा पायाच रचला गेला नसता, विलायतेंस व हिंदुस्थानास जेथून म्हणून सहा ध्यावयास पाहिजे होता तेथून सहा घेण्यांत आला आणि केसरीने दिलेली शिदोरी शिकाळीस चढण्याची जरूरी नाही असें प्रथमपासूनच लोकमान्यांचें मत असल्यामुळे खटल्यास सुरवात झाली, टिळक-पर्य-फंडाच्या विनंतिपत्रांत लो. टिळकांनीं आपली सर्व इस्टेट महाण ठाकून हा खटला चालविला असें जें विधान करण्यांत आलें आदि तें विधान शिदोरी उद्यांकरितां शिकाळीला न ठेवण्याचा लोकमान्यांचा बाणा सदर प्रसंगीं त्यांच्या अनुयायांच्या व इष्टमित्रांच्या नजरेस आणणें योग्य वाटल्यावरून करण्यांत आलें, लो. टिळक यांनीं चालवलेल्या संस्था घरील मताला धरूनच चालविण्यांत येत असून त्या संस्थेंतील प्रमुखांना देण्यांत येणारे पगारहि घरील मत ध्यानांत ठेवूनच लो. टिळक मंजूर करीत असतात, शिदोरी कोणास नको आदि ? आणि पोटापाण्याच्या शिदोरीशिवाय काम तरी कसें होणार ? अत्यंत विरक्त वृत्तीनें सार्वजनिक कामास बाहून घेणाऱ्या महंतासहि समर्थोनीं म्हटल्या-प्रमाणें मधुकर्याच्या फडक्याच्या आंतील भाताची अपेक्षा असते, संग्रहाची इच्छा मनांत बलवत्तर ठेवून त्या इच्छेच्या प्रेरणेनें घरील नोकरी करीत आदि, का संस्थेंतील कामकाजावरील आदरांमुळे काम करीत असून सभोवाराच्या स्थितीच्या मानानें कामाची ताकद राहण्यास जरूर तो पगार देण्यांत येत आदि; या गोष्टीचा नीट विचार करूनच लो. टिळक यांनीं चालवलेल्या किंवा त्यांच्या पूर्वी किंवा आज संबंध असलेल्या सार्वजनिक संस्था उभारल्या गेल्या आहेत, संग्रही बुद्धील देण्यांत आलेलें गौणत्व, कार्यतत्परता आणि तें तें काम पार पाडून नेण्याची लायकी या तीन सद्गुणांचा योग्य रीतीनें मिलाफ होत गेल्यानेंच होमरूल लीगसारख्या संस्था उत्पन्न झाल्या व नांवारूपास चढल्या, आपल्या आजच्या व पुढील पांच दहा

घर्षाच्या सामुग्रीवर चिरोलच्या खटल्या चालवूं असें सर्व माहिती गोळा करून लोकमान्यांनीं ठरविलें खरें, पण अनुभवांतीं पूर्वींचें अंदाज खोटे ठरलें. विलायतेंतील खटल्याच्या खर्चाचा अनुभव लोकमान्यांना यापूर्वी नव्हता असें नाही; पण अधिकारीवर्ग या खटल्यांत इतक्या तत्परतेनें मन घालील व आखाड्यांत स्वतः दंड थोपटून उभा राहिल्याप्रमाणें राहील असा अंदाज बांधतां आला नाही. केसरीवरील दोनहि खटल्यांत ही

सरकारी कुस्ती

आहे असें लोकमान्यांना पूर्णपणें वाटत होतें आणि जयापजयाचीं दुःखें भोगण्याची तपश्चर्या आपण केटी पाहिजे या भावानेंच ते आखाड्यांत उभे होते. तार्कमहाराजांच्या खटल्यांत अर्धवट राजकीय व अर्धवट खाजगी स्वरूपाचें हे भांडण आहे असा त्यांना अनुभव आला. हिंदुस्थानांतील वादांत सरकारी अंग पूर्णपणें व्यक्त झालें; पण विलायतेंस तार्कमहाराजांचा खटला जातांच खासगी खटल्याप्रमाणें न्याय मिळण्यास हरकत आली नाही; या अनुभवाला अनुसरूनच चिरोलच्या खटल्यांतहि खासगी खटल्याप्रमाणें न्याय मिळेल असें सर्वांना वाटलें व खटल्याची उभारणी करण्यांत आली. मुंबईस साक्षीपुरावा चालू असतांना सरकारी अधिकाऱ्याचें दंड खाड्यांत खणखण वाजत आहत असें लक्षांत आलें खरें; पण विलायतेंस असलीं दंडुकेगद्दी चालणार नाही अशी आशा बाळगूनच अंगीकृत कार्य पुढें चालवावें लागलें. चिरोलच्या खटल्याचा निकाल विरुद्ध झाला त्यावेळीं खर्चाचा बोजा आपला आपण सोसला पाहिजे अशी लोकमान्यांची समजूत होती व तसा दृष्टीनें त्यांनीं निकालानंतर विलायतेंहून पर्थे पुण्यास झिडिली. टिळक-गर्म-फंड येथें जो सुरू करण्यांत आला तो लो. टिळक यांच्या सुवनेवरून मिलकुल नडें. खासगी कुस्तीला सरकारी कुस्तीचें स्वरूप येऊन हा खटला बुडवण्यांत आला अशी लोकमान्यांच्या अनुयायांनी

व इष्टमित्रांची समजूत झाल्यामुळे या खटल्यांतील हरएक प्रकारच्या खर्चीकरता फंड गोळा करणें हे राजकीय चळवळींतील आपलें पवित्र कर्तव्य आहे असें वाटल्यावरूनच फंडास सुरुवात झाली. फंड सार्वजनिकरीत्या गोळा करून केसरती पोच देऊन रा. नेने यांच्या हिशेबी पद्धतीनें तो गोळा करावा याविषयी एकदोन आठवडे चालकांत बरीच भवती न भवती झाली. संकट समयी द्रव्यदृष्ट्या लोकमान्यांना मदत करण्याच्या इच्छे-पुरताच या फंडांतील उद्देश असता तर सदर वादविवादाच्या वेळीं खासगी पद्धतीनें फंड गोळा करा म्हणणाऱ्यांची सरशी झाली असती. पण सरकारनें दंड थोपटल्याबरोबर लोकहि दंड थोपटण्यास कमी करीत नाहींत आणि आव्हानाला प्रतिआव्हान देण्यास तयार असतात, हे सिद्ध करून दाखविण्याचा दुसरा उद्देश सदर फंडाच्या बुडाशीं असल्यामुळे फंडास मदत करणारांची संख्या जेवढी अधिक मोठी असेल तेवढी पाहिजे असें ठरलें व त्यामुळे सांप्रतचें स्वरूप फंडास देण्यांत आलें. आमच्यांतील कांहीं लोकांच्या ध्यानीं हा मुद्दा आला नाहीं आणि सदर लोकांना समजणारेहि नाहीं. पण प्रतिपक्षी असलेल्या अँग्लो-इंडियन पत्रकारांना हे महत्त्व समजलेलें आहे. टिळक-पर्स-फंड व वाददिवसाचा फंड या दोहोंनी मिळून जमा झालेली रक्कम तीन लाखांवर गेली असल्यामुळे बंगाल, मद्रास व सिंध यांच्या साहाय्यानें नागपूर, वऱ्हाड व मुंबई इलाखा यांनी चिरोलच्या खटल्यांतील निकालास चोख प्रत्युत्तर दिलें आहे असे छातीठोक म्हणण्याची आज वेळ आली आहे. राष्ट्रीय पक्षानें परदेशी सनदशीर रीतीनें चालविलेल्या राजकीय चळवळीच्या मार्गांत पहिला मोठा खडा म्हणून चिरोल-खटल्याचा निकाल आढवा पडला. हा खडा भरून काढल्याशिवाय परदेशच्या आमच्या राष्ट्रीय चळवळीचें पाऊल पुढें पडणें शक्यच नव्हतें; हे ओळखूनच टिळक-पर्स-फंडास सुरुवात झाली. परदेशच्या राजकीय चळवळीस या

फंडाची जरूरी आहे हे ध्यानीं आणूनच खो. टिळक यांनीं फंडास, फंड सुरू झाल्यावर येंच दिवसांनीं आपली संमति दिली; आणि परराष्ट्रीय सनदशीर राजकीय चळवळीच्या आखाड्यांत राष्ट्रीय पक्ष उतरला असतांना पहिल्या सलामी-सरशी मातींत पुरला न जातां पुनः वर उठून उलट पक्षास टांग मारण्यास या फंडानें तो तयार होणार हें पाहूनच या फंडाची नालस्ती प्रतिपक्षानें नाना प्रकारच्या तोंडांतून करविली. वरील सर्व अडथळ्यांतून फंड आज पार पडला असून चिरोल-खडल्यांत अधिकाऱ्यांनीं 'अरे' म्हटल्याबरोबर लोकांनींहि उलट 'फारे' म्हणण्यास कमी केलें नाहीं, हें या फंडानें आज सिद्ध केलें आहे. टिळक-पर्स-फंडाकडे वरील दृष्टीनें पाहिलें असतां ज्यांनीं फंडास सडळ हातानें रकमा दिल्या त्या सर्व लढान मोठ्या वर्गणीदारांचे, फंड गोळा करणाऱ्या स्वयंसेवकांचे व फंडाची चोख व्यवस्था ठेवणाऱ्या लजीनदारांचे मनःपूर्वक आभार मानल्याशिवाय कोणीहि राहणार नाहीं, अशी धामच्या मनाची लाव्ही आहे.

• स्वराज्य व शिष्टमंडळ

लो. टिळक, रा. केळकर, डॉ. वेलकर वगैरे काँग्रेसतर्फेच्या व होमरूल लीगच्या तर्फेने विलायतेस लोकांच्यापुढे व पार्लमेंटरी कमिटीपुढे आमच्या स्वराज्याची बाजू मांडण्याकरतां गेलेले पुण्या-मुंबईचे प्रतिनिधि गेल्या गुरूवारी तिसरे प्रहरी इंजिप्त बोटीने मुंबईस दाखल झाले, त्यावेळीं मुंबई शहरानें बंदरावर त्यांचें अपूर्व स्वागत केलें व रात्री मुंबईस शांतारामाचे चाळींत प्रचंड सभा करून त्यांचा सन्मान करण्यांत आला. सोमवारी सकाळीं लो. टिळक व रा. केळकर पुण्यास पोचले त्यावेळीं पुण्यानेंहि आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्यांचें उत्तम स्वागत केलें. पुण्या-मुंबईच्या स्वागतानीं हकीकत आजचे अकांत दुसरीकडे दिलीच आहे. आपण विलायतेस जाऊन स्वराज्याचें कोणतें गांठोडें आणलें तें दाखवा असा प्रश्न बंदरावर पाय ठेवतांच सर्वांनीं लोकमान्यांना मोठया उत्सुकतेनें विचारला; आणि लोकमान्य हिंदुस्थानांत येऊन पोचण्यापूर्वीच दोन तीन दिवस हिंदुस्थानाकडे रवाना करण्यांत आलेले स्वराज्याचें गांठोडें लोकमान्यांनीं शांतारामाच्या चाळींत सर्वांना सोडून दाखविलें स्वराज्याचें विल प्रसिद्ध होण्यास व शिष्टमंडळी हिंदुस्थानास येऊन पोचण्यास एकच गांठ पडल्यामुळें शिष्टमंडळाच्या कामगिरीकडे बहुजन समाजाचें लक्ष आपोआप वेधलें गेलें; आणि मुंबईस शांतारामाच्या चाळीतीक विस्तृत पटांगणांत काय किंवा डॉ. वेलकर यांच्या लहानशा दिवाणखान्यांत काय, एलिन्स्टन स्टेशनजवळील कामकऱ्यांच्या दहावीस हजार लोकांच्या टोलेजंग सभेंत काय, किंवा सरदारगृहाच्या गच्चीवरील सभापणांत काय, लोकमान्यांनीं विलायतेतील कामासंबंधानें व आपल्या धोरणासंबंधानें जें जें सांगितलें तें तें सर्व श्रोत्यांच्या मनाला

उत्तम रीतीने पटूनहि गेले. होमरूल लीगचे काय किंवा काँग्रेसचे काय, शिष्टमंडळ विलायतेस गेले होते, ते काँग्रेसच्या मागण्या तेथील लोकांपुढे मांडण्याकरितां विलायतेस गेले होते. खुद्द विलायतेस निरनिराळ्या मतांचा आणि पक्षांचा जरी गळबला असला तरी पार्लमेंट सभेचे ठरावांना विलायतेंत लोकमत म्हणून जशी मोठी किंमत आहे, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि काँग्रेसच्या ठरावांना सर्व हिंदुस्थानचे लोकमत म्हणून मोठी किंमत आहे. विलायतच्या पार्लमेंटच्या हुकुमाने हिंदुस्थानास पूर्ण स्वराज्य मिळून पुढील आठ दहा वर्षांत हिंदुस्थानचे पार्लमेंट केव्हा निर्माण व्हावयाचे असेल ते हांबो, पण आज तर राष्ट्रीय सभा म्हणजेच

आमचे पार्लमेंट

होय मात्र संशय नाही. हिंदुस्थानाला या आमच्या पार्लमेंटबद्दल पूर्ण अभिमान वाटत असून काँग्रेसच्या ठरावांना पार्लमेंटच्या ठरावाइतका मान आज हिंदुस्थान देत आहे. काँग्रेसची ही इभत विलायतच्या लोकांना मान्य करावयास लावणें हे आमच्या शिष्टमंडळाचे मुख्य काम होतें. हे काम शिष्टमंडळाने उत्तम प्रकारे बजावले आहे, असें गेल्या एक वर्षाच्या विलायतेतील आमच्या चळवळीच्या हकिक्तीवरून सहज ध्यानांत येईल. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानास लावून घेण्याची कामगिरी शिष्टमंडळास काँग्रेसने सांगितली होती; आणि स्वराज्यासंबंधाचे ठराव स्वराज्याच्या विलायतेंत गोवले जाण्याचा उद्योग विलायतेंत प्रामुख्याने करण्याविषयीहि शिष्टमंडळास काँग्रेसची आज्ञा होती. विलायतच्या मुत्सदांनी स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व पूर्वीच कबूल केले होते, तद्वाच्या परिपदेच्या वेळीं प्रे. विल्सन यांच्या नजरेस काँग्रेसचे ठराव आगून स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानांतहि योग्य काळी लावण्यांत येईल असें आश्वासन तो. टिळक यांनी प्रे. विल्सन यांना दिले. राष्ट्रसंघांत हिंदुस्थानास प्रथमराखूनच बसण्याचा अधिकार

मिळाल्यामुळे स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला अनुसरून राज्यकर्त्यांच्या निकाळावर हि अंतस्थ स्वराज्यासंबंधाने राष्ट्रसंघाकडे अपील करण्याचा हक्क हिंदुस्थानांतील लोकांस आहे, असे हि आश्वासन अमेरिकेतील प्रमुख मुत्सद्यांकडून लावा लजपतरायांच्या चळवळीमुळे हिंदुस्थानास मिळाले आहे, तसेंच आश्वासन मुख्य मंत्री लॉर्ड जॉर्ज यांकडून मिळवण्याची खटपट आमच्या शिष्ट मंडळाने विलायतेस सुरू केली असून त्या उद्योगास यश आल्यावांचून राहणार नाही, असा विश्वास शिष्टमंडळास वाढत आहे, स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व व स्वराज्य यासंबंधाने इंग्लंडांत शिष्टमंडळाने जी चळवळ केली त्या चळवळीमुळे पार्लमेंट सभेतील मजूर पक्षाचे पुढारी मि. आर्थर हेटरसन, मि. स्पूर व मि. वेजवूड यांनी राष्ट्रीय सभेच्या मागण्या पूर्णपणे उचलून धरल्या असून मजूर पक्षाच्या टोलेजंग सभातून हिंदुस्थानास स्वराज्य दिलेच पाहिजे, व स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व हिंदुस्थानास लावलेच पाहिजे अशा आशयाचे ठराव पास झाले आहेत, मजूर पक्षाच्या पुढार्यांनी हिंदुस्थानच्या प्रभांत इतके मग घातले याचे कारण त्या पक्षाच्या दुःखाचे व आमच्या

दुःखाचे मूळ एकच

आहे, हे होय. इंग्लंडांतील भांडवलवाल्यांच्या पक्षाच्या लोभामुळे आणि द्रव्यतृष्णेवरोधरच फौदावणान्या राग्यतृष्णेच्या वाढीमुळे इंग्लंडांतील विन भांडवलवाले आज दुःखे भोगीत आहेत. इंग्लंडांतील भांडवलवाल्यांची द्रव्यतृष्णा व राग्यतृष्णा जर आज स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला अनुसरून मर्यादित दाली तर हिंदुस्थानच्या स्वराज्याच्या मार्गातील मुख्य अडचण नाहीशी झाल्यासारखीच दोंदळ, यात संशय नाही. दोषांच्याहि दुःखाचे कारण एकच असल्यामुळे दोषांचा स्नेह जुळावा यांत नवल नाही. मजूर पक्षाशी हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींचे इतके जुळू नये तर जुळवे तरी कोणार्शी ? भांडवलवाला पक्ष हा आमच्या मार्गातील मोठी

अटचण ! त्या पक्षाशी जुळले म्हणजे पूर्ण स्वराज्य हातीं आलेच. पण ते कार्य विलायतेतील मजूर पक्षाशी मिलाफ पावूनच सिद्ध होणारें आसल्यामुळे आमच्या शिष्टमंडळानें मजूर पक्षाच्या मार्फत विलायतेस चळवळ केली हें यथायोग्यच झालें. मजूर पक्ष विलायतेस आज पार्लमेंटच्या बाहेर अधिकारावर बसला आहे. आणि पार्लमेंट सभेंत पुढील आठ दहा वर्षांत अधिकारारूढ तोच पक्ष होईल, अशी आज चिन्हें दिसत आहेत. मजूर पक्षाचे पुढारी मि. हेंडरसन यांनीं लो. टिळक यांच्यामार्फत हिंदुस्थानास आज लेखी निरोप कळविला आहे की; मांड्रेग्युसदेवांच्या विलानें चतकोर अर्धा चतकोर जेवढें स्वराज्य पदरांत पडेल तेवढें आज पदरांत ध्या आणि पुढें चळवळ चालवा, म्हणजे मजूर पक्ष अधिकारारूढ होण्याबरोबरच तुमच्या पदरांत स्वराज्याचें याकी राहिलेलें सर्व चतकोर टाकल्यावाचून राहणार नाहीं; व आपल्या निरनिराळ्या सभांतून मजूर पक्षानें यरील प्रकारचें अभिवचनहि दिलें आहे. पार्लमेंट सभेंत देण्यांत आलेल्या मेजवानीच्या वेळींहि मजूर पक्षानें सदर अभिवचनाचा उद्देश केलेला आहे. इतकेंच नव्हे तर मांड्रेग्युसदेवांचें दुरुस्त झालेलें स्वराज्याचें विल प्रसिद्ध झाल्यावरहि 'देत आहेत ते आज नाकारूं नका; आली पुढें याहून अधिक देऊं' असें आश्वासन मि. हेंडरसन योंरे मजूर पक्षाच्या पुढार्यांनीं दोनचार दिवसांपूर्वी पुनः दिलें आहे. मजूर पक्षाचा व आमच्या शिष्टमंडळाचा संबंध मिसिस वेझंट यांच्यामुळे विशेष आयास न पटतां जटला ही गोष्ट सरी आहे. पण तसा तो संबंध जडल्यानंतर चें. वॅल्टिस्टा, लो. टिळक, रा. केळकर योंरेनीं राष्ट्रीय समेकितां जी चळवळ विलायतेस केली त्यामुळे राष्ट्रीय समेचें मत दानेजें हिंदुस्थानचें लोकमत होय, अशी राष्ट्रीय मजूर पक्षाचीच नव्हे तर पार्लमेंटच्या सभासदांचीहि आज झाली आहे. इतर सभासदांनिहि राष्ट्रीय समेची ही इश्रात आमच्या शिष्टमंडळानें राखली, आणि मजूर पक्षाला धरून

चालविलेल्या चळवळीमुळे ती राखली गेली असें ह्मणण्यास दुसराहि पुरावा आहे. मांट्रेग्युसदेवांचें दुरुस्त केलेलें बिल ता. २७ नव्हेंबर रोजी पार्लमेंट सभेपुढें मंजुरीकरतां यावयाचें होतें. पण सिडेनहॅम-कंपूच्या उपद्रव्यापासुलें ता. ३ डिसेंबर पर्यंत पार्लमेंटची चर्चा लांबणीवर टाकण्यांत आली. लांबणीवर टाकण्यासंबंधाचा हा प्रश्न पार्लमेंट सभेंत सर एडवर्ड कार्सन, कर्नल येट वगैरेंनी पुढें आणला असतांना पार्लमेंट सभेचें सूत्रचालक मंत्री मि. बोतर लॉ यांनी असें सांगितलें कीं, नाताळच्या सुटींत भरणारी

हिंदुस्थानची जंगी सभा

ता. २६ डिसेंबर रोजी भरण्यापूर्वी हिंदुस्थानचें हें स्वराज्याचें बिल पास करून घेणें सरकारास इष्ट वाटत आहे, आणि म्हणून सरकार सांप्रत धाई करीत आहे. राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला मंत्रिमंडळाकडून इतके महत्त्व यापूर्वी कधीहि मिळालें नाहीं. राष्ट्रीय सभेचें मत काय पडेल या दृष्टीनेंच मांट्रेग्युसदेवांनी आपल्या दुरुस्त केलेल्या बिलाची रचना केलेली आहे. आणि राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाच्या तारखांना अनुलक्षूनच या बिलाच्या मंजुरीच्या तारखा आज ठरवण्यांत येत आहेत. बिल लवकर पास केलें पाहिजे किंवा फसें या वादासंबंधानें सिडेनहॅमी कंपूला आयलंडच्या होमस्लूचे कट्टे द्रष्टे सर एडवर्ड कार्सन यांचें पाठबळ मिळालें आहे. लंडन टाइम्स, डेली न्युज आदिकरून विलायतेतील मुख्य पत्रे डिसेंबरांतच बिल पास करून घेतलें नाहीं तर नसते अनर्थ ओढवतील असें प्रतिपादन करीत असून माजी मुख्य मंत्री मि. ऑरिक्ल्य यांचा लिबरल पक्षहि याच मताचा आहे. भांडवलवादा पक्षाचा असला अर्क म्हणजे कार्सनसाक्षेय होत. या सर्वोत खाली वसलेल्या अर्काच्या गाळान वनलेल्या सिडेनहॅमी कंपूस एका बाजूत ठेवले तर भांडवलवादा पक्षातील उदारमतवादी सभासदांना राष्ट्रीय सभेत इतका मान कावयास कोणी लावेल? सांप्रतच्या युरोप खंडातील काळाचा महिमाच असा

आहे की, विन भांडवलवाल्या लोकांना व त्यांचेवरच जिकलेल्या लोकांनाहि संतुष्ट ठेवण्याकरितां भांडवलवाल्यांनीं आपली राज्यतृष्णा आणि द्रव्यतृष्णा जर मर्यादित करून घेतली नाही तर राज्य व द्रव्य दोन्हीहि भांडवलवाल्यांना पचायची नाहीत. हिंदुस्थानास आज माटेग्युसदेव स्वराज्याचा हप्ता म्हणून जे हक्क देत आहे ते हक्क त्यांच्या उदार मताचें पळ म्हणून ते देत असोत चानसोत; पण एवढी गोष्ट खरी आहे की, हल्लींच्या काळांत असलेले स्वराज्याचें हक्क स्वतःच्या देशांतील विन भांडवलवाल्यांना आणि साम्राज्यांतील इतर देशांना दिल्याशिवाय साम्राज्याची पोटदुखी बंद पडावयाची नाही. भांडवलवाले व विनभांडवलवाले यांच्या मधील हागडबामुळें युरोपांत गेल्या दोन तीनशे वर्षांतहि न झालेली भयंकर क्रांति घडून आलेली आहे. रशियांतील बोल्शेव्हिकांच्या या क्रांतिमुळें आणि युरोपखंडांत वाढत चाललेल्या सोशियलिस्टिक मताच्या प्रस्थामुळें इंग्रजी साम्राज्यासहि पोटदुखीचें दुखणें आज जडलें आहे. पोटदुखीच्या या दुखण्यामुळें अन्न न पचून हातापायास कमकुवतपणा येत चालला आहे. पोटदुखीच्या या दुखण्याच्या वेळीं सर्व साम्राज्यास उपयोगी पडणारे

पाचक औषध

म्हणून स्वराज्याच्या तत्वांचा खल आज इंग्लंडांत चालला आहे. भांडवलवाल्यांनीं व साम्राज्यवाद्यांनीं आजपर्यंत फार कुपय्य केलें आहे. इजिप्त, इराण व टर्की असले वातूळ व वाचडे पदार्थ खाण्याची मर या कुपय्यांत नुकतीच पडली आहे व पडतहि आहे. अशा रोमरस्त स्थितीत व्याधिहारक औषध म्हणून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचें विल पार्लमेंटपुढें आलें आहे. हिंदुस्थानास जें पीष्टिक तेंच इंग्लंडास पाचक होणार, अशी आज स्थिति आहे. युरोपखंडाच्या सांप्रतच्या रीनाकडे लक्ष देऊन राष्ट्रीय समेने हिंदुस्थानास पीष्टिक म्हणून प्रांतिक पूर्ण स्वराज्य आणि यरिष्ठ सरकारांत

भागी मागितली. इंग्लंडने हिंदुस्थानांत पाठवलेला नोकरशाहीचा रोग हे पाचक औषध घेतांना वाकडे तोंड करील म्हणून रोग्याला विचारून त्याच्या तंत्राने औषध देण्याचा माटेग्यूसाहेबाने उपक्रम केला. हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीला किंवा विलायतेंतील त्यांच्या संप्रदायांना विचारून औषधोपचार करणें ही पद्धतच मुळीं चुकीची. हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीचा सद्दा घेऊन मग काय तें ठरवावयाचें हीच पद्धत मोडून टाकून उदात्त तत्त्वांना अनुसरून जी चिकित्सा होईल त्या चिकित्सेप्रमाणें वागण्याचा काळ आला आहे. या काळानें ज्या आशा व आकांक्षा हिंदुस्थानांत उत्पन्न केल्या त्या आशेला व आकांक्षेला धरून माटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्ट न झाल्यामुळें दिव्शीच्या राष्ट्रीय सभेची निराशा झाली, आणि त्याच आशा हल्लींच्याहि दुरुस्त विलायत सफल न झाल्यामुळें ना. पटेल, ना. खापडें वगैरे शिष्ट-मंडळींनाहि आपली निराशाच व्यक्त करावी लागत आहे. यथाकाल उद्भवलेल्या आशा सफल न झाल्यास कोणाची निराशा झाल्यावांचून राहील ! अशी निराशा झाली असतां हि माटेग्यूसाहेबांच्या नव्या विलायतें दिलेल्या तुकड्या खालून टाकून त्या अल्पस्वल्प यत्नाचा उपयोग हल्लीं हूनहि दुप्पट जोरानें सगळी भाकरी मिळवण्याकडे केला पाहिजे असें लो. टिळक यांचें म्हणणें आहे. निराशा झाली म्हणून खट्ट होऊन बसण्याचें कारण नाही. कारण कालाचा ओव रोजचे रोज अधिकाधिक अनुकूल होत चालला आहे. कालाच्या उदरांतून नवीन नवीन आशा निर्माण होऊं लागल्या आहेत. या आशांवर भिस्त ठेवून उत्तेजनार्थ माटेग्यूच्या विलायतें सेवन करून नेटानें चळवळ चालवल्यास पांच दहा वर्षांत यश आल्यावांचून राहणार नाही, अगा अनुभव शिष्ट मंडळास विलायतेस आला आहे. कार्मनसाहेबांना आपलेटच्या होमरूलचे विल हाणून पाडतां आहेत, पण हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचे छंगटेंहि विल जागच्या जागी रावून ठेवतां यावयाचें नाही. कारण

इंग्लंडांतील विन भांडवलवाला लोकसमूह हिंदी स्वराज्यासंबंधानें आज इतका जागृत झालेला आहे कीं, स्वराज्याचें हे चतकोर हक नाकारणाऱ्या भांडवलवाल्यांची निर्दय म्हणून छी-थूः करण्यास विलायतेंतील विन भांडवलवाला पक्ष आज बिलकुल कमी करणार नाही, या छी-थूः ला पार्लमेंट सभेंतील भांडवलवाला पक्ष आज भीत आहे आणि कार्सनसाहेब विरुद्ध गेलें तरी या भीतीच्या जोरावरच डिसेंबरांत बिल पास करून घेऊंच घेऊं असें चोवर लों म्हणत आहेत. सिडेनहॅमी कंपनी कार्सन साहेब जरी मिळाले असले तरी या छी-थूः च्या भीतीपुढें त्यांचें कांहींहि चालणार नाही, हें ओळखूनच स्टेट्समन, इंग्लिशमन वगैरे अँग्लो-इंडियन पत्रें सिडेनहॅम साहेबांची काम करण्याची दिशाच चुकली असा दोष त्यांना देत आहेत. लो, टिळक यांनी योग्य दिशेनें काम केले आणि भलत्याच दिशेकडे सिडेनहॅम वाहत गेलें ! विन भांडवलवाल्यांच्या मध्यें काम करून लो, टिळक व राष्ट्रीय सभेचें शिष्टमंडळ यांनी इंग्लंडांत जें लोकमत आज उत्पन्न केलें आहे त्याची दहशत पार्लमेंट सभेलाहि वाटत असल्यामुळें कार्सनसाहेब निस्तेज होत आहेत. लो, टिळक यांचें उदाहरण पुढें ठेवून सिडेनहॅमी कंपन्यां योग्य दिशेनें लोकमत मनवण्याची जरूरी आहे, अशा आशयाचें उद्गार स्टेट्समन व इंग्लिशमन यांच्यासारख्या अँग्लो-इंडियन पत्रांच्या तोंडून आज निघावेत याहून चांगलें सर्तिफिकीट शिष्टमंडळाच्या कामगिरीत दुसरे कोणतें मिळणार ?

• जुन्नरची झटापट

वैजगांवचे प्रसिद्ध पुढारी रा. गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली जुन्नर येथे गेले बुधवारी व गुरुवारी मरलेली पुण्याची जिल्हा परिषद यशस्वी रीतीने वार पडली, ह्या यद्दल जुन्नरकरांचे आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. अध्यक्ष रा. देशपांडे यांजवरोबर लो. टिळक पुण्याहून जुन्नरास जात असतांना वाटेत खेड, मंजर पेठ, नारायणगांव वगैरे ठिकाणी त्यांचे थाटाचे स्वागत झाले, जुन्नरास तर त्यांच्या मिरवणुकीकरता सर्व गांव वैशीजवळ खोदला होता आणि सर्व पेठा तोरणांनी व कमानांनी भ्रंगारलेल्या होत्या. अध्यक्ष व लोकमान्य जुन्नराहून परत येताना घोडेगांव येथे लोकमान्यांस तेथील रहियाशांकडून रौप्यकरंडकांतून मानपत्र समर्पण करण्यांत आले, मंचर येथेहि लो. टिळकांचे भाषण झाले, आणि मंचरच्या मुसलमानांनी त्यांचे मनःपूर्वक स्वागत केले. खुद्द जुन्नरच्या मुसलमानांनीहि आपल्या पेठेत लोरमान्यांना व इतर प्रतिनिधींना बोलावून हिंदु-मुसलमानांची एकी झाल्या-यद्दल आनंद व्यक्त केला; आणि गोवध बंद करण्याच्या ठरावास आपली संमति दिली, मंचरचे मुसलमानांनीहि तशीच संमति दिली, आणि मशिदी-पुढे पाचो वाजविण्याचा प्रश्न आगगांवात मिटला जाईल अशी जी आशा व्यक्त केली तीच टिळकांनी पाठिघा दिल्या. यरील प्रसंगाशिवाय जुन्नरास गार्वजनिक गमारंगाल्या स्वरूपाचे दोन तीन प्रसंग पडून आले. जुन्नर म्युनिसिपलिटिने एफएमताने लो. टिळक यांना मानपत्र देण्याचे ठरविले होते, ते मानपत्र देण्याचा गमारंग बुधवारी रात्री झाला, त्यावेळी लोरमान्यांस भाषण ऐवण्यास हजारो लोक जमले होते, शिवाय शाळेच्या ज्या पढाणांना

जिल्हा परिषदेचा मंडप घातलेला होता, त्यांत लो. टिळक ह्यांचे राववहादुर वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली-जे मापण झाले त्यास दोन तीन हजारंहून अधिक लोक हजर होते. दुसरें दिवशीं सार्वकाळीं त्याच जागीं लो. टिळक यांचे अध्यक्षतेखालीं रा. खाडिलकर, प्रो. परांजपे, राववहादुर वैद्य व रा. दादासाहेब करंदीकर यांची भाषणें झालीं. याहिं समारंभास आदल्या दिवसाइतकी गर्दी होती. मिरवणुकी, सार्वजनिक व्याख्याने व पानसुपान्या हे सर्व समारंभ सर्वांस सारखे खुले होते. आणि सर्व वेळीं शेतकऱ्यांचीच विशेष गर्दी होत होती. लोकमत कोणत्या बाजूचें आहे, हें अजमाविण्यास असल्या समारंभांचा चांगला उपयोग होतो. लो. टिळक व राष्ट्रीय पक्ष यांची नालस्ती करून जुन्नरची जिल्हा सभा उधळून देण्याकरितां जेथे झेंड्याखालीं जुन्नरासहि येथील फग्युसन 'कोलेजचा व नेमस्तांचा कंगू गेला होता, पण जुन्नरच्या समारंभांत जेव्हाचा कंगू वेड्यांचा ठरला आणि

दर्यामिं खसखस

अशी त्यांची स्थिति झाली. त्यानीं जुन्नरास झटापट करून जुन्नरच्या सभेचा घेरंग करण्याची शिकस्त आपल्याकडून शक्य तितकी केली, पण कांहींच साधले नाहीं. तेव्हां जिल्हासभेची तिकिटें न काढलेल्या प्रत्येकास आपल्या सभोवती गोळा करून राष्ट्रीय पक्षास मनसोक्त शिब्याशाप देण्याची आपली हौस पुण्याहून गेलेल्या तीस चाळीस भवाळांनीं भागवून घेतली. वडाखालील किंवा घडावरील या कावळ्यांच्या कलकलाटांनीं जिल्हासभेच्या कामांत यत्किंचित्ही व्यत्यय आला नाहीं; किंवा जिल्हापरिषदेच्या महत्त्वास थोडाहि कमीरणा आला नाहीं. आपले प्रयत्न व्यर्थ जात आहेत असें पाहिल्यावर शानप्रकाशांत ध्वनित केल्याप्रमाणें त्या 'बादेर' बसलेल्यांच्या सभेस कोल्हापुरी तमाशाचें स्वरूप आलें असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं.

प्रो. कानिटकर, ना. कामत किंवा चिंचवड संस्थानचें सरकारी ट्रस्टी लक्ष्मण रघुनाथ गोखले वकील ब्राम्हणांना लाखोली बाहणाऱ्या कोल्हापुरी तमाशांत सामील व्हावे आणि शिमग्याचा सण प्रत्यक्ष हातातोंडांनीं साजरा करणारांचे म्होरके होऊन दिळकांच्या नांवाचा ज्ञानप्रकाशांत म्हटल्याप्रमाणें उद्धार केल्याबद्दल त्यांना धन्यता वाटावी हें त्यांच्या परामवानें चिडलेल्या मनःस्थितीचें द्योतक होय. अशा रीतीनें चिडून ग्राम्यपणांत शिरण्यांत फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसराना किंवा मुंबई कायदे कौन्सिलच्या नामदारांना कोणतेंहि भूषण नाही, हें त्यांनीं ध्यानीं ठेवावें. नेमस्तांचें जुन्नरास कांहीं चाललें नाही, ही गोष्ट खरी आहे. त्यामुळें चिडून जाऊन नेमस्तांनीं जुन्नरास शिमग्याचा सण किंवा धुळवडीचा सण कसा साजरा केल्या ह्यासंबंधाची जी ग्राम्य वर्णनें त्यांच्या पत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहेत त्याजकडेहि आम्हांस लक्ष देण्याचें कारण नाही. जुन्नरची जिल्हासभा बेरंग करण्याचा

नेमस्तांचा काया

सभेच्या पूर्वी थोडे दिवस उघडकीस आल्या. जुन्नरच्या स्वागत कमिटीने ठरविलेले सभेचे दिवस आगगास सोयीचे नाहीत असा त्यांनीं प्रथम गिला आरंभिला. आपणांप्रमाणें नारायणगांवच्या लोकांनाहि हे दिवस मान्य नाहीत आणि नारायणगांवच्या लोकांनीं सार्वजनिक सभा भरवून तरा ठरावहि पास केला, असें ज्ञानप्रकाशनेंहि प्रसिद्ध केले। पण नारायणगांवचे रा. धुमाजी पाटील यांनीं आपल्या सहीचें पत्र जुन्नरकरांना पाठवून नारायणगांवास असली जाहीर सभा भरली नाही, अगल्या ठराव पास झाला नाही, व सभेचें दिवसहि नारायणगांवास अमान्य नाहीत, असें स्वच्छ कळविलें. सभेच्या तारखा पुढें टकला, वेळ मार्गे पुढें थ्या, असें झालें तर तसें करा व तसें झालें तर असें करा, अशी एकासारखी कुरकुर करून सभेच्या

कामांत व्यत्यय आणायचा आणि घांदलीत सभा उधळून द्यावयाची, एवढा ज्यांचा हेतु त्यांनी खोट्या सभांची व तारांची हकीकत आपल्या वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध करूं नये तर करावें तरी काय? सभेच्या वेळेंत ढवळाढवळ करतां येत नाही असे पाहिल्यावर शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधींना सभेंत फुकट घेण्याच्या नांवाखालीं आपलें गुंड सभेंत घसडून सभेचा वेरंग करण्याचा उद्योग नेमस्तांनीं आरंभिला. स्वतःच्या दुष्ट कृत्यांवर सैतानांस धावल्याच्या घटनांचें पांयलून घालावेसें जसें घाटें तसेंच मवाळांनीं हि ह्या प्रसंगां केले. मुंबईच्या स्पेशल काँग्रेसपासून मवाळांनीं आपली स्वतंत्र परिपद काढली व काँग्रेसमधून अंग काढून घेतले. प्रामाणिकपणाच्या दृष्टीनें विचार करावयाचा असल्यास पुण्याच्या मवाळांनीं हि काँग्रेसच्या कारभारांत ढवळाढवळ करणें अप्रशस्त होय, पण काँग्रेसच्या ठरावाच्या पांयलणाखालीं काँग्रेस पक्षाची जिल्हा परिपद उधळून देतां आली तर कमी कां करावें! ह्या सैतानी विचारानें मवाळांना घेरल्यामुळें ते त्या उद्योगास लागले. दिह्रीच्या काँग्रेसमध्ये जसे शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी फुकट घेण्यांत आले होते; त्याप्रमाणें जुन्नरच्या जिल्हा सभेसहि फुकट घेण्यांत यावें, असा त्यांनीं घूट काढला. जुन्नरच्या आसपासच्या शेतकऱ्यांना त्यांनीं कळविलें कीं, सभागृहांत बेलसक शिरून पुढच्या जागा पटकावण्याचा अधिकार तुम्हांस आहे; तेव्हां तुम्ही बेलसक आंत घुसा आणि कोणाचें कांहीं ऐकूं नका. असा उपदेश करण्यास कमी झालें नाही; पण उपदेश करणाराइतकें जुन्नरचे शेतकरी वेडे नसल्यामुळें हा उपदेश मात्र कोणास पटला नाही. मारामारी करणारे गुंड अशा रीतीनें तयार झाले आहेत, तुम्ही सेनापती होण्यास धावून या असें पुण्यास कळविण्यांत आल्यावरून पुण्याचे पंचवीस तीस मोरके जुन्नरस गेले, पण सैनिकांच्या ऐवजीं कोल्हापुरी तमासगीरच

त्यांच्या दृष्टीस पडल्यामुळे तमाशांत स्वतःच सोंगे घेण्यावरच सेनानायक होण्याची हांव त्यांना भाग्यून ध्यावी लागली. जुन्नरास येण्याबरोबर ना. कामत यांनी जिल्हा सभेचे बुधवार सकाळचे काम सांगत असतांना रा. देशपांडे यांना लेखी कळवले की, शेतकऱ्यांना मोफत घेण्याचा प्रश्न जिल्हा सभेने आतां हातीं ध्यावा. जिल्हा सभेपुढें लगेच प्रश्न न मांडतां सज्जेकट कमिटीपुढें सदर प्रश्न मांडण्याचें अध्यक्षानीं ठरविल्यामुळे नेमस्तांपैकीं दहा इसमांना प्रतिनिधींची फी भरावी लागली. नेमस्तांची कुरकुर राहूं नये म्हणून दहाचे दहा नेमस्त सज्जेकट कमिटींत घेण्यांत आले होते. ८०।९० इसमांच्या सज्जेकट कमिटींत नेमस्तांना कोणीहि पाठिराख्या मिळाल्या नाहीं, ही ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट होय. जुन्नरच्या जिल्हासभेची दृक्कीत आज दुसरीकडे दिली आहे. तिजकडे पहातां पांच सदाशे प्रतिनिधींत निम्म्याहून अधिक शेतकरी होते, हे वाचकांच्या ध्यानीं येईल. शेतकऱ्यांचा एवढा मोठा भरण सभेंत व सज्जेकट कमिटींत हजार असतांना नेमस्तांना त्यांत कोणीहि अनुयायी मिळूं नये याचा अर्थ काय? नेमस्तांचा कावा समजण्याइतकी व्यवहारदक्षता आमच्या शेतकरी वर्गांत आहे, हे त्यावरून सिद्ध होत नाहीं काय? दिल्लीच्या काँग्रेसने शेतकऱ्यांना फुकट घेण्याचा जो ठराव केल्या आहे तो पाहिजे तितक्यांना व पाहिजे त्यांना आंत घुसण्यासाठीं नाहीं. प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने निवडल्यास आणि गरिबीमुळे फुकट ध्यावें अशी शिफारस केल्यास एक हजार पावेतो 'किसान' प्रतिनिधींना फी माफ करण्यांत यावी, असें काँग्रेसचें म्हणणें आहे. जिल्हा परिषदेची फी थोडी, आणि जिल्हा सभेस निम्म्याहून अधिक प्रतिनिधी शेतकरी वर्गाचे येतात ही स्थिती ध्यानांत घेऊन पन्नासपेक्षां अधिक प्रतिनिधी फुकट घेण्याचें सज्जेकट कमिटीने सहाजिक नाकारलें. या पन्नासांना निवडण्याचा

व शिफारस करण्याचा एक तालुका काँग्रेस कमिटीकडे आला; आणि प्रत्येक तालुका काँग्रेस कमिटीकडे योग्य अशा पांच पांच शेतकऱ्यांची शिफारस करावी असे ठरले. काँग्रेसच्या ठरावांना अनुसरून ना. कामत यांच्या सूचनेचा अशा रीतीने संग्रह करण्यात आल्यामुळे कोणाहि काँग्रेस-भक्तास वाईट वाटण्यास, विलकुळ कारण राहिले नव्हते. पण गुंड सभागृहांत घुसवून सभेत व्यत्यय आणण्याच्या इराद्याने जुन्नरास गेलेल्यांचे समाधान त्यामुळे कसे होणार! आल्या हातचा हाहि याण फुकट जातो असे पाहून पुण्याच्या मवाळांना राग आला, आणि नंतर सन्नेक्ट कमिटीशिवाय जिल्हासभेच्या बैठकीत त्यांनी पाऊलहि ठेवले नाही. माटेंग्यूच्या कायद्या-संबंधाने राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांतील असमाधानकारक व निराशाजनक वगैरे शब्द काढून टाकून ना. सिहाचेहि आभार मानावे, मुलीचे सक्तीचे शिक्षण ह्याने नाही तर मुलांनाहि शिक्षण देऊ नये वगैरे वादाचे प्रश्न सन्नेक्ट कमिटीत मवाळांनी आणले होते; पण त्यांच्या कोणत्याहि प्रश्नांची डाळ शिजली नाही. जुन्नरच्या जिल्हा परिषदेने

राष्ट्रीय सभेचा कार्यक्रम

पसंत केला. आणि जिह्यांतील प्रश्नांचा विचारहि राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला अनुसरूनच केला. माटेंग्यूसाहेबांचा कायदा पास झाल्यापासून राष्ट्रीय सभेचा पक्ष आणि मवाळांचा पक्ष असे दोन पक्ष चोहोकडे ह्याले आहेत. नव्या कायद्याप्रमाणे मुंबईच्या व बरिष्ठ सरकारच्या कायदे-कौन्सिल-रांची निवडणूक येत्या सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्यांत व्हायचाची असल्यामुळे राष्ट्रीय सभेस असलेली लोकमताची अनुकूलता बरी चाईट होईल त्या तऱ्हेने कमी करण्याचा उद्योग मवाळांकडून सांगत होत आहे. जुन्नराच्या चेप्टाहि ह्या उद्योगांतीउच एक भाग होत. एखाद्या वटाखाली थोड्याश्या कावळ्यांचा

शिमगा करून लो. टिळक यांच्या नावाचा उद्धार येत्यानें राष्ट्रीय समेची छाप कमी होईल असें ह्या मवाळांना वाटलें एवढीच त्यांत शोचनीय गोष्ट होय. पण एका दृष्टीनें नेमस्तांच्या पुढाऱ्यांना हे ग्राम्य प्रकार टाळतां येण्यासारखें नाहींत. सप्टेंबर-ऑक्टोबरमधील निवडणुकीकरतां उमे रहाण्यास मवाळांचें हातापायांत स्वतःचें बळ नाहीं, तेव्हा त्यांना कोल्हापुरी तमासगिरांची मदत घेणें भाग आहे. या तमासगिरांनीं स्वतःप्रमाणें त्यांना रंगविल्यास त्याबद्दल मवाळांनीं कुरकुर करून कसें चालेल. ज्याच्या जोरावर उमे रहावयाचें त्याचा रंग आपल्या चेहऱ्यावर उमटून घेतलाच पाहिजे. असली ग्राम्य सोर्गे आणण्यांत जनलज्जेची जरी मवाळांना तिकीर नसली तरी अधिकारी काय म्हणतील 'याची काळजी मवाळांनीं नको कां बाळगावयाला ? पण मवाळांना तीहि धास्ती राहिलेली नाहीं. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेची लोकमतावरील छाप कमी करण्याच्या उद्योग नोकरशाहीच्या कांहीं अधिकाऱ्यांनीं चालविला असून माटेंग्यूसदेवांच्या बहाल केलेल्या देणगीवर पूर्णपणें खूप न होणें म्हणजे उपद्रव्यापीरणा करणें होय. आणि राष्ट्रीय समेच्या असल्या उपद्रव्यापी लोकांना निवडणुकींत निवडून देऊं नका अशा आशयाचें सरकारी छापल्यान्यांत इंग्रजी, भाषेंत छापलेलें सरकारी चिटोरे जिल्हापरिषदेंत वाटण्यांत आलें. ग्राम्य नाच नाचण्यांत मवाळांना नाचवतो कोण याचा खुलासा या चिटोन्यानें केला. 'बोलवितां धनि वेगळाचि' हे या चिटोन्यावरून ध्यानांत आलें. लोकांनीं संतुष्ट रहाण्यास आतां हरकत नाहीं आणि राष्ट्रीय समा उपद्रव्यापी आहे हे सिद्ध करण्यास मनरोसदेवांच्या ११० वर्षांपूर्वीच्या उद्गारावरोवरच कोल्हापुरांत पुष्कळ वर्षे राहिलेल्या एका न्वाईची साक्ष या पत्रकांत दिलेली आहे. सप्टेंबर-ऑक्टोबरच्या निवडणुकीं होऊन जाईल असें असली आणखीन

कित्येक चिंदोरी सरकारी टांकसाळींतून बाहेर पडतील आणि ह्या पत्रकांचा उपयोग झाल्य अशी चोंच; शिमगा नसतांदि, मवाळ पक्ष पुढील पांच सहा महिने मारीत सुटेल यांत संशय नाही. मवाळ, कोल्हापुरी तमासगीर व सरकारी पत्रकें या तिघांचा संगम जुन्नरास होऊन राष्ट्रीय पक्षास नीत करण्याकरतां जुन्नरास मोठी झटापट झाली. ह्या झटापटींत राष्ट्रीय समेचा पक्ष विजयी झाला. आणि निवडणुकीच्या विषयाचा प्रारंभ थी शिवछत्रपतींच्या जन्मस्थानीच झाला, हा राष्ट्रीय पक्षास निवडणुकीसंबंधानें शकुनच होय. राष्ट्रीय समेची मातब्बरी कमी करण्याचा यत्न मवाळांकडून व सरकारी पत्रकांकडून करण्यांत येईल तर त्यासंबंधानें निवडणुकीच्या वेळीं जपा, असा सर्वांना उपदेश लो. टिळक व अण्णसूय. गंगाधरराव देशपांडे ह्यांनी केला; आणि निरनिराळ्या समारंभांना जमलेल्या शेतकऱ्यांनाहि तो पूर्णोधानें पटला. राष्ट्रीय समेचा कर्षक शेतकरी वर्गास पटण्यासारखा आहे किंवा कसें हे जुन्नरास ठरवावयाचें होते. सदर प्रश्नाचा निकाल राष्ट्रीय पक्षास उत्तेजन देणारा झाला ही संतोषाची गोष्ट होय. माटिंग्यू-साहेबांनी जेवढें दिलें आहे तेवढेंहि आमच्या पदरांत न टाकण्यास नोकरशाही धडपड करील हें समजण्याइतका आमचा लोकसमूह चतुर आहे. बादशाही जाहीरनाम्यांतील बादशाही आज्ञेप्रमाणें नोकरशाहीस वागावयास स्वयल्याशिवाय स्वराज्याचें पूर्ण हक्क कधीहि लोकर मिळवयाचें नाहींत, हें समजण्याइतकी व्यवहारदक्षता सामान्य लोकांत लागीं आहे. नांवाच्या ग्रामपंचायती निर्माण करून खेड्यांतील बरांबर कर वसविण्याची संधी साधण्यापेक्षा ग्रामपंचायतींना घरपट्टी वसवण्याचा व आरोग्य राखण्याच्या हक्काबरोबरच गांवच्या जंगलाचें, गुरचराईचें, पीक पाण्याची पहाणी करून आणेवारी ठरविण्याचें आणि दिवाणी, फौजदारी ल्हान सदान खटले

चालविण्याचें हक्क असल्याशिवाय सोड्यापाड्यांतील पंचांना महत्त्व यावयाचें नाहीं, हें न समजण्याइतका भोळा शेतकरी महाराष्ट्रांत द्रवितच सांपडेल, लोकांना दारु नको आहे, आणि करांचाहि बोज अधिक वाढवून घेण्याची सोभांची इच्छा नाहीं. अशा स्थितींत सरकारी खात्यांत काटकसर करवून ते पैसे लोककल्याणाकडे खर्च करणारा पक्ष सोडून देऊन नोकरशाहीला 'जो हुकूम' करणारा व शेतकऱ्यांवर नवे कर लादणारा म्हाळ सामान्य जनसमूहाला कसा पसंत होईल. लोककल्याणाचे व नव्या करांचे प्रश्न जर समाधानकारक रीतीने सोडवावयाचे असले तर हिंदुस्थान सरकारचें बजेट व जकातीचें खातें लोकांचें हातीं पाहिजे, असें म्हणणाऱ्या पक्षाची सराशी जर या निवडणुकींत झाली नाहीं तर हकांब्याहि दृष्टीनें लोकांची फायवणूक होऊन शक्तिवाहेर नवें कर बसल्यानें पैशाब्याहि दृष्टीनें लोकांची नागवणूक होईल, अशी जुन्नरच्या जिल्हापरिषदेची दिकवणूक आहे.

० लोकमान्यांची शिकवणूक

१९२३-२४-२५

लोकमान्यांच्या अस्त्रिकाडे गेल्या आठवड्यांत सर्व हिंदुस्थानचें लक्ष वेधलें गेलें होतें आणि ठिकठिकाणच्या पुढाऱ्यांनीं लोकमान्यांच्या शिकवणी-संबंधानें आपापलीं मतें सभांतून व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध केलीं आहेत. यापैकी कांहीं मतें आजचे अंकांत दुसरीकडे दिलीं आहेत. चाळीस वर्षांपूर्वीचा हिंदुस्थान व आजचा हिंदुस्थान यांच्यांत मोठें अंतर पडलें असून राष्ट्रीय उद्योग उत्पन्न करण्याचा व तिला जोमांत आणण्याचा मान सर्व पुढाऱ्यांनीं मिळून लोकमान्यांना आज दिला आहे. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या अंतःकरणांत जी स्वदेशाभिमानाची, राष्ट्रीयत्वाची व आत्मविश्वासाची ज्योत् जळत होती तीच ज्योत् लोकमान्य टिळक यांच्याहि अंतःकरणांत अगदीं लहानपणापासून जळत होती. चाळीस वर्षांपूर्वी सरकारी नोकरी करून फायद्या वेळांत राज्यकर्त्यांनीं घालून दिलेल्या कित्याला अनुसरून देशहिताकडे लक्ष पुरविण्याचा प्रघात होता. ही रूढी कै. चिपळूणकर यांजवरीलर लो. टिळक यांनीं पार हुगास्त दिली. वरमहा तीस सवयांवर संसार चालवून त्यांनीं डेकन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळांची स्थापना त्यावेळीं केली. आपलें राष्ट्र एका काळीं मोठें होतें, तें तसेंच पुनः मोठें झाल्याबानून रशागर नाही, आणि तसें घडवून आणण्यास लागणारे गुणहि आज आमच्या अंगीं आहेत, हा मंत्र कै. चिपळूणकर यांनीं आपल्या सर्व लेखांत एकसारखा जरला आहे, हाच मंत्र लो. टिळक यांनीं आपल्या चाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक आयुष्यांत एकसारखा लोकांच्या पुढें ठेवला, व अनुसरानें सरा करून दाखविला आणि सर्व लोकांच्या हृदयीत पडेल एवढें

प्रत्यक्ष फळहि लोकांपुढें मांडून ते स्वर्गवासी झाले. कै. चिंमळूणकर
 पांचावरोवर नवीन हिंदुस्थान निर्माण करण्याचें जें पुण्यकर्म त्यांनीं आरं-
 भिलें तें स्वतःच्याच आयुष्यांत चाळीस वर्षांत त्यांनीं शेवटास नेलें. जुनी
 रुढी मोडली व नवी अंमलांत आली. देशकार्य करण्याची जुनी पद्धत नाम-
 शेष झाली, नवी जोरावची, ही नवी पद्धत जोरावत जाऊन तिचीं फळेंहि
 दूर अंतरावर कां होईनात प्रत्यक्ष दिसूं लागलीं. फळें दिसूं लागतांच
 लोकमान्यांचें आयुष्य संपलें. त्यांचा उपभोग घ्यावयाला ते राहिले नाहींत,
 किंबहुना त्याकरितां त्यांचें आयुष्य नव्हतेंच. जीं बीजें त्यांनीं चाळीस वर्षां-
 पूर्वी हिंदुस्थान या भूमीत पेरलीं त्या बीजांचीं रोवें जोमानें वाढीस लावण्या-
 पुरतेंच त्यांच्या आयुष्याचें कार्य विधात्यानें आललें होतें. परमेश्वरानें त्यांज-
 चर सोंपविलेलें काम त्यांनीं किती उत्तम रीतीनें पार पाडलें हें ज्यांना
 'पहावयाचें' असेल त्यांनीं लोकमान्यांसंबंधानें, सर्व हिंदुस्थानच्या सर्व पुढां-
 न्यांनीं काढलेले उद्गार अवश्य वाचावे. आज पृथ्वीतळावरील 'भार्यघोन'
 म्हणून समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांच्या वैभवाइतकें मोठें वैभव हिंदुस्थानाला
 एक वेळ होतें आणि त्या वैभवाला आजचा हतभागी हिंदुस्थान पुनः
 गांठल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी नुसती भावना असून काय उपयोग !
 ह्या भावनेप्रमाणें प्रत्यक्ष गोष्टी घडून येण्यास हिंदुस्थानांत जर शक्ति
 उत्पन्न झाली नाहीं तर ही भावना निरर्थकच होय ! एकट्यादुकट्याच्या
 किंवा शे-पन्नास लोकांच्या मनांत ही भावना उत्पन्न झाल्यानें शक्ति प्रादुर्भूत
 होत नसते. कुदरेच्या फेऱ्याला आणि परदेशाच्या सत्तेला जिच्या योगानें
 आळा बसेल एवढी मोठी शक्ति उत्पन्न झाली पाहिजे. ही शक्ति उत्पन्न
 करण्याकरितां ज्ञाना प्रकाशचे उद्योग करण्यास चाळीस वर्षांपूर्वी ज्यांनीं
 आरंभ केला, गेली चाळीस वर्षे अशाच प्रकारच्या उद्योगांत ज्यांनीं घाल-
 विली व जे आजहि त्या उद्योगांत आयुष्य घालवीत आहेत, त्या सर्वांचे

पुढारी लो. टिळक हे होते. निद्रित देशास जागे करणे, आणि योग्य दिशे-
कडे त्यांचे तोंड फिरवून जुरूरी शिंपासामग्री त्याजबरोबर देऊन त्याला
मार्ग आक्रमण करावयास शिकविणे ही कामगिरी अत्यंत दुर्घट आहे. लोक
जागेच होत नाहीत, जागे झाले तरी डोळे उघडीत नाहीत, डोळे उघडले
तरी नीट पहात नाहीत, पाहिले तरी हातपाय हालवीत नाहीत, उभे रहात
नाहीत; या सर्व क्रिया करण्यास लहान मुलास अत्यंत ममताळूपणाने, एक-
निष्ठेने आणि पुढील घोरपणाच्या विश्वासाने आई-व्याप्रमाणे शिकविते
त्याप्रमाणेच पुढाऱ्यांनी देशाला बाटीस लावावे लागते. आपले पूर्वज मोठे
होते आणि चिमुकले अर्भकहि त्याच मोठेपणास चढणार आहे, अशी दृढ-
निष्ठा जशी वीरमातेच्या अंगी असते, तशीच दृढनिष्ठा लोकमान्यांच्या
अंगी होती. आयुष्यभर त्यांनी जे पाळले ते या सत्याचे व्रत पाळले !
आपल्यांतलाच पुढारी सतीचे व्रत रक्तांत मिनलेल्या वीरमातेसारखा असावा
लागतो. लोकमान्य टिळक तसेच होते. नव्या नव्या जोमाचा हिंदुस्थान
त्यांनी जन्मास पातला आणि तो तादण्याच्या कल्याणप्रद अवस्थेच्या जवळ
आणून पोचविला; असे जे त्यांच्याबद्दल उद्गार काढण्यांत आले आहेत ते
अश्रुतः संरे आहेत. मातेचा स्वार्थत्याग त्यांच्या अंगी पूर्णपणे बिंबलेला
होता. ह्या स्वार्थत्यागाचा प्रवाद सर्व आयुष्यभर रोजच्याहि नित्यक्रमांत
एकसारखा वाहत होता. आपले शरीर जितके देशकार्यार्थ शिजविता येईल
तितके शिजविले पाहिजे, आणि लहानयोर, लाडगी किंवा सार्वजनिक, हरएक
प्रसंगी तीच वृत्ति कायम ठेवली पाहिजे, एरवी स्वार्थत्यागाचे बळ सर्व
देशाकडून गिरविले जावयाचे नाही, असे त्यांचे ठाम मत होते आणि
त्याप्रमाणे ते वागतहि होते.

निरंतर एकसारख्या वाढणाऱ्या या स्वार्थत्यागाचा प्रवाहाला वीरवृत्तीची
योग्य प्रसंगी बोट देण्यास लोकमान्य कधीहि चुकले नाहीत. सरकारी नोकरी

देशकार्याकडे वेधून घेण्यास पुरेसे झाले.

लोकमान्यांच्या अंगच्या या दोन मोठ्या सद्भावना होत. गजाननाचा व श्रीशिवाजी महाराजांचा महोत्सव व इतर राष्ट्रीय महोत्सव या सर्वांची सेवा ते सद्भावनें करीत असत. वरील दोन सद्भावना सर्व चळवळीच्या प्रसंगी त्यांना पूर्णपणे चळवळीत पडण्यास लावीत असत, या दोन सद्भावनांमुळेच खासगी संबंधांत त्यांचे चरित्र अत्यंत निष्कलंक झाले. सार्वजनिक यावीत लोकमान्यांचा द्वेष अत्यंत तीव्रपणे करणारांनाहि त्यांचे खासगी वर्तन पराकाष्ठेच्या निर्मलतेचें होतें अशीच कबुली द्यावी लागेल. खाजगी वर्तनास आणि सार्वजनिक चारित्र्यास असा नाही तसा डाग लावतां आला तर लावावा म्हणून ताईमहाराजांच्या खटल्याचें शुक्लकाष्ठ वारापंधरा वर्षे त्यांच्यामार्गे एकसारखें लावण्यांत आलें होतें. मंडालेच्या तुरुंगांतील सहा वर्षांच्या शिक्षेहूनहि ताईमहाराजांच्या खटल्याचा ताप त्यांना अधिक झाला. वीर पुरुष झाला तरी तो नेहमीच धनुष्यावर दोरी चढवून बसलेला नसतो. पण ताईमहाराजांच्या खटल्यांत त्यांना एकसारखे रणांगणावर शत्रूचे घाव सोशीत उभे रहावे लागले. १८९७ सालचा खटला आणि १९०८ सालचा खटला यांच्यांत जर ताईमहाराजांच्या आणि त्यांतूनच निघणाऱ्या चिरोलखादेवांच्या खटल्यांच्या यातनांची भर घातली तर चाळीस वर्षांच्या सार्वजनिक स्वरूपाच्या आयुष्यांत शत्रूच्या यागांनीं स्वतः जर्जर होत असतांना याग लाव व सोड, अशी लढाई लढण्यांत बीस वर्षे बळवंतरावजींनीं घालविलीं असें म्हणगे भाग येतें. चाळीस वर्षांच्या दिशेबाज रात्री वजा केव्हा, तर प्रत्यक्ष सूर्यादि बीस वर्षांहून अधिक काम पडत नाही. असल्या स्वार्थत्यागी लढवण्या सर्व हिंदुस्थानास जागृत करण्यास पुढें आला, हें हिंदुस्थानचें परम भाग्य होय !

हिंदुस्थानच्या अभ्युदयाकरितां गेल्या-चाळीस वर्षांत सूर्यासारखी त्यांनीं मेहनत केली आहे, एवढेंच नव्हे तर “या निशा सर्वभूतानां, तस्यां जागर्ति संयमी” या न्यायानें निरनिराळ्या लंडायांमधला विसाव्याचा काळहि त्यांनीं देशकार्याकडेच खर्च केला, चाळीस वर्षांत वीस वर्षे लौकिक सूर्य निजतो; तो निजण्याची वेळहि लोकमान्यांनीं जागून काढली. रणभूमीपासून जबर-दस्तीनें सरकारनें त्यांना नेऊन मंडालेंत सहा वर्षे कोडून ठेवले; तेथेहि त्यांच्या अंतःकरणानें व बुद्धीनें विसावा घेतला नाही. गीतारहस्यासारखा अलौकिक ग्रंथ असल्या रात्रीच्या समयी रात्रीचा दिवस करून त्यांनीं लिहून काढला, झगडण्याच्या उद्योगाला विसावा म्हणजे तरवशानाचें मनन होय, असें ते नेहमीं म्हणत असत, वेद, वेदांगें, इतिहास व पुराणें यांचा अभ्यास, अंगीकृत कार्यांत घ्यावयास लागणारा विसावा म्हणून ते करीत असत, निम्मा काळ त्यांचा झगडण्यांत गेला आणि निम्मा काळ शनाच्या चिंतनांत गेला, त्यांना आळस माहीतच नव्हता. लहान मुलें खेळण्यांत जशीं गर्क असतात, तसे ते लढाई चालू असली म्हणजे एकसारखे उद्योगांत गर्क असत; आणि मध्ये मध्ये सृष्टिनियमाप्रमाणें लढाई थांबली म्हणजे तत्त्वचिंतनांत ते काळ घालवीत, त्यांचें लढणें त्या त्या वेळेपुरतें आणि त्यापुढच्या वेळेस योग्य तें घळण देण्यापुरतें होतें, असलें लढणें राष्ट्राच्या इतिहासातील निरनिराळे दुवे होत ! हे दुवे मागच्या परंपरेला चिकटलेले असतात आणि पुढच्याहि परंपरेला प्रसर्जीत असतात. पण प्रत्येक दुवा, प्रत्येक लढाई, त्या त्या काळापुरतीच मुख्यत्वेन असते. दुव्यांना मागच्या परंपरेशी संलग्न होण्याचें जें सामर्थ्य येतें तें तत्त्वविनारांच्या चिंतनानें; या दुव्यांना पुढील अभ्युदय उत्पन्न करता येतो तो परमेश्वरी स्वरूपाच्या मननानें ! लो. टिळक यांचें चांग्ले भूतकाल्याला व्यापून पुढील इतिहासावर पसरलेलें दिसत आहे. ह्याचें कारण तत्त्वज्ञानाचा निदिध्यास लढत असतानाहि करीत राहण्याइतकी

परमेश्वरी भक्ति त्यांच्या अंतःकरणांत अखंड वसत होती हेच होय ! गीतारहस्य हे पुस्तक त्या भक्तीचें फळ होय ! हिंदुस्थानच्या अभ्युदयाची गोड फळे उपभोगण्याचा काळ आल्यावर त्यांच्या चरित्रांतील लढाया आजच्याइतक्या प्राधान्येकरून लोकांच्या नजरेपुढे उभ्या रहाणार नाहीत !! कालाच्या ओघाने त्या लढाया विसरून जाण्याचेहि दिवस हिंदुस्थानास येतील; पण तशा त्या वेळीं देखील 'गीतारहस्य' कोणीहि विसरूं शकणार नाही! पिढ्यान्पिढ्यांना वळण देणाऱ्या लढायांत लोकमान्यांच्या राजकीय झगड्यांची गणना होईल, पण चारचारशें, पांचपांचशें वर्षांच्या तत्त्वज्ञानाची शिंदोरी सर्व राष्ट्रांला पुरते, तसलें कर्मयोगाचें तत्त्वज्ञान लोकमान्यांनीं गीतारहस्यांत लोकांच्या पुढे मांडलें आहे. राष्ट्रीय जीवनाला, राष्ट्रीय सद्भावाला, राष्ट्रीय स्वार्थत्यागाला आणि राष्ट्रीय वीरवृत्तीला सर्व काळी व सर्व स्थळीं पाठिरावें होणारें तत्त्वज्ञान नव्या हिंदुस्थानास पाहिजे होतें. स्वतः तसा अनुभव घेऊन आरत्या चरित्राची शिकवणूक लोकमान्यांनीं गीतारहस्यांत लिहून ठेवली आहे. गीतारहस्यांतील शिकवणुकीला उदाहरणादाखल त्यांचें चरित्र आहे. आधी केले मग सांगितले, असा त्या दोहोंचा परस्परनिकट संबंध असल्याने त्यांचें चरित्र व शिकवणूक यांत विलकूल अंतर नाही.

• स्वतः संवधानें.

लोकमान्य टिळक पब्लिशिंग कंपनीचे हे रोजचे दैनिक पत्र आज घाच. कांची प्रथम भेट घेत आहे. कै. बाळ गंगाधर टिळक यांना गुरुस्थानी मानणाऱ्या मंडळींना मुंबईस टिळक पक्षाचें रोजचें वर्तमानपत्र असावें अशी उत्कट इच्छा झाल्यामुळे लोकमान्य टिळक पब्लिशिंग कंपनी स्थापण्यांत आली आणि आपल्या पुढाऱ्याचें नित्यस्मरण घडावें म्हणून या दैनिकास 'लोकमान्य' हें नांव ठेवण्यांत आलें. स्वराज्य हें ध्येय पुढें ठेवून कै. बाळ गंगाधर टिळक यांनी आपल्या सर्व चळवळी चालविल्या होत्या. त्यांच्या राजकीय चळवळीचा आत्मा स्वराज्य होता. राजकीय चळवळ चालवीत असतांना त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत व प्रत्येक पावलांत स्वराज्य दृष्टीस पडत होतें. राजकीय चळवळीशिवाय ऐतिहासिक, औद्योगिक, सामाजिक व धार्मिक ज्या ज्या बाबींत त्यांनी मन घातलें त्या त्या बाबींकडे त्यांनी स्वराज्याच्याच दृष्टीने पाहिलें. पंचांग संशोधनाचें काम असो, महाभारताचा काळ ठरविण्याचें काम असो, किंवा वेदांतील ऋचांचा अर्थ लावण्याचें काम असो, सर्व लहान थोर नद्यांचे ओघ अखेर स्वराज्याच्या सागराला कसे जाऊन मिळतील याविषयीची काळजी ते रात्रंदिवस यदात असत. संसारांतील हरएक प्रकारच्या उद्योगांना व पराक्रमांना उचलून धरणारें तत्वज्ञान राष्ट्रांमध्ये प्रचलित असल्याशिवाय स्वराज्याच्या उच्च पदवीला कोणतेहि राष्ट्र चढूं शकत नाही. मारतभूमीच्या स्वराज्याची ठभारणी व जोपासना नीट द्यावी म्हणून गीतारहस्यासारखें तत्वज्ञानाचें पुस्तक लोकमान्यांनी लिहिलें. वाळण्याची सेवा अगो, किंवा तात्त्विक सिद्धांत

स्थापण्याचा उद्योग असो, स्वराज्याच्या अचल तान्याकडे पाहून लोकमान्य टिळक नेहमी आपल्या बुद्धीला चलन देत असत. जेथे स्वराज्याचा संबंध येत नसे तेथे त्यांची बुद्धि विलकुल हालचाल करीत नसे. स्वराज्याशिवाय इतर सर्व बाबीसंबंधाने असहकारिता स्वीकारावयाची असा त्यांच्या बुद्धीचा स्वाभाविक बागा होता. स्वराज्यासंबंधाच्या कामांत अडथळे आले म्हणजे त्यांना अधिक स्फुरण चढत असे; आणि ते अडथळे दूर करतांना नाना प्रकारचे जे क्लेश त्यांना सोसावे लागत ते क्लेश मुखविलासाप्रमाणे ते मोठ्या होसेने सोशीत, अशी त्यांच्या बुद्धीची ठेवण होती. बुद्धीच्या असल्या रचनेलाच अनन्यभक्ती असे म्हणतात. स्वराज्याविषयीची अनन्य भक्ति आमच्यासारख्या त्यांच्या शिष्यांच्या अंगी त्रितकी असावयाला पाहिजे. त्रितकी नाही हे आम्ही ओळखून आहो. तथापि लोकमान्यांचे नित्यस्मरण घडवें म्हणून जे नांव आम्ही धारण केले आहे ते नांव आमच्यातील न्यून भरून काढण्यास समर्थ आहे, असा आमचा पूर्ण भरंवसा आहे. प्रत्यक्ष सद्ब्यासाने जे घडून आले नाही ते नामसंकीर्तनाने घडून येऊ शकते असा जो भक्तिमार्गाचा सिद्धांत आहे, त्याच सिद्धांतावर भार टाकून कै. शळ गंगाधर टिळक यांच्या स्वराज्याचे उद्योगास हातभार लावण्यास आम्ही प्रवृत्त झालो आहो.

कै. शळ गंगाधर टिळक यांचे स्वभावसिद्ध आचरण होते त्याच आचरणाचा उपदेश सांप्रतच्या स्वराज्याच्या चळवळीच्या वेळी महात्मा गांधी आचारवृद्धांना करीत आहेत. महात्मा गांधी यांच्या अहहकारितेच्या चळवळीचा उगम लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या कारकीर्दीतील सैतानी कृत्यांमधून झाला आहे. सदर सैतानी कृत्यांचा हंका सर्व जगभर जोरजोराने महात्मा गांधी यांनी वात्रवित्यामुळे लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना काळे तोंट करून हिंदुस्थानचा किनारा सोडावा लागला. हिंदुस्थानच्या लोकांप्रमाणे इंग्लंडच्याहि लोकांना लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची कारकीर्द एकदांची संपली म्हणून हायसे वाटले

असेल यांत शंका नाही. मावळत्या लाटसाहेबांचे गुणानुवाद हिंदुस्थानातील अँग्लो-इंडियन पत्रांनी नीटसे गाईले नाहीत, आणि जे घोडे गाइले ते फचरत वेसूर आवाजाने खाली मान घालून गाइले. इंग्लंडच्याहि पत्रांनी कशीकशी संभावना मावळत्या लाटसाहेबांची केली; या लाटसाहेबांचे अस्नास जाण्याचे दिवस जसजसे जवळ येत चालले तसतशी अधिक फाळजी मवीन लाटसाहेब नेमण्यासंबंधाने विलायतच्या मंत्रिमंडळाला पडली. महात्मा गांधी ज्याच्या कारकीर्दीला सैतानी कारकीर्द म्हणू शकणार नाहीत, अमलाच नवा लाटसाहेब हिंदुस्थानकडे पाठविला पाहिजे. असे महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीने विलायतच्या मंत्रिमंडळाला पूर्णपणे पटविले. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची परंपरा कशी तरी तोडली पाहिजे या एका बुद्धीने निरनिराळ्या मुत्सद्यांची योजना मंत्रिमंडळाने मनातल्या मनात करून पाहिली. यांच्याच मुत्सद्यांची परीक्षा जाहली, पण ते सर्व लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या संप्रदायाचे-उघड किंवा प्रच्छन्न, जवळचे किंवा उघाचे-नातेवाईकच दिसून आले. हिंदुस्थानच्या लाटसाहेबांच्या जागी लॉर्ड चेम्सफर्ड यांचे फूळ दृष्टीस पडताच कामा नये या हद्दने नवीन मनुष्य सोपून फाढावा लागल्यामुळे लॉर्ड रेडिंग यांची नेमणूक होण्यास उशीर लागला. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या परंपरेला निपुत्रिक बनवून हिंदुस्थानातून त्यांना वाहेर मंत्रिमंडळाने फाटले आहे, अशा लॉर्ड रेडिंग यांच्या नेमणुकीचा खरा अर्थ आहे. निपुत्रिकाचा संप्रदाय नरकांत जात असतो या म्हणीप्रमाणे महात्मा गांधी यांच्या चळवळीने अग्राही जरी लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना समुद्रात टाकिले नाही तरी, त्यांचे पुरे दिवस भरल्यावर समुद्राऐवजी नरकांत टाकलेले असे म्हणणे भाग येते. लॉर्ड चेम्सफर्ड यांची परंपरा विच्छिन्न करणारा नवा लाटसाहेब हिंदुस्थानच्या गादीवर बसण्याचे मुमारासच 'लोकमान्य' पत्र आपल्या जीवनप्रमाण आरंभ करीत असल्यामुळे, लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या कारकीर्दीच्या शेवटच्या दोन तीन महिन्यांत जन्म जतांना ज्या लाथा स्वराज्य-

रेडिंग यांच्यापुढे मांडणार आहे. एकीकडे स्वतः १४४ अ व १२४ अ, हीं दोन शस्त्रे हातांत घेऊन नोकरशाही स्वराज्यावर हल्ला चढविणार आहे आणि त्याच वेळीं नव्या लाटसरदेवानें स्वतःची पाठ थोपटावी म्हणून स्वराज्याची चळवळ मारामारीच्या थरावर आली आहे अशा तऱ्हेच्या उलटया बोवा मारण्यांत येणार आहेत. लॉर्ड रेडिंग यांना पूर्वीची ओळख नाही, आणि बऱ्याच सहवासानें जी प्रेमदृष्टि उत्पन्न होऊं शकते ती सहवासहि नाही. उलट हिंदुस्थानाकडून स्वतःच्या उत्पन्नापैकी निम्म्याहून अधिक रक्कम म्हणजे दरलाल पन्नास साठ कोट रुपये लष्करी कामाकडे खर्च करविण्याची जबाबदारी डोक्यावर घेऊन ते आले आहेत. ही जबाबदारी म्हणजे एक प्रकारचा लोभ होय. हा लोभ ज्याला सुटला नाही त्याच्या हातून कनबाळूपणाच्या न्यायदृष्टीने हिंदुस्थानचें हित होणार नाही. कोणाहि व्हाइसरॉयवर ही जबाबदारी राहणारच. पन्नास साठ कोट रुपये दरसाल गरीब हिंदुस्थानाकडून लष्करी खाल्याकडे खर्च करावयास लावण्याची जबाबदारी म्हणजे एकप्रकारचें पापाचें गांठोडेंच होय. हा पापाचा घडा फोडण्यास नोकरशाही तयार नाही. मवाळांचा पक्षहि हे पापाचे घडे ज्या गुच्यांत ठेवलेले आहेत, त्या गुच्यांतील दारू यथेच्छ पिऊन स्वतःस धन्य मानण्यास तयार जाइला आहे. हे गुच्यांतील घडे फोडले जातात की काय अशी काळजी रात्रंदिवस मन्तेदारांना वाटत आहे, आणि हाच लष्करी खर्चाच्या पापाचा घडा शाब्द ठेवण्याची जबाबदारी लाट-गादेवांवर असल्यामुळें दडपशाहीची लाट लॉर्ड रेडिंग यांच्या कारकीर्दीत खात्रीनें मार्गे निरेल, असें म्हणतां येत नाही. तथापि सर्व हिंदुस्थानची समस्त ओळख करून घेतल्याशिवाय लॉर्ड रेडिंग आपलें धोरण मुकर ठरविणार नसल्यामुळें दोन तीन महिने दडपशाहीस विशेष हांलचाल करतां येणार नाही हे उघड आहे. दडपशाहीनें महात्मा गांधी यांच्या चळवळीवर फेवेली ही मोदीम कांही काळ भरकून राहणार असल्यामुळें महात्मा गांधी

हेहि द्रव्यवळ, मनुष्यवळ व बुद्धिवळ आपल्या बाजूने अधिक गोळा करण्यांत स्वराज्याच्या चळवळीचे पुढील दोन तीन महिने घालविणार आहेत. वेशवाडा येथे भरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने 'टिळक स्वराज्य फंडास' एक कोट रुपये गोळा करण्याचा, राष्ट्रीय समेच्या तत्त्वांना मान्यता देणाऱ्यांची संख्या एक कोटीपर्यंत वाढविण्याचा आणि स्वदेशीच्या प्रताची अखंड जागृति ठेवण्याकरितां सतत फिरत राहणाऱ्या वीस लाख सुताच्या चक्राचा फैलाव करण्याचा ठराव, एक आठवड्यापूर्वी पास केला. त्या ठरावाच्या अंमल बजावणीस, सत्याग्रहाच्या सांप्रतच्या आठवड्यांत मुंबई शहरांत गेल्या बुधवारपासून सुरवात झाली असून, या पर्वणीच्या मध्यकालाचे पूर्णावस्थेचे वेळीं पाडव्याचे मुहूर्तावर आम्ही आमच्या वाचकांस लोकमान्य टिळकांचा स्वराज्याचा मंत्र सांगत आहों. द्रव्यवळ व मनुष्यवळ गोळा करून स्वदेशीच्या प्रताची वारंवार आठवण करून देणें हें तर आमचें जन्मसिद्ध काम आहेच, पण लार्ड रीडिंग हे नोकरशाहीच्या जाळ्यांत सांठून कन-वाळूपणानें न्याय देण्याच्या आपल्या प्रतापासून जर भ्रष्ट झाले तर दोन चार महिन्यांनीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावाला अनुसरून दडपशाहीच्या मोहिमेस अधिक नेटानें व दृढनिश्चयानें तोंड देणें स्वराज्यवाद्यांना माग पटणार आहे. द्रव्यवळ, मनुष्यवळ व बुद्धिवळ एक गट्टा करण्याचें काम असो किंवा नोकरशाहीचीं क्षगडण्याचें काम असो, गुप्तस्थानी असलेल्या लोकमान्य टिळकांचें चरित्र टोळ्यापुढें ठेवून, लोकांचा संसार नेटका व्हावा म्हणून त्यांनीं सोसलेल्या कारागृहवाणसारख्या तपश्चर्येनें उद्दीप्त होणारी राष्ट्रभक्ति नीट जागीं ठेवून, आणि त्यांच्या परिपक्व उपदेशांतील सम-बुद्धीला आमचें पाऊल वांकडे न पडण्यावद्दल नमन करून, त्यांनीं दाख-रितेल्या स्वराज्याचा मार्ग त्यांच्या सांप्रदायास शोभेल अशा रीतीनें चोगाळ-ण्यास त्यांच्याच नांवाचें हे दैनिक पण कधींदि कमी करणार नाही.

* खुद्द टिळकांचेच उद्धार

टिळक जिवंत असते तर त्यांनी महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीस सर्वतोपरी उचलून धरलें नसतें, असें म्हणणारा एक पक्ष आहे, व या पक्षाची मदत एका गोष्टीवर मुख्यपणें अवलंबून आहे. ती गोष्ट म्हणजे नव्या कायदेकौन्सिलांत राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी निवडून जाण्याकरितां टिळकांनीं मरणापूर्वी दोन तीन महिने चालविलेली तयारी ही होय. ज्याअर्थी टिळकांनीं अशी तयारी केली होती त्याअर्थी टिळकांच्या राष्ट्रीय पक्षानें, कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या ठरावानंतरहि आपण काँग्रेसमधील अल्पसंख्यांक पक्ष असें समजून, काँग्रेस न सोडतां, कायदेकौन्सिलच्या जागांकरितां उमेदवार म्हणून चिकाटीनें व दृढ निश्चयानें पुढें जावयास पाहिजे होतें; तसें ज्याअर्थी या पक्षानें केले नाहीं त्याअर्थी टिळकांच्या अनुयायांत टिळकांचा दृढ निश्चय, टिळकांची घडाटी व टिळकांचे कर्तृत्व नाहीं असें सिद्ध होतें, आणि नालायकांनीं भरलेल्या टिळकांच्या अनुयायांचा पक्ष कमकुवत ठरून लोकांच्या विश्वासास अयोग्य होतो. पूर्वपक्ष हा असा झाला. आमच्या मतें हा दोषारोप गोंटा आहे; केवळ मतारबुद्धीनें घेलेला आहे; आणि टिळकांच्या अनुयायांनीं महात्मा गांधी यांना मदत न करून राष्ट्रीय कार्यास विन्या घालावा असला नीचपणाचा हेतु या दोषारोपाच्या बुढारी आहे. टिळकांनीं निवडणुकीच्या वेळच्या मोठ्या उद्योगाची उभारणी मृत्युपूर्वी दोन तीन महिने एकसारखी चालविली होती, यांत संशय नाहीं. जुन्नर येथें भरलेल्या पुण्याच्या जिल्हा मनेच्या वेळी आणि सोलापूरच्या प्रांतिक मनेच्या वेळी

मयाळपक्षानें निर्लज्जपणानें जो वखेडा केला तो वखेडा टिळकांच्या सदर उद्योगामुळें चिडून जाऊनच केला, हें महाराष्ट्रांत सर्वांना माहीतच आहे. टिळकांनीं राष्ट्रीय पक्षाचें वर्चस्व नव्या कायदेकौन्सिलांत मताधिक्यानें व्हावें याबद्दल जारीनें तयारी चालविली होती, हें खरें आहे. पण तेवढ्यावरून कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या ठरावानंतर टिळक स्वतः कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीच्या खटपटींतच निमग्न राहिले असते, असें जें अनुमान काढण्यांत येतें तें मात्र खोटें आहे. टिळकांच्या खुद्द तयारींत, त्यांच्या विचारसरणींत आणि पूर्वचरित्रांत असलें अनुमान काढण्यास आधार नाही. तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनें ही गोष्ट शाबीत करण्यापूर्वी खुद्द टिळकांच्या उद्गारांचा असें ग्दणणारांस कितपत आधार आहे, हें पाहिलें पाहिजे. असहकारितेच्या चळवळीसंबंधानें बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं बोलतांना व इतर प्रसंगीं अमिप्राय देतांना, माझे सर्व आयुष्य असहकारितेच्या तत्त्वानें व्यापलेलें आहे, अशा तऱ्हेचे स्पष्ट उद्गार टिळकांनीं काढलेले आहेत. महात्मा गांधी टिळकांच्या मृत्यूपूर्वी पंधरा दिवस टिळकांशीं बोलत असतांना टिळकांनीं स्वच्छपणानें व मोठ्ठ्या मनानें महात्माजींना सुचविलें होतें की, तुमच्या चळवळीचीं तत्त्वे मला पूर्णपणें मान्य असून या चळवळीनें हिंदुस्थानचें खरेंखुरें कल्याण होईल हेहि मला कबूल आहे. पण लोकांकडून या तत्त्वाचें आचरण होणें अवघड असल्यामुळें आपण जर तसें करूं शकलां तरच यशाचे वाटे-करी व्हाल. असहकारितेची तपश्चर्या अत्यावकाशांत लोकांच्या हातून पार पडेल किंवा नाही याविषयी टिळकांच्या मनांत संदेह होता, हें बरील उद्गारां-वरून स्पष्ट होतें. पण संदेह होऊ एवढ्यानुज्ञें त्यांनीं लोकांना असहका-रितेचीं तत्त्वे उच्चरण्यास सांगितले नसतें, असें सुद्धीच म्हणतां येत नाही. अपेक्षे येईल म्हणून खबरदारी घेणें व सतत उद्योग करणें हा भाग निराळा, आणि अपेक्षाचा संभव आहे म्हणून उद्योगाची दिशा निरविणें हा भाग

निराळा. यश किंवा आयश याविषयी आसक्ति न ठेवता आज नाही उद्यां, एक वर्षांत नाही दोन वर्षांत, एक मिनीत नाही दोन चार मिनिटांत यश येईलच येईल, अशा हट्ट भावनेनें व श्रद्धेनें करीत असलेल्या उद्योगाच्या मनोवृत्तीस चिकाटी असें म्हणतात, आणि टिळक तर असल्या चिकाटीचे मूर्तिमंत पुतळाच होते. तेव्हां महात्मा गांधींच्या अगृहकारितेच्या चळवळीत पूर्ण स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठीं जितक्या देशभक्तांनीं मनोभावानें पटावयास पाहिजे, तितक्या देशभक्तांची संख्या वर्ष दोन वर्षांच्या अवधीत भरणार नाही या शंकेनुळें टिळकांनीं माघार घेतली असती, असें मुळींच संभवत नाही. असें म्हणणें म्हणजे टिळक टिळक नव्हते, अशा तऱ्हेची टिळकांची निंदाच करणें होय. वर्तन, उद्गार व त्यापासून निघणारी अनुमानें या बाबी एका वाजूस ठेविल्या तरी शेवटच्या २१४ आठवड्यांतील टिळकांचें वर्तन व उद्गार हे विशेष महत्त्वाचे आहेत. महात्मा गांधी यांजपाशीं मृत्यूपूर्वी, दोन आठवडेच आधीं, टिळकांनीं काढलेले उद्गार वर दिलेच आहेत. याच सुमारास कलकत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान आणन स्वीकाराल का, अशा प्रकारचा प्रश्न खासगीपत्रानें बंगालचे बॅ. दास यांनीं टिळकांना केला होता. दोन्ही वाजूंनीं २१४ दिवस वरीच चर्चा होऊन टिळकांनीं अखेरोस कळकत्त्याच्या जादा काँग्रेसचें अध्यक्षपद आपणाला नको, असें बंगाल्यास कळविलें होतें. हा निकाल बंगाल्यांत कळविल्यानंतर पुणें सोडून मुंबईस यावयाच्या शेवटल्या दिवशीं सकाळीं प्रस्तुत लेखकाची व टिळकांची गांठ तास दोन तास पडली होती. त्यावेळीं झालेली चर्चा दोघांच्या आपुण्यांतील शेवटचीच चर्चा होय, असें कोणासहि घाटलें नव्हतें.

“मी आज मुंबईस जात आहे आणि तुम्हांस सांगलीस जावयाचें आहे, तेव्हां घटकाभर कांहीं गोष्टींचा खल करूं या,” असें म्हणून टिळकांनीं या भाषणास सुरवात केली होती. कळकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान न

स्वीकारण्यांत आपण कोणचें राजकीय धोरण नजरेपुढें ठेविलें आहे, हें त्यांनी त्या प्रसंगी विशद करून सांगितलें. “महात्मा गांधी यांची असहकारितेची तत्वे कोणाहि विचारी पुरुषास अमान्य होण्यासारखी नाहींत. तथापि निरनिराळ्या व्यवसायांच्या आणि दर्जांच्या लोकांत तीं निरनिराळ्या प्रमाणांत अंमलांत येण्याचा संभव असल्यामुळे या प्रमाणांच्या भेदाला अनुसरून कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेत २।४ तट दृष्टीस पडल्यावांचून राहणार नाहींत; आणि कदाचित् या तटांमुळे कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेचे २।३ तुकडे होण्याचा संभव आहे. हे तुकडे होऊं नयेत म्हणून त्यावेळीं मोठ्या जोराची खटपट करावी लागेल आणि निरनिराळ्या पक्षांना राष्ट्रीयसमेच्या ४।५ वर्षे संघटित झालेल्या राजकीय शक्तींत कमीपणा आणूं नका, असें आग्रहपूर्वक सांगून राष्ट्रीय समेची शक्ति या नात्याची जूट कायम ठेवण्याचा उद्योग मला करावा लागेल. निरनिराळ्या तटांची ही तोंडमिळवणी तडजोडीने व मोळवणानें मला करता यावी म्हणून मी अध्यक्षपद स्वीकारलें नाहीं. मयाळ तिघून गेल्यानंतर राष्ट्रीय समेत पुन्हां दुसरा भंग होण्याची ही वेळ असल्यामुळे राष्ट्रीय समेची शक्ति कमी न होऊं देण्याचें काम अध्यक्षांच्या मानाहून मला अधिक महत्त्वाचें वाटत आहे. राष्ट्रीय समेत मतभेद असले तरी राष्ट्रीय समेच्या हद्दीच्या अनुयायांनीं एकोप्यानें वागूनच नोकरशाहीशीं झुंजलें पाहिजे. एरवीं स्वराज्याचें पाऊल पुढें पडणार नाहीं. मी कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारित नाहीं याचें कारण हा असला एकोपा राखण्यास माझा उपयोग अधिक होईल, असेंच मला वाटत आहे. कोणत्याहि एका मताचा अभिमान मी या वेळीं धरतो कामा नये; आणि राष्ट्रीय समेचे सर्व अनुयायी एका मार्गानें वागतील, अशी खबरदारी घेणें या प्रसंगीं मला अधिक कल्याणप्रद वाटत आहे.” अध्यक्षस्थान नको म्हणणाऱ्या वेळचे टिळकांचे बरील विचार ज्यांना ज्यांना माहीत आहेत

घोटाला भुलून पूर्ण स्वराज्याची मागणी न करतां अर्धवट तडजोडीला पुढान्यांवरील प्रेमानुळे अनुयायी तयार होतील अशी मला भीति वाटत आहे. कांहीं कमकुवत लोक तर असल्या बोलण्याचालण्याच्या वेळीं अगदीं थोडक्यावरच खूप होतील, आणि पुढान्यांना सोडविण्याकरितां आम्हीं असें केलें असा बहाणा करून आपल्या बुद्धीचा दुर्बलपणा झाकूं लागतील. तसें होऊं नये अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. दुर्बलपणानें विलकुल कमी माप घेतां कामा नये. पुरें माप पदरांत न पडण्यास माझी अटक कदाचित् कारणीभूत होण्याचा संभव मला दिसत असल्यामुळे ती मी टाळूं पहात आहे.”

तशा प्रसंगीं हिंदुस्थानांत अटकेंतच आपण असल्यावर आपणाशीच तडजोडीचीं बोलणें चालणें करण्यास नोकरशाहीला ठीक पडणार नाहीं काय, असा प्रश्न विचारला असतां टिळकांनीं स्वच्छ सांगितलें कीं, “माझ्याशीं सलोख्याचें बोलणें नोकरशाही कधींहि बोलणार नाहीं. माझें पूर्वचरित्र असेंच आहे कीं, असलें बोलणें नोकरशाही माझ्याशीं कधीं काळीं बोलेल असें कोणीहि मनांत आणूं नये. ज्याच्या मनांत असें येईल त्याला मनुष्यस्वभाव समजत नाहीं असें मी म्हणेन. असल्या कामास माझा हा देह पूर्वचरित्रामुळे आतां निरुपयोगी झाला आहे. किंवाहना मी सल्लामसलतींत आहे असें पाहून दहादहानें नोकरशाही प्रसंग आला असतांहि असल्या बोलण्या चालण्यापासून पराङ्मुख होईल. तेव्हां तें काम आपल्या नशीबी असणें शक्य नाहीं असें समजूनच, अटकेंतून सोडविण्याच्या मोहास अनुयायी बळी पडूं नयेत म्हणून, महात्मा गांधी यांची चळवळ जोरावर आल्यावर मला हिंदुस्थान सोडून बाहेर जाणें भाग आहे. ही चळवळ जोरावर येईल आणि नोकरशाहीला स्वराज्याचें बोलणें लोकांशीं बोलण्यास भाग पाडील, असें मला स्पष्ट दिसत आहे. तसला तो प्रसंग समीप आल्यानंतर सलोख्याच्या वाटावाटीचे वेळीं हिंदुस्थानास माझा उपयोग कांहीहि नाही, हें मी ओळखून-

आहे. येथे काम नाही तर येथे रहा तरी कशाला ? उलट अटकेंत पडून अपुरे माप हिंदुस्थानच्या पदरांत पडण्यास पर्यायाने मी कारणीभूत होण्याची मला भीति वाटत आहे. म्हणून कांही महिन्यांनी हिंदुस्थानांतून बाहेर जाण्याच्या विचारांत मी आहे.” तास दोन तास चाललेल्या संभारणांतील वरील महत्त्वाचे मुद्दे आज आम्ही वाचकांपुढे मांडले आहेत. टिळक जिवंत असते तर कसे वागले असते, यासंबंधाचे खुद्द टिळकांचे मनोगत वरील उद्धारांत असल्यामुळे त्याचा विचार आमचे वाचक शांतपणे करून महात्मा गांधी यांना पूर्ण मदत करतील, व हल्लींच्या चळवळीत टिळकांना दिसलेल्या स्वराज्याचे पूर्ण मार हिंदुस्थानच्या पदरांत टाकतील, अशी आम्हांस आशा आहे.

—*

—

• टिळक आणि मुसलमान

पूर्वीचा जुना श्रीगणपति-महोत्सव पुण्यांत व महाराष्ट्रांत चोहोकडे मोठ्या प्रमाणावर करण्यास सुरुवात झाल्यावर टिळकांच्याकडे त्या उत्सवाचे नेतृत्व साहजिकपणे आले. त्यामुळे टिळकांवर त्यांच्या प्रतिस्पर्धींनी असा आरोप ठेवला की, टिळक हे मुसलमानांचे द्वेष्ये असून मुसलमानांच्या विपरीता द्वेष समाजांत नेहमी जागृत ठेवण्यासाठी टिळकांनी हा हिंदूंचा महोत्सव सुरू केला. हा आरोप मूर्खणाचा आहे, असे मुसलमानांच्या ध्यानांत लयकरच आले; आणि तेव्हापासून टिळकांचा व मुसलमानी 'पुढान्यांचा' केव्हा जुळत चालला, यरील आरोप मुसलमानांच्या पुढान्यांकडून करण्यांत आलेला नव्हता, हिंदी स्वराज्याच्या आड येणाऱ्या नोकरशाहीच्या काही अँग्लो-इंडियन पत्रांनी हा आरोप केलेला होता. संमतिशिलाच्या कायद्याच्या वेळी टिळकांनी हिंदु समाजाचा पक्ष उचलला होता, आणि पुढे श्रीगणपतिमहोत्सव सुरू झाल्यावर त्या उत्सवासंबंधाने जे शानसत्र सुरू झाले, त्या शानसत्रांत पुढारीगणा घेऊन टिळकांनी नेहमी भारतीय घर्माची उघड तत्वे समाजापुढे मांडण्यास केव्हाहि आवडस केला नाही. सुस्थित वर्गाचे लक्ष प्राचीन तत्त्वज्ञानाकडे आणि हिंदुधर्माच्या श्रेष्ठत्वाकडे वळण्यास श्रीगणपतिमहोत्सव टिळकांच्या नेतृत्वाखाली पुष्कळ अंशाने कारणीभूत झाला. टिळकांच्या या उद्योगाची फलश्रुति गीतारहस्यासारखा ग्रंथ त्यांच्याकडून निर्माण होण्यांत झाली. यासंबंधाचा सविस्तर विचार चालू मालेंतील पुढील एका लेखांत आम्ही करणार असल्यामुळे आज टिळकांवर मुसलमानांचे द्वेष्ये या नात्याने आलेल्या आरोपाबद्दलच विचार वर्तवण आहे. हा आरोप अँग्लो-इंडियन समाजाकडून करण्यांत आला.

मुसलमानांना पुढें करून त्यांच्या आड उभें राहून टिळकांना गोळी घालण्याचा हा प्रयत्न झाला. पण पुढें मुसलमान सावध झाल्यामुळें तीहि युक्ति फसली, आणि पाश्चिमात्य सुधारणेचे द्दष्टे म्हणून टिळकांना नावें ठेवण्यांत आली. महात्मा गांधी यांना आज असेंच दूपण लावण्यांत येत आहे. राष्ट्रोद्धार ज्याला करायचा असेल त्यानें राष्ट्राची पूर्वपरंपरा कायम ठेवून, नव्या-जुन्यांचा योग्य मेळ घालून, जीर्णोद्दाराची भव्य इमारत उभारली पाहिजे. नोकरशाहीच्या मनांत शेंदोनशें वर्षांनंतर स्वतंत्र झालेल्या हिंदुस्थानचें भव्य राष्ट्र दृष्टीस पडारवें असें आहे, नाहीं असें नाहीं. पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या नव्या पायावर नव्या मालमसाख्यानें, परदेशी जिनसांनीं, परदेशी कारागिरांनीं, आणि परदेशी रक्त लग्नसंबंधानें हिंदुस्थानच्या रक्तांत पूर्णपणें मिसळलें जाऊन नंतर हा हिंदुस्थानच्या नवीन वैभवाचा डोलारा जगाच्या दृष्टीस पडावा, अशी नोकरशाहीची महत्वाकांक्षा आहे. ही महत्वाकांक्षा सफल होऊं नये म्हणून टिळकांच्या आत्म्याला एकसारखी तळमळ लागून राहिली होती. महात्मा गांधी यांच्या आत्म्याला हीच तळमळ आज लागून राहिली आहे. महात्मा गांधी हे पाश्चिमात्य सुधारणेचे द्दष्टे आहेत, तथा आरोग अँग्लो-इंडियन पत्रें महात्मजीवर करित आहेत, याचें कारण असें आहे कीं, महात्मजींना ज्या आर्थिक व औद्योगिक पायावर युरोपियन समाजाची रचना झालेली आहे तो पायाच विलकुल पसंत नसून नव्यांतलें चांगलें तेवढें घेऊन जुन्या पायावरच नवीन स्वराज्याची इमारत उभारणें अत्यंत जडरीचें वाटत आहे. दोघांचीहि विचारसरणी पुष्कळ अंशी एष्टच आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या सांगोपांग विचार व तत्त्व टिळकांनीं फेलेल्या होय; आणि त्यामुळें विद्वत्तापूर्ण दृष्टीनें साधक साधक प्रमाणें पुढें गांढून पूर्वीप्रमाण उच्च तत्त्वांचें उद्घाटन नवीन धर्तीनें ते करित असत. दक्षिण आफ्रिकेच्या अगत्याला मजूर व मोठेरज्याचे यांच्याभावीर भांड्यांना

महात्माजींना पहावे लागले आणि त्या कर्मांच्या अनुसरून 'बुद्धिःकर्मानु-
सारिणी' या न्यायाने असहकारितेच्या तत्त्वाकडे आणि टॉलस्टॉयच्या
तत्त्वज्ञानाकडे त्यांचे लक्ष साहजिकपणे वेधले. महात्माजींच्या सांप्रतच्या
असहकारितेच्या विचारसरणीचा उगम दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी केलेल्या
चळवळीतून झालेला आहे. स्वधर्माविपर्ययींच्या अभिमानाने प्रेरित
होऊन जुन्या नव्या तत्त्वज्ञानाचे आणि हिंदुधर्माच्या प्रमुख धर्मग्रंथांचे जे
कित्येक वर्षे परिशीलन टिळकांनी केले त्या सततच्या अभ्यासातूनच
टिळकांच्या संप्रदायाचा उगम झालेला आहे. दोन्ही नद्यांचा उगम
भिन्न भिन्न ठिकाणी झालेला असला तरी आज संगम होऊन
प्रवाहास दुपट शोभा व दुपट जोर प्राप्त झालेला आहे. युरोपियन
समाजाचा पायाच चुकीचा आहे, हे रशियांत टॉलस्टॉयने पार मार्मिक
रीतीने व चित्ताकर्षक भाषेने जनतेस शिकविले. टॉलस्टॉयची तत्त्वे आज
युरोपखंडांत नुसती पुस्तकांत राहिलेली नवून रशियातील राज्यक्रांतीमुळे
युरोपखंडाच्या रोजच्या आचरणांत निरनिराळ्या देशांत कमी जास्ती प्रमागाने
उतरलेली आहेत. पूर्वेकडून उजेड देऊन युरोपखंडाचा उद्धार होईल, असे
स्वप्न टॉलस्टॉयना नेहमी पडत असे. म. गांधी यांनी आपले तत्त्वज्ञान
टॉलस्टॉयपासून घेण्यास सुरुवात केली आणि हिंदी परंपरेला धरून त्यांनी
आपले असहकारितेचे शास्त्र बनविले. टॉलस्टॉय यांना पडलेल्या स्वप्नांचा
रास अर्ग असा आहे की, पूर्वेकडील प्राचीन राष्ट्रांच्या व तत्त्वज्ञानांच्या
धर्मग्रंथांतून टॉलस्टॉयच्या मतांना पुष्टि मिळेल, आणि नंतरच युरोपखंड
राज्या कल्याणाच्या मार्गावर लागेल. या स्वप्नांतील एक अंश तरी टिळक
व गांधी या दोन नद्यांच्या मिलनाने आज रस झालेल्या दिसत आहे.
टिळकांचे मार्ग निराळे व गांधीचे मार्ग निराळे; कारण दोन्ही प्रवाद
निरनिराळ्या ठिकाणी उगम पावून निरनिराळ्या भूमीतून वहात आलेले

टीकाकार म्हणतात की, महात्माजींना अह्मीबंधू खाऊन टाकीत आहेत आणि अह्मीबंधूंना महात्माजी खाऊन टाकीत आहेत, तथाच प्रकारची टीका टिळकांवरहि तत्कालीन काँग्रेसनंतर करण्यांत आलेली होती, टिळक मुसलमानांना फसवीत आहेत, अशा तऱ्हेची ती टीका होती. दोघांमध्ये कलागती लयाून स्वतःचा फायदा करून घेण्याची अँग्लो-इंडियन पत्रकारांची ही नेहमीचोच रीत आहे. पण या काव्याला कोणी आज बळी पडत नाही. मुसलमानांनी स्वतःचा धर्माची मर्यादा न सोडतां हिंदूंनी शेजारधर्मांने वागावे, हिंदूंनीहि स्वतःचा धर्म कायम राखून मुसलमानांच्या शेजारी गुण्यागोविंदानें राहावे, आणि दोघांनी मिळून राष्ट्रेमानें प्रेरित होऊन हिंदी स्वराज्याची सेवा करावी, या टिळकांनीं आलेून दिलेल्या मार्गानेंच आज अह्मीबंधू व महात्मा गांधी जात आहेत. महात्मा गांधी यांच्या मतांकरितां अह्मीबंधूंनीं कुरागाची आशा मोडण्यात राजी व्हावे, अशी महात्माजींची बिलकूल इच्छा नाही. प्रत्येकाचा प्राचीनधर्म स्वराज्याहूनहि त्याला अधिकच प्रिय असला पाहिजे, हें तत्त्व अह्मीबंधू व महात्माजी या दोघांनाहि चारलेंच प्रिय झालेलें असल्यामुळे तरतूनी वेधें टिळकांनीं केलेली हिंदु मुसलमानांची एकी सुविचारान्या गांधींनीं दृढ झाली आहे. हें दृढीकरण टिळकांनीं स्वतःच्याच आयुष्यांत पाहिलें, हें त्यांचें महद्भाग्य होय. या दृढीकरणामुळेच खिलाफत कमिट्यांनीं सुरू केलेला असहकारितेचा कार्यक्रम कलकत्त्याच्या काँग्रेसने स्वीकृत केला, आणि नागपूरच्या राष्ट्रीय संमेल त्या कार्यक्रमास उज्ज्वल स्वरूप देण्यांत आलें. खिलाफतीच्या चळवळीमागून जाऊन मुसलमानांना दुजोरा देण्यास टिळकांनीं साधनच्या प्रसंगीं नाकारलें असतें, असें म्हणणारे लोक फेनळ दुष्ट दुर्दानें तसें म्हणत आहेत, हें बरीच विवेचनावरून मानसांच्या प्यानीं येईल. या वेळीं हिंदूंनीं आणि मुसलमानांनीं दोघांनीं मिळून मिळवावयाच्या संपूर्ण स्वराज्याच्या साधनच्या उद्योगास आमचे मानक स्तार्थत्यागपूर्वक मदत करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

✽ टिळक आणि खिलाफत

खिलाफतीचा प्रश्न मुसलमानांच्या इच्छेप्रमाणें सुटवा, असें हिंदुस्थानांतील प्रमुख अविकान्यांचेहि मत आहे. गेले एाटसाहेब लॉर्ड चेम्सफर्ड यांनी, सेव्हेरीसच्या तहाचीं कलमें हिंदुस्थानास कळवितांना टर्कीचा प्रश्न मुसलमानांच्या इच्छेप्रमाणें सुटत नाहीं, याबद्दल दुःखाश्रु गाळले होते. हल्लींचे एाटसाहेब लॉर्ड रीडिंग यांचेहि अंतःकरण टर्कीच्या प्रश्नासंबंधानें दुःखी कण्ठी आहे. हिंदुस्थानांतील अँग्लो-इंडियन मुत्सद्दी असो क्रिष्ण मयाळ पक्षाचा मुत्सद्दी असो, टर्कीसंबंधानें सहानुभूति दाखविण्यास बिलकूल चुकत नाहीं. दुःखाश्रु गाळल्यानंतर आगि सहानुभूति दाखविल्यानंतर या मुत्सद्दीवर्गाचा महात्मा गांधी यांना असा सवाल आहे की, टर्कीचें नशीब हिंदुस्थानाच्या हातांत नसतां आणि इंग्रजी मुत्सद्यांच्याहि हातांत नसतां खिलाफतीच्या प्रश्नांशीं हिंदी राजकारणाचें एक तन्धेचें लग्न लावून तुम्हीं कां बसला आहां ? जी गोष्ट अपरिहार्य आहे त्या अपरिहार्य बाबीचें लोढणें भोगत्याहि राजकीय धोरणाच्या गळ्यांत बांधणें म्हणजे व्यवहारदक्षतेला सोडून वागणें होय. जी गोष्ट टळत नाहीं त्या गोष्टीवर पूर्ण भिस्त ठेवून राजकारणाचे टाप खेळणारा मुत्सद्दी चतुर कसा म्हणावा ? अपरिहार्य अर्थासंबंधानें शोक करित बसणें याजवी नाहीं, असें खुद्द भगवंतांनीं भगवद्गीतेंत सांगितलें आहे. तेव्हां खिलाफतीसंबंधानें सहानुभूति दाखविण्याच्या दृष्टीनें हिंदी राजकारणाशी खिलाफतीचा संबंध इतक्या दृढपणानें जोडणें जांमणें नाहीं, खिलाफतीची व गांधींची मैत्री हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या कल्याणास अत्यकारक अगून टिळक जर आज जिवंत असते तर व्यवहार-

दक्षतेमुळे त्यांनी असली मैत्री तोडून टाकण्याबद्दल चिकाटीने व निश्चयाने प्रयत्न करण्यास विलकूल कमी केले नसतें. टिळक असते तर खिलाफतीचा प्रश्न त्यांच्या वजनानुळे व कर्तृत्वानुळे एवढांना मार्गे पडून हिंदी राजकारण आजच्याप्रमाणें गढूळ न दिसतां स्वच्छ झालें असतें. टिळक असते तर खिलाफतीचें काय झालें असतें, या प्रश्नासंबंधीचा पूर्वपक्ष येथवर झाला. अशा तऱ्हेचा पूर्वपक्ष करून टिळकांच्या अनुयायांनी खिलाफतीच्या चळवळींतून आपले अंग काढून घ्यावें असा उपदेश अनुयायांना हा पूर्वपक्ष फरीत असता त्या पूर्वपक्षास आमचें असें उत्तर आदे कीं, टिळक जर आज असते तर खिलाफतीचा व महात्मा गांधींचा संबंध आजच्याहूनहि अधिक दृढच झाला असता. कारण, टिळक हिंदु मुसलमानांतील सहानुभूतीच्याच दृष्टीनें या प्रश्नाकडे पहात नव्हते. मुसलमानांचें जें दुःख तेंच हिंदूंचें दुःख एवढ्या एका तत्वावरच त्यांची भिस्त नव्हती, मुसलमानांवर आलेल्या प्रसंगानुळे त्यांचें हृदय अत्यंत विव्दळ झालेलें होतें; शोकांमुळे व स्नेहानुळे ते मुसलमानांच्या खांद्याला खांदी लावून झुंजण्यास तयार होते; इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानाबाहेरील मुसलमानी प्रदेशांच्या नशिवाशी हिंदुस्थानाचेंहि नशीब जखडलें गेलें असून मुसलमानी प्रदेशांचें दुर्दैव तेंच हिंदुस्थानचें दुर्दैवहि ठरल्यावांचून राहणार नाहीं, अशी बालंबाल खात्री त्यांच्या सूक्ष्म बुद्धीची झालेली होती. टर्की निःसत्य होऊन मुसलमानी प्रदेश जर हिंदुस्थानाप्रमाणेंच युरोपियन राष्ट्रांना चरण्याचीं कुरणें होऊन बसले तर हिंदुस्थानचें स्वराज्य अधिक अधिकच लांबणीवर पडल्यावांचून कधीहि राहणार नाहीं असें त्यांना वाटत होतें. मनुष्याच्या प्रयत्नावर यश अवलंबून असतें, हें जितकें खरें आदे तितकेंच प्रयत्नावरोवर दैवदि अनुकूल असावें त्यागतें हें म्हणणें खरें आदे. महायुद्धानें उत्पन्न केलेल्या हिंदुस्थानाबाहेरचा जगाच्या परिस्थितीमुळे

हिंदुस्थानांत अल्प प्रमाणांत स्वराज्यास प्रागंभ झाला आहे. हे अल्पप्रमाणाचे स्वराज्य हिंदुस्थानने स्वतःच्या मेहनतीने मिळविले या म्हणण्यांत जितका तथ्यांश आहे, तितकाच तथ्यांश बाहेरच्या परिस्थितीमुळे किंवा अनुकूल दैवामुळे ते मिळाले, असें म्हणण्यांतहि आहे. हिंदुस्थानलगतच्या मुसलमानी प्रदेशाचा हितसंबंध हिंदुस्थानास इंग्लंडच्या हितसंबंधाहूनहि हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीशीं झगडतांना अधिक महत्वाचा आहे. इंग्रजी साम्राज्य हिंदुस्थानावर होण्यापूर्वी इस्तंबूलकडे पाहून हिंदुस्थानांतील सर्व प्रकारचे मुत्सद्दी आपापल्या तऱ्हेचे राजकीय ध्येय ठरवीत असत. पानिपतच्या मोहिमेंत सदाशिवराव भाऊंनीं दिल्ली काबीज केल्यानंतर तह करणार नाही, असें सांगितले आणि इस्तंबूल पाहिल्याशिवाय मागे फिरणार नाही, अशी प्रतिज्ञा केली. बरील प्रकारचे वर्णन पानिपतच्या पोवाड्यांत शाहीरांनीं त्या वेळच्या राजकीय ध्येयाकडे लक्ष ठेवून केलेले आहे. आज जसें लंडन तसें त्या वेळीं हिंदुस्थानास इस्तंबूल होतें. इंग्रजी साम्राज्याचा व हिंदुस्थानचा जितका निकट संबंध आज आहे तितकाच निकट संबंध टर्कीचा व हिंदुस्थानचा आहे. एकाचे दैव दुसऱ्याच्या दैवाशीं मिसळून गेलेले आहे. ते एकमेकांपासून सोडवून अलग करणें भूगोलाच्या रचनेमुळे अशक्य आहे. लंडनचे दैव व हिंदुस्थानचे दैव हीं एकमेकांपासून अलग करता येतील आणि वदाचित् काही शतकांनीं इतक्या दूरवरच्या लहानशा वेढांनें हिंदुस्थानासारख्या पूर्वेकडील राष्ट्रास आपल्या हितसंबंधाच्या रज्जूंनीं इतके कसें प्राप्त टाकले याबद्दल इतिहासकार आश्चर्य प्रदर्शितहि करतील; पण तुर्कस्थान, इराण, अफगाणिस्थान, बुखारा, समरकंद वगैरे मुसलमानी राष्ट्रे सृष्टीनें हिंदुस्थानचे शेजारी म्हणून उत्पन्न केलेली आहेत. या शेजाऱ्यांचा व हिंदुस्थानचा हितसंबंध विलंकुट नाही, असा प्रत्यक्षी भावना सृष्टीच्या रचनेविरुद्ध हिंदुस्थानांतील हिंदूमध्ये व मुसलमानांमध्ये कृत्रिम उपायानीं

आज युरोपियन राष्ट्रांनी कशी उत्पन्न केली आहे व त्यांत त्यांना कसे यश मिळवितां आले आहे, याबद्दल टिळकांना सहून सहून आश्चर्य वाटत असे. हिंदूलोकांच्या मनांतील ही भावना काढून टाकणें त्यांना सोपें वाटत असे, आणि ती भावना हिंदूपुरती तरी नष्ट करण्याचा प्रयत्न पार यशस्वी रितीनें त्यांनी आपल्या स्वराज्याच्या मोहिमेंत केला, हे सर्वांना माहीतच आहे. स्वराज्याच्या मोहिमेंत लखनौच्या काँग्रेसच्या पूर्वी आणि लखनौच्या काँग्रेसनंतरहि हिंदी स्वराज्याच्या प्येपाकडे सर्व हिंदी मुसलमानांचें लक्ष पूर्णपणें खेचून घेणें पार अवघड आहे, असें त्यांना वाटत होतें. काँग्रेसच्या चळवळीपासून मुसलमानांना अलग ठेवण्याचा इंग्रजी मुत्सद्यांनी लखनौच्या काँग्रेसच्यापूर्वी तीस चाळीस वर्षे जो आटोघाट प्रयत्न केला तो प्रयत्न एक दोन वर्षांच्या अवधीत समूळ नष्ट करा करता येईल, याविषयी टिळकांना एकसारखी विचिचना लागून राहिली होती. खिलाफतीच्या प्रभासबंधानें मुसलमान जर जागे झाले तर बरील प्रश्न आपोआप सुटेल आणि हिंदी स्वराज्यावर मुसलमानांच्या हिंदुस्थानाबाहेरील प्रदेशांचें आजचे व भावी फल्याभ कसे अवलंबून आहे हे मुसलमानांच्या मनाला बरोबर पडेल, असें टिळकांना वाटत होतें. खिलाफतीचा प्रश्न आणि स्वराज्याचा प्रश्न यांची संगत हिंदू मुत्सद्यांनी घालणें, हिंदी स्वराज्याचें स्पष्ट स्वरूप हिंदुस्थानांतील सात कोट मुसलमानांच्या हृदयावर उमटविण्याकरितां, अत्यंत जवरीचें आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यामुळे हिंदूंचें आज कितीहि नुकसान झाले तरी तें नुकसान मुसलमानांच्या जगृतीपासून होणाऱ्या फायद्यानें सहज भरून निघणारें आहे, असें टिळकांचें ठाम मत होतें. बनारसची ऑल इंडिया काँग्रेस यमिठी शास्त्रानंतर महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली अत्यादावादेस निवृत्तल्याच्या परिपरेनें अमदशारितेच्या चळवळीस सुरवात केली. त्यावेळीं टिळक बनारसहून अमदशारेस गेले नाहीं. पण धर्तरेपुंन खिलाफतच्या

चळवळीकरितां मुसलमानांचा समाज जे जे उपाय योजण्यास तयार होईल त्या त्या उपायास मी पूर्ण पाठिंबा देईन आणि मुसलमाणीं पुढाऱ्यांच्या सर्व संकटाचा भागीदार मी होईन, असें आश्वासन टिळकांनीं दिलेलें होतें. महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें, खिलाफतीच्या चळवळीचा पुढारीपणा स्वीकारण्याचें टिळकांनीं त्यावेळीं नाकारलें. ही गोष्ट खरी आहे. पण तसें करण्याचा हेतुहि त्यांनीं मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांपुढें स्पष्टपणें मांडला होता. महात्मा गांधी यांच्या शेजारीं खिलाफतीच्या प्रश्नाचे पुढारी म्हणून जर टिळक उभे राहिले असते तर मुसलमानांवर तेव्हांपासूनच नोकरशाहीची अधिक वक्रदृष्टि झाली असती. लोकांना चवताळून सोडून प्रतिस्पर्धांवर तुटून पडावयास उद्दीप्त करणारा हा वीर पुरुष आहे आणि असला पुरुष कोणत्या वेळीं कोणतें साहस करण्यास प्रवृत्त होईल याचा नेम नाही, अशी टिळकांविषयीची गैरसमजूत टिळक मरेपर्यंत नोकरशाहीच्या मनांन फायम ठाणें देऊन बसलेली होती. नोकरशाही आपल्याकडे कोणत्या दृष्टीनें पहाते हें टिळक पूर्णपणें ओळखून होते. तेव्हां खिलाफतीच्या चळवळीत महात्मा गांधी यांच्याबरोबर जर नेतृत्वाची भागी आपण उचलली तर आपल्या सान्निध्या-मुळे शांततेच्या असहकारितेच्या चळवळीवर निष्कारण फाजील संकटें ओढवतील, अशी टिळकांना भीति वाटत होती. या चळवळीत महाराष्ट्राला पुढारीपणाचा मान मिळण्यापेक्षा महाराष्ट्र या चळवळीचा नुसता खंबीर अनुयायी झाल्याने पुढारी होण्यापेक्षाहि मुसलमानांचें व हिंदुस्थानचें अधिक कल्याण होईल, असें टिळकांना साधकवाधक प्रमाणांचा शांतपणें विचार करून ठरविलें होतें. सधरीसंच्या तहाची कलमें जशीच्या तशी टिळकां कामा नयेत आणि तीं कलमें बदलून टकीं पुन्हां लष्करी दृष्ट्या त्रिवंत व धडाकडा शाला पाहिजे; एखावी एशियाखंडाचें हित होणार नाही, अग त्यांना ठाग मिळान होना. हा तह टिळकां नाही असें जें वारंवार म्हणत

असत; पण टर्कीच्या, मुसलमानांच्या व हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने जरी तो तह तसाच टिकला तरी देखील अपरिहार्य अर्थ म्हणून शोक करण्याचे सोडून दिल्यावरहि सर्व मुसलमानी प्रदेश व हिंदुस्थान यांच्या निकटसंबंधाची जागृति हिंदूमधील व मुसलमानांमधील कायम राखणे हे हिंदी मुत्सद्याचे मुख्य कर्तव्यांपैकी एक कर्तव्य होय, असे ते मानीत असत, आणि खिलाफतच्या चळवळीकडे या दृष्टीने पहावयास टिळक कधीहि विसरत नसत. सात कोटी मुसलमानांत व सर्व हिंदूंत वरील भावनेची ज्योत जर कायम ठेवतां आली तर त्या ज्योतीपासून कामधेनुप्रमाणे हिंदुस्थानास पाहिजे तितके फल्याण करून घेतां येईल, आणि नोकरशाहीच्या तोंडाकडे दोनांप्रमाणे पहात घसण्याची जखरीहि राहणार नाही. खिलाफत आणि स्वराज्य यांची सांगड घातल्यापासून होणारा हा फायदा, दहा दहा वर्षांच्या दृष्ट्याने एक एक पोकळ पायरी पुढे ठेवणाऱ्या मॉटेग्यू चेम्सफर्ट यांच्या योजनेहून, टिळकांना कितीतरी पटीने अधिक दितावद घाटत होता. प्रसिद्ध मधील राज्यक्रांतीने, फ्रान्स व इंग्लंड यांच्या दृष्टीतील भेदाने, आणि केमालपाशा यांच्या अंगच्या विलक्षण कर्तृत्वाने रोव्दरीसच्या तहात फेरबदल होण्याच्या सांप्रतच्या प्रसंगी टिळकांनी खिलाफतचा प्रश्न एका बाजूस ठेवला असता, हे विलकुळ संभवनीय नाही. युरोपखंडातील कारस्थानांमुळे टर्कीची दाद आज परमेश्वरच्या घरी लागली नाही तरी देखील हिंदुस्थानांतील व हिंदुस्थानच्या बाहेरील सर्व मुसलमानांना आशियाखंडाच्या राजकीय घोरणासंबंधाने आणि राज्याच्या पात्रांच्या कर्तव्यासंबंधाने जागृत करणारी खिलाफतीची चळवळ हिंदूंनी शिरगावंचच मानिली पाहिजे, असे म्हणणारा दूरदर्शी मुत्सदी आज जर असता तर टर्कीचे दुर्दैव संपून उदयाचे क्षिण दिशे लागण्याच्या अजूनच केव्ही खिल्लफतीची पारकत करून मोरठ्या झाला असता, असे म्हणणे येडगळपणाचे नाही काय ?

• टिळक आणि कौन्सिलांतील टक्कर •

—•••••—

टिळक जर जिवंत असते तर कदाचित् त्याच्या राष्ट्रीय गमेनंतरच नव्या कायदेकौन्सिलांच्या निवडणुकीत भाग घेण्यास त्यांनी आरब्हा अनुयायांमधून रागितले असतं, असा तऱ्हेचं मत मराठपक्षाने व अंग्लो-इंडियन पत्रकारांनी प्रसिद्ध केले आहे. असें मत प्रसिद्ध करण्यास टिळकांनी चालवलेली निवडणुकीची तयारी हे एक कारण होऊन येणं. आदि, अमृतसर येथील काँग्रेसमध्ये प्रतियोगी सदस्यरितेचं जें तत्त्व टिळकांनी प्रसिद्ध केले त्या तत्त्वाच्या पूर्वपक्ष आपले मत स्थापित करण्याकरिता पुढे आणीत आहे. नवीन कायदे कौन्सिलांच्या योजनेने जो लक्षनगा भाकराचा तुकडा खिळात टाकण्यात आला आहे तो खाऊन टाका आणि पुरी भाकर मागा, असा तऱ्हेचा उद्देश विळायतेहून येण्यासोवर टिळकांनी केला होता; त्यादि उपदेशाची या प्रसंगी आठवण देण्यात येत आहे. शिवाय लुई अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेतेन नवीन योजनेला अपुरी, अक्षमाधानकारक व निराशाजनक, अशी दूषणे दिली असली तरी नव्या कायदे कौन्सिलांच्या उपयोग करून घेण्यास हरकत नाही, असाच ठराव पास केलेला आहे. या सर्व गोष्टी पुढे मांडून पूर्वपक्ष असें म्हणत आहे की, कायदेकौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यात आपल्या गुरूच्या विरुद्ध टिळकांच्या अनुयायांनी वर्तन केले आहे. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेच्या ठरावावर या वादाच्या वेळी विशेष भर देणें योग्य नाही, असें आमचें म्हणणें आहे. अमृतसर येथील काँग्रेस व कलकत्त्याची जादा काँग्रेस यांच्यामधल्या वेळी पंजाब प्रकरण व खिलाफत प्रकरण या दोनही चळवळींना अगदी निराशें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. लॉर्डोच्या समेत व

कामन्स समेत हिंदी लोकमताला येवुर्वतण्णानें धिःकारण्यांत आल्यावर प्रतियोगी सहकारितेला कोठें थाव-शिल्लक राहती, हेंच आम्हांस समजत नाहीं. दुसऱ्यानें जर स्नेहयुद्धीनें आगगास जवळ केलें तर दुसऱ्यांनाहि आपण स्नेह-युद्धीनें जवळ केलें पाहिजे, असें 'जशास तसें' या न्यायानें सिद्ध होतें, पण दुसऱ्यानें जर धिःकारलें तर आपणहि धिःकारलेंच पाहिजे, असाच जबाब 'जशास तसें' हा न्याय देतो. तेन्नां प्रतियोगी सहकारितेवर विसंवून राहून प्रतिस्पर्धानें उभारलेली इमारत कळकळ्याच्या वेळीं ढासळूनच गेली होती, असें म्हणविं लागतें. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेला ठरावाला मान देणें जरूर आहे, हें कारणहि लेवेवेचेंच होय. अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेला जर मान पाहिजे तर कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय समेला मान कां नको ? नागपूरच्या राष्ट्रीय समेला ठरावांना कां मान नको ? नव्या कायदेकौन्सिलचा उपयोग करून घ्या, असें अमृतसर येथें टिळकांनीं सांगितलें त्यावेळीं टिळकांच्याहि पुढें महात्मा गांधी होते. नव्या योजनेला अमृतसरच्या राष्ट्रीय समेनें जीं दूरगें दिलीं आहेत तीं दूरगें नसतीं तर बरें झालें असतें, असें म्हणणारां महात्मा गांधींची त्या वेळीं मगना होती. असें अंमलांहि खिलामन्या प्रश्नाला व पंजाब प्रकरणांला जें नवें स्वरूप प्राप्त झालें त्या स्वरूपानुळें जर महात्मा गांधी यांचीं मतें बदललीं गेलीं तर टिळकांचीहि मतें बदललीं गेलीं नसतीं, असें कां म्हणानें ? नव्या योजनेचे केवारी महात्मा गांधीदत्ते टिळक केन्हांहि नव्हते. नव्या योजनेचा महात्माजींना शिरोव मोद पडला होता. त्यांना जर राष्ट्रकांयोरुडे लक्ष देऊन आपला मोद आवरतां आला, तर ज्यांनीं नव्या योजनेला निराशाजनक असें म्हटलें ते टिळक कायदे कौन्सिलला मिळी मारूनच बसले असते असें कसें म्हणविं ? प्रतियोगी सहकारिता व अमृतसरच्या कॉम्रेचचे ठराव या दोन मुद्यांची गिल्देवाट अशा रीतीनें लागल्यावर, कायदे कौन्सिलंतील नियमगुकीकरितां

टिळकांनीं चालविलेल्या तयारीकडे आणून वळू या. टिळकांनीं जी तयारी चालविली होती ती तयारी दिखीच्या व प्रांताप्रांताच्या कौन्सिलांत आरल्या पक्षाचें मताधिक्य स्थापित करण्याकरितां होती, हें मताधिक्य प्रस्थापित व्हावें म्हणून अमृतसरच्या ठरावालां विरोध करणाऱ्या विझांटवाई व इतर मवाळ पुढारी यांना निवडून देऊं नका, असें सर्वोर्वा टिळक त्या वेळीं सांगत असत. खिलाफतीचा प्रश्न किंवा अमृतसरचा प्रश्न सोडविण्याचें दोन मार्ग टिळकांना दिसत होते. एक मार्ग महात्मा गांधी यांनीं सांगितला स्वीकारलेला मार्ग होय; दुसरा मार्ग नव्या कायदेकौन्सिलांत आरल्या पक्षाचें मताधिक्य करून तेथें नोकरशाहीला नडवून कायदेकौन्सिलांतील टफरीचा उठाव घेऊन नंतर लोकांमध्ये पुन्हां चळवळ करण्यास तयार होणें हा मार्ग होय. बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं या दुसऱ्या मार्गाचें समर्थन टिळक करीत होते. टिळक जर जिवंत असते तर कलकत्त्याच्या काँग्रेसवर त्यांनीं आरल्या दुसऱ्या मार्गाचाच कार्यक्रम लादला असता आणि हिंदी राजकारणाला आजच्याहून निराळें वळण लागलें असतें, असें कांहींचें म्हणणें आहे. तडजोडीनें घागून आपल्या कार्यक्रमावैकीं बराचसा भाग इतर पुढाऱ्यांच्या गळ्यांत बांधण्याचा हट्ट टिळकांनीं कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं धरला असता किंवा करे, हाच मुख्य प्रश्न आहे. या प्रश्नास आमचें असें उत्तर आहे की, खिलाफतच्या प्रश्नाचें महत्त्व जाणून आणि खिलाफतच्या पुढाऱ्यांच्या मनोविकारांना योग्य मान देऊन टिळकांनीं आपला कार्यक्रम त्यांच्या नेहमींच्या धडाडीनें कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय संमेलणें मांडला नसता. याचीं कारणें टिळकांच्या कार्यक्रमांतच दृष्टीस पडणारी आहेत. टिळकांच्या कार्यक्रमाचे तीन भाग आहेत. पहिला भाग कायदेकौन्सिलांत मताधिक्य मिळविणें हा होय. दुसरा भाग या मताधिक्याच्या जोरावर खिलाफत व अमृतसर या प्रकरणासंबंधीं

टक्करीच्या दृष्टीने आपले प्रतिनिधी निवडून देऊं नयेत, असाच महजव टिळकांवर त्यावेळीं केला होता. यावरून असे सिद्ध होतें कीं, मताधिक्य, टक्कर, व नंतर पुन्हां लोकांत चळवळ असा, तीन भागांचा टिळकांचा कार्यक्रम बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं होता. बनारसच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनंतर खिलाफतीचा असहकारितेचा कार्यक्रम पुढें आला, आणि नंतर कांहीं दिवसांनीं कायदे-कौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्याची चळवळ महात्मा गांधी व खिलाफतीचे पुढारी यांनीं हातीं धरली. खिलाफतीनें कायदेकौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्याचा निश्चय केल्यानंतर फलकच्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं आपला बनारसचाच कार्यक्रम टिळकांनीं कायम ठेवला असता काय, याचा वाचकांनींच विचार करावा. मुसलमानांनीं कायदेकौन्सिलवर बहिष्कार घातल्यानंतर कायदे-कौन्सिलांत मताधिक्य मिळविणें हा भागच आपोआप नाहीसा होतो. खिलाफतचे पुढारी व काँग्रेसला येऊन मिळालेले मुसलमान यांच्या मदतीशिवाय टिळकांच्या अनुयायांना कायदेकौन्सिलांत मताधिक्य मिळणें केव्हांहि शक्य नाहीं. व्यवहारदक्ष टिळक यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली नसती, असें म्हणणारांनीं टिळकांना व्यवहारदक्ष तरी कां म्हणावें हें आम्हांस समजत नाहीं. फलकच्याच्या राष्ट्रीय संभेच्या वेळीं राष्ट्रीयपक्षाच्या खाजगी सभा झाल्या होत्या; आणि त्या वेळच्या चर्चेत व. दास यगैरे पुढाऱ्यांना जर कायदेकौन्सिलांतील टक्करीचा मार्ग पसंत पडला नाहीं तर कायदे-कौन्सिलच्या निवडणुकीच्या वेळीं राष्ट्रीय

मुसलमानांच्या एक तृतीयांश जागा वगळल्यानंतर बाकीच्या दोन तृतीयांशांत सरकारच्या वर्णादाराकरितां राखून ठेवलेल्या कांहीं जागा अस्तित्वात. इतक्या जागा अडल्या गेल्यावर टिळक असते तरी राष्ट्रीय पक्षास मताधिक्य मिळणें शक्यच नव्हतें, जर मताधिक्य नाही तर टक्कर (draw'ock) नाही; आणि टक्कर नाही तर पुढें लोकजागृतीहि नाही, खिलाफतीच्या मदतीशिवाय टिळकांच्या कार्यक्रम पार पडण्यासारखा विलकूल नव्हता, हें धरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानीं येईल. लोकजागृती करून लोकांची शक्ति वाढल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हें स्वावलंबनाचें तत्त्व महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें टिळकांनाहि मान्य होतें पण कायदे-कौन्सिलांतील टक्करीच्या नव्या प्रकारामुळे जुन्या कार्यासच नवीनपणा येऊन लोकांना सामर्थ्याधान करण्याचें काम अधिक सुलभ झालें असतें एवढेंच कायतें टिळकांना बनारसच्या कमिटीच्या वेळीं वाटत होतें, चळवळ नेहमीच्या चाकोरीतून न चालवित्तां कायदेकौन्सिलांतील टक्करीच्या नव्या चाकोरीतून जर चालविली तर नवीन स्मूर्ति उत्पन्न होऊं शकते, हें मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांना मान्य नव्हतें, असें विलकूल नाही. नव्या चाकोरीचा कायदा जुन्याच चळवळींनीं कां घेऊं नये, या प्रश्नांतील जोर अलीबंदू पूर्णपणें ओळखतात, पण खिलाफतीच्या प्रश्न शाला तरी शें दोनशें वर्षांनीं फेड्यांतरी येणाऱ्या योगाचें एक योग होय. कायदेकौन्सिलांतील टक्करीची तयारी करण्याची संधि दर तीन तीन वर्षांनीं येणारी आहे, तीन तीन वर्षांनीं येणारा पर्यकाळ आणि तीनशें तीनशें वर्षांनीं येणारा पर्यकाळ, संमध्यें पूजा प्रथम कोणाची चेष्टी पाहिजे आणि विशेष महत्त्व कोणाला दिलें पाहिजे, हें टिळकांनीं कळकत्याच ओळखलें नसतें, असें म्हणणें म्हणजे टिळकांच्या बुद्धिमत्तेवरून अत्यंत वाईट मत प्रदर्शित करणें होय. कायदे-कौन्सिलांतील टक्करीचा कार्यक्रम पुढें मांडून हात बांद मुगलमान हिंदी

स्वराज्याच्या ध्येयाकडे अधिक बळले असते. का खिलाफतीच्या प्रश्नामुळे स्वावलंबनाचा आजच मार्ग पुढे मांडून हिंदी स्वराज्याचें महत्त्व सात कोट मुसलमानांना अधिक पटवितां आले असतें, असा प्रश्न पुढे येतांच खिलाफतवाले जर कायदे-कौन्सिलांत नाहींत तर आपणहि कायदे-कौन्सिलांत नाहीं, असेंच टिळकांनीं स्पष्ट उत्तर दिले असते. मुसलमानांची एकी व खिलाफतीचा प्रश्न यांजकडे टिळक कोणत्या दृष्टीनें पाहतात होते हें गेल्या अंकांत आम्ही याचकांपुढे मांडलेच आहे. कायदे-कौन्सिलांत जावयाचें नाहीं-असा खिलाफतवाल्यांनीं दृढ निश्चय घेतल्यावर टिळकांच्या खिलाफती-संग्रहाच्या त्या दृष्टीनें, खिलाफतवाल्यांनाच उचलून धरण्यास टिळकांच्या अनुयायांना कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या वेळीं सांगितलें नसतें काय ?

० टिळक आणि स्वावलंबन

कौन्सिलमध्यें मताधिक्य मिळवावयाचें तें टक्कर देण्याकरितां, आणि टक्कर द्यावयाची ती लोकांमध्यें पुन्हां जागृति उत्पन्न करावयास सांपडायीं म्हणून ! या टिळकांच्या कार्यक्रमांतील तत्वांचा विचार अधिक खुलासेवार करणें जरूर आहे. कौन्सिलंत टक्कर मताधिक्य हातीं असल्याशिवाय देतां येत नाही. नुसता विरोध करणें निराळें आणि टक्कर देणें निराळें ! विरोध करण्यापासून उपयोग होत नाही असें आमचें म्हणणें नाही, पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं जुन्या कौन्सिलंत अमृतसर प्रकरणासंबंधानें फार योग्य रीतीनें नोकरशाहीला विरोध केला, नोकरशाहीनें कौन्सिलमध्यें त्यांना चुचुटेनें सिडकारलें; पण नोकरशाहीवर अगदींच परिणाम झाला नाही, असें नाही. कौन्सिलबाहेर सामान्य जनतेवर पंडितजींच्या विरोधाचा फारच चांगला परिणाम झाला, आणि महात्मा गांधी यांच्या सांप्रतच्या चळवळीला पंडितजींच्या विरोधामुळें एक तऱ्हेची आगाऊ पुष्टि त्या घेई मिळाली. पण असल्या विरोधानें टक्करीचें पुण्य मिळत नाही. टक्करीमध्ये नोकरशाहीच्या टोम्यावर आपल्या पधाचें डोकें हाण्टून नोकरशाहीला आणि नोकरशाहीच्या कायदेकौन्सिलच्या यंत्राला जगन्नाथाज्यां हांणून निश्चल उभें करतां येतें. नोकरशाहीचें यंत्र दाखत नाही व नोकरशाही दाखत नाही; अशी नोकरशाहीची कायदेकौन्सिल होवारी जी अडवणूक त्या अडवणुकीला टक्कर असें म्हणतात. प्रजेच्या कायदेकौन्सिलंतील शक्तीनें नोकरशाहीचे हात धरून नोकरशाहीला एखाद्या निजीव पदार्थाप्रमाणें स्तब्ध उभी केली अगतां नोकरशाही कौन्सिलवादि वरची आगती सत्ता उपयोगांत आणून तें कायदेकौन्सिल मोडून तरी शकते किंवा कायदेकौन्सिलच्या ठरावांना

घाब्यावर बसवून वरच्या सत्तेच्या जोरावर कौन्सिलच्या मार्फत चालावयाचा राज्यक्रमरार स्वतःच चालवू लागते, अशा यरावर कौन्सिलंतील टक्कर मेल्यानंतर ही टक्कर पाहता राहणाऱ्या प्रेक्षकांना म्हणजे खुद्द राष्ट्राला कुस्तीत पडावे लागते, नोंकरदाही जशी कौन्सिलच्या वरची आपली सत्ता उपयोगांत आणते त्याप्रमाणे टक्कर पाहणारे लोकहि कुस्तीत स्वतः पडू लागले म्हणजे स्वतःच्या अंगची नैसर्गिक शक्ति उपयोगांत आणू लागतात. आपल्या बाजूच्या पहिलवानांना त्याच मिळत नाही आणि कुस्तीच्या आखाड्याबाहेरचे बल उपयोगांत आणून आपल्या बाजूच्या पहिलवानावर ताण करण्यांत येत आढे, असे जेव्हां प्रेक्षक स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहतात तेव्हा कुस्तीच्या आखाड्यांत स्वतः उतरून स्वतःच्या पक्षाच्या बाजूने स्वतःचे बल खर्च करण्याची प्रवृत्ति प्रेक्षकांमध्ये आपोआप उत्पन्न होते. प्रेक्षकांपुढे जर कुस्ती चाललेली नसेल आणि टक्करीचा प्रत्यक्ष दृष्टावा जर प्रेक्षकांच्या नजरेस येणारा नसेल, तर स्वतःचे बल खर्च करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होत नाही. टक्करीच्या प्रत्यक्ष दर्शनामुळे मनुष्याच्या अंगचे आत्मबल आपोआप उच्चवळू लागते, जागृति करावी लागत नाही, जागृति होते ! जागृति करण्याचे काम टक्कर स्वतः करीत असते. कौन्सिलमधील अडवणुकीने किंवा टक्करीने लोकांत जागृति घडल्यावर लोक स्वतःच्या बाजूच्या पहिलवानांच्या मदतीकरिता आखाड्यांत आपोआप उतरून लागतात. अशा रीतीने आपोआप लोक आखाड्यांत उतरून लागल्यानंतर हजेत आगली बाजू कमकुवत आढे, असे लोकांच्या ध्यानी येऊ लागते; आणि त्यावेळी पुढाऱ्यांच्या कप्रास पुन्हा गुलाम होते. लोकांची आत्मशक्ति जागी द्यावी सरी, पण ती प्रतिपक्षावर ताण करण्यास कशी समर्थ होईल याचा विचार पुढाऱ्यांना करावा लागतो, या कृतीद्वारे स्वावलंबनाची चळवळ असे म्हणतात. महात्मा गांधी यांची असहकारितेची चळवळ, किंवा मद्यपान प्रतिबंधाची चळवळ या सर्व

तालमीला तपश्चर्येला किया, चळवळीला स्वावलंबन. असें म्हणतात. स्वावलंबन म्हणजे स्वतःची, स्वतःच्या बळावर प्रत्यक्ष केलेली कृति होय. नोकरशाहीपुढे आपलें चालत नाही, तर आपली आपण, आपल्या पुरती, आपल्या शक्तीच्या जोरावर, आपल्या स्वतःच्याच आबारांत चाल- धयाची चाल चालली पाहिजे. ती चालतां चालतां नोकरशाहीची मदत कमी होऊन नोकरशाही रोडावत चालली म्हणजे आणि रोजच्या तालमीमुळे आपलें स्वतःचें चालणें 'धीरोद्धता नमयजीव गतिर्धरित्रीम्' अशा तऱ्हेचें जोरकट झालें म्हणजे स्वावलंबनामुळे नोकरशाहीवर मात करण्याची वेळ आपोआप प्राप्त होते. असल्या तालमीला व तपश्चर्येला सांप्रतच्या राजकीय घाटांत स्वतःपुरती प्रत्यक्ष कृति (Direct Action) असेंहि नांव आहे. महात्मा गांधीचें ध्येय बहुतेक सर्व विचारी मवाळांना मान्य आहे. ध्येया- संबंधानें तंट्या नाही; मार्गासंबंधानें तंट्या आहे. महात्मा गांधीच्या 'डायरेक्ट ॲक्शन'चा किया स्वावलंबनाच्या प्रत्यक्ष कृतीचा मार्ग मवाळांना पसंत नाही. स्वावलंबनाची किया 'डायरेक्ट ॲक्शन'ची तालीम मवाळांना नकोशी घाटते. दुसऱ्याच्या आखाड्यांत दुसरा सांगेल तेवढी आणि दुसऱ्याच्या हातांत शेंडी राहिल अशा तऱ्हेची 'इनडायरेक्ट ॲक्शन'ची ऊर्फ परावलंबनाची तालीम हिंदुस्थाननें आणखी कांहीं पिढ्या पेल्याशिवाय स्वतःचा आखाडा स्थापून स्वतःच्या स्वावलंबनाची किया 'डायरेक्ट ॲक्शन'ची तालीम हिंदुस्थानास शोणार नाही, असें मवाळ पक्षाचें म्हणणें आहे. 'डायरेक्ट ॲक्शन' किया 'इनडायरेक्ट ॲक्शन' म्हणजे स्वावलंबन किया परावलंबन यांच्या संबंधाच्या घाटांत टिळक जिरांत असते तर फोगल्या घात्रूचे झाले असते, या प्रश्नाचें उत्तर टिळकाचें चालीस वर्षांचें चरित्र सद्यांच्या कांहीं कपाळीं ओरटून सर्वांना देत आहे. टिळकांनी युद्धाची रचना स्वयंभू स्वावलंबनाची! स्वतःच्या शुद्धीतच स्वतः

गढून जाऊन स्वतःच्या कब्जांतलें जग स्वतः निर्माण करून तेथें निष्कंटक सत्ता चालविण्याची हीस टिळकांच्या बुद्धीय जन्मसिद्ध होती. ही असली हीस असल्यामुळेच अध्ययन व अध्यापन असल्या कर्मांतच सर्व जन्म घालवावा, असें त्यांना कलेजांत शिकत असतांना व पुढें 'न्यू इंग्लिश स्कूल' काढल्यावरहि स्वभावतः वाटत होतें. या त्यांच्या मूळच्या स्वभावाला समोवारच्या स्थितीनें जे वेळोवेळीं अडथळे केले त्या अडथळ्याशीं हुंजतां हुंजतां टिळक आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळांत जन्मसिद्ध स्वराज्या फडे घळले. पण या अडथळ्याशीं हुंजण्याचें काम त्यांनीं ३०-४० वर्षे फसें केलें ! अडथळ्याला टक्कर द्यावयाची, टक्करीत कमकुवतपणा अनुभवास येण्याबरोबर स्वावलंबनाची तपश्र्या करून पहिल्या अडथळ्याच्या छातीवर पाय देऊन दुसऱ्या अडथळ्याच्या समुख टक्करीकरितां पुन्हां उभें राहावयाचें, असा एकसारखा चाळीस वर्षे टिळकांच्या चरित्राचा प्रवाह अखेरपर्यंत बहात होता. स्वावलंबन हा तर त्यांचा मुख्य मंत्र होता. दुसऱ्याच्या हातांत शेंडी राखील असली चळवळ टक्करीच्या केवळ देखाव्या-पुरती ते करीत असत. त्यांच्या प्रत्येक श्वासांत स्वावलंबन भरलेलें होतें. त्यांच्या शरीराची, मनाची, बुद्धीची व आत्म्याची ठेवणच स्वावलंबनाची होती. अमक्या तमक्या ठिकाणीं व अमक्या तमक्यापुढें आपलें चालत नाही, असें टिळकांना समजल्याबरोबर दुसऱ्या क्षणापासून स्वतःच्या कृती-वरच भिस्त ठेवण्यास लहानसहान बाबींतहि टिळक एकदम प्रारंभ करीत असत. आरत्या सोवत्याशीं आपलें जमत नाही, असें एकदां मनास पटल्याबरोबर त्या सोवत्याचें पुन्हां सोडहि न पाहतां स्वतःच्या पुरत्या स्वतःच्या तपश्चर्यास हाडून घेऊन सोवूनहि टिळकांनीं एकदां नाही दोनदां, कित्येक वेळां प्रारंभ केला आहे. खाजगी किंवा लहान सहान गोष्टींत अगत्या मनांतूनच स्वाभिमान असें म्हणून असताना, आणि सार्वजनिक

कामांत याच वृत्तीस अखंडकारितेची चळवळ हे नांव प्राप्त होतें. स्वाभिमानानें स्वावलंबनाची तपश्चर्या करणारे टिळक जर नव्हते तर होते तरी काय ? टिळकांचा खाजगी किंवा सार्वजनिक, कोणताहि उद्योग स्वाभिमानाच्या व स्वावलंबनाच्या तपश्चर्येच्या पायावर उभारलेला नव्हता, असे त्यांच्या चरित्रांत विलकूल सांपटावयाचें नाहीं. 'डायरेक्ट ॲक्शन'चा उपजत चहाता जर गेल्या शेंपन्नास वर्षांत हिंदुस्थानांत कोणी जन्मास आला असेल तर तो एकटा टिळकच होय. महात्मा गांधी विचार करता करता 'डायरेक्ट ॲक्शन'च्या मार्गावर पोचलेले आहेत. टिळक जन्मापासून उपजतच 'डायरेक्ट ॲक्शन'चे कैवारी आहेत. प्रतिस्पर्धांच्या तोंडाकडे पाहून त्यांच्या मेहरबानीने जगण्याचा कटाळा टिळकांच्या इतका आजच्या कोणत्याहि पुढाऱ्यांत सांपटावयाचा नाहीं. या त्यांच्या उपजत गुणामुळे गोखले, मेधा वगैरे मंडळींशी आपोआपच त्यांचें पटत नसे. जें कांहीं थोडें पटे, तें विचार करकळून पटवून घ्यावें लागे. मनाचा य बुद्धीचा फल असें न पटण्याकडे अधिक होता. असला 'डायरेक्ट ॲक्शन'चा किंवा स्वावलंबनाचा मूर्तिमंत पुतळा महात्मा गांधी यांच्या सांप्रतच्या 'डायरेक्ट ॲक्शन'च्या चळवळींत उपजत प्रेमानें, उत्साहानें आणि अंगांत धारें संचारण्याच्या वेळच्या धडाडीने पडला नसता, असें कोण व कसें म्हणूं शकेल ?

* टिळक आणि तडजोड

महात्मा गांधी यांवर मुंबईच्या 'टाइम्स' ने असा आरोप केला आहे की, महात्माजी केव्हा आणि कशी टोपी फिरवतील याचा नेम नसल्यामुळे त्यांच्या अनुयायांचा संघ चांगल्या मजबूत होईल असे म्हणता येत नाही. मुंबईतील पारशी गुत्तेवाल्यांच्या नुकसानीकडे लक्ष देऊन महात्माजींनी मुंबई शहरापुरतेच पिक्केटिंग बंद ठेवले, ही गोष्ट घरील विधानास पोषक म्हणून पुढे करण्यांत आलेली आहे. असहकारितेच्या चळवळीचे हे मुख्य प्रवर्तक, पं. मदनमोहन मालवीय यांनी आप्रह केला म्हणून सिमल्यास लाटसाहेबांच्या दर्शनास जातात, खिलाफतच्या शिष्टांना सरकारी आमंत्रण स्वीकारून बिलायतेस जाण्याचा सत्ता देतात, आणि गार्डन पार्टीला असहकारितायाद्यांनी दजर राहणे गैरशिस्त असतांही तसल्या मेजवानीला जा म्हणून आपल्या अनुयायांना सुचवितात; तेव्हा धरसोडीचे वर्तन करणाऱ्या या असल्या पुढाऱ्यांच्या शब्दांला कांहीं वेळाने मान राहणार नाही, असा मुंबईच्या 'टाइम्स' चा कयास आहे. सत्याग्रहाची चळवळ महात्माजींनी सुरू केली आणि लगेच हिमालयाएवढी चूक झाली असे कबूल करून अहमदाबादच्या दंग्यानंतर ती त्यांनी बंद केली. त्या वेळी देखील हा धरसोडीचा आरोप महात्माजींवर करण्यांत आला होता. तसला धरसोडीचा आरोप झाल्यानंतरहि सांप्रतच्या असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळी सर्व हिंदुस्थान महात्माजींच्या मार्गे लागलेले आहे, याचे इंगित काय ? महात्माजी सिमल्यास गेले म्हणून त्यांचे वर्चस्व कमी झाले नाही, याचे कारण काय ? महात्माजींनी आज मुंबईपुरते पिक्केटिंग बंद ठेवले तरी उद्यां दुपटं जोरात पिक्केटिंगची पायटळ सुरू होईल, अशी भीति गुत्तेवाल्यांना यादत आहे; हे

असें कसें होतें? महात्माजी अशा प्रकारें धरसोडीनें वागतात तरी देखील अनु-
यायी एकनिष्ठेनें त्यांच्या भोगून जातात, हा चमत्कार कसा ठळगडावयाचा? या अशा गोष्टी कशा घडून येतात, याचें कोडें जर समजून घ्यावयाचें असेल तर टिळकांच्या चरित्राकडे पाहिलें पाहिजे. टिळक प्रतिस्पर्ध्यांशीं धडाडीनें लढणारे वीर पुरुष तर खरेच, पण लढतांना अविचारानें ते कधीहि वाग-
लेले नाहींत, कोणच्या ना कोणच्या तरी ठरीव विचारसरणीला अनुसरून ते नेहमीं टक्कर देत असत. पण नुसत्या टक्करीचा किंवा लढण्याचा अभि-
निवेश अंगांत संचारल्यामुळें भक्कम विचारांच्या पायावरून ते डांसळून पडले असें केव्हांहि झालेले नाहीं. विचार आणि बुद्धि एका याजूला ठेवून मनो-
विकारांचा वारा जिऊडे नेईल तिकडे आपल्या चळवळीची नाव त्यांनीं पाहिजे तशी भडकूं दिली नाहीं. शक्तीचा उपयोग लढतांना करावयाचा, धोरण ठरवितांना शक्तीला साधनापेक्षा अधिक मान द्यावयाचा नाहीं; हे तत्त्व त्यांच्या बुद्धीनें कधीहि सोडलें नाहीं. कोणत्याहि चळवळींत ते निर्भय-
पणें पडत असत. वरच्या पावरीस चढलेल्या बुद्धीच्या लक्षणांपैकी निर्भयता हें एक लक्षण आरे. मृत्यूपर्यंतचें भय आपणांस अमक्या तमक्या चळवळींत येणारें आरे, हें आधीं ओळखून तें भय प्रथमच आपण होऊन आपल्या मस्तकीं धारण करून नंतर टिळक चळवळींत पडत असत. चळवळीतील आपला मृत्यु आपल्या ओळ्यांनीं आपण देखणें, आणि तो मृत्यु आला तरी स्वीकारला पाहिजे अशा ठाम मिठांताचें अचल आसन घालून बसणें, यालाच निर्भयता असें म्हणतात. ही निर्भयता टिळकांच्या अंगीं जितरी होती तितकीच त्यालाजी किंवा महात्माजी यांच्याहि अंगीं आरे. चळवळीची

निर्भय स्थिति भंग पावलेली नाही. आणि त्यांच्या विचारसरणीत स्वतःच्या लोभाचा गढूलपणा दिसत नाही, तोंभरत त्यांची पात्रे मागे पुढे पडतात एवढ्याचमुळे, अनुयायांचीहि मने चळविचल होत नाहीत. १८९७ सालच्या खटल्यांत, १९०८ सालच्या केसरीवरील दुसऱ्या खटल्यांत, ताईमहाराजांच्या किंवा शेवटीं चिरोलच्या खटल्यांत, टिळक घटाडीनें लढले; कारण शांतपणानें ठरविलेल्या विचारसरणीचा उद्दिष्ट हेतु अढळ रीतीनें मनापुढें ठेवून कोर्टानें दिलेली शिक्षा आगाऊच मनानें ओळखून मानसिक परिस्थितींत ती कैद आगाऊ उपभोगूनच टिळकांनीं पुंजेस सुरवात केली. कोल्हापूर प्रकरणांतील शिक्षेमुळे डोंगरीच्या किल्ल्यावर १०१ दिवस टिळकांनीं आगरकरांच्या बरोबर तुरुंगांत काढले; ज्या लेखानुळे हा तुरुंगवास त्यांना सोसावा लागला ते लेख टिळकांच्या हातचे नव्हते. १८९७ आणि १९०८ या दोन सालांतील केसरीतील खटल्याच्या वेळीं ज्या संपादकीय लेखानुळे टिळकांना जबर शिक्षा भोगाव्या लागल्या ते संपादकीय लेख प्रस्तुत लेखाच्या हातचे होते; आणि त्या वेळींहि संपादन करण्याचा बोझ टिळकांच्या शिरावर नव्हता. सदर लेखांच्या वेळीं मुख्य संपादक या नात्यानें रा. लाडिलकरच फेवरी ऑक्टोबरांत काम करीत होते. केवळ मुद्रक व प्रकाशक एवढ्याच नात्यानें टिळकांनीं त्या शिक्षा भोगलेल्या आहेत ! पण चळवळींतील विचारगणी आपण जी आंखली ती बरोबर आहे असें ध्यानी घेऊन, शांतपणानें इतर कोणावरि आपल्या दुःखाचे वाटेकरी करणें हितावद्द होमार नाही असें समजून उमजून, व इतरांना तसें समजून देऊन टिळक निर्भय स्थितींत तुरुंगाना रस्ता धरते शाले ! जमिनावर गोठविण्याची सतपट करतांना गव्हीच्या वेळीं पोलिसांच्या कोठरींत कै. दाजीफोदव मरे, यकील या नात्यानें टिळकांना भेटायच्या गेले अगतांना गाठ शोधत घोरत अगलेले टिळक त्यांच्या दृष्टीस पडले. अशा स्थितींत इतरांना लपकर तुम्हाला शोण लागने

तरी कधी ! असा प्रश्न दाजीसाहेबांनी साधर्म्य विचारला असता तुम्हांला ज्या मयाची विवंचना वाटते त्या मयाला विचारानें मी मागें ठाकले अख्य्यामुळे माझ्या शोपेच्या झाड कसलीहि विवंचना येऊ शकत नाही, अशा आशयाच्या शब्दांनी ठिळकांनी दाजीसाहेबांचें समाधान केलें. चळवळीतील भीतीबद्दल अशी निर्भय स्थिति बुद्धीच्या जोरावर मनाची करून टाकल्यानंतर अनुयायां-संबंधानें, मार्गासंबंधानें, व साधनासंबंधानें, समोवारच्या लोकांच्या कुवतीकडे लक्ष देऊन, तडजोड करण्यास ठिळक येव्हाहि मागें पुढें पहात नसत. पिके टिंगच्या वेळी मिशनऱ्यांचें, डॉ. मॅनगरच्या सरकारी अधिकाऱ्यांचें व मवाळांचें ठिळकांही चांगले पटे, कारण ठिळक नेहमी पटकूनच घेत, धोरणांत मिश्रयीतणा आणि स्वतःच्या कृतींत निर्भयपणा, हे दोन गुण असल्यावर इतरांनी तडनोटीने वागून त्यांच्या अंगच्या गुणांचा आपल्या कार्यासंक्षिप्त उपयोग करून घेतां येईल तितका उपयोग करून घेण्यास ठिळक कधीहि मागेंपुढें पहात नसत. आज महात्मा गांधी झाले तरी तसेच यागत आदेत. वकिलांची बदनामी करण्यास चळवळीच्या ध्येयाकडे लक्ष देऊन महात्माजींनी विलकूल कमी केलेलें नाही, पण ज्यांची बदनामी केली त्याच वकिलांच्याच धंद्यांतील आपल्या प्राप्तीपैकी शेंकडा दहा, तीस, चाळीस, पाऊणशें टक्के ठिळक स्वराज्य फंडास घ्यावे, असें म्हणण्यास महात्माजी तयार आदेतच ! दारूच्या गुत्तेवाल्यांनी आपल्या नुकसानीचे पैसे सरकारी तिजोरीतून मागून घ्यावेत, असा उपदेश महात्माजी गुत्तेवाल्यांना करीत आदेत. ज्या शासनपद्धतीला 'सैतानी शासनपद्धति' असें महात्माजी म्हणतात, त्याच शासनपद्धतीच्या तिजोरीतून पैसे घेण्यास गुत्तेवाल्यांना महात्माजी कसे सांगतात, असा मवाळांचा प्रश्न आदेत : नोकरदारांनी सैतान आणि दारूच्या गुत्तादि सैतानच ! तेव्हा एका सैतानाला दुसऱ्या सैतानाच्या घरी जेवावयास जा म्हणणें यांत कोणतें गैर

आहे ! दारूच्या गुऱ्याच्या सैतानाला महात्माजींनी टिळक स्वराज्य फंडाच्या फोट सव्याकोटी रुपयांतून का जेवू घालावे ? या दारूच्या सैतानाचे पोट रिकामे पडतं हे खरे आहे; आणि असल्या उगासमारीच्या सामान्य क्रियेबद्दल महात्माजींचे अंतःकरण कळवळायें, हेहि रास्त आहे. असल्या कळवळ्याच्या वेळी महात्माजींनी स्वतःच्या घरांत जर या सैतानांना जेवावयास बोलाविले असतं तर कार्यकर्ता पुढारी या नात्याने त्यांना कमीरणा आला असता, दारूच्या सैतानी लिहाराला दोन प्रहरच्या मुवेच्या वेळी बट्या सैतानाचे स्वयंपाकघर महात्माजींनी दाखवून दिले, यांत कोणची चूक केली ! ना चळवळीचे घोरण चुकले, ना महात्माजींची निर्भयता दांसळली; मग तडजोडीने दारूचा धंदा करणारांचीहि थोडीशी सोय लावण्यास कोणती हरकत ! मुख्य तत्वाचे स्वल्प सांगोपांग व्याख्यापुढे उभे राहिलेले असतं आणि निर्भयता रोमरंभांत पूर्णपणे वाणलेली अगते, चळवळीतील तत्सल्या शिष्यप्रशाला, स्वतःच्या पुरत्या स्वतःच्या आचरणांत बिलकुल करक पडूं न देतां लोहसंप्रदायकृतिं लोकांशी सहानुभूतीने वांगणे श्रेयस्कर आहे. तुसडेपणाने विशेष फायदा नाही; असा श्रीमद्भगवद्गीतेला अनुसरून टिळकांच्या पत्रनाचा नियम होता. महात्मा गांधीहि आज तसेंच चर्चन करीत आहेत. छलनीच्या काँग्रेसच्या वेळी, कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या वेळी, मुंबईच्या जादा काँग्रेसचे वेळी, विलायतंत चळवळ करतांना, आणि अमृतसरच्या काँग्रेसच्या वेळी, टिळक तडजोडीनेच वागले आहेत; आणि ये. जीना सारख्यांनीहि त्यांजवर धरखोत्रीचाच आरोप केलेला आहे. लढताना किंवा टक्कर देताना टिळक अत्यंत आवेगाने व धडाडीने पुढे जात असत. या कर्मठ व कोरी प्रालगाला एखादा शब्द इकडे तिकडे केलेल्याहि खपावयाचा नाही तेव्हा माझ्याशी कोणाचे कसे पटावयाचे, असा टिळकांचा ठपहास त्यांच्या प्रतिस्पर्धींनी आणि कांही कांही प्रसंगी गृह अनुयायींनीहि केलेला आहे. अमृतसरच्या राष्ट्रीय संघेच्या वेळी ये. दास वगैरे मंडळींच्या एका टोमाला

कित्येक वेळा मदत केली व कित्येक वेळा तेंच टोंक तडजोडीला टिळकांनीं आणलें. विचारसरणीचें धोरण न सोडतां टिळकांनीं अशा तडजोडी कित्येक केलेल्या आहेत. कांहीं प्रसंगां तर खुद्द अनुयायीच टिळकांना अरेरावीगणाचा दोष देतील, इतक्या थरापर्यंत टिळकांनीं एकट्यांनींच तडजोडी केल्या आहेत. महात्मा गांधी हा एक अरेरावी व एकतंत्री राजा बनला आहे, असाच आरोप मुंबईच्या 'टाइम्स'ने व मवाळांनीं आज महात्माजीवर केलेला आहे. टिळकांवरहि हा असाच आरोप याच शब्दांनीं करण्यांत आला होता. तडजोड नेहमीं प्रसंग पाहून चट्दिशीं करावी लागते. अनुयायांशीं चर्चा करीत बसण्याला पुरसतच नसते. तेव्हां जो पुढारी चळवळींत स्थितप्रज्ञ म्हणून गणला गेला त्या पुढान्याला लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या तडजोडीची अखत्यारी अनुयायांनीं देणें जरूर आहे, असेंच टिळकांच्या चरित्रावरून सिद्ध होतें. महात्मा गांधी प्रतिस्पर्धासंबंधानेंहि दयाशील आहेत. तैःही अनुयायांना पराक्रम करावयास लावण्याकरितां उत्तेजित करण्या पलीकडच्या दृष्टींत ते त्यांना घालतील हें बिल्कूल संभवत नाहीं. उत्तेजित करण्याच्या सीमा कोणत्या, संकट ओळखून अनुयायांना आवरून धरण्याच्या सीमा कोणत्या, आणि अनुयायांपैकीं अर्धवटांचा उपयोग करून घेण्याचे मार्ग कोणते, हें पुढान्यानें स्वतःच्या मनाशीं स्वतः ठरविलें पाहिजे. टिळक अगल्या तडजोडीची वाच्यता ऐन वेळेच्या अगोदर कधीहि करीत नसत. कारण ती वाच्यता हांजेंतील दम उखडून टाकणारी असते. तडजोड मनांत असली तरी तशी वेळ येऊन पोचेंपर्यंत कार्यक्रमां पुरवणाला कृतींत निष्ठुरपणा ठेवावा लागतो. महात्मा गांधीहि या तडजोडीच्या मार्गासंबंधानें टिळकांसारखेच वागत असल्यामुळें उगीच शंका कुडांका काढून चळवळीचा जोर कमी करूं पाहणारांना मदत करणें टिळकांच्या अनुयायांना फेव्हांहि धोयस्कर वाटणार नाहीं.

• टिळक आणि राष्ट्रीय सैन्य

राष्ट्रीय सैन्य आणि देशी सैन्य या दोहोंमध्ये फरक आहे. इंग्रजसरकारच्या हिंदुस्थानांतील लष्करांत आज एका गोऱ्यास अडीच काळे असें प्रमाण आहे. हें सर्व काळें सैन्य देशी सैन्य होय. पण तें राष्ट्रीय सैन्य नव्हे. लष्करी नोकरीच्या अभिलाषानें, पोटापाण्याची सोय लागवी म्हणून, देशी सैन्यांत भरती होत असते. नोकरी हा मुख्य हेतु असतो. आणि आपल्या अंगच्या गुणांना आणि प्रकृतीला साजेसा धंदा हा दुस्यम हेतु असतो. शीख, गुरखे, पठाण, रजपूत वगैरे लोक प्रकृतीनेच लष्करी बाण्याचे असल्यामुळे सन्मानानें पोट भरण्याचा धंदा लष्करांत मिळाला तर त्यांना अधिक बरें वाटतें, आणि त्यामुळे इतर धंद्यांपेक्षां ते हौसेनें लष्करी नोकरी पत्करतात. लष्करी पेशाविषयी हौस व वीरवृत्ति युरोपियनांच्या वरोवरीची त्यांच्या अंगी असते, आणि त्यामुळे हिंदुस्थानांतील इंग्रज सरकारचे काळें सैन्य युरोपच्या रणभूमीवरहि युरोपियनांच्या वरोवरीनें शौर्य गाजवूं शकतें. पण या देशी सैन्यांत राष्ट्रीय भावना नसतें. राष्ट्राच्या कल्याणाकरितां आपण लढत आहों, रणांगणावरील आपल्या आत्मयत्नानें देशोद्धारास आरण मदत करित आहों, आणि आपल्या पराक्रमामुळे आपल्या देशाच्या पूर्वाच्या, आजच्या व पुढच्या लौकिकास आपण संभाळून ठेवीत आहों, अशाप्रकारचे विचार या देशी सैन्यामध्ये नसतात. असल्या विचारांमुळे ते लष्करी नोकरीत शिरलेलेच नसतात. राष्ट्रीय सैन्यांत राष्ट्रीय विचारांना प्राधान्य असतें. तनखा, मानमरातब आणि धंद्याचा नांवलौकिक या सर्वांच्या वरची राष्ट्रीय सैन्यानी पावरी असते. रोजच्या उपजीविकेकरितां राष्ट्रीय सैन्य लष्करी तनख्यावर अवलंबून नसतें. संसार जलविषयाच्या त्यांच्या धंद्या लष्करी

पेशाहून निराळा असतो. या दुसऱ्या घंद्यांत त्यांनीं एकप्रकारचा लौकिकहि मिळविलेला असतो, आणि राष्ट्रावरील संकट टाळण्याकरितां राष्ट्राची लष्करी सेवा करण्यास स्वयंसेवक या नात्यानें राष्ट्रीय लष्कराचे लोक पुढें आलेले असतात. लष्करी शिक्षण घेत असतांना, त्याची उजळणी करीत असतांना, किंवा संकटाच्या वेळीं प्रत्यक्ष लष्करी सेवा करीत असतांना, खड्या लष्कराप्रमाणें तनखा व शिधासामग्रीची सवलत राष्ट्रीय लष्करालाहि द्यावी लागते. पण तेवढ्यामुळे तें लष्कर नोकरवजा होत नाहीं. स्वयंसेवकांचेंच लष्कर असल्याशिवाय त्याला राष्ट्रीय लष्कर असें नांव मिळत नाहीं. हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय लष्कर उभारलें जावें, या प्रश्नाला लॉर्ड किचनेर यांच्या कारकीर्दीत घरिष्ठ कायदे—कौन्सिलांत ना. गोखले यांनीं घेवेंच पुढें टकललें, पण महायुद्ध सुरू होईतो चर्चेपलीकडचें मूर्त स्वरूप या प्रश्नाला विलकूल प्राप्त झालें नाहीं. महायुद्ध सुरू झाल्यावर साहजिकपणें हा प्रश्न पुढें आला, आणि त्या वेळीं मुंबईत शांतारामाच्या चाळींत भरलेल्या जंगी जाहीर सभेंत टिळकांनीं या प्रश्नास उचलून धरलें. स्वयंसेवकांचें राष्ट्रीय सैन्य उत्पन्न करणें, वाढीस लावणें आणि कार्यक्षम बनविणाऱ्या गोष्टी कांहीं विशिष्ट राजकीय परिस्थितीवर अवलंबून असतात, ती परिस्थिति जर नसेल तर असले प्रयत्न निष्फळ झाल्यावाचून राहात नाहींत. हिंदुस्थानांत इंग्रज सरकारचे गोरें व काळे मिळून नोकरवजा तीन लाख खर्च सैन्य आढे. हें सैन्य म्हणजे नोकरदारांप्रमाणें मनगट होय. या मनगटाच्या शेजारी लोकांनीं जर आपलें मनगट स्वयंस्फूर्तीनें धरावयाचें असेल तर लोकांचा व गोमर-

की, आर्थिक दृष्ट्या व राजकीय दृष्ट्या बरोबरीची भागी लोकांना देण्यास आपण तयार आहो, असें नोकरशाहीनें मोठ्या मनानें आश्वासन दिल्या-
 तिवाय म्हणजे स्वराज्य दिल्याशिवाय स्वयंसेवकांचें जरूर तेवढें मोठें सैन्य
 हिंदुस्थानांत कधीहि दृष्टीस पडणार नाही. महायुद्धामुळे स्वयंसेवकांच्या
 घर्तीचें सैन्य सर्व युरोपियन राष्ट्रांत उत्पन्न झालें तेव्हां त्या प्रकारचें एकादें
 मोग हिंदुस्थानांतहि असावें, असल्या बाह्य देखाण्याच्या प्रेरणेनें जोपर्यंत
 राष्ट्रीय सैन्याची उभारणी करण्यांत येत आहे, तोपर्यंत तसल्या उभारणीच्या
 चळवळीस राष्ट्रीय पुढान्यांनीं मदत करूं नये, असें टिळकांनीं ठरवून
 ठेवले होते. श्रीशिवाजी महोत्सवांत एके प्रसंगी त्यांनीं बरील तऱ्हेचेच
 उद्गार काढल्यामुळे सामान्य स्फूर्तिगला टिळकांचीं मतें अडथळा करतात
 या संघर्षावर विजायतेस जाण्यापूर्वी कांहीं महिने त्यांची मुस्कटदात्री करण्यांत
 आली होती. महायुद्धाच्या वेळीं बसाहतीपेशांदि इंग्लंडाला हिंदुस्थानानें
 लष्करी मदत अधिक केली आणि या मदतीचे उपकार स्मरून हिंदुस्थानास
 स्वराज्याचे हक अंशतः देण्यांत येत आहेत, असें सांगण्यांत येतें, पण बरील
 विधानाच्या छान्या अर्थाकडे टिळक नेहमी राष्ट्रीय पक्षाचें लक्ष वेधित
 असत. मजूर व लढवय्ये या नात्यानें दहा लाखांहून अधिक लोक हिंदु-
 स्थानानें रणभूमीकडे पाठविले ही गोष्ट खरी आहे, पण हिंदुस्थानातें
 पाठविले म्हणजे काय ! राष्ट्रीय भावनेनें लोक या उद्योगांत पडले, किंवा
 पोटापाण्यासाठीं जरी पडले असले तरी राष्ट्रीय भावनेचा व पोटापाण्याचा
 प्रश्न एकच होऊन बसल्यामुळे राष्ट्रीय भावनेनें तसली नोकरी पवित्र होते
 म्हणून लोक या धंद्यांत पडले, असें विलकूट नाही. नोकरशाहीला असल्या
 संकटमगर्भी दहा लाखांपर्यंत मजूर व लढवय्ये मिळवितां आले, आणि
 परदेशी पाठवितां आले, अशा या मदतीचा अर्थ आहे. नोकरशाहीनें
 राजसत्तेचें तें सर्व हिंदुस्थानांत तयार केले त्या यंत्राच्या जोतसर दहा

लाखांचें मनुष्यबळ आणि कित्येक अन्जांचें द्रव्यबळ नोकरशाहीला इंग्लंडच्या मदतीला पाठवितां आलें. महायुद्धाचे दिवस म्हणजे नोकरशाहीच्या पद्धतीच्या परीक्षेचीच वेळ होती. सर फ्लाड हिल यांनी ' नाइन्टीथ सेंचरी ' मध्ये लेख लिहून नोकरशाहीला घरील पराक्रमाबद्दल योग्य शाबासकी इंग्लंडांत मिळत नाही, म्हणून तक्रार केली आहे. या तक्रारीकडे पाहतां दहा लाखांच्या मनुष्यबळाच्या मदतीकडे नोकरशाही कोणत्या दृष्टीने पाहते, हें कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. रिकूटिंगसंबंधानें दिखीत लाटसाहेबांनीं जो दरवार भरविला होता त्या वेळच्या खाजगी चर्चेतहि, लोकांच्या पुढान्यांनीं खरी मदत केली नाहीं तरी, नोकरशाही आपल्या हातांतील यंत्र फिरवून जरूर तेवढें मनुष्यबळ हिंदुस्थानांतून बाहेर खेंचून घेण्यास समर्थ आहे, अशी नोकरशाहीच्यातर्फे कांहीं पुढान्यांना समज देण्यांत आली होती. नोकरशाहीच्या हिंदी मनुष्यबळाचे मनगट जर दहा लाखांपर्यंत नोकरशाही फुगवूं शकते तर स्वराज्याचा अल्पस्वल्प तरी प्रारंभ कां करण्यांत आला, अशी साहजिक शंका या ठिकाणीं येणारी आहे. नोकरशाहीनें आपल्या नोकरांत ठेवलेलें मनुष्यबळ महायुद्धाच्या वायटळींत सांघडलेलें होतें. त्या वायटळींतील स्वयंनिर्णयाची व स्वराज्याची तत्त्वे नोकरशाहीच्याच नोकरांच्या अंगाशीं एकसारखी लगट करून राहिलेलीं होती. ही संगत नोकरशाहीला तोडतां येईना, आणि नोकरशाहीच्याच अनुयायांना व नोकरांना घडलेल्या या अवाचित सत्संगतीच्याबद्दल नोकरशाहीला स्वराज्याच्या अल्प स्वल्प प्रारंभाला संमति देणें भाग पडलें. पण ही संगत तोडण्यास महायुद्धानंतर नोकरशाही बिलकूल कमी करणार नाहीं, असा ठिककांचा अंदाज होना, आणि नोकरशाहीनें गुरू केलेल्या सांप्रतच्या

असत हे वर सांगितलेंच आहे. महायुद्धाचा प्रसंग निघून गेल्यानंतर आज मुसलमानी गद्दी व बोल्सेविक यांच्या पांच दहा वर्षांत केव्हांना केव्हां तरी होणाऱ्या हिंदुस्थानावरील स्वारीचा प्रश्न पुढें आलेला आहे. वाढता लष्करी खर्च व असल्या स्वारीच्या वेळीं हिंदुस्थानाचें करावयाचें संरक्षण या दोन बाबींमुळे राष्ट्रीय सैन्य पुन्हां उभारण्याची खटपट नोकरशाही लवकरच करणार आहे. राष्ट्रीय सैन्याच्या उभारणीच्या या चळवळीच्या वेळीं लोकांनीं कासें बागावें, म्हणून प्रश्न विचारला असतां टिळक महायुद्धाच्या वेळीं जसे घागले तसेंच टिळकांच्या अनुयायांनींही आज बागावें असेंच उत्तर द्यावें लागतें. आर्थिक दृष्टीनें व राजकीय सत्तेच्या दृष्टीनें युरोपियनांशीं बरोवरीची भागी हिंदुस्थानास मिळाल्याशिवाय म्हणजे निदान बसाहतीच्या घर्तांचें स्वराज्य हिंदुस्थानास मिळाल्याशिवाय हिंदुस्थानानें राष्ट्रीय सैन्याच्या पंचायतींत पडूं नये, असेंच उत्तर टिळक आज जर जिवंत असते तर त्यांनीं दिलें असतें यांत संशय नाही. स्वराज्यावरिधर स्वराज्याचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी लोकांवर येऊन पडते, हे तत्त्व टिळकांना कबूल होतें. पण स्वराज्य मिळण्याच्या अगोदरच हे ओशें उचलवयास धांवणें म्हणजे एक प्रकारचें लांगूलचालनच होय, असें ते म्हणत असत. स्वयंसेवकांच्या लष्कराच्या मनुष्यबळाची आवश्यकताच जर नोकरशाहीला वाटत नाही, तर तसलें मनुष्यबळ उत्पन्न करा म्हणून नोकरशाहीच्या पाठीमागें तगादा लावणें म्हणजे नोकरशाहीची मलतीं आर्जवें करण्यासारखें होय, असल्या खुशामतीनें कार्यं यशस्वी न होतां कार्यनाशच अधिक होतो. लोकांना स्वराज्याचे हक्क देणाऱ्या नोकरशाहीतील कांही उदारमतवादी पुढाऱ्यांचें असल्या खुशामतीमुळे नोकरशाहीपुढें चालेनासें होतें. आपण समर्थ आहों, आपण सशक्त आहों आणि आपणांस मनुष्यबळाची किंवा द्रव्यबळाची बाग पडणार नाही, ही नोकरशाहीची घमैंड असल्या खुशामतीनें अधिकारिभक्त

वाढत जाऊन नोकरशाहीला स्वराज्यापासून पराड्याऊन करण्याचें पातक असल्या आर्जवांना लागतें. नोकरशाही पूर्ण स्वराज्याहि देत नाही, अधिक स्वातंत्र्याहि देत नाही, आणि लष्करी सेवेच्या मार्फत मनुष्यबळ सत्तेज करण्याचा मार्गहि खुला करीत नाही; अशा पैळीं हायापल्यासारखें लोकांनीं स्वराज्याच्या अल्पस्वल्प तुकड्यावर संतुष्ट होऊन राष्ट्रीय सैन्याकरितां नोकरशाहीची खुशामत कां करूं नये ! या प्रश्नास टिळकाचें असें उत्तर होतें कीं, पूर्ण स्वराज्य संपादन करतांना स्वावलंबनाचा जसा मार्ग स्वीकारीत आहां तसाच आर्थिक बाबींतहि आणि राष्ट्रीय सैन्याच्या बाबींतहि स्वावलंबनाचाच मार्ग लोकांनीं स्वीकारल्याशिवाय हिंदुस्थानचें खरें कल्याण कधीहि होणार नाही. संपूर्ण स्वराज्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळवळीत पडणें होय; आर्थिक स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीत पडणें होय; आणि राष्ट्रीय सैन्याच्या दृष्टीनें स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारणें म्हणजे राजकीय चळवळ करीत असतांना जाणून घेऊन तुडुंगाचा रस्ता धरून नोकरशाही देईल तितकी शिक्षा भोगण्याची मनांनी तयारी ठेवणें होय. या सर्व स्वावलंबनाच्या निरनिराळ्या मार्गांत कमी जास्ती प्रमाणानें आत्मश्रेष्ठ सोसावयास लावणाऱ्या वीरवृत्तीची जरूरी असते. ही वीरवृत्ति महाराष्ट्रांत जागृत करण्याकरितां टिळकांचा गीतासहस्रासारखा ग्रंथ कसा उपयोगी पडणारा आहे हें घानकांना पुढील अंदाज सांगून स्वदेशी व बहिष्कार यांच्या संबंधानें महात्मा गांधी यांच्या मतादीं टिळकांचीं मतें कशीं तंतोतंत जुळतात हें रविवारच्या व सोमवारच्या लेखांत घानकांपुढें मांडून आम्ही लेखमाला संपादितार आहों.

० टिळक आणि गीतारहस्य

टिळकांच्या आयुष्यातील सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांनी लिहिलेल्या गीतारहस्य ग्रंथ होय. शंभर शंभर दोन दोनशें वर्षांनी राष्ट्राच्या आयुष्यात असला एखादा ग्रंथ मुद्दामाने हप्टीस पडत असतो, शानेश्वरीनंतर क्रियेक शतकांनी गीतारहस्यासारखा ग्रंथ मराठी भाषेमध्यें उत्पन्न झाला असा मराठीच्या संस्कृतीवर शानेश्वरीचे जे उपकार झाले आहेत, तितकेच किंवा त्याहून अधिक उपकार टिळकांच्या गीतारहस्याचे महाराष्ट्रावरच केवळ नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानावर यापुढें व्हावयाचे आहेत, शें दीडशें वर्षांनी टिळकांच्या स्वराज्याच्या उद्योगाबद्दल लोकांना आठवण करून द्यावी लागेल. राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी, गोरक्षण, शिवाजी महोत्सव, गणपति महोत्सव, पंचांग संशोधन, केसरीवरील खटले वगैरे टिळकांच्या आयुष्यातील ठळक ठळक चळवळी लोकांच्या आठवणीतून नाहींसा होण्याची वेळ आली तरी, आणि हिंदुस्थान देश संपूर्ण वैभवाच्या शिखरावर चढून आजच्या अवनतीच्या दिवसांची पुन्हा पिढ्यांना आठवणहि नाहींशी झाली तरी गीतारहस्याचे पाठांतर हिंदुस्थानांत एकसारखें सुरू राहील. शारीरिक गोष्टी ज्यांच्या त्यांच्या आयुष्यानंतर आगेआगे कायच होत जातात, सर्व शरीरांना हा मृत्यु कायमचा आहे. शरीर गेल्यानंतर शरीराला धरून असणाऱ्या गोष्टी व चळवळी २१४ सिद्ध्यांच्या पलीकडे पारसा टिकत नाहींत. सामान्य संगरी लोकां शारीरिक मृत्यूनंतर २१४ सिद्ध्या तरी पुत्रांवांचा स्वरुपानें, पदशरणांवांचा स्वरुपानें किंवा एखाद्या देवळ्याच्या किंवा कार्यजनिक एमारतीच्या उभारणीनें जगण्याची पडाट करीत असतात, अगली पदसट

करणे हा मनुष्याच्या रक्ताचा स्वभाव आहे. या स्वभावाला अनुसरून घराण्यांची व समाजाची रचना करण्यांत येत असते. या लौकिक मार्गाच्या पलीकडच्या कोटींतले जे लोक असतात त्यांना अलौकिक पुरुष असे म्हणतात. टिळक अलौकिक पुरुष होते हे गीतारहस्याने सर्वांच्या निदर्शनास आणून दिलेले आहे. बालवयांतच घडील आजारी असतांना गीतेचा पाठ त्यांना करावा लागला. आजारी मनुष्याला मृत्यूच्या भयापासून सोडविणारी आणि मृत्युसमयी वाटत असलेल्या विवंचनेतून मुक्त करणारी गीता आहे, असा संस्कार टिळकांच्या मनावर बालपणीच झाला. त्यानंतर भक्तिभावाने गीतेचे पठण करण्याची पद्धत टिळकांनी एकसारखी ठेवली होती. गीतारहस्य लिहून झाल्यावर अंतःकरणास विशेष त्रास झाला असता गीतेतील श्लोक वाचण्याचा किंवा त्या श्लोकाच्या अर्थाचे मनन करित पडण्याचा आपला परिपाठ त्यांनी सोडलेला नव्हता. कॉलेजांत असतांना गीतेच्या पाठामुळेच स्वार्थत्याग करून शिक्षणकार्याला स्वतःला वाहून घेण्याची प्रेरणा टिळकांच्या मनांत आपोआप उद्भवली. अध्ययन व अध्यापन या दोन कार्यांत स्वतःस वाहून घेत असतांना तंट्यावखेड्यांत प्रमुखपणाने पडण्याची वेळ येणार नाही असे टिळकांना वाटत होते. त्यांचा स्वभावहि अध्ययनात गुढून राहण्याला अनुकूल असाच होता. पण अर्जुनाला स्वकीयांवरहि याण सोडवयास लावणारी गीता टिळकांना अशा रीतीने स्वतःच्याच घरकुल्यांत स्वतःस कोडून घेतल्यासारखे स्वस्थ कशी वसू देईल ? स्वतःच्या मनाशीच गुंजण्यास कॉलेजांत असतांनाच गीतेने टिळकांना बल दिले. कॉलेजांतून बाहेर पडून स्वतः निर्माण केलेल्या शोषपीत स्वतःस टिळकांनी कोडून घेतले असता, किंवा एकांतवासीन संन्यासवृत्तीकडे ते वदात गेले असता त्या टिकाणीहि गीतेने स्वस्थ वसू दिले नाही. स्वकीयांशी शमझा करण्यास गीतेने न्यू

हरकत नाही. आयुष्यांतील कर्तृत्वाच्या शेवटच्या वीस वर्षांत ताईमहाराजांच्या खटल्याची विवंचना टिळकांच्या भागें नव्हती असें केव्हांहि झालें नाही. ही सर्व विवंचना संभाळून याच वीस वर्षांत टिळकांनीं हिंदुस्थानला स्वराज्याचा मार्ग दाखवून दिला, आणि स्वराज्याचे मुख्य प्रवर्तक म्हणून मोठें यश संपादन केलें. अशा रीतीने चारी वाजूंनीं गराडा पडला असतां चारीहि तोंडांवर एकसारखें झगडत राहण्याची शक्ति भगवद्गीतेच्या पठणानुळें टिळकांच्या अंगी उत्पन्न झाली. भगवद्गीतेचे ते भक्त होते; ही गीताच मला तारील, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता; आणि या भक्तिभावाच्या जोरावरच त्यांनीं आपलें आयुष्य पूर्णपणें यशस्वी करून सोडलें. 'न मे भक्तः प्रणश्यति' या भगवद्भजनावर त्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळें हरएक प्रसंगांतून पार पडून जाऊं व शेवटीं यशच मिळवूं, असें त्यांना घाटत होतें आणि अखेर तसें घडलेंहि ! ताईमहाराजांच्या खटल्यासारख्या अर्धवट खाजगी आपसीच्या अखेरचा टिळकांच्या तर्फेचा निकाल मागाहूनच्या लहान सहान तक्रारीसकट टिळकांच्या हयातीतच झाला. सार्वजनिक कामांत तर स्वराज्याच्या शिरोमणीच्या पदवीला टिळक आयुष्याच्या अखेरीस सर्व अडथळे दूर होऊन आपोआप चढले. संसारासंबंधाच्या किंवा खाजगी स्वरूपाच्या आपत्तींशीं झगडतांना उत्तम प्रकारचें वल भगवद्गीतेनें टिळकांना दिलें आणि अखेर यशहि गीतेनेच त्यांच्या पदरांत टाकलें. सार्वजनिक किंवा ऐहिक अभ्युदयाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां, संपूर्ण स्वराज्याच्या पैभवाचा झाला या दृष्टीचा अभ्युदय कोणाच्याच नशिबीं लिहिला जाण्याचा सांप्रतचा हिंदुस्थानचा काळ नसल्यामुळें, भगवद्गीतेनें स्वराज्याचा आद्य प्रवर्तक या पदवीला टिळकांना नेऊन चढविलें आणि स्वराज्याचे माननिक व चौदिक यश टिळकांच्या हयातीतच टिळकांच्या पदरीं गीतेने टाकलें ! या दोन यशाहूनहि पारमार्थिक

दृष्टीचें अत्यंत मोठें कल्याण भगवद्गीतेच्या भक्तीनें टिळकांचे केलेलें आहे. ताईमहाराजांचा खटला आणि वंगभंगाच्या वेळची राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी, वहिष्कार व स्वराज्य, या चतुःसूत्रीची चळवळ चालली असतांना भक्ति-पुरःसर ज्या भगवद्गीतेचें मनन व पठण टिळक एकसारखे करीत असत, आणि ज्या भगवद्गीतेच्या अंतर्गमांत भक्तीच्या जोरावर पाहिजे तसे घुसून पाहिजे तितकें मानसिक व बौद्धिक बल स्वतःच्या लढयाकरितां भराभर बाहेर आणीत असत, ती भगवद्गीता आपणास तेवढी कां उपयोगी पडावी आणि आपणाप्रमाणें सर्व महाराष्ट्राला किंवा ह्या सर्व हिंदुस्थानाला या भगवद्गीतेचा उपयोग कां होऊं नये, अशा तऱ्हेचा विचार टिळकांच्या विश्वकुटुंबी मनांत नेहमीं खेळत राहत असे. ज्ञानेश्वर एक का दोन यासंबंधाचा वादविवाद त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून चालला होता आणि महाराष्ट्रांतील भक्तिपंथाच्या पुढाऱ्यांची व विशेषतः कै. भिंगारकरयुवा यांची व टिळकांची भगवद्गीता व ज्ञानेश्वरी यांच्यासंबंधानें नेहमीं संभाषणें होत असत. मनुष्याचें पारमार्थिक कल्याण करून ऐहिक अभ्युदयासंबंधाचे योग्य विचार व्यक्तीपुढें व समाजापुढें ठेवण्यास महाभारत व भगवद्गीता हे दोन ग्रंथ अत्यंत उत्तर असतांना आणि खुद्द टिळकांना पावलोपावलीं तसा अनुभव येत असतांना, या दोन्ही ग्रंथांचा अभिमान बाळगणाऱ्या आजच्या हिंदुस्थानची ऐहिक अभ्युदयासंबंधानें दिशाभूल कां द्यावी? तसेंच पारमार्थिक कल्याण आणि अभ्युदय यांचा जगूंकार्य संबंध नाही, अशा तटस्थवृत्तीनें महाभारत व गीता यांजकडे पाहून, संसारांतील किंवा सार्वजनिक कामांतील हागडयोशीं तोड देतांना कन साल्ल्यासारखें होऊन टळमळीत व लेव्यापेव्या पावलांने हिंदुस्थानानें कां चालावें? याबद्दलचें कोर्ट टिळकांच्यापुढें येऊन पडलें होतें. भक्तिमार्ग व अद्वैत सिद्धान्त यांना येळ वसत नाही अशा सर्वांचा समज असल्यामुळे

आणि अद्वैत सिद्धांताचा स्वीकार करणारांनी संन्यासमार्गाचाच अवलंब केला पाहिजे अशी अनेक कारणांनी समजूत झाल्यामुळे, महाभारत व भगवद्गीता हिंदुस्थानावर ज्या 'मनुष्यबलाचा, द्रव्यबलाचा व बुद्धिबलाचा' वर्पाव करून इच्छित अद्वैत त्या सर्व बलांना हिंदुस्थान आज मुकले आहे, असे टिळकांच्या प्यानीं तेव्हांच आले. टिळक स्वतः भगवद्गीतेचे भक्त होते आणि त्यामुळे महाराष्ट्रांतील भक्तिपंथाविषयी त्यांच्या मनांत अत्यंत प्रेम होती, ते स्वतः एकतन्त्रेने भक्तिपंथांतलेच असल्यामुळे अद्वैत सिद्धांताचा व भक्तिपंथाचा विलकूल विरोध नाही, असे त्यांच्या भक्तिपूर्ण अंतःकरणाला आणि अद्वैत सिद्धांतामध्ये गढून गेलेल्या सूक्ष्म बुद्धीला पूर्णपणे अनुभवास आले. अद्वैत सिद्धांताची उभारणी ज्या विचारसरणीवर केलेली आहे ती विचारसरणी टिळकांच्या सूक्ष्म बुद्धीने आकलन घेतल्यावरहि स्विकारीशी, ध्याप्तइच्छाशी व यादेरच्या सर्व अडथळ्याशी झगडण्याची स्फूर्ति व बल टिळकांना भगवद्गीतेने दिल्यामुळे, संसारांत व सार्वजनिक कामांत झगडल्याने पारमार्थिक दिताला बाध येत नाही, इतकेंच नव्हे तर हा प्रवृत्तीचा मार्ग अधिक श्रेयस्कर आहे, असेच भगवद्गीतेने टिळकांच्या निदर्शनास आणून दिले. भगवद्गीतेची ही शिकवणूक अंतःकरणांत पूर्ण विघ्नल्यामुळे १९०८ सालच्या खटल्याच्या वेळी स्थितप्रज्ञाच्या वर्तनासारखे वर्तन त्यांच्या हातून खदखद घडून गेले. असल्या मोठ्या पदवीला चढल्यावर मंडालेच्या वुरंगीत सदा वर्पाची शिखा भोगीत असताना भगवद्गीतेच्या 'भक्तीच्या आनंदात त्यांनी दिस पाळविण्यास गुत्तावात घेऊन, भगवद्गीतेच्या सेवेत अगा रीतीने टिळक गुंग असताना 'आत्मागारिने करिली, तात्काळ' या न्यायाने, फिवा तगला मजत धनजे मीच आहे 'अहमेव सः' या भगवद्गीतेच्या अनुसरून भगवद्गीतेने टिळकांना गीता बनविले आणि त्यांच्या ऐहिक व पारमार्थिक करण्याची पयसापटा करून सोडली. भगवद्गीतेच्या

भक्तीमुळे टिळक अखेरीस स्वतः मगवद्गीता शाल्यावर टिळकांनी गीतारहस्य हा ग्रंथ लिहिला आहे. अर्जुनाचा पराक्रम उद्दीप्त करण्यास आणि अखेरचे यश अर्जुनाच्या पदरांत, दाकण्यास जशी गीता कारणीभूत झाली, त्याप्रमाणे स्वराज्याचे आद्यप्रवर्तक टिळक स्वतः गीता होऊन स्वराज्यवाद्यांचा पराक्रम उद्दीप्त करण्यास व स्वराज्यवाद्यांच्या पदरांत अखेरीस यश दाकण्यास कारणीभूत व्हावयाचे निश्चित ठरलेले. असल्यामुळे गीतारहस्य हा ग्रंथ महाराष्ट्रापुढे व हिंदुस्थानापुढे अवतीर्ण झालेला आहे ! हिंदुस्थानचा अभ्युदय व्यवस्थित रीतीने व्हावयाचा असल्यास आमच्या सर्व चळवळीच्या मार्ग अत्यंत श्रेष्ठ असा तत्त्वज्ञानाचा जोर असला पाहिजे, असे गेली वीस पंचवीस वर्षे परकी लोक हिंदुस्थानास सांगत आले आहेत, जगांतील अत्यंत श्रेष्ठ असे तत्त्वज्ञान हिंदुस्थानाच्या मार्गे कायमचे उभे आहे, पण त्या तत्त्वज्ञानाच्या जोराचा व आमच्या चळवळीचा सांधा मात्र इतक्या दिवस जोडला गेला नव्हता, तो सांधा जोडण्याचे काम टिळकांनी केलेले असल्यामुळे आमची स्वराज्याची चळवळ परमेश्वरी कृपेच्या दृष्टीने दिवाता अगदी निधोस्त झाली आहे.

• टिळक आणि वहिष्कार

आज ता. १ आगस्ट रोजी विदेशी कापटावरील वहिष्काराच्या तपश्चर्येस, टिळकांचे वर्षाबाद म्हणून सर्व हिंदुस्थान ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या आज्ञेने सुरवात करीत आहे. काल सायंकाळी मुंबईस एल्फिन्स्टन मिलच्या जवळील मैदानांत महात्मा गांधी यांच्या अध्यक्षतेखाली आणि प्रमुख राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या अनुज्ञेने विदेशी कापटाची होळी करण्यांत आली. अग्निनारायणाला समर्पण केलेल्या या आहुतीने राष्ट्राची औद्योगिक पारंभरम होऊन पवित्र अंतःकरणाने व पवित्र बुद्धीने स्वदेशी व वहिष्कार या योगांचे मत सर्व हिंदुस्थान आज घेत आहे. टिळकांच्या पुण्यस्मरणार्थ हे मत घेण्यांत येत असल्यामुळे टिळकांची सर्व पुण्याई आणि टिळकांनी प्रसन्न करून घेतलेली भगवद्गीता या मताच्या मार्गे उभी राहून, दरएक संकटापासून मताच्याच संरक्षण करण्याकरितां श्रीगुण्याचे सुदर्शन चक्र या मताच्या समोरीती फिरवीत राहील यांत संशय नाही, स्वदेशी व वहिष्कार या चळवळीइतकी दुसरी कोमतीहि चळवळ टिळकांना प्रिय नव्हती. महात्मा गांधी यांनी स्वराज्य फंदाला टिळकांचे नांव दिले, आणि स्वताची सर्व पुण्याई रच करून एक कोट रुपये टिळक स्वराज्य फंडास जमवून राष्ट्रीय गभेच्या राजकीय इतिहासांत टिळकांचे नांव अजरामर करून सोढले. महाराष्ट्रावर व टिळकांच्या सर्व अनुयायांवर महात्माजींचे हे अगणित उपकार सांगे आदेत, आणि त्याबद्दल सर्व महाराष्ट्र आज महात्माजींचे गुणानुसार गात आहे. समाजवाद्या दृष्टीने टिळकांच्या श्रमज्ञान हिंदुस्थानास महात्माजींनी मुक्त केले आहे. आजपर्यंत दुसऱ्या कोमत्यादि पुढाऱ्यांचे

एवढें मोठें सार्वजनिक स्मारक त्याच्या वर्पश्राद्धापूर्वी झालेलें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नमूद नाही. महात्माजींनीं कोट रुपये गोळा करून टिळकांच्या नांवानें एक चमत्कास्त्र करून दाखविला हें खरें आहे. या स्मारकाहूनहि टिळकांना अधिक प्रिय असलेली अशी बहिष्काराची चळवळ जोरानें सुरू करण्यास आज महात्माजी प्रवृत्त झाले असल्यामुळे, आणि २।३ महिन्यांच्या अवधीतच ही चळवळ पूर्णतेस नेण्याचा त्यांनीं निश्चय केलेला असल्यामुळे, टिळकांच्या मार्गे असलेल्या महाराष्ट्रातील सर्व साधुसंतांच्या व योर मित्रांच्या तपश्चर्येचें बल महात्माजींच्या चळवळीत आज स्वयंस्कूर्तीनें संचार केल्यावांचून राहणार नाही. हिंदुस्थानच्या पूर्वाच्या सर्व पुण्यांची पुढील दोन तीन महिन्यांत हिंदुस्थानाला अत्यंत जरूर आहे. स्वदेशी आणि बहिष्कार या जोडाचें द्रत दिसावयालां सोरें आहे; पण आचरणास फार कठीण आहे. संकटें या मार्गांत अतिशय आहेत. बहिष्कार म्हणजे द्वेषाचें माहेरघर होय, असें सांगून कित्तेक हिंदी बुद्धिमंतांना या चळवळीपासून परावृत्त करण्यांत येईल. प्रतिसध्वांचा हा पहिला धांगडधिंगा टाळण्याकरितां परदेशी कामगवरील बहिष्कार म्हणजे द्वेषाची प्रवृत्ति नव्हे हें प्रत्येक मतस्थानें या वेळीं पूर्णपणें ध्यानांत ठेवले पाहिजे. परदेशी कामग आपण जाळतो, आपण दुसऱ्यास देऊन टाकतो किंवा वारण्याचें टाळतो, तें दुसऱ्याचा द्वेष करण्याच्या बुद्धीनें विलकूल नव्हे. महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणेंच टिळकांनीं इंग्रजांचा द्वेष कधीहि केल्या नाही. टिळक नेहमीं साध्वर्य इंग्रजी साम्राज्याकडे पहात होते, आणि एवढें मोठें साम्राज्य पृथ्वीतलावर स्थापनास अंगीं तसेच विशेष गुण असले पाहिजेत हें त्यांना पूर्णपणें मान्य होतें. फ्रान्सच्याप्रमाणें इंग्लंडची बादशाही दिलदार स्वरूपाची नाही. जर्मनीची शास्त्रीय बुद्धिमत्ताहि इंग्रजांच्या अंगीं नाही. क्लेश मोठ्याची रशियाची पराक्रांढाहि इंग्लंडांत दिसत नाही. या तीन हि राष्ट्रांनीं तुलना करतां इंग्लंड

एक दृष्टीनें भाग्यवान होय, असेंच म्हणावें लागतें. वरील तीन राष्ट्रांत जो एक एक दैदिप्यमान गुण दिसून येतो तसला दैदिप्यमान गुण इंग्रजांच्या अंगी विलकूल नसतोहि वैभवाच्या शिखरावर मात्र हे चढलेले आहेत, असें दृष्टीस पडतें, तेव्हां इंग्रज दैववान आहेत-असें कां म्हणूं नये? टिळक इंग्रजांच्या वैभवाकडे साश्चर्य पहात होते हें खरें; पण दैदिप्यमान व एकसारख्या झळकणाऱ्या गुणांशिवाय इतक्या वैभवास इंग्लंड कसें चढलें याचा विचार करतांना टिळकांच्या ध्यानीं असें आलें होतें कीं, इंग्रजांच्या अंगाचा चिकाटीचा गुण त्यांच्या वैभवाचें मुख्य कारण होय. चिकाटीचा गुण झळकणारा नाही, किंवा तडाकाफडकीचाहि नाही. हातीं आलेला फायदा पकडून बसण्याचा धीमेपणा लोकांच्या डोळ्यांना झुलवीत जरी नसला तरी एकंदरीनें मनुष्यास चिकाटी अधिक कल्याणप्रद होते. इंग्रजी वैभवाची गुरुकिल्ली या चिकाटींत आहे, या चिकाटीच्या गुणाचें पूर्ण स्वरूप महायुद्धाच्या वेळीं जसजसें टिळकांच्या लक्षांत येऊं लागलें तसतसें हिंदुस्थानाला स्वराज्याकरितां सोसाव्या लागणाऱ्या क्लेशांची कल्पनाहि सांगोपांग त्यांच्या पुढें उभी राहात गेली. नोकरशाही अमक्या प्रसंगीं अमक्या तऱ्हेनें वागेल असा एक अंदाज टिळकांनीं करावा आणि त्याच प्रसंगासंबंधानें भळताच अंदाज इतर पुढाऱ्यांनीं करावा, व शेवटीं टिळकांचा अंदाज खरा ठरावा असें कित्येक वेळीं स्वराज्याच्या चळवळीच्या वेळीं अनुभवास आलेलें आहे. नोकरशाही चिकाटी सोडणार नाही या दृष्टीनें नोकरशाहीचीं पावलें पुढें कशीं पडतील याचा विचार टिळक नेहमीं करीत असत. नोकरशाहीला गक्या येईल, नोकरशाही यादशाही दिलदारपणानें वागेल; नोकरशाही स्वतःच घालून दिलेल्या सिद्धांतांच्या यत्नानें बहात जाऊन अखेरीस न्याय देईल, अशा प्रकारची भावना टिळकांच्या अन्तःकरणाला कधीहि शिरली नाही. आपल्या हातांत आलेला फायदा आपल्या हातांतच कायमचा ठेवविणारा

चिकाटीचा गुण नोकरशाहीला जसा नाचवील तशी ती नाचेल, अशी टिळकांच्या मनाची बालंबाल खात्री झाली होती; आणि या चिकाटीच्या गुणाला प्रत्युत्तर जर द्यावयाचें असेल तर हिंदुस्थानचें राष्ट्रहि चिकाटीचे झालें पाहिजे, अशी टिळकांची कायमच्या ठरावी शिकवणूक होती. स्वदेशीचें व बहिष्काराचें व्रत चिकाटीशिवाय जर पाळलें गेलें तर नोकरशाही विलकूल हार जाणार नाही, नोकरशाही स्तरास ठिकाणीं हल्लींच्या कायद्यांना मुखून बगलेंत मागील, अठराशें नवीन नवीन युक्त्या उपयोगांत आणील, आणि चौसष्ट कलावंतीहि पासस्टावी कला लोकांपुढें नाचवून आपला फायदा आपल्या हातांतच ठेवील ! चिकाटी पापपुण्य पद्दत नाही; उमकार किंवा परोपकार याची जाणीव चिकाटीला नाही; औदार्य चिकाटीला माहीत नाही; सर्व जगाच्या हंसण्याची पर्वा ती करीत नसते; आणि निर्लज्जपणाला खालीं मान घालावयास लावते. असल्या चिकाटीशीं स्वदेशी व बहिष्कार या जोडीला झुजावयाचें आहे. स्वार्थत्याग व आत्मक्लेश यांची अखंड सांखळी राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रत्येक व्यक्तीनें एकसारखी निर्माण केल्याशिवाय स्वराज्याचा दरबाजा स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळीनें उघडला जाणार नाही. स्वदेशावरील प्रेमानुळे, आणि औद्योगिक झगड्यांत क्रोडी लोकांची हिंदुस्थानांत आज जी उपासमार होत आहे त्या उपासमारीचा विचार करून होणाऱ्या दयार्द्र अंतःकरणानें, जर प्रत्येक देशभक्त या चळवळीन पडला तरच त्याच्या हातून रोजच्या रोज सोसावयास लागणाऱ्या हालअपेष्टा सोसल्या जातील. हालअपेष्टा सोसण्याची ताकद प्रेमाच्या अंगी असते; द्वेषाच्या अंगी नसते. नोकरशाहीच्या दुर्गुणांचा विचार आपण करण्याचें कारणहि नाही. दुसऱ्याच्या दुर्गुणांच्या विचारानें आपण आपलें मन तरी कां वाटवायें ? स्वदेशावरील पवित्र प्रेमाने या चळवळींत आपण उडी टाकली पाहिजे. ही चळवळ जसजशी जोरावर येईल तसतशी दडनशाहीहि

कमें करण्याचें कौशल्य टिळकांच्या अंगी दिसून आलें. निष्काम वृत्तीनें कोणतेंहि मत कोणताहि मनुष्य आचरूं लागला म्हणजे अल्प तपश्चर्या हातून घडली तरी नोकरशाहीसारख्या प्रचंड शक्तीच्या चिकाटीशीं टक्कर देणारी चिकाटी दुबळ्या दिसणाऱ्या हातापायांतहि उत्पन्न होते, अशी साक्ष टिळकांचें चरित्र हिंदी लोकांना आज पटवीत आहे. महात्मा गांधी यांचें दुबळें शरीर ही ह्या चिकाटीची प्रत्यक्ष मूर्ति आहे. टिळकांच्या चरित्रांतील चिकाटी आठवा, आणि महात्मा गांधींच्या चिकाटीवर विश्वास ठेवून परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्याच्या शपथा, आज टिळकांच्या भाद्राच्या दिवशीं स्वदेशावरील प्रेमानें प्या म्हणजे नोकरशाहीच्या चिकाटी-मुळें कितीहि हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्या तरी आत्मसंलेशांतच बुद्धीच्या प्रसन्नतेचा आनंद उत्पन्न होऊन नोकरशाहीच्या चिकाटीला तुम्हीं पुरूत उराल आणि स्वराज्याच्या संस्थापकांच्या यशाची भागी तुमच्या पदरांत परमेश्वर टाकील.

* स्वतः संवधानें

संतांची उच्छिष्टें बोलतो उत्तरें ।

काय म्यां पामरें जाणावें हें ॥

तुकाराम,

वाचकांचा व रा. खाडिलकर यांच्या लेखाचा आज नव्या स्वरूपांत पुनः परिचय होत आहे. हा परिचय जरी नवा असला तरी १८९६ सालापासून रा. खाडिलकर यांच्या लेखाचें धोरण वाचकांस माहीत असल्यामुळें धोरणासंबंधानें नवी ओळख करून देण्याची जरूरी नाही. लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचें शिक्षित्व स्वैच्छेनें व आनंदानें स्वीकारून ज्या मतांचा अंगिकार रा. खाडिलकर यांनीं केला, तीं मते आज जशीच्या तशीं कायम आहेत. लो. टिळक यांनीं आपल्या विचारसरणीला जें बळण लावले, तें बळण म्हणजे सद्गुरूचा मोठा प्रसाद होय, असा रा. खाडिलकर यांचा दृढ विश्वास अखून, गेलीं दोन वर्षे 'लोकमान्य' पत्राचे संपादक या नात्यानें संप्रतच्या नव्या काळांत त्यांनीं जें धोरण स्वीकारलें होतें, तेंच धोरण नव्या पत्राच्या रूपानें आजपासून वाचकांपुढें मांडण्यात येण आहे. म. गांधी यांनीं गुरू केलेली असादकारितेची चळवळ म्हणजे लो. टिळक यांच्या धोरणाचें परिपक्व फळ होय, याविषयी सर्व विचारी लोकांची एकवाक्यता झालेली आहे. ज्या वृद्धाचें बीजारोपण लो. टिळक यांनीं केले, जो वृद्ध लो. टिळक यांच्या हयातीतच वादीग लागून फळोन्मुख झाल्या व ज्या वृद्धाचें पूर्ण स्वरूप महात्मा गांधी यांच्या चळवळीमुळे जगतच्या दृष्टीस पडले, त्या वृद्धाच्या गावलीनाली

वसून 'नवाकाळ' पत्र आपले रोजचे काम करणार आहे, 'नवाकाळ' पत्राचे धोरणासंबंधाने वाचकांस इतके सांगितल्यानंतर 'लोकमान्य' पत्राशी आपला असलेला संबंध रा. खाडिलकर यांना कां सोडावा लागला, याविषयी थोडासा खुलासा करणे जरूर आहे. दोन वर्षांपूर्वी डॉ. भटकमकर यांनी लोकमान्य पत्र काढण्यासंबंधाचा पुढारीगणा स्वतःकडे घेऊन जेव्हा जुळवाजुळव केली, त्यावेळी 'लोकमान्य' पत्राचे मॅनेजिंग एजंटस्, रा. खाडिलकर व डायरेक्टर मंडळीतील प्रमुख चालक यांची एकजूट होती. काँग्रेसचा पक्ष व काँग्रेसलचा पक्ष असे मतभेद होऊं लागल्यानंतर मूळची जूट कायम राहिली नाही. मॅनेजिंग एजंटमधील डॉ. भटकमकर यांचा पुढारीगणा नाहीसा होऊन काँग्रेसलवाल्या पक्षाचे रा. मंडळीक मॅनेजिंग एजंटच्या तर्फेच एक ऑफिसिओ डायरेक्टर झाले आणि खुद्द डायरेक्टराचे बोर्डात आपल्या वाजूचे मताधिक्य नाही, असा अनुभव रा. खाडिलकर यांना आला. मॅनेजिंग एजंटस म्हणजे रोजचे कामकाज पहाणारे एक तन्हेचे मालकच होत. मालक भिन्न मताचा व नोकर असलेला संपादक भिन्न मताचा, ही स्थिति रोजच्या कामकाजात अडचणीची होते; इतकेच नव्हे, तर उभयतांमहि अत्यंत घास व मानसिक क्लेश देणारी झाल्यावांचून रहात नाही. मॅनेजिंग एजंटच्या तर्फेचा कारभार डॉ. भटकमकर यांचे हातून निवून गेल्यामुळे डळमळीत झालेलं रा. खाडिलकर यांचे आयुष्य, डायरेक्टरांच्या बोर्डातहि आपल्या वाजूने नेहमी मताधिक्य होईल, असा अनुभव रा. खाडिलकर यांना न आल्यामुळे, नेहमीच डळमळीत राहणार असे रा. खाडिलकर यांना वाटलं व त्यांनी लगेच 'लोकमान्य' पत्राशी आरळा असलेला संबंध सोडून दिला. असाच प्रकारच्या परिस्थितीमुळे संपादक या नात्याच्या काळांत पुण्यास रा. खाडिलकर यांना पूर्वी दोन वेळां सो म्ळिलेला होता. तो सो

पुण्याहून मुंबईस आल्यावरहि तिसऱ्यांदा आपल्या सभोवतीं विरट्या घालीत आहे असें पाहून, असल्या खो च्या टावांतील मानसिक क्लेश टाळण्याकरितां स्वतःचें स्वतंत्र आसन 'नवाकाळ' पत्राच्या रूपानें घालण्याचा निश्चय रा. खाडिलकर यांनीं केला; आणि इष्टमित्रांच्या मदतीमुळे 'नवाकाळ' पत्राचे द्वारे आपले विचार वाचकांपुढें मांडण्याची संधी रा. खाडिलकर यांना मिळाली, संपादक व लेखक या नात्यानें आपल्या आयुष्यातील शेवटच्या पायरीवर उभे राहून आजपासून आम्ही लो. टिळक व.म. गांधीं यांचेच विचार आपल्या वेड्यावाकड्या पद्धतीनें बोलून दाखविणार आहोंत. ते बोल म्हणजे सद्गुरूची व संतांचीं उच्चिष्ठें होत, हे आमच्या वाचकांस माहीत असल्यामुळे पूर्वीच्या स्वरूपांतील आमचे लेख ज्याप्रमाणें महाराष्ट्रातील वाचकांनीं गोड करून घेतले, तसेच 'नवाकाळा'तील लेख वाचक गोड करून घेतील, असा 'नवाकाळ' पत्रास भरंवसा वाढत आहे.

* मिठावरील कर नापास झाला

दिल्लीच्या असेंब्लीने मिठावरील कराविरोध आपले मत दिले. मंगळवारी. सायंकाळीं मते घेतां सरकारच्या वतीचीं ४४ मते पडलीं व विरोध ५९ मते पडली. गेल्या वर्षी मिठावरील करास असेंब्लीने संमति दिली नाहीं हे योग्य झाले, पण यंदा तसें करूं नये, अशी विनंति सरकारतर्फे सभासदांना करण्यांत आली. धान्याच्या किंमती उतरत आहेत, तेव्हां मिठावरील कर अधिक वाढला तरी लोकांना सहज सोसेल, असें सरकारतर्फे म्हणणें पडलें. धान्याच्या किंमती उतरत आहेत, तेव्हां लोकांचें पगार कमी करा, धान्याच्या किंमती उतरत आहेत तेव्हां मिठावर कर अधिक वाढवा, धान्याच्या किंमती उतरत आहेत तेव्हां लष्करी खर्च कमी करूं नका; अशा तऱ्हेची ही विचारसरणी आहे. दुष्काळांत जर लोक कसायसा आरला जीव वांचवूं शकतात, तर मुकाळांतहि झाडपाला खाऊनच त्यांनीं कां राहूं नये ? य शिवाय राहिलेले पैसे सरकारच्या तिजोरींत कां भरूं नयेत ? कसेचसे शिवंत राहून सरकारच्या तिजोरीची भर करणें, म्हणजेच इहलोकींचें सर्व सुख होय किंवा परलोकचा मोक्ष होय, अशी तर सरकारची कल्पना नाहीं ना ? अडचणीच्या वेळीं लोक अर्धगोटी राहूं शकतात, किंवा वस्त्रप्रावर्णाशिवाय दिवस कंठूं शकतात, म्हणून त्यांनीं नेहमींच तसें राहण्यास राजी व्हावें हा न्याय कोठला ? लोकांनीं आपल्या लग्नकार्याचा खर्च कमी करावा आणि सरकारच्या तिजोरीची भरती करावी, अशी विचारसरणी पूर्वी एका काळीं नोकरशाहीने प्रचलित पेट्री होती. आज धान्याचे भाव उतरल्याबरोबर राज्यास खर्चात दोनगरी पचत सामान्य लोकांनीं सरकारास दिली पाहिजे व गिरण्यांतील मजु-

रांनीं गिरणीवाल्यांना दिली पाहिजे, अशी मागणी पुढें आली आहे. एक आपत्ति टळूं लागली म्हणजे दुसरे फ्लेश सोसलेच पाहिजेत, असें लोकांना सांगण्याचा नोकरशाहीचा कटाक्ष आहे. चुलीतून बाहेर निघाला तर बैलांत पडण्यास कां भितोस, म्हणून नोकरशाही लोकांना विचारीत आहे. इंग्लुएंझामध्ये जिवंत राहणारांनीं प्लेगला बळी पडण्यास कसूर करूं नये, असा नोकरशाहीचा हा उपदेश आहे. अभ्रवस्त्राशिवाय कसेंयसें जिवंत रहाणें एवढेंच काय तें आयुष्यांतील मुख्य काम आहे, अशी नोकरशाहीची समजूत झालेली दिसते ! नोकरशाहीचे बडे अधिकारी मोटारीशिवाय, वगीच्यांच्या बंगल्याशिवाय, नोकराचाकरांच्या थोड्याशिवाय, पक्कानांच्या रेलचेलीशिवाय, शिक्षणाच्या व करमणुकीच्या सोयीशिवाय सहज जिवंत राहूं शकतील. तडफडून मरतील अशा तळा भाग मुळींच नाही. मग त्यांना तरी एवढाळे मोठे मोठे पगार कशाळा पाहिजेत ? धान्याच्या किंमती थोड्याशा कमी होत चालल्या आहेत, ह्यामुळे सामान्य लोकांचें दुःख थोडेसें हलकें होऊं लागलें आहे, एवढेंच कायतें, संसार सुखाचा करण्यास पैसे उरूं लागले आहेत आणि लोकांची राहणी चैनीची होण्याला यापुढें सुरवात व्हावयाची आहे, अशांतील भाग मुळींच नाही. ना, सर मालकम हेले यांनीं असेंल्लीमध्ये असें सांगितलें कीं, मिठावरील कर बसविण्याशिवाय सरकारला गत्यंतरच नाही. म्हणून सरकार असला कर बसविण्यास उद्युक्त झालें आहे. गत्यंतर नसायला काय झाले ? लष्करावरील खर्च निभ्याहून कमी करा म्हणजे आपोआप जबर कारांना फाटा देण्यास सवड सांगडेल. फाजील लष्करी खर्चाची हीस, आणि बायकांची दागिन्यांची हीस, या दोनहि गोष्टी समाजाचें स्वारस्य विघटविण्यास सारख्याच कारणीभूत होत असतात. शांतता व व्यवस्था राहणी, एवढ्याकरितां लष्कराची जरूरी आहे. त्याचप्रमाणें संसार सौंदर्याच्या गुणानें आच्छादलेला असावा, एवढ्याकरितां दागिन्यांची

व सजावटीची जरूरी आहे. पण सर्वांत आपणच वरिष्ठ आहो, असें दाखविण्याची महत्वाकांक्षा ज्या वेळीं सत्ताधारी पुरुषांत उत्पन्न होते, त्या वेळीं लष्करी सत्तेच्या डामडौळावर व फाजील वाढीवर अतोनात पैसा खर्च करून उधळ्या नटवीच्या पायरीला सत्ताधारी लोक पोचतात. जरूरी आणि फाजिलपणा ह्यांतोळ भेद त्यांना समजेनासा होतो. म्हणतील तेथें लष्करी लोक, पाहिजे तेव्हां पाहिजे तितके, सदा उभे राहिले पाहिजेत अशी महत्वाकांक्षा धरण्यांत, आणि इच्छेस येईल तितक्यांदां रोज नवे नवे शालू नेसून आपल्या सौंदर्यावर इतकी धीमंती आपण मिळवू शकतो म्हणून प्रदर्शन करणाऱ्या नटवीच्या चंचल लहरींत परक तो कोणता आहे ? इंग्लंडातील न्यायमूर्ति मॅकाडॉ ह्यांनी इंग्लंडातील बायकांच्या फाजील पोषाखाची किंमत दुकानदारांना नवऱ्यांनी देण्याची जरूरी नाही, असें जसें ठरविलें आहे, तसेंच दिव्हीच्या असेंब्लीतील मयाळांनी देखील लष्करी शक्तीच्या फाजील थाटामाटाकरितां आपलें मीठ अधिक तोडून घेण्याचें नाकारलें आहे हे चांगलें झालें. इंग्लंडातील कॅ. नॅश हे चाईलवेडे होऊन बायकोच्या पोषाखाचें पार्थी लाखों रुपयांची आपली इस्टेट धुळीस मिळविण्यास तयार झाले, पण अखेर त्यांना देखील बायकांचा नाद सोडून द्यावा लागला. इंग्लंडातील हौशी नवऱ्यांच्या चाईलवेडेपणास जशी सीमा आहे, तशीच सीमा नोकरशाहीच्या नादीं लागलेल्या मवाळांच्या आळशीपणासहि आहे. नखशिखांत आळणी झाल्यावर नोकरशाहीच्या नादांत तरी मुल्य कोठलें रहाणार ? असेंब्लीने मिठावरील कर नापास केला आहे; पण त्यासदेख स्वतःच्या हिमतीवर हा कर बसवितात किंवा कसे, हे आतां पहाणें आहे.

* वेश्येखातर मिठावर कर

बायबलांत अशी गोष्ट आहे की, हेरॉड राजाने जॉन बॅप्टिस्टा ह्याचा जो खून केला तो खून एका वेश्येला खूप करण्याकरितां केला. आपल्या वॉइट चैनीकरितां साधू पुरुषांचे डोकें उडविण्याचें जें भयंकर पातक राजा हेरॉड ह्यानें केलें, त्या पातकाहून अधिक भयंकर पातक हिंदुस्थान सरकार मिठावरचा कर दुप्पट करून सांप्रत करीत आहे, असें सर माँटेग्यू वेब यांनीं सोमवारच्या असेंब्लीच्या बैठकीत नोकरशाहीस कळविलें ! मिठावर कर वसविणें म्हणजे गोरगराव्यांना कालांतरानें फांसावर चढविणें होय. सर वेब ह्यांचें असें म्हणणें आहे की, मिठावर कर वसविण्यास कांही कारणच नाही. जेथें हिंदुस्थानच्या राष्ट्राकरितां दोन अब्ज रुपयांचें कर्ज चार पांच वर्षांत काढण्यांत आलें आहे, तेथें तीन कोटीचें अधिक कर्ज काढणें म्हणजे शेकडा एक टक्क्याने कर्ज वाढविणें होय. शेंकडा एक टक्क्याने कर्ज वाढलें म्हणून किंवा कमी झालें म्हणून व्याजाचे दर लंडनच्या किंवा मुंबईच्या सराफ कट्यावर वाढतील असें मानण्यास मुळीच कारण नाही. सर माँटेग्यू वेब ह्यांना व्यापारी ह्या नात्यानें, रेल्वे मॅनेजर ह्या नात्यानें व राजाजिचे भाटक ह्या नात्यानें हिंदुस्थानातील पैशाच्या दाय्यालीची पूर्ण माहिती असून मिठावरील कर वाढविल्यानें हिंदुस्थान सरकारची पत याजागी वाढेल असें मुळीच वाटत नाही. इंचोपत कमिटीच्या मतेनेप्रमाणें इतर राष्ट्रांत आगगी फाटफगर फेली म्हणजे तीन चार कोटींची नूट महज भरून निघणारी आहे. सांप्रतची नूट जमान्यांत अढनप आल्यामुळे दिग्ग नमून फटननिगांच्या देव्यामुळे दिग्ग आहे, असें मि. वेब

शाहीला करावा लागेल. शेट जन्मादास द्वारकादास ह्यांनी अशा प्रकारचा सदुपदेश नोकरशाहीला करण्याचें धाष्टर्य दाखविल्याबद्दल उलट त्यांचीच यज्ञ करण्यांत आली ! मिठावरचा कर म्हणजे राज्यक्रांतीचें पूर्वं चिन्ह होय, असें शेटजींनीं कांहीं दिवसांपूर्वी बोलून दाखविलें होतें. पण अधिकार्यांनीं शेटजींना कुचेष्टेनें असें विचारलें कीं, मिठावरचा कर बसवून एक महिना झाला अद्याप दंगेघोषे दिसत नाहींत आणि राज्यक्रांतीचीं चिन्हेहि दिसत नाहींत याचा अर्थ काय ? तुमचा असंतोष कोठें आहे ? तुमचें दंगेघोषे कोठें आहेत ? तुमचीं राज्यक्रान्ति कोठें आहे ? सरकारचें कल्याण चिंतून सरकारास अंतःकरणपूर्वक उपदेश करणाऱ्या शेटजींची टर बरीलप्रमाणें कोन्सिलांत करण्यांत आली ! विचारे शेटजी काय उत्तर देणार ? एक वर्ष झालें तरी तुझें स्वराज्य अद्याप कां दिसत नाहीं, म्हणून महात्मजींना हिणविण्याकरितां जसे प्रश्न चारगटपणानें विचारण्यांत येतात, तसाच चारगटपणा शेट जन्मादास द्वारकादास ह्यांचा असेंब्लीमध्ये करण्यांत आला. असला पाणउतारा करून आपल्या हलक्या मनाचें प्रदर्शन करण्यापर्यंत नोकरशाही आज नादान झाली आहे. शेट जन्मादास द्वारकादास ह्यांनीं असल्या चारगटपणाला काय उत्तर द्यावें ? लोक निमूटपणानें जुलूम सोसत आहेत, तेव्हां अधिकार्यांनीं तरी शेफारस कां जाऊं नये ? प्रल्हादाला हिरण्यकश्यपूनें तुझा देव कोठें आहे म्हणून विचारून जसे वारंवार हिणविलें, तसेंच आजहि असेंब्लीतील तटफदार पुरुषांना हिणविण्यांत येत आहे. त्यांनीं आज सरकारला देव फोटून दाखवावा ! म. गांधींच्या तपश्चर्येला जो देव तत्काळ पावला नाहीं आणि आणखी सहा वर्षांची कायगृहवासाची तपश्चर्या कर म्हणून ज्या देवाना हुकूम झाला तो देव आज उघां प्रकट होईल म्हणून कसे म्हणानें ? देव प्रकट होण्यास जो अनुकूल काळ पाहिजे, तो अनुकूल काळ

फोगता आहे, हे देवासच पूर्ण शक्त आहे. त्यावेळीं तो प्रकट होईल. तोपर्यंत शेट जम्नादास द्वारकादास ह्यांनीं म. गांधींचें अनुकरण करून स्वतःचीं हुर्यो करून पेण्यास तयार झाले पाहिजे. असेंब्लींतील वादविवादानें नोकरशाही मिठावरील कराच्या कामीं शुद्धीवर येईल अशी आशाच करावयास नको. छप्करी सत्तेचा वाजवीहून फाजील नाद इंग्लंडांतील व हिंदुस्थानांतील मुत्सद्यांना आजकाल लागला आहे. हा नाद पुरविण्यास पैसे पाहिजेत. इंग्लंडांत नवीन कर बसविण्याची सोय राहिली नाही. तेव्हां मदद्यावरील लोणी चाटण्यास ह्यावेळीं नोकरशाही फमी करणार नाही. व्यसन तें व्यसन, मार्गेंपुढें फोग पडातो ? गरीब लोक पिळले जातील, म्हणून कोण विचार करतो ? गरिबांचा छळ झाला असतां देव जागा होतो, म्हणून साधुसंतांनीं भाराभर लिहून ठेविले आहे; पण त्या साखरेच्या गोण्याची चय नोकरशाहीला काय ? व्यसनानें नोकरशाही अंध झाली आहे, आणि आरल्या वेष्टेचें लाढ कसे पुरवावे ह्यापलीकडे नोकरशाहीला दुसरें तिसरें कांहीं दिसत नाही. सोमवारी असेंब्लींत ५८ मते देऊन मिठावरील कर नापास केला. सरकारच्या घटीचीं ४७ मते पडलीं. असेंब्लीनें हा कर तिसऱ्यांदा नापास केला. गेल्या वर्षी एकदां आणि यंदा गेल्या आठ दिवसांत दोनदां, रजा, विजा, तिजा झाले तरी सरकारचें येळकोट अद्याप कायम आहेच. असेंब्लीनें अशा रीतीनें कर बसविण्याचें नाकारल्यानंतर लाटसाहेबांना स्वतःच्या अलत्पारींत कर बसवितां येईल, पण तो कर हिंदुस्थान सरकारनें बसविल्या नवून लाटसाहेबांनीं स्वतः बसविल्या असें समजले जाऊन वादशाहीची म्हणजे पार्लमेंटची मंजुरी प्यावी लागेल. पार्लमेंट सभेतील वादविवाद टाळतां आल्या तर पहावा म्हणून नोकरशाही सांप्रत धडपड करीत आहे. पार्लमेंट सभेत वादविवाद झाल्यानें मंजुरी मिळणार नाही अशी भीति हिंदुस्थान सरकारास मुळीच नाही. कारण इंग्लंडचें मंत्रिमंडळ, पार्लमेंटमधील काँग्रेडेडिम्ह पक्ष व लिबरल पक्ष

फरीत राहिलें पाहिजे असें असेंब्लीला दयावून सांगण्यांत येत आहे. स्टेट कौन्सिल जसें दास्य पत्करतें तसल्याच दासीपणा असेंब्लीनेंहि स्वीकारला पाहिजे, असें असेंब्लीला शिक्कविण्याकरितां शेठ जमनादास द्वारकादास सारख्यांनाहि स्टेट कौन्सिलांतील दासांच्या शेजारी मिश्र बैठकींत बसविण्यांत येणार आहे. शेठ जमनादास द्वारकादास ह्यांच्यासारखे तडफदार पुरुष असेंब्लीच्या अवघें काढण्यांत येत असलेले हे धिडवडे ह्यापुढें निमूटपणें सोमतील काय ? इतर नाखूप होण्याचें वाजूला राहो, पण शेठजी जरी स्वतः नाखूप झाले आहेत, असें डायरेक्ट ऑब्जर्वेशननें उर्फ प्रत्यक्ष कृतीनें नोकरशाहीच्या निदर्शनास आणण्यास शेठजी ह्या घेळीं तरी पुढें येतील काय ?

* मिठावर कर दुप्पट झालाच.

लाटसाहेबांनी स्वतःच्या अखत्यारीत मिठावरचा कर दुप्पट केला आहे. मिठावरचा कर दुप्पट केल्याचें जाहीर करतांना लाटसाहेबांनी तसें करण्याचीं कारणें दिलीं आहेत. एकसारखें कर्ज वाढत गेल्यामुळें जमाखर्चाची तोंड-मिळवणी करणें सरकारास भाग पडलें; आणि मिठावरील कराशिवाय दुसरा मार्गच सरकारला दिसला नाहीं व कायदे कौन्सिलांत सुचवितां आला नाहीं, व्यापार उद्योगधंद्यावर कर वाढवावा, तर अधिक रक्कम उत्पन्न होईल अशी स्थिति राहिलेली नाहीं, मिठावर कर इंग्रजी अंमलापूर्वीपासूनचाच आहे. आणि पूर्वी देखील तो लोकप्रिय नव्हता. लोकांना हा कर सोसणार नाहीं, ह्या म्हणण्यांत लाटसाहेबांना तथ्यांश दिसत नाहीं. यंदा धान्याच्या किंमती उतरल्या असल्यामुळें असला कर सोसण्यास लायक असलेलें यंदाच्या सालासारखें साल ह्यापूर्वी कधीच आलें नव्हतें, असें लाटसाहेबांचें दावणें आहे. मॉन्टेग्यू-चेम्बरलर्ट सुधारणांना हा कर बसविल्यानें धका पोचतो असें म्हणण्यांत अर्थ नाहीं, असें लाटसाहेब आपल्या जाहीरनाम्यांत म्हणत आहेत. जमाखर्चात तूट पडून जर कर्ज वाढत गेलें, तर त्या योगानें शिक्षण, आरोग्य, व उद्योगधंदे ह्यांचें जें भयंकर नुकसान होणार आहे, त्या नुकसानीपुढे राजकीय सत्तेच्या वादाचे प्रश्न कोहीच नाहींत. मॉन्टेग्यू-चेम्बरलर्ट सुधारणांनील ह्यांना सोडून लाटसाहेब यागत नगल्यामुळें फोगत्यादि रकार्थें उदंडवन सरकारनें घेतलें असें म्हणतां येणार नाहीं. मिठावरील कर दुप्पट घादविण्यास रटिरिटिकिट देतांना सरकारच्या वर्तनाचें समर्थन लाटसाहेबांनी परीलप्रमाणें घेतलें आहे. ते समर्थन अगदी पोरज

व टाकाऊ आहे. मिठावरील कर इंग्रजी राज्यापूर्वी होता, असें म्हणण्यांत अर्थ काय? इंग्रजी राज्यापूर्वी जे कर नव्हते ते सोडून देण्यास सरकार तयार आहे काय? पेशवाईत मद्यपनाची मनाई होती, आज अवकारी खात्याच्या उत्पन्नावर उदक सोडण्यास सरकार तयार आहे काय? खाण्या-पिण्याच्या वस्तू पूर्वी लोकांना जितक्या सुबलक मिळत होत्या तितक्या सुबलक आजही मिळण्याइतके निरनिराळे कर कमी करण्यास सरकार कबूल आहे काय? मिठावरील कर लोकांना पसंत नाही हे जर सरकारास मान्य आहे, तर हा कर दुप्पट करण्याची आज जरूरी काय? राजकीय चळवळ लोकांच्या असंतोषामुळे वाढेल या गोष्टीची पर्या आपण करीत नाही, असें लाटसादेव पर्यायाने म्हणत आहेत. नेमस्तांच्या गालावर लाटसादेवांनी ही चांगली थप्पड मारली आहे. दोन चार कोटींचे अधिक कर्ज काढले असतें म्हणून काय विषडले होते? हिंदुस्थान सरकारच्या जमाखर्चाची तोंटमिळवणी होऊ शकत नाही, हा गोष्टीचा गोभाटा दोन चार कोटींच्या कर्जाने कितीसा झाला असता? पैसा जवळ नसला म्हणजे शिक्षण, आरोग्य व उद्योगधंदे ह्यांना मदत करता येत नाही आणि त्यामुळे समाजाचे आरिमित नुकसान होतें असा लोककल्याणाचा आव लाटसादेवांनी आणला आहे, हे निव्वळ ढोंग आहे. लष्करी खात्यावर रुपयांनील आठ दहा आणे रच करून द्याळपोर वनटेल्या सरकारने शिक्षण व आरोग्य यांच्या निषयींनी कळकळ दाखविणें म्हणजे लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकणें होय. मॅट्रिकिफ्ट देण्याचा मला हफ्द आहे आणि तो हफ्द मी बजावीत असल्यामुळे मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचेहि उल्लेखन होत नाही, हा लाटसादेवांच्या म्हणण्याचा निचार नेमस्तांनीं अवश्य करावा. सुधारणा भरीव नाही, पोचळ आहेत आणि सर्व सत्ता गुप्तच्या हातीं नसून आमच्या हातीं आहे, असें लाटसादेवांनीं चक नांदितले आहे. सुधारणांचा पोचळपणा

सरकारस कबूल करावयास आम्ही भाग पाडूं हाच कौन्सिलें मोडण्याचा अर्थ होय, असें कौन्सिलवाल्या पक्षांनें आजपर्यंत प्रतिपादन केलें आहे. कौन्सिलवाल्या पक्षास जी कबुली पाहिजे होती, तीच कबुली मिठावरील कर दुप्पट करून सरकारनें दिली आहे. कौन्सिलें निर्मात्यवत् आहेत, हे सिद्ध झालें आहे. मिठावरील करानें कौन्सिलांचा निःसत्त्वपणा चव्हाट्यावर आला असून कौन्सिलांत जीव उरलेला नाही, हे सरकारच्या प्रमाणें नेमस्तांनीं हि आतां कबूल केलें आहे. मिठावरील कर दुप्पट करणें म्हणजे मोटेर्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचा विध्वंस करणें होय; हे तत्त्व असेंल्लीत वादविवादाच्या वेळीं नेमस्तांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखलें आहे. अलाहाबादच्या लीडर पत्रानें अशीच कबुली दिलेली आहे. कौन्सिलें मोडण्यास सरकार तयार झालें आहे, असा लीडरचा अभिप्राय आहे. कलकत्त्याच्या बंगाली पत्रानें हेंच मत दिलें आहे. पुण्याचा सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीचें मत त्यांच्या पत्रांतून अशा धर्तीनें प्रसिद्ध झालें आहे की, सरकारनें कायदे-कौन्सिलांचा चक्काचूर केला, असें म्हणण्यास आतां हरकत नाही. बंगाली लीडर व सर्व्हंट ऑफ इंडिया हीं पत्रें म्हणजे नेमस्तांच्या मताचा गड्याच होय. आमचीं कौन्सिलें मेलीं, सुधारणांचा चक्काचूर झाला, आमचें नाक कापले गेलें, असा टाहो फोडून हीं पत्रें सांप्रत रडत आहेत. कौन्सिलांच्या मृत्यूदहल अशा रीतीनें नेमस्त ऊर बडवून घेत असतांना कौन्सिलांत अद्याप धुगधुमी उरली आहे आणि कौन्सिलांच्या शवाच्या छातीवर गुठ्या रोवून आम्ही त्यांना पुरतेपणीं माण्णार, असें म्हणत मोठ्यापणा पुढीं मारण्याचा दारवाग्याद गेल्ल गेल्ल्यास राष्ट्रीय सभेतील योगितावाला पक्ष मिठावरील वर दुप्पट झाल्यानंतर आतां पुढें क्या गेलें!

* राष्ट्रीय निशाणाचा झगडा .

राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूसठीं नागपूरचे देशभक्त आजपासून सत्याग्रहास सुरवात करणार आहेत. जवळपूर व नागपूर येथें आतां पर्यंत राष्ट्रीय निशाणाच्या मिरवणुकीचे पायीं बरेच स्वयंसेवक तुफंगांत गेले आहेत. राष्ट्रीय निशाण उभारणें किंवा राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढणें या गोष्टी राजद्रोहाच्या ठरत नाहींत. राष्ट्रीय निशाण हें स्वराज्याच्या चळवळीचें चिन्ह आहे. राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक म्हणजे एक प्रकारची स्वराज्याची चळवळ होय. ह्या चळवळीमुळें एका ध्येयावर लोकांची दृष्टि एकवटली जाते. प्रत्यक्ष निशाण डोळ्यापुढें उभें असल्यामुळें चळवळ केवळ बुद्धीच्या टांगेंत न रहातां चळवळीला एक तऱ्हेचा प्रत्यक्षरणा येतो. मूर्तीची उपासना आणि ध्यान ह्यांच्यामध्ये जें अंतर आहे तेंच अंतर निशाणाची मिरवणूक आणि राजकीय परिस्थितीसंबंधीचें व्याख्यान यांच्यामध्ये आहे. राष्ट्रीय निशाणानें राजकीय चळवळ मूर्तिमंत होते. कौण्ठीहि चळवळ देहधारी उर्फ ऑर्गनाइझ्ड होण्यास याह्या स्वरूपाची जरूरी असते. राष्ट्रीय गीतें, राष्ट्रीय समागृहें, त्या त्या चळवळीस वाहिलेले सेक्रेटरी व अध्यक्ष यांचे ठिकठिकाणचे जमाव व पक्षांची जुळणी, चळवळीच्या धोरणानें लोकमतास वळण देणारीं वर्तमानपत्रें, ध्येयाचे उपासनेला उत्पत्ति देणाऱ्या पुढाऱ्यांचीं चित्रें आणि, राष्ट्रीय निशाणासारखें सर्व चळवळीचें सार दाखविणारें एसादें प्रतीक, या सर्वांचा जेव्हां योग्य रीतीनें मेळ बसतो तेव्हां चळवळ देहधारी होऊन प्रत्यक्षपणें लोकांना दिखूं लागते. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां राष्ट्रीय निशाणासंबंधानें जवळपूर व नागपूर येथील देशभक्तांनीं राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूकरितां मुरू केलेला सत्याग्रह केवढ्या मोठ्या

योग्यतेचा आदे हे कोणच्याहि प्यानी येईल. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ राजद्रोहाची नाही किंवा दंगाधोऱ्याचीहि नाही. असें अघतांदि या चळवळीला जयलपूर व नागपूर येथील पोलिसनें शडथळा केला, देशभक्तांना निर्दयपणानें मार दिला, आणि कित्येकांना तुरुंगांत टाकले. मध्यप्रांताच्या पोलिसांची ही कृति मुसद्दीनशास धरून विलकूल झाली नाही. कारण स्वराज्याच्या चळवळींत अशा रीतीनें चळवळीच्या उत्पत्तीचे प्रारंभाचें तंतु निर्दयपणें तोडून टाकण्याचे दिवस केव्हांच निघून गेले आहेत. होमरूलची चळवळ ज्यावेळीं विज्ञांटयाईनीं मुरू केव्ही त्यावेळीं त्यांनीं राष्ट्रीय निशाण उभारलें. राष्ट्रीय निशाणाचें हे पुष्प आपल्या मुठींत धरून चुरडून टाकण्याचा प्रयत्न त्यावेळीं नोकरशाहीनें केला, पण तो सफल झाला नाही. वंदेमातरम् हे गीत व वंदेमातरम् हे शब्द अशाच रीतीनें नाहीसें करण्याचा प्रयत्न बंगालचे स्वदेशी चळवळींत करण्यांत आला होता, पण तोहि सफल झाला नाही. आज वंदेमातरम् जयघोष मोठा राष्ट्रीय मंत्र होऊन बसला आहे. या शब्दांचा ध्वनि कानीं पडण्याबरोबर स्वराज्याच्या ध्येयाची एकदम आठवण आजकाल सर्वांना होत आहे. वंदेमातरम् या शब्दाचा जो उपयोग कान पवित्र करण्याकडे होतो, तोच उपयोग डोळे पवित्र करण्याकडे राष्ट्रीय निशाणाचा होतो. महात्मा गांधी यांची खादीची टोपी राष्ट्रीय आचरणाचें बाहेरचें प्रमुख चिन्ह आजकाल समजलें जात आहे. राष्ट्रीय निशाण ही देवता आहे, वंदेमातरम् हा मंत्र आहे, आणि खादी ही पूजाअर्चा आहे. तीनहि चळवळींकडे पाहिलें असतां वंदेमातरम् व खादीची टोपी ह्यांचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर राष्ट्रीय निशाणाच्या मार्गे आजकाल नोकरशाही लागली आहे असें दिसून येतें. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ कोमल अर्भकाच्या स्थितींत असतांनाच त्या अर्भकाला मारून टाकून स्वराज्याचें ध्येय निर्बल करण्याचा हा प्रयत्न आहे चिमुकल्यांना मारून टाकण्याकडे ओढा सर्व अरेरावी सत्तेचा नेहमींच असतो. अरेरावी सत्तेचा हा स्वभाव आहे. श्रीकृष्ण,

काय किंवा खाइस्ट काय, यांच्या वेळेच्या पूर्वापासूनच अरेरावी सत्तेचा हा क्रम चालू आहे. अरेरावी सत्तेने चिमुकल्यांना मारून टाकावे आणि आपले वैभव निर्धास्त करावे, हे साहाजिक आहे. अशा कत्तलीनून जी चळवळ बाहेर पडू शकते तीच आस्ते आस्ते सशक्त होऊन अखेरीस यशस्वी होते. सभावंदीचे कायदे किंवा संस्थांचा नाश करणारे कायदे ही सर्व अर्भकांची कत्तल करण्याकरता अरेरावी सत्तेने हाती घेतलेली शस्त्रां होती. युवराजांचा दौरा हिंदुस्थानात चालू असतांना सभावंदीचे हत्यार नोकर-शाहीने पूर्ण जोराने उपसले आणि आपल्या नवीन संस्थांचा जीव जाऊ नये म्हणून पंचवीस हजार देशभक्त त्यावेळीं तुरुंगात गेले. अरेरावी सत्ता अर्भकांना कशी मारून पहाते आणि तुरुंगवास पत्करणारी नवी शक्ति स्वतः हालअपेष्टा सोसून आपल्या कोवळ्या चळवळीची नीट जोपासना कशी करते, हे युवराजांच्या दौऱ्याच्या वेळेच्या हकीकतीने सर्वांच्या निदर्शनास आलेच आहे. राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ व त्यासंबंधाचा सत्याग्रह म्हणजे स्वराज्याच्या वाढत चाललेल्या कोवळ्या देहाची जोपासनाच होय. तुरुंगाच्या हालअपेष्टा सोसूनच किंवा हद्दपारीचे दुःख स्वतःच्या अंगावर ओढून घेऊनच या कोवळ्या अर्भकांचे संरक्षण करावे लागते. सभावंदीचा कायदा काय किंवा निशाणाच्या मिरवणुकीला केलेला अडथळा काय, दोन्हींचे स्वरूप एकच आहे. राष्ट्रीय निशाणासंबंधाचा सत्याग्रह म्हणजे सभावंदीच्या कायदाशी हुंजण्याचाच एक भाग आहे. वर्ष दीड वर्षांपूर्वीची चळवळ युवराजांच्या दौऱ्यामुळे उत्कट हालचालीची झाली राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीत तो उत्कटपणा नाही. प्रसंगामुळे आलेली उत्कट खळवळ जरी नसली तरी शांतता, गंभीरता, आणि निश्चयाची श्रद्धा राष्ट्रीय झेंड्याच्या झगड्यांत अधिक आहे. नागपूरच्या चळवळीची योग्यता अशा तऱ्हेची असल्यामुळे सर्व हिंदुस्थानचे लक्ष नागपूरकडे आजकाल लागून राहिले असल्यास त्यांत काही नवल नाही.

आत्मयज्ञ मुरु कल्ल त्या आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्राला एकीचें वळण लावलें पाहिजे, आणि राष्ट्राची झगडण्याची शक्ति रोजच्या रोज वाढवीत गेलें पाहिजे, असें धोरण लोकांपुढें मांडलें आहे. मवाळ कौन्सिलांत जातात, त्या प्रमाणें पुण्याचा रा. केळकरांचा पक्षहि कौन्सिलांत जाईल; त्या बदल विपद मानण्याचें कारण नाही. कौन्सिलांचा उपयोग कितपत आहे, आणि कौन्सिलांना अधिकार काय आहे, यासंबंधानें सर्वांचे डोळे मिठावरील कराच्या प्रसंगानें आतां उघडले आहेत: हिंदुस्थानातील नोकरशाहीच्या प्रचंड लष्करी शक्तीशीं झगडतांना या कौन्सिलांचा उपयोग होण्यासारखा नाही हें आतां सिद्ध झालें आहे. हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय लष्कर निर्माण करण्याचे कामीं सरकारी उपायांचा उपयोग ज्या प्रमाणें २५ वर्षांनीं सहा पथकें पूर्ण हिंदी करण्यापुरताच होणार आहे, त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या स्थापनेसहि कौन्सिलांचा उपयोग यथातथाच होणार आहे. ह्या मार्गानें गेल्यास महात्मा गांधी यांनीं पूर्वी एकदां म्हटल्याप्रमाणें स्वराज्यप्राप्तीस शंभर वर्षांहून एकदि दिवस कमी लागणार नाही. या काळांत शाहाणे लोक कौन्सिलांत गेले काय, कतें लोक कौन्सिलांत गेले काय, किंवा नुसते मवाळ आणि वगलयच्चे कौन्सिलांत गेले काय, स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें कांदींच फरक होणार नाही. तेव्हां असाच फसव्या कौन्सिलांचा नाद राष्ट्राला जितका कमी लागेल आणि या मोहापासून राष्ट्र जितकें अलिप्त राहील तितकें आज राष्ट्राचें कल्याण होणार आहे. कौन्सिलच्या नादी लागूं नका, कौन्सिलच्या पूर्वतयारींत भाग घेऊं नका, आणि कोगताहि उमेदवार उभा राहिला तरि मतें देण्यास जाऊं नका, असा उपदेश लोकांना करित राहणें हेंच राष्ट्रीय समेच्या कैवाण्याचें एक पवित्र काम आहे. मिठावरील कराच्या यादविवादानें काँग्रेसच्या पक्षाचें हें काम सोपें झालें आहे, आणि नियट्णुकीची तवारी चान्दली असतां राष्ट्रास योग्य

आहेत. कौन्सिलमध्ये शिरण्याचें नेमस्तांचें ध्येय राष्ट्रीय समेतील कौन्सिलवाल्या पक्षानें आपल्यापुढें ठेवल्यामुळें राजाश्रयासंबंधीच्या बारीक सारीक गोष्टींना राष्ट्रीय महत्त्व येतें आणि हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन, ब्राह्मण, लिंगायत, ब्राह्मणेतर, अस्पृश्य असल्या तंट्यांच्या बाबी वर डोकें काढूं लागतात. ह्या तंट्यांच्या बाबींहूनहि अधिक श्रेष्ठ असलेलें आणि राजाश्रयाशीं यत्किंचित्ही संबंध नसलेलें ध्येय ज्या वेळीं राष्ट्रापुढें जोरानें मांडलें जातें आणि त्याच ध्येयाकडे राष्ट्रांतील कर्त्या, तेजस्वी, व विद्वान पुरुषांची अंतःकरणें एकसारखीं लागून राहतात, त्या वेळीं राजाश्रयाचा भक्ता भिक्का पडतो; आणि धार्मिक किंवा जातिविषयक भेदांना कसें कक्षांत ठेवावयाचें ह्याचा धडा राष्ट्र शिकत असतें. लगामाच्या इषान्याप्रमाणें चालण्याचें शिक्षण घोड्यांना जें मिळतें तें सारथी आपल्या स्थानावर बसला असतांनच मिळतें. सारथी जाग्यावर बसला नाही, रथ कोठें न्यावयाचा हें सारथ्यानें ठरविलें नाही, आणि अशा स्थितीत जर घोडे चालू लागले तर ते आपापल्या घरकुल्याकडे किंवा तबेल्याकडेच जाणार हें उघड आहे. लगाम नुसता तोंडांत धरून कक्षांत घागण्याचें शिक्षण घोडे आपण होऊन कधीच शिकत नसतात. राष्ट्रांमध्ये मोठ्या राष्ट्रीय ध्येयाची चळवळ जर एकसारखी चाललेली नसेल, त्या ध्येयाकरितां राष्ट्रीय पुढारी एकसारखे व्देश जर सोडीत नसतील, तर राष्ट्राचे अवयव व राष्ट्राचीं इंद्रियें विस्कळित होऊन प्रत्येकजण आपापल्या प्रवृत्तीप्रमाणेंच धटपट करूं लागतो आणि राष्ट्राच्या संपत्ति कार्याचा अग्रेसर नाश होतो. कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या फुटीमुळे अशा नाश होण्यास सुरवात झालेली आहे. यावेळीं राष्ट्रीय समेतीला कैद्यांनीं आणले आत्मयज्ञाचें ध्येय एवसारखें राष्ट्राच्या डोळ्यांपुढें घातलें आहे अशा उद्योग जोरानें करणें जरूरीचें आहे. श्री. राजगोपाळाचार्य यांनीं देवरीत प्रत्येक व्यक्तीनें व प्रत्येक कॉंग्रेस समितीनें आपापल्या दृष्टीनें

आत्मयज्ञ सुरू करून त्या आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्राला एकीचें बळण लावलें पाहिजे, आणि राष्ट्राची झगडण्याची शक्ति रोजच्या रोज वाढवीत गेलें पाहिजे, असें धोरण लोकांपुढें मांडलें आहे. मवाळ कौन्सिलांत जातात, त्या प्रमाणें पुण्याचा रा. केळकरांचा पक्षहि कौन्सिलांत जाईल; त्या बदल विपद मानण्याचें कारण नाहीं. कौन्सिलांचा उपयोग कितपत आहे, आणि कौन्सिलांना अधिकार काय आहे, यासंबंधानें सर्वांचे डोळे मिठावरील कराच्या प्रसंगानें आतां उघडले आहेत: हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीच्या प्रचंड लष्करी शक्तीशीं झगडतांना या कौन्सिलांचा उपयोग होण्यासारखा नाहीं हें आतां सिद्ध झालें आहे. हिंदुस्थानचें राष्ट्रीय लष्कर निर्माण करण्याचे कामीं सरकारी उपायांचा उपयोग ज्या प्रमाणें २५ वर्षांनीं सहा पयकें पूर्ण हिंदी करण्यापुरताच होणार आहे, त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या स्थापनेसहि कौन्सिलांचा उपयोग यथातथाच होणार आहे. ह्या मार्गानें गेल्यास महात्मा गांधी यांनीं पूर्वी एकदां म्हटल्याप्रमाणें स्वराज्यप्राप्तीस शंभर वर्षांहून एकहि दिवस कमी लागणार नाहीं. या फाळांत शाहाणे लोक कौन्सिलांत गेले काय, कतें लोक कौन्सिलांत गेले काय, किंवा नुसते मवाळ आणि बगलबन्चे कौन्सिलांत गेले काय, स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीनें कांहीच फरक होणार नाहीं. तेव्हां असाच फसव्या कौन्सिलांचा नाद राष्ट्राला जितका कमी लागेल आणि या मोहापासून राष्ट्र जितकें अश्रित राहील तितकें आज राष्ट्राचें कल्याण होणार आहे. कौन्सिलच्या नादी लागूं नका, कौन्सिलच्या पूर्वतयारीत भाग घेऊं नका, आणि कोणताहि उमेदवार उभा राहिला तरि मतें देण्यास जाऊं नका, असा उपदेश लोकांना करीत राहणें हेंच राष्ट्रीय समेच्या कैवान्याचें एक पवित्र काम आहे. मिठावरील कराच्या वादविवादानें कोप्रेसच्या पक्षाचें हें काम सोंतें झालें आहे, आणि निवडणुकीची तयारी चालली असतां राष्ट्रास योग्य

दिशा दाखविण्यांत राष्ट्रीय समेते आळस करतां कामा नये; असें श्री. राजगोपाळाचार्य यांचें म्हणणें आहे. फोल ठरलेल्या कौन्सिलांच्या निवडणुकीच्या घडपडींत राष्ट्राचें कर्तृत्व गुंतून न रहावें अशी खबरदारी घ्यावयाची असल्यास, मध्यप्रांतांतील जबलपूर व नागपूर येथील लोक राष्ट्रीय निशाणाच्या अब्रूकरितां आत्मयज्ञाचा जो घटा सर्व राष्ट्राज घालून देत आहेत, त्या घड्याचें अनुकरण करण्यास ह्या वेळीं सर्व प्रांतांनीं झटलें पाहिजे. राष्ट्राचें पाऊल याच मार्गानें पुढें पडणार आहे. कौन्सिलच्या मार्गानें गेलें असतां राजाश्रयासंबंधानें राष्ट्रांत दुही माजल्यावांचून राहणार नाहीं, आणि कौन्सिलांत अखेर हातीं कांहीं न लागतां दुही माजविण्याचें पाप मात्र पदरीं पडणार आहे. ध्येय फोल, मोड दुहीचा, आणि मार्ग स्वास्थ्याचा; अशी कौन्सिलवाल्या पक्षाची स्थिति आहे. ध्येय भरीव, आवड एकीची आणि उद्योग आत्मयज्ञाचा, अशी राष्ट्रीय समेती शिकवणूक आहे. या दुसऱ्या शिकवणुकी अंगिकार न करण्याइतकें राष्ट्र नाटमेद झालेलें नाहीं, असें नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या झगड्यावरून सिद्ध होत आहे. यावेळीं सर्व लोकांनीं नागपुरास शक्य ती मदत केली आणि आपापल्या प्रांतांत दोन तीन आठवडे करून खटपट केली, तर ता. २५ मे रोजीं मुंबईस ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी भरली असतां राष्ट्रांत नवा जोम उत्पन्न करण्यास ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी समर्थ होईल, यांत संशय नाहीं.

* कौन्सिलांवर बहिष्कार कां घातला ?

अमृतसरच्या काँग्रेसच्या वेळीं कौन्सिलांत शिरून कौन्सिलांचा उपयोग करून घेण्याचा ठराव पास झाला असतांना, कलकत्त्याच्या स्पेशल काँग्रेसमध्ये व त्यानंतरच्या काँग्रेसच्या तीन बैठकींमध्ये तीन वर्षे काँग्रेसने बहिष्काराचा ठराव पास केला. आतां हा ठराव अधात्री ठेवण्याची सूचना पुढें येत आहे. कौन्सिलवर बहिष्कार ज्या कारणांकरितां घालण्यांत आला तीं कारणें नष्ट झालीं आहेत का ? पंजाब प्रकरण, स्वराज्य व खिलाफत या तीन प्रसंगीं नोकरशाहीच्या धोरणाचा जो अनुभव आला, त्या अनुभवामुळे कौन्सिलवरील बहिष्काराचा मार्ग राष्ट्राच्या कल्याणाचा आहे असें काँग्रेसनें ठरविलें. नोकरशाही बेताल वागते आणि या बेताल वागण्यास आळा घालण्याचें सामर्थ्य कौन्सिलांच्या अंगीं नसल्यामुळे तेथें काम करून व्यर्थ वेळ दवडण्यापेक्षा ज्या योगानें नोकरशाहीस आळा बसूं शकेल असलें सामर्थ्य स्वार्थत्यागाच्या जोरावर राष्ट्रांत उत्पन्न करण्याची चळवळ करतां यावी, हें ध्येय पुढें ठेवून कौन्सिलांवर बहिष्कार घालण्यांत आला त्यानंतरच्या तीन वर्षांचा अनुभव आज राष्ट्रापुढें आहे. बहिष्कार घालूं नका, म्हणून म्हणणारा पक्ष राष्ट्रीय समेत त्यावेळीं लढान सहान नव्हता. ना. शास्त्री, ना. चितामणी, सुंदेराबू, ना. जिना वगैरे राष्ट्रीय समेचे फट्टे अभिमानी या कौन्सिलवरील बहिष्कारामुळे राष्ट्रीय समेला त्यावेळीं सोडून गेले. कौन्सिलांत शिरून नोकरशाहीच्या नाकांत आपण वेचण घालूं व स्वराज्याच्या प्राप्तीला कौन्सिलांचा मार्ग हाच खरा मार्ग आहे असें दाखवूं हें त्यावेळीं त्यांचे म्हणणें होतें व त्या म्हणण्यास अनुसरून हे पुढारी

कौन्सिलांत गेलेहि. तीन वर्षांत काय अनुभव आला ? जुनीं कौन्सिलें व नवीं कौन्सिलें यांत सत्तेच्या दृष्टीनें फारसा फरक नाही, असाच अनुभव आला. लाटसाहेबांचा सर्टिफिकेटाचा अधिकार म्हणजे पूर्वीची अरेरावी सत्ताच होय. या अरेरावी सत्तेला कदांत ठेवण्याचा अधिकार पूर्वीप्रमाणेंच लंडनच्या पार्लमेंटाच्या हातांत जसाच्या तसा कायम आहे, हिंदुस्थानातील कौन्सिलकडे या अधिकाराचा भाग देण्यांत आलेला नाही, म्हणजे खऱ्या सत्तेची वाटणी झालेली नाही. राजसत्तेत हिंदुस्थानाला भागीदार म्हणून घेतलेले नाही, मिठावरील कराच्या वादविवादानें ही गोष्ट आतां सिद्ध झालेली आहे. नवीनपणामुळें अमृतसरच्या वेळीं नव्या कायदेकौन्सिलांत जो किंचित् मोहकपणा दिसत होता तो मोहकपणा भ्रामक आहे असें आतां सिद्ध झालें आहे. हा भ्रम दूर झाल्यानंतर कौन्सिलांत शिरण्याचा कौन्सिल-घाल्या पक्षाचा हट्ट कां ? या प्रभाचें उत्तर कौन्सिलवाला पक्ष असें देतो कीं, कौन्सिलवर बहिष्कार घालून बाहेर स्वार्थत्यागाची चळवळ करून नोकरशाहीचें धोरण बदलूं म्हणून जी अपेक्षा धरण्यांत आली होती ती सफल झालेली नाही; तेव्हां आत्मकलेशास कंटाळून आम्ही कौन्सिलांत शिरून कौन्सिलच्या कामकाजाच्या पद्धतीच्या गाड्याला खीळ घालून कांहीं निष्पन्न होतें किंवा कसें हें पाहणार आहोंत. आत्मकलेशाच्या चळवळीला कंटाळलों आहों, तेव्हां कमी दगदगीच्या या मार्गानें तरी आम्हीं उद्योग कां करूं नये? कंटाळ्यामुळें म्हणा, किंवा तितकी थोडा अंर्गो नसल्यामुळें म्हणा, ज्यांना दगदगीचा मार्ग नको आहे त्यांनीं खुशाल आरामाच्या मार्गानें जावें. पण राष्ट्राच्या कल्याणाचाच हा आरामाचा मार्ग आहे अशीं विधानें करून लोकांचा बुद्धिभेद करूं नये. आरामाची लालच स्वयंसिद्ध आहे. हा लालचीला बळी पडूं नका म्हणून कोणी कितीहि सांगितले तरी ज्यांना दगदग सोयत नाही, ते आरामाचा मार्ग स्वीकारणार, पण हा आरामाचा मार्ग

म्हणजेच सत्पक्ष होय, अशी दिशामूल करणे प्रामाणिकपणाचें लक्षण नव्हे. आरामाच्या कौन्सिलाच्या मार्गानें जाऊन नेमस्तपेक्षां तुम्ही अधिक काय करणार ? बऱ्या वाईट सर्व गोष्टींना अडथळा करून कौन्सिलच्या गाड्याला खीळ घालणार, असें गयेच्या काँग्रेसच्या पूर्वी कौन्सिलवाल्या पक्षानें आपलें ध्येय जाहीर केलें. पण गेल्या चार पांच महिन्यांत हें ध्येय देखील टिकलेलें नाही. देशबंधू दास या ध्येयावर आतां जोर देत नाहींत. देशबंधु दास यांचें ध्येय व विज्ञांटबाईंचें ध्येय आतां जवळ जवळ आलें आहे. प्रतियोगी सहकारिता, प्रतियोगी असहकारिता किंवा कौन्सिलें मोडणें अशा प्रकारचें वर्णन आपल्या ध्येयासंबंधानें कौन्सिलवाल्या पक्षानें केलें आहे. या पक्षाचे मुंबईचे अध्यक्ष मि. नटराजन हे आहेत. कौन्सिलें मोडण्याचें ध्येय यांना बिलकूल पसंत नाही. कौन्सिलांत अडथळा आणून कौन्सिलांच्या गाड्याला खीळ घालण्यांत अर्थ नाही, तर उलट कौन्सिलांचा जितका उपयोग करून घेतां येईल तितका करावा, अशा प्रकारचा ताजा उपदेश इंडियन सोशल रिफॉर्मरमध्ये मि. नटराजन यांनी कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या अनुयायांना केला आहे. केळकर खीळ घालतो म्हणून धाक घालणार, जरा थांबा म्हणून जपकर म्हणणार, आणि पटेल साहेबांनी खीळ घातलीच तर नटराजन ती फाडून टाकणार, अशी चौपांची चार दिशेला चार तोंडे कौन्सिलवाल्या पक्षाचीं हाली आहेत. असला हा पक्ष कौन्सिलांत करणार तरी काय ! मिठावरील करासंबंधानें जसे आज कांहीं समासदांनी राजीनामे दिले आहेत, व जसे कांहीं समासद लाटसाहेबांच्या सूचना हाणून पाडण्याकरितां अस्तन्या सरीत आहेत, त्याप्रमाणें बागण्यापलीकडे कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या हातून कांहीं होईल असें कोणी म्हणत नाही. मग कौन्सिलवाल्या पक्षाचें कौन्सिलांत शिरण्याचें कारण कोणतें शिष्टक राहिलें ? नोकरशाहीला घेसण घालण्याचें घोरण तर कौन्सिलांत साधण्यासारखें नाही तर कौन्सिलांत

जा कशाळा ! इतर चळवळींतील दगदग सोसवत नाहीं तेव्हां आरामाच्या मार्गांनीं आपणांस जाऊं द्या, या पलिकडे कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या चळवळीत कांहीं तथ्यांशच रहात नाहीं. दगदगीची चळवळ निर्फळ झाली आहे तेव्हां थोडा वेळ विसावा घेण्यास कोणती हरकत ? विसावा घ्यावयाचा असेल तर कार्यहानि जेथें बसण्यानें होते तेथें बसून विसावा घेणें चांगलें नाही. विसावा घेण्याकरितां किंवा शोष घेण्याकरितां उद्योगाच्या मार्गांत हातपाय पसरणें शहाणपणाचें नव्हे. विसावा घ्यावयाचा तर सरळ विसावा घ्या ! इतरांच्या मार्गांत आडवे पडूं नका. इतरांचा मार्ग दगदगीचा व आत्मक्लेशाचा आहे, खांच खळग्यांनीं भरलेला आहे. ठेचा खातखात हा मार्ग धोपट मार्ग बनावयाचा आहे. नोकरशाहीचे दगड मार्गांत ठिकठिकाणी आहेत. या फत्तरावर आपटल्यामुळें कित्येकांचें हातपाय मोडले आहेत, तर कित्येकांचें मस्तक रक्तबंबाळ झालें आहे. अशा प्रकारच्या हालअपेष्टा जाणून बुजून सोडून जे स्वार्थत्यागी लोक अंधारांत राष्ट्राचा नवा मार्ग सापसूफ करीत आहेत, त्यांच्याच मार्गांत आरामासाठीं बड्या धेंडांनीं हातपाय पसरून पड्यावें, व आमच्या ठेचादि तुम्हांला लागून आणली हातपाय मोडले तरी हरकत नाही असा धाक घालण्यास प्रयत्न व्हावें, हे आरामाच्या खालुचीनें मूढ बनण्याचें लक्षण होय ! असहकारितेचा मार्ग धोक्याचा आहे. ह्या मार्गांत कोणास आराम मिळावयाचा नाही. दुःख व कष्ट सोडणें हेच या मार्गांतील जीवित होय ! येवळ धंदेमुळें असला दुःखाचा मार्ग राष्ट्रांतील कर्ते पुरुष पत्करीत असतात, धंदेमुळें असल्या दुःखांत सुग उत्तम होतें, आणि धंदेच्या जोरावरच या दिशेनें जाणाऱ्या मार्गाचा दिवार लागून अखेर यश येतें. ही धक्का टळमळीत होण्याइतकें गेल्या तीन वर्षांत काही झाले आहे काय ? तिलाकृतच्या प्रभाकडे जर पाहिले तर काय दिसून येतें ! आर्त्तशुभ व महात्मा गांधी यांनीं धंदेनें ही चळवळ सुरू पेली

नसती तर गेल्या वर्षी ग्रीसला बेयरमपणानें उघड उघड मदत करण्यास इंग्लंड पुढें सरसावलें नसतें का ? लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या धोरणास एक प्रका-
रचा आळा खिलाफतच्या चळवळीनें घातला आहे. अकालींच्या चळवळीला
यश आलें ते कशामुखें ? असहकारितेच्या कायदेभंगाच्या चळवळीमुखेंच
ना ? ज्या नागपूर प्रांतांत आपखुशीनें तुरुंगांत जाण्यास पांच दहा म्हणजे
हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी मंडळी मिळणें मुष्कीळ होतें, तेथें तुरुंगांत
जाणारांची संख्या शेकड्यांनीं मोजण्याइतका उत्साह असहकारितेनें उत्पन्न
केलेला नाही काय ? हिंदुस्थानचे नवे सेक्रेटरी लॉर्ड पील किंवा अंडर
सेक्रेटरी अर्ल विंटरटन हे हिंदुस्थानची नाडी पाहून हिंदुस्थानची प्रकृति
पार्लमेंट सभेला कळविताना असहकारितेच्या चळवळीचा इतका जोर कमी
झाला किंवा घाटला असा हिशोब नेहमीं देत असतात. कौन्सिलवाला
पक्ष उत्पन्न झाला आहे हें आपल्या पथ्यावरुंच आहे असें स्टेट
सेक्रेटरी साहेबांना वाटतें. ह्यावरून नोकरशाहीला बेखण घालणारा कोणता
पक्ष असेल तर तो असहकारवाद्यांचाच होय, अशी प्रतिपक्षानें कबुली
दिली आहे हें सिद्ध होत नाही काय ? पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीं परचां
असे उद्गार काढले आहेत कीं, जर संयुक्त प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं त्यांना
शिक्षा झाल्या होत्या या सबबीवर कायदे कौन्सिलांना उमेदवार म्हणून उमे
राहण्यास मनाई करण्यांत आली तर असहकारितेच्या इतर मार्गांत पडून
नोकरशाहीची खोड मोडण्यास पंडितजी य त्यांचे अनुयायी कमी करणार
नाहींत. पंडितजींनीं घातलेल्या या धाकाचा अर्थ काय ? शांततेच्या कायदे-
भंगाच्या चळवळीला आज नाही उद्यां यश आलेंच पाहिजे, आणि नोकर-
शाहीच्या नाकांत बेखण घातली गेलीच पाहिजे, अशा तऱ्हेचा विश्वास
ह्या धाकाच्या बुडाशीं नाही काय ? रत्नागिरीस कौन्सिलवाल्यांचें सम्मेलन
झालें, त्या सम्मेलनांतहि मुळची सत्याग्रहास मदत करून स्वयंसेवकांनीं

हुंमंगांत जावें असा ठराव पास झाला. राष्ट्राला हुंमंगाच्या खड्ड्यांत पाडूं नका म्हणून उपदेश करणारांनीं हा ठराव पास कसा होऊं दिला ? कायदेमंगाच्या चळवळीवर अंतःकरणाच्या उमाळ्यांत विश्वास आहे, पण आरामाच्या छातुचीमुळें कौन्सिलांत शिरावेंसें वाटतें, असा दोन मतांचा झगडा रत्नागिरीच्या ठरावांत किंवा पंडितजींच्या उद्गारांत दिसून येत नाही काय ? लाहोरचें ट्रिब्यून पत्र कौन्सिलवाल्या पक्षाचें आहे; पण या पत्रानें देखील नागपूरच्या व मुळशीच्या सत्याग्रहाची पाठ थोपटण्यास फमी केलेलें नाहीं. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, महात्मा गांधी यांचा आत्मयशाचा मार्ग संकटाचा जरी असला तरी खरा मार्ग व सत्पक्ष या नात्यानें त्या मार्गाची बरोबरी सांप्रतच्या राजकीय परिस्थितींत दुसरा कोणताहि मार्ग करूं शकणार नाही. सर्व मार्गांची तुलना करतां असहकारितेच्या मार्गाचे यजन सर्वांत अधिक भरतें, मग निवडणुकीच्या वेळीं आपल्या बहिष्काराचीं तत्त्वे लोकांच्या मनावर विष-विण्याकरतां राष्ट्रीय संभेला पुढाऱ्यांनीं चळवळ करूं नये, असा उलट दड धरण्यास कौन्सिलवाल्या पक्षास कोणता अधिकार पोचतो ?

* कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या शनिवार सकाळच्या बैठकीत शुक्रवारचा वादविवाद पुढे चालविण्यांत आला, आणि सकाळीं ८॥ वाजतां सुरू झालेला वादविवाद १॥ वाजण्याचे सुमारास संपून २ वाजतां मते घेण्यांत येऊन कौन्सिलांच्या बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव ९६ मते अनुकूल पडून पास झाला. या ठरावास ७१ मते विरुद्ध पडली, व १०-१२ असाहीनी मते दिली नाहींत. चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव संयुक्त प्रांतातर्फे श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांनी पुढे आणलेला होता व या मतांचे समर्थन श्री. टंडन व पंडित जवाहिरलाल नेहरू यांनी केले होते. हे दोघेहि पूर्ण असहकारवादी असून काँग्रेसच्या इतर कामकाजास सांप्रतच्या दुहीमुळे फार हरकत येते तेव्हां कौन्सिलवाल्या पक्षाशी तेढ उत्पन्न होऊं नये म्हणून बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवावी, असें या दोघांचे मत पडले. बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवणे म्हणजे गयेच्या काँग्रेसचा बहिष्काराचा ठराव अजिबात न मानणे नव्हे; मतदारांनीं मते देऊं नयेत, आणि उमेदवार उभे राहूं नयेत असा गयेच्या काँग्रेसचा ठराव आहे. मते देऊं नयेत हें तत्त्व कायम आहे मात्र मतदारांनीं मते देऊं नयेत किंवा उमेदवार म्हणून उभे राहूं नये म्हणून काँग्रेसतर्फे जी चळवळ करावयाची ती चळवळ तेवढी बंद ठेवावी, असा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें कालच्या आपल्या बैठकीत बहुमतानें ठराव पास केला. बहिष्काराचा संबंध ठराव अर्धात्री ठेवण्यांत आला नाहीं हे खरे आहे, तथापि या ठरावाला अनुसरून जी चळवळ करावयाची

ती करून नये असा ठराव ऑल इंडियाने केल्यामुळे कौन्सिलवाल्या पक्षाचा कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीत एक तऱ्हेचा विजय झाला, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षाची अधिक मते पडली ती पंजाब, दिल्ली, संयुक्तप्रांत, व बंगाल येथून पडली. बिहार प्रांताशिवाय उत्तर हिंदुस्थानातील बंगालसकट सर्व प्रांतांतील प्रतिनिधि कौन्सिलचा बहिष्कार अधात्री ठेवण्यास तयार होते. बंगाल्यांत या बाबीसंबंधाने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांत दोन्ही बाजूचे सभासद सामान्यतः सारखे आहेत. पण देशबंधु दास यांचे अनुयायी सर्वच आले होते व बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांचे अनुयायी थोडे आले होते. संयुक्त प्रांताचा मुख्य भरणा पंडित पुरुषोत्तमदास टंडन यांच्याच बाजूचा होता; विरुद्ध असलेले दोन तीनच सभासद होते. नागपूर, बऱ्हाड व महाराष्ट्र यांची स्थिति गवेण्या काँग्रेसचे सक्जेक्ट कमिटीसारखीच होती. गुजराथ, मुंबई, कर्नाटक व मद्रास इलाखा येथील प्रतिनिधांत बहुमत बहिष्कारास अधात्री ठेवण्याच्या ठरावाविरुद्ध होते. देवी सरोजिनी नायडू आणि टी. प्रकाशम् यांच्या दजवि पुढारी अधात्री ठेवण्याच्या बाजूला गेल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानातील हि काही प्रतिनिधि गवेण्या वेळच्या स्थितीतून फुटले. डॉ. अन्सारी यांची मते बदललेली नाहीत आणि बहिष्काराची चळवळ करणे उचित आहे असे हि त्यांना वाटते. पण हिंदु-मुसलमानांची बेकी होऊन ती बेकी हटविण्याचे सामर्थ्य काँग्रेसमधील दुहीमुळे काँग्रेसच्या हातून निघून जात आहे, आणि हे सामर्थ्य गमावण्यापेक्षा बहिष्काराची चळवळ करून उत्पन्न होणारे सामर्थ्य गमावले तरी पत्करले, असे डॉ. अनसारी यांचे मत पडले आणि याच मताचा अनुवाद देवी सरोजिनी नायडू यांनी केला. हिंदुमुसलमानांच्या बेकीसंबंधाच्या बरील विचारास डॉ. अन्सारी व देवी सरोजिनी नायडू यांनी बरील प्रकारे उचलून धरल्याकारणाने मुसलमानांच्या घतीने यजन कौन्सिलवाल्यांच्याच

पारड्यांत पडलें, आणि कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये २४ वें मताधिक्य त्यांना मिळालें. कालच्या बैठकींत मि. जॉर्ज जोसेफ, रा. अणे, रा. केळकर, श्री. पुरुषोत्तमदास, डॉ. अनसारी, श्री. वल्लभभाई पटेल, श्री. पद्माभि सीतारामय्या, बाबू घोष, बाबू राजेंद्रप्रसाद, श्री. राजगोपाळाचारियर, टी. प्रकाशम्, देवी सरोजिनी नावडू, शेवटी अर्धशत देशबंधु दास यांची आपापल्या पक्षातर्फे भाषणे झालीं. जादा काँग्रेस भरवून राजकीय परिस्थितीचा विचार करण्यांस कौन्सिलवाला पक्ष विलकूल तयार न झाल्यामुळे जादा काँग्रेसचा प्रश्न वादविवादांत सामान्यतः मार्गेच पडल्यासारखा होता. हिंदुमुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलवाला पक्ष व काँग्रेस पक्ष यांच्यातील तेढ मिटविणे, हे दोन मुद्दे वादविवादाकरितां पुढें आलेले होतें, याशिवाय महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेची चळवळ निरूपयोगी झाली किंवा कसें हाहि मुद्दा प्राधान्येंकरून पुढें आणण्यांत येत होता. रा. अभ्यंकर, रा. केळकर वगैरे मंडळींच्यातर्फे असहकारितेची चळवळ फोल झाली आहे, असें सांगण्यांत आलें. रा. केळकर, रा. अभ्यंकर यांनीं या चळवळी-संबंधानें शक्य तेवढें बोलून टाकलें. शाळा व कोर्टे यांच्यासंबंधानें बहिष्काराची चळवळ जशी अस्तास गेली आहे, तशी कौन्सिलच्या संबंधानें देखील चळवळ अस्तास जाणार, असें रा. केळकर यांनीं आपलें ठाम मत दिलें. मि. जोसेफ यांनीं असहकारितेच्या चळवळीस उचलून धरतांना सांप्रत या चळवळींत जोम कमी दिसत आहे, त्यांचे कारण बर्किंग कमिटीतील असहकारितेच्या चळवळीच्या पुरस्कर्त्यांची भीतभीत काम करण्याची पद्धत होती, असें आपलें स्पष्ट मत दिलें. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने कौन्सिल-वरील बहिष्काराची चळवळ बंद ठेवल्यानें दोन्ही पक्षांची तेढ नाहीशी होणे शक्य नाहीं, हाहि मुद्दा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीपुढें मांडण्यांत आला. प्रामाणिक मतभेदांमुळे दोन पक्षांची चळवळ निरनिराळ्या स्वरूपाची

होणार आणि तेवढ्यापुरता हुजामाव दिसून येणारच. भिन्न मते प्रदर्शित करीत असतांना, किंवा त्या मतांना अनुसरून चळवळ करीत असतांना एकमेकांचीं मनें विनाकारण दुखवूं नयेत असें श्री. राजगोपाळाचारीवर याचें म्हणणें पडलें. तेढ नाहींशीं करण्याकरितां मनामध्ये दुष्टभाव ठेवूं नये म्हणजे शालें. पण यापलीकडे जाऊन आपली चळवळ बंद ठेवणें प्रामाणिकपणाचें नव्हे. अशा रीतीनें चळवळ बंद ठेवणें म्हणजे विरुद्ध पक्षाच्या चळवळीकडे एक प्रकारें कानाडोळा करणें होय, असा कानाडोळा करण्यापासून कोणत्याच पक्षास खरा फायदा होत नाहीं. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत चळवळ बंद ठेवण्याचा ठराव केला तरी हा ठराव कोणत्या पक्षाच्या हिताकरितां अंमलांत आणायचा हें पदावयास नको काय ! कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या हिताकरितां अंमलांत आणायचा, म्हणजे असहकारवाद्यांनीं आपलीं मते निष्कारण सोडून देणें होय. शिवाय जो कौन्सिलवाला पक्ष गदेच्या काँग्रेसचा ठराव धाव्यावर ठेवण्यास तयार झाला आदि, त्याच कौन्सिलवाल्याकरितां तुम्हीं आपली चळवळ बंद ठेवा म्हणून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें जो ठराव केला आदि त्या ठरावाची अंमलबजावणी काँग्रेसच्या अनुयायांनीं तरी कां करावी ! काँग्रेसच्या ठरावाबद्दल दुर्लक्ष करण्यास आज ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें सांगितलें आदि, काँग्रेसचे अनुयायी असें म्हणणार कीं, ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा हा ठराव न मानतां गदेच्या काँग्रेसचा ठरावच कां मानूं नये ! श्री. पद्मभाई पटेल यांकरे मंडळींनीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये आपली ठेवण्याच्या हा ठरावाची अंमलबजावणी होणार नाहीं, असें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीस बळीगिऱ्यास कमी फेंकें नाहीं. कॉम्रेग कमिटीतील अगदपारवाचांचे अजबे पुरवणें श्री. राजगोपाळाचारीवर, श्री. पद्मभाई पटेल, ये. मंगापराय देसायरे, यावू रात्रेंद्रप्रसाद, यावू महर्षिनाथ प्रसाद, शेठ सन्नालाय यश

वगैरे मंडळी बहिष्काराची चळवळ अघात्री न ठेवतां, कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ जोरानें चालविण्याचा निश्चय करण्याचा संभव असल्याबद्दल ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत पर्यायानें सांगण्यांत आलें. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें जरी हा ठराव पास केला तरी कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ निरनिराळ्या प्रांतांत चालू ठेवण्यास या ठरावामुळें कोणतीच हरकत येणारी नाहीं. पंजाब, दिल्ली व संयुक्त प्रांत ह्या प्रांतांत मात्र कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ जोरानें होणार नाहीं. तेथील पुढाऱ्यांत प्रमुख असलेले लोक कौन्सिलवाले बनले आहेत. डॉ. अन्सारी, श्री. संतानम् वगैरे असहकारितावादी पंजाब-दिल्लीचे पुढारी अघात्री पक्षाचे झाले आहेत. कौन्सिलविरोध बहिष्काराची चळवळ जोरानें करण्यास लायक असलेला पुढारी पंजाब, दिल्ली व संयुक्तप्रांत येथें उरलेला नाहीं. पंडित पुरुषोत्तमदास टंडन व पंडित जवाहरलाल नेहरू हे असहकारवादी असले तरी अघात्री पक्षाचे झाले आहेत. तेव्हां पंजाब, दिल्ली, व संयुक्तप्रांत येथें लायक पुढाऱ्यांच्या अभावामुळें अघात्री ठरावाची अंमलबजावणी केल्या रीतीनें होईल हें खरें आहे. इतर प्रांतांत या ठरावाची अंमलबजावणी होईल, असें आम्हास वाटत नाहीं, उलट या ठरावामुळें कौन्सिलवरील बहिष्काराचे चळवळीस अधिक जोर येण्याचा संभव आहे. बहार प्रांतांत या ठरावाचा कांहीं उपयोग नाहीं; उलट या ठरावामुळें तेढ मात्र अधिक वाढत जाणार आहे. बंगाल्यांत तेढ मिटविण्यास या ठरावापासून कांहीं फायदा होणार नाहीं. बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांनीं बारिसाल येथें प्रांतिक काँग्रेस कमिटीमध्ये काँग्रेसच्या इतर संस्थांना काँग्रेसविरोध जाण्याचा अधिकार नाहीं असें आपलें स्पष्ट मत दिलें असल्यामुळें बंगालच्या दृष्टीनें विचार करतांना कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये झालेला ठराव पोकळ मानला पाहिजे. कालच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत बारिसालचा वादविवाद

दोन तीन वेळ निघाला होता. पण देशबंधु दास यांनी अध्यक्ष या नात्याने वा वादविवादास दाबूनच टाकले. कौन्सिलवाला पक्ष हा बंडखोर पक्ष आहे, असें मि. जॉर्ज जोसेफ यांनी स्पष्ट सांगितले. या बंडखोर पक्षास मदत देऊं नये म्हणून व काँग्रेससंबंधाचें आपलें कर्तव्यकर्म नीट रीतीनें पार पडून देशसेवा घडावी, म्हणून ओल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या काळच्या ठरावासंबंधानें काँग्रेसच्या पक्षानें कौन्सिलवाल्या पक्षाचें अनुकरण करून बंड कां करू नये? या विचासरणीस अनुसरून श्री. वल्लभभाई पटेल वगैरे तीन चार पुढाऱ्यांची स्पष्ट भाषणें शालीं. बंगाल, गुजराथ, कर्नाटक, मद्रास, वगैरे प्रांतांत काळच्या ठरावाची अंमलबजावणी होणार नाही व कौन्सिलवरील बहिष्काराची चळवळ पंजाब, दिल्ली, व संयुक्तप्रांत याशिवाय इतर ठिकाणीं चालूच राहील, असें काळच्या वादविवादानें स्पष्ट केले आहे. देशबंधु दास यांनी आपल्या शेवटच्या भाषणांत काँग्रेस-विद्द आपण बंड केले नाही व करणार नाही असें सांगितले. मानसिक वृत्ति पालटण्यासंबंधानें असहकारितेची चळवळ यशस्वी शाली आहे, हे देशबंधु दास यांनी कबूल केले. पण प्रत्यक्ष ध्यवहाराचे दृष्टीनें असहकारितेची अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे, कौन्सिलीत शिरून तेथें असहकारितेचा मार्ग स्वीकारण्यास आपण प्रवृत्त शालीं आहो, असें त्यांनी जाहीर केले. कोणी कागाढोळा करून होणारी मदत आपणाला नको आहे व काँग्रेसवाल्या पक्षास स्वतःच्या तत्त्वाना अनुसरून काँग्रेससाठी जेवढी मदत करूं दृष्ट पाटेल, तेवढीच मदत देशबंधु दास यांना पाहिजे आहे, असें त्यांनी सांगितले. तेव्हा उत्तम होऊं नये म्हणून बहिष्काराचा ठराव अपात्री टेवजे हे कितपत जरूरीचें आहे? देशबंधु दास यांना जशी कोणाच्या कागाढोळ्याची मदत नको आहे, त्याच प्रमाणें श्री. वल्लभभाई पटेल वगैरे मंडळीनादि कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या कागाढोळ्याची मदत नको असे.

कौन्सिलच्या मार्फत किंवा कौन्सिलामध्ये बसून असहकारितेच्या चळवळीस डोळेझाकीच्या मदतीहून अधिक मदत होणे शक्य नाही. स्वतःच्या पक्षाचे हित होते असे वृथा समजून आपली चळवळ तरी कौन्सिलच्या निवडणुकीच्या वेळी असहकारवाद्यांनी बंद का ठेवावी? कौन्सिलवाला पक्ष स्थापल्याने देशबंधु दास हे जर राष्ट्रीय सभेविरुद्ध बंडखोर ठरत नाहीत तर ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा कालचा ठराव न मानल्याने कोणीहि काँग्रेसचा अनुयायी बंडखोर ठरणार नाही, हे उघड आहे. हिंदु-मुसलमानांची बेकी मोडतांना तुम्हां काँग्रेसच्या अनुयायांचे आपापसांत जर वट आदेत तर तुम्ही तरी आमची बेकी कशाला मोडता, असेच पंजाबांत काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना सांगण्यांत येते हे खरे आहे, पण पंजाब व संयुक्तप्रांत यांच्याशिवाय हिंदु-मुसलमानांच्या तंटयाला पारसें महत्त्व नसल्यामुळे हिंदु-मुसलमानांची बेकी मोडण्याकरिता स्वतःची मते सोडून देण्यास कोणी तयार होईल असे आम्हांस वाटत नाही. कौन्सिलामध्ये शिरण्याच्या लोभामुळेच हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर या बेक्या उत्पन्न झाल्या आहेत. या बेक्यांची भूत असहकारवाद्यांच्या चळवळीने गेली तीन वर्षे गाडल्यासारखी केली होती. कौन्सिलवाला पक्ष पुढे येण्याबरोबर ही भूत पुन्हा नाचू लागली आहेत. या भुतांचे नाच ज्यांना कमी करावयाचे असतील, आणि खऱ्या ऐकीच्या जोरावर काँग्रेसचे पाऊल ज्यांना पुढे पाडावयाचे असेल, त्यांनी निदान मि. जोसेफ यांनी कालच्या बैठकीत सांगितल्याप्रमाणे डळमळीतपणा सोडून देऊन जोरकसपणाने बहिष्काराची चळवळ पुढे चालवून काँग्रेसची सेवा करण्यास तयार झाले पाहिजे, यांत संशय नाही.

* महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने गेल्या सोमवारी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी आणि नागपूर मराठी प्रांतिक काँग्रेस कमिटी यांच्यासंबंधांच्या वादाचा निकाल लावला, आणि दे. शिवरामपंत परांजपे यांच्या प्रांतिक काँग्रेस कमिटीस कायदेशीर ठरविले व नागपूरचे डॉ. मुंजे यांच्या तक्रारी फोल ठरविल्या, पुण्याचा व नागपूरचा हा वाद गेल्या डिसेंबरपासून सुरू झाला, या वादाचा अखेरचा निकाल लागण्यास पुरे सहा महिने लागले, कोणत्याही प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे आयुष्य अवघे बारा महिन्याचे असते, या बारा महिन्यांपैकी सहा महिने नागपूरच्या व पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षांना शाब्दिक हरकती घेऊन खाऊन टाकले ! महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी-संबंधाने गेल्या नव्हेंबरमध्ये उत्पन्न झालेल्या वादाचा निकाल करण्याकरिता वॅ. सेनगुप्ता व दे. गंगाधरराव देशपांडे यांची कमिटी नेमली होती. ह्या कमिटीने दोन्ही पक्षांत तडजोड करून, व तडजोडीवर दोन्ही पक्षांच्या सहा घेऊन दोन्ही पक्षांच्या कबुलीने निकाल दिला. गेल्या राष्ट्रीय सभेमध्ये जर कौन्सिलवाल्या पक्षाचे ठराव बहुमताने पास झाले नाहीत, तर पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाने प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या हुद्यांच्या जागा जानेवारी, अखेर सोडून मोकळे झाले पाहिजे, असा ठराव स्पष्ट होता, या ठरावास स्वतः सहा करून कौन्सिलवाल्या पक्षाने कबुली दिली होती; पण वॅ. जम्ना-दास मेथा हे गेले सहा महिने महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून मिरवतच होते ! अशा मिरविण्याची त्यांची त्यांनाच संत आल्यामुळे म्हणा अथवा इतर कारणामुळे म्हणा, रत्नागिरीच्या सम्भे-जनांच्या पूर्वी त्यांनी

आमच्या मिरविण्याचा राजीनामा दिला, आणि विनदिकृतपणात त्यांच्यावर वरचढ करून पाहणारे रा. भोपटकर रत्नागिरीत अध्यक्ष म्हणून मिरवू लागले ! वर्किंग कमिटीने ह्या दुहीच्यावेळी निकाल दिला, पण वर्किंग कमिटीसच अधिकार नाही असा मुद्दा काढून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे अपील केले गेले. वॅ. सेनगुप्ता व दे. गंगाधरराव देशपांडे यांना ज्या मुद्यांचा निकाल लावावयास सांगितले होते, त्या मुद्यांचा निकाल त्यांनी लावला, त्यानंतर झालेल्या निवडणुकीसंबंधाच्या वादाचा निकाल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने लावावयाचा नाही, किंवा वर्किंग कमिटीने लावावयाचा नाही तर कोणी लावावयाचा ? मुंबईत भगलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने चार निवडक सभासदांची कमिटी नेमून त्यांकडे वॅ. जमनादास मेथा यांचे अपील निकालाकरिता दिले. ह्या कमिटीने सेनगुप्ता व देशपांडे यांना ज्या मुद्यांचा निकाल लावण्यास सांगितले होते त्या मुद्यांपुरताच त्यांना अधिकार होता; आणि त्यानंतर उपस्थित झालेल्या सर्व मुद्यांचा निकाल लावण्याचा अधिकार वर्किंग कमिटीस होता, व दे. त्रिवरामपंत परोजपे यांच्या कमिटीस तोतया म्हणण्याची कौन्सिलवाल्या पक्षाची संवय अत्यंत गर्हणीय आहे, असे आपले मत दिले आणि ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने हे मत मान्य केले. अखेरीस निकाल योग्यच झाला, ही संतोषाची गोष्ट होय. पण गेले सहा महिने पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाने महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या चोकांडी बसून एखाद्या भुताने जसे पलाडावे त्याप्रमाणे सज्जनांचा छळ केला त्याची वाट काय ? सहा महिन्यांच्या या तंट्यावरून वॅ. जमनादास मेथा किंवा रा. भोपटकर यांच्यासारखी भुते पुण्याच्या वेताळाच्या आज्ञेवरून जर दियसादवळ्या सज्जनांचे पाय ओडू लागली तर चोकांनी कसे दामावे ? प्रांतिक काँग्रेस कमिटी, वर्किंग कमिटी, किंवा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी, किंवा हुना काँग्रेस यांच्यापार्शी सरकारी पोलिसांसारखे, असल्या भुतांना

मिरच्यांचा धूर देऊन नाकधुन्या काढावयास लावणारें हत्यार नाही, हत्यार असलें तरी या हत्याराचा हे कधीहि उपयोग करणार नाहीत, ही गोष्ट येथें विसरतां कामा नये. मग असल्या भुतांना समाजांत स्वैरसंचार करण्यास पूर्ण मोकळीक आहे असेंच समजावयाचें किंवा कसें ? जर पूर्ण मोकळीक मिळाली तर सार्वजनिक फंड व सार्वजनिक कामें, यांचें मातेरें करण्यास हीं भुतें कधीहि कमी करणार नाहीत, सहा महिने अध्यक्ष नसतांना अध्यक्ष म्हणून मिरवावयाचें, दुसऱ्या प्रांतिक कमिटीचें येळकोट उभें करावयाचें, आपल्या संमेलनावर परिपद म्हणून शिक्षा मारावयाचा, असला या भुतांचा धिंगाणा बंद पडणें सार्वजनिक कामकाजाच्या दृष्टीनें अत्यंत जरूरीचें आहे हा धिंगाणा बंद पडण्यास एकच मार्ग आहे, आणि तो केवळ लोकांच्या हातीं आहे. एखाद्या शब्दाचा आधार घेऊन पाहिजे तसा धिंगाणा घालावयास मोठीशी बुद्धि लागते अशांतला भाग नाही; उद्दाम अरेखवीण्या अंगीं असला म्हणजे एखादा महाजन, एखादा भोपटकर, किंवा एखादा जमनादास हें काम सहज करूं शकतो. सार्वजनिक चारित्र्यातील वर्तनाचे कांहीं सामान्य नियम जर अशा रीतीनें धाव्यावर बसविण्यांत आले तर लोकांनींच मनुष्यबळ व द्रव्यबळ या दोन्ही दृष्टीनें असल्या भुतांना मदत करण्याचें बंद केल्याशिवाय या भुतांच्या चेष्टांना आळा बसणार नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षास असें वाटत आहे की, लोकाभ्रयाचा हारा आपल्या बाजूनें एकसारखा वहात राहणार आहे, आणि या लोकाभ्रयाच्या जोरावर पाहिजे त्या सार्वजनिक कामांत विरुद्ध घालण्यास आपणांस हरकत नाही. सहा महिनेपर्यंत या मंडळीनें धिंगाणा घालून त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नव्हता असा निकाल ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीकडून या मंडळीनें परून घेतला ! तेव्हा यापुढें कोणत्याहि सार्वजनिक संस्थेंत पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या भुतांना व धेतळांना सार्वजनिक दृष्ट्या मदत करण्याच्या घेळी

पूर्ण विचार करूनच लोकांनी मदत करावी लागेल, हें उघड आहे. एखादा फंड, किंवा एखादी संस्था यांच्या हाती गेल्याबरोबर सार्वजनिक चारित्र्यातील सज्जनपिं वर्तनाच्या नियमांना धाव्यावर बसवून सदर फंड व सदर संस्था आपल्या काटेरी लगामांत कायमची कशी राहिल व आपल्या समोवारच्या भुतांना सदर फंडाचे जोरावर सार्वजनिक संस्थांतून पाहिजे तमा धिंगणा घालण्यास कसे सांपडेल याच विचारांत पुण्याचा कौन्सिलवाला पक्ष नेहमी निमग्न असतो, हें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सोमवारच्या निकालांने सिद्ध केले आहे. सार्वजनिक चारित्र्यास एक प्रकारचा हिडिस रोग महाराष्ट्रांत लागला आहे; आणि एकदां खुर्चीवर वसले म्हणजे आपला अधिकार असो किंवा संपो, काही केल्या खुर्ची सोडावयाची नाही; असले दृष्ट उदाहरण पुण्याच्या कौन्सिलवाल्या पक्षाने सर्व महाराष्ट्रास घालून दिले आहे. या रोगावर बाहेरून जें औषध दावयाचें तें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने दिले आहे. पण बाहेरून धावयाच्या औषधानें रोग पक्का बरा द्यावयाचा नाही. या रोगाची जीं बीजे सार्वजनिक चारित्र्यांत घुसून वसली आहेत, त्या बीजांवरहि लोकांनी नजर पोंचविणें आतां भाग झाले आहे. एखाद्या जुन्या राजवाड्याच्या शिखरावर बसलेला पक्षी कावळा आहे का गरुड आहे हें लोकांनी नीट न्याहळून पाहिले पाहिजे आणि नीट तपासणी करून आपल्या आध्रयाला योग्य तें वळण त्यावेळी दिले पाहिजे. सार्वजनिक चारित्र्य शुद्ध ठेवण्याची खबरदारी घेतली नाही, तर एखाद्या राजवाड्याचें शिखर गांठप्याबरोबर कोणताहि कावळा गरुडाप्रमाणे मिरवूं शकतो आणि इतर कावळे जमवून कावकाव करून सार्वजनिक कामांत घोटाळा घालूं शकतो, याची चांगली अदल गेले सहा महिने महाराष्ट्राच्या अनुभवास आली आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने दिलेल्या निकालाकडे पाहून महाराष्ट्रांतील सार्वजनिक चारित्र्यास असल्या ठेचा वारंवार न लागतील अशी खबरदारी लोकांनी यावेळी घेणें जरूर नाही का ?

* विद्वान नाहीत

नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या अत्रूकरितां तुरुंगांत गेलेले लोक विद्वान नाहीत, हा नागपूरच्या चळवळीवर मोठा आक्षेप आहे. नागपुरास सत्याग्रह करणारे लोक निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत कामकाज करणारे आहेत; कोठेजातून शिकून विद्वान झालेले नाहीत; ही गोष्ट खरी आहे. ह्या पैकीं काहींना राष्ट्रीय निशाण कसें असावे व राष्ट्राला या निशाणाचा वाय उपयोग होतो, हे विनचूक सांगतां येत नाही; यापैकीं काहींना स्वराज्याची व्याख्या देतां येत नाही; ह्या पैकीं काहींना महात्मां गांधी यांची अखंड कारितेची चळवळ कोणत्या स्वरूपाची आहे, हे बरोबर समजत नाही; ह्या पैकीं काहींना शांततेच्या कायदेभंगाची मीमांसा करण्याचें सामर्थ्य नाही; ह्या सर्व गोष्टी लक्षात आहेत. ह्यांच्यापार्शी जें काही आहे तें भक्तीभावाच्या स्वरूपाचें आहे; महात्मा गांधी यांच्या चळवळीवर एक प्रकारची त्यांची श्रद्धा आहे! नोकरशाहीमुळे दुनिया वस्तु झाली असून सांप्रतच्या दुःखीतून सोडविण्याचें सामर्थ्य अल्पयज्ञात आहे असा त्यांचा विश्वास आहे; जे पुढारी या आत्मयज्ञाची चळवळ करित आहेत, त्या पुढाऱ्यांच्या संबंधानें यांच्याजवळ पूज्यबुद्धि आहे; त्यांचीं अंतःकरणें प्रामाणिक आहेत; आत्मयज्ञ करताना शरीरश्रेष्ठतेच्याची उत्कट इच्छा त्यांच्या पार्शी आहे; पण विद्वान मात्र ते नाहीं. विद्वत्तेचें हें न्यून चव्हाट्यावर आणण्याचा सपाटा सांप्रत नोकरशाहीनें चालविला आहे. नोकरशाहीच्या दृष्टीनें असलेल्या पत्रकारांच्या यात दारोदारून ज्या वातावरणा प्रसिद्ध होतात, त्या वातावरणा नागपुरास तुरुंगांत जाणारे लोक विद्वान नाहीत, त्यांना वाय चालते आहे

तें धड समजत नार्ही, दुसऱ्यांनीं सांगितल्यावरून ते दुरंगांत जाण्यास तयार झाले आहेत, असे नानाप्रकारचे टोमणे नेहमी दृष्टीस पडतात. अशा वेळीं आत्मयज्ञ करणाऱ्या लोकांच्या अंगी असलेले सद्गुण किती योग्यतेचे आहेत, आणि विद्वान नार्हीत हा दोष किती किमतीचा आहे, याचा विचार करणें जरूरीचें झाले आहे. महायुद्धाची तुलना केली असता नागपूरच्या सत्याग्रहाचा आत्मयज्ञ अगदी लहान आहे; पण त्या तेवढ्या मोठ्या महायुद्धाच्या वेळीं तरी इंग्लंडांत किती लोकांना हे महायुद्ध कोणत्या उच्च तत्त्वाकरितां सुरू झालें हे समजलें होतें? त्या वेळचे मुख्य मंत्री मि. अँस्क्वीथ यांनीं महायुद्धाच्या प्रारंभी कित्येक महिने इंग्लंड कशासाठी लढत आहे हे शोधून काढण्याची खटपट केली. कित्येक महिन्यांची धडपड झाल्यानंतर इंग्लंडची संस्कृती नर्मन संस्कृतीहून अधिक चांगली आहे, असें काढतांतील एका प्रोफेसरानें सांगितलें, आणि मि. अँस्क्वीथ यांनीं तेंच तुणतुणें पार्लमेंटमध्ये चालू ठेविलें! आज तरी महायुद्ध संपून चार वर्षे झाल्यानंतर महायुद्धाच्या बुडारी असलेल्या उच्च तत्त्वांची ओळख कोणाला आहे? अमेरिकेचे त्यावेळचे विद्वान प्रेसिडेंट डॉ. विल्सन यांच्या लेखांना व उद्गारांना इंग्लंडच्या मुत्सद्यांनीं पाटक्या कागदांच्या टोपलींत टाकलें नाहीं काय? असें असतां इंग्लंडनें महायुद्ध कसें जिंकलें? इंग्लंडला महायुद्धाच्या तत्त्वांची व्याख्या देता येत नाहीं! कशासाठी आपण लढत आहोंत, हे इंग्लंडच्या वीरांना समजलें नाहीं; या युद्धापासून जगाचें हित आहे किंवा कसें याची भीमांसा या वीरांना करतां आली नाहीं; मध्य प्रांतांतील एखाद्या मॅजिस्ट्रेटपुढें जर इंग्लंडच्या सेनानायकांना आरोपी म्हणून उभे केलें, आणखी त्या मॅजिस्ट्रेटनें महायुद्धाच्या बुडारी असलेल्या तत्त्वज्ञानासंबंधानें त्यांची परतपासणी केली, तर इंग्लंडच्या सर्व पॉलिटि-मार्शलांची फें फें झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. मध्यप्रांतांतील जे मॅजिस्ट्रेट

व त्यांच्या हाताखालील यक्रील आज सत्याग्रहाच्या तत्त्वज्ञानासंबंधाने
 तुरुंगांत जाणारांची फेरतपासणी करीत आहेत, त्यांच्यावर उद्यां जर कोर्टापुढे
 उभे रहाण्याची पाळी आली, आणि सरकारी नोकरी करून गोरगरिवांचे
 गळे कापण्यास तुम्हीं कां उद्युक्त झालांत म्हणून जर त्यांना विचारण्यांत
 आले, तर रस्त्यांतील पोरेंहि त्यांची हुर्यो करतील असली बाष्कळपणाचीं
 उत्तरे त्यांच्या तोंडून निघाल्यावांचून रहाणार नाहीत ! आज
 मॅजिस्ट्रेटी घोड्यावर ते बसले आहेत आणि त्यांच्या चायकांच्या
 कक्षेंत त्यांच्या शेजारी पायीं चालण्याची पाळी प्रामाणिक सत्याग्रही
 धीरावर आलेली आहे. अशा वेळीं एखाद्या अविद्वान सत्याग्रही
 आरोपीला तुला स्वराज्य म्हणजे काय हें समजतें काय, म्हणून
 प्रश्न विचारण्याचा हलकट उद्दामपणा जर मॅजिस्ट्रेटनें दाखविला, आणि
 नोकरशाहीच्या बगलवच्च्यानीं मॅजिस्ट्रेटनें आरोपीची कशी टर उढविली
 म्हणून जर चोहोकडे तारा पाठविल्या, तर त्यांत कांहीं नवल नाही.
 मॅजिस्ट्रेटी अधिकाराची धुंदी डोळ्यावर चढली असतांना दुसऱ्याला दस्पद-
 प्रमाणें लेखून त्याची हुर्यो करण्याकडे कल साहजिकपणेंच उत्पन्न होतो !
 असल्या धुंदीत हा दोष जर एखाद्यानें दाखविला नाही तर तें नवल होय,
 दारू पिणारा बरळणारच व त्या दारू पिण्याची वाटली धरणारा बातमीदार
 या बरळण्याचें कौतुक करणारच ! अधिकाराच्या नशेचा हा साहजिक
 परिणाम आहे, आपणस या दोषांशीं कांहीं कर्तव्य नाही. तुरुंगांत जाणारे
 लोक विद्वान नाहीत या आरोपामुळे कोणाचा बदिभेद होऊं नये एवढीच
 खबरदारी घेणे जरूरतें आहे. महात्मा गांधी यांच्या असहकारितेच्या चळ-
 वळीच्या अंगी सर्वाना ती तत्वे सांगोपांग समजून देऊन त्या विद्वान
 वनविण्याचें आज सामर्थ्य नाही हे खरें आहे. पण या सामर्थ्याची
 आज जरूरी नाही. यश मिळविण्यास हें विद्वत्तेचें सामर्थ्य चोहोकडे पसरलेले

असायें लागतें असें नाही. कांहींना समजतें, कांहींना समजत नाही; अशी स्थिति नेहमीं असावयाचीच ! यशाचें सामर्थ्य तर्कटपणांत नसून विद्वत्ता लढण्याच्या वेळीं उपयोगी पडत नाही. कर्त्या पुरुषाची बुद्धि स्थिर होण्यास विद्वत्तेची जरूरी असते, पण स्थितधि झालेल्या मुनींच्या सांप्रदायाची अम्मलबजाणी संसारांत घडण्यास सत्याची चाड, प्रामाणिकपणा, श्रद्धा, व आत्मयज्ञ करण्याची तयारी या सद्गुणांचीच अधिक जरूरी असते. पराक्रम म्हणजे विद्वत्ता नव्हे ! सांप्रदायानें ठरविलेल्या तत्वाकरितां निश्चयानें श्रद्धापूर्वक केलेल्या आत्मयज्ञाला पराक्रम असें म्हणत असतात. पराक्रम दाखविण्यास ज्या सद्गुणांचा समुच्चय जरूर असतो, तो सद्गुणांचा समुच्चय आज नागपूरच्या वीरांच्या अंगी प्राधान्यें करून दिसत आहे. विद्वत्तेच्या जोरावर फ्रान्सनें महायुद्ध जिंकलें नाहीं, तर पराक्रमाच्या सद्गुणांच्या जोरावर महायुद्ध जिंकलें, हे विसरतां कामा नये. हिंदुस्थानांत आज उणीव आहे ती विद्वानांची नाही, पराक्रमी वीरांची आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभेंत तास दोन तास जरी दजर राहिलें तरी फाजील विद्वत्तेस ऊत आला आहे, असें तेन्दांच ध्यानांत येतें. शब्दाचे कीस काढण्यांत आमचे लोक प्रवीण झाले आहेत; पार्लमेंटरी वादनियादांत आमचे लोक कांठेंहि मागे हटणार नाहींत, नेमस्तांनीं भरलेली दिर्हीतील असेल्ली देखील इंग्लंडच्या पार्लमेंट सभेवर आज शब्दबुल्लांत ताण करील ! पण ही विद्वत्ता आज राष्ट्राच्या उपयोगी पडत नाहीं, कारण पराक्रमाची व विद्वत्तेची फारकत झाली आहे. महात्मा गांधी यांची असहकारितेची चळवळ ही फारकत काढून टाकण्यासाठीच आहे. विद्वत्तेला आजहि हिंदुस्थानांत आरामाची गुलामगिरी आवडते. विद्वत्तेची ही वेश्यावृत्ति नष्ट झाल्याशिवाय हिंदुस्थानचें कल्याण होणार नाहीं. अशा वेळीं पराक्रमी पुरुषांमध्ये ते विद्वान नाहीत म्हणून दोष काढणें म्हणजे राष्ट्राच्या हितावर कुऱ्हाड मारणें होय. ह्या

वेळीं राष्ट्रांमध्ये पराक्रमाचेच सद्गुण वाढीस लावले पाहिजेत. आज सर्व दर्जाच्या व सर्व स्थितीतल्या लोकांत आत्मयशार्थे जें वारें नागपुरांत खेळत आहे त्या घाण्याची जर तुम्ही गढा करूं लागला, तर विद्वानांची वेशयवृत्ति कधी संपणार नाही. पराक्रमाची टर करणाऱ्या विद्वत्तेला विद्वत्ता तरी कसे म्हणावें ? पराक्रमाच्या सद्गुणांचें स्वरूप ज्या बुद्धीला समजत नाही त्या बुद्धीवर व्यापकपणाचे संस्कार झाले आहेत असें कसे मानावें ? पराक्रमाचें प्रतिबिंब ज्या बुद्धीत पडत नाही ती बुद्धि शिकल्या-सबरल्याने निर्मल झाली आहे असें मानण्यास आधार कोण ? सद्गुणांचें, सत्याचें व परमेश्वराचें स्वरूप ग्रहण करण्याची शक्ति जेथें नाही, तेथें विद्वत्ता आहे असें कसे म्हणावें ? ही विद्वत्ता नव्हे, नुसती घोळपट्टी आहे ! विद्वत्तेने अंतःकरण शुद्ध व्हावें लागतें आणि परमेश्वरी तेजाचें किरण ग्रहण करण्याइतकी निर्मलता उत्पन्न व्हावी लागते. ज्या विद्वत्तेमुळे मनुष्याची बुद्धि परमेश्वराचें अधिष्ठान होऊं शकत नाही, त्या विद्वत्तेस विद्वत्ता म्हणण्याऐवजी विद्वत्तेचें सोंग म्हटलें पाहिजे ! नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीने ही विद्वत्तेची सोंगें आतांच चव्हाट्यावर आली आहेत, हें एक प्रकारें थरें झालें आहे. या सोंगांच्या नादी लागून राष्ट्रास पराक्रमहीन करण्याचा जो प्रयत्न सांप्रत करण्यांत येत आहे, त्या प्रयत्नास हाणून पाहण्यांत ह्या वेळीं खऱ्या देशभक्तांनीं मुळींच आळस करतां कामा नये. धडेंने, निश्चयाने व आत्मयशाच्या भावनेने जे पराक्रमी वीर आज रणमैदानावर उभे आहेत त्या वीरांतील सर्वांकडूनच रणमैदानाचें अग्रेसरें टोळ मांडले जाईल असें पिलकूठ नाही. कांही रणमैदानावर उभे राहण्यापुरते पुढें येतील, कांही दहा पावले पुढें गेल्यावर मागे सरकतील, कांही अर्ध्या पाटेवरच युद्ध सोडून देतील; व कांही अग्रेसरें टिपतील. कोणत्यादि लढाईत रणमैदानावर हा प्रकार दृष्टी

पडावयाचाच. हा दोष अपरिहार्य आहे. तेव्हां त्याबद्दल विषाद मानण्याचें विलकूल कारण नाही. विद्वत्तेच्या ज्या सोमांना असले दोष दाखवून आपल्या वेश्यावृत्तीवर पांथरूण घालावयाचें असेल त्यांनीं खुशाल असल्या दोषारोपांचीं पारायणें करीत. बसविं. पराक्रमाच्या सद्गुणांचें ग्रहण करण्यास उन्मुख झालेले राष्ट्र असलीं पारायणें ऐकतच नाही. तेव्हां नागपूरच्या वीरवृत्तीच्या लोकांनीं निदकांच्या शिव्याशापामुळें आपला तेजोभंग होऊं न देतो, आपल्या कामास श्रद्धेनें व तत्परतेनें स्वतःस बाहून ध्यावें हेंच योग्य. श्रद्धा व तत्परता असल्यावर निदकांचा उलट उपयोग करून घेतां घेतो, नागपूरचा सत्याग्रह पराक्रमी वीरांचा असल्यामुळें विद्वत्तेचें सोंग घेतलेल्या निदकांचा ते उपयोग करून घेतील यांत संशय नाही.

* महात्मा गांधी चुकले काय ?

मद्रासेस असहकारितेच्या चळवळीचें निरीक्षण करतांना महात्मा गांधी यांच्या पदरांत एक दोवळ चूक बांधण्याचा प्रयत्न दे. वं. दास यांनीं केला आहे. महात्मा गांधी यांनीं लॉर्ड रीडिंग यांची तडजोड नाकबूल करण्यांत दोवळ चूक केली, अडाण्यासारखा गडबडगुंडा केला, वाकबगार नसलेल्या मुत्सद्याप्रमाणें कांहींतरी 'बंगलिंग' केलें, असा दे. वं. दास यांचा आरोप आहे. युवराज कलकत्त्यास पोचण्यापूर्वी युवराजांचा कलकत्त्यातील बहिष्कार उठविण्यांत याचा म्हणून लॉर्ड रीडिंग स्वतः कलकत्त्यास गेले, आणि सभावंदीच्या कायद्याखालीं पकडण्यांत आलेल्या कैद्यांना सोडून देतो, युवराजांवरील बहिष्कार तेवढा उठवा, अशी तडजोड बडे लाट व बंगालचे छोटे लाट या दोघांनीं दे. वं. दास यांच्या पुढें तुरंगांत ठेवली. दे. वं. दास यांनीं ही तडजोड स्वतः मान्य केली, पण आणखी तुरंगांत असल्यामुळें आपल्याकडे पुढारीपणा न घेतां सदर तडजोड महात्मा गांधी यांकडे पाठविली. महात्मा गांधी यांनीं ही तडजोड पसंत केली नाहीं. सभावंदीच्या कायद्याखालचे तेवढेच कैदी सोडून उपयोगाचे नाहीं, तर अलीबंभूंसारखे लिलाफतीच्या चळवळीतील मुसलमान कैदीहि सोडले पाहिजेत, असा हद्द महात्मा गांधी यांनीं धरला आणि यामुळें तडजोड भिगकटली. महात्मा गांधी यांचें हें धोरण चुकीचें झालें अगें दे. वं. दास यांचें म्हणणें आहे. हें 'बंगलिंग' झालें. कांहींतरी अडाण्यासारखें अव्यवस्थितपणाचें हें कृत्य झालें. राजवाराण मादित नसलेल्या पुराण्या दाखून ही दोवळ चूक झाली. भलताच मनुष्य पुढारी नेमला गेल्यावारणाने वादी तरी निरपामडें झालें. राजकारणांत दाखवावयाची

दक्षता महात्मा गांधी यांनी दाखविली नाही. आपलेंच वेळकोट घेऊन बसल्याने राजकारण कसें चिखलें, किंवा ' बंगलिंग ' होतें, याचें हें उदाहरण आहे. महात्मा गांधी चुकले असें म्हणण्यास दे. वं. दास आज तयार आहेत, ह्याचें कारण. तुरुंगांतून सुटण्याची संधी वाया गेली हें नव्हे. तुरुंगाबासाऱ्या दुःखाची फिकीर दे. वं. दास यांना नाही; पण राजकारण बिघडलें या बद्दल त्यांना वाईट वाटत आहे. राजकारण बिघडलें तें कसें ? ' बंगलिंग ' झालें ते कोठें ? आडमुठेपणा झाला तो कोणता ? दे. वं. दास यांचें असें म्हणणें आहे कीं, अत्यंत प्रचळ असलेल्या नोकरशाहीचे पुरस्कर्ते दोघे लाट आपण होऊन तडबोड करण्यास पुढें आले असतांना तडजोडीमुळें जें यश लोकांच्या डोळ्यांत शिरलें असतें त्या यशाला आणण मुकलीं आहेत. थोडेसें यश मिळत असलें तरी वें यश हस्तगत करून घेण्यास राजकारणी पुढपात्रे चुकूं नये. यश मिळालें म्हणून मिरवावयास सांपडलें असतां जें काम आपोआप होतें तें दुसऱ्या कशानें होत नाही Nothing Succeeds Like Success बडे लाट व छोटे लाट शरण आले म्हणून टिमकी वाजवावयास सांपडली असती, शेकडो कैदी तुरुंगांतून बाहेर येऊन त्यांच्या बंधुमुक्तांमुळें आपल्या यशाचा नगरा चोहोंकडे वाजत राहिला असता; लाट सादेबांना गांधींनी शरण आणलें म्हणून जो तो म्हणत राहिला असता आणि लोकांचा विश्वास त्यामुळें दुणावून पुढचें कार्य सुकर झालें असतें. पुढें चालून आलेलें हें यशाचें ताट दूर लोटण्यांत महात्मा गांधी यांनी अडाणीपणाची चूक केली, तेव्हां महात्मा गांधी यांच्या धोरणांत कांहीं हंशील नाही, असा हा आरोप आहे. थोडीतरी यशाची चुणुक मधून मधून दाखवितां आली पाहिजे. उद्दान सदान चमत्कार दृष्टीस पडल्यामुळें नमस्कार शब्द राहिले पहिले; येरवी राजकारण सुकर व्हावयाचें नाही; अशा धोरणाचाच मताचा अंगिकार दे. वं. दास यांनी केला आहे.

अह्मी बंधूंना सोडले नाही तर तडजोड नको, असा हट्ट महात्माजींनी कलकत्त्यास लाटसाहेब गेले असतांना धरला, इतकेंच नव्हे, तर अहमदाबादच्या काँग्रेसच्या वेळीहि हाच हट्ट धरला आणि मुंबईस समेटाची सभा अहमदाबादच्या काँग्रेसनंतर एक महिन्याने झाली असतां पुन्हां तोच हट्ट धरला ! तीन वेळा एकसारखा एकच हट्ट दाखविला. अह्मीबंधूंच्या स्नेहानुळे व प्रेमानुळे महात्मा गांधी यांनी हा हट्ट दाखविला कीं राजकीय धोरणामुळे हा हट्ट दाखविला ! यडे लाटसाहेब सिमला सोडून कलकत्त्यास गेले व तडजोड करण्यास तयार झाले याचें कारण काय ! नोकरशाहीला हजारों कैद्यांना कोकत्या तुरुंगांत ठेवूं म्हणून काळजी पडली होती व त्या काळजीमुळे तडजोड पुढें आली, असें म्हणतां येतें काय ! कैदेत टाकण्याच्या बाबामुळे तडजोड जर पुढें आली असती तर अह्मीबंधूंना सोडून देण्यास लॉर्ड रीडिंग यांनी का मागें घेतले असतें ! दहा पांच हजार कैदी सुटावयाचे होते त्यांत दोन चारशें जास्त कैदी किंवा अवघे दोन अह्मीबंधू सोडून दिले असतें म्हणून लाटसाहेबांचें तरी कोणतें विघडणार होतें ! लाटसाहेब लॉर्ड रीडिंग यांनी अह्मीबंधूंना सोडून लावयाचें नाही म्हणून एवढा हट्ट कां धरला ! दोनच इसमांची बाब, पण त्याकरितां लॉर्ड रीडिंग यांनी तडजोड व मोडली ! आपण होऊन तडजोड त्यांनीं पुढें आणली होती; आपण होऊन हजारों कैद्यांना सोडून देण्यास ते तयार झाले होते; आपण होऊन शरणागतीची लोटांगणें घालीत कलकत्त्यास धरणें धरून ते बसले होते; मा दोनच अह्मीबंधूसंबंधानें येवढा दीर्घद्वेष लाटसाहेबांनीं कां दाखवावा लॉर्ड रीडिंग यांच्यासारखा चतुर व न्यायनिपुण पुरुष अवध्या दो मुसलमान कैद्यांसाठीं आपली तडजोड फुकट जाऊं देण्यास कसा तय होतो ! ह्या प्रश्नाचा विचार करतांना लॉर्ड रीडिंग यांनीं दीर्घद्वेषात तडजोड वाया जाऊं दिली, असें म्हणणें कधीहि सयुक्तिक होणार नाहीं

अलीवंधूसंबंधाच्या आपल्या स्नेहामुळे महात्मा गांधी यांनी ही तडजोड घायां जाऊ दिली हे म्हणजे जसे खोटे आहे तसेच दीर्घदेवामुळे लॉर्ड रीडिंग घसरले हेहि म्हणजे खोटे आहे. गजकारणाचा ओष न समजल्यामुळे अशी भलतीच टीका करण्यांत येते. तुर्की प्रश्न मिटला नसल्यामुळे व तुर्कांच्याविरुद्ध इंग्रजांचे धोरण दृष्टीस पडत असल्यामुळे युवराजांनी हिंदुस्थानांत जाऊं नये, कारण हिंदुस्थानचे मुसलमान फार खवळले आहेत, ते युवराजांवर बहिष्कार घालण्यास चुकणार नाहीत असे युवराजांच्या प्रवासाच्यापूर्वी बजाविण्यांत आले होते. हिंदुमुसलमानांमधलें असें बजाविण्यांत आले होते, इतकेंच नव्हे तर ग्रीसचा पक्ष उचलून धरण्यांत इंग्रज मुत्सद्यांनी चूक केली आहे असे म्हणणाऱ्या व त्यावेळचे मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या विरुद्ध असलेल्या इंग्लंडातील पक्षाचे हेच मत होते. इंग्रजी साम्राज्यांतील मुसलमानांचीं मनें दुःखानें होरपळलीं असून टर्कांच्या विरुद्ध धोरण स्वीकारण्यांत ग्रीसचें जरी कल्याण झालें तरी हिंदु-मुसलमान दुःखी कष्टी झाल्यामुळे इंग्रज साम्राज्याचें एकंदर अकल्याणच होणार असें म्हणणारा त्यावेळीं इंग्लंडांत विरोधी पक्ष होता. या विरोधी पक्षाचे म्हणण्यांत विलकूल अर्थ नाही, हिंदु-मुसलमान कांहीं तितकेसे खवळलेले नाहीत; आणि युवराज हिंदुस्थानांत गेले असतां त्यांचा चोहोंकडे सन्मान होऊन मुसलमानांच्या खवळण्याचा बुडबुडा फुटून जाईल; अशा मतल्यानें युवराजांना हिंदुस्थानांत पाठविण्यांत आले. इंग्रजी मुत्सद्यांच्या व मि. लॉर्ड जॉर्ज यांच्या धोरणाचा हा मतलब सिद्धीस नेण्याचा बोजा लॉर्ड रीडिंग यांच्या मस्तकावर होता. हा मतलब सिद्धीस न जाणें हें टर्कांच्या कल्याणाचें होतें. तुर्की राज्यानें स्वतंत्र प्रभुत्व उपभोगीत राहिले पाहिजे, आणि टर्कांच्या या स्वतंत्र प्रभुत्वामुळे सर्व मुसलमानी प्रदेशांचें व हिंदुस्थानसकट अर्धा अधिक आशिया खंडाचें जगाच्या कार-

युवराजाना हिंदुस्थानांत पाठवून देण्यांत आले होते, त्या धोरणावरच नालायकीचा छाप लाटसद्देवांनी स्वतःच आपण होऊन मारल्यासारखें झालें असतें. लाटसद्देवांना तसें करतां येईना ! त्यांत त्यांचा दोष नाही. मंत्रिमंडळाच्या धोरणाचे ते ताबेदार आहेत. महात्मा गांधी यांना तर मि. लाइड जॉर्ज यांच्या धोरणावर, सदां धोरण हिंदू-मुसलमानांच्या मनोवृत्ति खचवून सोडणारे आहे; असा नालायकीचा छाप प्रत्यक्ष मारला गेलेला युवराजांच्या प्रवासाच्या वेळीं दाखवावयाचा होता. हा छाप मारून घेण्यास लाटसद्देव आपण होऊन तयार होईनात. हा छाप मारला जाणें त्यावेळीं अत्यंत जरूरीचें होतें. लाटसद्देवांनी स्वतः जो छाप मारून घेतला नाही तो छाप प्रत्यक्ष अनुभवामुळे मारला गेला, व मि. लाइड जॉर्ज यांच्या धोरणाला इंग्लंडांत मिळत असलेला पाठिंबा हा छाप मारला गेल्यानंतर हलके हलके डळमळूं लागला, आणि अखेरीस मि. लाइड जॉर्ज यांचें मंत्रिमंडळ उलथून पडून टर्कीची गुण्यागोविंदाच्या सलोखा होण्याची वेळ आज आली ! गुण्यागोविंदाचा सलोखा होण्याची वेळ येण्याचें जें यश आज दृष्टीस पडत आहे त्या यशाचे कारणांत मि. लाइड जॉर्ज यांच्या धोरणाचा पाठिंबा, युवराजांच्या प्रवासाच्या वेळच्या फट्टे अनुभवानें डळमळीत होणें हें एक कारण आहे. हिंदू-मुसलमान स्वतःच्या स्वार्थत्यागानें हें कारण उत्पन्न केले असल्यामुळे हिंदी राजकारणांत या कारणास अप्रस्थानच दिलें पाहिजे. युरोपियन राजकारणांत हें कारण दुय्यम प्रतीचें ठरेल यांत संशय नाही; पण इतर कारणांशी हिंदी लोकांच्या स्वतःच्या कृतीचा संबंध येत नसल्यामुळे हिंदी लोकांच्या दृष्टीनें तीं कारणें दैवार्थीनच समजलीं पाहिजेत. हिंदी लोकांच्या पराक्रमाचे आटोक्यांत तुर्की यशाचें एकच कारण होतें; आणि तें कारण म्हणजे हिंदी लोकांची प्रक्षुब्ध मनोवृत्ति इंग्रजी मुत्सद्यांच्या अनुमदास आणून देणें हें होय ! हा डाव साधवा

म्हणून महात्मा गांधी यांनी लॉर्ड रीडिंग यांची तडजोड नाकारली; हा डाव साधावा म्हणून मुंबईच्या तडजोडीच्या समेत महात्मा गांधी यांनी सर शंकर नाय्यर यांच्या सारख्यांना पूर्णपणे नाखूप केले; हा डाव साधावा म्हणून महात्मा गांधी यांनी तुरुंगांत जाण्याच्या आत्मयज्ञ केला ! आज कर्मधर्मसंयोगाने दैवधीन असलेल्या गोष्टीचाहि पूर्ण पाठिया मिळून म. गांधी यांचा डाव साधलेला आहे, लॉर्ड रीडिंग यांच्या तडजोडीला जर म. गांधी बळी पडले असते, तर लॉर्ड जॉर्ज यांच्या धोरणाला इंग्लंडचा पाठिया मिळाला असता, आणि प्रतिकूल दैवालाहि एका याजून राहून मि. लॉर्ड जॉर्ज यांनी इंग्रजी साम्राज्याची सर्व शक्ति तुर्कीवर पेरण्यास कांकू केले नसतें ! त्यांनी कांकू केले; कारण महात्मा गांधी यांनी हिंदुस्थानची प्रधुब्ध स्थिति इंग्रजी मुत्सद्यांच्या अनुभवास युषरात्राचे प्रवासाच्या वेळी आणून दिली. हे मोठे यश महात्मा गांधी यांच्या धोरणाला मिळाले असता, दे. बं. दास ह्यांच्या प्रमाणे, कोट्यांच्या लाख त्यांच्या आमिषाने लहान मुलाप्रमाणे ते पगले नाहीत हे योग्य झाले की अयोग्य झाले ! थोडासा लाख लावलाय मिळाला म्हणून हिंदी राजवाराणाच्या शंकराचे मित्ती एक मिट्ट्याचे मातेरें करून घेण्यास महात्मा गांधी तयार झाले नाहीत हे 'बंगलिंग' झाले पाव ! मुत्स्य धोरण न गोंडता उपांगाच्या सोमामुळे महात्मा गांधी पगले नाहीत, हा आठमुठ्या मुत्सयांचा मुटबडमुंडा ठरतो पाव !

* लो. टिळक व समूहाचा आत्मयज्ञ

न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज यांचा संबंध सुटून लो. टिळक राजकारणांत पूर्णपणे पडल्यानंतर, त्यांचे सर्व आयुष्य, त्यांनीं एकट्यांनीं केलेल्या आत्मयज्ञाची एक लांबलचक मालिकाच होऊन बसलें, अखेर पर्यंत हें आत्मयज्ञाचें व्रत त्यांनीं एकसारखें चालविलें, व फलाची अपेक्षा न करतां कर्तव्यकर्म म्हणून सतत लढत राहणाऱ्या व आत्मयज्ञांतच सुख मानणाऱ्या तेजस्वी लढवऱ्याचें उदाहरण राष्ट्रास घालून दिलें. विभूतीनें स्वतःच्या एकट्याच्या बुद्धीनें निश्चित केलेल्या कर्तव्याच्या जोरावर केलेल्या आत्मयज्ञापासून समूहाच्या आत्मयज्ञाला कोणत्याहि राष्ट्रांत प्रारंभ झाला पाहिजे, तेव्हां लो. टिळक यांचें चरित्र संपतें न संपतें तोंच हिंदुस्थानांत समूहाच्या आत्मयज्ञास प्रारंभ व्हावा, हें अगदीं साहजिक आहे. महात्मा गांधी यांनीं जी असहकारितेची चळवळ सुरू केली आहे, ती जंगी चळवळ म्हणजे समूहाचा आत्मयज्ञच होय. दक्षिण आफ्रिकेंत असतांना समूहाच्या आत्मयज्ञाची महति महात्मा गांधी यांच्या मनावर बिंबली होती, आणि हिंदुस्थानांतहि खरी संधी येण्यावरोवर समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या चळवळीस त्यांनीं प्रारंभ केला. व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाचा मार्ग व समूहाच्या आत्मयज्ञाचा मार्ग, हे दोनहि एकाच स्वरूपाचे असतात. व्यक्तीला जी निंदा सोसावी लागते, किंवा ज्या हालअपेष्टांतून जायें लागतें, तीच निंदा व त्याच हालअपेष्टा समूहाच्याहि आत्मयज्ञाच्या कपाळीं लिहिलेल्या असतात, व्यक्तीचा आत्मयज्ञ समूहाकरितां असतो; आणि समूहाचा आत्मयज्ञ मार्गे पुढें हालत राहून अखेरीस यज्ञाच्या पायरीला चढतो. समूहाच्या आत्मयज्ञास जन्म दिला, म्हणजे व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाचें कार्य संपतें. ज्या विभूतींनीं

असल्या समूहाच्या आत्मयज्ञास जन्म दिलेला असतो, त्या विभूतीच्या चरित्राकडे पाहून समूहाचा आत्मयज्ञ नेहमी आपला मार्ग आक्रमीत असतो. समूहाच्या आत्मयज्ञास मार्गदर्शक होण्याकरितांच ऊर्फ लोकसंग्रह-करण्या-करितांच मुक्त झालेल्या पुरुषांनीहि कर्मे आचरली पाहिजेत, हे गीतारहस्यातील तत्त्व ध्यानांत ठेविलें असतां लोकमान्य टिळक यांच्यासारख्या विभूतीच्या चरित्राचा व सांप्रतच्या समूहाच्या आत्मयज्ञाचा कोणता संबंध आहे, हे तेव्हाच ध्यानांत येतें. १८९७ सालीं लो. टिळक तुरुंगांत गेल्यानंतर लोकांकडून टाळ्या वाजवून घेण्याकरितां हा तुरुंगांत गेला आहे, अशा प्रकारचे आरोप त्यांच्यावर काय कमी झाले? सांप्रतच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीवर हेच आरोप सुरू आहेत. असहकारितेची चळवळ लोकप्रिय व्हावी म्हणून राष्ट्रीय निशाणाच्या समूहाचा आत्मयज्ञ करण्यांत येत आहे; अशी निंदा आजकाल काय थोडी ऐकावयास मिळते? लो. टिळक यांनी या निंदेची पर्वा केली नाही; आणि त्यांच्या आयुष्याचे अखेरीस त्यांचे निंदकच स्तुतिपाठक होऊन बसले. फळासंबंधानें अपेक्षा मनांत न धरतां आत्मयज्ञ करण्याचा लो. टिळक यांचा स्वभाव पडल्यामुळे त्यांना अशा निंदेची पर्वा करण्याची जरूरी राहिली नाही. आज समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या वेळीं व्यक्तिशः निंदा किंवा स्तुति जी होते ती पुढाऱ्यांची होते, पण बाकीच्या लोकांना आपल्या कृतीत फल्याविपयीची पूर्ण उदासीनताच ठेवावी लागते. आज ७५ लोक पकडले, काळ मुरतचे ४० पकडले अशा प्रकारच्या चातम्या प्रसिद्ध होण्यापलीकडे अधिक गवगवा समूहाच्या आत्मयज्ञाचा होऊंच शकत नाही. तत्काळ

शकत नाही. आज अशा प्रकारच्या समूहाच्या आत्मयज्ञाची उदाहरणे हिंदुस्थानांत एकसारखी दृष्टीस पडत आहेत, हे हिंदुस्थानचें सद्भाग्यच समजलें पाहिजे. युवराजांच्या प्रवासाच्या वेळच्या आत्मयज्ञाची समाप्ति होते न होते, तोंच अकालींचा आत्मयज्ञ सुरू झाला; आणि अकालींचा आत्मयज्ञ संपतो तोंच राष्ट्रीय निशाणाचा आत्मयज्ञ पुढें आला. यम सर्व आत्मयज्ञांवर मूर्खासारखें कांहीं तरी करित आहेत, अशी टीका विरुद्ध पक्षाकडून करण्यांत येत आहे. हा मूर्खपणाचा छाप टिळकांवर मारण्यास त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांनीं कोठें कमी केलें ? आपलें सामर्थ्य न ओळखतां टिळक या ठिकाणीं घसरला, म्हणून आनंद मानणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांचें उद्गार टिळकांच्या वेळीं काय कमी ऐकण्यांत येत होते ? १७ सालच्या कारागृह-वासानंतर टिळकांचें सार्वजनिक आयुष्य संपलें, आणि पोरकटपणानें यानें आपल्या बुद्धिमत्तेची खराबी करून घेतली, म्हणून म्हणणारे काय थोडे लोक होते ? तारैमहाराजांच्या खटल्यांत टिळक सांडल्या बरोबर याच्या सार्वजनिक चारित्र्यावर पडदा पडला असें म्हणून मुंबईस व पुण्यास काय थोड्या लोकांनीं आनंद मानला ? सुरतेची काँग्रेस मोडल्यानंतर ‘टिळक मावळला’ म्हणून टाही फोडण्यास काय थोड्या लोकांनीं कसूर केली ? आज याच गोष्टी समूहाच्या आत्मयज्ञासंबंधानें ऐकूं येत आहेत. राष्ट्रांत कुवतच नाही, मग समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या गोष्टी बोलतां कशाला, अशी टीका एकसारखी चालली आहे. नागपुरास एखाद्या दिवशीं दोन तीन असामीच तुरुंगांत गेले आणि यांतिल एखाद्यानें माफी मागितली म्हणजे, चालली मरत ही समूहाच्या आत्मयज्ञाची चळवळ, अशी टीका आजकालहि वारंवार याचावयास मिळत आहे ! असल्या टीकेनें लोकमान्य टिळक कधीहि निरुत्साह झाले नाहीत; असल्या टीकेमुळें त्यांनीं कधीहि मागे पाऊल घेतलें नाही. व्यक्तीच्या काय किंवा राष्ट्राच्या काय, आत्मयज्ञाच्या चळवळीस

भरती ओहोटी असावयाचीच. भरतीनें फुगूं नये व ओहोटीनें अटूं नये, असा त्यांनीं क्रम ठेविला होता. तोच क्रम समूहाच्या आत्मयशानेंहि आज पुढें चालविला पाहिजे. लो. टिळक हे स्वतः इतरांना आत्मयज्ञ करा म्हणून सांगण्याच्या, उर्फ त्या संघानें संघटित प्रयत्न करण्याच्या उद्योगांत पडले नाहीत. स्वतःच्या एकट्याच्या आत्मयशानें असला उद्योग करण्याची स्फूर्ति राष्ट्रांत आपोआप उत्पन्न होईल, अशी त्यांची भद्दा होती, आणि राष्ट्रभर असला उद्योग सुरू झाला असतां त्या उद्योगाचें नीट संग्रहण व्हावें म्हणून, उर्फ लोकसंग्रहाकरितां ते स्वतःच्या एकट्याच्या आत्मयज्ञाचें उदाहरण लोकांपुढें ठेवीत असत. पुण्यास पिकेटिंगची चळवळ प्रथम त्यांनीं सुरू केली; पण समूहाच्या आत्मयज्ञाचें स्वरूप या चळवळीस येणार असें पहाण्याबरोबर ती चळवळ पुढें चालविणें किंवा कसें हें त्यांनीं स्वयं. सेवकांवरच सोपविलें. पुण्याच्या पहिल्या पिकेटिंगच्या वेळीं दंगाघोषा होऊ न देतां शांतता राखण्याची जबाबदारी आपल्यावर आदे असें लो. टिळक यांना कळवून, पिकेटिंगच्या कार्यांत अडथळा करण्यास पोलिसनें सुरवात केली. पिकेटिंग चालूं असतांना रस्त्यांत पूर्ण शांतता ठेवण्याचा बोजा मी माझ्या शिरावर घेतों, असें आश्वासन लोकमान्य टिळक यांनीं पोलिसला दिलें. त्यावेळीं पोलिस सुपरिंटेंडेंट यांनीं टिळकांना असें उत्तर दिलें की, रस्त्यांत शांतता राखण्याचें काम बादशहाच्या सरकारचें आदे, व हें काम स्वतःच्या हातून सोडण्यास बादशहाचें सरकार बिलकूल तयार नाही. पोलिस सुपरिंटेंडेंटच्या या उत्तरामुळे मॅजिस्ट्रेटच्या हुकुमानें ही पिकेटिंगची चळवळ निष्कारण बंद पाडण्यांत येणार, हें टिळकांनीं त्यावेळीं तेव्हाच ओळखलें; आणि मॅजिस्ट्रेटी जुलमाचे पायीं आत्मयज्ञ करण्यास जे तयार असतील त्यांनीं या चळवळीत पुढें यावें, असें स्वयंसेवकांना त्यांनीं बजावले. त्यावेळीं एक

दिवस स्वयंसेवकांनी मॅजिस्ट्रेटी हुकूम तोडला, व पुढे पिकेटिंगचें काम बंद पडलें. पुण्याच्या पहिल्या पिकेटिंगच्या वेळीं दंडाची बहुतेक सर्व रक्कम 'केसरी' ऑफिसांतून भरणा करण्यास त्यावेळीं लो. टिळक यांनी कमी केलें नाहीं; पण चळवळ पुढें चालत नाहीं याबद्दल त्यांच्या मनास अत्यंत वाईट वाटलें, व इतरांच्या मदतीची अपेक्षा न करतां केवळ फकिरी वृत्तीनें आत्मयज्ञ करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या स्वयंसेवकांचा समूह उत्पन्न झाल्याशिवाय हा मॅजिस्ट्रेटी जांच संपादयाचा नाहीं, असें त्यांच्या मनानें पक्कें घेतलें. आज पंधरा वर्षांनंतर लो. टिळक यांना पाहिजे होती ती समूहाच्या आत्मयज्ञाची स्थिति प्राप्त झाली आहे. दातता राखण्याचा बोजा आपल्या शिरावर घेणें, आणि दुसऱ्यावर अवलंबून न राहतां आत्मयज्ञ करूं पाहणाऱ्या स्वयंसेवकांचा भरणा भरपूर असणें, या गोष्टीची घाण त्यावेळीं लोकमान्य टिळकांना मासली होती, व तशी घाण पुढें भासूं नये म्हणून त्यांचे एकसारखे प्रयत्न चालू होते. अत्याचारांचा दोष आपल्या माथी मारून आपल्या मार्गात नसते अडथळे उभे करण्यांत येतील हें लोकमान्यांना माहीत होतें, आणि कुशल सेनानायक या नात्यानें आत्मयज्ञाच्या लढाईत हे अडथळे टाळण्यास जपलें पाहिजे, असें त्यांचें मत होतें. होमरूलची किंवा स्वराज्याची चळवळ त्यांनीं सुरू केल्यानंतर, चिरोलसाहेबांवर निर्याद करण्यांत लो. टिळक यांचें घोरण कोणतें होतें ? आत्मयज्ञाच्या लढाईत मॅजिस्ट्रेटी जुलमांची बाब एका माजूस ठेवून व अत्याचाराची बाब पुढें आणून भलत्याच दिशेनें लढाईच्या ओवांस वाहत जाण्यास भाग पाडणें, हा नोकरशाहीचा नेहमींचा कावा आहे, हें लो. टिळक ओळखत होते; आणि असल्या पेंचांतून आपणांस मुक्त होतां यावें म्हणून चिरोल साहेबांच्या खटल्याची त्यांनीं उमारणी केली. धारवाडच्या पिकेटिंगची हकीकत, मदुरेच्या पिकेटिंगची हकीकत किंवा इतर दंग्याघोष्याची हकीकत वाचली असतां समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या लढाईच्या

वेळीं लढाईची मुख्य जागा सोडून व आडरानांत लढवण्यांना पसगतीने नेऊन, अत्याचाराच्या क्षेत्रावर उभी राहून नोकरशाही लढाई कशी खेळते, हे सर्वांच्या ध्यानीं आल्यावांचून राहणार नाही ! रणक्षेत्र नोकरशाहीला बदलतां येऊं नये म्हणून लोकमान्यांनीं चिरोलसादेयांवरील खटल्याचा एवढा अद्वाहास केला. व्यक्तीची निंदा चिरोलसादेयांनीं कितीहि केली तरी त्याची पर्वा त्यांना नव्हती; करावयाचें एक व बाहेरून सोंग आणावयाचे निराळें, असल्या धूर्तपणाचा किंवा कपटवृत्तीचाहि हा डाव नव्हता. स्वराज्याच्या राजकारणांत व्यक्तीच्या किंवा समूहाच्या आत्मयज्ञावर जेथें यश मिळवावयाचें असतें तेथें आत्मयज्ञाच्या भूमीशिवाय इतर आखाड्यांत पळून जाण्यास प्रतिस्पर्ध्याला वाव न ठेवतां कामा नये, असा हुंजेचा मुख्य नियम आहे. हा नियम आपल्या एकट्या व्यक्तीच्या आत्मयज्ञाकरितां लो. टिळक पाळीत असत, प्रतिस्पर्ध्याला आसन बदलतां येतां कामा नये, या पद्धतीचे महत्त्व त्यांना पूर्णपणें कळून चुकलें होतें; आणि हें महत्त्व ओळखूनच, चिरोलसादेयांच्या खटल्याचे पायीं लावो रुपये खर्च करण्यास त्यांनीं मार्गे पुढें पाहिलें नाहीं. असल्या प्रसंगीं हिंदी लोकांच्या पदरीं यश बांधण्यास नोकरशाही फसची तयार होणार ! विलायतेंतील चिरोलसादेयांच्या खटल्यांत नोकरशाहीनें टिळकांना यश येऊं दिलें नाहीं; आणि आज महात्मा गांधी यांनीं शांततेच्या यत्नाच्या नियमांनीं सर्व कार्यक्रम गुरफटून टाकला असला तरी महात्मा गांधी यांच्यामुळेच पूर्वाहून अधिक अत्याचार व दंगेधोपे होत आहेत, असें निःशंकपणें असेंन्व्हीमध्ये . प्रसिद्ध करून, नोकरशाही मॅजिस्ट्रेटी जुलमाच्या जोरावर, समूहाच्या आत्मयज्ञाच्या लढाईत रणक्षेत्रांत पळ काढून अत्याचाराच्या भूमीवर तलवार उपरून उभी राहूं पहात आहे ! लो. टिळक यांच्या एकट्याच्या आत्मयज्ञाच्या चरित्रांत जे अद्ययुगे आहेत आणि त्या अद्ययुगांना दूर करण्याकरितां त्यांनीं आपल्या स्थिर बुद्धीनें जे

घोरण आखले, त्या अडथळ्यांचा व घोरणांचा नीट विचार करून, समूहाच्या आत्मयज्ञाकरिता लोकांना मार्गदर्शक असे नियम घालून देण्याकरिता जर कमिशन नैमण्यांत आले, तर सांप्रतच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीमध्ये काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी जे नियम घालून दिले आहेत तेच नियम बरोबर आहेत असे म्हटल्यावाचून सदर कमिशनला गत्यंतरं राहणार नाही. समूहाच्या आत्मयज्ञाचा कार्यक्रम कोणत्या नियमांना अनुसरून चालला पाहिजे, हे ठरविण्याचे लोकसंमदाचे काम म्हणजे लो. टिळक यांचे राजकीय चरित्र होय. हे ध्यानी ठेवून व त्यांच्या चरित्राचा धारदार विचार करून सांप्रतच्या समूहाच्या आत्मयज्ञास निरनिराळ्या प्रकारे मदत करणे दृष्ट आहे, असेच त्यांची पुण्यतिथि त्यांच्या सर्व अनुयायांनी निश्चून सांगत आहे.

* राष्ट्रीय निशाणाचा विजय

गेले शनिवारी म. गांधी पर्वाचे दिवशी नागपुरास दे. वल्लभभाई पटेल व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीच्यातर्फे राष्ट्रीय निशाणाच्या अमूकरीता चाललेली सत्याग्रहाची चळवळ यशस्वी रीतीने परिसमाप्त केली, सत्याग्रहाच्या चळवळीत अशा प्रकारे यश मिळविण्याचे भाग्य फार थोड्यांच्याच कपाळीं लिहिलेले असते ! अफाळींच्या चळवळीनंतर राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीने हे उत्तम यश मिळविले आहे. ता. १७ रोजी मॅजिस्ट्रेटी हुकमाची मुदत संपलेली होती. पुन्हा मॅजिस्ट्रेटी हुकूम पुढील दोन महिन्यांकरिता काढण्यांत येणार नाही, असे नागपूरच्या सरकारने जाहीर केले होते, तेव्हा ता. १७ पासून राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीला नवे वळण तरी लागणार, किंवा चळवळ यशस्वी तरी होणार, असें गेल्या आठवड्यांतच सिद्ध झाले होते. श्री. वल्लभभाई पटेल यांनी वर्किंग कमिटीच्यातर्फे परिसमाप्तीच्या वेळेचे जे जाहीर पत्रक प्रसिद्ध केले आहे त्यात असे म्हटले आहे की, गांधी-पर्वाची १८ वी तारीख शनिवारी पडल्यामुळे नेहमीची शनिवारची सुट्टी सत्याग्रहाला न घेता शुक्रवारी सुट्टी घेऊन शनिवारी राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक काढण्यांत यावी, असे वर्किंग कमिटीच्या मंडळींनी ता. १६ रोजीच ठरवून टाकले. मनाईचा मॅजिस्ट्रेटी हुकूम जर नाही, तर कोण कोणास अडथळा करूं शकणार ! गर्दीच्या निमित्ताने पोलिस घास देऊं शकते; पण गर्दी करणे हा राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीतील हेतूच होऊं शकत नाही. तेव्हा १८ तारखेच्या मिरवणुकीत ठराधिकच शेंसवाशे इसमांनी जावयाचे, इतरांनी जाण्याची

जरूरी नाही असा निर्बंध मिरवणुकीसंबंधाच्या जाहीर पत्रकांत दे. वल्लभभाई पटेल यांनी घातला. कोणाचे मन दुखविले जाईल, कोणाला खिजविल्यासारखे होईल, अशा तऱ्हेचे दोष देण्यास जागा राहू नये म्हणून सिव्हिल लाइन्समधून ही मिरवणूक जातांना होईल तितकी निमूटपणे मिरवणूक जावी, असेंहि स्वयंसेवकांना कळविण्यांत आले. आपण काही चोरून मारून करीत आहो किंवा फसगमतीने डाव साधित आहोत, असे म्हणण्यास कोणासहि जागा राहू नये म्हणून अमक्याच वेळीं अमक्याच रस्त्याने सिव्हिल लाइन्समधून ही मिरवणूक जाईल, असे जाहीर पत्रकांत स्पष्टपणे जाहीर करण्यांत आले. सिव्हिल लाइन्समधील जे रस्ते मिरवणुकीसाठी पसंत करण्यांत आले ते रस्ते दे. वल्लभभाई पटेल यांनी पसंत केलेले होते. पोलिस अधिकारी किंवा मॅजिस्ट्रेट यांच्या मर्जीचा या पसंतीशी काही संबंध नव्हता. ता. १८ रोजी निघालेल्या मिरवणुकीचे बरील तऱ्हेचे जाहीर पत्रक ता. १७ रोजीच नागपुरांत चौहोकडे वाटून प्रसिद्ध करण्यांत आले होते. पोलिस, मॅजिस्ट्रेट व सरकार यांच्या माहितीकरितां सदर हस्तपत्रके त्यांनाहि देण्यांत आली होती. मॅजिस्ट्रेटी हुकूम पुढे न काढतां जर १८ तारखेच्या मिरवणुकीस पोलिसांनीं हरकत घेतली, तर तसली हरकत दूर होण्याकरितां सत्याग्रहाचा रोजचा आत्मयज्ञ पुढे चालविण्यांत येईल असें आवाहनपूर्वक अधिकाऱ्यांना कळविण्यांत आले होते. दे. वल्लभभाई पटेल यांचा हा जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्याला आणि पोलिस अंक्टच्या ३० कलमाखाली १५ दिवसपर्यंत आम्ही मिरवणुकीस मनाई करणार आहो असें पोलिसांकडून जाहीर होण्याला एकच गाठ पडली. गर्दी, दंगाधोमा, लोकांना खिजविणें असल्या प्रकारासंबंधाने नागपुरास गेले तीन चार महिने सत्याग्रह मंडळाकडून अत्यंत तवरदारी घेण्यांत येत असल्यामुळे दंग्याधोऱ्याच्या किंवा तसल्या इतर कारणाने मिरवणुकीस पोलिसांनीं अडथळा करण्यास मुर्छी घडवून नव्हती.

ता. १८ रोजी निघालेल्या मिरवणुकीने पोलिसची अगाऊ परवानगी घेतलेली नव्हती. आपला कार्यक्रम व्यवस्थित रीतीने छापून ता. १७ रोजी दे. वल्लभभाई पटेल यांनी प्रसिद्ध केला होता. अगाऊ परवानगी घेतली नाही या मुद्यावर पोलिस मनाई करील असे वाटले होते, पण आपला मूर्खपणा आणखी १५ दिवस लांबविण्यांत अर्थ नाही, असे नागपूरच्या नोकरशाहीला वाटले, आणि ता. १८ रोजीची राष्ट्रीय निशाणाची मिरवणूक सिव्हील लाईन्समधून दे. वल्लभभाई पटेल व बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी पसंत केलेल्या रस्त्याने निर्विघ्नपणे पोलिसने जाऊ दिली. सत्याग्रहाचे काम संपले, नागपूरत ता. १८ रोजी मोठे यश मिळाले! १६००-१७०० सदगृहस्थ आपखुपीने धर्प सहा महिन्यांच्या कैदेत जाण्याची किंमत भरून नागपूरचे हे यश खरेदी केले आहे. शेठ जम्मालाल बजाज यांच्या एकट्याच्या स्फुरणामुळे या चळवळीस एकदम राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. शेठ जम्मालाल बजाज हे स्वतःचा आत्मयज्ञ करण्यास तयार झाल्यामुळेच राष्ट्रीय निशाणाचे महत्त्व, त्याच्या अवसंरक्षणापासून राजकीय एकीच्या दृष्टीने राष्ट्राचे होणारे फायदे, आणि आत्मयज्ञाच्या बंधनाने बांधण्यात येणारी निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या राष्ट्रभक्तांची जुट या गोष्टी आज प्रत्यक्षपणे सर्वांच्या अनुभवास आल्या आहेत. अनुमानाने व तर्काने या गोष्टी लोकांपुढे मांडणे निराळें, आणि लोकांनी स्वतः तसे घागून या गोष्टीचा अनुभव स्वतः घेऊन लोकांना प्रत्यक्ष गुण येणे निराळें! अकाळीच्या सत्याग्रहात प्रत्यक्ष सिद्धी लोकांपुढे उभी केली. पण अकाळीच्या सत्याग्रहाला राजकीय स्वरूप कोणी दिले नाही. धार्मिक हेतूने व धार्मिक कारणाकरिता एवढे सत्याग्रह महात्मा गांधी यांच्या अस्पर्शकारितेच्या चळवळीतील धोरणाला अनुसरून करण्यांत आला. नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या सत्याग्रहाची गोष्ट तशी नाही. राष्ट्रप्रेम व राजकीय एकी, या दोन बाबींना भरून राष्ट्रीय निशाणाची

उभारणी करण्यांत आलेली आहे. राष्ट्रीय प्रेम व्यक्त करण्याचें एक बाह्य चिन्ह याच दृष्टीनें सर्व लोक राष्ट्रीय निशाणाकडे आज पहात आहेत. राष्ट्रशक्ति लोकांत उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य या निशाणांत आहे, अशी खात्री दीड दोन हजार लोकांच्या कारागृहवासानें आतां सर्वांना पटविली आहे. राजकीय एकीच्या दृष्टीनें निरनिराळ्या प्रांतांतील स्वयंसेवक धर्मक्षेत्राला जसे जावे त्याप्रमाणें आज नागपुराच्या तुरुंगांत स्वेच्छेनें जाऊन पडले आहेत. राष्ट्रीय निशाणाला सिव्हील लाईन्समधून नागपूरच्या सरकारनें जाऊ दिलें तरी शेट जम्नालाल बजाज वगैरे मंडळींना ताबडतोब तुरुंगांतून सोडून देण्याइतकी दिलसफाई नागपूरचें सरकार दाखवील, अगें आम्हांस वाटत नाही. चूक करील करण्याची आतां कोठें थोडीशी संवय सरकारला लागूं पहात आहे. सत्याग्रहाचें औपघ असेंच आहे की, योग्य पथ्य संभाळून जर तें औपघ देण्यांत आलें, तर दृष्टी रोगावरदि तें लागूं पडल्याशिवाय रहात नाही. पथ्य न संभाळतां जर औपघ पुढें करण्यांत आलें, तर तसादि उलट गुण दिसून आल्यावांचून रहात नाही. सत्याग्रहाचें पथ्य कसें संभाळाययास पाहिजे व त्या संबंधाचे निपम कोणते आहेत, हे राष्ट्रीय समेच्या पुरस्कर्त्यांना अकालीच्या चळवळीतील व राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीतील अनुभवानें आतां नीट समजलें आहे. प्रसंग आल्यास पंधरा बीस हजार स्वयंसेवक केंद्रस्थानीं आत्मयज्ञासाठीं गोळा करण्याइतकी राष्ट्रीय समेच्या पुढाऱ्यांत नवी शक्ति आहे, हेंहि प्रत्यक्ष अनुभवानें नागपुरास ठरलेलें आहे. समेच्या काँग्रेसमण्यें कायदेभंगाच्या पूर्वी तयारीस राष्ट्रानें लागावें, असें ठरविण्यांत आलें; ही तयारी कोठें आहे, व गेले आठ दहा महिने या पूर्वतयारीच्या दृष्टीनें राष्ट्रानें काय केले, असा कुत्सित प्रश्न कित्येक लोक विचारतात. बीस पंचवीस हजार आत्मयज्ञ करणारे स्वयंसेवक राष्ट्रीय समेच्या पुढाऱ्यांना राष्ट्रीय समेनें हांक मारली असतां, मिळव्यास कमी पडणार नाही, असें

नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीने आज सिद्ध केले आहे. राष्ट्रीय निशाणाचीच अन्नू राखली गेली आहे असे नव्हे तर राष्ट्रीय सभेचीहि अन्नू आज राखली गेली आहे. राष्ट्रीय सभेची वाताहत लवकरच लागेल म्हणून आनंद मानणारे कांही कौन्सिलवाले आहेत; पण त्यांच्या आनंदावर राष्ट्रीय सभेला मिळालेल्या या विजयाने विरजण पडल्यावांचून राहणार नाही. सत्याग्रहाचे औपध लागू पडले आहे, गुण येऊ लागला आहे, या मार्गाने एकेक गांठ सोडत व सोडत गेले पाहिजे. शेवट जन्मालाल वजाज वगैरे मंडळींना कांही दिवस कारागृहवासाचे दुःख नाहक या पुढे सोसावे लागणार, अशी चिन्हे दिसत आहेत. पण या असल्या कारागृहवासानुळेच राष्ट्रीय निशाणाची व राष्ट्रीय सभेची अन्नू आज सांभाळण्यात आली असल्यामुळे, तुरुंगातील त्यांची या पुढील तपधर्या राष्ट्रास अधिक तेजरवी करण्यास उपयोगी पडेल, यांत तिळमात्र संशय नाही.

* दिल्लीच्या काँग्रेसची तडजोड

प्रतिनिधींच्या संख्येच्या दृष्टीने आणि लोकांच्या उत्साहाच्या दृष्टीने दिल्लीची जादा काँग्रेस अगदी रोडकी झाली. हजार पंधराशे प्रतिनिधी आणि हजार पंधराशे प्रेक्षक एवढाच समुदाय काँग्रेस मंडपांत जुळत होता. दिल्ली शहरांत तर काँग्रेसविषयी एक प्रकारची अनास्थाच दिसून येत होती. उत्साह उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीने दिल्लीची जादा काँग्रेस जरी फारशी उपयोगी पडली नाही, तरी तडजोड घडवून आणण्याच्या दृष्टीने या जादा काँग्रेसने विशेष महत्वाचे काम केले आहे. काही तरी तडजोड घडवून आली पाहिजे अशा बुद्धीनेच प्रत्येकजण दिल्लीस गेलेला होता. मौ. महंमद अल्ली सुटून आलेले होते, आणि महात्मा गांधी यांच्या काँग्रेसच्या पक्षाचा पुढारीपणा त्यांजकडे गेलेला होता. कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यासंबंधाने मौ. महंमद अल्ली व डॉ. किश्वलू हे दोघेही दोन वर्षांपूर्वीप्रमाणेच आजही कौन्सिल नकोत असेंच म्हणणारे दिल्लीस होते. आपण जी थुंकी तोंडांतून बाहेर थुंकून टाकली त्याच थुंकीला पुन्हा चाटत बसण्याचे काम जितके निघ आहे तितकेच सरकारने आपल्या मागणीचा विचार केला नसताना पुन्हा कौन्सिलंत जाण्याचा उद्योग करणे निघ होय, असे दिल्लीत मौ. महंमद अल्ली यांनी बऱ्याच प्रसंगी बोलून दाखविले ! तडजोडीचा ठराव काय किंवा कायदेमंगाचा ठराव काय, दोन्ही ठरावांच्या प्रसंगी मौ. महंमद अल्ली किंवा डॉ. किश्वलू यांनी कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यास उद्युक्त करणारी अशीच मागणे केली. कौन्सिलवाल्या पक्षाकडून कौन्सिलंत जाण्याची तरफदारी राष्ट्रीय समेच्या मंडपांत बहुतेक करण्यांत आली नाही असे म्हटले तरी चालेल. आमचा मार्ग तुम्हाला चुकीचा

वाटत असला तरी थोडे दिवस आगदात्या संभाळून घ्या, असे म्हणण्यावरच कौन्सिलवाल्या पक्षाचा कटाक्ष विशेष होता ! कौन्सिलांच्या बहिष्काराची छाया काँग्रेस मंडपांत पडून राहिली होती. सामान्यतः सर्वोच्चा फल कौन्सिल-वरील बहिष्काराच्या वाजूचाच होता. मग कौन्सिलांच्या बहिष्कारासंबंधाने करावयाची चळवळ अघात्री ठेवण्याच्या तडजोडीला मी, महंमदअल्ली वगैरे मंडळींनी कशी संमति दिली ? अघात्री ठेवण्याचा ठराव मुंबईस भरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने पास वेल्ला होता, आणि सदर ठरावाच्या बाहेर दिल्लीच्या जादा काँग्रेसने कांहीहि तडजोड केलेली नाही, कौन्सिलांत जाण्याची चळवळ कौन्सिलवाल्या पक्षाने स्वतःच्याच जबाबदारीवर करावयाची आहे; काँग्रेसच्या कमिटींनी या कार्मी पैसाहि खर्च करावयाचा नाही, वेळहि खर्च करावयाचा नाही, आणि चळवळहि करावयाची नाही; काँग्रेसच्या तफें म्हणून कांहीहि ध्दावयाचें नाही ! व्यक्तिशः ज्याला जसें वरें वाटेल तसें त्याने यागावे अशा धर्तीची ही तडजोड आहे. कौन्सिलांत जाण्याचा मार्ग ज्यांना पसंत वाटत असेल त्यांनी खुशाल स्वीकारावा, पण ज्यांना तो पसंत वाटत नसेल त्यांनी काँग्रेसच्या कार्याकरिता म्हणूनहि मर्ते देण्यास जाण्याची विलकूल जरूरी नाही. काँग्रेसचें काम कौन्सिलबाहेरचें आहे. कौन्सिलांशी संबंध काँग्रेस ठेवूं इच्छित नाही किंवा कौन्सिलांमार्फत कामहि करूं इच्छित नाही; पण कौन्सिलांत जाण्याची ज्यांना इच्छा आहे त्यांना काँग्रेसच्या मुख्य चळवळींत कामकाज करण्यास हरकत येऊं नये म्हणून, आणि काँग्रेसला झुगारून ही मंडळी कौन्सिलांत गेली असा त्यांचे कपाळीचा लोकापवाद टळावा म्हणून व्यक्तिशः स्वतःच्या जबाबदारीवर कौन्सिलांत जाण्याची त्यांना मुभा देण्यांत आली आहे ! काँग्रेसच्या विरुद्ध वागतात हा लोकापवाद टळला असतां कायदेभंगाच्या चळवळींत सामील होण्यास दे. वं. दास वगैरे पुढाऱ्यांना सोयीचें होणारें असल्यामुळे, लोकापवादाचा

त्यांच्या कपाळींचा टिळा पुसून टाकण्यांत आला आहे. मुंबईस झालेल्या तडजोडीबाहेर ही तडजोड अधिक गेलेली नाही; पण कौन्सिलवरील बहिष्कारासंबंधाने इतपत तरी तडजोड कां मान्य झाली? मौ. महंमद अह्मी, डॉ. किश्वल्, बाबू राजेंद्रप्रसाद, दे. वल्लभभाई पटेल, दे. गिडवानी वगैरे मंडळींनी कौन्सिलबहिष्कारासंबंधाचा एक प्रकारचा आपला पराभव होत आहे, असें काँग्रेसच्या मंडपांत स्पष्टपणें जाहीर केलें, आणि एकी व्हावी म्हणून हा पराभव आम्ही खाली माना घालून गिळतों आहों असेंहि त्यांनीं सर्वांना निवेदन केलें! कौन्सिलवरील बहिष्कारासंबंधाने अशी विव्हेबाद कबूल करण्याचें काय प्रयोजन होतें? दिल्लीच्या जादा काँग्रेसमध्ये मौ. महंमद अह्मी यांनीं जरी गयेच्या काँग्रेसप्रमाणें कौन्सिल बहिष्काराचा ठराव पुढें आणला असता तरी तो बहुमतानें पास झाला नसता म्हणून त्यांनीं तडजोड केली, असें कांहींचें म्हणणें आहे. प्रतिनिधींचीं मतेंच जर मोजलीं असतीं तर मौ. महंमद अह्मी यांना दिल्लीस मताधिक्य मिळालेंच असतें असें नाही. मताधिक्याचा कांटा दे. बं. दास यांच्या बाजूला झुकल्यासारखा होता; पण या झुकण्यांत विशेष अर्थ नव्हता. पंधराशें सोळाशें प्रतिनिधींत बंगालचेच सातशें प्रतिनिधी हजर होते! बंगालच्या निवडणुकीसंबंधानें तंटा उपस्थित होऊन अखेर निकाल दे. बं. दास यांच्या बाजूचा झाल्यामुळें बंगालचे कौन्सिलवाले तेवढे पांच सहाशें काँग्रेस मंडपांत हजर होते, आणि बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या बाजूच्या प्रतिनिधींना मज्जाव करण्यांत आला होता, अशा तऱ्हेची एकतर्फी निवडणूक राष्ट्रीय समेच्या कामांत अधिक फाटफूट उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झाल्यावांचून राहणार नाही, व त्यामुळें बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती यांच्या बाजूचा प्रख्यात पुढाऱ्यांनाहि दिल्लीच्या काँग्रेसच्या मंडपांत येतां आले नाही, अशा तऱ्हेचे दुःखोद्गार या निवडणुकीचा निकाल

देतांना पंचांनी काढलेले आहेत. बंगाल्यांत दे. बं. दास यांच्या पक्षाचें खरें वर्चस्व नाही आणि दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये हजार राहिलेल्या बंगालच्या प्रतिनिधींत बंगालपक्षां बनारसचा भरणा विशेष होता, अशीहि तक्रार आहे. अशा स्थितींत खरा विचार करण्याला बंगालचीं हीं पांचसहस्रें मते एकाबाजूस काढून ठेवणें जरूर होतें, बंगालचीं हीं पांचसहस्रें मते एका बाजूस काढून ठेवून बाकीच्या हजारवारांशें प्रतिनिधींचीं मते जर घेण्यांत आलीं असतीं तर दोन तृतीयांश मते कौन्सिलच्या बहिष्काराच्या बाजूचीं व एक तृतीयांश मते कौन्सिलवाल्यांच्या बाजूचीं दृष्टीस पडलीं असतीं. गयेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर पुढाऱ्यांत जरी चलविचल झालेली असली, तरी सामान्य लोकमतांत चलविचल झालेली नाही, असेंच बरील आंकड्यांवरून सिद्ध होतें. दिल्लीच्या जादा काँग्रेसच्या मंडपांत कौन्सिल संबंधानें तडजोड न होतां दोन तट होऊन गयेप्रमाणें मते घेण्यावर जर पाळी आली असती, तर पांच सहस्रें मतांचा एक गडदा दे. बं. दास यांच्या हाती सांपडल्यामुळें मताधिक्य कदाचित् त्यांच्या बाजूचें थोडेसें झुकलें असतें, हें खरें आहे. मताधिक्याने दे. बं. दास यांच्या बाजूचा जरी निकाल लागला असता, तरी आपल्या मताला चिकटून राहून आपल्या मतांची चळवळ काँग्रेसच्या कमिट्यांच्या मार्फत जरी नाही तरी स्वतःच्या संस्थांच्या मार्फत करण्यास मी. महंमद अह्मी बगैरेना कोणती हरकत होती ! मुंबईचा अधात्री ठेवण्याचा ठराव पास झाल्यानंतर स्वतःचीं मते सोडून देण्यास दे. वल्लभभाई पटेल बगैरे मंडळी जशी तयार झाली नव्हती तशी आजहि कां तयार झाली नाहीत ? दे. बं. दास यांच्या हातांतील पांच सहस्रें बंगाल्यांच्या गडद्याला भिऊन त्यांनीं तडजोडीचा मार्ग स्वीकारला असें मुळींच नाही. कायदेभंगाच्या चळवळीसंबंधानें तडजोड अधिक उपयोगी पडणारी आहे, असें मी. महंमद अह्मी व डॉ. किश्वलू यांच्या

दृष्टोत्पत्तीस आल्यामुळे तडजोडीचा मार्ग स्वीकारणे त्यांना श्रेयस्कर वाटले. मुंबईच्या ऑल इंडिया काँग्रेसच्या वेळेपेक्षां आज नवी स्थिति ती कोणती झाली ! मुंबईच्या ऑल इंडिया काँग्रेसच्या वेळीं जर तडजोड या पुढान्यांनी मान्य केली असती तर कायदेभंगाच्या चळवळीला अधिक मदत झाली असती का ! या प्रभास असें उत्तर आहे कीं, पुढील वर्षसहा महिन्यांत लहान मोठ्या कायदेभंगाच्या चळवळींना उत्तेजन देऊन होईल ठितक्या लवकर कायदेभंगाची मोठी चळवळ सुरू करण्याचा जो वेत मी, अहमद अह्मी व डॉ. किश्नू यांनी सुटून आल्यानंतर केलेला आहे, तो वेत मुंबईच्या तडजोडीच्या वेळीं पुढान्यांपुढें नव्हता. स्वराज्य मिळविण्यासारखें करून महात्मा गांधी यांना ओम्ही आमच्या उद्योगानें सोडविलें, अशा प्रफारची मोठी उमेद मी, महमदअह्मी व डॉ. किश्नू यांनी धरलेली आहे. येरवड्याच्या तुरुंगाची किडी हुडकून काढून स्वराज्यामार्गेत महात्मा गांधी यांना सोडविण्याच्या कार्यक्रमाला मी, महमदअह्मी यांनी स्वतःच वाहून घेतले आहे. लहान सहान कायदेभंगाचे शिक्षण प्रत्येक प्रांतांत सर्व लोकांना देत राहून दोन तीन वर्षांचे आंत स्वराज्याची तयारी गाठण्याइतक्या मोठ्या प्रमाणावर कायदेभंग सुरू करण्याचा हा कार्यक्रम आहे. मी, महमद अह्मी व डॉ. किश्नू यांच्या या कार्यक्रमाला पूर्णपणे उचलून धरण्यास दे. वं. दास, पंडित मोतीलाल नेहरू, डॉ. अनसारी वगैरे मंडळी अनुकूल आहेत. प्रांतिक कायदे-कौन्सिलांत मताधिक्य होऊन तेथील टफरीचा उपयोग करून येत्याची आशा कौन्सिलवाल्या पक्षांने आतां सोडल्यासारखीच आहे ! असेंजरीमध्यें कांही नेमल्यांच्या सहाय्याने खांगल्या टफरी देतां येतील एवढीच आशा दे. वं. दास यांना उरलेली आहे, असेंजरी मोठ्यां आली तर पहावी, एवढ्याकरितां हा उद्योग नवंबरपर्यंत दे. वं. दास करणार आहेत. असेंजरीत मताधिक्य मिळून असेंजरी मोठ्यां पुन्हा आणवाम

मिलेल, अशी खात्री दे. बं. दास यांना आज नाही. कौन्सिलवाल्या पक्षां-
तील बरेच लोक कौन्सिल मोडण्याच्या ध्येयाच्या विरुद्ध आहेत ! अशा
स्थितीत नवंवरांत निवडणुकी झाल्यानंतर दे. बं. दास यांची कौन्सिलमार्फत
काम करण्याच्याबाबतीत चांगली निराशा होईल, अशी आज स्पष्ट चिन्हे
दिसत आहेत, अशी निराशा होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत असतांना नवंबर-
नंतर दे. बं. दास यांनी कोणत्या मार्गात लागावयाचे याचा विचार करणे
कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांना भाग नाही काय ? कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या
पुढाऱ्यांनी या संबंधाचा विचार दिखीस केला, आणि लहान सहान कायदे-
भंग कोडेहि सुरू झाले असता त्यांना उत्तेजन देऊन मोठ्या कायदेभंगाला
राष्ट्राला तयार करण्याच्या मार्गात लावणे अत्यंत जरूरीच आहे,
असे दे. बं. दास यांनी मनाने दिखीस पक्के घेतले. कौन्सिलच्या
मार्फतच आपण हे सर्व घडवून आणू अशी आशा उरलेली नसल्यामुळे
नवंबरनंतर मी. अहमद अली व डॉ. किश्नू यांच्या मार्गाने जाण्याची
जरूरी दे. बं. दास यांना विशेष वाटली. कायदेभंगाच्या ठरावाची जरूरी
दे. बं. दास यांच्या मनाला पूर्णपणे पटल्यामुळे या कामी त्यांची पक्की मदत
मिलवी म्हणून मी. अहमद अली व डॉ. किश्नू हे कौन्सिलत शिरण्याच्या
प्रश्नासंबंधाने मुंबईच्या तटजोडीस राजी झाले. कौन्सिलत शिरण्याच्या
बाबतीत पांचशे बंगाली मतांचा गडा दे. दास यांच्या हाती असतांना स्वतःला
पाहिजे होता तसाच ठराव दे. बं. दास यांनी कां करून घेतला नाही ?
देशबंधूंना तसा ठराव करून घेतां आला असता, नाही असे नाही; पण काय
विषय ते म्हणून त्यांनी तसा ठराव करून घेतला नाही. कोणते कार्य
विषय ते ? असेचली जर मोठ्यां आली नाही, किंवा असेचलीतील टफरीच्या
मार्फत जर देशात प्रचंड कायदेभंगाची चळवळ सुरू करतां आली नाही
तर आरले कार्य विघटन जाते, असेच दे. बं. दास यांचे स्पष्ट मत आहे.

नोकरशाहीशीं केव्हां सहकारिता तर केव्हां असहकारिता करण्याचें पुण्याचें मत दे. बं. दास यांना विलकूल मान्य नाही ! प्रचंड कायदेभंगाशिवाय काहीं होणार नाही, असेंच त्यांचें ठाम मत आहे; व दिल्लीच्या काँग्रेसच्या मंडपांत हें मत शक्य तितक्या स्पष्ट शब्दांत बोलून दाखविण्यास त्यांनीं विलकूल कमी केलें नाही. नवेंवरनंतर मी. महंमद अल्ली यांच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत सामील होण्याचें वचन दे. बं. दास यांनीं उघडपणें दिल्यामुळें ज्या कारणाकरितां देशबंधूंनीं आपल्या हातांतील पांचशें बंगाली मतांचा गट्टा उपयोगांत आणण्याचें नाकारलें, त्याच कारणाकरितां मी. महंमद अल्ली यांनीं कौन्सिलांवरील बहिष्कारासंबंधानें थोडें पडतें घेण्याची कबुली दिली ! या तडजोडीमुळें कायदेभंगाच्या चळवळीस जोर येणार असून हिंदु-मुसलमानांतील तेढ आपोआप नष्ट होणाऱ्या मार्गास लागणारी आहे. इतकेंच पैसे जुळविल्यावर, इतक्याच स्वयंसेवकांनीं नावें नोंदविल्यावर, इतरांची तयारी झाली आहे किंवा नाही तें पाहून, अशा प्रकारच्या आडकाठपा कायदेभंगाच्या चळवळीच्या मार्गांत दिल्लीच्या ठरावानें ठेविलेल्या नाहीत. उद्यां करा, नाही तर तीन महिन्यांनीं करा, शांततेच्या कायदेभंगाची चळवळ एकसारखी चालू ठेवण्याची जबाबदारी मी. महंमद अल्ली यांच्या शिरावर दिल्लीच्या जादा काँग्रेसनें ठेविली आहे. आणि या कामी पूर्णपणें मदत करण्याचें अभिवचन दे. बं. दास वगैरे पुढाऱ्यांनीं मौलाना महंमद अल्ली यांना दिले आहे. अशा स्थितींत आपले वारीक सारीक मतभेद एका वाजूस ठेवून सर्व हिंदी राष्ट्रांनें एकमतानें व एकदिलानें मी. महंमद अल्ली यांच्या चळवळीस उचलून धरण्यास पुढें येणें आज अत्यंत जरूरीचें आहे.

* सन्मान कोणाचा करावयाचा ?

मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना मानपत्र देण्याचा प्रश्न थोडासा मागे पडला आहे. मुंबईचे लोकमत असल्या सन्मानास विरुद्ध आहे म्हणून हा प्रश्न पुढे आणणे गव्हर्नरसाहेबांच्या स्तुतिपाठकांसहि बरेच कठीण झाले आहे. मुंबईचे लोकमत कोणत्या बाजूचे आहे, हे गेल्या चारपांच दिवसांत स्पष्ट झालेले असल्यामुळे आणखी एक दोन आठवडे तरी मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये हा प्रश्न पुढे येईलसें वाटत नाही. तथापि ऑक्टोबरच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या आठवड्यांत या प्रश्नाची चर्चा पुन्हा सुरू होईल असें दिसते. मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये निरनिराळे बसिले लावून मताधिक्याची मोट कशीतरी जर बांधली गेली तर लोकमत इतके खबळले असतांना मावळत्या गव्हर्नर साहेबांनी तरी हे असले मानपत्र कसे स्वीकारावे ? मानपत्र काय कोणीहि देऊं शकतो ! गणेश खिडीतील किंवा मलबार हिलवरील बटलरहि एलादा सोन्याच्याचा करंडक मानपत्रासह मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना अर्पण करूं शकेल, नाही असें नाही; पण हा आपला सन्मान प्रजाजनान्यातर्फे होत आहे, असें सदर मानपत्र स्वीकारतांना गव्हर्नर साहेबांनी कसे मानावयाचे ? सार्वजनिक रीतीने सन्मान करण्याची पद्धत अंतःकरणाचा ओलावा असल्या- शिवाय हास्यास्पद ठरत असते. मुंबई शहराच्या अंतःकरणांत ओलावा नाही, हे गेल्या दोन आठवड्यांतील गडबडीवरून सिद्ध झाले आहे. मानपत्र देऊं नये असें म्हणणाऱ्यांनी आपले मत मुंबई शहरास मान्य आहे, असें सिद्ध करून दाखविले आहे. निरनिराळ्या प्रकारांनी मुंबई शहराचे

लोकमत मावळत्या गव्हर्नर साहेबांना द्यावयाच्या मानपत्राविरुद्ध प्रकट होत असतांना गव्हर्नर साहेबांचा कैवार घेऊन कोर्णाहि अनुकूल मत प्रकट केलें नाहीं, हें घ्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. गव्हर्नरसाहेबांच्या मानपत्राविरुद्ध गवगवा चालला असतांना, गव्हर्नरसाहेबांना मानपत्र दिलेंच पाहिजे अशा प्रकारच्या आग्रहाचा एकहि लेख मुंबईच्या टाइम्सने देखील लिहिलेला नाहीं. गव्हर्नरसाहेबांच्या सन्मानाकरतां अमुक करा तमुक करा, म्हणून अंतःकरणपूर्वक खटपट करणारांचें मत लोकांना ग्राह्य होण्यासारखें जरी नसलें तरी सदर उद्योग करणारांच्या अंतःकरणांत ओलावा असावयास नको काय ! मानपत्राचा ठराव आला तर आला पुढें, नाहीं तर नाहीं; झाला पास तर झाला पास; अशी अनास्था मानपत्रवाल्यांत दृष्टीस पडत आहे. आपला ठराव फेटाळला गेला काय, किंवा पास झाला काय, दोहोंबद्दल बेकिकिरी दाखविण्यांत एकप्रकारची कुशारकी मारण्यांत येत आहे. कळकळ म्हणून मानपत्रवाल्यांत कोठेंच दृष्टीस पडत नाहीं. वेढीला पकडलेला मनुष्य जसें ओशें वहात असतो, आणि आपल्या पाठीवरील माल वाटेंत धक्का लागून पडला असतां इतरांवरोबरच बेकिकीरपणानें जसा हासत उभा रहातो, याप्रमाणेंच मानपत्राचें ओशें शिरावर घेणारांची आज स्थिति आहे. हें ओशें खाली पडून त्याची वंधनें जर तुटलीं तर कशी गंमत झाली म्हणून इतरांवरोबरहि हासण्यांत दे सामील होत आहेत ! खेळाडू ज्या प्रमाणें जयापजयाविषयी तितकासा तत्पर नसतो, व सवोंवरोबर हासण्या-खेळण्यास नेहमी उत्सुक असतो, तशाच वृत्तीनें मानपत्र देण्याचा खेळ खेळण्यात येत आहे. खेळाच्या पलीकडे अंतःकरणाची कळकळ यांत नाहीं. यन्त्या रीतीनें आपण खेळले, आपण व्यवस्थेरीर उढी मारून दाखविली, मग या बाजूचा जय झाला काय किंवा त्या बाजूचा जय झाला काय, दोनदि प्रसंगी

स्मितहास्य करण्यास हे तयारच ! असा वृत्तीच्या लोकांनी उद्यां मुंबईच्या कॉर्पोरेशनमध्ये मताधिक्य करून जर मानपत्र देण्याचा ठराव पास करून घेतला तर ते मानपत्र कोणीहि स्वाभिमानी गव्हर्नर कधीहि स्वीकारणार नाही. अशा जुलमाच्या रामरामांत गव्हर्नरसाहेबांना आनंद तरी कोठून होणार ! लॉर्ड सिडनहॅम यांच्या कारकीर्दीचे अखेरीस त्यांच्या भक्तांनी पुतळा तयार करण्याकरितां वर्गणी केली आणि पुतळाहि तयार झाला, पण त्या पुतळ्याकडे कोणीहि दुरून पहात नाही. असल्या अशुभ पुतळ्याचें दर्शन घेण्याची कोणास इच्छा होणार ! जरीमाईचें देऊळहि बांधण्यांत येतें, तशांतलाच लॉर्ड सिडनहॅम यांचा हा पुतळा आहे. कोणत्याहि पिशाच्चाला दहीभात व लिंबलोणी अर्पण करण्यांत येतें, तशा-तलीच ही गव्हर्नर साहेबांची मानपत्रे आहेत. पिशाच्चाचा सन्मान करण्यासारखी वृत्ति मानपत्र देणाऱ्याची आहे किंवा कसें, हें नीट तपाखून घेतल्या-शिवाय हल्लींच्या काळीं कोणाहि अधिकाऱ्यानें कोठेंहि मानपत्र घेऊं नये. कारण असल्या मानपत्रांमुळे अधिकाऱ्यांच्या अधिकाराला उजाळा येण्या-ऐवजी काळीमाच अधिक लागत असतो. स्वतःच्या अधिकाराची दुष्कीर्ति कायमची पुढें चालणार नाही, येवढ्या गोष्टीला तरी जुलमी अधिकाऱ्यांनीं जपणें जरूरीचें नाही काय ! जेथें अंतःकरणांत फळकळ नाही; तेथें मानपत्राचें सोंग उभारण्यांत आलें तर त्या सोंगामुळे दुष्कीर्ति अधिक पुढें चालते; आणि आपल्या मागून देणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा बोज आपोआप कमी होऊं लागतो. मुंबईच्या कॉर्पोरेशननें उद्यां जर मानपत्र देण्याचें ठरविलेंच तर ते मुंबईच्या गव्हर्नर साहेबांनी साफ घेऊं नये. मानपत्र देणाऱ्यांत फळकळ असती, तर ती फळकळ गेल्या पांच दहा दिवसांच्या हालचालींत कोठेंतरी दृष्टीस पडावयास पाहिजे होती ना ! मानपत्र दिलेंच पाहिजे; चांगले कृत्य आदे; असल्या गव्हर्नरसाहेबांचा असला सन्मान

करावयाचा नाही तर सन्मान करण्याच्या पद्धतीचा जगांत उपयोग तरी काय, अशा प्रकारच्या विचारांनीं एकाचें तरी अंतःकरण गेल्या पांच दहा दिवसांत पेटलेलें दिसून आलें काय ? गव्हर्नर साहेबांचा कैवार घेण्यासंबंधानें आतांपर्यंत एकसारखा थंडावाच दृष्टीस पडत आहे. कसें बोलूं, काय बोलूं कसा ठराव पुढें आणूं, अशी कुचराई चाललेली आहे. गव्हर्नर साहेबांच्या व त्यांच्या भक्तांच्या कानांवर ही कुचराई आलेली नाही काय ? खरा विचार केला असतां असला थंडावा दृष्टीला पडणें अगदीं सहाजिक आहे, असे कोणाच्याहि ध्यानीं आल्यावांचून राहणार नाही. भक्त म्हणविणारामध्यें तरी उत्सुकता कोठून दृष्टीस पडावी ? महात्मा गांधी यांना सहा वर्षांची शिक्षा ज्या गव्हर्नराचे कारकीर्दीत झाली, त्या गव्हर्नरचा सन्मान करा म्हणून लोकांना कोणच्या तोंडानें कोण सांगणार ? सिडनहॅम व हल्लींचें गव्हर्नर या जोडीच्या नांवाचा उच्चार करणेंहि पाप समजलें जाईल, अशी स्थिति असतांना सन्मान करण्यास कोण पुढें येणार ? मुसलमानांनीं कोणाचा सन्मान करावयाचा ? अल्लीबंधू व इतर मुसलमान पुढारी यांच्या-घरील कराचीच्या खटल्याची हकीकत लोक विसरलें आहेत काय ? महात्मा गांधी यांचा कार्यक्रम लोकांच्या हातून पूर्णपणें पार पडत नसेल, पण ज्यांना आपण थोष्ट साधूपुरुष समजतो त्यालाच गव्हर्नर साहेबांनीं तुरुंगांत टाकलेलें आहे, याची आठवणहि चुजून जाण्याइतकें बुद्धिमांद्य लोकांत आहे, असें गव्हर्नरसाहेब समजतात काय ? धारवाड प्रकरणाचें स्मरण कर्नाटकला होण्याचे दिवस निघून गेले, असें अधिकाऱ्यांना वाटत आहे काय ? मुळशीच्या सत्याग्रही कैद्यांपैकी दे. देय यांच्या पाठीवर ओढलेल्या फटक्यांचे वण अदृश्य होण्याच्या पूर्वीच महाराष्ट्रांतील लोक गव्हर्नरसाहेबांना मानपत्र कोणत्या करंदकांत द्यावयाचें याचा विचार करण्यास निमग्न होतील, असें अधिकाऱ्यांना कसें वाटेल ? तुरुंगाची शिक्षा भोगून बाहेर येणारांचा

सन्मान करण्याचा सांप्रतचा काल आहे. लाल लजपतराय, दे. वं. दास, पं. मोतीलाल नेहरू, अकालीचे पुढारी, व राष्ट्रीय निशाणाच्या चळवळीचे आधारस्तंभ जम्नालाल बजाज यांचा सन्मान सांप्रत लोक करीत आहेत. सन्मानांचा व मानपत्रांचा प्रवाह अशा रीतीने वहात असतांना या पवित्र प्रवाहांत आपणहि स्नान करून घेण्याची इच्छा जुलुमी व पापी अधिकाऱ्यांनीं कां धरावी ! अंतःकरणांत पश्चात्ताप उत्पन्न होऊन पापक्षालन करण्याकरितां असल्या गंगेत स्नान करण्याचा अधिकार पतितांनाहि प्राप्त होतो हे खरे आहे. पण नोकरशाहीच्या अंतःकरणाची वृत्ति तशा रीतीने बदलून जाईतों, नोकरशाहीनें असल्या मानपत्रांच्या उलाढालींत कशास पड्यावे !

* करणी आणि शिष्टाई

प्रांतिक कौन्सिलें व दिल्लीची असेंब्ली यांच्या निवडणुकी नोव्हेंबरचे प्रारंभाला व्हावयाच्या असून, निवडणुकीकरितां उभे राहिलेल्या उमेदवारांच्या याच्या आतां तयार झाल्या आहेत. या याद्यांकडे पाहतां कोणत्याहि प्रांतिक कौन्सिलांत कौन्सिलवाल्या पक्षास बहुमत मिळण्याची मुळींच आशा नाही, असें दिसून येतें. दिल्लीच्या जादा काँग्रेसच्या वेळीं कौन्सिलवाल्या पक्षानें प्रांतिक कौन्सिलांत बहुमत करण्याची आशा सोडून दिली, व हें करणें वस्तुस्थितीस धरून होतें असें आतां स्वच्छ दिसत आहे. असेंब्लीमध्येहि कौन्सिलवाल्या पक्षाचें बहुमत होऊं शकत नाही, असेंच उमेदवारांची यादी सांगत आहे. नव्या कौन्सिलांत व असेंब्लीमध्ये एकंदर चार प्रकारचे सभासद दिसून येणार आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे बगलबच्यांचा होय ! हे बगलबच्चे केवळ स्वतःच्याच फायद्यासाठीं कौन्सिलांत किंवा असेंब्लींत निवडून येण्याचा प्रयत्न करणार हें उघड आहे. नोकरशाहीच्या तंत्रानें चागावयाचें; नोकरशाहीची मजोरी संपादन करून घेऊन होईल तितका आपला फायदा करून घ्यावयाचा; आणि आपल्या इच्छेप्रमाणें घडून न आल्यास नोकरशाहीवर रुसत्यासारखें करून, केव्हां केव्हां मतें देण्याचें टाळून किंवा विरुद्ध पक्षाच्या बाजूनेहि मत देऊन आपल्या तोडावरहि भाकरीचा एखादा तुकडा टाकावयास नोकरशाहीस मुचवावयाचें; हा बगलबच्यांचा क्रम आहे. बगलबच्यांचें स्वरूप अशा प्रकारचें असल्यामुळ निवडणुकीच्या वेळीं या बगलबच्यांना निरनिराळ्या प्रकारची अप्रत्यक्ष मदत करण्यास व त्यांच्या प्रीत्यर्थ स्वतःचें बजण पर्यायानें खर्च करण्यास

नोकरशाही चुकणार नाही, हें उघड आहे. सरकारी यजन पर्यायानें कोणा-
 साठीं किती खर्च करण्यांत येतें. हें पाहिलें असतां, बगलबच्चा कोण हें
 समजण्यास अडचण पडत नाही. बडे श्रीमंत व स्वार्थी पण उपद्रवापी
 गरीब मिळून बगलबच्चांचा वर्ग बनत असतो. दुसरा पक्ष नेमस्तांचा होय.
 या नेमस्तांना नोकरशाहीची मर्जी संपादन करावयाची असते, पण ती
 आढयतेनें संपादन करावयाची असते. लोकांनीं प्रत्यक्ष करणी करून स्वराज्य
 संपादन करण्यापेक्षां शिष्टाईच्या मार्गानें स्वराज्य मिळवितां देण्यासारखें
 आहे असें या नेमस्तांचें धोरण असल्यामुळे, शिष्टाईच्या कामी लोकांना व
 नोकरशाहीला उपयोगी पडणारे आम्ही आहोंत असें भासवून आपल्या
 बकिलीची पी म्हाणून कायदे-कौन्सिलांत आम्हास निवडून घ्या असें लोकांना
 ते सांगतात; आणि दिवाणगिरीचीं कामें आम्हाला सांगून राज्यकारभारांत
 शिष्टाईकरितां आम्हास हिस्सा घ्या, अशी मागणी ते नोकरशाहीकडे करतात.
 बगलबच्चांची दृष्टि लोकांकडे थिलकूल नसते, नोकरशाहीच्या नेत्रसंघेतावर
 यांची दृष्टि लिळून गेलेली असते. बकिलीपें गिन्दाईक मिळविण्यापुरते
 नेमस्त लोकांकडे पाहतात; आणि अधिकाराकरितां व वैभवाकरितां नोकर-
 शाहीच्या आर्जवानें नेमस्त वागतात. नेमस्तांच्या या शिष्टाईच्या सांप्रदाया-
 विरुद्ध नॉन व्हायओलंट नॉन को-आपरेशनचा किंवा प्रत्यक्ष करणीचा उर्फ
 टायरेन्ट अॅक्शनचा स्वतंत्र सांप्रदाय महात्मा गांधी यांनीं सुरू केला असून,
 राष्ट्रीय समेनें प्रत्यक्ष करणीपेच मत स्वीकारलें आहे. या प्रत्यक्ष करणीच्या
 मताला कायदे-कौन्सिलांत बसणारे नेमस्त अनुकूल नसल्यामुळे, कायदे-
 कौन्सिलांत बसणाऱ्या नेमस्तांच्या जागा आपण पटकावून कायदे-कौन्सिलें
 एकदांवी मोडून टाकली म्हणजे प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गांत राष्ट्रांत जे
 अडथळे येतात ते अडथळे नाहीत होतील, आणि सर्व लोकांकडून प्रत्यक्ष
 करणीपे मंजूरपण वागणें करण्यांत येईल, प्रगा आघेनें पं. मोतीलाल नेहरू

वं. दे. वं. दास यांनी कौन्सिल मोडण्याकरितां कौन्सिलवाला पक्ष निर्माण केला आहे. कौन्सिल मोडण्याकरितां जी तयारी करावी लागते तितक्या तयारीने प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग लोकांना चांगल्या रीतीने चोखाळावयास येणें अधिक खात्रीचें व अधिक यश देणारें असल्यामुळे, कौन्सिल मोडण्याच्या पहिल्या उपद्रव्यापांत व्यर्थ वेळ दवडूं नये, असें म्हणणारा काँग्रेसचा पक्ष आहे. राष्ट्राच्या उभारणीला व संवर्धनाला प्रत्यक्ष करणीशिवाय दुसरा मार्गच नाही; खादी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, अंत्यजोद्धार, व राजकीय दृष्ट्या सर्व धर्माच्या व समजुतीच्या लोकांचें संमेलन, हा एवढाच काय तो प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग आहे. हा प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग चोखाळीत असतांना प्रतिस्पर्ध्याला दोन रस्ते देण्यासहि हरकत नाही, अशी व्हायलन्सची उर्फ मारामारीची जोड या प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला देऊन आयर्लंडने स्वराज्य संपादिलें आहे. हिंदुस्थानच्या सांप्रतच्या राजकीय स्थितीत ही मारामारीची जोड या करणीला प्रत्यक्ष देणें शक्य नसल्यामुळे हें कुपथ्य राष्ट्रीय समेतेने समजून उमजून टाळलेलें आहे. शिष्टाईचा मार्ग निरुपयोगी ठरून प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला आयर्लंड लागण्यापूर्वी पार्लमेंट-मधील अडथळ्याचा मार्ग स्वीकारला होता; तसा हिंदुस्थाननेहि अडथळ्यांचा मार्ग कांही काळ स्वीकारावा, व मग या अडथळ्यांच्या मार्गांमुळेच लोकांत जागृति उत्पन्न होऊन लोक प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गास लागतील असें समजून, प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गांतील पूर्वतयारी म्हणून कौन्सिलवाल्या पक्षानें आपला कार्यक्रम आखला आहे. पार्लमेंटचे अडथळे संपल्यानंतर प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला आयर्लंड लागलें हें सरे आहे. पण हा नुकता काळाचा क्रम आहे; कार्य-कारण-भाव संबंध यात नाही. तेव्हा हिंदुस्थाननेहि तितकाच मधला वेळ व्यर्थ दवडला पाहिजे असे म्हणण्यांत अर्थ नाही. हा मधला वेळ व्यर्थ दवडायचा नाही, तर काय करावयाचें ? प्रत्यक्ष करणीच्या

मार्गाचा संग्रह लोकांनी जितक्या तत्परतेने करावयास पाहिजे होता तितक्या तत्परतेने गेल्या तीन वर्षांत काम न झाल्यामुळे; लोकांत तितकी तत्परता उत्पन्न होईतो कौन्सिलांत अडयळ्यांचा उपयोग करून कां पाहूं नये असें कौन्सिलवाल्या पक्षाचें म्हणणें आहे, या म्हणण्यावर उत्तर असें आहे कीं, प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग यशस्वी होऊन स्वराज्य मिळण्यास लोकांची जितकी तत्परता दिसावयास पाहिजे होती तितकी तत्परता दिसत नाहीं हें जरी खरें असलें, तरी प्रत्यक्ष करणीचा प्रभाव लोकांच्या मनावर पडत नाहीं असें म्हणणें मात्र खोटें आहे. खादी चळवळीनें कांहीं काम कमी केलेलें नाही, पर्जाबात व संयुक्तप्रांतांत आज जरी नोकरशाहीला हिंदु-मुसलमानांत तंटे लावतां येत असले, तरी मुसलमानांची दृष्टि हिंदी स्वराज्याकडे महात्माजींनीं कायम बळघून टाकली आहे, यांत शंका नाही. अस्पृश्यतेचें निवारण गेल्या तीन वर्षांत जितकें झालें आहे, तितकें पूर्वीच्या ३० वर्षांतहिं झालेलें नाही, हें सर्वांना कबूल केलेच पाहिजे. बहिष्काराची चळवळ आज नेमस्तांच्यादि डोक्यांत शिरली आहे. अकालींची चळवळ व नागपूरच्या राष्ट्रीय निशाणाची चळवळ, या चळवळी तर आत्मयज्ञाची प्रेरणा दिली असतां प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग लोकांस रूढ होण्यास कशी चांगली मदत मिळते, याची मूर्तिमंत उदाहरणें आहेत, करणीच्या मार्गाला लोकांना जर लावावयाचें असेल तर आत्मयज्ञाचीच प्रत्यक्ष कृति लोकांपुढें ठेवून आपल्या स्वतःच्या संगतीच्या जोरावर लोकांना आपल्याप्रमाणें वागावयास लाविलें पाहिजे. उपदेशापेक्षां कृतीला अधिक महत्त्व आहे ! हजारो लोकांनीं केलेला उपदेश घाया जातो, पण मूठभर निश्चयी लोकांची कृति एकदम फलद्रूप होऊं शकते. कृतीचा परिणाम लोकांच्या मनावर पार होतो, व कोरडा उपदेश घेऊन जी अनास्था टाकून देण्यास लोक तयार होत नाहींत ती अनास्था कृतीमुळे आपोआप नष्ट होते. महात्मा गांधी यांना कार्यक्रम फलद्रूप होत नाही,

याचें कारण आत्मयज्ञाची जोड जितकी मिळावयास पाहिजे तितकी ती मिळत नाही हें होय ! आत्मयज्ञाचेंच प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग यशस्वी होणार आहे असें दिल्लीच्या जांदा काँग्रेसनेहि ठरविलें असल्यामुळें, कौन्सिलांतील अडवणुकीच्या पायीं व्यर्थ वेळ दयडण्याची जरूरी काँग्रेसच्या अनुयायांना विलकूल नाही. अर्थात् करणीच्या मार्गावर ज्यांची श्रद्धा आहे, त्यांनीं सांप्रतच्या निवडणुकीच्या वेळीं मतें देण्यास जाणें विलकूल उचित नाही. असल्या लोकांसाठीं मतें मागणेंहि बरोबर नाही व त्यांनीं मतें देणेंहि बरोबर नाही. मतदारांमध्ये जे बगलवच्चे असतील ते बगलवच्यांना मतें देतील, हें सरळ आहे. मतदारांमध्ये जे नेमस्तांच्या शिष्टाईच्या मार्गाचे असतील, त्यांनीं शिष्टाईच्या मार्गाला बहिष्काराची जोड ना. शास्त्री यांनीं यावेळीं दिली असल्यामुळें नेमस्तांत जे बहिष्कारवादी असतील त्यांनाच मतें द्यावीं हें संपुक्तिक होय. नेमस्त बहिष्कारवादी झाला असतां काँग्रेसच्या पक्षाकडे अधिक झुकतो, आणि सर्व राष्ट्राच्या एकीच्या दृष्टीनें नेमस्त पक्षाच्या मतदारांनींहि नेमस्तांतील बहिष्कारवाद्यांना उचलून धरणें अधिक श्रेयस्कर आहे. दियाण ना. परांझे किंवा सर चिमणलाल सेटलवाड यांच्यासारख्या नेमस्तांना तुम्ही बहिष्कारवादी आहात किंवा कसें, हें दृढसून खटसून विचारून मग नेमस्तांनीं मतें द्यावीत. ही सावधगिरी न घेतल्यास नेमस्तांपैकीं कांहीं पुढारी ना. शास्त्री यांच्यासारख्यांना तोंटघशीं पाडतील, हें नेमस्त पक्षानें निवडणुकीच्या वेळीं घ्यानांत ठेवलें पाहिजे. राष्ट्रीय सभेच्या अनुयायांपैकीं ज्यांचीं मतें शिष्टाईच्या मार्गाविषयीं अगदीं विटलेलीं आहेत व प्रत्यक्ष करणीचा मार्ग ज्यांना पसंत आहे, त्यांनीं स्वतः मतें देण्यास जाऊं नये, इतकेंच नव्हे, तर कोणी विचारल्यास मतें देणें पाय होय, अशीच सद्दा मतदारांना दिली पाहिजे. प्रत्यक्ष करणीच्या अनुयायांपैकीं कांहींचा पदर शिष्टाईच्या मार्गाशीं लागतो; कांहींना अडपळे पसंत पडतात, तेव्हां

तेवढ्यांस मते देण्यास हरकत कोणती! असें म्हणणारे जे राष्ट्रीय सभापैकीं मतदार असतील, त्यांना मते देण्याची मुभा दिल्लीच्या जादा काँग्रेसने दिली आहे. कौन्सिलच्या वादाची ही कटकट नको, अशा अनास्येनें मते देणारांचाहि शिष्टाईच्या पदरवाल्यांत व अडथळ्याच्या भक्तांत बराच मोठा जमाव आहे. या असल्या मतदारांनीं कोणास मते द्यावीं असा या ठिकाणीं साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो. कौन्सिलें किंवा असेंब्ली मोडण्याच्या इराद्याकडे जर पाहिलें तर उभे राहिलेल्या उमेदवारांत तसल्या इराद्याचे फारच थोडे लोक आहेत, असें दिसून येतें. कौन्सिलवाल्या पक्षाची म्हणून जी यादी प्रसिद्ध झाली आहे, तीत शिष्टाईची पदर लागलेले लोक फार! मद्रास पुणे, नागपूर, पंजाब वगैरे बहुतेक ठिकाणीं बहिष्कारवादी व शिष्टाईशी पदर लागलेले असेच उमेदवार उभे राहिले आहेत. दे. बं. दास यांना उंचलून धरणारे हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकेच आहेत. दे. पटेल यांची गणना कौन्सिलें मोडणारांत केली पाहिजे, तर दे. वेळकर यांची गणना शिष्टाईचा पदर लागलेल्यांत केली पाहिजे. शिष्टाईचा पदर असलेली ही मंडळी व नेमस्तांतील बहिष्कारवादी मंडळी ह्यांच्यामध्ये विशेष अंतर नाही. शिवाय आम्ही कोणत्याच पक्षाचे नाही असें म्हणणारे विनपंखाचे पंडित मदन मोहन मालवीय, वॅ. वॅण्टिस्टा, वॅ. जिना, वॅ. जयकर वगैरे पक्षी कौन्सिलंत व असेंब्लींत शिरूं पटात आहेत. या विन पंखाच्या मंडळीचा पदर शिष्टाईशीं येतो, बहिष्काराशीं येतो, कौन्सिल मोडण्याशीं येतो, प्रत्यक्ष करणीशीं येतो, व प्रसंग विशेषीं वॅ. वॅण्टिस्टासारखी निस्पृह मंडळी व्हाओलन्त्यमधील उर्फ मारामारीमधील सद्गुणांनादि योग्य प्रसंगीं नीरक्षीरन्यायानें सन्मान करण्यात धजणारी आहे; हे प्यानात टेंवळें पाहिजे. काँग्रेसच्या अनुयायांपैकी मते देणें जेवढ्यांना इष्ट वाटत असेल त्यांनीं कौन्सिलें मोडणारांचा प्रथम सन्मान

करावा हें अगदीं बरोबर आहे. हें काम झाल्यानंतर एक पदराचा काय, दोन पदरांचा काय, किंवा पांच पदरांचा काय, सर्व पदरांच्या उमेदवारांना आपापल्या आवडीप्रमाणें मदत करण्यास कोणतीच हरकत नाही, दे. केळकर उद्यां दिवाण झाले तर प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला ते मुक्तील हें खरें; पण नुसत्या दिवाणगिरीच्या कामाचाच जर विचार केला, तर टो. परांजपे यांन्हा जागीं बें. जयकर आले फाय, बें. बॅप्टिस्टा आले काय, किंवा बें. जिना आले काय, राष्ट्राल वाईट वाटण्याजोगे काय आहे? प्रत्यक्ष करणीच्या मार्गाला हे लोक लागले असतां देशाचें अधिक कल्याण होईल यांत विलकूल संशय नाही. पण हे ऐकत नाहीत, पूर्वप्रहामुळें किंवा संघयीमुळें प्रत्यक्ष करणीन्हा मार्गांत निश्चयानें व उत्सुकतेनें पडण्याचें धाडस बें. बॅप्टिस्टा, किंवा बें. जयकर यांच्यांत आज उत्पन्न होऊं शकत नाही, हे आमचें दुर्दैव होय। तथापि बें. जयकर किंवा बें. बॅप्टिस्टा यांनीं या हिशेबाच्या अमावी दिवाणांच्या जागेवर वसूं नये, असें मुळींच आम्ही म्हणत नाही. तेव्हां निवडणुकीच्या वेळीं काँग्रेसच्या अनुयायीपैकीं ज्यांना मतें देणें इष्ट वाटत असेल त्यांनीं एक शेमल्याचा सरदार आहे का दहा शेमल्यांचा सरदार आहे, या मानगडीत न पडतां ज्याच्या त्याच्या लायकीप्रमाणें व आपापल्या आवडीप्रमाणें मतें देण्यास हरकत नाही. हीं मतें देतांना जे प्रत्यक्ष करणीन्हा पक्षाचे आहेत, त्यांना मात्र विनाकारण आभ्र फरून सोटया मार्गाला फूस लावून नेण्यांत येऊं नये, व काँग्रेसच्या नांवाचा खोटा उपयोग करण्यांत येऊं नये, अशी आमची विनंति आहे.

फिरणाऱ्या लोकांसमुदायानेंहि खादीचा प्रसार आंग्र देशांत इतर प्रांतांहून अधिक झाला आहे हीच गोष्ट सर्वांच्या मनापर विपरीतचालून विविधिली. मौलाना महमद अल्ली व मौलाना शौकत अल्ली ह्यांचें स्वागत सर्व लोकांनी अत्यंत मनःपूर्वक केलें. मुसलमानांचें लक्ष स्वराज्याकडे विशेष लागून राहिल अशा प्रकारची जी खटपट अल्ली बंधूंनीं सुरुंगांतून सुटल्यानंतर एकसारखी चालविली आहे, त्या खटपटीला चांगलें यश कोकोनाडा येथें आलें, यांत संशय नाही. हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलच्या मृगजळापासून अलग राहून कायदेमंगाच्या दृष्टीनें बहिष्कार कार्याला जोर देण्याकरितां अंमलांत आणाययाचा विधायक कार्यक्रम ह्याच गोष्टी कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये प्रधान्येकरून पुढें आल्या होत्या; आणि हा गोष्टीसंबंधानें काँग्रेसचे ठराव सर्व राष्ट्रांला मार्गदर्शक असेच झाले. याबद्दल वाद नाही. मौ. महमद अल्ली ह्यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा इतिहास सविस्तर देऊन एकोप्यानें विधायक कार्यक्रम अंमलांत आणण्याची जरूरी सर्व राष्ट्रांला चांगल्या रीतीनें पटवली, आणि अभ्युत्थांचे भाषणाला अनुसरूनच राष्ट्रीय समेचे ठराव करण्यांत आले. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें गुळीच वादविवाद नव्हता. ह्या एकीला अनुसरून बंगालमध्ये जो नवा करार दे. बं. दास ह्यांनीं तयार केला त्या करारासंबंधानें फार मतभेद दिसून आला. हा करार बंगाल्यांत घाईघाईनें तयार करण्यांत आला, आणि सदर करार घाईघाईनें लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न कोकोनाडा येथें झाला. लाला लजपतराय, पंडित मदनमोहन मालवीय वगैरे पुढारी ह्या घाईच्या विरुद्ध असल्यामुळे बंगालच्या करारास भडस देऊं नये, असेंच कोकोनाडा येथें जमलेल्या प्रतिनिधींचें मत पडलें. काँग्रेसनें हिंदुमुसलमानांमधील करारासंबंधानें कोणताच मुकुर असा ठराव पास केला नाही. राष्ट्रांमध्ये संप्रत ह्या करारासंबंधानें जी चर्चा चालली आहे त्या चर्चेतील गुणदोषांना नीट

* कोकोनाडाची काँग्रेस *

कोकोनाडा काँग्रेसच्या कामास गेले शुक्रवारी (ता. २८ डिसेंबर १९२३) सुरवात होऊन मंगळवारी काँग्रेसचें काम यशस्वी रीतीनें पार पडलें, आंध्र व तामीळ नाड ह्या दोन प्रदेशांतील लोकांमध्ये ह्या काँग्रेससंबंधानें विशेष उत्साह दिसून येत होता; व येथे वाड्यापासून कोकोनाडापर्यंत चार पांच स्पेशल गाड्याहि सोडणें भाग पडण्याइतका समुदाय कोकोनाडाच्या गांधीनगरामध्ये जमला होता. काँग्रेसच्या तंबूत १५ हजार लोकांना बसण्याइतकी सोय होती; पण प्रेक्षक व प्रतिनिधी मिळून १५ हजारांहून अधिक लोक मंडपांत हजर होते, शिवाय मंडपाबाहेर यात्रेप्रमाणें जुळलेल्या आसपासच्या लोकांची एवढी गर्दी होती कीं, कोकोनाडाच्या गांधी-नगरांत एक दोन दिवस एक लाख लोक एकसारखे फिरत होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. लोकांच्या उत्साहाच्या दृष्टीनें विचार केला असतां नागपूर, अहमदाबाद व गया ह्या काँग्रेसच्या तोडीचीच कोकोनाडा काँग्रेस झाली असें म्हणावें लागतें. एवढा मोठा समुदाय लोटला असतां हि आंध्र प्रदेशाच्या कार्यक्षम पुढाऱ्यांनीं व उत्साही स्वयंसेवकांनीं सर्व व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवली व कोठेंहि न्यून पडूं दिलें नाहीं, ही संतोषाची गोष्ट होय. शंभर एकर जमिनीवर खादीच्या कापडाचें व ताऱ्यांचें गांधी-नगर व्यवस्थित रीतीने वसविण्यांत आलें होतें; जमलेला प्रचंड समुदायहि खादीशिवाय दुसरें कांहीं पाररीत नव्हता. खादीसंबंधानें आंध्र देशाचें महत्त्व कोकोनाडा काँग्रेसच्या येळी उघडण्यांत आलेल्या खादीच्या प्रदर्शनावरून सर्वांच्या मनास पडलें, इतकेंच नव्हे तर काँग्रेसच्या गव्य तंबूत अगलेल्या व गांधीनगरांत

फिरणाऱ्या लोकसमुदायानेंहि खादीचा प्रसार आंध्र देशांत इतर प्रांतांहून अधिक झाला आहे हीच गोष्ट सर्वांच्या मनावर विपरीतकलून धरिलेली. मौलाना महमद अहली व मौलाना शौकत अहली ह्यांचें स्वागत सर्व लोकांनीं अत्यंत मनःपूर्वक केलें. मुसलमानांचें लक्ष स्वराज्याकडे विशेष लागून राहिल अशा प्रकारची जी खटपट अहली बंधूंनीं तुरुंगांतून सुटल्यानंतर एकसारखी चालविली आहे, त्या खटपटीला चांगलें यश कोकोनाडा येथें आलें, यांत संशय नाही. हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि कौन्सिलच्या मृगजळापासून अलग राहून कायदेभंगाच्या दृष्टीनें बहिष्कार कार्याला जोर देण्याकरितां अंमलांत आणायमाचा विधायक कार्यक्रम ह्याच गोष्टी कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये प्रधान्यकरून पुढें आल्या होत्या; आणि हा गोष्टीसंबंधानें काँग्रेसचे ठराव सर्व राष्ट्राला मार्गदर्शक असेच झाले याबद्दल वाद नाही. मौ. महमद अहली ह्यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा इतिहास सविस्तर देऊन एकोप्यानें विधायक कार्यक्रम अंमलांत आणण्याची जरूरी सर्व राष्ट्राला चांगल्या रीतीनें पटवली, आणि अध्यांशचे भाषणाला अनुसरूनच राष्ट्रीय समेचे ठराव करण्यांत आले. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें गुळीच वादविवाद नव्हता. ह्या एकीला अनुसरून बंगालमध्ये जो नवा करार दे. बं. दास ह्यांनीं तयार केला त्या करारासंबंधानें फार मतभेद दिल्ल आला. हा करार बंगाल्यांत घाईघाईनें तयार करण्यांत आला, आणि सदर करार घाईघाईनें लोकांवर लादण्याचा प्रयत्न कोकोनाडा येथें झाला. लाल लज्जतसाय, पंडित मदनमोहन मालवीय वगैरे पुढारी ह्या घाईच्या विरुद्ध असल्यामुळे बंगालच्या करारान मद्दत देऊं नये, असेंच कोकोनाडा येथें जमलेल्या प्रतिनिधींचें मत पडलें. काँग्रेसनें हिंदुमुसलमानांमधील करारा-संबंधानें कोणताच मुकदर असा ठराव पास केला नाही. राष्ट्रांमध्ये सांप्रत हा करारासंबंधानें जी चर्चा चालली आहे त्या चर्चेचीच गुणदोषांचा नीट

काँग्रेसमध्ये महत्त्वाचा झाला. याच शुद्धता होती ही गोष्ट सरी आहे; पण गयेच्या काँग्रेसच्या वेळी कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या विरुद्ध जितक्या जोराने मताधिक्य दिसून आले जितक्या जोरानेच मताधिक्य कोकोनाडा काँग्रेस-मध्ये सदर प्रसंगी दिसून आल्यामुळे, वारा कोणत्या वाजून वहात आहे हे अजमावण्याच्या दृष्टीने मते मोजण्याचा सदर प्रसंग महत्त्वाचा ठरला. दे. वं. दास ह्यांच्या पक्षाच्या वाजूला जर एक मत तर सदर पक्षाच्या विरुद्ध दोन मते असे जे प्रमाण गयेच्या बैठकीच्या वेळी दिसून आले, तेच प्रमाण कोकोनाडा येथेहि कायम ठरले. दिल्लीच्या काँग्रेसने कौन्सिलवाल्या पक्षास दिलेली सवलत तात्पुरती होती, त्या विषयीचाहि निर्णय कोकोनाडा येथे दे. म. राजगोपाळचारियर यांच्या ठरावाने झाला. दिल्लीच्या काँग्रेसमध्ये कौन्सिलवाल्या पक्षास ज्या ठरावाने तात्पुरती सवलत मिळाली, त्या ठरावासहि असहकारितेचा ठराव अशीच संज्ञा दिल्लीस देण्यात आली होती; पण ही सवलत तात्पुरती आहे का कायमची आहे, आणि कौन्सिलवरील वदिष्कारसंबंधाने काँग्रेसचे मत व धोरण बदलले आहे किंवा काय, अशी शंका उपस्थित झाल्यामुळे श्री. राजगोपाळचारियर ह्यांनी गयेप्रमाणे दिल्लीचाहि काँग्रेसचा असहकारितेचा ठराव कायम ठेवून सदर शंकांना याच राष्ट्र नये म्हणून, वदिष्कारवरील संबंधाने काँग्रेसचे मत व धोरण बिलकूल बदलले नसून कायदेभंगाच्या दृष्टीने वदिष्कारवरील जोर याचा म्हणून विधायक कार्यक्रम सर्व राष्ट्रांनी थमलांत आणावा, अशा आगवाचा ठराव संकेतस्थ कमिटीपुढे मांडला. बंगालच्या कराराचा नामनिर्देशहि ठरावांत नको असे त्याप्रमाणे काँग्रेसने ठरवले, त्याप्रमाणेच दिल्लीच्या ठरावाचाहि उद्देश शीकृत राजगोपाळचारियर ह्यांच्या ठरावांत नको असे म्हणारा एक पक्ष कोकोनाडाच्या काँग्रेसमध्ये होता, आणि पंडित मुंदराना त्या पक्षाचे पुढारी होते. बंगालच्या करारसंबंधीचा ठरावाने याच कोकोनाडा

विचार करून आणखी दोन महिन्यांत डॉ. अनसारी ह्यांच्या कमिटीने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे दुसरा रिपोर्ट पाठवावा असे काँग्रेसने ठरवले, ही गोष्ट योग्यच झाली. दुसरा रिपोर्ट मागतांना बंगालच्या कराराचाहि उल्लेख ठरावात करावा किंवा कसे ह्यासंबंधाने मात्र तंटा उपस्थित झाला. डॉ. अनसारी यांच्या कराराइतके महत्त्व बंगालच्या करारास देण्याची जरूरी नाही, बंगालचा करार काँग्रेसपुढे अशा रीतीने न येतां डॉ. अनसारी यांच्या कमिटीमार्फतच यावा; अशा तऱ्हेचे प्रतिनिधीचे बहुमत कोकोनाडा येथे होते, काँग्रेसच्या ठरावांत बंगालच्या कराराचा जर उल्लेख झाला नाही तर त्या योगाने बंगालचा अपमान होईल, अशा तऱ्हेचे उद्गार दे. वं. दास यांनी स्वतः काढल्यामुळे सन्जेक्टस् कमिटीमध्ये बंगालच्या कराराचा उल्लेख ठरावांत बहुमताने करण्यांत आला. दे. वं. दास किंवा बंगाल ह्यांचा अपमान करण्याची बुद्धि कोणामध्येहि नसल्याळें श्रीयुत राजगोपालचारीयार ह्यांनीहि काँग्रेसच्या मंडपांत ह्या उल्लेखास विरोध केला नाही. पण या उल्लेखाविरुद्ध बंगालचे नागवान् व रामसुंदर चक्रवर्ती ह्यांनी आपली मते बंगालतर्फे उघडपणे दिल्यामुळे आणि बंगाल्याहून आलेल्या प्रतिनिधीचे मताधिक्यहि दे. वं. दास ह्यांच्या विरुद्ध दिसून आल्यामुळे व्यक्तिशः कोणाचा अपमान करण्याचा संबंध ह्या बाबीत येऊं शकत नाही असे आपोआप स्पष्ट झाले. बंगालला अशा रीतीने बाहेर धुडकावून लावून बंगालचा अपमान करूं नका म्हणून दे. वं. दास यांनी सन्जेक्टस् कमिटी-प्रमाणेंच काँग्रेसच्या मंडपांतहि पुन्हां जोराने आपले म्हणणे सर्व प्रतिनिधीपुढे मांडले. व्यक्तिमाहात्म्याला एका बाजूत ठेवून आपले मत स्पष्टपणे देण्याचा कल कोकोनाडामध्ये यंदा विशेष दिसून येत होता; आणि या कालात अनुसरून बंगालचा उल्लेख करूं नये असे म्हणण्याला मते कोकोनाडा प्रचंड बहुमत अनुकूल आदि धरें दिसून आले. मते देण्याचा हा प्रसंग कोकोनाडाच्या

वाजूला वहात आहे हे स्पष्ट झाल्यामुळे, कोकोनाडाच्या काँग्रेसच्या ठरावांत दिल्लीच्या तडजोडीचाहि उल्लेख नको असा आग्रह घरण्यांत अर्थ नव्हता ही गोष्ट बाबू शामसुंदर चक्रवर्ती वगैरेंच्या मनाला पटली होती, हेहि खरे; व अध्यक्षांनीं सर्वांची समजूत घालण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न केला होता, हेहि खरे; तथापि बाबू शामसुंदर यांनीं दिल्लीच्या नांवाचाहि नामनिर्देश नको अशा आशयाचा आग्रह घरल्यामुळे काँग्रेसमध्यें दे, राजगोपाळाचारियर यांच्या ठरावावर मते घेण्याचा प्रसंग आला, दे, राजगोपाळाचारियर यांच्या ठरावाला मते ७०३ अनुकूल पडली व बाबू शामसुंदर यांच्या बाजूची ४१३ मते पडली आणि दे, राजगोपाळाचारियर यांचा ठराव पास झाला. कायदेभंग, वहिष्कारप्रथी, व विधायक कार्यक्रम यांची साखळी काँग्रेसनें योग्य तऱ्हेनें जुळविली असून, कौन्सिलवाल्या पक्षाचीं मनें न दुखवितां असहकारितेचीं तत्वे कोकोनाडा मुकामीं कायम करण्यांत आलीं आहेत, ही संतोषाची गोष्ट होय. असा योग जुळवून आणण्याचे श्रेय मौ. महंमद अह्मी ह्यांना जितकें दिलें पाहिजे तितकेंच दे, वं. दास व दे, राजगोपाळाचारियर ह्यांनाहि दिलें पाहिजे. कायदेभंग, वहिष्कारप्रथी व विधायक कार्यक्रम ह्या संवंधाची चळवळ पुढील वर्षांत एकसारखी सुरू राहील असा प्रकारची खर्ब व्यवस्था मौ. महंमद अह्मी ह्यांनीं कोकोनाडा येथें करून घेतली आहे; त्यांना पाहिजे ते सेक्रेटरी व त्यांना पाहिजे ती वर्किंग कमिटीहि कोकोनाडा येथें नेमण्यांत आलेली असल्यामुळे, काँग्रेसच्या कामकाजांत नवा जोम मौ. महंमद अह्मी लवकरच उत्पन्न करतील, असा भरंवसा सर्वांस वाटत आहे.

* महात्मा गांधी यांचा संदेश

तुरुंगांतून सुटल्या बरोबर म. गांधी ह्यांनी राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष मी. महंमद अली ह्यांना पत्र लिहून हिंदी राष्ट्राला जो संदेश कळविला आहे, त्या संदेशांत महात्माजींच्या असहकारितेच्या चळवळीतील मुख्य तत्त्वे प्राधान्येकरून नोंदण्यांत आलीं असून महात्माजींची पूर्वीची श्रद्धा नशीच्या तशी कायम आहे, असे स्पष्टपणे त्यांत म्हटलें आहे. हो. टिळक ह्यांना सहा वर्षांच्या कारागृहवासाच्या यातना सोसाव्या लागल्या तरी जसा त्यांच्या मतांत फेरबदल झाला नाही, उलट स्वतःच्याच कार्यक्रमावर त्यांची श्रद्धा जशी अधिक दृढावली; तशीच महात्माजींनी स्थिति आहे. शांततेची असहकारिता, विधायक कार्यक्रम व कायदेभंग, ह्या संबंधानें दोन वर्षे एकांतांत मनन करून आपली विचारसरणी विनचूक आहे असेंच महात्माजींना अखेरीस आढळून आलें आहे. शांततेच्या कायदेभंगाचा इलाज हा लढाईहून अधिक चांगला मार्ग आहे असे महात्माजींचें ठाम मत बनलें आहे. अमेरिकेंतील लेखक ह्या शांततेच्या कायदेभंगास व असहकारितेच्या चळवळीस 'नॉन व्हायोलेट कोअर्शन' उर्फ शांततेचे दडपण असें नांव देत असतात. प्राचीन इतिहासांत व अर्वाचीन इतिहासांतहि शांततेच्या दडपणाच्या ह्या मार्गाचें अवलंबन योर विभूतींनीं राष्ट्राच्या व साम्राज्याच्या निरनिराळ्या संकटांच्या वेळीं केलेले दृष्टीस पडते. दक्षिण आफ्रिकेंतील लढयापासून म. गांधी सत्याग्रहाच्या उर्फ शांततेच्या दडपणाच्या मार्गाला लागले आहेत. दक्षिण आफ्रिका, चंपारण्य, रीडेड ॲक्टच्या वेळचा सत्याग्रह, आणि मुबराजांच्या प्रवासाच्या वेळानी चळवळ, या सर्व प्रसंगी शांततेच्या

करण्यास मजुरांचें मंत्रिमंडळ जर ह्यावेळीं पुढें आलें, तर म. गांधी तशा प्रसंगी ज. बोथा यांच्याप्रमाणेंच वागतील ह्यांत संशय नाही. म. गांधी ह्यांना ज. बोथा ह्यांच्याप्रमाणें वागण्यास योग्य सामर्थ्य यांचें म्हणून हिंदु-मुसलमानांची एकी दृढ करून पुढील दोन तीन महिन्यांत सर्व राष्ट्रादीमय करून टाकणें आज सर्व देशभक्तांचें कर्तव्य आहे; आणि म. गांधी ह्यांच्या प्रोत्साहनानें राष्ट्राची आत्मयशाची शक्ति एक दोन महिन्यांत दुपटीतिपटीने वाढविण्यास सर्व लोक मनःपूर्वक झटतील, असा आम्हास भरंवसा वाटत आहे.

० असेंब्लीला धाव्यावर वसविलें

दिह्रीच्या असेंब्लीने सोमवारी (ता. १७ मार्च रोजी) सर्व कर नामंजूर केले, पण मंगळवारी लाटसाहेब लॉर्ड रीडिंग ह्यांनी असेंब्लीला उलट धाव्यावर वसविलें ! असेंब्लीने मारून टाकलेलें विल जीवंत करण्याचा अधिकार सर्टिफिकेटाच्या मार्फत लाटसाहेबांना मिळालेला आहे. ह्या सर्टिफिकेटाचा उपयोग करण्यासंबंधाचे नियम गेल्या आठवड्यात स्टेट सेक्रेटरीसहिबांच्या संमतीने दुरुस्त केले असून नव्या नियमांप्रमाणें सर्टिफिकेटाची सही करण्यापूर्वी आपणास पाहिजे त्याप्रमाणें विलांत फेरफार करून मारून टाकलेलें विल स्वतःच्या शिफारशीसह असेंब्लीकडे पुन्हां एकदां संमतीकरितां पाठवावें अशी नवी पद्धत लाटसाहेबांनीं अंमलांत आणली आहे. मारून टाकलेल्या विलांत दुरुस्ती करून सदर विल पास करा, अशी लाटसाहेबांनीं शिफारस असेंब्लीला मंगळवारीं केली, अशी शिफारस करणें म्हणजे पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें असेंब्लीच्या मस्तकावर पिस्तुल रोखणेंच होय. तुम्ही संमति द्या नाहीतर सर्टिफिकेटानें हें विल पुन्हां मी जीवंत करतो, अशा धर्तीचें पिस्तुल गेले मंगळवारीं असेंब्लीवर रोखण्यांत आलें, आणि असा धाक घातला असतांही असेंब्लीने लाटसाहेबांनीं दुरुस्त केलेलें विल आपल्या पुढें येऊं न देण्याचेंच नाकारलें ! लाटसाहेबांची ही शिफारस म्हणजे असेंब्लीला धाव्यावर वसविणें होय. करांच्या विलाळा सर्टिफिकेट देऊन लाटसाहेब राष्ट्रीय पक्षांची पर्वा न करतां राज्यकारभार चालवूं पहात आहेत. तुम्हांला आमची पर्वा नाही तर आम्हांलाहि तुमची पर्वा नाही, उलट तुम्हांस आम्ही धाव्यावर

वसवितो, असे लाटसाहेबांनी सर्व कौन्सिलवाल्यांना वजावले आहे. मध्यप्रांतांत नागपूर येथे जी स्थिति उत्तम झाली आहे, तीच स्थिति दिल्लीसहि उत्तम झाली आहे. नागपूरचा कौन्सिलशिवाय व दिवाणाशिवाय राज्यकारभार चालविण्यास मध्यप्रांताचे सरकार तयार झाले आहे. डॉ. मुंजे वगैरे मंडळींना नागपुरास जसे धाव्यावर वसविण्यांत आले आहे, त्याप्रमाणे दिल्लीलाहि पं. मदन मोहन मालवीय, पं. मोतीलाल नेहरू, दे. पटेल वगैरे मंडळींना धाव्यावर वसविण्यांत आले आहे. पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी सर्व कर नामंजूर करितांना स्वराज्यासंबंधाची मागणी अत्यंत अल्प-प्रमाणावर आणून ठेवली आहे, एवढाच काय तो नागपूर व दिल्ली ह्यांच्या मध्ये फरक आहे. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड ॲक्टामध्ये पुन्हा फेरबदल आतां झाला पाहिजे व दुसऱ्या हप्त्याची चौकशी झाली पाहिजे, येवढेच काय ते पं. मदन मोहन मालवीय यांचे मागणे आहे. संपूर्ण स्वराज्यहि त्यांनी मागितले नाही, किंवा बसाहतीचे राज्यहि त्यांनी मागितले नाही. कांही तरी फेरफार करा व एखादे तरी पाऊल पुढे सरका, एवढी अगदी अल्प मागणी पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी केली आहे. पंडितजींची ही मागणी ना. शास्त्री किंवा सर तेजबहादूर सप्रू, ह्यांच्या सारख्या नेमस्तांच्या मागणी-हून निराळी नाही. ह्या अल्पस्वल्प मागणीला मान देण्यांत यावा म्हणून करांचे दिले पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी नामंजूर केले अंघून, लाट-साहेबांनी पंडितजींना व त्यांच्या दोस्तांना दिल्लीच्या उन्हाळ्यांत धाव्यावर भर उन्हांत तटकट ठेवले आहे ! ह्या ठिकाणी ना. शास्त्री व तेज बहादूर सप्रू ह्यांनी देखील पंडितजींच्या मदतीकरितां धावून जाऊन धाव्यावरील सरसरलेल्या उन्हाचा मारा स्वतःच्या अंगावर घेणे जरूरीच नाही काय ! पं. मदन मोहन मालवीय हे राउंड टेबलाचे मोस्ते आहेत; म. गांधी व लाटसाहेब ह्यांचे राउंड टेबल वसविण्याचा प्रयत्न पंडितजींनी पूर्वी करून

केला; पण त्यांत त्यांना यश आले नाही. त्यांचा राउंड टेलचा केदार पूर्वाप्रमाणेच जाव्हल्य असतां हि मॉटेम्यू-चेम्सफर्ड ऑफिसची रिबिजन करतो म्हणा. म्हणजे आम्ही संतुष्ट आहोत, अशी कबुली देण्यासहि ते तयार झाले आहेत. पांच पांडवांना पांच गांव द्या, असलीहि शिष्टाई करण्यास पं. मदन मोहन मालवीय आज तयार आहेत, पण ऐकतो कोण ? सुईच्या अग्रावरीलहि भूमि मिळू द्यावयाची नाही असा जेथे हद्द आहे, तेथे पंडितजींच्या शिष्टाईचा उपयोग काय ? शिष्टाईच्याच दृष्टीने जर विचार केला तर ना. शास्त्री किंवा तेज यशदूर समूह्यांना देखील पंडितजींच्या मागणीविरुद्ध ब्रह्म काढतां येण्याजोगा नाही. नेमस्तांच्या मागणी पलिकडे न जातां तडजोड करण्यास पं. मदन मोहन मालवीय तयार असतांना त्यांना धाव्यावर बसविण्यांत आले आहे. असें झळीला अशा रीतीने धाव्यावर बसविण्यांत आल्यानंतर पुढें मार्ग कोणता, असा साहजिकच प्रश्न उत्पन्न होतो. सरकारचे आज कांहीं आडत नाही; लाट साहेबांनीं सर्दिक्रिकिट दिलेले कर निमूटपणें लोक भरतील; आणि सरकारी खातीं पूर्वाप्रमाणें जशीच्या तशीं चालतील. कांहीं वेळ धाव्यावर बसविल्यानें पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांच्यासारख्यांचेहि व्यक्तिशः कांहीं अडणारें नाही. कारण धाव्याच्या खालीं बसण्याचो जशी त्यांना संवय आहे, तशीच धाव्यावर बसण्याचीहि त्यांना संवय आहे. उन्हांत, पावसांत, व थंडीत ते धाव्याच्या खालीं वसू शकतात, व धाव्याच्या वरहि वसू शकतात. कर नामंजूर करण्यानें जसें सरकारचे कांहीं नडत नाही, त्याप्रमाणेंच धाव्यावर बसविल्यानें पुढाऱ्यांचेहि व्यक्तिशः कांहीं नडत नाही. व्यक्तिशः जरी नडलें नसलें, तरी नुसतें धाव्यावर सदनशीलतेनें वसणें म्हणजे स्वराज्याच्या मार्गाला त्यागणें नव्हे, हा परक ध्यानांत ठेवला पाहिजे. राखलीं नून उन्हांत हाकून देण्यांत आले आहे.

ह्या उन्हांतच स्वतःचें घर स्वतः बांधण्यास तयार जाल्याशिवाय व तसें बांधून दालविल्याशिवाय स्वराज्याचें दर्शन कधींहि व्हावयाचें नाहीं. मागणीसंबंधानें नेमस्तांंना कुरकुर करण्याचें कारण जरी पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं ठेवलेलें नाहीं, तरी ना. शास्त्री किंवा सर तेज बहादूर सप्रू ह्यांच्यासारखे नेमस्त उन्हांत राहण्यास, रात्रण्यास व स्वतःचें घर बांधण्याची खटपट करण्यास राजी होतील असा रंग दिसत नाहीं. बिहांढवाईच्या झेंड्याखालीं विलायतची यात्रा करण्यास ही मंडळी तयार होतील, पण हिंदुस्थानच्या उन्हांतच स्वतःच्या स्वराज्याचें देवालय बांधण्याकरितां उन्हांत रावून स्वतःच्या मस्तकावर दगडमातीचें ओझें घेण्यास ही मंडळी तयार होणार नाहीं. दगडमाती स्वतःच्या हातानें हालवून नवीन देवालय बांधण्यास किंवा जुन्या देवालयाचा उद्धार करण्यास सर्व साधुसंतांनीं शिकलें पाहिजे व तसा अभ्यास केला पाहिजे, असा जो तुकाराम महाराजांचा उपदेश आहे तोच उपदेश ह्याहि प्रसंगीं स्वराज्याच्या अभिमान्यांनीं ध्यानांत ठेवला पाहिजे. सर्दिकिकिटाला मजुरांचें मंत्रिमंडळ हरकत घेजं शकणार नाहीं येवढ्यापुरता मिठावरचा कर लाटसाहेबांनीं कमी केलेला आहे. मजुरांच्या मंत्रिमंडळाला चुचकारून त्याच्या नाकांतील आपली वेसण कायम ठेवण्याचा नोकरशाहीचा हा कावा आहे. अशा स्थितींत विलायतची यात्रा केल्यानें स्वराज्याचें पाऊल जोरानें पुढें पडेल म्हणून अपेक्षा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. धाव्यावर वसविण्यांत आलें आहे, तेव्हां नोकरशाही कांहीं तडजोडीचें बोलणें सुरू करील म्हणूनहि अपेक्षा करण्यांत अर्थ उरलेला नाहीं. आमच्या नाबेंत बसा आणि पलिकडच्या तीरावरील देवालयांतील स्वराज्याचें दर्शन घ्या, अशा तऱ्हेचें नव्या स्टेट सेक्रेटरीसाहेबांच्या तोंडून नोकरशाहीनें वदविलें आहे ! नोकरशाहीच्या नाबेंत आराम आहे ; बल्ही बल्हविण्याचे कष्ट फारसे करावे लागणार नाहींत; पैन्तीसला जाण्याचें अनुष्ठानहि कष्टाचें

नाहीं. अनुष्ठान जरी कष्टाचें नसलें तरी तें स्वतःचें स्वराज्य नव्हे. दुसऱ्याच्या तंत्रानें बऱ्हीं बऱ्हेवून आरामानें कोठें स्वराज्याची प्राप्ती होत असते ? आमच्या तंत्राने जर काम करणार नसलां तर आमच्या नावेंतचं तुम्हास घेत नाही; असें असेंब्लीला छोट साहेबांनीं बजाविलें आहे, हिंदी स्वराज्याला खरोखर पाहूं गेलें असतां इंग्रजांच्या नावेची जरूरी काय आहे ? इंग्लंडांत जाऊन स्वराज्य आणावयाचें, दुसरा मार्गच नाही; असें म्हणणाऱांना इंग्रजी नाव पाहिजे हें बरोबर आहे. पण येथेंच बसून स्वराज्याची प्राप्ति कां होऊं नये ? नावेंत पाऊल कशाला ठेवावयास पाहिजे ? नावेंत पाऊल ठेवणारांनाहि छोटसाहेबांनीं बाहेर हाकलून दिलें आहे, पैलतीरावर स्वराज्याचें मंदिर कां असवें ? आगही ज्या तीरावर उभें आहो, ज्या घाब्यावर आम्हास बसविण्यांत आलें आहे, रखरखलेल्या उन्हांत जेथें आम्हास सोडून देण्यांत आलें आहे, तेथें स्वराज्याचें सुंदर मंदिर कां बांधण्यांत येऊं नये ? म. गांधी असलें मंदिर बांधण्याची खटपट करीत आहेत. धाब्यावर स्वरूप न बसतां महात्माजींचीच खटपट अधिक जोरानें पुढें चालविणें पं. मदन मोहन मालवीय वगैरे असेंब्लीच्या पुढाऱ्यांना आतां दृष्ट नाहीं काय ?

* श्रीशिवाजी-महोत्सव

‘इंग्रजी राज्य बुडाले’ ह्या नांवाचे जें एक चोपडें विलायतेस प्रसिद्ध झालें आहे, त्या चोपड्यांत पुण्याच्या ब्राम्हणांनीं पूर्वजांच्यावद्दल अभिमान उत्पन्न करून नोकरशाहीच्या विरुद्ध चळवळीस २५-३० वर्षांपूर्वी सुरुवात केली असा उद्देख केला असून इंग्रज राज्याच्या नाशाचा प्रारंभ तेथून धरला आहे. लो. टिळक ह्यांनीं उर्जितारथेस आणलेल्या श्रीशिवाजी-महोत्सव, श्री गणपती महोत्सव, व इतर राष्ट्रीय महोत्सव ह्यांना उद्देशून सदर पुस्तकांत बरील उद्देख आहे. लो. टिळक ह्यांचें प्रत्यक्ष नांव सदर पुस्तकांत कोठेंच नमूद केलेलें नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांच्या रमारकाची चळवळ प्रथम लोकांपुढें आणणारे त्या, रानडे वगैरे पुण्याच्या ब्राम्हणांचा उद्देख सदर पुस्तकांत कोठें नाहीं. पुण्यांतील सामान्य चळवळीचें दिग्दर्शन व्हावें एवढ्यापुरतेच ‘पुण्यांतील ब्राम्हण’ असे शब्द वापरलेले आहेत. श्रीशिवाजीमहाराजांचा सांप्रदाय उर्फ शिवाजी-कल्ल या नांवानें अँग्लो-इंडियन पत्रें बीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राच्या पुढाऱ्यांना संबोधून महाराष्ट्रांतील चळवळीस शिष्याशाप देत असत. ही शिष्याशापाची पद्धत पुढें हलके हलके बदलून टिळकांचा सांप्रदाय उर्फ टिळक कल्ल ह्या नांवानें महाराष्ट्रांतील चळवळींना संबोधण्याचा प्रघात पाडण्यांत आला आहे. ह्या टिळकांच्या सांप्रदायानें नोकरशाहीच्या सत्तेचा पाया पोखरला, आणि म. गांधी ह्यांच्या सांप्रदायांतील पंडितजींनीं नोकरशाहीचा झोळरा कोसळून पाडला, अशी इंग्रजी राज्य बुडाले ह्या पुस्तकांतील विचारसरणी आहे. हिंदी राष्ट्रांच्या विरुद्ध असलेले लेखक श्रीशिवाजी महोत्सव, श्रीगणपति महोत्सव, टिळक-

स्वयं, व गांधींची चळवळ ह्या सर्वोकडे कोणत्या दृष्टीने पहातात हे वरील निचारसरणीवरून ध्यानीं येणारे आहे. श्रीशिवाजी-महोत्सव क्रिया श्रीगणपति-महोत्सव ह्यांच्यासारख्या ऐतिहासिक व धार्मिक चळवळींचा संबंध म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीशी कसा जोडण्यात येतो हे विचार करण्यासारखे आहे. शिवाजीसंप्रदायाने हि इंग्रजांचे राज्य गेलं नाही आणि आज गांधींच्या संप्रदायाने इंग्रजी राज्य गेलं नाही, मग ह्यांच्या निरुद्ध ओरड कशाला ? इंग्रजी राज्य जावो क्रिया राहो, त्या प्रश्नाशी श्रीशिवाजीमहाराजांच्या उत्तरवासंबंधाने विचार करतांना आम्हांस काही फर्तच नाही. श्रीशिवाजी महाराजांच्या काळांत, त्यांच्या उत्तरवाच्या काळांत आणि हल्लींच्या म. गांधी ह्यांच्या चळवळीचे काळांत तिबांचाहि उल्लेख एके जागी व एक प्रसंगी प्रतिस्पर्धीनीं करण्याइतका कोणता धागा आहे, वेवढें मात्र नीट रीतीने पाहून घेणें जरूर आहे. स्वराज्याची स्थापना करण्याचें कार्य शहाजी महाराजांच्या वेळेपासूनच सुरू झालें होतें. डेकनमधील मुसलमानी राज्यांच्या आपापसांतील कलदांचा व बाहेरील उलाढालींचा सहजगत्या जेवढा फायदा शहाजी महाराजांच्या पदरी पडावयास पाहिजे होता, तेवढा पडला नाही, पण श्रीशिवाजी महाराजांनी जें केले तें करण्यास शहाजीचें मन कधीहि धजलें नाही. युद्धिमत्ता व साधनाची अनुकूलता कमी होती अशांतला भाग नाही. न्यून होते तें श्रद्धेसंबंधानें होतें. हे कार्य आपल्या हातून पार पडणार अशी श्रद्धाच नव्हती. मुसलमानांना चिकटून राहण्यांत आपलें कल्याण अधिक होईल, अशी खुद्द शहाजींची श्रद्धा होती व मुसलमानी धर्म स्वीकारणाऱ्या त्यांच्या फांदी मेहुण्यांचीहि श्रद्धा सदीच होती. मुसलमानांशी फटकून राहिल्याने आपलें, आपल्या देशाचें व धर्माचें कल्याण अधिक होईल अशी जिजाबाईंची व तिच्या मुलांची श्रद्धा होती. शिवाजी महाराजांच्या

घडिलांची श्रद्धा निराळी, मामांची श्रद्धा निराळी, व खुद्द मातोश्रींची श्रद्धा निराळी, असा त्यावेळीं फरक होता. राष्ट्रांमध्ये धर्मसेवेनें श्रद्धेची जोपासना साधुसंत ईश्वरी प्रेरणेनें करूं लागले होते, आणि धार्मिक श्रद्धा श्रीशहाजी महाराजांमध्येहि होती. पण ह्या धार्मिक श्रद्धेच्या जोरावर कल्याणातीत हाल-अपेष्टा सोसण्यास राष्ट्रांनील कर्ते पुरुष व बहुजन समाज पुढें येईल अशी मनाची खात्री पटण्याइतकी शहाजी महाराजांची स्वतःची श्रद्धा जाज्वल्य नव्हती. राष्ट्रांत ही श्रद्धा पसरत चालली होती, आणि खुद्द श्रीशिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेचा उद्योग शेवटास नेईपर्यंत महाराष्ट्राचा स्वतःचा विश्वास स्वतःच्या श्रद्धेवर बसलेला नव्हता. औरंगजेबाशीं पुढें जें स्वातंत्र्याचें युद्ध महाराष्ट्रास बीस वर्षे एकसारखें करावें लागलें, त्या युद्धाच्या वेळीं मात्र केवळ श्रद्धेच्या जोरावरच लढण्याचा प्रसंग आल्यामुळें साधुसंतांनीं उत्पन्न केलेल्या श्रद्धेचें पुण्य मूर्तिमंत राष्ट्रापुढें उभें राहिले. आत्मयज्ञ श्रद्धेशिवाय शक्यच नाही; आणि बहुजन समाजाच्या आत्मयज्ञा-शिवाय केवळ व्यक्तीच्या आत्मयज्ञानें राष्ट्राचें संवर्धन व संगोपन होत नाही. ही श्रद्धेची शक्ति लोकांच्या प्रत्ययास आणून देण्यास श्रीशिवाजी महाराजांचें चरित्र व तदनंतरचें महाराष्ट्रांतील स्वातंत्र्याचें युद्ध ह्या दोन गोष्टी फार उपयोगी पडणाऱ्या आहेत. लोकांमध्ये श्रद्धा वाढविण्यास श्रीशिवाजी महोत्सवाचा फार उपयोग होत असल्यामुळें महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषांनीं ह्या उत्सवाची सेवाचाकरी करण्यांत मोठी धन्यता मानली आहे. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या वेळीं मुसलमानांच्या धार्मिक श्रद्धेतील धर्म-वेष्टेपणाशीं शृंंगार्याचें असल्यामुळें साधुसंतांनाहि तितक्याच जोमानें उलट दिशेला ताणून धरणें भाग पडलें, तो काळ धार्मिक श्रद्धेच्या शगट्याचा होता. ईमजी सत्तेचा असल्या श्रद्धेची कांहीं संबंध नाही. दुसऱ्याचें रक्त शौर्य करून स्वतःचें राष्ट्र मुमंथून कसें करावयाचें, अशा प्रकारच्या राष्ट्रीय

सेवेंतील वेडेपणामुळे जीं साहसाचीं, तत्परतेचीं व आत्मयशाचीं कृत्यें इंग्रजांच्या हातून हिंदुस्थानांत पाय ठेवल्यानंतर घडलीं आहेत, त्या कर्मावर इंग्रजी राज्याची उभारणी झाली आहे. थळा आणि तदनुपंगिक एकतानता उर्फ वेडेपणा इंग्रजी सत्तेच्या बऱ्याशी हिंदुस्थानांत आहे, पण ती थळा धर्मबुद्धीपासून उत्पन्न झालेली नसून राष्ट्रवैभवाच्या सेवेपासून उत्पन्न झालेली आहे. ह्या भ्रदेशीं जर टक्कर द्यावयाची असेल, तर राष्ट्रांत श्रीशिवाजी महाराजांच्या वेळेप्रमाणें उलट दिशेनें जाणाऱ्या थडेली उत्पन्न करणें जरूरीचें आहे. राष्ट्रप्रेम व धर्म ह्यांना संलग्न करून राष्ट्राला सुसंपन्न करण्याच्या सेवेपासून उत्पन्न होणारी थळा स्वदेशीच्या चळवळीच्या वेळीं लो, टिळक ह्यांनीं महाराष्ट्रापुढें ठेविली. श्रीशिवाजी महोत्सव दरसाल साजरा केला, श्रीगणपति महोत्सवांत अत्यंत परिभ्रम केले, आणि तीस वर्षांच्या तपश्चर्येनें नव्या धर्ताची थळा राष्ट्रांत उत्पन्न करून, त्या थडेली पूर्वजांच्या सर्व तत्त्वज्ञानाचें पूर्ण पाठवळ आहे हें सिद्ध करण्याकरितां लो, टिळक ह्यांनीं गीतारहस्य लिहिलें. रक्त-शोषण किंवा एक्सप्लॉयटेशनच्या तत्त्वावर उभारलेल्या सत्तेला तोंड द्यावयाचें असल्यास इंग्रजांच्या थडेली आपली थळा तितक्याच जोरांनें भिडविह्यावांचून सोय नाही. बंगालच्या पाळणीच्या वेळीं व त्यानंतरच्या स्वदेशीच्या चळवळीच्या वेळीं नव्या थडेचा पाया रचला गेला, पण यहुजन समाजाच्या अंगवळणीं पडून ही थळा फलद्रूप होण्यास अनन्य भक्ति किंवा एकतानता, उर्फ विद्वद पथ म्हणतो तसला वेडेपणा ह्या भ्रदेमध्यें उत्तम करण्याचें म. गांधी यांच्या घाटपास आलेलें आहे. एकतानता अगन्यादिवस स्वदेशीतून निघणाऱ्या स्वराज्याची चळवळ कधीदि फलद्रूप म्हणायची नाही; आणि ही एकतानता त्यादीच्या चळवळीच्या रूपांनें आजपास प्रकट होत आहे. थडेचें हें तीम मर्या

आहे. ह्या स्वरूपास हसणारे हसोत, वेडे म्हणणारे नांवे ठेवोत, किंवा प्रतिपक्षी धिःकारेत; श्रीशिवाजी महाराजांच्या महाराष्ट्राकडे जर पाहिलें, तर असल्या श्रद्धेच्या एकतानतेने महाराष्ट्र एकेकाळीं अलौकिक आत्मयज्ञ करण्यास समर्थ झाला होता असें दिसून येईल. धार्मिक लढ्याचे ते दिवस होते, आज तशी स्थिति विलकूल नाही. हिंदु व मुसलमान ह्यांनीं एकोप्यानें वागूनच रक्त शोषणाच्या उर्फ एक्सप्लॉयटेशनच्या कचाट्यांतून सर्व हिंदी राष्ट्रास सोडवावयाचें आहे. खिस्ती धर्माशीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि धर्माशीं हा झगडा मुळांच नाही. तथापि ह्या झगड्यांत देखील श्रद्धेची एकतानता अत्यंत जरूरीची आहे. खादीच्या चळवळीच्या रूपानें हल्लीं राष्ट्रास जूर असलेली श्रद्धा प्रकट होत असून श्रद्धेच्या जोरावर एकसारखें स्वराज्याच्या मार्गे लागू आणि ह्या श्रद्धेमुळे संयमेंद्रिय होऊन स्वसुखाचा त्याग करण्याची प्रवृत्ति वाढवा; म्हणजे आत्मयज्ञ कसा करावा हें आपोआप राष्ट्राच्या ध्यानीं येईल, आणि त्यानंतर श्रद्धावान, तत्पर व संयमेंद्रिय झालेलें राष्ट्र स्वराज्याच्या शिखरास पोहोचल्या वांचून राहणार नाही; अशी ग्वाही श्रीशिवाजी महाराजांचा काळ सर्व महाराष्ट्रास देत आहे.

* महात्मार्जीचे मत

१९२३-२४

काँग्रेसच्या अनुयायांनी कौन्सिलांत शिरावे किंवा कसें ह्या संबंधाचा वाद गेल्या वर्षी ज्या वेळीं जोरांत होता, त्यावेळीं कौन्सिलवरील बहिष्कार कायम ठेवणाऱ्या पक्षाला असें सांगण्यांत येत होतें कीं, आपल्या सहा वर्षांच्या शिक्षेनंतर महात्मा गांधी सुटून आल्यावर कौन्सिलवाल्या पक्षास आशीर्वाद दिल्यावांचून राहणार नाहीत, खाला लजपतराय, पं. मोतीलाल नेहरू, व देशबंधु दास ह्या तिघांचीं मते ज्याप्रमाणें असहकारितेच्या चळवळींतील एक दोन वर्षांच्या अनुभवानें बदललीं, त्याप्रमाणें महात्मा गांधी ह्यांचेहि मा. कैदेतून सुटल्यानंतर बदललेलें दिसल्यावांचून राहणार नाही, असा कौन्सिलवाल्यांचा कयास होता. पण ज्याप्रमाणें लोकमान्य टिळक १९१४ सालीं कैदेतून सुटून आल्यावर कारागृहवासानें किंवा त्याच्या पश्चात पसरलेल्या शिथिलतेमुळें आपल्या पूर्वीच्या मतांत फेरबदल करण्यास तयार झाले नाहीत, त्या प्रमाणें महात्मा गांधी ह्यांनीं देखील कारागृहवासानंतर आपलें पूर्वीचें धोरण बदललेलें नाही, जुद्धाच्या मुक्कामीं महिना दोन महिने एकसारखा खळ करून महात्मा गांधी ह्यांनीं आपलीं पूर्वीचीं मते जशींच्या तशींच कायम आदत्त, आणि आपण कौन्सिलांत जाण्याविरुद्ध पूर्वीप्रमाणें आतांही आहो, असें जाहीर केले आहे. महात्मा गांधी ह्यांच्या या जाहीरपत्रकानें कौन्सिलांत शिरलेल्यांवर कांहीं परिणाम होईल अशांतला भाग नाही; पण इतर लोकांना स्वतःचीं मते वनवितांना या जाहीरपत्रकाचा फार उपयोग झाल्यावांचून राहणार नाही. पूर्वीच्या सन्माननीय ग्रंथांचा आधार, पूर्वीच्या थोर ऋषींची व पुरुषांचीं मते व चरित्रें, हल्लींच्या परिस्थितीचें

पर्यालोचन, आणि ह्यात नामांकित पुढान्यांचीं मते व चरित्रें, या चार विभागांना अनुसरून स्वतःचें अंतःकरण व स्वतःची बुद्धि ज्या मार्गाकडे ओढा घेत असेल, त्या मार्गाचीं मते प्रत्येकाने स्वीकारावयाचीं असतात. ह्यांत थोर पुरुषांच्या मतांना, स्वतःचीं मने वनवितांना, प्रत्येक व्यक्ती-फडून विशेष मान देण्यांत येतो. स्वतःचीं मते वनविण्याचाच हा प्रकार आहे. व्यक्तिपूजा किंवा अंधश्रद्ध म्हणून ह्या प्रकाराला दोष देण्यांत हंशील नाही. लहान थोर सर्व व्यक्तींना आपलें स्वतःचें 'मनः पूत' कोणतें हें ठरवितांना, थोर पुढान्यांच्या मतावर एक चतुर्थीस इतकें तरी अवलंबून राहणें भाग पडतें. पूर्वीच्या ऋषींचीं मते विभिन्न दिसतात, शास्त्राधार निरनिराळे सापडतात, मतामतांचा गलबला ऐकूं येतो; स्वतःच्या भावना, स्वतःची स्फूर्ति किंवा स्वतःचें कार्यावेत ह्या विषयी स्वतःची व बुद्धि साशंक होऊन तर्क अप्रतिष्ठित होतो; अशा प्रसंगीं मते वनवितांना माझापेक्षा अधिक पूज्य मानल्या गेलेल्या व्यक्तीची भावना व स्फूर्ति विशेष आदरणीय असली पाहिजे असा बुद्धीचा निश्चय करून, मतामतांच्या गलबल्यातून बाहेर पडावें लागतें. नेता आणि अनुयायी, गुरू आणि शिष्य, घगरे प्रचारचीं नाती वरील कारणानेंच उत्पन्न होत असतात. कौन्सिल-संबंधाच्या वादांत दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्या स्वार्थत्यागाला व बुद्धिमत्तेला तोडीस तोड देणारा पुढारी बहिष्कारव्यय घरून चालणाऱ्यां-मध्ये गेली दोन वर्षे प्रत्यक्षपणें वावरत नसल्यामुळें पुष्कळांचा निश्चय टळमळीत होऊं लागला होता. असहकारवाद्यांतील ही न्यूनता महात्मा गांधी ह्यांच्या जाहीरपत्रकानें आतां भरून निघाली आहे. बहिष्कारव्ययी जरी प्रत्यक्षपणें विजयी झालेली दिसत नाही, तरी नोकरशाहीसो अलिप्तपणें घागऱ्याचा जो सामान्य क्रम बहुजनसमाजंत उत्पन्न झाला आहे, त्या क्रमाकडे पाहिलें असतां असहकारवाद्यांची तीन वर्गांची चळवळ निष्फळ

झाली असें म्हणतां येत नाही. लोकांच्या विचारसरणीतच तीन वर्षांत मोठा फरक पडला आहे. हा फरक म्हणजे असहकारवाद्यांना मिळालेलें मोठें यश होय. कौन्सिलांत प्रवेश केल्यानें हेहि यश तुम्ही गमवाल, आणि हजारों लोकांनीं तुहंगांत जाऊन जी नवी विचारसरणी लोकांच्या आंगवळणीं पाडली आहे त्या विचारसरणीलाहि तुम्ही मातीत लोळवाल, अशी कौन्सिलवाल्याबद्दल सर्वांना साहजिकच भीति वाटत आहे. ह्या भीतीसंबंधानें दे. वं. दास ह्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, कौन्सिलवाले सरकारशीं टक्कर देत असल्यामुळें लोकांच्या नव्या विचारसरणीस धक्का लागण्याचें कारण नाही. कौन्सिलबाहेरच्या कामानें बाढीस लागलेली नवी विचारसरणी बाहेरचें काम सोडून दिल्यास आपोआप खुजट होणार हें कोणीहि कबूळ करील. कौन्सिलांतील पार्लमेंटरी टक्करीच्या जोरावर नव्या विचारसरणीत जोम उत्पन्न करता येणेंच शक्य नाही. कौन्सिलांतील कामकाजानें नव्या विचारसरणीलाच जर दुजोरा द्यावयाचा असला तर विधायक कार्यक्रमांतील गोष्टीच कौन्सिलांत पास करून नोकरशाही आडवी आल्यास कौन्सिलें सोडून पुनः लोकांच्या विचारसरणीत बघिरून जोम उत्पन्न करण्याच्या मार्गास लागणें भाग आहे. कौन्सिलांत बसून तेथून असला जोम उत्पन्न करणें मुश्किलीचें आहे, असें ठरल्यानंतरच कौन्सिलवर बहिष्कार घालण्यांत आलेला होता; मग पुन्हां पुन्हां त्यांना त्याच गोष्टीची पूर्वाप्रमाणें आणखी एकदां परीक्षा पहात बसण्यात कोणतें हंशील ? जें पूर्वी झालें तेंच पुनः होणार, गलबला काय तो पदरांत पटणार, हा गलबला पदरांत काय म्हणून घ्यावयाचा ! आजच दे. वं. दास व पं. मोतीलाल हे आपल्या कौन्सिलांतील टक्करीच्या कार्यक्रमांत फेरबदल करीत आहेत ना ? नोकरशाहीनें कौन्सिलांत अटगळी केल्याच तर तेवढ्यापुरती टक्कर द्यावयाची आणि इतर सर्व वेळीं कौन्सिलांच्या कमिट्यांतून नोकरशाहीशीं गुशाळ महपार्य करावयाचें,

असें आपलें प्रतिदोशी सहकारतेचें उर्फ रिस्पॉन्सिबल कोऑपरेशनचें धोरण थोड्या निराळ्या शब्दांनीं महात्मा गांधी ह्यांच्या जाहीरपत्रकावरोवरच दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं लोकांपुढें ठेवलें आहे ना ! पाव कामांत आज सहकार्य, अध्यामुष्या कामांत उद्यां सहकार्य, दिवाणांची जागा पत्करून दिवाणगिरीमार्कत परयां सहकार्य अशा रीतीनें तीन पावलांत तीन रंग झाल्यावर कौन्सिलांतील कामकाजामुळें नव्या विचारसरणीस कोठून जोम मिळणार ! असहकारितेची नवी विचारसरणी जर कर्त्या पुढपांच्या चरित्रामुळें बुडावयची असेल, तर तीं कौन्सिलवाल्यांच्या कृत्यांनींच बुडणारी आहेत, यांत संशय नाही ही नवी विचारसरणी, अशा रीतीनें बुडावी अशी कौन्सिलवाल्यांची विलकूल इच्छा नाही, पण त्यांची कृति मात्र या विचारसरणाला मारणारी आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे ! कारण, राष्ट्रांतील कांहीं पुढाऱ्यांचें चरित्र व कर्त्या पुढाऱ्यांनीं स्वीकारलेलें धोरण ह्यावर राष्ट्राची विचारसरणी निघ्याहून अधिक थंडानें अवलंबून असते. विचारसरणीच्या खांशपैकीं पुढाऱ्यांचें चरित्र व धोरण हे दोन खांश आहेत. ज्या खांशावर नेहमींच विचारसरणीची इमारत उभारलेली असते असें स्मृति-कारांनीं सांगितलें आहे, त्या चार खांशपैकीं दोन खांश अशा रीतीनें कौन्सिलवाल्यांच्या कृतीनें दाखले जात असतां महात्मा गांधी ह्यांनीं स्वतःच्या चरित्रानें व धोरणानें असहकारितेच्या नव्या विचारसरणीस पुनः सांवरून धरलें आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. कौन्सिलवाल्यांच्या चरित्राकडे किंवा धोरणाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांच आगल्या विचारसरणीला गुंतवून न टेकतां स्वतःच्या मार्गानें पुढें पाऊल टाकण्याची तयारी आतां असहकारवाद्यांनीं करण्यास हरकत उरलेली नाही. कौन्सिलांत गेले ते गेले, त्यांच्याबद्दल विनाकारण दोष करीत बसल्या किंवा त्यांचा उद्धार व्हावा म्हणून प्रयत्न करण्यास हंशील नाही, अशी मनानीं गुणागांठ बांधून,

असहकारवाद्यांनी कौन्सिलवाल्यांचे नांव सोडून देऊन आरळा मार्ग अव्य-
भिचारी भट्टेनें ह्यापुढे चोखाळावा अशा तऱ्हेचा जो उपदेश महात्मा गांधी
ह्यांनीं आपल्या जाहीर पत्रकांत सर्वांना केला आहे, त्या उपदेशाचा
अनुसरून कौन्सिलवाल्यांना दोष देण्याच्या कायद्याच्या निष्कारण वेळ
असहकारवादी पालविणार नाहीत, असा आग्रहच भरवला आहे.

• पराभव व फजिती

‘पराभूत व फजित झालेला’ ह्या मथळ्याखाली म. गांधी ह्यांनी अहमदाबादच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीसंबंधाने लिहिलेला लेख फार महत्वाचा आहे. मथळ्यांतील पराभव झाला व फजिती झाली हे शब्द वाचून, म. गांधी काँग्रेसच्या राजकारणात चारी मुडे चीत झाले आहेत आणि कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या तंत्राने वागण्याशिवाय त्यांना आता मार्ग उरलेला नाही, असा अर्थ काहींनी त्यांच्या लेखाचा केला आहे. असा अर्थ सदर लेखाचा करणाऱ्यांविषयी ‘अरसिकेषु कवित्व निवेनम् शिरसि मा लिल मा लिल मा लिल’ म्हणून उद्गार कोणाहि सद्गृहस्थाच्या तोंडून निघाल्यावाचून रहाणार नाहीत. अहमदाबादच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये म. गांधी ह्यांच्या याजूचेंच मताधिक्य एकसारखे होते, ह्या विषयी विलकूल संशय नाही. आंकडे मोजण्याच्या मताधिक्याच्या दृष्टीने आपला पराभव झाला असें म. गांधी मुळीच मानीत नाहीत, सूत काढणे व घडिष्कार-पंचक अंमलांत आणणे ह्या तत्त्वांना महात्माजींना मताधिक्य मिळाले, पण सदर तत्त्वे न पाळणाऱ्यांना दंड करण्याच्या कामांत राष्ट्रांत राजकीय वातावरणांत जो जबर पाठिंबा असावयास पाहिजे तो जबर पाठिंबा ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या मार्फत म. गांधी ह्यांना मिळाला नाही, हा पाठिंबा नसताना महात्माजींनी दंडाच्या कलमासंबंधाने आम्रह धरला नाही, एवढीच काय ती पराभवाची याच आहे. मताधिक्याने दंडाचाहि भाग पास झाला असताना महात्माजी सदर याच सोडून देण्यास आपणाहून तयार झाले. ह्याला स्वराज्यपक्षाचे दटावणेहि कारणीभूत नव्हे, किंवा स्वतःच्या

मताविपर्यायी शंका उत्पन्न झाली म्हणून महात्माजींनी तसें केले, असेंहि नव्हे. काँग्रेसचे अधिकारी मंडळ एकजूटीचे व एकमताचे असले पाहिजे, एरव्ही कार्यकर्ती संस्था ह्या नात्याने काँग्रेसचे महत्त्व वाढणार नाही; हे महात्माजींचे मत अद्याप जसेंच्या तसेंच कायम आहे. महात्माजी सेनानायकहि आहेत, आणि सेनाकर्तेहि आहेत. सरकारी अधिकाऱ्यांना सेनानायक व्हावयाचे असतें; सेनाकर्ते किंवा सैन्याला उत्पन्न करणारे ह्या नात्याचे काम प्रस्थापित झालेली सत्ता आपोआप करीत असते. कौन्सिलांत एकदां शिरल्यानंतर तेथे काम सेनानायकाचे करावयाचे असतें, सैन्य उत्पन्न करण्याचे काम करावयाचे नसतें, काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना सेनानायक ह्या नात्याने लढावे लागतें, सैन्यांत शिस्त ठेवावी लागते, आणि लढत असतांना व शिस्त ठेवीत असतांना सैन्यहि उत्पन्न करण्याचे काम करावे लागतें. लढण्याच्या पद्धती-संबंधानें म. गांधी ह्यांचा पराभव ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये झालेला नाही. तथा आपला पराभव झाला असें ते स्वतः मानीत नाहीत, पण दंडाची शक्त अंमलांत आणण्याकरितां जितक्या सैनिकांची भरती व्हावयास पाहिजे तितक्या सैनिकांची भरती अद्याप झालेली नाही एवढ्या बाबीपुरताच महात्माजींचा पराभव झालेला आहे. ह्याहि बाबीसंबंधानें छापें मताधिक्य महात्माजींना मिळाले रसें, पण तेवढें मताधिक्य दंडाची कलमें अंमलांत आणण्यास केव्हाहि उपयोगी पडत नाही, जगातील राधा व्यवहार ह्याच पद्धतीने चाललेला आहे. डोळे मिटून अंतःस्थ दृष्टीने पहाण्याची ह्या कामी कांदी चढरी नाही. हा धोपट मार्ग आहे, आणि उपट उपट व्यवहार आहे. आपला कार्याला जरूर तितकी सहाजोग मार्गें जर मिळत नसतील, तर तशीं मार्गें मिळेपर्यंत कांदी शक्ती तंतोतंत पाळूं नयेत हा जगातील सामान्य नियम आहे. ह्या नियमाला अनुसरून आपणाला जरूर तितकी सहाजोग व साधनशक्ती मार्गें मिळण्याइतकी भरपूर मेहनत नाही,

एवढेंच काय तें ऑलइंडिया काँग्रेस कमिटीच्या ठरावांनीं सुचविलें आहे. हा आपला परामव होतो असें महात्माजींनीं कबूल करण्यापासून कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या नादीं महात्माजींना लागल्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही, असा अर्थ फसा काढावयाचा हेंच आम्हांस समजत नाही. सेनानायक ह्या नात्याच्या जबाबदारीबरोबरच सेनाकर्ते ह्या नात्याची जबाबदारी महात्माजींवर आहे, हें इतरांप्रमाणें महात्माजी ओळखून आहेत. आज जरूर तेवढी संख्या जर मिळत नाही, तर ती मिळविण्याच्या मार्गांत म्हणजे सैन्य उत्पन्न करण्याच्या मार्गांत महात्माजींनीं लागलें पाहिजे, हें कर्तव्यकर्म पुढील चार सहा महिने तत्परतेनें बजावण्यास महात्माजी तयार आहेत, हें त्यांच्या लेखाचा महत्त्वाचा उत्तरार्थ आज जो प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे त्यावरून स्पष्ट होत आहे. कौन्सिलवाल्या पक्षाच्या तंत्रानें यागून काँग्रेसचा गाडा पुढें ढकलण्यांत अर्थ नाही, हें त्यांचें मत कायम असून काँग्रेसचें अधिकारी मंडळ एकमताचें व एकजुटीचें करण्याचा आपला कार्यक्रम महात्माजींनीं बिलकूल सोडून दिलेला नाही. हिंदु-मुसलमानांच्या एकीच्या व खादीच्या चळवळीच्या मार्गेंत हा कार्यक्रम आपोआप अमळांत येईल, आणि नंतर खादीच्या स्वराज्याकडे राष्ट्राचें पाऊल जोगनें पडेल अशीच उमेद महात्माजींना वाटत आहे. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्यें महात्माजींची फजिती झाली, महात्माजींना आपल्या पक्षाची खजिरी राखतां आली नाही व दुसऱ्या पक्षाला हाणून दि पाडतां आले नाही इतकी महात्माजींची छी-यू उडाली, मानखंडणा होऊन महात्माजींना व अलीबंघूंना अथू ढाळतां ढाळतां पुरेवाट झाली, त्याहून आणखी महात्माजींच्या पक्षाची रेवडी उडण्याची ती काय शिडक आहे; अशी कांहींनीं महात्माजींच्या लेखातील “हॅवल्ड” उर्फ फजिती शालेल्या ह्या मथळ्यावरून टीका फेलेली आहे. अशी टीका होण्यापेक्षा

लेखाचा साधा अर्थ आमच्यांतील काहीं लोकांना समजूं नये ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. वाडोलीच्या ठरावानंतर दिल्लीस मरलेल्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्ये काहीं सभासदांनी महात्माजींच्या शांततेच्या प्रतावर भरभक्कम तोंडसुख घेतले होते. तसलेंच तोंडसुख वन्हाडच्या काहीं सभासदांनी अहमदाबादेस घेण्यास कमी केले नाही. खुद्द दे. बं. दास ह्यांना महात्माजींची जी विचारसणी कबूल करावी लागली, त्या विचारसरणीलाहि पायाखाली तुडवून उद्दामपणाने महात्माजींवर तोंडसुख घेण्याचा देखावा अहमदाबादेस दृष्टीस पडावा, ही स्थिति महात्माजींना खाली मान घालण्यासारखी वाटत आहे. आपल्या मताचा कोणी अनुयायी नसला तरी त्याबद्दल महात्माजींना स्वतः वाईट वाटून घेण्याचें कारण नाही. मतभेद असणें निराळें, तुच्छतेनें दुसऱ्यांचीं मते धिक्कारणें निराळें. आपलीं मते काहीं व्यक्तींकडून अत्यंत तुच्छतेनें धिक्कारलीं जाण्यांत काहीं लोक नकळत प्रौढी मिरवीत आहेत असा देखावा जेव्हां महात्माजींनीं पाहिला तेव्हां स्वतःचीं मते इतक्या तरी थोड्या व्यक्तींकडून का धिक्कारलीं जावीत, ह्यासंबंधाचा विचार त्यांच्या अंतःकरणांत आंतल्या आंत आपोआप उत्पन्न झाला, आणि ह्या मानखंडनेपुढें शांत वृत्तीनें मान वाकविण्यास ते तयार झाले. हा खाली मान घालण्याचा प्रसंग उद्धटांच्या वरचढण्यामुळें थोर विभूतींवर नेहमीं येत असतो, अशा प्रसंगां खाली मान घालून परमेश्वराला शरण जाण्याचा व धावा करण्याचाच मार्ग सर्व थोर विभूतींनीं आजपर्यंत स्वीकारलेला आहे. गंगेवर स्नान करून शुचिभूत स्थितीत धर्मसेवा करण्याकरतां निघालेल्या एकनाथ महाराजांवर नास्तिक उद्धटानें ज्याप्रमाणें पांच सात वेळा चूळ टाकली, त्याप्रमाणेंच दिल्लीच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं य अहमदाबादच्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या वेळीं महात्माजी डोळ्यापुढें न पाहणाऱ्या एका परमेश्वरानंदानें महात्माजींवर भरभक्कम एक तऱ्हेनें

धुकण्यास कमी केलें नाहीं. एकनाथ महाराजांनीं चूळ अंगावर टाकणाराला किंमपिहि उलट शब्द न बोलतां खालीं मान घालून गंगेत स्नान करण्याचा जसा क्रम स्वीकारला, तसाच खालीं मान घालण्याचा व आपल्या कार्यास लागण्याचा क्रम महात्मार्जींनीं स्वीकारला आहे. एकनाथ महाराजांना पांच सात चुळा अंगावर टाकून ध्याव्या लागल्या; तेव्हां महात्मार्जींना देखील आणखी काहीं प्रसंगीं अशीच खालीं मान घालवी लागेल, हांत संशय नाहीं, अशी खालीं मान महात्मार्जींनीं घातली तरी उद्धट उद्दामपणाचा विजय झाला असें इतर तसल्याच निर्लज्जांशियाय इतर कोणीहि मानणार नाहीं. असले उद्धट व असले निर्लज्ज सर्व काळीं व सर्व प्रसंगीं नकळत साधुसंतांचा छळ करीत आले आहेत. ह्यांच्या दर्शनानें व संगतीनें मान खालीं घालण्याचा प्रसंग कोणत्या मोठ्या पुरुषावर आजपर्यंत आलेला नाहीं ? डोळे मिटून नीट आपले विचार तपासण्याची ज्यांना जरूरी वाटत नाहीं व जगांतील व्यवहाराचा साधा घोपट मार्ग पहाण्यापलीकडे जे जाऊं इच्छित नाहींत, त्यांनीं देखील, "दुर्जनं प्रथमं वंदे" ह्या म्हणीच्या सत्यतेचा धनुभव घेऊन महात्मार्जींचे कोमल मन आल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या बैठकीत अत्यंत हळहळलें, असा सरळ अर्थ ह्या फजितीचा कां करूं नये ?

* हिंदु-मुसलमानांची पायधरणी

ता. १८ सप्टेंबरपासून ता. ८ ऑक्टोबरपर्यंत २१ दिवसांचा उपवास महात्माजींनी सुरू केला आहे. तपश्चर्या ह्या ना.यानें ह्या उपवासाला महत्त्व आहेच, पण हिंदु-मुसलमानांमध्ये सांप्रत जी द्वेषबुद्धि पसरत चालली आहे, त्या द्वेषबुद्धीला आळा घालण्यांत यावा म्हणून दोनहि समाजांची मुख्यत्वेन करून पायधरणी करण्याकरितां ह्या उपवास महात्माजींनी सुरू केला आहे. सात्विक बुद्धीनें पूर्णपणें उपाशी राहून, हिंदु-मुसलमानांच्या तंट्याचा तुम्ही आपसांत गोडीगुलथीनें निकाल लावा म्हणून महात्माजींनी सर्वांचे पाय धरले आहेत. कोहाट, दिल्ली, लखनौ, नागपूर आणि गुलबर्गा येथील हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांमुळे महात्माजींचें अंतःकरण विदीर्ण झालें असून, लोकांचें पाय धरून दोनहि समाजांतील विचारी पुरुषांच्या चरणी एकी व्हावी म्हणून आपले प्राण आर्पण करण्याचा महात्माजींचा हा यत्न आहे. हिंदु-मुसलमानांचे दंगे सुरू झाल्यानंतर प्रत्येक समाजातील गुंडांच्या हातीं लाठीची सत्ता जाते, आणि नाना प्रकारचे जुलूम बायकांवर व दुर्बलांवर करण्यांत येतात. महात्माजी हे अहिंसेच्या तत्त्वाचे जरी पूर्णपणें अभिमानी असले तरी असल्या जुलमाच्या वेळीं घरच्या बायकांची अन्न वाचविण्याकरितां आणि आपल्या देवांच्या मूर्ति फोडल्या जाऊं नयेत म्हणून प्रत्येकानें प्राण जाईतो बायकांचे व देयतांच्या मूर्तींचें संरक्षण केव्हे पाहिजे, असेंच महात्माजींचें मत आहे. मनाचा दुराजेंणा महात्माजींना कितकूट पमत नाही, एकांकांनीं एकमेकांचा प्राण फेकल्याशिवाय तंट्या मिटत नाही अशी यस्तुस्थिति दृष्टीस पडल्यावर, महात्माजी रगतः शोकित आत्मीशी इंद्रबुद्ध करणाऱ्या ठामे टाकण्यास नून रहाताना नाहीत. घा. १८ सप्टेंबरच्या 'धंग

इंडिया'मध्ये "प्रश्नांतला प्रश्न" ह्या मथळ्याखाली लिहिलेल्या अप्रलेखांत महात्माजींनीं वरील तऱ्हेचें विधान केलें आहे. शौकत अह्लींच्या बोटांच्या तडाख्यानें माझ्या देहाचा गोळा होऊन पडला तर स्वतःचें संरक्षण करण्याची शक्ति हिंदूमध्ये उत्पन्न झाली म्हणून समाजाचें, आणि जर शौकत अह्लींच्या धिप्पाड शरीरास मी जमिनीवर लोळविलें तर मुसलमानांचें दरडावणें संपलें म्हणून समाजाचें, असा तऱ्हेचें स्वसंरक्षणाकरितां पूर्ण प्राणत्याग करण्याच्या मनाच्या निश्चयाचें चित्र महात्माजींनीं रेखाटलें आहे. मनाचा हा निश्चय म्हणजेच खरें शौर्य होय. हें शौर्य आज हिंदूमध्ये नसल्यामुळे, आणि मुसलमानांतील विचारी पुढारीदि एकीकरितां असलें शौर्य दाखवीत नसल्यामुळे दोनहि समाजांतील गुंडांच्या हातांत एक प्रकारची सत्ता जाऊन स्त्रियांच्या पातिव्रत्याची व मालमत्तेची मालकीदि गुंडांच्याकडे आजकाल जात आहे. हिंदु पुढारी काय किंवा मुसलमान पुढारी काय, दोघेहि आपापल्या मालमत्तेचे व बायकांच्या अब्रूचे मालक राहिले नसून, सोडा हातांत घेऊन घरापुढें उभा राहणारा गुंडाच घरांतील बायकांचा व चीजवस्तूंचा मालक होऊन बसला आहे. ही समाजाची स्थिति दोघांच्याहि धर्मांना अत्यंत लांछनास्पद आहे. गुंडशाही माजली आहे, आणि ही गुंडशाही समाजांतील विचारी पुरुषांच्या एक तऱ्हेच्या संमतीनेच जन्मास आली असून विचारी पुरुषांच्या पाठिंब्यामुळेच ह्या गुंडशाहीचा फैलाव होत आहे. ह्या स्थितीला आळा घालणें दोनहि समाजांतील विचारी पुरुषांच्या हातीं अद्याप आहे. विचारी पुरुषांनीं मनांत आणलें तर ही स्थिति हां हां म्हणतां पालट-व्यावांचून राहणार नाही. पण दंग्याघोष्यासंबंधानें जे नानाप्रकारचे तर्क-कुतर्क आणि विलक्षण अफवा समाजांत पसरत असतात, त्यामुळे मनोविकार शुब्ध होऊन विचारी लोकांनादि एकीच्या मार्गाकडे दुर्लक्ष करावेंसें वाटूं लागलें आहे. हें दुर्लक्ष आत्मघात केल्यावांचून राहणार नाही. ह्या दुर्लक्षामुळे दोनहि समाजाचा नाश होत आहे. हा नाश स्वराज्यात्याहि मारून टाक-

णारा आहे. स्वराज्य गेलेले पत्करले असे म्हणण्यापर्यंत काही विचारी लोकांच्या बुद्धीला भ्रंश होऊ लागला आहे. हा बुद्धिभ्रंश टाळण्याकरिता महात्माजींनी २१ दिवसांच्या उपवासाचे व्रत स्वीकारून दोनही समाजांतील पुढाऱ्यांचे पाय घट्ट धरले आहेत. दोनही समाजांतील पुढाऱ्यांनी योग्य वेळीच शुद्धीवर यावे, आणि आपले कर्तव्य ओळखून दोनही समाजांना लागलेले लांछन धुवून टाकावे, म्हणून महात्माजी हिंदु-मुसलमानांची प्रार्थना करीत आहेत. अशी प्रार्थना तुरुंगातून सुटल्यापासून सध्या खासगी भाषणात महात्माजींनी सर्वांची केली आहे. सभातून घोलतांना ह्याच प्रार्थनेवर महात्माजींनी एकसारखा जोर दिला आहे, आणि हिंदु-मुसलमानांची एकी हाच मुख्य विषय आपल्या लेखांचा करून ठेवला आहे. इतकें केले तरी दोनही समाजांतील विचारी लोक ह्या प्रश्नाकडे दुर्लक्षच करीत आहेत, काही फेल्या ऐकतच नाहीत. बुद्धिभ्रंशाच्या तडाख्यातून सुटून बाहेर पडणेच विचारी लोकांच्या जिवावर येऊ लागले आहे ! बुद्धिभ्रंश म्हणजेच आपला प्राण अशी माया विचारी लोकांत पसरली आहे, विचारी लोकांच्या डोळ्यावरील अंधःकाराचे हे पटल दूर करण्याकरिता आणि एकीच्या स्वराज्यांतील खऱ्या प्राणाकडे विचारी लोकांचे लक्ष लागावे म्हणून प्राण जाईतो मी दोग्ही समाजाचे पाय धरून बसतो, असा हट्ट महात्माजींनी धरला आहे. महात्माजींसारखा पुरुष आपले प्राणहि वेंचून ज्या अर्था ह्या प्रश्नाकडे विचारी लोकांचे लक्ष वेधण्यास निश्चयात्मक बुद्धिने धरणे धरून बसला आहे, त्या अर्था हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा प्रश्न नितःच्याच मदत्वाचा आहे, असे पहिल्या हाटक्यासरशी प्रत्येकास वाटल्यापासून रदाणार नाही. असे वाटवण्यास लावण्याकरिताच हा उपवास आहे. पारंगूदवासामुळे आणि त्यानंतरच्या दुःखण्यामुळे महात्माजींची प्रकृति अधिक धीमि झाली आहे, तेव्हा २१ दिवसांच्या उपवासात त्यांच्या देशाचे पाय होईल हे कोणी मानावे ? पण प्राणत्यागापर्यंत पाळी आली तरी प्राणत्याग

कलून हिंदु-मुसलमानांच्या एकीकडे सर्व राष्ट्रांचे लक्ष वेधण्याचा महात्माजींनी निश्चय केलेला दिसत आहे. शीकत अह्लीशीं द्वंद्व-युद्ध करण्यांत शीकत अह्लीच्या बोटानीं जर माझ्या शरीराचा चेंदामेंदा केला, तर तो चेंदामेंदा हिंदु समाजांत खरें शौर्य उत्पन्न करील असे जे उद्गार महात्माजींनी आपल्या लेखांत काढले आहेत, त्या उद्गारांकडे पहातां, उपवासानें प्राणत्याग करून असल्या सात्विक पायधरणीनेंच सर्व राष्ट्रांला शुद्धीवर आणण्याचा मार्ग महात्माजींच्या बुद्धीनें सांप्रत स्वीकारल्या आहे, असेंच म्हणावें लागतें. राष्ट्रांची बुद्धि शुद्ध करण्याकरितां आपल्या प्राणांची आहुति देण्यास महात्माजी तयार झाले आहेत, ह्या वेळीं आपलें कर्तव्यकर्म करण्यास हिंदूंचे व मुसलमानांचे पुढारी कसे मार्गें घेतील ? महात्माजींच्या उपवासास सुरवात होण्याबरोबर हकीम अजमल खान, स्वामी धर्मानंद, व मौ. महंमद अह्मदी ह्या तिघांनीं ताबडतोब हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांना दिल्लीस येण्याविषयी निमंत्रणें पाठविलीं असून, ता. २३ सप्टेंबर रोजी हिंदु-मुसलमानांच्या सर्व पुढाऱ्यांची परिपद सदर निमंत्रणावरून दिल्ली येथें भरणार आहे. ह्या परिपदेस हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतील पुढारी हजर रहातील, आणि विशेषतः पंजाब, दिल्ली, लखनौ, प्रयाग व काशी येथील हिंदु-मुसलमानांचे पुरस्कर्ते मोठ्या संख्येनें हजर रहातील, ह्यांत संशय नाही. २१ दिवसांचे आंत हिंदु-मुसलमानांचे पुढारी मनःपूर्वक प्रयत्न करूं लागले आहेत, आणि हिंदु-मुसलमानांच्या एकीकडे कोणाहि विचारी पुरुषांचें दुर्लक्ष शिल्क राहिलेलें नाही, असा अनुभव महात्माजींना आणून देणें सर्व राष्ट्रभक्तांचें पवित्र कर्तव्य आहे. हकीम अजमलखान व स्वामी धर्मानंद ह्यांनीं केळ न गमावतां परिपद बोलावण्याचें ठरविल्याबद्दल त्यांचें आभार मानून हिंदु-मुसलमानांच्या प्रभावा विचार करणाऱ्या सर्व राष्ट्रभक्तांनीं ता. २३ सप्टेंबर रोजी दिल्लीस हजर राहण्यास चुकूं नये, अशी सर्व पुढाऱ्यांना आमची विनंति आहे.

* प्राण असेतो सून काढणार

म. गांधी ह्यांचा २१ दिवसांचा उपवास उदईक बुधवारी सायंकाळी सोडण्यांत येणार आहे. १४ व्या दिवसांनंतर महात्माजींची प्रकृती क्षीण झाली, तथापि त्यांच्या शरीरावर सात्विक तेज अधिक चमकू लागल्यामुळे २१ दिवसांचा उपवास त्यांच्या हातून पूर्णपणे पार पडणार ह्याबद्दल डॉ. अनसारी ह्यांना कोही काळजी उरली नाही. शेवटचे चार-पाच दिवस रोज अर्धा तास सून काढण्याचे श्रम महात्माजींनी सोडून द्यावे अशी महात्माजींना सर्व डॉक्टरांनी विनंति केली; पण माझ्या अंगांत रतिभरहि शक्ति शिल्लक असेतो मी सून काढणार, असे महात्माजींनी उत्तर दिले. प्राण असेतो सून काढण्याचा महात्माजींचा नियम आहे आणि हे सून काढण्याचे त्यांचे मत पूर्णपणे पाळले जाऊनच बुधवारी त्यांचा उपवास सुटेल, ह्यात संशय नाही. सत्यसंकल्पाचा योगक्षेम परमेश्वर चालवितो, तेव्हा बुधवारी उपवास सुटण्यांत अर्धातास सून काढण्याच्या त्यांच्या मताला अडथळा होणे शक्य नाही. देशसेवा आपल्या हातून अधिक चांगली पडायी, ह्या हेतूने महात्माजींनी हा २१ दिवसांचा उपवास चालविला आहे. अन्नमय प्राण असतां हि अन्न त्यांनी वर्ज्य केले आहे, आणि हा आत्मयज्ञ चालू असतांच सून काढण्याचे मत त्यांनी सोडले नाही. ह्या २१ दिवसांच्या उपवासाचे चमत्कारामुळे आत्मयज्ञाला परून सून काढण्याची राष्ट्रसेवा परमेश्वराच्या घरी रुजू झालेली आहे, असे सर्वांच्या अंतःकरणावर दिवल्यासूनून राहणार नाही. उपवास म्हणजे आत्मयज्ञाचा मुख्य पाया होय. गांधी राष्ट्रीय उपवासानुळे अंगवळणी पडते, आणि

शरीराच्या, मनाच्या, व बुद्धीच्या सर्व चोचल्यांना आपोआप आळा बसतो. सर्व चोचले सोडून त्या आणि सृत काढून राष्ट्रसेवा करा, हा महात्माजींच्या उपवासाचे बुडाशी बीजमंत्र आहे. २१ दिवसांच्या उपवासाच्या चमत्कारा-मुळे ह्या मंत्रावर लोकांची श्रद्धा बसेल ह्यांत संशय नाही. महात्माजींच्या आत्मयज्ञाचा पाठीराखा परमेश्वर आहे, हे गेल्या दोन तीन आठवड्यांत सर्वांच्या अनुभववास आलेच आहे. दिल्लीची एकीची परिपद म्हणजे महात्माजींच्या उपवासाला लागलेले गोड फळ होय. परिपदेच्या वेळी हिंदु-मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांच्यामध्ये पुन्हां वेकी होते की काय अशी भीति दोन तीन प्रसंगी वाटू लागली होती; पण महात्माजी उपवास करीत आहेत ह्या गोष्टीकडे सर्वांचे लक्ष वेधले जाऊन सद्दिणुतेने व गोडी-गुलायीने एकी घडवून आणण्याच्या संकल्पाचा जोर अखेर यशस्वी झाला. मुसलमानांकरून आतां तोडले जाणार असं परिपदेच्या वेळीं दिसतांच मौ. अबुल कलम आझाद आणि महंमद अत्री ह्यांनीं मुसलमानांना आवरून धरलें, आणि हिंदुंच्याकरून फाजील तणलें जात आहे असं आढळून येतांच पं. मदन मोहन मालवीय, स्वामी भद्रानंद, त्याला लजपतराय, आणि बाबू भगवानदास ह्यांनीं आपले सर्व वजन एकीच्या पारड्यांत टाकण्यास कसूर केली नाही. परिपदेमध्ये आपापल्या अंतःकरणांतील रुसकल दोनहि पक्षांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखविली; पण प्रमुख पुढाऱ्यांनीं योग्य धोरण स्वीकारल्यानें आणि एकी करण्याचा निश्चय केल्यामुळे दोनहि समाजांतील सर्व विचारी पुरुषांना संमत होणारे ठराव परिपदेला सर्वानुमते पास करतां आले. परिपदेतील ही एकी कांहीं मुसलमानी पक्षांना मान्य नाही, आणि ह्या एकीत अर्ग नाही असं कांहीं हिंदूंचे म्हणणें आहे. तथापि परिपदेच्या कार्यासंबंधानें सर्व हिंदुस्थानभर वर्तमानसत्रांतून व पुढाऱ्यांच्या तोंडून जे उद्गार निघत आहेत त्यांतकडे पाहिलें असतां, परिपदेच्या कार्यासंबंधानें

कांहीनीं काढलेल्या शंकांना गालबोटाहून अधिक महत्त्व देण्याची जरूरी नाही, असेंच म्हणावें लागतें. दक्षिण हिंदुस्थानपेक्षा उत्तर हिंदुस्थानाला हिंदु-मुसलमानांच्या ह्या एकीची किंमत विशेष आहे; आणि म. गांधी ह्यांच्या उपवासाचा चमत्कार दिल्ली शहरांतच घडून आलेला असल्यामुळे लाहोर, दिल्ली, लखनौ ह्या शहरांवर हिंदु मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें आज चांगला परिणाम झालेला दिसत आहे. लाहोरस चालू असलेल्या रामलीलेच्या उत्सवासंबंधानें हिंदु-मुसलमानांत बेवनाव होणार नाही असें सर्वांना आज पटलें असून, दिल्ली व लाहोर येथील हिंदूंनी व मुसलमानांनी मिळून भांडण तंट्यासंबंधानें म. गांधी ह्यांनाच आण होऊन पंच निवडले आहेत. दिल्लीच्या परिपदेंत पास झालेले ठराव जसजसे लोकांना नीट रीतीनें समजून देण्यांत येतील तसतशी लोकांमधील तेंढ नाहीशी होईल, ह्यांत संशय नाही. “खा दळद आणि हो गोरी” असा तत्काळ परिणाम कसा दिसेल ? तथापि एकीचा पाया नीट रचला गेला आहे, ह्याविषयी आतां याद राहिलेला नाही. आत्मयज्ञाचा हा प्रभाव आहे. आत्मयज्ञामुळे बेसी दळता येते, हे जे महत्त्वाजींच्या उपवासानें सिद्ध केले आहे, तसेंच आत्मयज्ञाच्या जोरावर राष्ट्रसेवा प्रत्येकास करता येते, हे देखील उपवासाच्या काळांत ह्या काढण्याचें मत रोज पूर्णपणें पाळून महात्माजींनीं सर्व लोकांच्या निदर्शनास आणिलें आहे. अर्धा तास सूर्यानीं रोज सूर्य काढलें पाहिजे, हा नियम हिंदु-मुसलमानांच्या एकीप्रमाणेच सर्व पुढाऱ्यांना स्वीकारावयास लावण्याचा महात्माजींचा उद्योग चालू आहे. प्राण असेतो मीसून काढणार ह्या महात्माजींच्या प्रविशेला योग्य फळ लयकरच मिळाल्यावांचून राहणार नाही. अर्धातास ह्या काढण्याच्या नियमाना प्रसार करतनाच महात्माजीं लागल्यागून येगावरी प इतर ठिकाणीं चांगले परिणाम दिवूं लागले आहेत. कळकल्यात मारी

प्रतिष्ठानाचें दुकानांत आगस्ट महिन्याची खादी विक्री पांच सहा हजारावर होती, पण सप्टेंबर महिन्यांत तीच विक्री १८-२० हजारांपर्यंत गेली. कलकत्त्याचें लक्ष खादीकडे अधिक लागलें असून नवरात्राच्या महोत्सवांत परदेशी कापडाला यंदा अत्यंत तुटपुंजी मागणी आली, अशी कबुली कॅपिटल पत्रानें देखील दिली आहे. सून काढण्याच्या कामांत बंगाल गुजराथाच्याहि पुढें जागार कीं काय अशी चढाओढ लागली असून, गुजराथनें मागें पडतां कामा नये म्हणून महात्माजींनीं गुजराथला इपारा दिला आहे. अर्धा तास सून काढलेंच पाहिजे असा नियम ज्यावेळेला महात्माजींनीं घातला, त्यावेळेला बंगाल्यांत हा नियम कोणीच पाळणार नाहीं अशी ह्या नियमाची हेटाळणी करण्यांत आली होती. पण २१ दिवसांच्या ह्या उपवासाच्या वेळीं कलकत्ता, बारिसाल वगैरे बंगाल्यांतीलच शहरांनीं कडक हरताळ पाडला आणि खादीकडे विप्रेक्ष लक्ष पुरविलें, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. २१ दिवसांच्या उपवासांत शेवटीं शेवटीं सर्व शक्ति नष्ट होत असतांनाहि रोज अर्धा तास सून काढण्याचा निश्चय महात्माजी तडीस नेत आहेत. हा निश्चय म्हणजे मोठा पराक्रम होय. परमेश्वर पाठीराखा असल्याशिवाय असल्या कडव्या पराक्रमाचे दिवस पार पडणें शक्य नाहीं. उपवास म्हणजे साध्या राहणीचा आत्मयज्ञ आणि सून काढणें म्हणजे देशसेवेच्या पराक्रमाची तालीम, असाच महात्माजींच्या सांप्रतच्या आचरणाचा अर्थ आहे. आपल्या आचरणानें आत्मयज्ञाच्या राष्ट्रासेवेचा जो धडा ह्या २१ दिवसांच्या उपवासांत महात्माजींनीं राष्ट्रापुढें ठेविला आहे, तो धडा गिरविण्याचा निश्चय उदरेक बुधवारी महात्माजींच्या आरोग्याबद्दल परमेश्वराची प्रार्थना करित असतांना सर्व देशभक्तांमध्यें करण्यांत येईल, असा आम्हांस पूर्ण भरवसा वाटत आहे.

* वरवंटा फिरुं लागला

इंग्लंडांत काँसर्व्हेंटिव्ह पक्षाच्या 'हार्ती' अधिकार जाण्याच्या पूर्वीच हिंदुस्थानांतील नोकरशाहीने घाई करून बंगाल्यांत वरवंटा जोरातें फिरविण्यास प्रारंभ केला असून ७२ पुढान्यांना एकदम अटकेत ठेवण्यांत आले आहे। १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कलकत्ता म्युनिसिपालिटीचे चीफ ऑफिसर बाबू सुभाषचंद्र बोस व आणखी १५-१६ पुढारी ह्यांना कैदेत ठेवण्यांत आले असून लाटसाहेबांनी काढलेल्या नव्या ऑर्डिनन्सच्या हुकुमाखाली इतर पुढान्यांना पकडून आतां पर्यंत ७२ चळी नोकरशाहीने घेतले आहेत. काँसर्व्हेंटिव्ह पक्ष उद्यां अधिकारारूढ शास्त्रावर आणखी शोषणास इसमांना कैदेत टाकण्यांत येईल, असा अंदाज आहे. १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कैदेत टाकण्यांत आलेल्यांची चौकशीहि करावी लागत नाही व आरोपीने कोणता गुन्हा केला हे खुद्द आरोपींनाहि फळविण्याची जरूरी नाही. १८१८ सालच्या रेग्युलेशनच्या दोरीने तुझा फांसावर चढविण्यांत येत आहे एवढा मंत्र उच्चारला म्हणजे काम भागतें, ही असली बेबंदशाही करण्यास पुणेसा पुरावा आहे असे सर्टिफिकेट लार्ड रीडिंग ह्यांनी दिले असून लॉर्ड रीडिंग हे इंग्लंडचे मुख्य न्यायाधीश होते, तेव्हा त्यांच्या सर्टिफिकेटाने चौकशीत कांही न्यून उरलेले नाही, असा नोकरशाहीतर्फे गवगवा करण्यात येत आहे. लाटसाहेबांचे ऑर्डिनन्सखाली पकडलेल्या पन्नास साठ इसमांची स्थितीहि १८१८ च्या रेग्युलेशनखाली कैदेत टाकलेल्यांच्या सारसीच आहे. रीटेट अॅक्टनुळें चौकशी न करतां गुन्हांत टाकण्याचे जे अधिकार सरकार पेऊं पहात होतें, तेच अधिकार गद्दा मद्दियांच्या

मुदतीपुरते कोणत्याहि प्रांतिक सरकारास, ऑर्डिनन्स काढून लाटसाहेबांना देतां येतात. लाटसाहेबांनीं ऑर्डिनन्स काढून असे अधिकार दिल्याबरोबर पाहिजे त्याला वारंटाशिवाय एकदम पकडून स्वतः निर्माण केलेल्या व झटपट चौकशी करणाऱ्या कोर्टाचे मार्फत पाहिजे तेवढी मोठी शिक्षा देऊन प्रांतिक सरकारांना पाहिजे तितक्या सद्गृहस्थांना मनमुराद छळतां येतें. १८१८ च्या रेगुलेशनचीच धाकटी बहीण म्हणजे ऑर्डिनन्सची सत्ता होय. पाहिजे त्याला वारंटाशिवाय पकडावें, पुराव्याचा कायदा गुंडाळून ठेवून पाहिजे तशी झटपट व गुप्त रीतीने चौकशी करावी आणि पाहिजे ती शिक्षा ठोठावावी, असा ऑर्डिनन्सचा वरवंटा सदां महिन्यांपर्यंत बंगाल्यांत फिरावयाचा आहे. ह्या झटपट कोर्टाचें काम गुपचुप चालावयाचें आहे. कोणी कोणाविरुद्ध कशा साक्षी दिल्या व काय पुरावा पुढें आला हें या कानाचें त्या कानासहि समजावयाचें नाहीं. असल्या खटल्यांत आपण साक्ष दिली असतां लोक रागावतात व खूब उगवतात म्हणून साक्षीलाच कोणी पुढें येत नाहींत, अशी पोलिसांची तक्रार असल्यामुळें आरोपींना पटदिशी शिक्षा सांगण्याकरितां आणि साक्षीदारांचें व पोलिसांचें गुप्त कृत्य झांकून ठेवण्याकरितां ऑर्डिनन्सच्या नव्या वरवंट्याची योजना आहे. कलकत्त्यांतील कॉम्रेसच्या ऑफिसमधलें बहुतेक सर्व पुढारी पकडण्यांत आले असून एकटे देशबंधु दास काय ते आज त्यांच्या पक्षांत तुरुंगाच्या बाहेर आहेत. देशबंधु दास ह्यांना आज पकडण्यांत येणार नाहीं असें प्रसिद्ध झालें आहे. तथापि सदां महिन्यांचा हा वरवंटा त्यांच्या डोक्यावर केव्हां आदळेल ह्याचा नेम नाहीं. नोकरशाहीच्या ह्या अनन्यित अत्याचारांचें कारण काय ? कायदा व व्यवस्था राखण्याकरितां आम्हीं हे अत्याचार करित आहोंत, असें नोकरशाही म्हणत आहे. कायदा व व्यवस्था गेल्या दोन चार महिन्यांत कोर्टे विघटली होती ? गेले दोन तीन महिने बंगाल्यांत

सर्व कांहीं सुगळीत चालले आहे, मग नोकरशाहीचा ह्या पर्यटकाचा अत्याचार कशासाठी ? आज नाही उद्यां खून-अत्याचारांकडे लोकांचे लक्ष अधिक लागेल, कारण अरेरावी जुलूम पद्धतीचा अंगिकार करून स्वराज्याचे हक्क लोकांना देण्यास नोकरशाही टाळाटाळी करीत आहे, अशा तऱ्हेचे उद्गार पं. मोतीलाल नेहरू व देशबंधु दास ह्यांच्या तोंडून असेंब्लीमध्ये व असेंब्लीच्या बाहेर निघाले आहेत. हे उद्गार म्हणजे कबुलीच होय असे अँग्लो-इंडियन पत्रांचे म्हणणे आहे. ह्या उद्गारांत कबुली कोठे आहे ? जुलमाचा अतिरेक झाला असता व प्रजाजनांच्या हक्काकडे एकसारखे दुर्लक्ष होत गेले असता जुलूम असल्या होऊन खुनी अत्याचारांकडे लोकांची प्रवृत्ति होते, हा सर्व देशाचा व सर्व काळांतील इतिहासाचा सिद्धांत आहे. ह्या सिद्धांताची आठवण देण्यासाठी देशबंधु दास क्रिया पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी आज कांहीं केलेले नाही. अशी आठवण देणे म्हणजे अत्याचारांची बजबजपुरी माजली आहे म्हणून कबुली देणे कसे होईल ? महात्मा गांधी ह्यांच्या नॉन व्हॉयलन्सच्या उर्क शांततेच्या तत्त्वाला देशबंधु दास ह्यांनी व त्यांच्या अनुयायांनी पूर्णपणे वाहून घेतलेले आहे. असहकारितेच्या चळवळीत पडल्यापासून देशबंधु दास क्रिया पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी शांततेचे मत विलकूल सोडलेले नाही. बंगाल्यांतील अँटिनन्सचा नवा पर्यटन गुरू शास्त्रानंतर सिमल्याहून कलकत्त्यास परत जाताना दे. बं. दास ह्यांनी सांप्रतच्या अनग्नित जुलमासंबंधाने जे उद्गार काढले आहेत त्या उद्गारांतहि शांततेची शपथ आणून व थापल्या पक्षाच्या लोकांनी घेतलेली आहे, असे देशबंधु दास ह्यांनी ठामून जाहीर केले आहे. मग अँटिनन्सच्या पर्यटकांनी जपरी काय ? पिन चौक्याने गाठगच्छर पुढाऱ्यांना आज पैदा-भाना का दाखविण्यांत येत आहे ? स्वराज्याचे हक्क जर दिले नाहीत तर अत्याचाराकडील लोकांची आजची प्रवृत्ति पाहो, ह्या सिद्धांताला

अनुसरून भविष्यकाळची ही प्रवृत्ति हाणून पाडण्यासाठी आजचा भयंकर जुलूम नोकरशाही करीत आहे. तू नाही तुझ्या बापाने पाणी गढूळ केलें असेल असे म्हणून इसापनीतीतील लांडग्याने कोकराला खाऊन टाकले; तथा प्रमाणे तू नाही तुझा मुलगा पाणी गढूळ करील असे म्हणून बंगाल्यांतील शांतताप्रिय व निरुपद्रवी कोकरांना आज बळी देण्यांत येत आहे ! स्वराज्याच्या हक्काकरितां हागडगाच्या राजकीय चळवळीला दडपून टाकण्याकरितां हा वरवंटा फिरत आहे. आज प्रत्यक्ष अत्याचार घडून आल्याची सद्य कांहीं दाखविता येण्यासारखी नाही. तुम्हाला स्वराज्याचे हक्क देत नाही ते नाहीच, पण असल्या जुलुमानुद्धे उत्पन्न होणाऱ्या नैसर्गिक असंतोषालाहि आगाऊच आम्ही दडपून टाकतो, असे ह्या वरवंट्याचे स्वरूप आहे. राजकीय चळवळींकरणारा कोणताहि पक्ष असो नेमस्तांचा पक्ष असो किंवा सरकारी बगलवच्च्यांचा असो, सर्वांनाच हा वरवंटा गारखा जाचक होणार आहे. विषाने भरलेल्या बाटल्या सर्वांच्या पुढे टेंवण्यांत आल्या असून जबरदस्तीने कोणाला हें विष पाजण्यांत येईल ह्याचा विलकूल निषम राहिलेला नाही. ह्या विषाच्या हंड्या घराबोदर फेकून देणे प्रत्येकाचे पवित्र कर्तव्यकर्म आहे. आम्ही नोकरशाहीच्या विश्वासांतले, म्हणून कोणीहि ह्या वेळी स्वस्थ बसतां कामा नये. कारण विष कोणत्या वेळी कोणाच्या अन्नांत घालण्यांत येईल हें कोणासहि समजणार नाही. सख्ख्या भावानेहि सख्ख्या भावाचा ह्या कामी विश्वास धरूं नये. हें विष घरांत आलेतों कोणासहि शौर येणें शक्य नाही. हें विष घरांतून बाहेर कसे फाटायवाचे, हा सर्व हिंदुस्थानपुढे आज मुख्य प्रश्न होऊन बसला आहे. आपल्या विपारी दानाने चाया घेत ७२ मुद्गूदृष्ट्यांना विपानें घाबळ करून, जुलमी अत्याचारांचा फाळसर्प बंगालांत म्हा मदिने एन्गारग्या निरापान्या आहे. आल्या विपारी दंशाचे

काम रंगाल्यांत चालू असतांना, इतर ठिकाणीं हा अॅडिनन्सचा काळसर्प फिरणार नाही असें कोणत्याहि राजकीय संस्थेनें किंवा प्रांतानें ह्या वेळीं मानतां कामा नये. ह्या नव्या वरवंट्याला तोंड देण्यासाठीं काय व्यवस्था करावी, ह्या संबंधाचा खल करण्याकरितां देशबंधू दास ह्यांनीं स्वराज्य पक्षाच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलची सभा कलकत्त्यास पुढील आठवड्यांत भरविण्याचें ठरविलें असून, पं. मोतीलाल नेहरू हे ह्या आठवड्यांत महात्मा गांधी ह्यांजवरोबर अॅडिनन्सनें उत्पन्न केलेल्या नव्या परिस्थितीचा विचार दिह्ती येथें करणार आहेत. नेमस्त, डॉ. विश्वाट्वाई, वर्गैरे सर्व पक्षांची एकी काँग्रेसमध्ये व्हावी म्हणून हातानें खूत काढण्याच्या शर्तीस पं. मोतीलाल नेहरू यांनीं संमति देण्याचें म. गांधी यांजगाशीं कबूल केलें आहे. पुढान्यांना ह्याप्रसंगीं आत्मयज्ञ पूर्वींहूनहि अधिक स्वार्थत्यागानें करावा लागेल ह्यांत संशय नाही, पण तेवढ्यानें भागावयाचें नाही. पुढान्यांना ठेंबण्याकरितांच हा वरवंटा आहे. पुढारी आत्मयज्ञ स्वेच्छेनें करोत किंवा न करोत, अॅडिनन्सच्या बकासुरानें बळी मागितला असतां कायगृह्याच्या यातनांतून सुटणें त्यांना शक्य नाही. नोकरशाहीच्या ह्या वरवंट्याच्या जुलमाला जर आळा बसावयाचा असेल, तर सामान्य लोकांच्या स्वार्थत्यागाच्या व शर्तितेच्या आत्मयज्ञानेंच बसणार आहे. ह्या प्रसंगीं बहुजनसमाजानें करावयाच्या स्वार्थत्यागाची दिशा महात्मा गांधी ह्यांजवरोबर होणाऱ्या वाटापाटीत या आठवड्यांत मुक्रर ठरल्यानंतर बहुजनसमाजानें जर शपथ्यानें त्या दिशेनें पायलें टाकली, तरच वरवंटा फिरविणाऱ्या नोकरशाहीवर योग्य परिणाम होणार आहे. तेव्हा सर्व पक्षांचे पुढारी व अनुयायी यांनीं सर्वांनीं एक होऊन, जरूर तो आत्मयज्ञ थट्टेनें व स्वेच्छेनें करण्यास ह्यावेळीं पुढें येणें अत्यंत जवरीचें आहे.

* त्रिमूर्तीचा खादीचा अवतार

कलकत्त्यात दे. चं. दास ह्यांच्या घरी स्वराज्यपक्ष व म. गांधी ह्यांजमध्यें चाललेल्या वायघाटीचा शेवट काँग्रेसमध्ये पूर्ण एकी घडवून आणण्यानें झाला आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. बंगाल्यांतील दडपशाहीनें ही एकी ताबडतोब घडून आणली, हें दडपशाहीचे उपकारच झाले आहेत. नानाप्रकारच्या जुलमांनीं मनुष्य घासला असतां परमेश्वराला मनुष्याच्या अंतःकरणावर छत्र बसविण्यास संधि मिळते म्हणून म्हणतात तें खोटें नाही. गांजलेला मनुष्य तेव्हांच भक्त होऊं शकतो. मनुष्याची आपत्ति ही परमेश्वराची संधी आहे ! लाटसाहेबांनीं नवा अर्झिनन्स काढून बंगाल्यांत दडपशाहीची जर खळखळ उडवून दिली नसती, तर म. गांधी, दे. चं. दास व मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीची एकी होणें फार कठिण गेलें असतें. पण आज ह्या त्रिमूर्तीची एकी झाली आहे. तिघांच्या सहीनें जें जाहीर पत्रक कलकत्त्यास प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे, तें जाहीर पत्रक म्हणजे त्रिमूर्तीचा खादी-अवतार होय. म. गांधी व दे. चं. दास ह्यांजमध्यें कलकत्त्यास जी चर्चा झाली, त्या चर्चेचें थोडकें स्वरूप मद्रासच्या हिंदु पत्राच्या बातमीदारांनें प्रसिद्ध केलें आहे. चर्चेकरितां जमलेल्या सर्व पुढाऱ्यांची तोंडमिळवणी एका वागीत चटर्दिसीं झाली. दडपशाहीला राष्ट्रांनें खणखणीत उत्तर दिलें पाहिजे ह्याबद्दल सदर चर्चेत वादच नव्हता; पण खणखणीत उत्तर म्हणजे काय ! बंगालची दडपशाही मुरू होण्या-बरोबर सर्व हिंदुस्थानभर चोहोऱडे सभा भरवून दडपशाहीचा पूर्ण निषेध करण्यांत आला; मुंबईच्या प्रेसिडेन्सी असोसिएशननें देखील निषेध केला;

कारणं टाळतां यावयाचीं नाहींत, असा गेल्या वीस वर्षांचा अनुभव आहे. सूत काढणें व कापड विणणें ह्या उद्योगांचा व बहुजन-समाजाचा एकजीव कसा करावयाचा ? शेतकरी वर्ग व सामान्य बहुजन-समाज ह्यांच्यामध्ये खादीची उत्पत्ति व स्थिति कायम कशी करावयाची ? उत्पत्ति करावयाना लागलें आणि स्थितीचें आसन थोडेंसें आसलें गेलें म्हणजे मॅचेस्टरला लगेच चिमटा बसून हिंदु-मुसलमान, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, अंत्यज व जाती-वंत हिंदु, असे नानाप्रकारचे तंटे लावण्यांत येत आहेत, आणि त्या तंट्यांच्या पायीं बहुजनसमाजाच्या स्वतःच्या सुखाच्या व स्वतःच्या कापडाच्या धंद्यांचा विनाश होत आहे. उत्पत्तीला प्रोत्साहन मिळालें पाहिजे, स्थितीची जोरासना होण्यास व लय टाळण्यास हिंदु-मुसलमानांची एकी आणि अस्मृश्यतेचें निवारण ह्या गोष्टी अत्यंत जरूरीच्या आहेत, तेव्हां ह्या बाबीसंबंधाचा म. गांधी ह्यांचा कार्यक्रम दे. बंधु दास ह्यांच्या घरीं जमलेल्या सर्व पुढाऱ्यांनीं तेव्हांच कयूल केल्या, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. विलायती कापडावर बहिष्कार घालण्याऐवजी सर्व परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्याचा ठराव सर्वानुमते पास होऊन, ह्या बहिष्कारासंबंधानें सर्वांची एकी द्यावी म्हणून असहकारितेच्या कार्यक्रमावैकी कोर्टावरील व इतर बहिष्कार म. गांधी ह्यांनीं पूर्वी जाहीर केल्याप्रमाणें, सांप्रत अधांनीं ठेवण्यांत आले. अधांतरी ठेविलेल्या बहिष्कारासंबंधानें व्यक्तिगत कोणी आपलें आचरण बदलण्याचें कारण नाहीं, हें उघड आहे; पण वकिलांचा वर्ग, सायकागांचा वर्ग, कोर्टांमध्ये जाणें भाग असलेल्या कुळांचा वर्ग काँग्रेसमध्ये रात्रोरात्रें सामील होण्यास कोणतीच हरकत उरलेली नाहीं. शिवाय सर्व परदेशी कापडावर बहिष्कार घालण्यांत यावा, असें म्हटलेलें असल्यामुळे एकट्या इंग्लंडच्या द्वेषाच्यादि दोष हा बहिष्कारांत उरलेला नाहीं. अशा स्थितीत विज्ञांत्याईसारख्यांना व ना. श्रीनिवास शायरी ()

सारख्या नेमस्तांना काँग्रेसमध्ये गाभीळ होण्यास तत्काल कोणतीच हरकत उरलेली नाही. बहिष्काराच्या समोऱ्याच्या हरकती दूर करण्यासंबंधाचा हा बंदोबस्त झाला, पण तेवढ्याने बहिष्कार यशस्वी कसा होईल ? घराचें समोऱ्याचें अंगण म्हणजे घर नव्हे, खरी शक्ति घरांत असते, अंगणांत नसते, बंगालच्या दहशतादीला उत्तर द्यावयाचें असेल तर अंगण साम्य करून दरवाजांतून अंगणांत येण्यास अडथळा करणाऱ्या दरवाजाच्या आडकाड्या काढून टाकल्याने काम भागणारें नाही, घरांत शक्ति पाहिजे ! परदेशी कापडावरील बहिष्कार शक्तीशिवाय यशस्वी कसा होईल ? बहुजन-समाजाचें व कापडाच्या उद्योगाचें लग्न लावल्याशिवाय घरांत शक्ति केव्हाहि उत्पन्न व्हावयाची नाही, हातानें सूत काढण्याचा व कापड विणण्याचा धंदा लोकांच्या नेहमीच्या संवाराशी संलग्न कसा करावयाचा ? सर्वोनी खादी वापरली पाहिजे, असा निश्चय केल्याशिवाय बहुजन-समाजाच्या संसारांत खादीच्या धंद्याला प्रतिष्ठान मिळावयाचें नाही, परदेशी कापडावर बहिष्कार घालवण्याचा म्हणजे खादीला प्रोत्साहन द्यावयाचें, असेंच होऊन बसलें आदि. हे प्रोत्साहन कसे द्यावयाचें ? काँग्रेसचें कामकाज करीत असतांना आणि सार्वजनिक सभांतून किंवा राजकीय सभांतून हजर असतांना काँग्रेसच्या सर्व सभासदांनी खादीच वापरली पाहिजे, असा नियम म. गांधी, दे. बं. दास, व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तींनी आपल्या जाहीर पत्रकांच्या द्वारे सर्वाना घालून दिला आहे खादी वापरण्याविषयींच्या आचारासंबंधाचा हा नियम सरकारी नोकरीत असणाऱ्यांनाहि फार उपयोगी पडणारा आहे. सधिये रागावेल म्हणून ज्यांना. सधियापुढे खादी वापरता. येणें संसाराच्या दृष्टीने सोयीचें नाही, त्यांनी. इतर सार्वजनिक मेळापांच्या प्रसंगी, मग ते मेळे धार्मिक स्वरूपाचे असोत किंवा राजकीय स्वरूपाचे असोत, राष्ट्राचा पोषाक म्हणून खादीच वापरली पाहिजे, अशी त्रिमूर्तीच्या

जाहीरनाम्यांत आशा आहे. परदेशी कापडावर बहिष्कार घालून खादी वापरण्याचा फैलाव जसजसा अधिक होईल तसतशी खादीची उत्पत्ति अधिक होत जाणारच, हें उघड आहे. पण हातानें सूत काढणें व कापड विणणें हे धंदे बहुजन-समाजाच्या घरादारांत कायमचें आसन ठोकून बसल्याशिवाय परदेशी कापडाशी झुंजण्याचें खरें सामर्थ्य राष्ट्रांत उत्पन्न व्हावयाचें नाहीं. ह्या धंद्याचा स्वीकार स्वेच्छेने व निश्चयानें बहुजन-समाज केव्हां करील ? शिकले सवरलेले घरचे लोक उत्साहानें सूत काढत आहेत व खादी वापरीत आहेत, असा प्रत्यक्ष अनुभव आल्याशिवाय बहुजनसमाज ह्या धंद्याचा स्वीकार निश्चयानें करणार नाहीं. बहुजनसमाजास तसा अनुभव आणून देण्यापुरता आणि घरच्या वर्गाचा स्वार्थत्याग बहुजन-समाजाच्या अंतःकरणास पटविण्याकरितां काँग्रेसचा सभासद होण्याची चार आप्याची शर्त काढून टाकून त्याच्या जागी प्रत्येक सभासदानें दर महिन्याला स्वतः किंवा इस्तकाकडून काढलेलें दोन हजार याई सूत काँग्रेसला वर्गणीदाखल दिलें पाहिजे, असा नियम वेळगांवच्या काँग्रेसच्या वेळीं पास करून घेण्याचें म. गांधी, दे. वं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीनीं ठरविलें असून सर्व देशभक्तांना आपल्या जाहीर पत्रांत तशी आशा केली आहे. प्रत्येकानें स्वतःच हातानें सूत काढलें पाहिजे, एरव्हीं काँग्रेसच्या सभासदांचा आत्मयश बहुजन-समाजास पटावयाचा नाहीं असा म. गांधी ह्यांचा आग्रह आहे; पण खादीच्या चळवळीला तन-मन-धन अर्पण न करितां इतर चळवळींत प्राधान्येकरून पडलेल्यांना बहिष्काराची खादीची चळवळ उचलून धरण्यास सोयीचें पटावें व काँग्रेसला पूर्ण पाठिंबा देतां याचा म्हणून सूत काढण्याचा हा आत्मयश जरी स्वतः-केवळ नाहीं तरी उपाध्यायाला सुनारी देऊन उपाध्यायाचे मार्गांत हा आत्मयश करण्यास हरकत नाहीं अशा तडजोडीला म. गांधी रात्री झाले, आणि ह्या उपाध्यायाच्या तडजोडीमुळे

म. गांधी, दे. वं. दास, व. पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तीची एकी झाली. बंगालच्या दडपशाहीला उत्तर देतां यावे म्हणून कापडावरील बहिष्काराचे शस्त्र जाव्वल्य करण्याकरितां सर्व अडचणींचा व तडजोडींचा विचार करून त्रिमूर्तींनी आपल्या जाहीरनाम्यांत नवा खादीचा अवतार लोकांपुढें ठेवला आहे. ह्या अवताराची पूजा-अर्चा व भक्ति बहुजन समाजानें अंतःकरण-पूर्वक केली असतां हा नवा अवतार नवसास पावून दडपशाहीच्या संकटांतून सर्वांना सोडवून स्वराज्याचें फळ राष्ट्राच्या पदरांत टाकल्यावांचून राहणार नाही. बेळगांवच्या काँग्रेसच्या वेळचीं सर्व भांडणें त्रिमूर्तींच्या जाहीरनाम्यानें नाहीदीं केलीं आहेत. सर्वांची एकी उत्तमप्रकारे झाली आहे. कौन्सिलमध्ये व इतर ठिकाणीं काँग्रेसचा स्वतंत्र घटकावयव ह्या नात्यानें आपलें कामकाज करण्यास व फंड उभारण्यास स्वराज्य पक्षास ह्या जाहीरनाम्यानें पूर्ण सुभा दिली आहेत, काँग्रेसच्या मंस्थानी तन-मन-धन अर्पण करून खादीचा अवतार सकल करण्याचे अनुष्ठान चालविलें असतांना स्वराज्य पक्षास मनोभावे मदत करण्यास कोणतीच अडचण उरलेली नाही. प्रत्येक संप्रदायाचा स्वतंत्रपणा कायम राखून काँग्रेसमध्ये सर्वांची एकी करून खादीचा अवतार यशस्वी करणारा मार्ग त्रिमूर्तींच्या जाहीरनाम्यानें आंखलेला आहे. तत्त्वांचा गळबला मिटला असल्यामुळे ह्यार्यत्यागपूर्वक जोरानें खादीच्या कामास लागण्याची

लावावयाची व खादीचे कार्य व्यवस्थितपणे रोजच्या रोज लोकांकडून कसे पार पाडून धावायचे ह्या संबंधाची मोठी योजना तयार करण्यांत म. गांधी सांप्रत गुंतले असून, बेळगांवच्या काँग्रेसपर्यंत परदेशी कापडावरील बहिष्काराचा निश्चय अंमलांत येऊन सर्व राष्ट्रांत व्यापणाऱ्या राष्ट्रसेवकांच्या नव्या जाळ्याची व्यवस्था म. गांधी, दे. बं. दास व पं. मोतीलाल नेहरू ह्या त्रिमूर्तींना जोराने मुरू करतां येईल, असा अंदाज आहे. ही सेवकांची व्यवस्था सुरू झाल्यावर वर्ष दोन वर्षांच्या अवधीत खादीच्या अवताराचे दृश्य फळ लोकांच्या संसारांत प्रत्यक्षपणे दृष्टीस पडल्यावांचून राहणार नाही. बंगालच्या दडपशाहीने त्रिमूर्तीच्या खादीच्या अवताराचे स्वरूप लोकांपुढे ठेवून बेळगांवाच्या काँग्रेसमधील सर्व तंटेवखेडे टाळल्याबद्दल व बहिष्काराचे शस्त्र जाज्वल्य करण्याचा खरा मार्ग लोकांना दाखविल्याबद्दल दडपशाहीचे अभिनंदन जेवढे करावे तेवढे थोडेच होणार आहे !

* वेड्याचा चरखा

कांहीं लोक म. गांधी यांना वेडा समजतात, या वेड्याचा चरखा वेळगांवच्या काँग्रेसने आपल्या शिरावर कसा धारण केला ह्या संबंधाचे आश्चर्य सदर धूर्ताना वाटत आहे. वेळगांवस काँग्रेसच्या मंडपांत चौदा-पंधरा हजार स्त्री पुरुष हजर होते, शिवाय विजयनगरची काँग्रेसची यात्रा एक लाख लोकांनी तरी केली असावी असा अंदाज आहे. एवढ्या मोठ्या समुदायाला चरखांतील वेडेगणा कसा दिसला नाही, ह्याबद्दल सांप्रत टीका होत आहे. लाल-दीड लाल लोकांच्या डोळ्यावर भुरळ पाडण्याची जादू म. गांधी ह्यांच्या अंगां कोणती आहे, ह्याबद्दल बादविवाद धूर्तांनी सुरू केला आहे. म. गांधी वेडा आहे म्हणजे काय ? ह्या वेड्यांत व टीका करणाऱ्या धूर्तांत फरक कोणता आहे ? बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीने विचार केला तर म. गांधी ह्यांचे लेख टीका करणाऱ्या धूर्तांच्या लेखांहून अधिक विद्वत्तेचे असतात, असेच म्हणणें भाग येतें. विद्वत्तेच्या दृष्टीने टीका करणारे धूर्त फार कमी प्रतीचे आहेत. म. गांधी विद्वान् आहे, तर मग वेडा कसा ? विद्वत्तेचेंच वेड ह्याला लागलें आहे, असें ह्या धूर्तांचें म्हणणें आहे. विद्वत्ता एकांगी होऊं शकते, आणि एकाच गोष्टीचा नाद लागला असता इतर व्यवहाराची व विद्वत्तेची फारकत होते. व्यवहाराचा व म. गांधी ह्यांच्या विद्वत्तेचा कांहीं संबंध नाही, असें ह्या धूर्तांचें म्हणणें आहे. जसजसें विद्वत्तेचें शिखर गगनचुंबी होऊं लागतें तसतशी विद्वत्तेची दृष्टी आकाशातील दगांवर खिलून राहून जगांतील व्यवहार अत्यंत श्रेष्ठ विद्वानांलाहि समजेनासे होतात, असा धूर्तांचा ठाम सिद्धांत आहे. म. गांधी

विद्वान् आहेत ह्या कलमाची अशी विव्हेवाट लावल्यानंतर म. गांधी अत्यंत स्वार्थत्यागी आहेत, ह्या सद्गुणालाहि हे धूर्त फारशी किंमत देत नाहीत. विद्वान् असून स्वार्थत्यागी झाल्यानंतर खादीच्या एका पंचावर जर म. गांधी दिवस कंठीत असले तर ते मोक्षाच्या मार्गाला अधिक लागले आहेत आणि व्यवहाराशी त्यांचा संबंध तुटला आहे असे समजा, म्हणून हे धूर्त लोकांना सांगत आहेत. मोक्षाच्या मार्गाला लागलेला साधुपुरुष ह्या नात्याने महात्माजींची किंमत मोठी असेल, पण लोकांच्या रोजच्या संसाराच्या गरिबीचा विचार करतांना ह्या वेड्याच्या चरख्याचा काय उपयोग होणार, म्हणून उवाळ हे धूर्त करीत आहेत. जितका अधिक विद्वान् तितका व्यवहारांत अधिक निरूपयोगी, जितका अधिक स्वार्थत्यागी तितका व्यवहारांत अधिक कुचकामाचा, अशी ह्या धूर्तांची विचारसरणी आहे. कांदी छप्पेजंजे पाहिजेत, घोडी लशाडी पाहिजे, आपमतलबहि साधला पाहिजे, एरव्ही राजकारणांला लोकसंग्रह कसला होणार ? व्यवहारांतील लोकसंग्रहाला व्यवहारांतीलच धूर्त, यत्नाद व अंशतः लबाड असलेली मागसें पुढारी पाहिजेत, एरव्ही व्यवहारांत यश यावयाचें नाही, अशा तऱ्हेचा ह्या धूर्तांचा संग्रहाय आहे. ह्या संग्रहाच्या विचारसरणीला वेळगांवच्या कॉमेसने खोटें ठरविलें आहे. वेड्याचा चरखा लाग दीड लाग लोकांनीं जागून बुजून, समजून उमजून, वेळगांवच्या मागेचे हाल ओघून स्वतःच्या शिरावर धारण केला आहे. हे लाग दीड लाग लोक आकाशातील दगांत संचार करणारे नाहीत; विद्वत्तेचे उपासक नाहीत; संसारांतील सुखदुखें रोजच्या रोज उपभोगणारे हे सर्व लाग दीड लाग आहेत. महात्माजी एकदा वेदा असेल, पण हे दीड लाग लोक घेते कसे शाले ? महात्माजींच्या चरख्याला पूज्य मानण्याइतके तरी वेद इतन्ना संसारी व व्यवहारी लोकांना कसे लागले ? गगानुगतिक लोक आहेत असे म्हणजे, तर महात्माजींच्या मनांशी मेन्ही दोन वर्षे झगडा करीत

असलेले स्वराज्य पक्षाचे प्रतिनिधि बेळगांवच्या काँग्रेसमध्ये भरपूर हजर होते. ह्याहि पक्षाच्या डोळ्याला चरख्याची भुरळ कशी पडली ? आमचा तितकासा भरंवसा खादीवर नाही पण महात्माजींच्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास आपण तयार आहोत, अशी कबुली सन्जेक्टस् कमिटीमध्ये आणि भर काँग्रेसमध्ये स्वराज्य पक्षाच्या कित्येक पुढान्यांनी एकामागून एकसारखे उठून कशी दिली ! महात्माजींना सोडून आपले काहीं दिवस भागावयाचे नाही, असे स्वराज्य पक्षास वाटत असल्यामुळे स्वराज्य पक्षाने कशीवशी कबुली दिली, आणि स्वराज्य पक्ष व महात्माजींचा पक्ष एक होण्याबरोबर लाल दीड लाख लोकांना एकदम आनंद होऊन त्यांनी उत्साहाने चरख्याला नमस्कार केला, अशी बेळगांवच्या चमत्काराची मीमांसा धूर्तानी केली आहे. म. गांधीशिराय आपले काहीं दिवस भागावयाचे नाही असे स्वराज्य पक्षाला तरी कां वाटावे ? कौन्सिलंतील स्वराज्य पक्षाचे कोणते काम महात्माजींवर आज अवलंबून आहे ? कौन्सिलवर माझा विश्वास नाही, असे महात्माजी स्पष्टपणे बेळगांवासहि म्हणत असतांना महात्माजींना चिकटून राहण्याचे कारण काय ? दोनहि पक्ष एक झाले आणि दोनहि पक्षांनी मिळून काँग्रेसच्या ठरावाने चरखा चालविण्यास आम्हास आशा दिली, ह्याचदळ बेळगांवास जमलेल्या लाख दीड लाख लोकांच्या समजाला एवढा आनंद कां वाटावा ? देव प्रसन्न झाला आणि त्याने चरखा चालीव रांगितले, ह्यात संतारी मनुष्यांना उत्साहाची आणि आनंदाची गोष्ट कोणती आहे ? धूर्तांच्या दृष्टीने विचार केला असता असला हा देव तरी कसला, आणि ह्या देवाने प्रथम होऊन चरख्याचा वर तरी देऊन काय उपयोग, असे उद्गार बेळगांवास जमलेल्या लाख दीड लाख लोकांच्या तोंडून निघावयास पाहिजे होते; पण ते उद्गार निघाले नाहीत. बरे शांत, चरखामार्गवाचाने पक्षी शाही हे

चांगलें झालें, असेच उत्साहाचे उद्गार लोकांच्या तोंडून निघाले. बरें झालें, असे उद्गार साहजिक रीत्या तोंडून निघण्याइतका लोकांचा संसार कोठें नडला आहे ? आज व्यवहाराला चरख्याची तावडतोत्र जरूरी कोणती आहे ? मग लोकांनीं उगाच बरें झालें म्हणून कां म्हणावें ? महात्माजींना चिकटून राहणें भाग पडण्याइतकें स्वराज्य पक्षाचें आज कांहींच नडलेलें नाहीं ! महात्माजींच्या विरोधालाहि न जुमानतां कौन्सिलचें कामकाज आपल्या दृष्टीनें चालविण्यास स्वराज्य पक्ष आज समर्थ आहे. काँग्रेसची यात्रा करण्याकरितां वेळगांवास जमलेल्या लाख दीड लाख यात्रेकरूंचा रोजचा संसार आज म. गांधी ह्यांच्या उपदेशावर विलकूल अवलंबून नाहीं, जो तो आगपला संसार चालविण्यास पूर्णपणें समर्थ आहे. ह्या कामीं महात्माजींची मदत कोणास नको आहे; नेहरूंचा पुढारीपणा कोणास नको आहे. ह्या स्वतंत्र लोकांना व्यवहारांत महात्माजींची काडीचीहि अपेक्षा नसतांना, बरें झालें, सर्वांनीं चरखा चालवावा म्हणून काँग्रेसनें ठराव पास केला, बरें झालें, असें कां वाटावें ? असें वाटलें ही गोष्टी खरी आहे आणि धूर्तांच्या विचारसरणीच्या कसाला लावून पाहिलें असतां असें वाटण्याचा उलगड नीट होत नाहीं. विद्वेसेच्या व स्वार्थत्यागाच्या नादी लागून जें व्यक्त वेड खुद्द महात्माजींना लागलें आहे, तेंच वेड अस्पष्टपणें व अव्यक्तरणें स्वराज्य पक्षाला व वेळगांवास जमलेल्या राजकीय कलाच्या लाख दीड लाख संसारी लोकांना लागलेलें असल्याशिवाय म. गांधीच केवळ नव्हे तर स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांसकट सर्व संसारी लोक एका माळेंतील मण्याप्रमाणें कसे दृष्टीस पडले असते ? गेल्या पांच सहा वर्षांचा राष्ट्रीय समेचा इतिहास जर नीट रीतीनें पाहिला तर हिंदी राजकीय चळ-वळीच्या दाती कांहीं तरी स्वतंत्र संकशन उर्फ इत्यार असलें पाहिजे, असें वेड लोकांच्या मनाला पकें लागलें आहे: ह्याबद्दल शंका राहान नाहीं. ते

वेड जर नसतें तर कलकत्त्याची असहकारितेची काँग्रेस, नागपूरची काँग्रेस, अहमदाबादची काँग्रेस, गधेची काँग्रेस, कोकोनाडाची काँग्रेस आणि कालची वेळगांवची काँग्रेस येथें संसारी लोकांतील लाखों राजकीय यात्रेकरू कधीच दृष्टीस पडले नसते. हें वेड जर नसतें तर राजेरजवाडयांहून अधिक थाटाच्या ऐपआरामांत पडलेले पं. मोतीदास नेहरू आपली वकिली सोडून देऊन खादीचा पोपास वापरण्यास कधीच तयार झाले नसते. हें वेड जर नसतें तर ३०-४० हजार रुपये दरमहा प्राप्त्याचा आपला धंदा सोडून दे. बं. दास फकीर बनले नसते. हें वेड जर नसतें, तर हजारो सुखवस्तूंच्या डोक्यांवर आज दिसत असलेली खादीची टोनी बिलकूल दिसली नसती. हें वेड जर नसतें तर वेळगांवच्या विजयनगरकरितां हमालाप्रमाणें राबणारे दीड दोन हजार स्वयंसेवकांचें सैन्य वेळगांवास जमाच झालें नसतें. हें वेड जर नसतें तर गंगाधररावांच्या तट्ट्याच्या क्षोरड्या पहाण्याकरितां दीड लाख यात्रेकरू वेळगांवास न जमतां, लखनौला डॉ. परांजपे यांचें मायण ऐकून लखनौच्या नवाबांनीं कोटो रुपये स्वर्च करून उभारलेल्या टोलेजंग इमारती पहाण्याला लोक धांवले असते. म. गांधी एकदां वेडा आदे अशें म्हणण्यांत अर्थ काय ! संकशन उर्फ हत्यार हातीं कसें येईल, ह्याची तळमळ दे. यं. दास ह्यांच्या अंतःकरणाला आज एकसारखी लागून राहिलेली आदि आणि राजकीय दृष्ट्या काँग्रेसकडे पहाणारा बहुजनसमाज कोणत्या हत्याराच्या मार्ग सर्व पुढारी मिळून कायम ठरवितात हे समजून घेण्याच्या वेडानें व्यापलेला आदे. सर्वांच्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति एकच आदे ! कांदी तरी हत्यार किंवा संकशन आदे काय म्हणून हिंदी राष्ट्राचा अंतःसत्ता आंतून ओरडून विचारित आदे. हा शब्द म. गांधी ह्यांच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष-

तळमळीची कमी जास्त प्रमाणाने जाणीव आहे. पुढाऱ्यांना व लोकांना संकशन उर्फ हत्यार आज पाहिजे आहे. ही अंतरात्म्याला भासत असणारी जरूरी आहे. हिंदी राजकारणांत ही आत्म्याची तळमळ ज्यांना भासत देखील नाही त्यांची गणना आज धूर्तांमध्ये होत आहे. संकशन उर्फ हत्यार पाहिजे म्हणून बुद्धीच्या ज्या भागाला जाणीव होऊं शकते तेवढ्यापुरतें बुद्धीचें इंद्रियच ह्या धूर्तांना नसल्यामुळें सज्ञान झालेल्या लोकांचें वर्तन त्यांना वेडेपणाचें वाटत आहे. वेळगांवच्या काँग्रेसने पास केलेला चरख्याचा ठराव जर सर्व देशभक्तांनी ताबडतोब अंमलांत आणला तर उत्संगतीचा फायदा त्या धूर्तांना मिळून पुढील वारा महिन्यांत धूर्तांचा यग निराळा राहूं शकणार नाही, हे सांगणें नकोच.

* एका घमेंडखोराचा मृत्यु

वेगमंगाच्या वेळचे हिंदुस्थानचे प्रसिद्ध व्हॉइसरॉय लॉर्ड कर्झन हे गेले झुक्रवारी (ता. २० मार्च १९२५ रोजी) वारले असून त्यांच्या मृत्यूनं इंग्लंडच्या कॉझव्हेंट्रिड् पक्षातील एक कर्ता पण अत्यंत घमेंडखोर मुत्सद्दी नाहीसा झाला आहे. हिंदुस्थानचे लाटसाहेब होण्यापूर्वी अभ्यासी, मेहनती, व विद्वान म्हणून लॉर्ड कर्झन ह्यांची ख्याति होती. एशियाटिक सर्व राष्ट्रांवर प्रभुत्व गाजविण्यास जर कोणी लायक असतील तर ते इंग्रजच होत, असें आपलें ठाम मत लॉर्ड कर्झन ह्यांनीं इराण, अफगाणिस्थानची सरहद्द, पामीर, हिंदुस्थानची सरहद्द, व चीन येथील प्रवासासंबंधाच्या पुस्तकांतून १८९८ सालापूर्वी १२ वर्षे एकसारखें प्रतिपादन केलेलें होतें, डौलदार व शास्त्रीय पद्धतीची भाषा, गरपूर माहिती, आणि इंग्रजांच्या कर्तृत्वाबद्दल घमेंड, ह्याबद्दल लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या पुस्तकांची खगती झाल्यानंतर कॉझव्हेंट्रिड् पक्षाचे त्यावेळचे म्होरके लॉर्ड सॅलिबरी ह्यांनीं आपल्या १८९५ सालच्या मंत्रिमंडळांत लॉर्ड कर्झन ह्यांना परराष्ट्रीय खात्याचे अंडर सेक्रेटरी नेमलें, आणि स्वतः लॉर्ड सॅलिबरी हे परराष्ट्रीय मंत्री जरी होते तरी लॉर्ड ह्यांच्या समेत त्यांना यसाचें लागत असल्यामुळें पार्लमेंट सभेंतील यादवियादाचा बोज लॉर्ड कर्झन यांजवरच येऊन पडला. लॉर्ड सॅलिबरी व लॉर्ड कर्झन ह्यांनीं मते संतोतंत जुळत असल्यामुळें लॉर्ड कर्झन ह्यांचें तीन वर्षांचें काम पाहून, १८९८ सालच्या अमेरीक लॉर्ड कर्झन ह्यांची नेमणूक हिंदुस्थानच्या लाटसाहेबांच्या जागी लॉर्ड सॅलिबरी ह्यांनीं पेली. लॉर्ड सॅलिबरी ह्यांच्या मते फ्रान्स, इटली, स्पेन, रशिया यां

कल्याण करून घेतलें पाहिजे अशी मुसलमानांची समजूत करून हिंदूंपेक्षा मुसलमानांवर राजाश्रयाच्या बांटाणीच्या वेळीं विशेष मेहरबानी दाखवावयाची, हें लॉर्ड कर्झन हयांच्या कारकीर्दीचें हिंदुस्थानांत मुख्य धोरण होतें. नोकरशाहीचा अधिकार निष्कण्टक ठेवण्यास लॉर्ड कर्झन केव्हांहि विरुद्ध नव्हते, पण नोकरशाहीपैकीं प्रत्येक इसमानें आपापल्या कामांत दक्ष, तत्पर व मेहनती असलें पाहिजे, अशा करड्या नजरेनें लॉर्ड कर्झन यांनीं नोकरशाहीचा गाडा हिंदुस्थानांत चालविला होता. लॉर्ड कर्झन हयांच्या कारकीर्दीत नोकरशाहीचा अजागळपणा बराच कमी झाला हें खरें आदि. पण मुसलमानांना आवडत्या बायकोप्रमाणें विशेष मेहरबानी दाखवून बागविण्याची पद्धत लॉर्ड कर्झन ह्यांनीं बंगभंगाच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या राजकारणांत मुरू केली ! आपण हिंदुस्थानच्या बायव्य सरहद्दीचा बंदोबस्त केला, रूसो-जपानी युद्धांत रशियाचा पराभव झाल्यानंतर रशियानें इराणच्या किंवा अफगाणिस्थानच्या बाजूस यघूं देखील नये इतकी मुसलमानांची मनोवृत्ति इंग्रजांकडे ओढून घेतली, बंगभंग करून हिंदुस्थानच्या स्वराज्याच्या चळवळीला चिरडून टाकलें, आणि नोकरशाहीचीं सर्व भांडी घासून पुसून लखलखीत करून नोकरशाहीला लायक (Efficient) बनविल्यामुळें हिंदुस्थानासंबंधानें आतां धास्ती उरली नाही, अशी घमेंड मारण्यास लॉर्ड कर्झन यांनीं आपली पांच रात वर्षाची कारकीर्द संपल्यानंतर विलकूल कमी केलें नाही ! लॉर्ड कर्झन हे मेहनती व विद्वान जसे होते तसे अत्यंत घमेंडखोरहि होते. आपल्या विद्वत्तेच्या व तत्परतेच्या घमेंडीवर लॉर्ड कर्झन इतरांना तुच्छ मानतात आणि विद्वान कर्मठ शास्त्र्याचा टेंभा मिरवितात, अशा तऱ्हेची टीका खंडन टाडण्यानें देखील लॉर्ड कर्झन यांजवर दोन तीन धेळां केलेली आदि. परराष्ट्रीय कचेरीतील घमेंडखोर पंडित अशा नांवानें मशहूर लॉर्ड कर्झन ह्यांची कित्येक वेळां अवदेहना करण्यांत येत असे; पण

लॉर्ड कर्झन ह्यांनी आपली घमंड अखेरपर्यंत सोडली नाही. पण देवाने मात्र ह्या घमंडीचा नखरा उतरविण्यास कसूर केली नाही! लॉर्ड कर्झन चीन व जपान ह्यांना तुच्छ मानीत असत, आणि जपानने रशियावर मिळविलेल्या विजयाचा परिणाम एशिया खंडावर कांही होणार नाही, अशी त्यांची अटकळ होती. बंगभंगाच्या वेळीच ही अटकळ खोटी ठरली. जपानच्या विजयामुळे नवीन राष्ट्रीय वारे हिंदुस्थानांत शिरले, आणि बहिष्काराची चळवळ इतक्या जोराने सुरू झाली की, वज्रलेप (Settled fact) म्हणून ठरलेला बंगभंग इंग्रजी मुत्सद्यांना रद्द करावा लागला! लॉर्ड सॅलिस्बरी ह्यांनी ज्या धोरणाने परराष्ट्रीय कारस्थान आखले होते ते धोरण १९०८ सालानंतर जर्मनीच्या बाबत्या शक्तीमुळे एकदम बदलून गेले. रशियाच्या घुडाला शत्रु मानण्याचे ऐवजी जर्मनीच्या आरमाराला शत्रु मानणे इंग्रज मुत्सद्यांना भाग पडले; आणि सातवे एडवर्ड यादशहा यांनी प्रथम फ्रान्सशी मैत्री संपादन केल्यावर फ्रान्समार्फतची इंग्लंड, फ्रान्स व रशिया ह्यांची गद्दी एका बाजूला, आणि जर्मनी, आस्ट्रिया व इटली ह्यांची गद्दी दुसऱ्या बाजूला, असे दोन तट १९०८ सालानंतर युरोप खंडाच्या कारस्थानांत स्पष्टपणे दिसू लागले. हे नवे दोन तट होण्याबरोबर लॉर्ड सॅलिस्बरी ह्यांच्या तालमीत तयार झालेल्या लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या धोरणाला कवडीचीहि किंमत मिळक राहिली नाही. हिंदुस्थानांत बंगभंग रद्द झाला; आवडत्या बायकोचे-मुसलमानांचे-चोचले नाहीसे झाले; आणि लॉर्ड मोले ह्यांना स्वराज्याच्या चांदोराकडे फगाला लक्ष देता असे म्हणत म्हणत निवडणुकीचे दफ्तर हिंदुस्थानांत देणे शक्य पाडले! रशियाविरुद्ध तयारी करण्याचा काळ लॉर्ड कर्झन ह्यांच्या लाट्यादेवाच्या कारकीर्दीच्या वेळचा होता; पण १९१० सालानंतर जर्मनी. विरुद्ध तयारी करण्याचा काळ सुरू झाला. महायुद्धानी अशी तयारी चालली

फवूल करावें लागलें. मोरोक्कोमधील मुसलमान स्वतंत्र झाले; टर्कीचे मुसलमान युरोप खंडाची युद्धकला इतरांस शिकविण्यास लायक झाले; इराणांत दुसरा केमालपाशा उत्पन्न होऊन इराणचें भय इंग्लंडला अधिक वाटलें; अफगाणिस्थानानें रशिया, जर्मनी व फ्रान्स ह्या देशांशीं संधान बांधलें आणि रशिया, चीन व जपान ह्यांची गद्दी होऊन हिंदुस्थानच्या जमिनीच्या सरहद्दीवरच नव्हे तर समुद्रावरहि १९०८ सालापूर्वीहून अधिक भय उभें राहिलें, असें डोळ्यांनीं पाहिल्यानंतर लॉर्ड कर्झन आज गेले आहेत ! लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या तालमींतील अँग्लो-सॅक्सनांची वढाई देखील आतां शिथळ राहिलेली नाही. फ्रान्स, इटली वगैरे लहान राष्ट्रे जर्मनीच्या पराक्रमाचा पराभव झाल्यानंतर, इंग्लंडांतहि पराक्रमाचा दम उरला नाही असें समजून, भूमध्य समुद्रांत आमच्या आर्जवानें वागा, असें इंग्लंडलाच वजावीत आहेत. लॉर्ड सॅलिसबरी ह्यांच्या परराष्ट्रीय धोरणांतील वसा घमेंडीची मूर्ति ग्दणून समजले गेलेले लॉर्ड कर्झन त्या धोरणाची आज पक्की वाताहत झाल्यानंतर मृत्यु पावले आहेत. धोरण लयास गेलें, घमेंडीची मूर्तीहि नष्ट झाली; पण हिंदु-मुसलमानांत दुही पाडण्याची कृति तेवढी आज नोकरशाहीकडून सजीव करण्यांत आली आहे ! मूळ धोरणाची वाताहत झाल्यानंतर त्या धोरणाला अनुसरून योजलेला सामान्य तोडगा किती दिवस उपयोगी पडणार ! ह्या जुन्या तोडग्यांत आतां कांहीं अर्थ नाही, अशी स्पष्ट इपारत लॉर्ड कर्झन ह्यांचा मृत्यु हिंदुस्थानच्या नोकरशाहीला देत नाही काय !

मदत कशी केली, लेडी कॉनॉव्हन ह्यांचीहि सेनापति सर जॉन कॉवन्स ह्यांच्याशी मैत्री असल्यामुळे लेडी कॉनॉव्हन ह्यांनी पंधरा सोळा लाख रुपये खर्च करून जलमी झालेल्यांच्या शुभ्रूकेरितां इस्पितळ काढलें असतां सदर इस्पितळांत सर जॉन कॉवन्स ह्यांची भेट व्हावी म्हणून नर्सचीं कामें कशीं करण्यांत आलीं, लेडी कॉनॉव्हन ह्यांचें व क. डेनीस्टोन ह्यांचें सूत मिसेस डेनीस्टोन ह्यांनीं कसें जुळवून दिलें आणि लॉर्ड कॉनॉव्हन हे मृत्यु पावल्यानंतर लेडी कॉनॉव्हन ह्यांचेबरोबर लग्न लावण्यास क. डेनीस्टोन ह्यांना अडथळा राहूं नये म्हणून मिसेस डेनीस्टोन ह्या बाईनें फोर्टांत काडी मोडून कशी दिली, इत्यादि इंग्लंडांतील अत्यंत श्रीमंत, प्रतिष्ठित व अधिकारसंपन्न घरांतल्या घाणेरड्या कृत्यांचें पेंव मिसेस डेनीस्टोनच्या खटल्यांत फुटलेले आहे. नवरायायकोनें मिळून एकमेकांच्या सोयीनें व्यभिचार करावयाचा आणि खूप पैसे मिळवावयाचे, अशी जी हकीकत काश्मीरच्या युवराजांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडते तीच हकीकत मिसेस डेनीस्टोन खटल्यांतहि दृष्टीस पडत आहे. ह्या घाणेरड्या कृत्यांचा स्फोट झाल्यामुळे इंग्रजी समाज आंतून फार कुजलेला आहे असें मानण्याचें कारण नाही, म्हणून जस्टिस मॅकाडी ह्यांनी ह्या खटल्याचा निकाल सांगतांना शेरा मारला आहे. कोणत्याहि देशांत, कोणत्याहि घरांत आणि कोणत्याहि समाजांत नीतिभ्रष्टता असण्याचीच. फ्रान्समधील अवाढव्य इंग्रज सेनेचे प्रखरात सेनापति सर जॉन कॉवन्स व काश्मीरचे युवराज हे दोघेहि एका माळेचे मणी होत. ह्याबाबोत इंग्लंडनें हिंदुस्थानास हंसण्याचें कारण नाही किंवा हिंदुस्थाननें इंग्लंडास नात्रिं ठेवण्याचें कारण नाही. घरोघर मातीग्राह चुली आहेत ! नीतिभ्रष्टता असल्या समाजाची अधिक किंवा अनन्य समाजाची कमी, असें कोटोतीड खटल्यावरून म्हणतां यावयाचें नाही, हे सारे आहे. पण काश्मीरच्या युवराजांचा खटला किंवा मिसेस

* नीतिभ्रष्ट आणि निर्लज्ज

इंग्लंडची समाजव्यवस्था अत्यंत विस्कळित झाली असून समाजाची नीतिबंधनें तुटत चालली आहेत आणि पैशापुढें सामाजिक व कौटुंबिक नीतीची किंमत उरली नाही, असे सिद्ध करणारे नीतिभ्रष्टतेचे खटले इंग्लंडांत गेले आठ दहा महिने एकसारखे कोर्टांपुढे येत आहेत ! बाहेरून प्रतिष्ठित व बड्या घराण्यांतोळ संभावित बायकोचा आव आणून नवऱ्याच्या संमतीनें व मदतीनें वेद्यावृत्तीनें राहणाऱ्या एका बाईच्या नाडी लागून काश्मीरच्या युवराजांनीं कोट अर्धाकोट रुपयांवर कसे पाणी सोडलें, ह्यासंबंधीच्या खटल्याची हकीगत तीनचार महिन्यांपूर्वी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालीच आहे. हा खटला संपतो न संपतो तोच मिसेस डेनीस्टोन हिच्या खटल्याला इंग्लंडांत प्रारंभ झाला आणि गेले दोन महिने ह्या नव्या खटल्यानें इंग्रजी समाजाला हालवून सोडलें. क. डेनीस्टोन ह्यांची देखणी, हुपार व नीतिभ्रष्ट बायको मिसेस डेनीस्टोन हिनें आपल्या नवऱ्याला म्हणजे क. डेनीस्टोन ह्यांना काडी मोडून दिल्यानंतर नवऱ्यावर अब्रानुकसानीची फिर्याद आगली नाही, तर पैशाच्या नुकसानीची भरपाई नवऱ्यानें करून द्यावी म्हणून फिर्याद आणली व लाखों रुपयांची मागणी केली ! महायुद्धांत फ्रान्सच्या रणांगणावर इंग्लंडचे कर्ते सेनापति म्हणून नावाजलेले ज. सर जॉन कॉबन्स ह्यांजवरोबर नवऱ्याला बढती मिळावी म्हणून नवऱ्याच्या संमतीनें आपण व्यभिचारसंबंध कसा केला, पुढें मोठमोठ्या लोकांशीं आपला संबंध कसा आला, ह्या व्यभिचाराच्या वेळीं इंग्लंडचे प्रसिद्ध कोटवधीश लॉर्ड कार्नार्बर्न व लेडी कॉर्नार्बर्न ह्यांनीं आपणाला

मदत कशी केली, लेडी कॉनॉर्व्हन ह्यांचीहि सेनापति सर जॉन कॉवन्स ह्यांच्याशी मैत्री असल्यामुळे लेडी कॉनॉर्व्हन ह्यांनी पंधरा सोळा लाख रुपये खर्च करून जखमी झालेल्यांच्या शुश्रूषेकरितां इस्पितळ काढलें असतां सदर इस्पितळांत सर जॉन कॉवन्स ह्यांची भेट व्हावी म्हणून नर्सचीं कामें कशी करण्यांत आली, लेडी कॉनॉर्व्हन ह्यांचें व क. डेनीस्टोन ह्यांचें सूत मिसेस डेनीस्टोन ह्यांनी कसें जुळवून दिलें आणि लॉर्ड कॉनॉर्व्हन हे मृत्यु पावल्यानंतर लेडी कॉनॉर्व्हन ह्यांचेबरोबर लग्न लावण्यास क. डेनीस्टोन ह्यांना अडथळा राहूं नये म्हणून मिसेस डेनीस्टोन ह्या बाईनें फोर्टांत काडी मोडून कशी दिली, इत्यादि इंग्लंडांतील अत्यंत श्रीमंत, प्रतिष्ठित व अधिकारसंपन्न बर्गांतल्या घाणेरड्या कृत्यांचें पेंव मिसेस डेनीस्टोनच्या खटल्यांत फुटलेलें आहे. नवरायाकानें मिळून एकमेकांच्या सोयीनें व्यवहार करावयाचा आणि खूप पैसे मिळवावयाचे, अशी जी हकीकत काश्मीरच्या युवराजांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडते तीच हकीकत मिसेस डेनीस्टोन खटल्यांतहि दृष्टीस पडत आहे. ह्या घाणेरड्या कृत्यांचा स्फोट झाल्यामुळे इंग्रजी समाज आंतून फार कुजलेला आहे असें मानण्याचें कारण नाही, म्हणून जस्टिस मॅकाडी ह्यांनी ह्या खटल्याचा निकाल सांगतांना शेरा मारला आहे. कोणत्याहि देशांत, कोणत्याहि घर्मांत आणि कोणत्याहि समाजांत नीतिभ्रष्टता असण्याचीच. फ्रान्समधील अवाढव्य इंग्रज सेनेचे प्रत्येत सेनापति सर जॉन कॉवन्स व काश्मीरचे युवराज हे दोघेहि एका माळेचे मणी दोत. ह्यावायीत इंग्लंडनें हिंदुस्थानास हंसण्याचें कारण नाही किंवा हिंदुस्थाननें इंग्लंडास नाहीं ठेवण्याचें कारण नाही. घरोघर मातीच्याच चुली आहेत ! नीतिभ्रष्टता अमक्या समाजाची अधिक किंवा अमक्या समाजाची कमी, असें कोर्टांतील खटल्यावरून म्हणतां माययाचें नाही, हे सरे आहे. पण काश्मीरच्या युवराजांचा खटला किंवा मिसेस

डेनीस्टोन ह्यांचा खटला ह्या दोनहि खटल्यांचें स्वरूप सामान्य नीतिभ्रष्ट-
तेहून निराळें आहे. नवरा-वायकोच्या संमतीनें व्यभिचार करण्याची
उदाहरणें जगभर सांपडतील, नाहीं असें नाहीं. इंग्लंडांत प्रामुख्यानें पुढें
आलेल्या सदर दोन खटल्यांत विशेष हा आहे की, सर्वांनीं मिळून चोरी
केल्यानंतर चोरीच्या लुटीच्या वेळीं चोर आपापसांत भांडले असून, पैशाची
वाटणी आपणाला कमी आली म्हणून निर्लज्जपणाने कोर्टाची पायरी चढण्यास
ह्या चोरांना बिलकूल दिकत वाटलेली नाहीं ! चोरी करणें हें पाप तर खरेंच;
पण चोरी उजेडांत येईल म्हणून पर्वाहि न घालणें ही स्थिति अत्यंत
भयंकर आहे ! समाजांतील व्यक्तींची स्थिति बिघडली असतां लज्जा
नाहींशीं होते, पण जनलज्जाहि गुंडाळून ठेवणें म्हणजे सर्व समाज बिघडला
आहे असें आपण होऊन जगजाहीर करून असल्या समाजांत वावरण्यास आप-
णास बिलकूल अडथळा येणार नाहीं, असेंच म्हणण्यासारखें आहे. काश्मीरच्या
युवराजांशीं केलेल्या व्यभिचारासुद्धें सर्व चोरांना लाखो रुपये मिळाले, ह्या
चोरांना एवढ्यावरच संतुष्ट राहण्यास हरकत कोणती होती ! पण लाखो रुपये
मिळण्यावर संतुष्ट न राहून नवऱ्यानें नफ्याची वाटणी यरोवर मिळाली
नाहीं म्हणून फिरीद घेली !

नाहीं. ईजिप्तसारख्या शहरावर लष्करी जबरदस्ती करतांना किंवा हिंदुस्थानांतील दुर्बलांना सर्तिफिक्रियाच्या वरवंट्याखालीं चिरडतांना बड्या मुत्सद्यांच्या सद्सद्विवेकबुद्धीत जो निर्लज्जपणा दृष्टीस पडतो तोच निर्लज्जपणा मिसेस डेनीस्टोन किंवा काश्मीरचे युवराज ह्यांच्या व्यभिचारांच्या खटल्यांत दृष्टीस पडत आहे ! पतितांचा उद्धार करणारा परमेश्वर पाप्यांना सांवरून धरूं शकेल, पण निर्लज्जापुढें परमेश्वराचीहि मात्रा चालणारी नसून, पश्चात्तापाचा मार्ग खुंटून यमदंडाची जरूरी निर्लज्जपणाच्या वेळीं सर्वांच्या मनाला पटल्यावांचून राहत नाहीं. इंग्लंडच्या ह्या निर्लज्जपणापासून अलिप्त राहून इंग्रजी समाजाचें अनुकरण हिंदुस्थाननें सोडून देणें श्रेयस्कर नाहीं काय !

* मुमताज खटल्याचा निकाल

चार महिने मुंबईत गाजत असलेल्या मुमताजच्या खटल्याचा निकाल गेले शनिवारी लागून तिघांना फांशीची व चौघांना जन्मठेप काढ्या पाण्याची शिक्षा झाली. ह्या सातही आरोपींना दोषी ठरविण्यांत ज्युरीने आपले योग्य कर्तव्यकर्म बजावले, ह्यांत संशय नाही. फांशीची शिक्षा मात्र कठोरपणाची झाली. आरोपीतर्फेच्या तिन्ही वॉरिस्टरांनी सदय दृष्टीने शिक्षा देण्याविषयी केलेल्या विनंतीचा जर अद्देर झाला नसता, तर अधिक बरे झाले असते. न्यायमूर्तींनी ज्युरीला उद्देशून केलेल्या भाषणांत आरोपी हे नुस्ते हस्तक असून, खरा गुन्हा इंदूरचा आहे, असे मुचविले आहे. 'इंदूरचे महाराज' असे शब्द वापरण्याच्या ऐवजी नुस्ते 'इंदूर' हा शब्द न्यायमूर्तींनी वापरला आहे; पण 'इंदूर' ह्या शब्दाचा व्यंग्यार्थ 'इंदूरचे महाराज' असाच करण्यांत येईल, ह्यांत संशय नाही. मुमताजच्या खटल्यांत विपेश हा आहे की, खुद्द मुमताजच्या साक्षीशिवाय ज्याने त्याने इंदूर दरबाराविषयी व्यंग्यार्थाने बोलून आपले काम भागवून घेतले आहे. मलबारहिलवरील खून झाल्या-नंतर मुमताजने जी माहिती पोलिसाला दिली त्या माहितीच्या आधारावर ह्या खटल्याची रचना करण्यांत पोलिसांनी मोठीशी शिताफी दाखविली अशांतला भाग नाही. आरोपी पकडले व साक्षी पुरावा गोळा केला, ह्यांत कोठेच मोठेसे कौशल्य दिसत नाही. पोलिसाला मदत करण्याचे कामी मुंबईच्या नागरिकांची कुचराई होती, असेहि म्हणता येत नाही. तेव्हा आरोपी पकडल्याबद्दल पोलिसांची वाढवा करणे योग्य होणार नाही. तथापि इंदूरच्या दरबारला खटल्यांत न रोचता व्यंग्यार्थाने खटल्याची रचना करण्यांत जे

चातुर्य दाखविण्यांत आले, ते चातुर्य मात्र विशेष कुशलतेचें आहे, असे म्हणणें भाग पडतें. पोलिस काय, आरोपी काय, प्रासिक्यूनतर्फे वरिष्ठ काय, आरोपीचे वरिस्टर काय किंवा न्यायमूर्ति काय, सर्वच इंदूरच्या दरबारभोंवती दुसून प्रदक्षिणा करून प्रत्यक्ष हस्तस्पर्श न होईल इतक्या बेतानें अंतरावरचा नमस्कार टाकून मागे परतत आहेत, असा देखावा ह्या खटल्यांत एकसारखा दिसत होता, तारेवर चालण्याप्रमाणें जपून व्यंग्यायांनें सूचक ध्वनि करावयाचा हें काम अत्यंत नाजूक असून सर्वांनीं ह्या नाजूक कामांत चांगले प्राविण्य दाखविलें आहे, ही ह्या खटल्यांतील विशेष गोष्ट होय. मुमताजला इंदुरास झालेली मुलगी नर्सकडून मारविण्यांत आली म्हणून मुमताजच्या अंतःकरणांत सलत असलेलें दारुण हाकून ठेवण्याकडे मॅजिस्ट्रेटचे कोर्टांत व हायकोर्टांत कोण खटपट करण्यांत आली ! पण अखेरीस हें दारुण बाहेर पडलेंच. ह्या खटल्यांतील कायद्याचा भाग एका बाजूक ठेवून समाजहिंसेच्या दृष्टीनें जर ह्या दारुणकडे पाहिलें, तर सर्व खटल्यांच्या गुहाशीं हें दारुण आहे, असेंच दिसून येतें. अरेरावीपणानें दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला जबरदस्तीनें श्रास देण्यालाहि सीमा असते, ही गोष्ट इंदुरांत विसरली गेली. आपल्या मुठीतील बटीक झाली काय किंवा पैशाच्या जोरावर गुलामाप्रमाणें राखलेली राखेली झाली काय, बायकांच्या अंतःकरणांतील मातृपणाच्या आकांक्षा राजसत्तेच्या राजवैभवाच्या झुंजलांनीं बांधल्या जाऊ शकत नाहीत. अंतःकरणांतील नैसर्गिक प्रवृत्तीचा जोर भीमंतीच्या किंवा राजसत्तेच्या कृत्रिम भीमंतीला जुमानत नाही आणि एकदां अंतःकरण दुखावले गेले म्हणजे नंदनयनासारखे ऐपआरामहि विद्यासारखे कडू लागतात ! ह्या स्वयंसिद्ध अंतःकरणाच्या जोराकडे इंदुरनें दुर्लक्ष पेलें. मुमताजला पळवून नेण्याचा कट इंदूरच्या सांगण्यावरून करण्यांत आलेला अगो, किंवा इंदूर प्रसन्न होईल म्हणून परस्पर करण्यांत आलेला अगो, कोणत्याहि देणें हा

कट, जरी, करण्यांत आला असला तरी अखेर ह्या कटाचें पर्यवस
मि. वावला ह्यांच्या खुनांत झालेलें असल्यामुळें, खुनास खून, ह्या न्यायानें
फांशीची शिक्षा न्यायनिष्ठुरतेला परूनच आहे. पण हस्तक व. दयार्द्र दृष्टि
या दोन मुद्यांकडे लक्ष दिलें, असतां खटल्याच्या अखेरीस आरोपींच्या
वैरिस्टरांनीं केलेलीं भाषणें सामान्य लोकांच्या मनाला पटल्यावांचून राहणार
नाहींत. इंदूरला संभाळण्यासाठीं जर तारेवरचा नाच एकसारखा दृष्टीस
पडतो, तर या खटल्यांतील गुन्हेगारांना तरी इतकी कडक शिक्षा
क्यासाठी ! इंदूरला अस्वस्थतांत ढकलण्यांत न्यायमूर्तींनीं जो नाजुकपणा
दाखविला तोच नाजुकपणा शिक्षा सांगावयाच्या वेळीं विलयाला जावा,
हें बरोबर नाहीं. हस्तकाचा दर्जा शिक्षेच्या वांटणीच्या वेळींहि कायम
रहावयास पाहिजे होता. इंग्रजी मुलखांत, मुंबई सारख्या शहरांत मुमताजला
पळवून नेऊन प्राण घेण्याचें किंवा प्राण घेण्याचें साहस करण्यास ज्या
सद्यःस्थितीमुळें हे पंचवीस तीस वर्षांचे अविचारी तरुण तयार झाले, त्या
सद्यःस्थितीला मात्र कोणीहि दोष देत नाहीं आणि त्या सद्यःस्थितीतून
निघणाऱ्या अविचारांना तेवढें निष्ठुरतेनें वागविण्यांत येतें, हा पंक्तिप्रपंच
नव्हे काय ! फांशी जाणारे व काळ्या पाण्यावर जाणारे जसे हस्तक आहेत,
तसें इंदूरहि हस्तकच आहे. इंदूर चांगलें सिकलेंसवरलेलें आहे, इंग्रजी
रीतिरिवाजांत तरवेज आहे, चार दोन तास गप्पागोप्ती बोलण्याची वेळ आली
असतां मुसंस्कृत मनाचीं आरग बोलत आहेत असा भास झाल्यावांचून रहात
नाहीं ! मग असल्या मुसंस्कृत मनाची प्रवृत्ति स्वतःच्या जावटल्या स्त्रेलेलीचें
मन मातृपदामबंधानें अत्यंत दुरावून टाकण्याकडे कां व्हावी ! पाहिजे
त्याला पाहिजे तसें आरग राखवूं शकतो आणि पैसांच्या व राजसत्तेच्या
कारवाईला सीमा नाहीं, अशी धुंदी ह्या मुसंस्कृत मनाच्या डोळ्यांवर कां
चढावी ! अंतःकरणाला निमग्नदत्त मुशील प्रवृत्तीचा प्रवाद मातृपदाच्या

अभिमानाच्या प्रसंगी वेद्यावृत्तीत वाढलेल्या मुमताजच्या अंगी दिसवा आणि निसर्गाच्या नाजूक व सत्वशील प्रवृत्तीचा लोप इंदुरास झालेला असावा, हा परिणाम कशाचा ? वेद्यांहुनहि हलकीं मनें संस्थानिकांचीं कोन्हावीं ? ह्या नैतिक अधःपाताचे कारण काय ? समाज-दृष्टीनें विचार करतांना मुमताजच्या खटल्यांतील गुन्हेगारांना हस्तक म्हणून एका बाजूस सारून इंदूरकडे जशी दृष्टि जाते, त्याचप्रमाणें इंदूरच्या अधःपाताचा विचार करतांना संस्थानिक हे इंग्रजांच्या राजकीय धोरणाचे हस्तकच आहेत असें ध्यानांत येऊन, हिंदुस्थानांतील अरेरावी दडपशाहीकडे मन वळल्यावाचून रहात नाही. स्वतःच्या संस्थानचा पैसा व स्वतःच्या संस्थानची सत्ता ह्यामुळे उत्पन्न होणारी धुंदी संस्थानांत सावळागोधळ घालण्यास पुरेशी होऊं शकेल; पण मुंबईसारख्या शहरांत आपण पाहिजे तो सावळागोधळ घालून बस मिळवूं असे विचार इंदूरच्या हस्तकाच्या डोक्यांत का घोळावे ? खालसा प्रांतांतील अरेरावी दडपशाहीला मदत करणारे आधारस्तंभ आम्ही असल्यामुळे, राजकीय बाबींत सरकारी अधिकाऱ्यांची अरेरावी दडपशाही जशी चालू शकते, तशीच आमचीहि दडपशाही खालसा इलाख्यांतील खाजगी बाबींत का चालूं नये, असें संस्थानिकांना वाटणें साहजिकच आहे. मोठ्या गुन्ह्याच्या वेळीं जर आमची मदत घेण्यांत येते, तर आमच्या घाकट्या गुन्ह्यावर पांवरूप कां घालण्यांत येऊं नये, अशी संस्थानिकांच्या मनाची समजूत झाल्यास त्यांत गैरशिस्त कोणतें ? मुमताजच्या खटल्यामुळे निदर्शनास आलेले सद्यःस्थितीतील दोष जर टळावयाचे असतील तर व्यंग्यार्थाची दृष्टि इंदूरकडे लावण्यांत काहीं अर्थ नवून, खालसामधील राजकीय दडपशाहीकडे जर लावण्यांत आली तरच ह्या खटल्यापासून ध्यावयाचा बोध घेतल्यासारखें होईल. नोकरशाही व्यंग्यार्थातीत ह्या व्यंग्याकडे लक्ष पुरवील काय ?

* दास बाबू

देशबंधु चित्तरंजन दास ह्यांस गेल्या मंगळवारी (ता. १६ जून १९२५ रोजी) दार्जिलिंग येथें हृदयाच्या विकारानें एकाएकी देवाला शाली, हें कळविण्यास आम्हांस अत्यंत वाईट वाटतें. दे. बं. दास ह्यांना जन्म १८७० सालचा असून मरणसमयी त्यांचें वय अवघें ५५ वर्षांचें होतें. स्वराज्य पक्षाच्या व इतर पक्षांच्या राजकीय पुढाऱ्यांत तरुण बांधाच्या उसळीनें काम करणारे जोरकस लढवय्ये अशी त्यांची ख्याती असून, वयानें त्यांच्या धरोवरीच्या मंडळीतहि, दिसण्यांत, हुरपेंत, आणि दर्बांत ते सर्वांत तरुण आहेत, असेंच नेहमीं मासत असे. बुद्धीनें तरतरीत, आवेशानें भरलेले आणि काम करण्याच्या हौसेनें इतरांना नेहमीं प्रोत्साहन देणारे असे तरुणच, दास बाबू इष्टमित्रांना व अनुयायांना नेहमीं दिसत असत. १९०५ सालच्या बंगभंगाच्या चळवळीचे वेळीं बंगालचा राष्ट्रीय पक्ष निर्माण करताना राष्ट्रीय पक्षाच्या बतीचें लेखकार्यें काम बाबू अरविंद घोष ह्यांनीं 'वंदेमातरम्' ह्या पत्राच्या द्वारे केलें, विपिन बाबूंनीं आपल्या वक्तृत्वानें राष्ट्रीय पक्षाच्या ठमारणीस त्यावेळीं बंगाल्यांत मदत केली, अमृतबहार पत्रिकेचे बाबू मोतीलाल घोष ह्यांनीं आपल्या नेहमींच्या पोक्त सहकामसलतीनें राष्ट्रीय पक्षास सांवरून धरलें, आणि बं. चक्रवर्ती व बं. चित्तरंजन दास ह्या जोडीनें राष्ट्रीय पक्षाचा योगश्रेम चालविला; अशी बंगभंगाच्या चळवळीच्या वेळच्या निरनिराळ्या बंगाली पुढाऱ्यांची कीर्ति आहे. बंगभंगाच्या चळवळीला राष्ट्रीय वळण देण्याकरितां श्री शिवाजी महोत्सवाचे निमित्तानें लोकमान्य टिळक ह्यांना १९०६ सालीं काँग्रेसच्यापूर्वीं फलक-

च्यास बोलावण्यांत आले होते. अमृतब्रह्मचारी पत्रिकेचे यावू मोतीलाल घोष व लो. टिळक ह्यांचा पूर्वीचाच निकट संबंध होता, पण १९०६ सालापासून विपिन बाबू, व. दे. वं. दास ह्यांचेशी त्यांचा निकट संबंध जुळून आला. सुरतेच्या बखेड्यानंतर बंगाल्यांत बाबूंचा स्फोट झाल्यावर दे. वं. दास व वं. चक्रवर्ती ह्यांनी चरींच वर्षे राजकारणातून आपले अंग काढून घेतले होते; तथापि, तुरुंगांत गेलेल्यांच्या आप्तदृष्टांना मदत करण्याचे कामी, व इतर राष्ट्रीय उद्योग चालवणाऱ्यांकडे लक्ष देण्याचे कामी दे. वं. दास आपल्या दरमहा तीस चाळीस हजारांच्या प्राप्तीपैकी निम्मी अधिक रक्कम स्वर्ची घालण्यास सदर काळात कधीहि धिखरले नाहीत, मंडालेहून लोकमान्य टिळक सुटून आल्यावर लखनौच्या काँग्रेसच्या पूर्वी बैठकांच्या प्रांतिक परिषदेत लोकमान्य टिळक ह्यांनी होमरूल लीग स्थापून काँग्रेसला राष्ट्रीय पधानें मिळायें असे ठरविल्यानंतर, बंगालचे सर्व राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी लखनौला हजर राहिले आणि लखनौच्या बैठकीपासून नेमस्तांच्या हातांतील काँग्रेस राष्ट्रीय पक्षाच्या हाती गेली. १९१७ साली कलकत्त्याग विज्ञानचर्चे अभ्युत्थतेखाली भरलेल्या काँग्रेसचे खरे चालक दे. वं. दास ह्यांकडेच होते. प्रांतिक संपूर्ण दरमज्यावर माँटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांची तयार करण्यास घातलेली स्वायत्तची योजना भाग्यून प्यावी, असे बंगालच्या पुढाऱ्यांचे कलकत्त्याच्या काँग्रेसच्या येळी १९१७ साली मत होते. पण लग्नां येगे काँग्रेसने तयार केलेला तरजमा दिव्य-नुगडमानांच्या संमतीने

ह्या 'रिपोटीतील' कलमें अजिबात त्याज्यहि मांनण्यांत आली नाहींत, किंवा मनोभावे स्वीकारण्यांतहि आली नाहींत. नेमस्तांनी सदर कलमें मनोभावे स्वीकारलीं, क्रॉनिकल वर्गें पत्रांनी त्याज्य म्हणून त्यावर शेर मारला, पण मुंबईच्या काँग्रेसने दोहोमघला मार्ग स्वीकारून पोलिस व न्यायखाते वगळून वाकीच्या खात्यांचें प्राक्तिक स्वराज्य मागितलें. ही तडजोड दे. बंधु दास व लोकमान्य टिळक ह्या दोघांनी मिळून मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळी घडवून आणली. जादा काँग्रेसच्या पूर्वांच लोकमान्य टिळक विलायतेस जावयाचे होते, पण ऐत्यावेळी परवानगी न मिळाल्यामुळे सिलोनहून त्यांस परत यावें लागलें. मुंबईच्या जादा काँग्रेसच्या वेळी बंगाली पुढाऱ्यांची व आपली गाठ पुनः पडली ह्याबद्दल लोकमान्य टिळक ह्यांना विशेष आनंद झाला, आणि काँग्रेसचें काम आटोपल्यावर दे. बं. दास, बं. चक्रवर्ती, पालघावू आणि घोषबावू ह्या चौघांना पुण्यास गायकवाड बाडणांत दोन दिवस पालविण्यास अत्यंत आम्र्हाचें आमंत्रण देण्यांत आलें. त्या प्रसंगी पुण्यास झालेल्या बंगाली पाहुण्यांच्या भाषणांत माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांवर विशेष तुटून पडणारें जर फोगाचें भाषण झालें असेल, तर तें दासबंधूंचेंच भाषण होय. आपल्या मर्यावर हाउप घालून वाच ज्याप्रमाणें नरामांनी व भयंकर दाढांनी सावजाचा चेंदामेंदा करून टाकतो, त्याप्रमाणें माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांतील प्रमुख तत्त्वांचा चेंदामेंदा करून टाकण्यांत दे. बं. दास ह्यांच्या वक्तृत्वाला नेहमी हीस वाटत असे ! मुंबईच्या स्पेशल काँग्रेसनंतर माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणांचें त्याज्य स्वरूप लोकांपुढें मांडण्यास दे. बंधु दास ह्यांनी पुण्यास जो आरंभ केला त्याचा शेवट अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये माँटेग्यु-चेम्सफर्ड सुधारणा स्वीकारून गेवत, असें ठासून प्रतिपादण्यांत दे. बं. दास ह्यांसहून करणंता आला. सो. टिळक, म. गांधी मर्गेरनी तडजोड करून

अहमदाबादच्या काँग्रेसच्या सुमारास मुसलमानांना वगळून हिंदु पुढाऱ्यांना तुरुंगातून सोडण्याची तडजोडीची भाषा लॉर्ड रीडिंग यांनी सुरू केली, पण अहमदाबादच्या काँग्रेसमध्ये हिंदु-मुसलमानांत आपसांत भेद पाडणारी तडजोड महात्माजींनी घुडकावून लवल्यामुळे अहमदाबादच्या काँग्रेसनंतर महात्माजींनाहि कैदखाना पहावा लागला. कैदेतून सुटून आल्यानंतर दे. बं. दास ह्यांनी गयेच्या काँग्रेसच्या वेळी कौन्सिलांत प्रवेश करणारा स्वराज्य पक्ष स्वतंत्र स्थापला, आणि दिल्लीच्या स्पेशल काँग्रेसमध्ये ह्या स्वराज्य पक्षास कौन्सिलांत जाण्यास काँग्रेसकडून हरकत घेण्यांत येऊ नये अशी परवानगी मिळवून बंगालच्या कायदे-कौन्सिलांतील स्वराज्य पक्षाचे पुढारी दे. बं. दास स्वतः झाले. बंगालच्या कायदेकौन्सिलांत दिवाणांच्या जागा नाकारून दिवाणांचे पगार दास बाबूंच्या पक्षाने दोन वेळां नामंजूर केले. म. गांधी सुटून आल्यानंतर बेळगांवच्या काँग्रेसपर्यंत कौन्सिलापासून दे. बं. दास ह्यांनी परावृत्त व्हावे म्हणून महात्माजींनी आपल्याकडून शिकस्तीची खटपट केली; पण असहकारितेची चळवळ संपूर्णपणे मान्य असूनहि कौन्सिलांतील टक्करीची जोड ह्या चळवळीस दिली असता चळवळीला अधिक टिकाऊपणा येणारा आदे असें दे. बं. दास ह्यांचे अंतःकरण-पूर्वक मत असल्याबद्दल महात्माजींची खात्री पटून, देशबंधूंनी कौन्सिलचे काम करावे अशी कामाची विभागणी करण्यांत आली. आपल्या त्रिपर्याचा गैरसमज दूर करण्याकरितां शांततेच्या मताचे आश्वासन पुनः सर्वांना देऊन व लॉर्ड बर्कनहेड ह्यांवरवीर सहकार्य करण्यास हरकत नाही असें जाहीर करून कौन्सिलच्या कामाची निरवानिरव करण्यांत व महात्मा गांधी ह्यांचे खादीचे कलम सर्व ठिकाणीं सारखे लागू करण्याच्या उद्योगाला लागण्यांत निमग्न असतांनाच निर्घृण कालाने दार्जिलिंग येथे देशबंधूंचेर आकस्मित घाला घातला आणि एका अत्यंत तटस्थ

निस्सीम 'देशभक्तांचें वसंपूर्ण स्वार्थत्यागी पुरुषाचें चरित्र संपवून टाकलें। देशबंधु' दास ह्यांच्या मरणानें सर्व बंगाल्यावरच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानावर- आणि हिंदु-मुसलमानांच्या एकीवर एक प्रकारचा धांलाच-येऊन पडला आहे. दास बाबूंचें चरित्र आठवून, त्यांच्या स्वार्थत्यागाचा किता 'गिरवून' बंगालचे पुढारी बंगालच्या व त्यावरोवरच हिंदुस्थानच्या राजकारणाला यापुढें योग्य मार्ग लावतील व देशबंधूंच्या ऋणांतून बंगालला मुक्त करतील, असा भरंवसा बंगालविषयी ह्याप्रसंगी आम्हाला घाटत आहे.

* संसारापुरती मजुरी

संसाराला पुरणारी मजुरी

मुंबईतील गिरण्यांच्या मालकांनी शेंकड्या ११॥ टक्यांनी म्हणजे रुपयाला जवळ जवळ दोन आण्यांनी गिरण्यांतील कामगारांची मजुरी कमी करण्याचा ठराव केला असल्यामुळे "गिरणी कामगार सहाजिकपणेच संतापून गेले आहेत. संप करावा तर पोटाचे अधिक हाल होणार आणि अखेरीस कमी पगारावर काम करणे भाग पडणार, अशी दैना गिरणी कामगारांची झाली आहे. गेल्या सालच्या संपामुळे शिल्पक जवळ उरलेली नाही; शिवाय गिरण्यांच्या मालकांसाठी माल फार साठलेला असल्यामुळे चार सहा महिने गिरण्या बंद ठेवण्यात मालकांचे नुकसान नसून गिरणी कामगारांच्या संसाराची मात्र खरोखरी मोठी होणारी आहे ! मुंबईतील धरभाड्याचा आणि रोजच्या संसारस लागणाऱ्या जिनसांच्या किंमतीचा जर विचार केला तर गिरणी कामगारांची हल्लीचीच मजुरी जेमतेम संसाराला पुरणारी आहे, असेच म्हणणे भाग येते. मग ह्या मजुरीत रुपयाला दोन आणे कमी करून कसे भागणार ? मुंबईतील गिरण्यांचा माल आज खपत नसल्यामुळे त्याबद्दल गिरणी कामगारांना प्रायश्चित्त घ्यावयास लावणे केव्हाहि योग्य होणार नाही. गिरण्यांचा माल खपत नाही ह्याबद्दल जर कोणाकडे दोष असेल तर तो दोष सरकारच्या किंवा गिरण्यांच्या मालकांच्या माथीच मारला पाहिजे. इंग्लंडातील कोळशाच्या खाणीच्या स्थितीसंबंधाने रिपोर्ट करण्याकरिता जशी कमिटी बसली होती, तशी कमिटी गिरण्यांच्या धंद्यासंबंधाने रिपोर्ट करण्याकरिता मुंबईस बसविण्यात आली, तर गिरणी कामगारांना कोणीहि दोष देऊ नये असा रिपोर्ट सदर कमिटीकडून झाल्या-

वांचून रहाणार नाही. इंग्लंडांतील कमिटीने कोळशाच्या खाणींतील मजुरांना हल्ली मिळत असलेले वेतन संघारापुरते किंवा 'लिव्हिंग वेजीस' आहे असेच ठरविले असून, ह्या पगारांत कमी करून चालावयाचे नाही, असा आपला निर्णय दिला आहे. मुंबईच्या गिरण्यांचा माल न खपण्याच्या कारणांपैकी एक कारण असे आहे की, चीनमध्ये व जपानमध्ये गिरण्यांचा धंदा गेल्या पांचदहा वर्षांत विशेष वाढला असून चीनच्या गिन्हाइकाला मुंबईच्या गिरण्या मुकल्या आहेत. चीनमध्ये व जपानमध्ये गिरण्यांचा धंदा वाढतो आहे आणि त्याचा परिणाम आपल्या खपावर झाल्यावाचून रहाणार नाही, ह्या गोष्टीकडे गिरण्यांच्या मालकांनी गेल्या पांचदहा वर्षांत लक्ष का दिले नाही? हिंदुस्थान सरकारचे व गिरण्यांच्या मालकांचे असे लक्ष पुरविण्याचे काम होते. ते काम त्यांनी बजावले नाही. त्यांच्या आळसाबद्दल व हलगर्जीपणामुळे गरीब मजुरांचे पोटाला दर रुपयामागे आज दोन चिमटे घेण्यांत येत आहेत! फ्रान्स, जर्मनी वगैरे देशांत गेल्या पांच वर्षांत नवीन कोळशाच्या खाणी सुरू करण्यांत आल्या असून, नद्यांच्या व धबधब्यांच्या पाण्याच्या शक्तीवर विजेने कारखाने चालविण्याची प्रवृत्ति अधिक उत्पन्न झाली आहे; मोठमोठाल्या जहाजांवर इंजिने चालविण्यास दगडी कोळशाच्या ऐवजी रॉकेल तेलाचा उपयोग करण्यांत येत आहे; युरोप खंडांतील ह्या फेरबदलामुळे इंग्लंडांतील कोळसा पूर्वीप्रमाणे खपत नाही, असे चौकशीच्या कमिटीचे मत असून, सांठलेल्या मालामुळे मजुरांना शिक्षा न करता सरकारला व मालकांना तोडीस लागली पाहिजे, असे सदर कमिटीचे म्हणणे आहे. जर्मनी व फ्रान्स येथे नवीन यंत्रे सुरू करून अधिक कोळसा जर खाणीतून काढण्यांत येतो तर इंग्लंडनेही तसे का करू नये? नवीन यंत्रे व नवे शोध हातकडे इंग्लंडच्या मांडवलावल्यांनी व मुत्सद्यांनी दुर्लक्ष का करवें!

जपानी गिरण्यांत चांगलीं यंत्रें वापरतात आणि हलक्या दर्जाचा कापूस व लांब धाग्याचा कापूस ह्यांचें योग्य तऱ्हेचें मिश्रण करून हलक्या दर्जाच्या कापसाचें चांगलें कापड काढतात, ही गोष्ट जपानी माल गिरण्यांच्या बोकांडी बसून चांगला मार देईतों हिंदुस्थान सरकारच्या व गिरणीवाल्यांच्या लक्षांत कां येऊं नये ? आपण आठसांत निजून राहावयाचें आणि गरिबांना बळी द्यावयाचे, असला प्रकार दृष्टीस पडल्यावर इंग्लंडांत कोळशाच्या खाणी राष्ट्रीय मालकीच्या झाल्या पाहिजेत, अशी ओरड सुरू झाली आहे, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील गिरण्यांसारखे मोठे मोठे धंदे राष्ट्रीय मालकीचे झाले पाहिजेत, अशी चळवळ आज नाही उद्यां सुरू झाल्यावांचून कशी राहिल ! अह्माउद्दीन खिलजी, जाधव राजांच्या देवगिरीच्या किल्याला वेढा देईतों सिंधू नदीच्या पलिकडील मुसलमान हिंदुस्थानवर स्थान्या कशा करतात ह्याची वार्ताहि महाराष्ट्राच्या कार्नी नसल्यामुळे जसें अवचित महाराष्ट्रांत चार पांचशें वर्षांपूर्वी मुसलमानी राज्य सुरू झालें, तशीच स्थिति जपाननें आज मुंबईच्या गिरण्यांची घेली आहे. त्यावेळच्या राजांना नवीन काळातील निजलेले राजे असा दोष देण्याची इंग्रज लेखकांची पद्धत आहे ! पण आज महायुद्धानंतरच्या चार पांच वर्षांत पूर्वीचे गांवढळ ठरले गेलेले आळशी व चैनी राजे मुंबईतील गिरणी मालकांच्या स्वरूपानें पुन्हां जन्मास आलेले दिसत नाहींत काय ? अह्माउद्दीन खिलजीनें अवचित आमच्या राजधानीला वेढा दिल्या, तरी आम्ही राजांनीं काय करावें असे म्हणणारे वेढगळ मुत्सद्दी ज्याप्रमाणें चारशेंपांचशें वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत होते, त्याप्रमाणें आज मुंबईतील गिरण्यांचे मालक जगान अवचित आमच्या बोकांडीं बसलें आहे म्हणून दीनवाणीनें ओरडत आहे ! नालायकीचें आगरी दुसरें कोणतें चिन्ह असतें ? गिरण्यांचा धंदा मुंबईच्या मागून जपानांत सुरू झाला, असें असतां जगानच्या गिरण्या हिंदुस्थानचाच कापूस वापरून

हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या बाजारांत आपल्या माल अधिक स्वस्त विकत आहेत ! हिंदुस्थानांत सरकार आणि गिरण्यांचे मालक हे दोघेही घेत पडून जपानने घर व्यापून टाकल्यानंतर गरिबांच्या पोटाला चिमटा घेऊन पहात आहेत. मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या अंगां आज संप करण्याचे सामर्थ्य नाही, तेव्हा त्यांनी संप करून आपल्या संसारांच्या अधिक हालअपेष्टा करून घेऊ नयेत, हेच रास्त आहे. पण परमेश्वरी प्रेरणें म्हणा किंवा इतर कारणाने म्हणा, जर गिरणींतील कामगारांनी संप केला आणि बरेच महिने झगडत राहून गिरणीवाल्यांच्या व सरकारच्या डोळ्यांत चांगले अंजन घातले, तर झोपी गेलेल्या मालकांना व अधिकाऱ्यांना कामावरून दूर करून एकंदर हिंदी राष्ट्राचे कल्याण करण्याचे पुण्य त्यांनी लागणारे आहे, ह्यांत संशय नाही. हिंदुस्थान सरकार व हिंदुस्थानातील भांडवलवाले आज इतके धोस्त निजलेले आहेत की, मद्रास, कलकत्ता, व मुंबई ह्या बंदरांपैकी एखादे बंदर जपानच्या आरमारांनी एखाद्या राजी अवचित कबजात घेतल्याची बातमी येण्याचा संभव नाही, असे आज मुंबईच्या गिरण्यांच्या बोकांडी वसलेल्या जपानकडे पाहिले असता कोणीहि म्हणू शकणार नाही. संप न झाल्याने हिंदी राष्ट्रीयत्वाकडे गिरण्यांचे मालक व हिंदुस्थान सरकार अधिकच वेपवाडेंने वागून हिंदी राष्ट्रास आपल्या हलगर्जीपणाने, आळसाने व स्वार्थाने नव्या खड्ड्यात पाडल्यावाचून रहाणार नाही ! तुम्ही निजलेले आहां तेव्हा जागे व्हा, आणि जपानांत किंवा चीनमध्ये राष्ट्रीय भावना ज्याप्रमाणे आज तेथील सरकार व शोमंत लीक नांवारूपास आणीत आहेत, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतहि हिंदुस्थान सरकारला राष्ट्रीय भावनांचा सन्मान करण्यास छावा, अशी जपानची चढाओढ गिरण्यांच्या मालकांच्या कानीकपाळीं आज ओरडत आहे. स्वतःचा माल हिंदुस्थानच्या हिंदुस्थानांतच फसा खपवावाय त्याबद्दल

लोकांच्या अनुरोधाने वागून स्वदेशीची साधी चळवळ कशी करावी, हे ज्या गिरण्यांच्या मालकांना समजत नाही, ते गिरण्यांचे मालक जपानशी टक्कर देण्यात कसचे समर्थ होणार ! गिरणी-कामगार आज दुकळे आहेत असे पाहून, त्यांच्या पोटात चिमटे घेण्याचा पराक्रम नोकरीसाठी करून दाखविण्याच्या पलीकडे गिरण्यांच्या असल्या मालकांच्या हातून होणार तरी काय ?

* मेलेल्यांना खाऊन जगणें

दास बाबूंचे स्मारक म्हणून सर्व हिंदुस्थानभर मोठा फंड उभारून, त्या फंडातून खादीची चळवळ चालविण्याचा संकल्प महात्मा गांधी ह्यांनी केला आहे. ह्या फंडाचे ट्रस्टी नेमण्यांत आले असून, ह्या फंडास सर्वांनी मदत करावी म्हणून काढलेल्या विनंति-पत्रकावर स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू, स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी पं. मदन मोहन मालवीय, बंगालचे कवि रवींद्रनाथ टागोर इत्यादि लोकनायकांच्या सहा आदित, खादीची चळवळ महात्मा गांधी ह्यांनी स्वतंत्रपणे करावी, त्या चळवळीच्या खर्चाकरिता महात्मा गांधीजवळ पुरेसा फंड असावा, आणि दास बाबूंचे सर्व हिंदुस्थानचे स्मारक म्हणून सदर फंड उभारण्यांत यावा, ह्या संबंधाने सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांचे एकमत झाले आहे. ह्या फंडाकरिता महात्मा गांधी ह्यांनी वीस हजार रुपये गोळा केले असून, ह्या पुढील महात्माजींचे दारे सदर फंडाकरिता निघणार, ह्यांत संशय नाही. दास बाबूंच्या स्मारकाकरिता निरनिराळ्या प्रांतांत फिरून प्रत्येक ठिकाणी मोठा फंड उभारून, खादीच्या चळवळीतील स्वयंसेवकांची तरतूद लावणे, हे काम महात्माजी मुख्यत्वे करून घेणार आहेत. प्रत्येक तालुक्याला दरमहा तीस रुपयांवर राहणारे एक दोन स्वयंसेवक नेमून, त्यांच्या मार्फत तेथील खादीची चळवळ चालवावयाची, असा दास-स्मारक-फंडाचा उपयोग करून घेण्याचा महात्माजींचा उद्देश आहे. तालुक्यांत काम करणाऱ्या स्वयंसेवकांना स्वतःच्या शतानें काढलेल्या मुतावर आसला उदरनिर्वाह पेल्या पाहिजे, असें महात्माजींचें मुळींच म्हणणें नाही. चरखा दुरुस्त करणे, छतानें रत पाढणे, विणण्याच्या

कामांतील अडचणी जाणणे, इत्यादि कामांत स्वयंसेवकाने स्वतः त्रबेज झाल्यावर आपल्या तालुक्यांत चाललेल्या चरख्यांना सूत काढण्याच्या कामी योग्य सहा देणे, कापसाचा पुरवठा करणे, आणि सूत काढणाऱ्यां, विणणाऱ्यां व खादी विकणारे ह्या तीनही वर्गांची नीट तोंडमिळवणी होण्याकरितां मध्यस्थांची कामे करून खादीच्या चळवळीवर देखरेख ठेवणे, असले मुख्य काम तालुक्यांतील स्वयंसेवकांना सहाण्यांत येणार आहे. प्रत्येक तालुक्यांत जर खादीची उत्पत्ति नीट रीतीने होऊ लागली आणि तालुक्यांतील जाडी भरडी खादी तालुक्यांतच पल्लू पडून, थारीक सूत काढण्यांत पडाईत झालेल्यांचा माल तेवढा इतर ठिकाणी पाठवावयाचा असा स्थितीला जर तालुक्यांतील खादीची चळवळ जाऊन पोहोचली, तर सर्वांची तोंडमिळवणी करणाऱ्या मध्यस्थ स्वयंसेवकाचाहि निर्वाह खादीच्याच उद्योगावर चालल्यावाचून राहणार नाही. आज खादीची चळवळ चालू आहे, कालांतराने ह्या चळवळीला खादीच्या उद्योगाचे स्वरूप यावयाचे आहे. उद्योगाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यावर स्वयंसेवकांना दास, बाबूंच्या स्मारक फंडांतून दरमहा तीस रुपयांची मदत देण्याची जखरी राहणार नाही. चळवळीला उद्योगाचे स्वरूप येईपर्यंत अशी मदत करणे जखरीचे असून दास-स्मारक फंड स्वयंसेवकांच्या उद्योगाकरिताच प्राधान्येकरून काढण्यांत आला आहे. ह्या फंडाला वीस हजार रुपये विनंति-पत्रक काढल्याबरोबर महात्माजींनी मिळविले, 'हे' वाचून फांदी अँग्लो-इंडियन पत्रांनी महात्माजींची तर उडविण्यास मुद्रात केली आहे. मेलेल्यांना खाऊन आपल्या चेल्यांची पोटे भरण्याचा हा कावा आहे, असा टीकाकारांचा मुख्य आक्षेप आहे. पण शक्तिपणे विचार केल्या असता, ह्या आक्षेपांत कांही अर्थ नाही असेच दिसून येईल. हिंदुस्थानभारत्या पतित राष्ट्राला मृतांचा व पूर्वजांच्या स्मरणार्थिवाय दुसऱ्या कोणाचा आधार आहे ?

पूर्वजांचें स्मरण करून आणि आपल्या पुढाऱ्यांपैकीं नुकत्याच मेलेल्या पुढाऱ्यांचें स्मारक म्हणून आपल्या चळवळींत नवजीवन उत्पन्न करावयाचें नाहीं तर दुसऱ्या कोणत्या मार्गानें जागृति करावयाची? पराधीन झालेल्या राष्ट्रांचें व 'समाजाचे हार्ती' पूर्वीच्या कर्त्या, पराक्रमी व स्वतंत्र पुरुषांचें स्मरण हेच काय तें मुख्य भांडवल असतें. ह्या भांडवलावरच मृतप्राय झालेल्या आजच्या समाजाची जागृति करावी लागते. आजच्या प्रत्यक्ष जगांतील साधनें आमच्या हार्ती कोणतीं आहेत? राष्ट्रांतील मनुष्यबळ व द्रव्यबळ परक्यांच्या मुठींत आहे. बुद्धिवलहि परक्यांच्या सेवेत निमग्न आहे, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें बुद्धिवलाच्या मुख्य मुख्य केंद्रस्थानांवर परक्यांची छाप आहे. प्रसंगाप्रसंगानें व पूर्वजन्मीच्या संस्कारामुळे बुद्धीचा काही काही भाग स्वतंत्र राहिलेला आहे. बुद्धीच्या ह्या स्वतंत्र भागाला आधार कोणता? मनाचा आधार नाहीं, शरीराचा आधार नाहीं, आणि सभोवतऱ्याच्या वस्तूंचा ऊर्फ द्रव्याचाहि आधार नाहीं; मग ह्या स्वतंत्र असलेल्या बुद्धीनें काम कसें करावें? परक्यांच्या ताबडीत सापडलेल्या मनाला पूर्वजांची आठवण करून देऊन मन विसावा घेत असतांना तसल्या पावल्या वेळीं जिज्ञासा म्हणून म्हणा किंवा करमणूक म्हणून म्हणा, पूर्वजांच्या पराक्रमाकडे लक्ष देऊन आजच्या स्वतंत्र बुद्धीची अल्प स्वल्प सेवा कर, म्हणून पराधीन मनाला शिकविणें जयरीचें नाहीं काय? पोटापाण्याकरितां परक्यांच्या अंगणांत रावणाऱ्या शरीराला पूर्वीच्या समाजस्थितीची आठवण देऊन, आपल्या पूर्वजांची शरीरीदि म्हादीच्याच उद्योगामुळे पराधीन झाली नव्हती, अगें चारंवार दृष्टोत्पत्तीस आणून दिल्याशिवाय राष्ट्रांतर्गतीची मोठी चळवळ फस्ती करावयाची! दिवुरमान देण एके पाळी हतानें वाडलेल्या मुलाच्या जोरावर केा भांग गुस्हांभरातून जगानस्येंत सर्व प्रदेशांत रोजना लागण्यास बरस पुरवता

असे, इतकेंच नव्हे, तर युरोप खंडांतील श्रीमंतांची कपड्यांच्या छानछुकीची हौसहि हिंदुस्थानच भागवीत असे. असलें पूर्वजांचें स्मरणच खादीच्या चळवळीचा आज मुख्य पाया नाही काय? मग खादीच्या चळवळीकरितां आस्था वाळगणाऱ्या आणि खेड्यापाड्यांचे उद्धाराचे कामीं केंद्रस्थानी खादीला वसविण्याची उत्कंठा धरणाऱ्या दासबाबूंचें स्मारक खादीच्या स्वयंसेवकांना पोसणारें कां होऊं नये? ह्यांत गैर कोणतें आहे? आमच्या पूर्वजांनीं संपादन करून ठेवलेलें वैभव आमच्या हातीं राहिलेलें नाही. दासबाबूंसारख्या पुढाऱ्यांच्या मरणानंतर त्यांनीं उत्पन्न केलेली शक्ति ढांसळून टाकण्याचा प्रयत्नहि नोकरशाही क्षपाट्यानें करित आहे. त्यांचें स्मरण तेवढें स्वतंत्र असलेल्या बुद्धीचा योगक्षेम चालविण्यास समर्थ आहे. त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच खादीला वाहून घेतलेले स्वयंसेवक खादीचे चळवळीला प्रत्येक तालुक्यांत उद्योगाच्या दृष्टीनें व्यवस्थित स्वरूप देण्यास पुढें येणार आहेत; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच शेतकऱ्यांचा वर्ग व दीन झालेला खीसमूह हातानें रूत काढण्यास प्रवृत्त होणार आहे; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच तालुक्यांतील खादी तालुक्यांत लष्णारी आहे; त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच शारीक मुतांचे चीज श्रीमंत वर्गाकडून होणारी आहे; आणि त्यांच्या ह्या स्मरणामुळेंच मनानें व शरीरानें पराधीन झालेल्या परंतु मुक्तचस्त असलेल्या लोकांची अंतःकरणें खादीकडे वळून खादीच्या चळवळीचें संगोपन करण्याकरितां त्यागणारा दास बाबूंचा स्मारक फंड महात्मा गांधी ह्यांना पाहिजे तेवढा जमवितां येणें शक्य आहे. ह्यांत लयाडी कोटें आहे? प्रेतें उकळून काढून साण्याची हातचलारी कोटें आहे? आजच्या स्वतंत्र बुद्धीच्या मोठ्या चळवळीला मृताविषयांच्या पूज्य भावाचें स्मरण जुंघावयाचें, असा हा साधा व स्वयंस्फुट प्रकार आहे. मनुष्यबळ, द्रव्यबळ व बुद्धिबळ स्वतःच्या मुडीत धरून आज जिवंत मागणांचीं हाटें जे घमळत

अदित, त्यांनींच मेलेल्यांच्या हाडांनाहि स्वतःच्या जंगणांतील फुलझाडींना व फुलझाडींना खतांकरितां घालण्याचा अद्वाहास घरणें. म्हणजे मरून कचांट्यांविन यादेर गेला तरी सोडणार नाही, असा निष्ठुरपणा दाखविण्यासारखें नाही काय ? पूर्वजांचें स्मरण आणि मृत झालेल्या इष्टींच्या लोकांनायकांचें स्मरण राष्ट्राकार्याला जुंपणाऱ्या पुरुषाला प्रेतें उकरून चेत्यांचें पोट भरणारा पुरुष अशा तऱ्हेचें निदास्पद नांव ठेवणें म्हणजे कुत्सितपणाची कमाल करणें होय.

* सुताची संस्था

पाटणा येथे 'ऑ. इ. कॉ.' कमिटीच्या बैठकीचे वेळी. काँग्रेस स्वराज्य पक्षाच्या हवाली करून 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीच्या ठरावानेच' म. गांधी ह्यांनी स्वतंत्र सुताची संस्था सुरू केली अदि, खादीची 'चळवळ आणि काँग्रेसचे कार्य ह्यांचा पूर्ण मिलाफ येळगांवच्या काँग्रेसने केला असतांना आज विभक्त निघण्याचे कारण कोणते? म. गांधी ह्यांना पाटणा येथील 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीमध्ये खादीच्या चळवळीविषयी अनुकूल मताधिक्य नव्हते असे म्हणवें, तर स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या विरुद्ध काँग्रेसच्या सभासदांनी नेहमी खादीच वापरली पाहिजे असा ठरावहि प्रथम पास करण्यास पाटणा येथील 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीने' कमी केलेले नाही. 'ऑ. इ. कॉ. कमिटीने' सतत खादी वापरण्याचा ठराव पास केला असताहि म. गांधी ह्या वादांत मध्ये पडले, आणि त्यांच्या 'आग्रहावरून' पास झालेल्या कलमाचा पुन्हा विचार होऊन स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांना संतुष्ट करण्याकरिता काँग्रेसच्या सभांच्या व समारंभांच्या वेळी खादी वापरलीच पाहिजे आणि इतर प्रसंगी खादी वापरली नसतांना चालेल, अशी सवलत स्वराज्य पक्षाकरिता आणि विशेषतः महाराष्ट्रातील स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांकरिता देण्यांत आली. मताधिक्य आपल्या बाजूला नाही म्हणून महात्माजींनी माचार घेतली असें घरील प्रकारावरून म्हणता येणें शक्य नाही. खादी वापरण्यासंबंधानें व खादीच्या चळवळीसंबंधानें मताधिकाऱ्यांच्या जोरावर स्वराज्य पक्षाच्या सभासदांना जर नावटें काम करावयास सांगितले तर रोत्राच्या रोत्र फटकट उत्पन्न होऊन धड काँग्रेसचे काम नाही आणि धड खादीचे काम नाही असा प्रसंग येतो, तो येऊ नये म्हणून आणि दोन्ही चळवळी आगारल्या

खादी बोर्डांत, आणि प्रांतिक कार्यकारी मंडळांत बसणाऱ्या सभासदांनीं खादीच्या चळवळीचें काम आलें असतां आपली इतर खाजगी किंवा सार्वजनिक कामें एका बाजूस ठेवून खादीच्याच चळवळीला स्वतःस बाहून घेण्याची शपथ घेतली. पाहिजे, अशी एक अट आहे. ही अट अत्यंत महत्त्वाची आहे. खादी बोर्डांत किंवा प्रांतिक आणि स्थानिक कार्यकारी मंडळांत किंवा सर्वांत श्रेष्ठ असलेल्या वारभाईंच्या कमिटिंत काम करूं इच्छिणाऱ्यांना खाजगी कामकाजाची किंवा सार्वजनिक इतर कामाची हरकत सांगतांच 'येण्याजोगी' नाहीं. कार्यकारी सभासद म्हणजे सर्वस्वी स्वतःला खादीलाच बाहून घेणारा सभासद, असा हा अर्थ आहे. इतक्या जोमाची व निश्चयाची मागसें प्रत्येक ठिकाणीं जरूर तितकीं आपणास मिळतील, असा पूर्ण भरवसा म. गांधी ह्यांना वाटत असून अशारीतीनें सतत खादीचेंच काम करणाऱ्यांच्या हातीं मुताच्या संस्थेच्या सर्व व्यवहाराचें नियंत्रण रहाणार, हें 'उपड' आहे. कामकाजांत टंगळमंगळ होण्याची सयडच नाहीं. जेथें तेथें तत्परता दिसून येऊन खाजगी व्यापार्यांची उत्तम रीतीनें चाललेली संस्था व्याप्रमाणें टापटीरीनें, एकाग्र दृष्टीनें आणि तत्परतेनें अहर्निश काम करीत असते, त्याप्रमाणेंच मुताच्या संस्थेचें काम चाललें पाहिजे, असें धोरण महात्माजींनीं आणलेलें आहे. डोळ्यांत तेल घालून बसलेल्या लोभी व्यापार्यांमध्ये जी तत्परता, चिकाटी व हिशोबी वाणा दृष्टीस पडतो, तोच करारीपणादि मुताच्या संस्थेच्या अंगी दृष्टीस पडावा, अशी महात्माजींची इच्छा आहे. कृपण व्यापारी खाजगी लोभासाठींच तत्परतेनें राबतो, मुताची संस्था देशाच्या हितासाठीं त्याच तत्परतेनें राबतार, एवढाच कायतो फरक दिसून येणार आहे. म. गांधी स्वतःला त्या मुताच्या संस्थेच्या वारंवार बाहून घेणार असल्यामुळे आणि अहर्निश निरपेक्ष बुद्धीनें काम करणाऱ्या व करून

येण्याची हातोटी त्यांना चांगली साधलेली असल्यामुळे मुताब्या संस्थेच्या कोणाहि सभासदाला ते कधीहि आळशी होऊं देणारच नाही, ह्या संस्थेत आळसाला व आरामाला स्थळच नाही. कार्यकारी सभासदांनी आपल्या खाजगी किंवा इतर सार्वजनिक कामांनी केव्हांहि सवय सांगतां कामा नये. ह्या शपथेचा परिणामत्र ब्ररील तसेच आहे. ज्यांना अशा रीतीने सर्वस्वी वाहून घ्यावयाचे तसेल त्यांनी दुसऱ्या नंबरचे सभासद व्हावे पण कार्याचा बोझ आपल्या माथी घेऊं नये, अशी व्यवस्था लावण्यांत आली आहे. पहिल्या प्रतीचा सभासद असो, किंवा दुसऱ्या प्रतीचा सभासद असो, खादीच्या चळवळीवर आपल्या पूर्ण भरंवसा असून ह्याच चळवळीने देशाचे कल्याण होणार असल्यामुळे दररोज अर्धा तास आपण हातानें सूत काढून मुताब्या संस्थेला दरमहा एक हजार याई स्वतः काढलेले सूत देऊं, अशी लेखी कयुली द्यावयाची आहे. पहिल्या प्रतीच्या व दुसऱ्या प्रतीच्या ह्या सभासदांनी आगापले स्थानिक कार्यकारी मंडळ निवडावयाचे असून, ह्या मंडळाच्या मार्फत वारभाई कमिटीच्या हुकमाप्रमाणें त्या त्या ठिकाणाची खादीची चळवळ चालवावयाची आहे. पगारी स्वयंसेवक नेमणें, खेड्यापाड्यांत खादीची उत्पत्ति करून तेथेंच खादीचा खप करणें, राष्ट्रभर खादीचें कार्य सामान्य व्यवहाराच्या दर्जाला पोहोचवून तीनचार वर्षांच्या अवधींत कोणत्याहि पंड्या मदतीची जरूरी खादीच्या व्यवहाराला रहाणार नाही, अशी परिस्थिति निर्माण करणें, आणि खादीच्या नव्या शक्तीचा अनुभव सर्व राष्ट्राला लवकर आणून देणें ह्या उद्देशांना अनुलक्षून म. गांधी ह्यांनी मुताब्या संस्थेला पाटणा येथें प्रारंभ केला आहे. ज्यांना पहिल्या प्रतीचे किंवा दुसऱ्या प्रतीचे सभासद होतां येण्यासारखें नाही त्यांनी दरसाल १२ रुपये वर्गणी मुताब्या संस्थेला देऊं आश्रयदाते व्हावे व खादीच्या चळवळीला मदत करावी, अशी संवड

सुताच्या संस्थेच्या रचनेत ठेवली आहे. ज्यांना सभासद होणें किंवा आश्रयदाते होणें इष्ट वाटत नसेल पण चळवळीविषयी ज्यांच्या मनांत कळकळ असेल, त्यांनी आपल्या धार्मिक व खाजगी समारंभाच्या वेळी खादी घापरून खादीच्या वाजूचे आग्रह आहो असें मुद्दाम सर्वांच्या घ्यानीं आणून देण्यास आळस करूं नये; कारण खादीला दिलेल्या असल्या मदतीवरच बहुजन समाजांतील खादीचा फैलाव बऱ्याच अंशी अवलंबून आहे. सुशिक्षित वर्गांत कळकळ, तत्परता व आस्था खादीच्या चळवळी-संबंधानें आहे असें ज्याप्रमाणें खेड्यापाड्यांतील लोकांच्या निदर्शनास व अनुभवास येईल, त्याप्रमाणें सुताच्या संस्थेच्या खेड्यापाड्यांतील स्वयंसेवकांच्या व्यवहारास यश मिळणारें आहे. सुशिक्षितांमध्ये खादीसंबंधानें निदान तंटायखेडा तरी नाही, असें प्रत्यक्ष दृष्टीस पडण्याकरितांच आणि वाद मिटविण्याकरितांच सुताची संस्था म. गांधी ह्यांनी स्वतंत्र काढली असल्यामुळे, वादविवादाचा व उल्लाखाशयाल्लाखांचा संसर्ग ह्या संस्थेस बाधणार नाही आणि सर्व लोक मनोभावे ह्या संस्थेला मदत करून महात्माजींचे मनोरथ होईल तितक्या जलदीनें परिपूर्ण करतील, असा आश्वास भरंवसा वाटत आहे.

नामदार तांबे

१३

नांगपूरच्या 'लेजिस्लेटिव्ह' कौन्सिलचे अध्यक्ष व स्वराज्य पक्षाचे एक प्रमुख 'पुढारी' ना. तांबे ह्यांनी नांगपूर-सरकारच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलरंची जागा स्वीकारली, ही गोष्ट राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने अत्यंत वाईट झाली आहे. ना. तांबे हुपार आहेत, कर्ते आहेत, आणि देश-कल्याणाची फळकळेहिल्यांच्या अंगी आहे, ह्यासंबंधाने वाद नाही, वरील शुणः त्यांचे अंगी आहेत म्हणूनच मध्यप्रांताच्या स्वराज्य पक्षाने त्यांना थोडे दिवसांपूर्वी कौन्सिलचे अध्यक्ष निवडले. देशभक्त पटेल ह्यांना ज्याप्रमाणे असेंब्लीचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले त्याप्रमाणे ना. तांबे ह्यांची अध्यक्षाच्या जागी निवडणूक झाली. अध्यक्ष होणे किंवा सरकारी महत्त्वाच्या कमिटीवातून काम करणे हिंदी स्वराज्यास अत्यंत धोक्याचे आहे, असे आतां ना. तांबे यांच्या वर्तनाने लोकांच्या निदर्शनास चांगले आले आहे. असेंब्लीच्या अध्यक्ष किंवा स्टेट-कौन्सिलच्या अध्यक्ष एखाद्या गव्हर्नराच्या जागेजवळ किंवा सिमल्याच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या जागेजवळ पोहोचलेला असतो आणि ह्या मोठ्या सत्तेच्या नैसर्गिक उघाऱ्याजवळ बसले अगतां कोणादि मनुष्याच्या अंगचे खोली विरघळू लागणे अगदी साहजिक होते. सरकारची ही तर भेदनीतिच आहे. मोठ्या आमिषाच्या परिधांत आणून घोटाळ्याचे आणि संसर्गाने आमिषास बळी पडण्याची वृत्ति उत्पन्न करावयाची, असे चक्र नेहमी फिरत असते. देशरोषा माझ्या हातून होत नाही असे वाटल्याबरोबर मी धनभरहि ह्या खुर्चीवर बसणार नाही, असे अध्यक्षांच्या खुर्चीवर बसल्यानंतर ना. पटेल ह्यांनी कितीदि

सांगितलें तरी त्यांच्या शब्दावर पूर्ण भरंवसा ठेवण्यास लोक तयार होत नाहीत. "यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः" हे भवभूतीचें वाक्य येथे बरोबर लागू पडतें. देशसेवेच्या कल्पना अध्यक्षांच्या सुर्चावर बंदलू लागतात, विचारसरणीला नवें वळण लागतें, बुद्धिभ्रंश होतो; आणि सरकारी नोकरी पत्करण्यानेच खरी देशसेवा आपल्या हातून होणार आहे असें वाटून नोकरशाहीच्या जाळ्यांत मोठा पुढारी आस्ते आस्ते सांभडतो! मुंबईचे एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर आज मुंबईच्या कौन्सिलचे अध्यक्ष आहेत; नागपूर कौन्सिलचे अध्यक्ष ना. तांबे आज एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाले आहेत; स्टेट-कौन्सिलचे माजी अध्यक्ष नागपूरचे गव्हर्नर बनले आहेत; अगा ह्या प्रवाहांत एखादेवेळीं दे. पटेल ह्यांना एखाद्या निरुपद्रवी प्रांताचे गव्हर्नर होतां काय म्हणून पृच्छा करण्यांत येणार नाहीं कदाचरून? गव्हर्नर व्हावयाला मोठासा अनुभव लागतो, असें मुळीच नाही. कारभाराचा विशेष अनुभव नसतांहि ना. तांबे आज एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाले नाहीत काय? सामान्य बुद्धिमत्ता आणि हजारो लोकांच्या स्वार्थत्यागानें देशाभिमानांनी ठरलेल्या पक्षाचा पुढारीपणा, इतकी सामग्री जवळ असली म्हणजे नोकरशाहीच्या नेत्रकटाशास तो मनुष्य आयोआप पात्र होतो. विरुद्ध पक्षांतील पुढारी फोडणें, हे राजकारणांतील सुख अंग आहे. अमात्य राक्षस ह्यांना नंदाच्या पक्षांतून फोडून स्वतःच्या पक्षांत ओढून घेण्याची खटपट चाणक्यानें किती केली, हे मुद्राराक्षस वाचणारांना माहीतच आहे. पुढारी फोडण्यावर बऱ्याच गोष्टी नोकरशाहीच्या अवलंबून असतात. अमका तमका पुढारी फुटला म्हणून किंवा अमका तमका फुटला नाही म्हणून राज्यकारभार अधिक सुरळीत चालतो किंवा सुरळीत चालण्याचें बंद पडतें अशांतला भाग मुळीच नाही. राज्यकारभाराला ह्या गोष्टीची जरूरी नसते. राज्यकारभार सुधारतहि नाही व बिघडतहि

नाही, पण एखाद्या मोठ्या पक्षाच्या रंगभूमीवरील प्रमुख पात्र फोडण्याचा नोकरशाहीच्या राज्यकारभाराला चांगला उपयोग होतो. नोकरशाही नेहमी भिते ती विरुद्ध पक्षाच्या विचारसरणीला भिते, आणि विचारसरणी उर्क थोट पुढान्यांच्या मार्फत सदेह व कार्यक्षम बनत असल्यामुळे विचारसरणीचा नायक (लीडर ऑफ थोट) फोडला असता विरुद्ध पक्षाच्या देहावर आपात करण्याचें फळ प्राप्त होतें. आज ना, तांचे एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर होण्याच्या मोहाला बळी पडून नोकरशाहीच्या घरांत शिरल्यामुळे प्रत्येकजण त्यांना दोष देत आहे, ह्यांचें कारण झालें तरी स्वराज्यपक्षाच्या विचारसरणीला हा काळिमा लागला आहे, हें होय, ना, तांचे स्वराज्य पक्षाच्या इतर पुढान्यांना चिकटून राहिले असते तर त्यांच्या हातून व्यक्तिशः मोठीशी देशसेवा घडली असती असें मुळीच नाही, आपल्या घरातून उडून दुसऱ्याच्या घरांत ना, तांचे शिरल्यानें मध्यमांत देशसेवेच्या कार्याला मुकणार आहे, असें कोणीच म्हणत नाही. नागपूरचे एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाल्यानें रोजच्या राज्यकारभारांत कोणाच्या तरी उपयोगी ते पडत रहातील व सद्बुद्धीनें राज्यकारभार त्यांनीं चालविण्यास सामान्य जनसमूहाचेंहि अल्पस्वल्प प्रत्यक्ष कल्याण त्यांच्या हातून होईल, हें खरें आहे. एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर झाल्यानें प्रत्यक्ष कल्याण त्यांचें स्वतःचें, इष्टमित्रांचें व सामान्य बहुजनसमाजाचें त्यांच्या हातून जितकें होण्याचा संभव आहे तितकें कल्याण सरकारी नोकरीच्या बाहेर राहून घडवून आणण्याची ताकद ना, तांचे ह्यांच्या अंगीं मुळीच नाही, हीहि गोष्ट खरी आहे. मग माफक दमाच्या पुढान्यानें एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर होण्यानें स्वतःचें, आप्तदृष्टाचें व देशाचें प्रत्यक्ष कल्याण होईल तितकें करण्यास कां पुढें येऊं नये ! ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे की, देशभक्तीच्या एका विचारसरणीशी पुढारीपणाचें नातें जरा ना, तांचे ह्यांचे

आले नसतें तर सरकारी नोकरांत शिरणाऱ्या इतर नोकरांप्रमाणें त्यांनाहि कोणी दोष दिला नसता. एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलरची जागा स्वीकारून स्वराज्य पक्षाचे पुढारी विश्वासाच्या लायक नाहीत आणि स्वराज्य पक्षाची विचारसरणी मोठ्या मोठ्या जागा मिळविण्याच्या पलीकडे जात नाही, असा जो मोठा डाग स्वराज्य पक्षाला त्यांनी लावला आहे, तो डागच राष्ट्राच्या हानि करणारा आहे. असली आगल्या पक्षास काळोखी लागल्या-मुळेच पं. मोतीलाल नेहरू चपारले आहेत, बॅ. सेनगुप्त भांबावून गेले आहेत आणि बॅ. अभ्यंकर ह्यांना अग्नीशेजारी नवनीत ठेवल्यासारखी स्थिति राष्ट्रीय पक्षाची केली की काय, अशी भीति वाटू लागली आहे ! राजकारणाचीं सूत्रे लोकांच्या हातीं जाऊन राज्यकारभार लोकांच्या विश्वासाच्या पुढान्यांनी चालवावा, हें स्वराज्याचें स्वरूप आहे. हें स्वराज्य मूर्तिमंत अंमलांत आणण्याकरितां आज बहिष्कार व असहकारिता ह्यांची विचारसरणी सर्व राष्ट्रीय पक्षानें आपापल्या पोटभेदाप्रमाणें कमी जास्ती प्रमाणांनी स्वीकारलेली आहे. राज्यसत्तेचीं सूत्रे हातांत घेऊन देशसेवा करण्याचें सुख मोडणें आणि राज्यसत्तेच्या वैमवादादेर राहून शारीरिक व संसारी दुःखांना कवटाळून लोकांच्या अंगी स्वतःची शक्ति उत्पन्न करण्याच्या मार्गाला लागणें, ही बहिष्काराची व असहकारितेची निष्ठा आहे. दुःखमय तपश्चर्या भावी पिढीच्या मुलासाठींच करावयाची असते आणि राजसत्तेचा सतत त्याग करावयाचा नसतो, हें खरे आहे; पण अकाली व्यक्तिशः सुखसेवन केल्यानें एकंदर समाजाचें व भावी पिढीचें फार नुकसान होत असतें. राष्ट्रीय कार्याच्या बाजूला खरे युद्धिवान, स्वार्थत्यागी व कर्तें पुरुष जेव्हां असतात तेव्हांच राष्ट्रीय पक्ष वरचढ होतो. आज राष्ट्रीय पक्षांत सरकारी नोकरांहून लायक पुरुष आहेत म्हणूनच राष्ट्रीय पक्षाच्या विचारसरणीपुढें नोकरशाही किडी पडू लागली आहे. पण पुढारी फुटल्यानें पारडे पालटतें. एखादा सेनानायक माझ्या

कृतीमुळे जर निर्माण करूं शकलो तर तें मोठेंच देशकार्य माझ्या हातून होईल असें मानून आज एक पुढारी कमिटींत गेला, तर आगगाडीतील तिसऱ्या वर्गाच्या उतारुंपैकी- एकाचे जरी हाल-कमी झाले-तर मी धन्य होईन असें मानून दुसरा दुसऱ्या कमिटींत जातो, आणि तिसरा अध्यक्ष होऊन हलूच एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर वृत्ततो ! भितीचा एकेक दगड हलकें हलकें पडत जाऊन राष्ट्रीय पक्षाच्या भितीचा मालमसाला नोकरशाहीच्या बंगल्याला उपयोगी पडावा, अशी आज स्वराज्य पक्षाची लांछनास्पर्द स्थिति ना, तांबे ह्यांनीं करून सोडली आहे ! शिस्त विषयही ह्यांत संशय नाही, पण शिस्तीकडेच नुसतें पाहून स्वराज्य पक्षाचें भागावयाचें नाही, लोकांमध्ये स्वावलंबनाची शक्ति पूर्णपणें उत्पन्न होईतो अग्निपावन नवनीत दूर ठेवण्याची खबरदारी घेण्याकरितां कौन्सिलवादेरीलच कामावर विशेष लक्ष पोहोंचविणें स्वराज्य पक्षास जरूरीचें नाही काय ?

• कंटाळवाणा चरखा !

‘म. गांधी आणि सर रवीद्रनाथ टागोर’ ह्या दोघांमध्ये हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीसंबंधानें काव्याच्या दृष्टीचा एक वाद चालला आहे. कवि ह्या नात्यानें सर रवीद्रनाथ टागोर यांनीं हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीविरुद्ध टीका केली असून, सदर टीकेला महात्माजींनीं गेल्या ‘यंग इंडिया’चे अंकांत उत्तर दिलें आहे. हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीवर सर रवीद्रनाथ टागोर ह्यांचा मुख्य आक्षेप असा आहे कीं, चरखा घेऊन हातानें सूत काढणें हें काम बुद्धीची तरतरी नाहीशी करणारें असून, ह्या उद्योगधंद्यांत काव्यहि कोठें नाही ! बुद्धिमंदाचें कंटाळवाणें काम सर्वांच्या मार्गे लावण्यांत अर्थ कोणता ! बुद्धिमंदांना श्रेष्ठत्व द्यावयाचें म्हणजे शास्त्राच्या वाढीची हानि करावयाची आणि काव्याच्या प्रसाराला अडथळा करावयाचा, इतकेंच नव्हे तर सर्वांचा संसार नीरस व कंटाळवाणा करून टाकावयाचा, असा हातानें सूत काढण्याच्या चळवळीचा परिणाम आहे. यंत्रांची व शास्त्रांची वाढ मनुष्याच्या बुद्धीनेच केली असून, यंत्रसामग्रीनें व शास्त्रीय ज्ञानानें मनुष्याच्या बुद्धीतील अहंकारास रमविण्याकरितां पाहिजे तेवढें मोठे मैदान मिळत असतें, आणि संसारांत चित्रविचित्ररंगा उत्पन्न होऊन संसार काव्यमय होतो. मनुष्यानें मोठमोठीं यंत्रें शोधून काढलीं आहेत आणि हीं यंत्रें पृथ्वीच्यावरून नाहीशी होणें आतां शक्य नाहीं. तेव्हां यंत्राच्याच मार्गे लागून आपला संसार शक्य तितका सुखाचा आणि काव्याच्या आनंदाचा करून घेणें इष्ट नाही काय ! कापूस पिजत रहा,

कापसांतील धाण काढून टाक, आणि चरखा फिरवून हजार दोन हजार यार्ड सूत रोजचें काढ, ही कायमची भगभग मनुष्यानें आपल्या मार्गे कां लावून ध्यावी ? कालच्या सारखीच चाती आज फिरणार, आजच्या सारखीच चाती उद्यां फिरणार, तोच चरखा, तोच कापूस, तेंच सूत, ह्यांच्यांत नवीनपणा कसा उत्पन्न होणार ? नाविन्याशिवाय काव्य नाही, अशी स्थिति असल्यामुळे चरख्याची चळवळ नीरस ठरेल आणि अखेरीस सर्व लोक कंटाळून यंत्रांच्या गिरण्यामार्गे जातील असा कवींचा अंदाज आहे. मनुष्यानें यंत्रें शोधून काढलीं तीं अहंकाराच्या तृप्तीसाठींच काढलीं ह्यांत संशय नाही. हीं यंत्रें आतां नाहीशी होत नाहीत हे हि खरें आहे. पण ह्या यंत्रांमुळे मनुष्याच्या अहंकाराची तृप्ति होऊन ज्या राष्ट्रांनीं यंत्र शोधून काढण्यांत पुढाकार घेतला त्या राष्ट्रांचा संसार तरी सुखाचा व काव्यमय झाला आहे काय ? मास प्रॉडक्शन ऊर्फ एकाच तऱ्हेच्या नगांचे डोंगराएवढे मोठे ढोंग रोज उत्पन्न करणाऱ्या इंग्लींच्या मोठ्या कारखान्यांवर कोणते आश्रय युरोपखंडांत पेश्यांत येत आहेत ? एकच नग एकसारखा रात्रंदिवस वर्षानुवर्षे काढावा लागतो; अशा मास प्रॉडक्शन-शिवाय किंवा द्विगांच्या उत्पत्तीशिवाय व्यापारांतील चढाओढीस तोंडच देता येत नाही. ज्यांनीं ही प्रचंड यंत्रें बांधताना बुद्धि खर्च घेतली, त्यांच्या बुद्धीला नाविन्याचें व त्याबरोबरच काव्याचेंहि सुख मिळाले हे खोटें नाही; ज्यांच्याकडे ह्या यंत्रांची मालकी आली त्या भांडवलवाल्याला इतरांवर नक्ता जालविण्यास काव्यमय आयुष्याचा लाभ होतो हे खरें आहे; पण इतरांची याट काय ? ह्या दोन इसमांचा संसार काव्यमय सुखाचा करण्याकरितां प्रत्येक गिरणीत राखणाऱ्या हजारो लोकांचा संसार आज कंटाळयाना झालेला आहे ना ? रोजचें तेंच यंत्र, तोच पट्टा, तोच कापूस आणि तोच नग, रोजच्या रोज पाहण्यांत तरी सुख कोणतें ? 'अग्नि परिचिनादयथा' ह्या

नात्याने कंटाळा हा आलाच पाहिजे. रोज एका यंत्राभोवती काम करणाऱ्यास नाविन्य प्राप्त होईल काय ! हाताने सूत कांठणाराला तोच कापूस जसा रोजच्या रोज डोक्यापुढे येतो, त्याचप्रमाणे एका ठराविक यंत्राचा दांडा हाती धरून बारा बारा तास काम करणारांना कंटाळा येतो. तोच रस्ता, तीच मागसें, तीच इमारत आणि तोच दांडा ! कैदखान्यांतील कंटाळवाण्या क्रमाची छाया प्रत्येक कारखान्यावर नेहमी पडलेली असते. कारखाना लहान असो वा मोठा असो, यंत्रे बदलण्याची पाळी क्वचित्च येते. शेतांतील सत एका ठिकाणचे काढून दुसऱ्या ठिकाणी टाकणारा हमाल काय, किंवा नियमितपणे शहर साफ करणारा भंगी काय, ह्यांच्या कामांतील कंटाळवाणा भाग जरतारी रेशमी कापडाचे गळे रोजच्या रोज गिरणीच्या बाहेर नेणाऱ्या किंवा टांकसाळीतील रुम्यांच्या येत्या रोजच्या रोज डोक्यावर उचलून तिजोरीच्या पेटीकडे पोहोचविणाऱ्या हमालाच्या कंटाळवाण्याहून निराळा कोठे आहे ! सर्वच कामे कंटाळा उत्पन्न करितात. यंत्राचे नाविन्य प्रथम काही दिवस असते. पुढे कंटाळा येतो, इतकेच नव्हे तर यंत्राबरोबर स्वतः बारा बारा तास गरगर फिरणारा मनुष्य स्वतः निजोव यंत्रच घनून मनाचा प्रकुद्धितपणा व बुद्धीची तरतरी ह्या दोनही सुत्वांना त्याला आंचवात्रे लागते ! तेलाचा घाणा एकसारखा फिरविणारा बेल होण्याचे पुरवले, पण कारखान्यांतील यंत्राकरितां रोजच्या रोज मजकूर पुरविण्याचा योजा नको, अशी यंत्रामुळे निरुत्साहाची कंटाळवाणी स्थिति उत्पन्न होते. तेंच तेंच काम रोज करावयाचे हा न्याय कोठला ! रोजचा एक व्यवसाय एकाच पद्धतीने चालवावयाचा, हे मनुष्याच्या स्वतंत्र बुद्धीला केव्हाहि खणारं नाही. 'सततमनि स्वेच्छा दृश्यो नवोनव एष यः' अशी नाविन्याची वाग यंत्रे मुळीच भरून काढीत नाहीत. यंत्राभोवती सतत रावणारांना यंत्राचा व त्याबरोबरच स्वतःच्या उद्योगाचा तिटकारा जितका येऊं शकतो तितका

नसून बुद्धिमांद्याचेंच लक्षण होय, असें सर्व तत्त्ववेत्त्यांचें मत आहे. यम नियमाला कंटाळून चालत नाही. यमनियमाला कंटाळलें असतां आसनच डळमळीत होतें, आणि बुद्धीच्या प्रसन्नतेचें सुख कधीहि प्राप्त होत नाही. सत्कार्यानि बुद्धि प्रसन्न होते, इतर कशानेंहि प्रसन्न होत नाही. राष्ट्रा- राष्ट्रांमधील व्यापारी चढाओढीत एका राष्ट्रांने दुसऱ्या राष्ट्राचें रक्त- शोषण करण्याची पद्धत जर बंद पडावयाची असेल तर प्रत्येक राष्ट्रांत रावापासून रंकापर्यंत प्रत्येकानें रोज राष्ट्राच्या उदरपोषणाचा व राष्ट्राच्या कपड्यालत्याचा धंदा राष्ट्रांतच नीट चालावा म्हणून अर्धी घटका पाच घटका नित्यकर्म म्हणून रावण्यास तयार झालेंच पाहिजे. ही तयारी दृष्टीस पडल्याशिवाय रक्तशोषणाचें काम बंद पडावयाचें नाही. यंत्र अमर होवो, निरनिराळ्या उद्योगांना लाखो फाटे फुटून नाविन्य उत्पन्न होवो, पण ह्या सर्वांची जोडासना नीट होण्यास हिंदुस्थानसारख्या देशास हातानें थोडा वेळ तरी सूत काढण्याचा रोजचा अभ्यास करून सत्कार्याचा प्रसाद त्या अभ्यासांत सद्बुद्धीनें घातल्याशिवाय आज गत्यंतर नाही.

* नवे संभाजी

पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्या विरुद्ध नोकरशाहीवाल्या पोटाभेदाचें बंड पुकारतांना बॅ. जयकर ह्यांनीं पुण्यास जयकर-केळकर ह्या जोडीला शिवाजी संभाजी म्हणवून घेतलें! बॅ. जयकर हे नवे शिवाजी असून रा, केळकर हे नवे संभाजी आहेत. ह्या नव्या किताबांची वाटणी करतांना बॅ. जयकर स्वतः शिवाजी झाले आहेत, हें त्यांच्या नेहमींच्या वकिली वाण्याला जरी धरून असलें तरी संभाजीचा किताब त्यांनीं भलत्यालाच दिला असें त्यांचें त्यांनाहि वाटणें शक्य नाहीं. शिवाजी आणि संभाजी अशीं नांवां वापरण्या-ऐवजी कलुषा आणि संभाजी अशीं नांवां वापरलीं असतीं तर बरें झालें असतें. अंगठीवरील खड्यासारखें व्यवहार्य राख्य असावें, सर्व हिंदुस्थानच्या उलाढालींत पडूं नये, आणि स्वतःच्या चैनीमलीकडे पाहूं नये, असाच पोस्त व व्यवहार्य सहा कलुषानें संभाजीस दिलेला होता व जयकर ह्यांचा नोकऱ्या मिळविण्याचा सहासि वरील तऱ्हेचाच आदे. हे, केळकर संभाजी-प्रमाणें देशभक्त असून महाराष्ट्राला दिल्ल्या घरवंट्याखाली पिरडून टाकण्यास संभाजीप्रमाणेंच कारणीभूत होण्याची चिन्हे दिसत आहेत. शिवाजीच्यासारख्या दास धावूंच्या पक्षास त्यांनीं सोडून दिले आदे, लालाजींचा साडा त्यांना दचला नाहीं, म. गांधी ह्यांना भिंतीत गाडून टाकण्याचा प्रयत्न चालूच आदे, आणि पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्याविरुद्ध तर उपद्रवणें लढाई पुकारण्यांत आली आदे! अशा स्थितींत कलुषा-संभाजी ह्या जोडीचा नवा अवतार आज महाराष्ट्रांत झाला आदे अशें म्हणण्यास हरकत कोणती! जयकर-केळकर स्वतःच शिवाजी-संभाजी म्हणवून घेवो,

किंवा इतर लोक त्यांना कलुषा-संभाजी बनवोत, ऐतिहासिक उपमांच्या नादीं सांप्रतच्या चर्चेत फार लागणें इष्ट नाहीं. असल्या उपमा नेहमीं चुकीच्या असतात. एकमेकांची वाहवा करतांना किंवा दूषणें देतांना असल्या उपमांचा उपयोग होतो, हें खरें आहे. पण श्रीशिवाजी महाराजांसारख्या ऐतिहासिक विभूतींचें मात्र निष्कारण हसें होतें ! जयकर-केळकर ह्या जोडीनें बंडाचें निशाण उभारल्यामुळें अँग्लो-इंडियन वर्तमानपत्रें आज खूप झालीं आहेत आणि मुंबईचा टाइम्स ह्या बंडाचें एकसारखें समर्थन करीत आहे. आपल्या कृत्याचा काय परिणाम होत आहे ह्याचा विचार दे. केळकर व बॅ. जयकर ह्यांनीं वेळींच करणें जरूरीचें नाहीं काय ! दे. पटेल ह्यांनीं असेंब्लीचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबरोबर विरुद्ध पक्षास आम्ही आपल्या गोटांत ओढण्यास प्रारंभ केला म्हणून नोकरशाहीला आनंद झाला आहे. आज इंग्लंडचे मुख्य मंत्री मि. बाल्डविन हेहि हिंदुस्थानासंबंधानें बोलतांना आतां काळजी करण्याचें कारण उरलें नाहीं असेंच म्हणत आहेत. जयकर-केळकर ह्यांच्या बंडाची यातमी ऐकून, खुशाल झोपी जाण्याचे दिवस आतां आले असें नोकरशाहीला वाटल्यावांचून कसें राहील ! म. गांधी ह्यांच्या चार पांच वर्षांच्या चळवळीनें सर्व घाण केली, असा जयकर-केळकर ह्या जोडीचा मुख्य आरोप आहे. महात्मजींच्या असहकारितेच्या तत्वाला अनुसरून कौन्सिलांत टक्कर देण्याचें ध्येय स्वराज्य पक्षानें स्वीकारल्यामुळें मोठमोठ्या जागांचें मुल उपभोगणें दोनतीन वर्षे नाहक लावणीवर पडलें, अशी नव्या संभाजीच्या कंपूची तक्रार आहे. म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीमुळें स्वराज्य चारपांच वर्षांतहि मिळालें नाहीं, हें खरें आहे; पण विनदगदगीच्या आणि उपभोगाच्या कलुषाच्या ध्येयामुळें म. गांधी ह्यांच्या चळवळीच्या वेळची लोकांची ताकदहि आज नाहींशी झाली आहे. सीरियामध्ये फ्रेंच सरकार अरबांचा

अमानुष छळ करीत आहे. ह्या छळाच्या वेळीं हिंदुस्थाननें काहीं तरी हालचाल करावी व अरबांना हस्ते परहस्ते मदत पोहोचवावी, अशी हकीम अजमलखान ह्यांची इच्छा आहे. ही इच्छा नुसती असून काय करावयाचें? जुलूम प्रत्यक्ष दिसत आहे, पण प्रतिकार कसा करावयाचा? टर्कीवर ओढवलेल्या प्रसंगाच्या वेळीं हिंदु-मुसलमान एक होते, आणि असहकारितेच्या तत्त्वांनीं सर्वांचीं अंतःकरणे भरून गेलीं होती. त्यावेळच्या चळवळीत सामर्थ्य होतें. चळवळ करून महात्माजींनीं हें सामर्थ्य उत्पन्न केले होते. युवराजांच्या दोऱ्यावर घालण्यांत आलेल्या बहिष्काराच्या स्वरूपानें हें सामर्थ्य प्रकट झालें. हिंदुस्थानांत चाललेल्या चळवळीकडे पाहिलें असतां तुर्कीशीं मिळतें घेणेंच योग्य होय, असे उद्गार काढणें फ्रेंच मुत्सद्यांनाहि त्यावेळीं भाग पडले होते. सर्वांच्या निदर्शनास हें सामर्थ्य आल्यामुळे टर्कीवरील लढाई पुकारण्यांत अर्थ नाही, असें इंग्लंडच्या लोकांना घादून त्यावेळींच मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांना अधिकारावरून इंग्लंडच्या लोकांनीं काढूनहि टाकले! हिंदुस्थानांतील चळवळीनें त्यावेळीं घरील प्रकारें टर्कीला अंशतः तरी मदत घेव्ही, पण आज स्थिति काय आहे! नव्या संभाजींनीं महात्माजींना कॉंग्रेसमधून हाकून लावण्यांत जय मिळविला आहे! राजाध्याच्या घाटणीवर लश् ट्रेवण्याचें मन स्वरीकारण्यांत आल्यामुळे हिंदु व मुसलमान, ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर, स्वराजिस्ट आणि नोकरीवाले असे नानाप्रकारचे भेद उत्पन्न होऊन सामर्थ्य फोडेंच उरलेलें नाही! तीनचार वर्षांपूर्वीचें सामर्थ्य पार नाहीसें करून दुबळेपणा सर्वांच्या गळ्यांत बांधण्याचें काम तरीच नेण्याकरितां जयकर-पेळकर ह्या सोदीनें संघर्ष निराग उपचरणां उभारले आहे. असा मुद्दीच्या आणि संघर्षाच्या वेळीं हिंदुस्थानांतील धोळमत्त्याचा उपयोग जनानुष छळांत सोडलेल्या अरबांना वाच होणार! दुबळेपणा अरबांच्या उपयोगी पडणार नाही, इतकेंच

नव्हे तर ह्या दुबळेपणाच्या दुहीमुळे बरे झाले, मुसलमानांची चांगली खोड मोडली अशा तऱ्हेचे उद्गार लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळी हिंदु-मुसलमानांची एकी करणाऱ्या लो. टिळकांच्या कांही अनुयायांकडून आज निघत आहेत. संभाजीची कारकीर्द म्हणतात ती हीच ! दुबळेपणा आणि फाटाफूट चोहोंकडे माजून राहिली आहे. स्वराज्य पक्षांत शिस्तीचे महत्त्व अतिशय म्हणून दे. बं. दास नेहमी म्हणत असत, पण आज बेबंदशाहीची बंडाळी स्वराज्य पक्षाइतकी दुसऱ्या ठिकाणी सांपडणे शक्य नाही, असें म्हणण्याचे दिवस पुन्हां आले आहेत. राष्ट्रांतील हा दुबळेपणा व फाटाफूट पाहून म. गांधी ह्यांनी हकीम अजमलखान ह्यांच्या इच्छेला मान दिला नाही आणि राष्ट्रसंघाकडे हिंदुस्थानच्या काँग्रेसच्या मार्फत अरयांची गान्धारि मांडण्याचें नाकारलें हें यथायोग्यच झालें. सामर्थ्य नाही तर उगीच बळबळ करून काय उपयोग ? सामर्थ्य उत्पन्न होईल अशी आतां चळवळ केली पाहिजे. राजाश्रयाच्या पिडावर डोळा ठेवण्याची बळबळ चळवळीच्या पायरीला कधीहि चढावयाची नाही, सांप्रतच्या फाटाफुटीस एका बाजूस सारून नवें सामर्थ्य उत्पन्न करावयाचें असेल तर खादीन्शच चळवळीकडे बळणें भाग आहे, असें महात्माजींनीं हकीम अजमलखान ह्यांना स्पष्टपणे कळविलें आहे. नव्या संभाजीच्या काळ्या छायेंत सांपडलेल्या लोकांनीं संकटांतून मुक्त होण्याकरितां खादीची चळवळ करावयाची नाही तर दुसरी कोणती देशसेवा करावयाची ?

० काँग्रेस आणि उष्ट्यांतील रस

पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचा लढाईच्या कार्यक्रमाचा ठराव कानपूर काँग्रेसपुढे गेल्या सोमवारी वादविवादाकरितां आला असतांना, नेमस्तांकडून त्या ठरावास जसा विरोध ह्यापुढे काँग्रेसच्या बाहेर करण्यांत येईल त्या प्रमाणे काँग्रेसच्या मंडपांतहि व. जयकर वगैरे नोकरीवाल्या पक्षाकडूनहि विरोध करण्यांत आला. ह्या ठरावास काँग्रेसमध्ये विरोध करावा इतकें धारिष्ट्य सब्जेक्ट कमिटीच्या वादविवादाच्या वेळीं व. जयकर ह्यांच्या अंगीं नव्हतें, पण आयत्या वेळीं पं. मदन मोहन मालवीय काशीहून आल्यामुळे आणि त्यांनीं विरोधाचें काम आपल्या शिरावर घेतल्यामुळे नोकरीवाल्या पक्षाच्या विरोधास काँग्रेसच्या मंडपांत वाचा फुटली, अशा तऱ्हेचा खुलासा ह्या विरोधासंबंधी व. अभ्यंकर ह्यांनीं आपल्या भाषणांत केला आहे. असहकारितेच्या चळवळीपासूनच पं. मदन मोहन मालवीय हे, जरा जपून वागा, घाई नको, कौन्सिलीतून निघेल तेवढें पदरांत घ्या, असें म्हणत आहेत. कौन्सिलांत व असंख्यीत जरूर तेव्हां विरोध करावा, नाही तर सहकार्य करावें, असें गोखले-मेधा ह्यांचेंच मत पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं गेलीं चारपांच वर्षे एकसारखें स्वीकारलें आहे. प्रामाणिकपणानें विरोध करण्यास व प्रसंग विशेषीं बजेट फेटाळून देण्याचा पुढाकारहि घेण्यास पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं कसूर केली नाही, हेहि खरें आहे. असहकारितेच्या तत्त्वायहल त्यांना अभिमान आहे, पण हीं तत्त्वे अमलांत येऊं शकतील असें त्यांना वाटत नाही. कौन्सिलांत शिरून टफर देण्याचा मार्गहि पंडितजींना पसंत नाही. गयेच्या काँग्रेसपूर्वी कलकत्त्यास भरलेल्या ऑ. इ. कां. कमिटीच्या बैठकींत पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनीं घरील

प्रकारचीच मते बोलून दाखविली होती आणि स्वराज्य पक्षाच्या टक्करीच्या मार्गास विरोध केला होता, गयेच्या काँग्रेसच्या वेळी स्वराज्य पक्षांत ते सामील झाले नाहीत, व कानपूरच्या काँग्रेसमध्ये गेल्या सोमवारी जी प्रामाणिक नेमहतांची, विचारसरणी काँग्रेसपुढे मांडली, तीच विचारसरणी त्यांनी ग्या काँग्रेसच्या वेळी काँग्रेसपुढे मांडली होती, ह्या विचारसरणीला काँग्रेसच्या किंवा स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमांत स्थळ नाही असे पाहून गेली दोन वर्षे काँग्रेसच्या मंडपांत त्यांनी भाषणहि केले नाही, आणि यंदाहि कानपूरच्या काँग्रेसला हजार राहण्याचा त्यांचा विस्तीर्ण नव्हता. पण नोकरीवाला पक्ष पुढे आला आहे असे पाहून ते आयत्या वेळी पुढे आले, आणि मला दुजोरा देणारे कोणीतरी तंदा आहेत ह्याबद्दल त्यांनी संतोष व्यक्त केला ! लो. टिळक जर असते तर त्यांनी नोकरीवाल्या पक्षासच उचलून धरले असते आणि प्रामाणिकपणाचा विरोध करित असतांना नोकरशाहीच्या घरांतील दाक्य, तेवढा रस चाखून धष्टपुष्ट होण्यास हरकत घेतली नसती, हाच नोकरीवाल्या पक्षाचा मुख्य मुद्दा पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी कानपूरच्या काँग्रेसपुढे ठेवला, आणि ह्या मुद्द्यास व. जयकर ह्यांनी उचलून धरले. लो. टिळक ह्यांच्या नांवाची अशा प्रकारे नालस्ती करण्यांत यावी ह्याबद्दल व. अम्यंकर ह्यांना खेद प्रदर्शित करावा लागला. लो. टिळक ह्यांच्या हयातीत जे दहा मैलांच्या अंतरावरहि लो. टिळक ह्यांच्या जवळ उभे राहू शकले नाहीत त्यांनीच आतां लो. टिळक ह्यांच्या नांवाचे धिडबडे काढावे ह्याबद्दल जोरदार भाषेत व. अम्यंकर ह्यांनी निषेध प्रदर्शित केला. उष्ट्यांतहि रस असतो आणि तो रस भुकेलेल्यांना उपयोगी पडतो, ह्याबद्दल वाद नाही. जगांत दारिद्र्य व गरिबी जोपर्यंत आहे तोपर्यंत उष्ट्याचें हें अन्न हें आहात्म्य कायम रहावयाचेंच ! दुःखमय संसारांत उष्ट्याच्या दैव-दुर्विलासाला व्यवहार्य मानणें सर्व गरिबांच्या कपाळीं केव्हां केव्हां तरी येतेंच; पण व्यक्तीच्या किंवा राष्ट्राच्या अभ्युदयाचा हा मार्ग आहे म्हणून

उपदेश करणें आणि लो. टिळक ह्यांच्या नांवानें उध्दयाचा झेंडा उभारणें म्हणजे लो. टिळक ह्यांच्या स्वावलंबनाच्या मताचें हंसें करणें होय ! नोकरशाहीच्या उध्दयांतील थेंब ना थेंब जोरजोरानें चघळून गिळला पाहिजे, असें वें. जयकर ह्यांचे कानपूर काँग्रेसमधील भाषणाचें तात्पर्य आहे ! थेंब ना थेंब कसा गिळावा ? नोकरशाहीचें उध्दंमाण्डें गरीब हिंदी लोकांना मोड पाडण्याइतकें जरी असलें तरी त्यांत रस घिलकूल न ठेंबण्याची खबरदारी नोकरशाही नेहमीं घेत असते, हें विसरतां कामा नये. उसांतील रस पिण्याकरितां नोकरशाही राज्य करीत आहे. उसाचा प्रत्येक करवा नोकरशाही चाबून खाते आणि फेकून दिलेल्या चोयट्यांत कांहीं रस शिहक ठेवीत नाही. ह्या फेकून दिलेल्या चोयट्यांतहि याळलेले साखरेचे कण कोठें कोठें असतात आणि ते सर्व कण मोठ्या शिताफीनें व फध्यानें आपण कां शोषून काढूं नयत, असें नोकरीवाल्या पक्षाचें म्हणणें आहे. नोकरशाही खात असतांना नोकर म्हणून आपण अगदी तोंडाजवळ बसवें म्हणजे ओलसर तरी चोयट्या आपल्या मुखांत पडतील व तितके कष्ट वाचतील, असा महत्त्वाचा फायदा लोकांपुढें सांप्रत ठेवण्यांत आला आहे. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या चोयट्यांतून जेवढे साखरेचे कण बाहेर काढतां येण्यासारखे आहेत तितके काढण्याचा प्रयत्न कतोशीतें अद्याप झालेला नाही आणि एक्सप्लॉयटेशनचें किंवा रसशोषणाचें कार्य ह्या यावीत अधिक जोराने करण्यास पुष्कळ पाव आहे, असें सर मोरोमंत जोशी ह्यांनी कळकळा येथें भरलेल्या नेमस्तांच्या परिपदेत नुस्तेंच घोलून दाखविलें असून, ह्या रसशोषणाच्या किंवा उध्दयाच्या झेंड्यामोरतीं सर्वांनीं जमावें जणें आमंत्रण नोकरीवाल्या पक्षाला नेमस्तांच्या परिपदेनें दिलें आहे. प्रामाणिक नेमस्त म्हणवून येण्यास माशी दरयत्त नारी, असा तऱ्हेचे उद्गार पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी कानपूर काँग्रेसमध्ये जाडले आहेत. मोदी नोकरीवाल्या

• होळकर गादी सोडणार

१७७३-७४

इंदूरची गादी श्रीमंत सरकार तुकोजीराव होळकर एक दोन दिवसांत सोडणार अशी बातमी प्रसिद्ध झाली आहे. इंग्लंडचे प्रसिद्ध व सर सायमन ह्यांना दहा हजार पौंड म्हणजे सव्वा दोट लाख रुपये अगोऊ क्वाण्टा देऊन खटला चालविण्यास बोलावण्यांत आले होते; सर तेज बहादुर सपू किंवा लॉर्ड सिंह ह्यांच्यासारखे नामांकित कायदेपंडित कायद्याचा सहा देण्यास तयार होते; महाराजांचा मुमताज-प्रकरणाशी प्रत्यक्ष काही संबंध नाही अशा प्रकारच्या चालीस पन्नास जवान्या इंदूरच्या अधिकाऱ्यांकडून टिपून घेण्यांत आल्या होत्या; दिवाण नरसिंगराव खटल्याची व्यवस्था स्वतः पाहणार होते, व सर साहेब सयनीस इंदूरच्या दिवाणाचे काम पाहणार होते; इतकी सर्व तयारी झाल्यावर महाराजांनी स्वतः राजीनामा देण्याचे ठरविले, ही गोष्ट राजकारणाच्या दृष्टीने वाईट झाली, ह्यांत संशय नाही. महाराजांचा राजीनामा दोन तऱ्हेचा आहे, असे म्हणतात. दोन वर्षांपर्यंत महाराजांनी अज्ञातवासास इंग्लंडांत रहावे, लष्कर व पोलिस ह्यांजवर युरोपियन ऑफिसर नेमण्यांत यावे, मुमताजच्या प्रकरणाप्रलें ब्रिटिश प्रजाजनांचे जे नुकसान झाले असेल ते भरून देण्यांत यावे आणि सरकारने पसंत केलेल्या कौन्सिलच्या मार्फत राज्यकारभार चालविण्यांत यावा; अर्थाचे अटीचे राजीनाम्याचे एक स्वरूप होते. महाराजांनी राजीनामा अजिबात यावा आणि युवराज वयात येईतो सरकारला योग्य वाटेक त्या रीतीने राज्यकारभार चालविण्यांत यावा, असे राजीनाम्याचे दुसरे स्वरूप आहे. गादीच्या राजीनामा तरी या, नाही तर चौकशीला तरी उभे रहा, असे

हाले आहेत, ह्यांत संशय नाही. परंतु दुबळ्यांना देण्याचा न्याय निराळा व सशक्तींना देण्याचा न्याय निराळा, असा पंक्तिप्रपंच हिंदुस्थान सरकारला करता येत नाही. केवळ संस्थानिकांचे कमिशन नसल्यामुळे आपणास न्याय मिळणार नाही अशी भीति होळकर सरकारास वाटणे साहजिक आहे, पण राजीनामा द्या किंवा चौकशीला तरी पुढे या असे आव्हान झाले असता नैतिक दृष्ट्या आपणांकडे बोल नाही हे सिद्ध करण्याकरिता चौकशीला तोंड देणेच संस्थानिकांच्या हक्कासंबंधाने अधिक उचित होय, होळकर सरकारचे व इंग्रज सरकारचे तहनामे असल्या चौकशीच्या विरुद्ध आहेत, पण तहनाम्यांतील हक्कांवर अवलंबून रहाण्याची ताकद संस्थानिकांमध्ये आहे कोठे? रेविडेंटची खुशामत करणारा एक बदा भीमंत ह्या पलीकडे संस्थानिकांना दर्जाच राहिलेला नाही, पावलो पावली रोजग्या व्यवहारांत जर तायखालचे मांजर होऊन रहावयाचे तर बड्या चौकशीच्या वेळी तहनाम्यांतील अटींना तरी कोण पुसणार? चौकशी झाली तरी पदच्युत होणार आणि न झाली तरी पदच्युत होणार, हे खरे आहे, हा शक्तीचा प्रश्न आहे, न्यायाचा नव्हे. तथापि नैतिक दृष्ट्या विचार केला असता आपल्याजवळचा सर्व पुरावा प्रसिद्ध करण्याचा मार्ग स्वीकारणे अधिक श्रेयस्कर होय. महाराजांनी तसा मार्ग स्वीकारला नाही ह्यामुळे सर्व संस्थानिकांना ह्यापुढे अधिक घास झाल्यावाचून रहाणार नाही. इंग्लंडांत दोन वर्षे महाराज जाऊन राहिले तर तेथे काश्मीरच्या छाप्रतऱ्या महाराजांसारखी प्रकरणे उद्भवणार नाहीत म्हणून कशावरून? अशी नविं सर्व संस्थानिकांना ठेवण्यास होळकर सरकारच्या राजीनाम्यानंतर लोक कमी करणार नाहीत. होळकर सरकारनी राजीनामा दिव्यानंतर फौजिखले दिसाग सर सयनीस झाले फाय किंवा इंग्रजांच्या पोलिस खात्यावर एखादा युरोपियन नेमला गेला फाय,

राज्यकारभाराच्या असल्या नेमणुकींना महत्त्व नाही, कांहीं युरोपियनांची मनघरणी करावयाची व इतर बाबतींत पाहिजे तसे वागावयाचे ह्याचा अखेर परिणाम काय होतो हे होळकर सरकारच्या सांप्रतच्या प्रकरणावरून संस्थानिकांनी चांगले शिकण्यासारखे आहे. तहनाम्यांतील अट व संस्थानिकांचा दर्जा म्हणजे केवळ भ्रमाचा भोपळा होय ! ह्या अटींना व ह्या दर्जांना कस्पटाप्रमाणे मानण्याची ताकद हिंदुस्थानच्या नोकरशाहीत आहे आणि जर याकडे पाऊल पडले तर खरपूस प्रायश्चित्त देण्यास नोकरशाही कमी करणारी नाही, हेहि होळकर सरकारच्या राजीनाम्यावरून सिद्ध होणारे आहे. अशा प्रसंगी दिवाण नरसिंगराव ह्यांचाहि उपयोग होत नाही किंवा दिवाण सर साहेब खानीस ह्यांचेहि औपध लागू पडत नाही. आपला रुपया बदबद वाजत चालला आहे आणि खोटा म्हणून चोहोंकडे गवगवा झाला आहे असे अनुभवास आल्यावर, स्वतःची सुधारणा करून घेण्याकडे व स्वतःस खरा रुपया बनविण्याकडे संस्थानिकांनी अधिक लक्ष पोचविणे जरूरीच नाही काय !

छाट्टीफराचा लेखसंग्रह

१२ १११ ५

* छातीवरचें दडपण *

१ - - - १२ ३४५ १११ १

राष्ट्रीय सभेच्या आलेप्रमाणें स्वराज्य पक्षाचें चाळीस सभासद
 ११ असेंब्लीतून उठून गेल्यानंतर दे. पटेल ह्यांनीं केलेल्या भाषणामुळे आपल्या
 छातीवर दडपण पडलें, असें सरकारतर्फे सर मुडिमन ह्यांनीं गोलून दाखविलें
 १२ दडपण पडण्याचें कारण काय? चाळीस सभासद उठून गेले म्हणून
 सरकार थोडीच पैकीं करीत आहे अशा रीतीनें उठून जाणें म्हणजे
 १३ स्वतः हास्यास्पद नसविणें, असें नोकरशाहीचें मत आहे. स्वराज्यपक्ष
 १४ उठून गेला आणि राष्ट्रांत स्वराज्य पक्षानें मोठी चळवळ केली म्हणून
 १५ सरकारास भीति मुळीच नाही असें सरकारितेची मोठी चळवळ झिपरास
 १६ पोहोचली असताना ही चळवळीला ज्या नोकरशाहीनें भीक घातली नाही,
 १७ ती नोकरशाही उद्या थोडीच भीक घालणार आहे. स्वराज्यपक्ष उठून
 गेला म्हणून सर मुडिमन ह्यांच्या छातीवर दडपण पडलें नाही, पटेल
 सहित अध्यक्ष ह्या नात्यानें सरकारतर्फे पुढें येणाऱ्या मजुरीना वादग्रस्त
 म्हणून असेंब्लीचें कामकाज बारवार तहकूब ठेवतात कीं काय ह्या भीतीचें
 दडपण पडलें, दे. पटेल ह्यांनीं गेल्या सोमवारी असेंब्लीत केलेल्या भाषणात
 दोन महत्त्वाचे मुद्दे आहेत. पहिला मुद्दा असा आहे कीं, स्वराज्यपक्ष उठून
 गेल्यानें असेंब्लीचें लोकमताचें निदर्शक स्वरूप नष्ट झालें आहे. हा मुद्दा
 म्हणजे स्वराज्यपक्षाच्या उठून जाण्याच्या वर्तमान अर्थधानीचे १
 टीका दीव. अध्यक्षांच्या मते उठून जाण्याचा अर्थ काय होतो हे नाहीं
 करण्यापलिकडे पहिल्या मुद्यास महत्त्व नाही, असा भाषणात दे. पटेल ह्यांनीं
 आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. नोकरशाहीचा हा अभिप्राय समत
 २४०० वा नगो, सर्व हिंदी मजूरचे मत दे. पटेल ह्यांच्याप्रमाणे २४०

अभिप्रायासंबंधाने आहे, ह्यांत संशय नाही. उठून गेलेले चाळीस सभासद म्हणजे लोकमताचे निदर्शक ह्या नात्याने असेंब्लीचा खरा जीव होय. हा जीव निघून गेल्यानंतर असेंब्ली प्रेतवत् होते किंवा विधवेच्या स्थिती-प्रत जाते, असे म्हणण्यास कोणती हरकत? पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचे असेंब्लीतील अनुयायी म्हणजे अधिकारारूढ असलेला पक्षच होय, अशा प्रकारचा आपला अभिप्राय थोडे दिवसांपूर्वी असेंब्लीतील एका युरोपियन सभासदाने दिला होता, हे सर्वांना माहीत आहेच. पार्लमॅटरी पद्धत जर खरोखर हिंदुस्थानांत सुरू झाली असती तर पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचेच मंत्रिमंडळ असेंब्लीत सरकारी खुर्चावर बसून, पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांच्याच मंत्रिमंडळाला सरकार म्हणून संबोधण्यात आले असते. पार्लमॅटरी पद्धत अशातहि सुरू झालेली नसून सांप्रतची असेंब्ली म्हणजे जबाबदार राज्य-पद्धतीचा एक फास असल्यामुळे असेंब्लीतून उठून जाण्याचा प्रसंग पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांजवर आज आला आहे. पण लोकनियुक्त सभासदांच्या शक्तीकडे लक्ष दिले असता असेंब्लीचे खरे मालक आज पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचा पक्षच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. कायदा तसे बोलत नसेल, पण न्याय तसे बोलत आहे! दे. पटेल ह्यांनी कायद्याच्या भाषेच्या दृष्टीने योग्य शब्द वापरले नसले तरी न्यायाच्या दृष्टीने खरे शब्द वापरले आहेत, ह्यांत संशय नाही. अरेरावी राज्यपद्धतीत कायदा व न्याय ह्यांजमध्यें नेहमी अंतर असतेच. हे अंतर प्रसंगामुळे विसरून न्यायाची भाषा एकदम सुरू होते. स्वाभाविक जोराने न्यायाचे शब्द आपोआप बाहेर पडतात आणि न्यायाच्या वतीचा बहुजनसमाज कालांतराने होऊन कायदा बदलत असतो. प्रसंग असल्या गोष्टींना जबाबदार असतो. प्रसंगाची छाप दे. पटेल ह्यांजवर पडून न्यायाचे शब्द आपोआप त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. हे न्यायाचे शब्द ऐकून आणि तेहि असेंब्लीत अध्यक्षांच्या तोंडून ऐकून नोकरशाही चपापून जाणे अर्दी साहजिक

होतें आणि सर मुडिमन हांच्या छातीवर दे. पटेल हांच्या शब्दांचें दडपण चांगलें पडलें. कायद्याच्या दृष्टीने विचार केला असतां असेंन्लीतील स्वतंत्र पक्षाचे व इतर पक्षाचे लोकनियुक्त सभासद जोपर्यंत आपल्या खुर्च्यावर बसलेले आहेत तोपर्यंत कायद्याने लोकमताचें निदर्शक समजलें जाणारें असेंन्लीचें स्वरूप कायद्याच्या मापेंत नष्ट होत नाहीं. असेंन्ली न्यायाच्या दृष्टीने मिथवा झाली असली तरी कायद्याच्या दृष्टीने सौभाग्यवतीच आहे, आणि मूल-वाळ झालें. असतां तें बेकायदेशीर ठरणार नाहीं, असा मुडिमन योगेंरे मंडळींचा अभिप्राय आहे ! आम्ही नांवाचें लोकनियुक्त नसलों तरी कायदेशीर लोकनियुक्त आहोंत आणि आमचें हें कायदेशीर नातें तुम्हीं कसं काढून घेतां, असा तन्हेचा विवंगवाद दे. पटेल ह्याजवरीपर काहीं लोकनियुक्त व इतर सभासदांनीं सोमवारी सायंकाळीं त्यांच्या घरी जाऊन केला. आपण न्यायाच्या दृष्टीने योलत होतो, कायद्याच्या दृष्टीने योलत नव्हतो, तेव्हां तुमचा कायदेशीर हक्क चुकीचा नाहीं; असा तन्हेचें आश्वासन दे. पटेल ह्यांनीं खाजगी बैठकींत दिलें; आणि मंगळवारी असेंन्लीला सुरवात करताना असेंन्लीचें लोकनियुक्त स्वरूप नष्ट झालें नसलें तरी वन्याच अंशानें नाहींसं झालें आहे, असा आपल्या भाषणाचा खुलासा अध्यक्षांकडून करण्यांत आला. आपल्या कायदेशीर हक्कांच्या विरुद्ध अध्यक्षांचा अभिप्राय आदरान् अध्येक्षांवर निंदाव्यंजक ठराव नोकरशाहीच्या प्रेरणेनें आणण्याचा बेत होता, पण ह्या खुलाशामुळें तो बेत फसला ! निंदाव्यंजक ठराव पुढें आला असतां असेंन्लीची बैठक तद्दक्ष करण्यास जर दे. पटेल प्रवृत्त झाले असते तर सर मुडियम व सर शिबस्वामी अप्पर ह्यांनीं अध्यक्षांच्या खुर्चीपर्यंत पोचत जाऊन अध्यक्षांना दोन्ही हातांनीं पकडून तसेंच डायून टेवून, अध्यक्षांच्या देखत निंदाव्यंजक ठराव पास करून घेतला अगता आणि निंदाव्यंजक ठरावाच्या आधारानें अध्यक्षांदावरून दे. पटेल ह्यांना हाकून देण्यांत आलें

असतें, असा तऱ्हेचा अंतःस्थ व्यूह रचला गेला होता अशी बातमी मुंबईचा इन्सपेक्टर दिव्हीच्या बातमीदारांचे पत्रांत दिसून येत आहे ! इंग्लंडांत पार्लमेंट सभेंत राजाच्या बाजूचा अध्यक्ष असतांना अध्यक्षाला खुर्चीवर पकडून ठेवून लोकांनीं आपले ठराव पास करून घेतल्याचीं उदाहरणें आहेत, लोकांच्या वतीचा अध्यक्ष असतांना सरकारनें अध्यक्षाला खुर्चीवर दोरीनें बांधून ठेवून आपले ठराव पास करून घेण्याचा दिव्य देखावा हिंदुस्थानच्या पार्लमेंट सभेंत गेल्या मंगळवारी इष्टीस पडावयांचा होता; पण दे. पटेल ह्यांनीं आपलें मत न सोडतां कायदेशीर भाषाच वापरण्यास सुरवात केल्यामुळे नोकरशाहीची ती लीला इष्टीस पडली नाहीं ! असेंल्ली निःसत्त्व झाली हा आणखी अभिप्राय दे. पटेल ह्यांनीं कायद्याची भाषा वापरतांनाहि सोडलेला नाहीं, ही संतोषाची गोष्ट होय. असेंल्ली निःसत्त्व किंवा विधवा झाली असतांना सरकारनें आण होऊन असेंल्ली मोडून नव्या निवडणुकीस सुरवात केली पाहिजे, अशी इंग्लंडच्या पार्लमेंटरी पद्धतीची बहिवाट आहे. ह्या बहिवाटीकडे सोमवारच्या आपल्या भाषणांत दे. पटेल ह्यांनीं सरकारचें लक्ष वेधलें, पण तसें कांहीं करण्यास नोकरशाही आज विलकुल तयार नाहीं. असेंल्लीचे खरे मालक घरांतून निघून गेल्यानंतर जर मुलें बाळें झालें तर तीं कायदेशीर होतील किंवा कसें ह्या संबंधाचाहि आपला अभिप्राय अध्यक्ष ह्या नात्यानें सोमवारच्या भाषणांत दे. पटेल ह्यांनीं व्यक्त केला आहे. प्रत्यक्ष तशी गोष्ट घडून येईतों एखाद्या विधवेसहि आगाऊ नांवें ठेवणें शिष्टसंप्रदायास धरून नसल्यामुळे तसा अभिप्राय व्यक्त करण्यांत आपण थोडी धाई केली, ही गोष्ट दे. पटेल ह्यांनीं मंगळवारच्या भाषणांत कबूल केली असल्यामुळे सर मुडिमन ह्यांच्या छातीवरील दडपण आतां थोरेंच हलकें झालें आहे ! पण दे. पटेल ह्यांनीं आपलें मत विलकुल सोडलेलें नसल्यामुळे तसाच प्रसंग आल्यास दे. पटेल व सर मुडिमन ह्यांचा खटका पुनः उडाल्यावांचून कसा राहील !

० पहारेकऱ्याला हजार रुपये !

कलकत्त्यातील दंग्यासंबंधाने लिहितांना अँग्लो-इंडियन पत्रांनी- असे प्रसिद्ध केले आहे की, दोन चार तास घरांवर पहारा करण्याकरिता किंवा घराच्या मालकाला सुखित ठिकाणी गेऊन पोहोचविण्याकरिता हजार हजार रुपये कलकत्त्याच्या काही श्रीमंतांनी युरोपियनांना देऊन केले व काहींनी असे हजार रुपये मिळविलेही ! लुटालूट करण्याच्या बदमाशांची धाड घरांवर आली असता टेलिफोन करून ओळखीच्या एका युरोपियनाला पहान्यासाठी बोलवावे आणि हजारो रुपये द्यावे असे घडून आल्याची उदाहरणे आहेत. जगाच्या घरांत लोखो रुपयांची इस्टेट सांठलेली आहे त्यांनी लुटालूट होणार अशी भीति वाटल्याप्ररोवर हजारो रुपये दोन चार तासांच्या नोकरीसाठी द्यावेत ह्यात काही नवल नाही. प्राणांवर बेतली असता हजारो रुपयांना कोण विचारतो ? युरोपियन पहारेकऱ्यांची अशी मागणी करण्यांत आल्यामुळे अँग्लो-इंडियन पत्रे असे म्हणत आहेत की, उद्या जरी स्वराज्य हिंदु लोकांना देऊन टाकले तरी दोनतीन तासांच्या पहान्यासाठी हजारो रुपये युरोपियनांना हिंदुस्थानांत कमावता येण्यासारखे असल्यामुळे स्वराज्यात इंग्रजांची चंगळच उडणार आहे ! युरोपियनांची जर अशी चंगळ उडणारी आहे, तर देऊन टाकीनात एकदां स्वराज्य, उगीच उशीर कशाला ? स्वराज्य लागणीवर टाकून इंग्रजांनी आपले पैशाचे नुकसान कां करून घ्यावे ? ह्याच सदाच्या वेळेपासून हत्यारबंद इंग्रजाला हजारो रुपये चारण्यास हिंदुस्थानातील श्रीमंतांनी कमी केले नाही. हे हजारो रुपये हत्यारबंद इंग्रज पहारेकऱ्याला पूर्वी कां देण्यांत आले आणि आजही कां देण्यांत येत आहेत ? इंग्रजी

लढवय्याहून हिंदी लढवय्या कमी शूर असतो अशांतला भाग मुळीच नाही. इंग्रजाहून अधिक शूर असलेले कितीतरी लढवय्ये कलकत्त्याच्या हिंदी छोकांत आज सांगतील. पण त्यापैकी कोणासहि हजारो रुपये तास दोन तांताला कमविणारा पहारेकरी अशी किंमत स्वप्नी मिळत नाही, मग इंग्रजांना ही किंमत कोठून आली ! धाजारभाय त्यांचा असा कसा वाढला ! ह्या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की, इंग्रजांच्या नीतीला, इंग्रजांच्या स्वमाय्याला किंवा इंग्रजांच्या मदतमकीला ही किंमत देण्यांत येत नसून, इंग्रजांच्या हातांत असलेल्या हत्याराला व त्या हत्यारामुळे असलेल्या दारान्याला ही किंमत देण्यांत येत आहे. फ्रेंचांच्या दुप्लेसादेवाच्या घेंळी किंवा इंग्रजांच्या क्लाइव्हादेवाच्या घेंळी छोट्या युरोपियन लष्कराला जो मान मिळत होता तो मान युरोपियन बंदुकीमुळे आणि गोळीबाराच्या लढाईच्या बायपॅचामुळे मिळत होता. अत्यंत शूरपणाने व जिवावर उदार होऊन युरोपियनांशा बंदुकीच्या मान्यावर तुटून पडणारे शूर लढवय्ये त्यावेळी हिंदुस्थानांत कमी नव्हते. पण बंदुकीच्या गोळीबाराच्या लढाईचा नया अनुभव हिंदी लढायाला येऊन हा हा गहनता शोकदो शोक दुरून मारता पेटात असा भयंकर गोंगवा चोहोकडे झाला; आणि त्यामुळे इंग्रजी लष्कराचा दरारा बसला. हे हत्याराचे बळ होय; फेवळ मनगटाचे शौर्य नव्हे ! हत्यारबंद युरोपियन पहारेकन्यांना पूर्वी फार मागणी होती आणि राजेरजवाडे त्यांच्या मदतीकरिता लागो रुपये देतहि असत. मदतीकरिता लागो रुपये घेऊन आपल्या छोट्या लष्कराच्या बंदुकीतील गोळीचा दराग चोहोकडे बसवायवाचा आणि अखेरीस ज्याला मदत घेऊन त्यालाच ताऊन टाकून आपले रांगव रयापायपाचे, असा इंग्रजी राज्याचा इतिहास आहे. शंकरास्त्री आणि पांडुरंग शिंदे यांची ही परामत आहे ! कलकत्त्यास नर दंग्याच्या वेळी मूळच्या किमतीहून पाचगुनीने किंवा दगुनगुनीने अधिक किमतीने मनीनगस्त इंग्रजींनी

विकल्या असल्या तर युरोपियन पदारेकऱ्यांना जेवढ्या मागण्या कलकत्त्यास
 दंग्याच्या वेळी आल्या त्याच्याहून शेकडो पटीने अधिक मागण्या मशिनगन्तना
 व फाटुसुसंच्या माळांना आल्या असल्या. यांत्रिक कलेचा व शस्त्रास्त्रांचा
 हा प्रभाव आहे, माणुसकीबद्दलच्या आदराचा हा प्रभाव नव्हे।
 इंग्रजांना हिंदुस्थानात जशी शस्त्रास्त्रे वापरण्याची परवानगी आहे
 तशी शस्त्रास्त्रे वापरण्याची परवानगी हिंदूंना व मुसलमानांना मिळू न
 जा. इंग्रजांना त्याप्रमाणे शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा एकसारखा होऊ
 शकतो त्याप्रमाणे हिंदी लोकांच्या ताब्यांतले भरपूर शस्त्रास्त्रांचे
 कारखाने हिंदुस्थानात सुरू होऊ न्या, मग क्षणाच्या पदान्ताकरिता कोण
 कोणास हजारों रुपये देऊन सोळावतो. हे तेव्हा अनुमनास आल्यावांचून
 रहाणार नाही. हिंदी राष्ट्र जर अशा रीतीने सशस्त्र झाले आणि
 यांत्रिक कलेत जर निष्णात ठरले तर हिंदु-मुसलमानांत एखाद
 दुसरी लढाई होईल हे खरे आहे. पण तथा प्रसंगानून एकदा पार पडून
 गेल्यानंतर किरकोळ तफारीमुळे मोठ्या शहरांत हिंदु-मुसलमानांच्या
 दंग्याच्या मिथाने बदमाश चार पांच दिवस एकसारखी लुटालूट करीत
 असेत असा देखावा मुळीच दृष्टीस पडणार नाही. अंतःस्थ व्यवस्था हिंदु-मुसल-
 मानांच्या पुढाऱ्यांना आणि होऊन नीट लावावी लागेल आणि तशी व्यवस्था
 कारसा पास न होता आपोआप लागेल. परचक्राचे हि भय मग
 हिंदुस्थानास रहाणार नाही. परचक्रापासून संरक्षण करण्याकरिता
 साठसत्तर कोट रुपयांचा मलिका चालून जो युरोपियन पदारेकरी आज
 हिंदुस्थानास आल्या दरमाजावर ठेवावा लागत आहे त्याच्याऐवजी
 रद्दायीस कोट रुपयांच्या खर्चात हिंदी राष्ट्र स्वतःचे संरक्षण करू शकेल।
 इतकेच नव्हे तर फ्रांसच्या लष्करी दबतीचा जो दगडा आज सर्व युरोप
 लंडना पाहत आहे तोय दरास हिंदी राष्ट्राच्या लष्करी दबतीचा सर्व

आशिया खंडाला दरसालच्या-वीस-पंचवीस कोट रुपयांच्या खर्चाने वाटल्यावांचून रहाणार नाही. स्वराज्य म्हणजे कौन्सिलांत व्याख्याने देण्याचा परवाना नव्हे, अंतःस्थ शांततेकरितां व परचक्रापासून संरक्षण करण्याकरितां शस्त्रास्त्रांची निपज करून व्यवस्थेशीर रीतीने राष्ट्रांतील शूर तज्ञांना तसल्या राष्ट्रसेवेला जुंपणे होय ! हा परवाना जर मिळाला तर आपापसांत ढोकी फोडून इंग्रजांचा धावा करित तासाला हजार रुपये देतां पण तुम्ही या, असे म्हणण्याची पाळी हिंदुस्थानावर येईल ही कल्पनाच चुकीची आहे. तुकांसंबंधाने असेच भाकीत करण्यांत आले होते, पण पहिल्यांदा फोडून तरी एकदां भरपूर शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा झाल्यावर इंग्रजांच्या मदतीशिवाय आज तुकांना शस्त्रास्त्रांचे कारखाने काढतां येतात, अंतःस्थ बंडाळी मोडतां येते, आणि युरोप खंडाच्या कारस्थानावरदि आरले बजन पाडतां येते, असा अनुभव आलेला आहे. शस्त्रास्त्रांविषयी अज्ञान असलेल्या, निःशस्त्र केलेल्या आणि शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा काडीचाहि होऊं नये म्हणून अत्यंत दक्षतेने एकतन्त्रेच्या कोंढवाड्यांत कोंडून ठेवण्यांत आलेल्या लोकांनी, बदमाशांच्या लुटलुटीची लोट उसळली असता आपल्या पद्दत्याकरितां हजारो रुपये हत्यारबंदे इंग्रजांना देऊं केले तर त्यावरून स्वराज्याची नालायकी कशी सिद्ध होते ?

* शर्यतीचा जुगार

इंग्लंडचे फडणीस मि. चर्चिल ह्यांनी शर्यतीच्या जुगारातील देवघेबीवर शोकाबा ५ टक्के कर वसविण्याचे ठरविल्यामुळे इंग्लंडांत शर्यतीच्या जुगारासंबंधाने फडाक्याचा घादविषाद सुरू झाला आहे. दारू आणि शर्यतीचा जुगार ही दोन भयंकर व्यसने इंग्रजांच्या हाडीमाशी खिळलेली आहेत. व्यापारांत, उद्योगधंद्यांत, व राजकीय याबतींत पराक्रमी म्हणवून घेण्याची महत्त्वाकांक्षा जर इंग्रजी राष्ट्रांत नसती तर ह्या दोन व्यसनांनी इंग्रजांच्या घरादारांची राखरांगोळी केव्हांच केली असती. पराक्रमाच्या हौसेने राष्ट्रव्यावेळी पुढे पाऊल टाकीत असत त्यावेळी असल्या व्यसनांना कसया पुरुषांत एक प्रकारचा आळा बसलेला असतो. पण पराक्रमाला घाव नसला म्हणजे ही व्यसने उरावर बसून राष्ट्राचा धक्काचूर होण्यास कारणीभूत होत असतात। इंग्लंडचा पराक्रम सांप्रत आटत चालला आहे आणि उद्योगधंद्याच्या फैलावाला अडथळा आला आहे, अशा स्थितीत ही व्यसने इंग्लंडला चांगली जाचक झाल्यावाचून रहाणार नाहीत. पराक्रमाच्या वेळी ह्या व्यसनांचा फैलाव इंग्रजांनी जगभर केला असून जिकलेल्या राष्ट्रांना तर इंग्रजांची ही व्यसने अत्यंत त्रासदायक झाली आहेत. इंग्रजांच्या हाडीमाशी ही व्यसने खिळून राहिलेली असल्यामुळे राष्ट्राच्या त्रिवाला मारून टाकणारे काही विष ह्या व्यसनांत आहे असे इंग्रजांना मुळीच घाटत नाही. दारू पिणे व जुगार खेळणे ह्यांत काही कमीपणा आहे असे इंग्रजांचे मतच नाही. शर्यतीचा जुगार काय किंवा इतर कोणत्यादि घस्तुसंबंधाचा जुगार काय, जुगार येथून तेथून एकच. पत्त्यांच्या डावांतील

जुगार, गंजिकांचा जुगार, फांशांचा जुगार, सड्यांच्या भावांचा जुगार, कोगत्या वेळी कोठे किती पाऊस पडतो त्यासंबंधाचा जुगार, सर्व जुगारांचे कार्य व परिणाम एकच अगतात. एकदम पैसे मिळविणें किंवा घालविणें जुगारामुळे होत असल्यामुळे, कित्येक महिन्यांच्या उद्योगांत पैसे मिळवण्यासाठी जी तरतरी मनुष्याच्या अंगांत उत्पन्न होते आणि ज्या तरतरीमुळे उद्योग सुखद वाटतो ती तरतरी तास दोन तासांत एकदम एकचटली गेल्यामुळे जुगाराच्या वेळी वेदोपाणा उत्पन्न होऊन तरतरीचे सुख वेदोपाणानें उपभोगावयास मिळतें, दारूच्या व्यसनांचेहि असेंच आहे. शरीर व मन आरोग्याच्या व प्रकृततेच्या स्थितींत असतांना जी सुखाची लहर उपभोगावयास मिळते त्याच लहरीचा अर्क काढल्याकारणें सुख दारू-यात्रांना थोडा वेळ दारूच्या एका पेश्यानें प्राप्त होतें, जें शरीरसामर्थ्य आपल्यापार्शी नाही आणि दुष्टिपुष्टीचा जो स्वामात्रिक आनंद आपल्या पार्शी नाही, त्या सर्वांचा खोश आभास दारूमुळे उत्पन्न होऊन सर्व संपत्तीच्या आनंदांत दारूयात्र थोडा वेळ तरी निमग्न होऊन जातो. संसार दुःखमय व कष्टाचा असल्यामुळे खरा आनंद मिळत नसणारांना खोश्या सुखार्था मजनीं लागणें सोयीचें पडतें. हें वेदोप व वेकिकीर वृत्तीचें सुख घेण्याकडे दुःखीकष्टी समाजाची प्रवृत्ति साहजिक असते. पण असलें व्यसन राष्ट्रास लागलें असतां खऱ्या सुखाला राष्ट्र कायमचें मुक्तें ! इंग्लंडच्या पराक्रमामुळे स्वतः ईंग्रजांना खऱ्या सुखाला कायमचें मुरुण्याचीं दुःखें आज तितकी भोगावीं लागत नाहींत हें खरें आहे; पण त्यांच्या पराक्रमानें जिंकलेल्या लोकांच्या योकांडीं मात्र हीं दुःखें कायमचीं बसलेलीं आहेत ! जुगाराकडे असलेल्या दुःखीकष्टी साहजिक प्रवृत्तीय शर्यतीच्या जुगारानें हिंदुस्थानांत अधिक मोडक बनविलें आहे. राज्यकर्त्यांचे व्यसन म्हणून हिंदी लोकांच्या दृष्टीनें ह्या व्यसनाला महत्त्व आलें आहे. राष्ट्राची ओळख-

देख होण्याला, सद्देवाच्या व्यसनांत आम्ही सामील आहो म्हणून मिरविण्याला, आणि सद्देवाची सुधारणा आमच्यांत आली आहे म्हणून धन्यता मानण्याला हे व्यसन चांगले उपयोगी पडतें ! गंजिकांच्या किंवा फाशांच्या जुगाराऐवजी शर्यतीच्या जुगारांत सद्देवाच्या सान्निध्यामुळे प्रतिष्ठितपणा वाटतो. शिवाय बड्या समुदायानें ह्या जुगारांत एकाच वेळीं पडण्यास संधि मिळत असल्यामुळे समुदायाच्या वेदोप वृत्तीचीहि भर व्यक्तीच्या वेदोप वृत्तींत पडत असते. पराक्रमी व उद्योगी पुरुषाला वेदोप वृत्तीची तरतूत अल्प अंशानें उपभोगिली असतां तितकीशी त्रासदायक होत नाही. किंबहुना साहसी वृत्तीला असल्या तरतरीचे लहान सहान बळसेच उपयोगी पडता असें ह्या जुगाराचें समर्थन करण्यांत येतें, पण तरतरीची एकदां खालूच लागेल तर त्या न.दांत मनुष्य निमग्न होऊन त्याच्या संसात्ती राखरांगड होते ह्यांत संशय नाही ! शर्यतीच्या जुगारावर किंवा दारूवर जकात बसवून ह्या व्यसनांना आळा घालण्याचा प्रयत्न जर सरकारनें केला तर त्याबद्दल सरकारास पाठिंब्याच विचारी लोकांनीं दिला पाहिजे, पण इंग्लंडांत आज तशी स्थिति नाही. कॉन्सर्व्हेटिव पक्षाचें मंत्रिमंडळ व्यसनाला आळा घालण्याच्या सद्देतून शर्यतीच्या जुगारावर कर बसवीत आहे असें सुळीव नाही, पैसे गोळा करण्याचें एक साधन एवढ्याच दृष्टीनें ह्या करारुढे मि. चर्चिल पद्दात आहेत. पण करामुळे जुगाराला थोडासा आळा बसल्याचाचून रक्षणार नाही. हा लहानसा आळाहि इंग्रजांना आज सोसयत नाही. पार्लमेंट सभेतील क्रिपेक कॉन्सर्व्हेटिव पक्षाचे प्रतिनिधी, सर्व लिबरल पक्ष, सर्व मजूर पक्ष आणि इंग्लंडचें श्रेंच लोकमत शर्यतीच्या जुगारावरील कराच्या विरुद्ध गेले आहे. इंग्रजांच्या कुटुंबातील एका पवित्र भावनेला सरकार कोण धवा देणार अशा तऱ्हेची टीका ह्या करावर करण्यांत येत आहे. पोटमांची निपज चांगली व्हावी ह्या भावनेला भरून ह्या जुगाराची

* इंग्लंडची सद्दी संपली

कोळशाच्या खाणींतील तंट्यामुळे इंग्लंडांत सार्वत्रिक संप सुरू झाली असून, कोळशाच्या खाणींविरुद्धच आगगांड्या, मोठारी, वर्तमानपत्रे, वगैरे सर्व कारखाने बंद पडले आहेत. जे कारखाने चालू आहेत, तेथील नोकरांना कारखाना गाठण्यासाठी सतत आठ मैल पायी चालावे लागत आहे. ह्यामुळे कारखाना उघडा असला तरी कामकाज काही होत नाही. सार्वत्रिक संपाचे संकट इंग्लंडवर ओढवल्यामुळे इंग्लंडची सद्दी संपली असून इंग्रजी साम्राज्याच्या शेवटास आता प्रारंभ झाला आहे, अशा तऱ्हेचे उद्गार फ्रेंच वर्तमानपत्रांनी ह्या प्रसंगी काढले आहेत। स्वतःच्या मनांतील इच्छेला अनुसरून फ्रेंच वर्तमानपत्रे टीका करीत आहेत; हे उघड होय. इंग्रजांची सद्दी संपावी व इंग्रजी साम्राज्य विट्यास जावे अशी इच्छा फ्रान्स, इटली वगैरे देशांची असणे अगदी साहजिक आहे. आपल्या मनाच्या चष्म्याला अनुसरून बाहेरचा रंग मनुष्याला दिसत असावा, तेव्हा फ्रान्सला संप्रतच्या संपांत इंग्लंडचा विनाश दिसावा, ह्या काही नवल नाही. अमेरिकन वर्तमानपत्रे फ्रान्सच्या दृष्टीने ह्या संपाकडे पहात आहेत. इंग्रजी साम्राज्याचा विनाशकाल जवळ आला आहे, असे ह्या संपामुळे त्यांना वाटत नाही. तथापि इंग्लंडच्या बुद्धीने इंग्लंडला ह्यावेळी धोका दिला, आणि इंग्लंडची अप्पल चकली, असे अमेरिकेचे म्हणणे आहे. एखाद्या लढान फिना मोठ्या लढाईला तोंड देऊन त्या आत्मीयादि बाहेर पडण्याची शक्ति इंग्रजी साम्राज्यात घात आहे, ह्यांत संशय नाही. पण इंग्लंडची बुद्धि चकल्यामुळे मोठ्या लढाईची ठेच

लागल्यासारखे आज इंग्लंडला झाले आहे! ह्या रूपाने नाही त्या रूपाने तरी इंग्लंडचे दुखणे बाहेर पडायचाचेंचें होतें, पण यादवीच्या रूपाने हा स्फोट झालेला असल्यामुळे संप मोडून स्थिरस्थावर झाल्यावरहि ह्या दुखण्याचे अनिष्ट परिणाम इंग्लंडला पार दिवस भोगावे लागतील, ह्यांत संशय नाही, महायुद्धामुळे पैशाचा चुराडा होऊन जर्मनीला दिवाळें काढावें लागलें; फ्रान्सलाहि पैशाच्या टंचाईच्या भोवऱ्यांत गरगर फिरावे लागलें; इटलीमध्ये लढवऱ्या पक्षांच्या जबरदस्तीमुळे मजुरांची वडें वंद पडली; इंग्लंडने इतके दिवस अन्नाने काढले, पण इतर राष्ट्रांप्रमाणे इंग्लंडनेहि आज आपली अन्न गमावली आहे! महायुद्धाच्या अखेरीस इंग्लंडने जर जबाबदारीनें तुर्की साम्राज्य खाऊन टाकलें असतें आणि माजी मुख्य मंत्री मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांना टर्कीच्या लढाईत शोषणास कोट रुपये उधळण्यास जर परवानगी दिली असती तर परफ्याच्या घरांत स्वतःच्या पैश्यांना जेवू घालण्याची व्यवस्था इंग्लंडला करता आली असती, कॉन्स्टॅन्टिन पक्षाने मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांना घोट्यावरून खाली ओढले, पण कॉन्स्टॅन्टिन पक्ष अधिवासाळ होण्याबरोबर उद्योगधंद्याच्या खालावलेल्या स्थितीची कधी टफर घाबचाची हा प्रश्न कॉन्स्टॅन्टिन पक्षापुढें आला आणि मि. बाल्ढविन ह्यांना बाबराव्यासारखें होऊन गुंमंरवित व्यापाराचें तसे मि. बाल्ढविन ह्यांनी मान्य केले, त्याबरोबर पुन्हा दुमरी निवडणूक होऊन मजुरांचा पक्ष एक वर्षभर अधिकाराला आला, मजुरांचा पक्ष गोर्बोचिस्ट मतांद्ध्ये बळग आहे आणि रशियाशी शेअर संपादन करून इंग्लंडच्या व्यापाराच्या नवें कुरण उतरत करित आहे, असें फूडून कॉन्स्टॅन्टिन पक्षाने पुन्हा निवडणुकीचा प्रसंग आणला आणि मि. बाल्ढविन पुन्हा मुख्य मंत्री झाले, रशियाला बाळीत टाकण्याचें, चीनमध्येहि रशियानी शंजव रहाण्याचें, आणि युरोपांतला मर्याना

रशियावर बहिष्कार घालायचास लावून रशियाची खोड मोडायची, ही धोरणाने कॉन्ग्रॅस्हेंटिव्ह पक्ष वागूं लागल्याने युरोपखंड स्थिररथावर होईना आणि इंग्रजी व्यापाराची सोय लागेना अशी स्थिति प्राप्त झाली ! इंग्लंडला दरसाल ३० कोट पौंड म्हणजे साडेचार अब्ज रुपये अन्नसामग्रीवृत्ति परदेशांना द्यावे लागतात. साडेचार अब्ज रुपये इंग्लंड कसे देते ? परदेशांत इंग्लंडने गुंतविलेले भांडवल, इंग्लंडने गुंतवलेल्या भांडवलावरील व्याज, बदर भांडवलाच्या कारखान्यांतील इंग्रजी नोकरांची पेन्शने व शिल्क, परदेशींच्या राज्यकारभारांतील इंग्रजी नोकरांची पेन्शने व शिल्क, इंग्रजी जहाजांकडून जगभर होत असलेल्या व्यापाराच्या ने-आणीतील इंग्रजांचा फायदा व शिल्क, ह्या रूपांनी अन्नसामग्रीचा मोबदला देण्यांत येतोच; पण त्याशिवाय दगडी कोळसा, रौखंड, पोलाद, आगगाड्यांची यंत्रे, जहाजे, रत व फारड ह्या मालाच्या रूपांनी अन्नसामग्रीचा मोबदला देण्यांत येऊन इंग्लंडला फायदा चांगला मिळतो. पण दगडी कोळसा, रौखंड व पोलाद व त्यावरील रत व फारड ह्या जिनसासंबंधाने परदेशांच्या भाषादी इंग्लंडला आज टक्कर देवढत नाही. त्यामुळे अन्नसामग्रीकरिता साडेचार अब्ज रुपये दरसाल कसे भरावयाचे, ह्याची काळजी इंग्लंडला लागली आहे. इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या साणीतून पंचवीस कोट टन दगडी कोळसा दरसाल बाहेर पडतो. ह्यापैकी तीन चतुर्थीस माल इंग्लंडांतच खर्चतो, बाकीच्या एक चतुर्थीस मालाला युरोपखंडात गिन्हाईक नसल्यामुळे साणीतील मजुरांना पोटभर मजुरी देण्यापै सामर्थ्य इंग्लंडच्या कारखान्यांचे अग्री राहिलेले नाही. इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या साणीची ही स्थिति पाहिली अगता इंग्लंडच्या शरीराच्या कोठे तरी मोठा रोग हातेथ आहे असे म्हणणे भाग पडते ! इंग्लंडांत योग्यरीत्या उत्पन्न होणाऱ्यामध्य व पाण्याचा पुरवठा अगोरेच्या जमिनी ओगाट पडल्याने आणि इंग्लंडने

साडेचार अब्ज रुपयांची अन्नसामग्री परदेशांत खरेदी करावी हा न्याय तरी कोठला ! इंग्लंडच्या दगडी कोळशाच्या खाणींचे इतके निरनिराळे विभाग आहेत की, एकंदर पंधराशें बोर्डांतील निरनिराळे सूत्रचालक ह्या खाणींच्या बोकांडीं बसले आहेत असें म्हणतात ! हिंदुस्थानांतील शेतीचे जसे सहान-सहान विभाग पडले आहेत तसे इंग्लंडच्या खाणींचे पंधराशें विभाग आहेत. परदेशी मालाशी टक्कर देण्यास असले विभाग मोडून खाणींचे मोठमोठे गट बनविल्याशिवाय य यंत्रांत दुरुस्ती केल्याशिवाय सोय नाही, अशी इंग्लंडच्या खाणींची नाडीपरीक्षा करण्यांत आली आहे. ह्या नाडीपरीक्षेच्या रिपोर्टांला पुढें यावयास एक वर्ष लागलें आणि एका वर्षांत पंधरा कोट रुपयांची मदत सरकारी तिजोरीला करावी लागली. मोठे गट पाडून नवीं यंत्रे आणून तरी मजुरांना पोटभर मजुरी मिळेलच अशी खात्री फोणास वाटत नसल्यामुळे मजुरांनी मजुरी कमी घ्यावी असें टुमणें मजुरांच्या मार्गे लावण्यांत आलें, आणि शेवटीं सार्वत्रिक संपाचा प्रसंग ओढवला ! मजुरांची मजुरी कमी करण्याचा हद्द कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचा आहे. मजुरी कमी केल्याशिवाय शेतीसंबंधाने आपलें यस्तान कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षास नीट बसवितां येत नाही. टर्कीचे राज्य घशांत टाकून जें यस्तान बसविण्याचा मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांचा हेतु होता तेंच यस्तान बसविण्याचा हेतु मजुरांच्या मजुरीवर हल्ला चढविण्यांत कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचा आहे. तुर्की लढाईसारखीच ही लढाई आहे. मि. लॉर्ड जॉर्ज ह्यांनी तुर्की लढाई मुरू केली अश्वती, तर इंग्रजांची सद्दी संपली, असें फ्रान्स क्रिया इटली ह्यांना वाटलें नसतें. पण यादवीच्या स्वरूपाची संप्रतची लढाई असल्यामुळे आतां इंग्लंडची सद्दी संपली, असें इंग्लंडच्या प्रतिस्पर्ध्यांस वाटल्यास ताबडल त्यांस दोष कसा देता येईल !

* टिळक आणि प्रतियोगी सहकारिता

देशोद्वारे प्रवीणं टिळक-मुचरितं

ध्यायते तद्वरेण्यम् ।

उद्दीप्तं राष्ट्रभक्त्या जनपदहृदयं

यस्य कारयनिवासैः ॥

यद्वाकांक्षः स्वराज्ये परिणतयचरा

भारतो यस्य जातः ।

दृश्यो गीतारहस्ये विमलयतु

गुरुरनो धियो लोरुमान्यः ॥

कॉंग्रेसच्या विरुद्ध नोकरीवाल्या पक्षानें जें निशाण उभारलें आदि त्या निशाणाच्या बुद्धाशीं रिसॉन्सिड्ड कोऑपरेशन किंवा प्रतियोगी सहकारिता हें तत्त्व प्रमुख आदि, लो. टिळक ह्यांनीं अमृतसरच्या कॉंग्रेसला जा अगतां वाटेंत यादशदांना तार करून प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व पुढें आणलें आणि त्या तत्त्वाला धरूनच आजचा नोकरीवाल्यांच्या कार्यक्रम आंखलेला आदि आणि लो. टिळक जर ह्यात असते तर त्यांनीं हाच कार्यक्रम आज उचलला अगता अरें नोकरीवाल्या पक्षाचें म्हणणें आदि! लो. टिळक ह्यात असते तर पाप दाळें असतें हा पाद पालीत यशस्वी हंशील नाही. प्रसंगानुसार राजकीय परिस्थिती जयजशी बदलते तमागे राजकारणदि बदलत जातें, तथापि राजकारण बदलत अगतांना मुद्दा तत्त्वाकडे सुरक्ष घेत्यानें मोठी दानि हंजे! लो. टिळक ह्यांच्यासारक्या निष्कृत्या पुण्यविदित्या किंवा जयंकीच्या ममारेभाचे मेळीं प्रपुन गजवीत

तरवें त्यांच्या चरित्रांत कशी गोवळेलीं याहेत आणि त्यापासून प्रोत्साहन
आण कसें घ्यावें एवढेंच त्यांच्या अनुयायांनी पहावयाचें असतें. लो. टिळक
ह्यांच्या चरित्राकडे पाहिलें असतां महा मां गांधी यांच्या अग्रहकारितेचाच मार्ग
आजच्या घटकेसहि त्यांना पसंत पडला असता यांत संशय रहात नाही.
कारण आरंभापासून इतीपर्यंत त्यांचें चरित्रच अग्रहकारितेनें भरलेलें आहे;
तथापि लो. टिळक आज म. गांधींच्या बाजूचे झाले असते, किंवा
दे. केळकर ह्यांच्या बाजूचे झाले असते हा वाद एका दृष्टीनें आज गौण
समजला जात आहे. तेव्हां तो वाद एका बाजूला ठेवून रिसॉन्सिड् कॉऑ-
परेशन उर्फ प्रतियोगी सहकारिता आणि कॉंग्रेसचें धोरण ह्यासंबंधानें,
त्यांचीं मतें इंग्लंडातून आल्यापासून म्हणजे डिसेंबर-जानेवारी १९१९-२०
पासून जून १९२० अखेरपर्यंत कोणतीं होती हें केसरीमधील त्यांच्याच
लेखांवरून व भाषणांवरून त्यांच्या जयंतीच्या व पुण्यतिथीच्या निमित्तानें
वाचकांपुढें ठेवण्याचें योजलें आहे. अमृतसरच्या कॉंग्रेसहून परत आल्यानंतर
लो. टिळक ह्यांनीं ता. १९ माहे जानेवारी १९२० च्या केसरीचे
अंकत “कॉंग्रेसचा तिहेरी लढा” आणि “बादशहास टिळकांची तार
आणि तिचे तारखटलेले टीकाकार” असे दोन लेख प्रसिद्ध केले आहेत.
जून १९२० अखेरपर्यंत रा. खाडिलकर केसरीचे संपादक होते आणि
त्यावेळीं लो. टिळकांनीं स्वतः रिसॉन्सिड् कॉऑपरेशन उर्फ प्रतियोगी
सहकारिता आणि अमृतसरच्या कॉंग्रेसचें धोरण ह्यासंबंधानें स्वतः लेख
लिहून व केसरीत प्रसिद्ध झालेलीं भाषणें नीट तपासून लो. टिळक यांनीं
आपल्या मतांचा उद्घापोह केलेला आहे. प्रतियोगी सहकारिता हा शब्द
वॅ. वॅपटिस्टा ह्यांनीं प्रथम कसा सुचविला व होमरूल स्पेशलमध्ये हजर
असलेल्या वॅ. वॅपटिस्टा, दे. केळकर, रा. व. चिंतामगराव वैद्य,
दे. गंगाधरराव देशपांडे वगैरे पुढाऱ्यांनीं बादशहास पाठविलेल्या तारेस

संमति कशी दिली इत्यादि गोष्टीं सांगून लो. टिळक ह्यांनीं रितां-
 न्तिव्ह को-ऑपरेशन उर्फ प्रतियोगी सहकारिता ह्याचा अर्थ स्वतः
 येजेप्रमाणें दिला आहे. “Responsive (प्रतियोगी) हा शब्द सहकारितेला
 प्रायः लावीत नाहीत हे खरे, पण त्याच कारणांमुळे प्रस्तुतचा तारेतीत ह्या
 शब्दाकडे टीकाकारांचे विशेष लक्ष जावयास पाहिजे होतें. बादशाहाच्या
 जाहीरनाम्यांत सहकारित्याचा उपदेश नोकरशाही आणि प्रजा या दोघांवि-
 ष्ट होता. टिळकांच्या मतें प्रजेस हा उपदेश करणें जरूर नव्हतें, कारण
 प्रजेच्या कल्याणाच्या गोष्टींत प्रजेनें आपण होऊन कधी अडथळा आणला
 नाही किंवा आणणेंहि शक्य नाही, आजपर्यंत जो अडथळा आणि विरोध
 झाला तो सर्व नोकरशाहीचा. ही नोकरशाही जर सहकारिता करावयास
 तयार असेल व करीत तर त्याला प्रतियोगित्याच्या नात्यानें म्हणजे जव-
 ळाला प्रतिजबाब म्हणून लोकहि सहकारिता दाखविण्यास तयार आदि असें
 बादशाहास आश्वासन द्या, असा टिळकांच्या ह्या तारेचा अर्थ होता. पण
 एवढ्या खोल पाण्यांत शिरावें कोणी ? आख्याप्रमाणें टिळकहि अविचारी
 आणि घाईनें काम करणारे असतील अशा समजुतीनें टीकाकार टिळकांवर
 तुटून पडले आहेत. पण मूळ पायाच जेथें खोटा तेथें टीका तरी कशी खरी
 ठरणार ?... सहकारिता नेहमींच दोघां वाजूंकडे सापेक्ष असते, त्यांतून जी
 गोष्ट प्रजेच्या कल्याणाची तीत सहकारिता करा हें प्रजेस सांगायलासच
 नको. स्वतःच्या कल्याणास आडमाठी घाटणारा मनष्य पदा समजला

लो. टिळक ह्यांनीं रगतः लिहिलेल्या लेखांत राष्ट्राणें मांडला आहे. अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये नेमस्तांनीं भाग घेतला नाही. कलकत्त्यास त्यावेळीं त्यांनीं आपली निराळी परिपद भरविली. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजेच सरकारचा निष्पत्त्या ऊर्फ सहकारिता असें समजून निष्ठांन्वित को-ऑपरेशन सरकारची करतां याविं म्हणून नेमस्तांनीं काँग्रेसमधून फुटून कलकत्त्यास स्वतंत्र परिपद भरविली. तथापि नेमस्तांनीं रांगतमत करून “विझांटवाई व त्यांचे वट्टे वड्याण” ह्यांनीं नेमस्तांच्या तर्फेचा ठराव काँग्रेसपुढें मांडला ! पं. मदन मोहन व म. गांधी ह्यांचाहि मनांत त्यावेळीं मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे सरकारनें पुढें केलेला हात असेंच होतें, आणि त्या समजुतीला अनुसरून लो. टिळक व देशबंधु ह्यांच्या पक्षास पं. मदन मोहन विरोध करीत होते. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांचा कायदा पास झाला तरी नोकरशाहीला एकसारखा विरोध करून कौन्सिलांत व कौन्सिलाबाहेर टफर देण्याची आपली चळवळ काँग्रेसनें बंद पाडतां कामा नये व असली टफरीची चळवळ चालविली असतां साम्राज्यांतर्गत संपूर्ण स्वराज्य आपणांस दहा वर्षांच्या अंति प्राप्त होईल अशीं रोलालोक तत्त्वां काँग्रेसपुढें व लोकांपुढें मांडून लो. टिळक व दे. बं. दास ह्या दोघांनीं त्यावेळीं राष्ट्रीय पक्षाचा झेंडा उभारला होता. आज तुम्ही टफरीची चळवळ जर सोडून दिलीत, तर दहा वर्षांच्या अंति संपूर्ण स्वराज्य तुम्हास मिळावयाचें नाही, इतकेंच नव्हे तर सुधारणांचा दुसरा हप्ता दहा वर्षांचा पुढेंहि यावयाचा नाही, हा लो. टिळक ह्यांचा युक्तिवाद म. गांधी व पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांना पटून मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे सरकारचा सहकारितेचा हात नव्हे आणि त्यासंबंधानें प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व लागू करण्याचीहि जरूरी नाही असें अखिरीस अमृतसरच्या काँग्रेसमध्ये ठरलें. प्रतियोगी सहकारितेचें तत्त्व

मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांना लागू करणारे विझांटवाईचे व पं. मदन मोहन मालवीयांचे ठराव होते म्हणून त्यास कसून विरोध करणे काँग्रेसमध्ये भाग पडले, असा स्पष्ट खुलासा लो. टिळक ह्यांनी आल्या लेखांत केलेला आहे. ह्यावरून प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वाची कांस धरून नेमस्तांप्रमाणे किंवा विझांटवाईच्या म्हणण्याप्रमाणे दिवाणांच्या जागा स्वीकारणे लो. टिळक ह्यांना केव्हांहि समंत नव्हते असेंच सिद्ध होत आहे, दे. केळकर आज ज्या मतांचा पुरस्कार करीत आहेत तीं मते अमृतसरच्या काँग्रेसच्या घेळीं विझांटवाई व नेमस्त पक्ष ह्यांची होती, हीं मते हाणून पाडण्यासाठी अमृतसरच्या काँग्रेसच्या घेळीं लो. टिळक, दे. चं. दास ह्यांनी अत्यंत परिश्रम करून काँग्रेसमध्ये विजय मिळविला, ह्या विजयामुळे अमृतसरच्या काँग्रेसनंतर जून अखेरीस आज्ञारी पडेपर्यंत म्हणजे बनारसची ऑ. हं. कां. कमिटी होऊन जाईपर्यंत लो. टिळक विझांट पक्ष व नेमस्त पक्ष ह्यांजवर एकसारखे तुटून पडत होते. नोकरशाहीशी सहकारिता करूं नये म्हणून व मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा म्हणजे नोकरशाहीपुढे केलेला हात धरूं समजण्यांत येऊं नये म्हणून, लो. टिळक ह्यांनी शरीर अस्वस्थ धयत्रादि जे एकसारखे परिश्रम केले त्या परिश्रमांना धाव्यावर बसवून देशमक्कत केळकर आज विझांटवाई व नेमस्तांना मिळाले आहेत।

* बंगालच्या आणि खादी

लोहमान्य टिळक ह्यांच्या पुण्यतिथीच्या समारंभात उद्देगून म. गांधी ह्यांनी महाराष्ट्रास पाठमिलेल्या संदेश फार महत्त्वाचा आहे. स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि स्वराज्य मी मिळवीनच, ह्या महामंत्राचा उपदेश तो. टिळक ह्यांनी महाराष्ट्रास व सर्व हिंदुस्थानात केला आहे. ध्येयाची जाणीव व ध्येय गांठण्याचा निश्चय, ह्या दोन भागांचा सन्नेव तो. टिळक ह्यांच्या महामंत्रांत हा छेज आहे. आपल्या लोकांवर तो. टिळक ह्यांचा विश्वास फार होता. इतरांनी काही म्हात्तं तरी आणले लोक स्वराज्य चालविण्यास पात्र आहेत, अशी तो. टिळक ह्यांची रात्री होती. स्वराज्य चालवायारा जरूर ते मनुष्यबळ, जरूर तेवढे द्रव्यबळ व साधक बुद्धिबळ हिंदुस्थानाभावी आहे, ह्या विषयी तो. टिळक ह्यांना मिल्कून सशय बाटून नव्हता. मुसलमान काय किंवा हिंदु काय दोघांच्याहि अंगी आर्गनायशिवा पोंवर उर्क संघशक्ति आहे. इतिहासात हे त्यांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. दिल्लीपासून दक्षिणेत व दक्षिणेंतू दिल्लीस त्यांनी लाखों सैन्य नेले आहे व आणले आहे. संघशक्तीशिवाय ह्या गोष्टी होऊ शकत नाहींत. व्यापारी धोरणाचे द्रव्यबळ व वांत्रिक शक्तीची लढाई, ह्या दोन बाबींच्या आधारातुळे इंग्रजांचे बरतान हिंदुस्थानांत बसले, पण ह्या दोनहि बाबी अशा आहेत की स्वराज्याची संधी मिळाली असतांना एकदोन शिड्यांच्या अवकाशांत या दोनहि बाबींमंवाचे दैगुण्य हिंदी पुढ्याच्यास सहज काढून टाकतां येण्यासारखे आहे. कोमेरुच्या राजकीय चळवळीच्या संस्थानर हट्ट विश्वास ठेवून स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ह्यांची कास धरली

असतां, सराज्य मिळण्याचा निश्चय सफल झाल्यावांचून राहणार नाहीं, असा लो. टिळक यांचा कार्यक्रम होता. स्वदेशी व वरिष्कार ह्या दोन चळवळींचा उपयोग इंग्रजांच्या व्यापारी धोरणास व यांत्रिक शक्तीस तोंड देणारी नवी शक्ति उत्पन्न करण्याकडे लो. टिळक करीत असत. लो. टिळक ह्यांच्या मार्गाने चळवळ केली असतां राष्ट्र जागे होऊ शकते व इंग्रजांच्या शक्तीचा पाया डळमळ लागतो, तसा अनुभव म. गांधी ह्यांच्या असहकारितेच्या चळवळीच्या वेळीं सर्वांना आला, पण स्वदेशीची चळवळ काय, वरिष्काराची चळवळ काय किंवा असहकारितेची चळवळ काय, हरएक प्रकारची चळवळ मोठ्या लष्कराप्रमाणे पोटावरच चालत असते. पोटावर चालल्याशिवाय जोराचें धिमें पाऊल पुढें पडत नाहीं. पायाडा चालवपास लावणारी शक्ति पोटांत आहे. अर्गनायशिंग पॉवर किंवा संघशक्ति केवढीहि मोठी असली तरी पोटावर चालतां येईनाचें झालें म्हणजे पाय लटपटूं लागतात आणि जगांतीक अत्यंत संघटित व शूर लष्करालाहि माघार खावी लागते, हें महानुद्गांतील जर्मनीच्या पराभवानें सर्वांच्या निदर्शनास आणलें आहे! राष्ट्रीय समेची शक्ति पोटावर कशी चालू शकेल, हा राष्ट्रापुढे आज मुख्य प्रश्न आहे. हिंदुस्थानांतील मोठ्या कंगालखान्याच्या पोटापाण्याच्या प्रभाशी जर राष्ट्रीय समेची चळवळ संलग्न झाली नाहीं, तर दोन चार वर्षांच्या तडफेशिवाय अधिक महत्त्वाचे हत्यार राष्ट्रीय समेच्या हातीं कधीहि दिसणार नाहीं. दोन चार वर्षांची तडफ इंग्रजी मुसद्दी जिरवूं शकतात, असा राजकीय चळवळीचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांचा इतिहास आहे. ह्या दिशेनें दोन चार वर्षांची तडफ दाखवावी आणि तडफ बंद होऊं लागली म्हणजे थोडा वेळ स्वस्थ वचून पुन्हां दुसरी संधि साधून अवचित निरावधान दिशेनें तडफेची व्यष्ट उमळावी, असा कम राजकीय चळवळीत एकसारखा दिसत आहे. नडफेचा किंवा तडफाचा

काळ असा बदलावयाचाच. काळहि बदलावा लागतो व स्थानहि बदलावे लागते, व तसें करतांना सेनानायकाची चतुराई दिसून येते. काळ व स्थान बदलावाच लागतो. सेनानायकाची अक्कल तेथें चालूं शकत नाही. युद्धाची सामग्री व पोटावर चालण्याची राष्ट्राची शक्ति ह्या दोन गोष्टींचा बंदोबस्त मुत्सद्यांनीं करावा लागतो, आणि तसा बंदोबस्त झाला नसल्यास सेनानायकाचें तेज किफें पडतें ! ' स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे ' ह्याची जाणीव राष्ट्राला होऊं लागली आहे. प्रत्येक तटपेच्यावेळीं ह्या जाणिवेचा पसारा अधिकाधिक घाटत गेला आहे. गोरगरिबारांपर्यंत ही जाणीव पसरवून इंग्रजांच्या बरोबरीचे आम्ही आहोंत असें बहुजन समाजासहि म. गांधी ह्यांनीं पटविलें आहे. स्वराज्याची इच्छा गोरगरिबांनाहि उत्पन्न झाली आहे. पण तें स्वराज्य मी मिळवीनच, हा निश्चय बहुजन समाजाचे दृष्टीस पडत नाही ! असा निश्चय करण्यास बुद्धिमत्तेमुळे बहुजनसमाज असमर्थ आहे, अशांतला भाग सुळीच नाही. बुद्धीनें समजतें पण निश्चय करून त्याप्रमाणें वागणें होत नाही. ह्याचें कारण हिंदुस्थानदेश बडा कंगालखाना झाला असून, गोरगरिबांना आपल्या पोटावर राष्ट्राची संवशक्ति वाहून नेताना किंवा राष्ट्राकरिता पोटावर चालतांना अत्यंत कठोर पडतें, हें होय ! शरीर रोजच्या रोज एकवेळेलाहि नीट रीतीनें पोषणें ज्याच्या पोटाला संकटाचें असतें त्यांच्या हातून स्वतःच्या शरिराकरिता नव्हे तर राष्ट्राच्या शरिराकरिता पोटावर चालणें कसें शक्य होईल ! राष्ट्रकल्याणाकरिता पोटावर चालण्याची कसरत सर्व राष्ट्राला राष्ट्रीयसभेनें शिकविणें आज माग आहे. स्वराज्यागां मार्गानें चालले असतांना, राष्ट्र पोटावर चालूं शकेल अशी युक्ति अंगझा आणल्याशिवाय, एखाद दुसऱ्या तटपेशिवाय स्वराज्यदृष्टीनें दृष्ट्यात राष्ट्रीय सभेला दाखवितां थावयाचें नाही. स्वदेशी व वहिष्कार ह्या हो. दिलेक ह्यांच्या चळवळीतूनच तादीची चळवळ म. गांधी ह्यांनीं

काढली असून, स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, ह्या महामंत्राची पूर्तता खादीच्या माफात मी स्वराज्य मिळविणारच, ह्या उत्तरार्धानें म. गांधी करीत आहेत. खादीची चळवळ गोरगरिवांना पोटावर चालण्यास कशी शिकवते व गोरगरिवांमध्ये स्वाभिमान उत्पन्न होण्यास ह्या चळवळीचा फायदा किती होतो, हे बंगाल्यांत सर पी. सी. रॉय, बिहार प्रांतांत बाबू राजेंद्रप्रसाद, कर्नाटकांत दे. गंगाधरराव देशपांडे व मद्रासचे बाजूला दे. राजगोपाळाचारियर ह्यांनी खादीच्या चळवळीला गेल्या चार सहा महिन्यांत दिलेल्या संघटित स्वरूपावरून सहज लक्षांत येणारें आहे. गोरगरिवांना राष्ट्रीयसभेच्या स्वराज्याशी व लो. टिळक ह्यांच्या महामंत्राशी संलग्न करता येतें, हें चारपांच प्रांतांत प्रत्यक्ष कृतीनें बरील पुढाऱ्यांनीं सिद्ध केले आहे. प्रयोगाच्या अवस्थेंतून खादी आज बाहेर पडली आहे व प्रत्यक्ष काम कोणत्या स्थितींत किती होऊं शकतें हें कोणास महाराष्ट्रांत पहावयाचें असल्यास बेलगांवास दे. गंगाधरराव देशपांडे ह्यांना भेटलें असतां त्यांचें कार्य डोळ्यांनीं पाहून सर्व शंका दूर होणाऱ्या आहेत. खादीच्या चळवळीवर कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेची पूर्ण श्रद्धा असल्यामुळे कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेला धरून चाललेल्या निवडणुकीच्या चळवळीतहि खादी प्राधान्येंकरून दिसावी, हें सदाजिक आहे. खादीची चळवळ शेजकऱ्यांत व खेड्यापाड्यांत यशस्वी होऊं शकते, ह्यांत संशय नाही. शहरांतल्या लोकांनीं खादी वापरण्याचा जर निश्चय केला तर राष्ट्रीय सभेच्या ह्यापुढील एखाद्या तडफेच्या लाटेच्या प्रसंगीं पोटावर चालण्याची कला राष्ट्रास साध्य होऊन, राष्ट्रीय सभेच्या स्वराज्यासंबंधाची ह्यापुढील लाट यशाला नेऊन पोचविण्याइतकी दमदार ठरणार नाही काय ?

* दरिद्र नारायण

हिंदु-मुसलमानांच्या बेकीसंबंधाने लाला लजपतराय व काँग्रेस पुढारी पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांजमधील तंट्यांत पडून महात्माजींनी निवडणुकीच्या वेळीं शांति-द्वेपास आळा घालावा म्हणून महात्माजींना केलेल्या विनंतीस महात्माजींचे उत्तर आम्ही कालच्या अंकांत प्रसिद्ध केलेच आहे. येत्या निवडणुकीच्या वेळीं शांतिद्वेपाची छाप निवडणुकीवर पडणार असें सर्वांचे भाकीत आहे. नोकरशाहीला हे पाहिजेच आहे. शांति-विषयक मतदारांचे संघ मोडून टाकल्याशिवाय ही आपत्ति टळणार नाही. शांति-विषयक मतदारांचे संघ ज्यावेळीं मॉंटिग्यू-चेम्सफर्ड कायद्यांत शिरले, त्याचवेळीं ह्या आपत्तीस सुरवात झाली. असहकारितेची चळवळ जोपर्यंत जोरावर होती, तोपर्यंत ह्या आपत्तीचे स्वरूप पूर्णपणे लोकांच्या समोर आले नाही; पण सधर चळवळीचा जोर कमी होण्याबरोबर नोकरशाहीने गेल्या तीन वर्षांत ह्या आपत्तीस चांगले पोसले असून, निवडणुकीच्या वेळीं ह्या आपत्तीचा पगडा किती वसतो, ह्यासंबंधाने पुष्कळांना चिंता उत्पन्न झाली आहे. मुसलमानांनी शांति-विषयक भांडणांचा पूर्ण फायदा घ्यावा, असें पंजाबांत व बंगाल्यांत ठरविले असून लाला लजपतराय घरी हिंदूंचे पुढारी शांति-विषयक तंट्यांना पुढे करून त्याच जोरावर निवडणुकी लढू पहात आहेत. स्वराज्याचा झेंडा लाला लजपतराय ह्यांनी आजन्म हातीं धरलेला आहे, तेव्हां ते स्वराज्याविषयी उदासीन आहेत असें महात्माजी म्हणू शकत नाहीत. स्वराज्य लवकर मिळणार असें मुसलमानांनादि वाटत असल्यामुळे आपल्या वांटणीला स्वराज्याचे जेवढे फायदे येतील तेवढे

फायदे पदरांत पाडून घेण्याची मुसलमानांची घडपड आहे. ब्राह्मण-
ब्राह्मणेतरांच्या वादांत हाच मुद्दा आहे. राजाश्रयाची वांटणी कशी करावयाची,
ह्या धोरणाने हे सर्व वाद चाललेले आहेत. हे वाद बरेच विकोगास गेले
असल्यामुळे महात्माजींना स्वतःच्या मध्यस्थीचा कांहीं उपयोग होईल असें
वाटत नाही. हिंदूंनी हा वाद सोडून यावा तर त्यांच्याकडे दुर्बलतेचा दोष
येतो. दुर्बलता स्वीकारण्यापेक्षा लढण्याची तालीम करणे कांहीं वाईट
नाहीं, असें महात्माजींचें मत आहे. मुसलमानांना व ब्राह्मणेतरांना स्वराज्य
नको आहे असें नाही. पण राजाश्रयाचा फायदा आज पाहिजे आहे. काँग्रेस
राजाश्रयाचा फायद्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करण्यास लोकांना शिक्षीत असून,
पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांचे व कानपूरच्या काँग्रेसचे धोरण हिंदु-मुसलमानांच्या
वादांमुळे एका बाजूस पडतें कीं काय, अशी भीति कांहीना वाटत आहे.
ही भीति निराधार आहे असें नाही; पण ह्या भीतीमुळे सांप्रतच्या लढयात
आमण स्वतः पडवें, असें महात्माजींना वाटत नाही. जातिद्वेषाचे भांडण
त्यांना नको आहे. जातिविशिष्ट अभ्युदय स्वराज्याची पायरी होय, असें
समजून त्या दृष्टीनें काम करणे इष्ट नाही असें त्यांचें स्पष्ट मत आहे.
शिवाय त्यांच्या स्वभावासहि हे काम चिलकूल मानवणारें नाही. तेव्हां
हिंदु-मुसलमानांच्या तंट्यांत मन न घालण्याची आरली सांप्रतची प्रवृत्ति
सोडून देण्यास ते तयार नाहीत. भांडण मिटवा असें सांगण्यापेक्षां
भांडण विकोगास गेलें असतां कांहीं दिवस मध्यस्थी न
करणे हेंच योग्य होय. स्वराज्याची इच्छा जसजशी बळावत
जाईल तसतशी असल्या भांडण्याचीहि प्रवृत्ति कमी झाल्यावांचून
रहाणार नाही. आश्रमाच्या कामाकरतां व प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरतां
महात्माजींनीं आपले दारे बंद ठेवले आहेत. हे दारे पुन्हां निघाल्यानंतरहि
हिंदु-मुसलमानांच्या तेद्वीसंबंधाने महात्माजी उद्योग करणार आहेत,

अशांतला भाग मुक्तीच नाही. तो प्रश्न मुक्ती त्यांनी स्वतःच्या चळवळीतून गाळून टाकला आहे. अस्पृश्यता-निवारण, राष्ट्रीय शिक्षण व खादी एवढ्यासंबंधाच्याच चळवळी त्यांनी आत्म्याकडे घेतल्या असून, काँग्रेसच्या चळवळीना पुढारीगणा स्वराज्य पक्षाकडेच त्यांनी दिला आहे. पं. मोतीलाल नेहरू व काँग्रेसचे इतर पुढारी कौन्सिलांत व कौन्सिलांचे बाहेर स्वराज्यासंबंधाने जे काम करीत आहेत, ते महात्माजींना नासत नाही. कौन्सिलांत काम करण्याची त्यांची स्वतःची इच्छा नाही आणि कौन्सिलांच्या द्वारे स्वराज्य मिळेल अशी त्यांची श्रद्धाहि नाही. बहुजन समाजात वास्तु करीत असलेला दरिद्र-नारायण जर खादीच्या आराधनेमुळे प्रसन्न झाला तर परदेशी कापडावरील बहिष्काराची तयारी झाली अशी महात्माजींची निष्ठा आहे. खादीची उत्पत्ती व खादीची विक्री ह्यांच्या संबंधाची कामे आतां व्यवस्थितपणे होऊं लागली असून, हे काम संधपणाने होत असले तरी मजगून आणि टिकाऊ स्वरूपाचे होत आहे, असा महात्माजींचा अनुभव आहे. खादीची उत्पत्तीहि वाढली आहे आणि विक्रीहि वाढली आहे. व्यवस्था आणि पद्धत उत्पत्तीला व विक्रीला लागली असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पूर्वापेक्षां चांगली खादी निघत आहे. बहुजनसमाज दरिद्री आहे आणि दारिद्र्यांतच स्वतःचा उद्धार करून घेण्याची जी शक्ति परमेश्वराने ठेवली आहे ती शक्ति दरिद्री लोकांनी आत्मयत्नाने जर जागी केली तर दरिद्री लोकांतच परमेश्वराचे आसन येऊन पडल्यावांचून रहात नाही. दारिद्र्याचा महिमाच असा आहे. स्वतःची दुःखे स्वतःच निवारण करून घेण्याचे सामर्थ्य दारिद्र्यांत आहे. ह्या सामर्थ्यास दरिद्र-नारायण असे म्हणतात. ह्या दरिद्र-नारायणाची आराधना महात्माजींनी आरंभली असून, आणखी दोन महिन्यांनंतर विश्वांतीचा काळ संपल्यावर ह्या दरिद्र-नारायणाचे आराधनेकरतां दोरे किंवा

निरनिराळ्या यात्रांचे प्रवास महात्माजी करणार आहेत. बहुजन समाज हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यापासून किंवा शांतिद्वेषापासून अलिप्त आहे. बहुजन समाजातील दरिद्र-नारायण खादीच्या बाजूचा आहे. काँग्रेसचा पक्ष निवडणुकीत आज गुंग असण्य तरी उद्यां ह्या दरिद्र-नारायणाचीच सेवा करणे काँग्रेसच्या पक्षाच्या भाग आहे. स्वराज्याची जणूच जसजशी अधिक वाढत जाईल तसतशी दरिद्र-नारायणाची सेवा हितकर वाटू लागेल, आणि शांतिवैषम्य एका बाजूस ठेवण्याची प्रवृत्ति दिसू लागेल, ह्यात संशय नाही, आज ना, शास्त्री ह्यांच्यासारखे नेमस्तहि युरोपियनांचे शांतिविषयक मतदार संघ काढून टाकून म्हणजे मुसलमानहि शांतिविषयक मतदार संघ काढून टाकण्यास तयार होतील, असें जोरानें प्रतिपादन करूं लागले आहे. दरिद्र-नारायण जसाजसा जागा होत जाईल तसतसें पुढाऱ्यांनाहि शांति-विषयक प्रभांकाडे दुर्लक्ष करणें मत्त्वाचें वाटू लागेल हें उघड आहे. खादीच्या मार्फत दरिद्र-नारायणाची उपासना करणारांनीं हिंदु-मुसलमानांच्या तेदीस पाज्जील महत्त्व देऊं नये आणि ह्या तेदीमुळें सर्वच घर कोसळतें कीं काय अशा भीतीनें गोंगरून न जातां निवडणुकीच्या वेळ, खादीच्या अनुकूल असलेल्या काँग्रेसच्याच पक्षास आपलीं मते देण्यास तयार व्हावें, हाच सांप्रतच्या शांति-द्वेषाच्या प्रसंगी खऱ्या देशभक्तीचा मार्ग आहे.

* साम्राज्य आणि हिंदुस्थान

इंग्रजी साम्राज्यांतील प्रमुख वसाहतींना साम्राज्य परिपदेमध्ये बरोबरीचा दर्जा देऊन व परराष्ट्रांत आपले वकील नेमण्याची परवानगी देऊन इंग्लंडने आपल्या साम्राज्याची वाटणी निरनिराळ्या भाऊवंदांत आज करून टाकली आहे. गोडीगुलायीने अशी वाटणी केल्यामुळे एकमेक एकमेकांच्या मदतीस संकट-समयी आणि नेहमीच्या व्यवहारांत पुढे येतील अशी इंग्रज मुत्सद्यांची अटकळ आहे. या अटकळीसंबंधाने अमेरिका व फ्रान्स येथे निग्निराळी मते प्रसिद्ध झाली आहेत. गोडीगुलायीच्या ह्या विभक्तपणामुळे इंग्लंडची शक्ति वाढेल असे अमेरिकेतील काही पत्रांचे म्हणणे आहे. गोडीगुलायीच्या ह्या विभक्तपणाकडे पाहिले असता अमेरिकेस देखील इंग्रजी साम्राज्याचा घटकावयव समजण्यास हरकत नाही, अशी कांहींची टीका आहे. महायुद्धाच्या वेळी अमेरिकेने इंग्लंडला मदत केली. अमेरिका जर इंग्लंडच्या वतीने महायुद्धात पडली नसती तर महायुद्धाचा निकाल इंग्लंडच्या विरुद्ध झाला असता. इंग्लंडच्या सर्व दोस्तांना अमेरिकेने जर भले मोठे कर्ज दिले नसते तर जर्मनीची सरशी रणांगणावर खात्रीने झाली असती. अमेरिकेने इंग्लंडला पवढी मोठी मदत का केली ? इंग्रजी भाषा, इंग्रजी संस्कृति आणि इंग्रजी रक्त ह्या बंधनांनी अमेरिका इंग्लंडशी जलदली गेलेली आहे. इंग्रजी भाषा, इंग्रजी संस्कृती व इंग्रजी रक्त यांवर जेव्हा जेव्हा संकट येईल, तेव्हा तेव्हा अमेरिका इंग्लंडच्या मदतीस पांवलयावाचून रहाणार नाही. इंग्रजी संस्कृतीच्या दृष्टीने विचार केला असता आज अमेरिका, इंग्लंड व इंग्लंडच्या वसाहतींइतके देग मिळून इंग्रजी साम्राज्य होय असे म्हणणे भाग पडते,

आणि हे भले मोठे इंग्रजी साम्राज्य फ्रान्स, जर्मनी, इटली वगैरे युरोपियन राष्ट्रांच्या सामान्य संस्कृतीला आशियाटिक राष्ट्रांविरुद्ध उचलून धरणारे असल्यामुळे युरोपियन राष्ट्रे इंग्रजी साम्राज्याला आशिया खंडांत व इतर ठिकाणी धोका आणू इच्छित नाहीत. युरोपियनांची संस्कृति व इंग्रजांची संस्कृती असे दोन विभाग स्वतंत्र असून, महायुद्धामुळे इंग्रजी संस्कृति आज जगांत मुख्य झाली आहे. ह्या इंग्रजी संस्कृतीच्या दृष्टीने इंग्रजी मुत्सद्दी स्वतःच्या साम्राज्याकडे पहात असल्यामुळे, स्वतःच्या वसाहतींना बरोबरीचा दर्जा देण्यास आणि अमेरिकेच्या कथेत काही वसाहती फिरुन लागल्यास त्यांना अडथळा न करण्यास तयार झाले आहेत. अमेरिका बंड करून इंग्रजी साम्राज्यातून फुटून गेली तरी अखेरीस महायुद्धाच्या वेळी उपयोगी पडली, असा इंग्रजी मुत्सद्द्यांना अनुभव आलेला आहे. मग बरोबरीचा दर्जा देण्याचे नाकारून वसाहतींना तरी नाखूब का करा, अशी इंग्रजी मुत्सद्द्यांची विचारसरणी आहे. अमेरिकेच्या महायुद्धांतील मदतीने इंग्रजी संस्कृतीचा जो प्रभाव एकदम दृष्टीस पडतो, तो प्रभाव म्हणजे इंग्रजी साम्राज्याची नेहमीची शक्ति नव्हे आणि त्या प्रभावाला अनुसरून जर वसाहतींचा विभक्तपणा मान्य करण्यांत आला तर इंग्रजी साम्राज्य केवळ शब्दांत शिल्लक रहाते, अशी फ्रेंच पत्रांची टीका आहे. लंडन शहर महायुद्धापूर्वी जगाच्या सावकारांचे माहेरघर होते. आज महायुद्धानंतर जगाची सावकारी अमेरिकेकडे गेली आहे, तथापि वसाहती व हिंदुस्थान ह्यांना पुरण्याइतकी सावकारी लंडनांत अद्याप शिल्लक आहे. संपामुळे, उद्योगधंद्यांतील निच्छेदाटीमुळे आणि वसाहतींच्या वाढत्या संपत्तीमुळे लंडन शहरची सावकारी जसजशी नष्ट होत जाईल, तसतशी व्यवहारांतील वसाहतीवरील इंग्लंडची छाप नाहिशी होईल, असे फ्रेंच पत्रांचे म्हणणे आहे. वसाहतींची सावकारी इंग्लंडकडे आहे व इंग्लंडची सावकारी अमेरिकेकडे आहे.

इंग्लंडकडे असलेली वसाहतींची सावकारी हलके हलके अमेरिकेकडे जाईल आणि मग इन्डिअन एकोप्याचें इंग्रजी साम्राज्य दृष्टीस पडणार नाही, असा फ्रेंच पत्रांचा कयास आहे. इंग्रजी पैसा, इंग्रजी संस्कृति व इंग्रजी साम्राज्य, ह्यांची स्थिति वरील प्रकारची असल्यामुळे हिंदुस्थानकडे पहाण्याचा इंग्लंडचा दृष्टिकोनहि आपोआप बदलला आहे. महायुद्धाच्या वेळीं अमेरिकेच्या हातीं इंग्लंडची सावकारच तेवढी होती असें नव्हे तर लष्करी शेंडीहि अमेरिकेच्या हातीं गेली होती. इंग्रजी संस्कृतीचा पुढारीपणा आज अमेरिकेकडे अप्रत्यक्षपणें आहे, पण महायुद्धाच्यावेळीं तो प्रत्यक्षपणें होता, जबाबदार राज्यपद्धतीच्याविरुद्ध जर्मनी आहे असें म्हणून अमेरिका महायुद्धांत सामील झाली. इंग्रजांच्या ह्या प्रौढीला कमीपणा येऊं नये म्हणून हिंदुस्थानांत मॉर्टेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या स्वरूपानें जबाबदार राज्यपद्धतीचें नासकें कुसकें बीज पेरण्यांत आलें ! आज अमेरिका युरोप-खंडाच्या भानगडीपासून अलग झालेली असल्यामुळे अमेरिकेकडे इंग्रजी संस्कृतीचा पुढारीपणा उरलेला नाही. अर्थात् जबाबदार राज्यपद्धतीची उभारणी व जोपासना हिंदुस्थानांत करण्याचें तितकेंसे प्रयोजन इंग्लंडला राहिलें नाहीं. साम्राज्य परिपदेनें वसाहतींचा दर्जा देतांना हिंदुस्थानच्या वाटणीला मॉर्टेग्यू-चेम्सफर्ड कायद्यांतील बंधनाशिवाय दुसरें कांहीहि देण्यांत आलेलें नाहीं ! वसाहतींची सावकारी इंग्लंडकडे जरी आज असली तरी वसाहतींत मजुरांच्या पक्षाचीं मते विशेष जोरानें पोसली जात असल्यामुळे इंग्लंडची सावकारी वसाहतीपेक्षां हिंदुस्थानकडे अधिक लोभी नजर टाकील, ह्यांत संशय नाहीं. इंग्रजी साम्राज्यांत इंग्लंडचें महत्त्व जसजसें कमी होत जाईल, तसतसें सावकार ह्या नात्यानें इंग्लंड हिंदुस्थानच्या योकांडी अधिक बसेल हे मागणें नकोच ! तेव्हा वसाहतींचा विभक्तपणा सावकारीच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानास जाचक ठरल्यावांचून रहाणार नाहीं. इंग्लंडच्या

भांडवलशाहीचा मोठा योजा हिंदुस्थानच्या डोक्यावर येऊन बसणारा आहे ! लष्करी व आरमारी दृष्टीने विचार केला असताहि वसाहतींना विभक्तपणा हिंदुस्थानचे रक्तशोषण अधिक वेळ्यावांचून रहाणार नाही, असेच म्हणणे भाग पडते, संकटसमयी अमेरिकेप्रमाणे वसाहती इंग्लंडच्या उपयोगी विभक्तपणामुळे विशेष पडतील, ही गोष्ट खरी आहे; पण इंग्लंडच्या जिवावर बेंतेल त्यावेळचा हा उपयोग आहे. जिवावर बेतण्याच्या अगोदरच्या व्यवहारांत वसाहतींच्या विभक्तपणामुळे तलवार उगारण्याची इंग्लंडची शक्ति कमी झालेली आहे. हुकमतशीर तलवार उगारण्याची शक्ति हिंदुस्थानच्या पैशाने चाढवून व ती हिंदुस्थानची शक्ति एकट्या इंग्लंडच्या मनगटांत सांठवून वसाहतींच्या विभक्तपणामुळे आलेला कमजोरपणा इंग्लंडला भरून काढणे भाग आहे. वसाहती विभक्त झाल्या ह्यामुळे हिंदुस्थानच्या बोकांडी इंग्लंडची सावकारी अधिक जोराने बसून हिंदुस्थानच्या कपाळचे आरमारी व लष्करी दाह्य अधिक दृढ होणारे आहे. अशा स्थितीत मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या स्वरूपाचे जबाबदार राज्यपद्धतीचे अंधुक चिन्ह तेवढे कायम ठेवून, स्वराज्याच्या भरीव हक्कांसंबंधाने इंग्लंडने हिंदुस्थानची फसवणूक करून नये तर काय करावे ?

* एकी आणि काँग्रेस

संयुक्त प्रांताच्या प्रांतिक परिषदेला संदेश पाठवितांना म, गांधी ह्यांनी लादीशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही अशा तऱ्हेचे उद्गार काढले आहेत; पं. मोतीलाल नेहरू ह्यांनी सदर परिषदेला काँग्रेसचा पंथ हिंदुस्थानभर कोन्सिळांत व असेंब्लींत पूर्वाहतकाच सगळ अखून गेल्या तीन वर्षांच्याच टक्करी पुनः असेंब्लींत हट्टीस पडतील, 'असें कळविलें आहे; आणि पं. मदन मोहन मालवीय ह्यांनी सर्वोची एकी व्हावी असा आशीर्वाद परिषदेला दिला आहे. गोहत्तीच्या काँग्रेसपुढें वरील तीनहि प्रकारचीं मते प्राधान्य करून येतील ह्यांत संशय नाही. म. गांधी हे ता. २४ डिसेंबर रोजी गोहत्तीस जाऊन पोहोचणार आहेत. महाराष्ट्रांतील नोकरीवाला पक्ष गोहत्तीच्या काँग्रेसमध्ये फारशी लुडबुड करील अशी चिन्हे दिसत नाहीत. नागपुरांत असेंब्लीकरतां डॉ. मुंजे निवडून आले असले तरी त्यांचे सकार्याचे मत मध्यप्रांताच्या निवडून आलेल्या सभासदांनीं जवळपूरच्या नवलपतांत नष्ट केले असून, दिवाणांच्या जागा कोणी स्वीकाराव्या ह्या संबंधानें डॉ. मुंजे ह्यांच्या मताला विलकूल किंमत उरलेली नाही. डॉ. मुंजे म्हणतील तो दिवाण होईल अशी तीन वर्षांपूर्वीची स्थिति होती; आज दिल्लीच्या असेंब्लींत मी जाऊन पडलों आणि नागपुरांतील दिवाणगिऱ्या स्वीकारण्यासंबंधीच्या बदनामीपासून मी बांचलों, असें म्हणण्याची पाळी डॉ. मुंजे ह्यांजवर आली आहे ! वऱ्हाडांत दे. अणे ह्यांच्या चार पैशांतला एक पैसा कसायगा सिद्धक राहिला आहे आणि नोकरीवाल्यांची किंमत पैशांनीं न मोठतां पैसी मोठणें भाग पडलें आहे. मुंबईस नोकरीवाल्यांना

शिवाय किंवा अन्यथा ह्यांपैकी एखादी जागा मिळविण्याकरितां व, जपकर ह्यांची झोळी हातांत घेऊन भिश्वादेही करावी लागत आहे! बालेकिल्ल्यांत मताधिक्याच्या जोगवर शिरण्याच्या मध्या पार विलयांस गेल्या असल्यामुळे गोदत्तीस महाराष्ट्रांतील नोकरीवाले आपल्या वतीनें बोलण्याची सुपारी ठाकुरद्वाराच्या भिस्मुकाचे हातीं देऊन दगस्थ बसतील ह्यांत संशय नाही! लाला लजपतराय ह्यांनीं कॉंग्रेसच्याहि संस्था पाहिजेत आणि महासभेच्याहि संस्था पाहिजेत असें म्हणण्यास प्रारंभ केला असून, आपसांतील दुरी होईल तितक्या लवकर मिटविली पाहिजे, असें आपलें मत लालाजींनीं पंजाबांत प्रसिद्ध केले आहे. अर्ल विंटरटन हिंवाळ्यांत हिंदुस्थानांत यावयास निघाले असल्यामुळे नाताळच्या सुद्धा हिंदुस्थानांत येऊन पोहोचल्याबरोबर त्यांच्या कानावर कॉंग्रेसमधील एकीच्या बातम्या प्रथम धडकल्या पाहिजेत असें म्हणणारा एक पक्ष पुढें आला आहे, कॉंग्रेसमध्ये एकी कशी बाबतची? आम्ही नोकरीवाले आहोंत असें कॉंग्रेसनें जाहीर केल्यानें अर्ल विंटरटन आणि कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष ह्यांजवर कोणता परिणाम होईल? अर्ल विंटरटन हिंदुस्थानांत येत आहेत ते हिंदी स्वराज्याचा वा ऽजीमुळे येत आहेत अशांतला भाग मुळीच नाही. हिंदुस्थानांत इंग्रजी माल अधिक कसा खपेऊ आणि नव्या आरमाराकरितां व नव्या विमानांकरितां हिंदुस्थानच्या रिजोरींतील पैसे सिंगापूरच्या रोखानें कसे स्तर्न करतां येतील, ही मुख्य काळजी अर्ल विंटरटन ह्यांना लागली आहे. ह्या काळजीच्या पायीं स्वराज्याचे कांहीं इक हिंदुस्थानास नवें कमिशन लवकर पाठवून देण्यास कॉन्सर्व्हेटिव पक्ष कसा तयार होईल? ठिकठिकाणच्या कौन्सिलांतील व असेंब्लींतील जमाखर्चाचे खडे बिनबोमाट पास होऊन कौन्सिलांतील व असेंब्लीं-तील आमदारांनीं करासंबंधानें देशभर असंतोष पसरविण्याची चळवळ केली नाही म्हणजे नोकरशाहीचें काम भागत असतें, असेंब्लींतील टफरीमुळे

नोकरशाहीला पैशाची तूट पडते असें विलकूल नाही. बजेट फेटाळलें तरी सर्टिफिकेटाच्या जोरावर पाहिजे तो खर्च पाहिजे त्या ठिकाणी मंजूर करून घेतां येतो. टक्करीचा उपयोग खर्च तोडण्याच्या कामी होत नाही, तर लोकांत जागृति उत्पन्न करण्याच्या कामी होतो. टक्करीचा असा उपयोग करून बहिष्कार व खादी ह्यांची चळवळ राष्ट्रांत जोरानें होऊ नये अशी नेमस्तांची इच्छा आहे आणि त्याच इच्छेला महाराष्ट्रांतील नोकरीवाला पक्ष बळी पडला आहे. बहिष्कार व खादी ह्यांची चळवळ पसरूं नये अशा धोरणानें जर काँग्रेसमध्ये एकी झाली तर स्वराज्याचें पाऊल त्या एकीमुळें विलकूल पुढें न पडतां अर्ल विटरटन ह्यांना आयतें फावणारें आहे. काँग्रेसमध्ये एकी होऊन जर गेल्या तीन वर्षांप्रमाणेंच नव्या कराना अडवळा करण्यांत आला व बजेट फेटाळून देण्यांत आलें तर तसल्या टक्करीच्या आघाताचा प्रत्याघात लोकांच्या मनांवर होणारा असल्यामुळें बहिष्कार आणि खादी ह्यांची चळवळ करणारांना टक्करीमुळें प्रोत्साहन मिळणारें आहे. पानगळच्या संप्रदायावर विसंबून राहून खादीची, स्वराज्याची व काँग्रेसची चळवळ हाणून पाडतां येईल हा जो नोकरशाहीला इतक्या दिवस भ्रम होता, त्या भ्रमाचा भोपळा मद्रासनें फोडला आहे; मुसलमानांवर विसंबून राहून हिंदूंना ठेचण्याचेंहि धोरण अंगलट आल्याशिवाय रहाणार नाही असें एशिया खंडाची परिस्थिति नोकरशाहीला बजावीत आहे; अशा स्थितीत काँग्रेसनें एकी करून दिवाणगिन्याच्या स्वीकारण्याचें साफ नाकारून कौन्सिलांत व असेंब्लींत जोरकस विरोध जर मुरू केला तर कौन्सिल-वादेरची बहिष्काराची व खादीची चळवळ हापाटयानें पुढें सरसावल्या-वांचून रहाणार नाही. पानगळच्या संप्रदायाचा फोलपणा आणि मुसल-मानांची एशिया खंडांतील नवी जागृति ह्यांचा योग्य परिणाम नोकरशाहीच्या मनावर होत असताना कौन्सिलांतील विरोधचे आणि कौन्सिलवादेरच्या

सादीच्या चळवळीचे जोरचे धाव अर्ल विंटरटन ह्यांच्या मनावर घालणें फार जवरीचें आहे. ह्या धोरणानें स्वराज्याचें कल्याण होणार आहे, हें धोरण उचलून घेतांना लाला लजपतराव किंवा पं. मदन मोहन मालवीय काँग्रेसच्या विरुद्ध जातीळ अशांतला भाग नाही. म. गांधी ह्यांना हें धोरण नामसंत होणारें नाहीं. महाराष्ट्रातील नोकरांचाले काँग्रेसच्या ह्या अमल्या एकीला विरोध करतील काय ?

—

* स्वामी श्रद्धानंद

स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या दिल्ली येथे झालेल्या आकस्मित व अत्यंत खेदजनक खुनामुळे सर्व हिंदुस्थान विस्मयचकित व दुःखीकष्टी झाल्यावांचून रहाणार नाही. हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचा विचार केला असता एखाद्या मोठ्या दंग्याहूनहि ह्या खुनाचे फार अनिष्ट परिणाम होतील असे म्हणणें भाग पडतें. मोठ्या दंग्यास सुरवात झाल्यावर दंग्यांत होणारी प्राणहानि लढाईच्या स्वरूपाची असते आणि तसल्या लढाईचें वारें निघून गेल्यानंतर त्या प्राणहानीकडे कोणाचेंहि लक्ष वेधून रहात नाही. पण स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनासारख्या अत्यंत हिंडस अत्याचारांनीं सर्व समाजाच्या मनाला झालेल्या जखमा भरून येण्यास फार वेळ लागतो. स्वामी श्रद्धानंद हे संन्याशांतले मोठे साधुपुरुष होते व मुसलमानांचेहि पुढारी “बहादूर पुरुष” ह्या नात्याचा स्वामीजींचा गौरव करण्यास मागें पुढें पहात नसत. कलकत्त्याच्या दंग्यानंतर हिंदु-मुसलमानांतील दंगे शांत झाले होते; आणि दिखीत मुद्रां मुसलमान पाईला किंवा हिंदु पाईला पळवून नेण्याच्या आरोपावरून एकमेकांवर क्रियादी चाश्वण्यापलीकडे हिंदु-मुसलमानांच्या चैननस्यास अलीकडे जोर उरलेला नव्हता. अशा स्थितीत स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा झालेला हिंस्र खून, संतापाचें कोपतेंहि काय नसताना स्वामीजींना मारून उलट यशात एकदम कमजोर करण्याच्याच नीच हेतूनें झाला असला पाहिजे असें म्हणणें भाग पडतें. निघणुकीच्या संबंधानें मनोविकार चिप्लेले असताना तसल्या वस्तु स्थितीत एखाद्या मुसलमान माथेफिरूनें हा खून केला, असें

म्हणावें तर निवडणुकींत स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनी प्रमुखता मुळीच घेतला नव्हता; इतकेंच नव्हे तर हिंदुमहासभेच्या तर्फे उमेदवार उमेदकरण्यांत कांहीं हंशील नाही असा आपला स्पष्ट सिद्धांत स्वामीजींनी निवडणुकीच्या पूर्वी जाहीर केल्या होता. निवडणुकीच्या काळांत स्वामी श्रद्धानंद सदरच्या सिद्धांताला धोडून केसभरहि चागले नाहीत हे ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. कांहीं मुसलमान पुढान्यांशीं स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा स्नेह चांगल्यांतला होता व डॉ. अनसारी ह्यांजवर त्यांचा पूर्ण विश्वासहि होता. नव्हेवर अखेर पाखून स्वामीजी न्युमोनियात व इन्फ्लुएंझात अंथरणावर पडून होते. खोलीतल्या खोलीतहि हालण्याचालण्याची त्यांना शक्ति नव्हती; आणि डॉ. अनसारी ह्यांच्या औद्योगिकारामुळेच लुनापूर्वी चार पांच दिवस त्यांचा ताप थांबला होता. १९२३ सालापाखून म्हणजे मलकानांच्या शुद्धिप्रकरणापाखून मुसलमानांचा समाज निष्कारण स्वामीजींकडे वाईट दृष्टीने पाहू लागला. खिलाफतीच्या चळवळीच्या वेळी व सत्याग्रहाच्या वेळी स्वामी श्रद्धानंद ह्यांजवर मुसलमानांचा इतका मोठा विश्वास होता की, दिल्लीच्या चांदणी चौकांत पांच पांच दहा दहा हजार हिंदूंबरोबर पांच पांच दहा दहा हजार मुसलमानहि त्यांच्या मागोमाग चालण्यास नेहमीं हजर असत. दिल्लीच्या जुन्या मशिदीत राष्ट्रीय प्रश्नासंबंधाने मुसलमानांना उपदेश करण्याचा मान एकवेळी मुसलमानांनी स्वामी श्रद्धानंद ह्यांना दिला होता, हे विसरतां कामा नये. दिल्ली येथील म. गांधी ह्यांच्या मोठ्या उपवासाचे वेळी हिंदु-मुसलमानांत तडजोडीची जी परिपद भरली होती, त्या परिपदेमध्येहि हिंदु-मुसलमानांची एकी घडून यावी म्हणून स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला होता. शुद्धि व संघटन ह्यासंबंधाने स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचे विचार वेव्हाहि संकुचित नव्हते. एखाद्या हिंदूचा मुसलमान जर करतां येतो तर मुसलमानाचा हिंदूहि करतां आला पाहिजे;

आणि तशा कोणी हिंदु झाला असतां किंवा एखाद्याजवळून नेलेल्या व नाइलाजांनीं मुसलमान झालेल्या एखाद्या बाईस पुन्हां हिंदु वेलें असतां मुसलमानांनीं वृथा रागावण्याचें कारण नाहीं, असें स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचें म्हणणें होतें. पंजाबांत व दिल्ली-लखनौकडे गोपाची चाल फार कडक आहे. गरीब व अनाथ बाईस मुसलमानांनीं पळवून नेलें असतां तिचा पत्ता कोणासहि न लागून तिला मुसलमानी धर्म स्वीकारण्याच्याशिवाय गत्यंतर रहात नाहीं. असल्या गरीब अवलांना पुन्हां शुद्ध करून घेतलें पाहिजे, असा स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा आग्रह होतां आणि असल्या कसबणुकीची बातमी कानीं पडल्यावरोंवर बाईचा पत्ता लावून तिला शुद्ध करून घेण्याच्या कामीं स्वामीजी केव्हांहि आळस करीत नसत. ह्यामुळे त्याचें दिल्लीचें घर म्हणजे पळवून नेऊन मुसलमान 'करण्यांत आलेल्या बायाबापड्यांच्या आप्तइष्टांनीं करावयाच्या तक्रारींची चावडीच होऊन बसलें होतें. अनाथांची हांक ऐकण्याची साधुवृत्ति अंगांत पूर्णपणें मुरल्यामुळेच स्वामीजींचा खून होऊन आपल्या जिवाचाहि बळी स्वतःच्या आवडत्या चळवळीसाठीं त्यांना द्यावा लागला, ह्यांत संशय नाहीं. आपला अंत अशा रीतीनें होईल असें स्वामी श्रद्धानंद ह्यांना मलकाना शुद्धीची चळवळ जोरावर असतांना एक दोन वेळां वाटलें होतें. 'तशा धमकीचीं पत्रें त्यांना गेलीं होती. पण अलिकडे तो काळ निघून गेला अशीच सर्वांची समजूत होती. आर्य समाज, हरिद्वारचे गुरुकुल, रात्याग्रह व शिखांचें गुरुनारायण प्रकरण, ह्या प्रसंगांना स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनीं आपलें सर्वस्व अर्पण केले होतें आणि आतां त्यांचा खून झाल्यामुळे त्यांनीं अंगीकृत कार्याला पूर्णाहुती दिली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. डॉ. अनसारी, म. हंसराज आणि दिवाण चमणलाल ह्यांनीं सर्व हिंदु-मुसलमानांना ह्या दिडीस खुनाचे प्रसंगी शांती वृत्तीनें रहाण्याचा उपदेश केव्हा आहे आणि तो उपदेश पंजाब व संयुक्तप्रान्त

येथें सर्वतोपरी मानण्यांत येईल असा आम्हांस भरंवसा वाटत आहे. आरग काय करीत आहों व कोणत्या भलत्या दिशेनें जात आहों ह्या संबंधाचे योग्य विचार जर मुसलमानी समाजांत ह्या खुनामुळे जागृत झाले, तर खुनी इमामाच्या पिस्तुलाच्या स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या जिवाची पडलेली आहुती निष्फळ झाली असें होणार नाही. खुद्द अफगाणिस्थानांतलेहि मुसलमान हिंदु आमचे बडीलबंधु होत व पूर्वी आम्ही हिंदूच होतो, असें म्हणूं लागले असून हिंदूंना उद्देशून 'काफर' हा शब्द आजकाल ते वापरत नाहीत, गोहत्या व मशिदीपुढें घाघें घाजविणें ह्या दोनदि वारीत हिंदुस्थानांतील मुसलमान चूक करीत आहेत, असेंच अफगाणिस्थानच्या सुसिध्दित मुसलमानांचें मत आहे, आगल्या चुकीचें हिंदीय स्वरूप डोळ्यांपुढें नोट प्रत्यक्ष उर्म राहिल्याशिवाय मनुष्याला सुविचार सुचत नाहीत. हिंदुस्थानांतील सुसिध्दित मुसलमानांना अफगाणिस्थानच्या नव्या सुसिध्दितांची दृष्टि नाही असें नाही. मुसलमानांच्या खालच्या समाजापुढें आपलें कांहीं चालत नाही म्हणून गप्प बसणारे सुसिध्दित मुसलमान पुढारी स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनानंतर गप्प बसणें जर सोडून देतील तर स्वामी श्रद्धानंद ह्यांचा अत्यंत रोदजनक अंतकाळहि राष्ट्राच्या उपयोगी पडला, असें ठरणार नाही काय !

* काँग्रेस व खादीचे नांकर

गोहत्ती काँग्रेसच्या मंडपांत खादीचा व काँग्रेसचा संबंध तोडण्याचा प्रयत्न कांहींनी केला, पण त्या प्रयत्नास मुळीच यश आले नाही. कौन्सिल व असेंब्ली ह्यांच्या बाहेरची चळवळ आणि कौन्सिलांच्या आतील चळवळ ह्यांचा निकट संबंध असला पाहिजे, आणि हा संबंध खादी वापरण्याने राहू शकतो असे गोहत्तीच्या काँग्रेसने ठरविले असून, काँग्रेसच्या हरएक प्रकारच्या सभेच्या वेळी काँग्रेसच्या सभासदांनी खादीच वापरली पाहिजे असा ठराव झाला आहे. काँग्रेसच्या जिल्हा कमिटीचा, तालुका कमिटीचा, व प्रांतिक कमिटीचा किंवा ऑ. इ. कां. कमिटी, ह्या सर्व कमिटींचे सभासद होण्यास व अधिकारी होण्यास खादी वापरण्याची शर्त पाठली पाहिजे आणि ह्या कमिटीच्या निवडणुकीसाठी खादी न वापरणारास उभे राहता यावयाचे नाही, असे काँग्रेसने ठरविले असून काँग्रेसच्या रचनेत सदर तऱ्हेचा नियम घालण्यांत आला आहे. हा नियम अंमलांत येण्यासाठी हरएक प्रकारचे पोटनियम करून सदर नियमाची अंमलबजावणी बरोबर होते किंवा नाही हे पदाण्याचे काम वर्किंग कमिटीकडे सोपविण्यांत आले आहे. जे कोणी खादी वापरीत नाहीत आणि खादीची हेटाळणी नेहमी करीत असतात, त्यांना ह्यापुढे प्रांतिक कमिटीचा सभासद व अधिकारी होता येणार नाही, हे उघड आहे. काँग्रेसचा जनतेशी संबंध खादीच्या मार्फतच यावयाचा असल्यामुळे परील प्रकारचे निर्वेध काँग्रेसने बंद घातले, ही संतोषाची गोष्ट होय. खादीसंबंधाने मनोगाचे काँग्रेसला मदत करणाऱ्यांसाठी काँग्रेस कमिटीच्या अधिकार्यांनी सर्व ह्यापुढे जातील आणि

खादीसंबंधाने मोठ्या जोमाची चळवळ पुढील साली राष्ट्रभर सुरू होईल, ह्यांत संशय नाही. खादीकार्याचा गेल्यासालचा अहवाल प्रसिद्ध झाला असून जोमाने चळवळ केली असता खादीचा प्रचार केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर एकदांन वर्षाच्या अवधीत होणार आहे हे सदर अहवालावरून कोणाच्याहि ध्यानांत आल्यावांचून रहाणार नाही. हजारो गोरगरीब स्त्रियांच्या संसाराला खादीमुळे आज चांगली मदत मिळत आहे. गरीब घेतकन्याच्या संसागराशी खादीची चळवळ जखडून टाकणे शक्य आहे, असा गेल्या साली पूर्णपणे अनुभव आला आहे. जानेवारीपासून म. गांधी खादीच्या कार्याकरिता चोहोंकडे दौरे काढणार असून खादीच्या अॅसोसिएशनने खादीचे नोकर प्रत्येक जिल्ह्यांत ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे. खादीचे आजच शेकडो नोकर आहेत. ह्यांत कित्येक बी. ए., एम्. ए. झालेले सुशिक्षित असून अल्पवेतनावर देशसेवा करीत आहेत. सोळा वर्षे याने झालेल्या व दिशेबाची सामान्य माहिती असलेल्या कोणाहि सद्बर्तनाच्या मनुष्यास खादीचा नोकर होता येते, खादीसंबंधाने ज्यांना कांही माहिती नाही, अशांनी तीन वर्षे दरमहा बारा रुपयांची स्कॉलरशीप घेऊन आपल्या जिल्ह्यांतील खादीच्या अधिकाऱ्याच्या हाताखाली सहा महिने, साधरमनीच्या आश्रमांत खादीसंबंधाने हरएक प्रकारचे ज्ञान मिळविण्यासाठी दोन वर्षे, आणि पुढील आठव्या जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्याच्या हाताखाली सहा महिने काढावयाचे असून, पुढे पाहिजे तर खादीची नोकरी त्यांनी करावी, असा निर्वंध स्कॉलरशिप घेणारांवर घालण्यांत आला आहे. खादीच्या निश्चयासंबंधाने आज जे प्रविण आहेत त्यांना त्यांच्या लायकीप्रमाणे स्कॉलरशिपच्या तीन वर्षांपैकी सर्व वर्षे किंवा कांही काळ मान्य करण्यांत येणार आहे. खादीचे शिक्षण पुरे झाले आहे असे सर्तिफिकेट मिळाल्यानंतर प्रारंभी दरमहा रुपये तीन व पुढे पन्नास

रुपयांपर्यंत वाढ, अशी खादीच्या नोकराच्या पगाराची सांप्रत व्यवस्था लावण्यांत आली आहे. आज खादीचे नोकर शेंकड्यांनीं मोजतां येण्यासारखे आहेत. पण दोन तीन वर्षांच्या अवधींत हे नोकर हजारानीं मोजले जावेत अशी खादीची मोठी चळवळ करण्याचा महात्माजींनीं संकल्प केला आहे. हिंदी राष्ट्रांत लाखो काय, कोटो चरखे फिरत रहाणें शक्य आहे आणि हजारों देशभक्तांना खादीचें काम मनोभावे करीत असतांना खादीच्या प्रचंड उद्योगापासून अल्पसतोषाच्या उपजीविकेचीं साधनें मिळणेंहि शक्य आहे. राष्ट्राची मनोवृत्ति खादीकडे नेहमीं ओढून घेणें, खादीमुळे व्यवहारांत आगोआप दिसून येणाऱ्या परकीय कापडायरील बहिष्कारास उचलून धरणें, स्वतःच्या उपजीविकेच्या जरूरी नसतांदि स्वतः हातानें सूत काढून व खादी नेहमीं वापरून खादीविषयींचें योग्य उदाहरण आप्तइष्टांना घालून देणें, सर्व गरीब शेतकऱ्यांच्या घरांत चरखा चालविण्यास लावून बहुजन समाजांत खादीच्या स्वभावरोबरच राष्ट्रीय जागृति उत्पन्न करणें, आणि खादीच्या ह्या प्रचंड उद्योगाचें व व्यापाराचें सर्व काम दक्षतेनें पाहून आपणास मिळणाऱ्या अल्प वेतनावर संतुष्ट रहाणें, इत्यादि अत्यंत महत्त्वाचीं कामे खादीच्या नोकरांकडून पार पडावयाचीं आहेत. ही खादीची नोकरी म्हणजे राष्ट्राची सेवा होय. खादीचा व्यवहार नपयावर नजर ठेवून चालणेंच शक्य नाहीं. लोकांनीं चाययाच्या घर्गणीवर हा व्यवहार चालणारा असल्यामुळे देशभक्तीनें अल्प वेतनावर सेवा करण्यासच सर्वांनीं पुढें आढे पाडिजे. पांच सात इयत्ता इंग्रजी शिक्षण मिळविणारांना प्रारंभ जो पगार हल्लीं मिळूं शकतो त्या पगाराच्या मानानें खादीच्या नोकरांचा प्रारंभाचा तीत रुपये पगार विलकूट कमी नाहीं. आम्हा अंगच्या तरतरीनान्नावर व हुपारीवर विसंयून राहून मोठ्या पगाराच्या जागेपर्यंत आगम याई अशी जी सामान्य नोकरांना हाव असते, ती हात्र मात्र खादीच्या नोकरांत राहळ होणार नाहीं.

तथापि खेड्यापाड्यांतील सर्व लोकांच्या संसाराशी निकट संबंध येऊन देशसेवेमुळे सर्वांकडून भले म्हणून घेण्याची संधी खादीच्या नोकरांत जितकी मिळणारी आहे तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि संघेत मिळणारी नसल्यामुळे तरतरीत बुद्धीचे व चांगल्या जोमाचे भरपूर सुशिक्षित तरुण म. गांधी ह्यांच्या खादीच्या सेवेला मिळतील ह्यांत संशय नाही. गोदत्तांच्या काँग्रेसने म. गांधी ह्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे खादीच्या चळवळीला भरपूर पाठिंबा दिला आहे; म. गांधी स्वतः आपली योजना अंमलांत आणण्याकरतां चोहोंकडे फिरणार आहेत; खादीच्या असोसिएशनने ह्या कामाची व्यवहाराच्या दृष्टीची योजना चांगल्यारीतीने आखली आहे; तेव्हा खादीच्या कार्याला मनुष्यबळ व द्रव्यबळ ह्या दोनही दृष्टीने भरपूर मदत लोकांकडून झाल्याशिवाय कशी राहील ?

* नवी दिल्ली

गेव्या मंगळवारी लाटसाहेव लॉर्ड आर्विन ह्यांच्या हस्ते नव्या दिल्लीतील नवा कौन्सिलहॉल उघडण्याचा समारंभ मोठ्या थाटाने साजरा करण्यांत आला. नव्या कौन्सिलहॉलची इमारत अद्याप पुरी व्हावयाची आहे व तिसरा मजला वर चढावयाचा आहे. ह्या इमारतीचा खर्च काम पूर्ण झाल्यावर एक कोटीहून अधिक होईल असा अंदाज आहे. कौन्सिलहॉलच्या इमारतीत संस्थानिकांचे मंडळ, स्टेट कौन्सिल व असेंब्ली ह्या तीन संस्थांची सोय केलेली असून, प्रेक्षणीय स्थळ ह्या नात्याने इमारतीची सजावट चांगली झालेली आहे. राजधानीचे नवे शहर म्हणून नव्या दिल्लीत ज्या नव्या इमारती उभारल्या जात आहेत, त्या अद्याप पुण्या झालेल्या नादीत. तथापि नव्या दिल्लीच्या कामकाजास गेव्या मंगळवारपासून सुरवात झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्या समारंभाचे प्रसंगी यादशदांचा खास संदेश लाट साहेबांनी वाचून दाखविला. त्याच यादशपणा नव्या कौन्सिलहॉलमध्ये कायमचा नांदो, असा आशीर्वाद यादशदांनी नव्या कौन्सिलहॉलला दिला आहे. नवी दिल्ली म्हणजे हिंदुस्थानातील इंग्रजी साम्राज्याचे कायमचे टिकणारे स्मारकच होय, असा तऱ्हेचे उद्गार लाटसाहेव लॉर्ड आर्विन ह्यांनी फाटले आहेत. हिंदुस्थानात आजपर्यंत वैभवशाली साम्राज्ये कित्येक होऊन गेली. त्या सर्व साम्राज्यांनी दगदामातीचे आणले हमारक मार्गे ठेवलेच आहे. नवी दिल्ली म्हणजे इंग्रजी सत्तेचा तशान प्रसारचा एक उद्योग होय. दगद आणि माती मनुष्यापेक्षा व राजपराण्यापेक्षा अधिक टिकाऊ आहे. तेव्हा स्मारकाच्या घेली दगद व

माती ह्यांचा आश्रय मनुष्याने घेणे अगदी साहजिक आहे. पूर्वीच्या वादशाहानीं व राजघराण्यांनीं आपली कीर्ति दगडांतील कलाकौशल्याच्या रूपाने मार्गे ठेवली आहे आणि ह्या पूर्वीच्या कीर्तीलाहि लोपवून टाकणारी नवी दिल्ली निर्माण करण्याचें काम इंग्रजांनीं चालवले आहे. पंधरा वर्षांपूर्वी नव्या दिल्लीच्या पायाच्या दगड वादशाहानीं स्वतः वसवला आणि आज नव्या दिल्लीतील एक महत्त्वाची इमारत उघडण्याचा समारंभ पार पडला. नव्या दिल्लीतील लाटसाहेबांचा राजवाडा पूर्णपणे तयार होण्यास आणखी काही काळ लागेल. बीस वर्षे दगड-मार्तीत कोटो रुपये घालवल्यानंतर हे इंग्रजी सत्तेचें स्मारक तयार व्हावयाचें आहे ! स्मारक तयार होण्याची वेळ आली म्हणजे कत्यां पुरुषांना वृद्धावस्था प्राप्त झाली असें मानण्यास हरकत नाही. इंग्रजी सत्ता हिंदुस्थानांत आज वृद्ध व परिपक्व स्थितीत आहे. इतरांनीं आपली जी स्मारके पूर्वी केली आणि नव्या दिल्लीचें आज जें नवें स्मारक तयार होत आहे, त्यांतला फरक लाटसाहेबांनीं असा दाखविला आहे की, लोकनियुक्त सभासदांसाठीं दिवाणखाने पूर्वीच्या स्मारकांत थिलकूल नमुन लोकनियुक्त राजसत्तेचें गोडस व सुंदर बाह्य चिन्ह नव्या कौन्सिल-हॉलच्या रूपाने इंग्रजांनीच प्रथम सुरू केले आहे. लोकांचा दिवाणखाना व खाजगी दिवाणखाना अशा तऱ्हेच्या इमारती दिल्लीच्या मुसलमान वादशाह्यांच्या कारकीर्दीत होत्या, नाही असें नाही; पण लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींची संस्था इंग्रजांनीच प्रथम हिंदुस्थानांत सुरू केलेली आहे. जबाबदार राज्यपद्धतीला सुरवात इंग्रजांनीच प्रथम केलेली असल्यामुळे नव्या दिल्लीतील कौन्सिलहॉलची इमारत प्रथम उघडण्यांत आली, ह्याबद्दल लाट आर्विन ह्यांना एक प्रकारची धन्यता वाटत आहे. नव्या कौन्सिलहॉलमध्ये असेंब्लीच्याच शेजारी संस्थानिकांची संस्था अस्तित्वात हिंदुस्थानांतील बऱ्या श्रीमंतांचे कौन्सिल ऑफ स्टेटहि आहे. इंग्रजांनी

लोकांच्या प्रतिनिधींच्या छातीवर लॉर्डोची सभा बसलेली आहे, पण हिंदुस्थानांत असेंब्लीच्या डोक्यावर कौन्सिल ऑफ स्टेट असून, ह्या कौन्सिल ऑफ स्टेटच्याहि डोक्यावर राजेरजवाड्यांचें नॅट्र मंडळ आहे. असेंब्लीतील लोकांच्या प्रतिनिधींच्या हातीं खरी सत्ता देण्याचा विचार नोकरशाहीच्या मनांत नाही, हे नव्या कौन्सिलच्या इमारतीच्या रचनेवरून कोणाचेहि ध्यानीं आल्यावांचून रहाणार नाही. मुत्सद्दी येतात जातात; कतें पुरुष जगतात व मरतात; आणि राजघराण्याची परंपरा वैमवास पोचल्यावर नामशेषहि होते; पण इमारतीचें बाह्यचिन्ह वैमवास्या व मृत्यूच्या ह्या सर्व उलाढालींना पुरून उरतें. बाह्य चिन्हांवरून पार्लमेंटरी संस्थांची किंवा जबाबदार राज्यपद्धतीची कोणती दिशा इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत आंखली होती, ह्याचें अनुमान कालान्तरानें करण्याचा जर प्रसंग आला तर स्वतःची प्रतिष्ठा, त्याच्या खालीं राजेरजवाड्यांची महति, त्याच्याहि खालीं श्रीमंतांचा डामडोल आणि शेवटी तळाला पार्लमेंटरी संस्थांचें अंधुक चिन्ह, असें अनुमान भावी इतिहासकरांना काढणें भाग पडेल; ह्यांत संशय नाही. मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांच्या रिपोर्टांत पार्लमेंटरी संस्थांच्या दृष्टीनें दिल्ली फार दूर आहे, असे उद्गार काढले आहेत, तेच उद्गार आजहि जशाच्या तसे खरे असून नव्या दिल्लीच्या कौन्सिलहॉलच्या इमारतीकडे पाहिलें असतां जबाबदार राज्यपद्धतीची दिल्ली अद्याप फार दूर आहे, असेंच म्हणणें भाग पडतें। सुधारणांच्या दुसऱ्या हप्त्याच्या वेळीं संस्थानिकांच्या मार्फत मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांची पिच्छेहाट कशी करावी ह्याचा विचार सांप्रत चालू आहे आणि स्वामी श्रद्धानंद ह्यांच्या खुनामुळे राजाघराण्या बाबींत न्याय व शिक्षण सत्ताधान्यांत उरलेलें नाही असें लोक बोलत आहेत; अशा वेळीं नव्या दिल्लीतील कौन्सिलहॉलची नवी इमारत उघडली जात असतांना लोकांत उत्साह कोठून दृष्टीस पडणार।

यांच्यामार्फत, सैविरियांत रशियाचें जें लढाऊ सामान पडलें होतें त्या सामानाची मदत सन्यतसेन यांना झाली आणि बोरोडिन व त्यांचे सहकारी इतर पन्नास साठ बोल्शेव्हिक यांना बोरोगर येऊन सन्यतसेन कॅटनल शांतायहून परत गेले. लोकशाहीच्या नुसत्या तत्त्वामुळे बहुजनसंमंजसाचा पाठिंबा मिळत नाही असे पाहून सोशॅलिझमच्या म्हणजे ट्रेड युनियनच्या तऱ्हेवर स्थापलेल्या मजुरांच्या व शेतकऱ्यांच्या संघाची पुत्ती सन्यतसेन ह्यांनी आपल्या मतांना दिली, आणि १९२३ साली तीन तत्त्वांचा आपला संप्रदाय स्थापन केला. नॅशनॅलिझम ऊर्फ राष्ट्रीयवाणा, डेमॉक्रेसी ऊर्फ लोकशाही आणि सोशॅलिझम ऊर्फ राबणांचे संघ, अशी सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाची तीन मुख्य अंगे आहेत. रशियाचें एम्. बोरोडिन व पन्नास साठ बोल्शेव्हिक हस्तक यांजकडे मजुरांचे व शेतकऱ्यांचे संघ स्थापण्याची चळवळ देण्यांत आली आणि सन्यतसेन ह्यांच्या संप्रदायाची शरथ घेणाऱ्या चिनी लोकांच्या राष्ट्रीय पक्ष निर्माण करण्यांत आला. या पक्षाच्या ठिकठिकाणी संस्था स्थापण्यांत येऊन त्या संघामार्फत आलेल्या प्रतिनिधींची उद्दामाही काँग्रेस भरविण्याची बद्दिवाटे १९२३ सालानंतर सन्यतसेन ह्यांनी पाडली, आणि या काँग्रेसने निवडलेल्या छोट्या कमिटीच्या हाती राष्ट्रीय पक्षाचें धोरण जाऊन वर्किंग कमिटीच्या हाती राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता गेली. दक्षिण चीनमध्ये सनदशीर व पद्धतशीर निवडून आलेल्या प्रतिनिधीचें पार्लमेंट नाही. सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाच्या उद्दामाही काँग्रेसने दोघळ मानानें पसंत केलेल्या वर्किंग कमिटीच्या ऊर्फ वारभाईच्या हातां सर्व सत्ता आहे. सन्यतसेन यांचा संप्रदाय बहुजन समाजां पंगडविण्याचें वग रशियांतून बोल्शेव्हिकांच्या पद्धतीवर चालतें अथवा लष्करी अंगवस्त्रा शिकविण्याचें कामदि रशियाचे मोठेमते करीत आहेत. प्रत्यक्ष पैसाची निवा गंत्याची गदन रशियन सरकारकडून होत

नाही, असें मि. रूटस यांचें म्हणणें आहे. योल्योव्हिकांची राज्यपद्धति चीनमध्ये रूढ होगारी नसून मजुरांचे व शेतकऱ्यांचे संघ स्थापून मजुरांना व शेतकऱ्यांना आपल्या श्रमाचा मोबदला अधिक मिळवून देण्यापलीकडे योल्योव्हिक मतांचा उपयोग सांप्रत चीनमध्ये कांही होत नाही. मास्को येथें सन्यतसेन युनिव्हर्सिटी स्थापली गेली असून नव्या संप्रदायाचे चार-पांचशें विद्यार्थी लष्करी व शास्त्रीय तऱ्हेचें नवें शिक्षण घेत आहेत. दरसाल येथें चारपांचशें नवे विद्यार्थी शिक्षण घ्यावयास जात असून १९२७-२८ सालीं तीन वर्षे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची तुकडी राष्ट्रीय सेनेकरितां चीनमध्ये परत जाईल, असा अंदाज आहे. रशियाची मदत चीनला जी होते, त्या मदतीचें स्वरूप बरील प्रकारचें आहे. कॅटनच्या लष्करी कॉलेजमध्ये विद्यार्थी घेतांना सन्यतसेनच्या संप्रदायाची शायब विद्यार्थ्यांस घ्यावी लागते आणि नव्या राष्ट्रीय सैन्यातील सैनिकांना यां संप्रदायाचीं तत्त्वे नीट समजावून देऊन सदर तत्त्वाप्रमाणें त्यांचें वर्तन बनतें किंवा फरें दाजवर कायमची नजर ठेवण्यांत येते, सत्ता व पैसा जबांना पाहिजे असंल त्यांनीं या दालेंत किंवा कॉलेजांत येऊं नये, अशा प्रकारच्या मोठमोठ्या पाट्या सर्व लष्करी दालांवर व कॉलेजांवर लावून ठेवलेल्या आहेत. गरिबांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला न देतां कोणीहि श्रीमंत होतां कामा नये, हें सन्यतसेन यांच्या संप्रदायांतील डेमोक्रेसीचें आणि सोश्लिअलिझमचें मुख्य तत्त्व आहे. या तत्त्वाला घसून मजुरांचे ऊर्ज शेतकऱ्यांचे संघ स्थापण्यांत येत असल्यामुळे बहुजनसमाजाचा पाठिंबा सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाला पूर्णपणें मिळत आहे. परकी लोकांची कोणत्याहि प्रकारची व्यापारी अगर राजकीय सत्ता आरल्यावर नको, हें तत्त्व म्हणजेच चीनचा राष्ट्रीय बाया होय. या बायानुळे सुशिक्षितांचा व सामान्य श्रीमंत लोकांचा मोठा समुदाय सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाला मिळाला

आहे. राष्ट्रीयवाणा म्हणजे परक्यांचा बहिष्कार, मजुरांचे संघ म्हणजे गरिबांचे रक्तशोषण करणाऱ्या पद्धतींना घालण्यात आलेला आळा आणि लोकशाही या तीनच मुख्य आधारस्तंभांवर सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाची सत्ता उभारली असून बोल्शेव्हिक तत्त्वाकडे चीनच्या राष्ट्रीय पक्षाने अद्याप लक्ष पुरविलेलेच नाही. सन्यतसेन हे वारल्यानंतर कॅटन व शान्या येथे मजुरांच्या तर्फे चिनी विद्यार्थ्यांची मोठी चळवळ चालली असता १९२५ साली इंग्रजी बंदुकांनी चिनी विद्यार्थ्यांवर गोळ्या झाडल्या व शेकडो चिनी विद्यार्थ्यांचे रक्त चिनी भूमीवर सांडण्यात आले. लष्करी दृष्ट्या आपण दुबळे आहोत असे पाहून इंग्रजांविरुद्ध कडकडीत बहिष्कार घालण्याची चळवळ सन्यतसेन यांच्या संप्रदायाने सुरू केली आणि दोन तीन वर्षे कडकडीत बहिष्कार घालून इंग्रजी व्यापाऱ्यांना मेढाकुटीस आणण्याचे श्रेय संपादन केले. बहिष्काराचे जंगी अस्त्र पेलण्याइतकी शक्ति चिनी राष्ट्रात आहे, असा अनुभव येण्याबरोबर राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता हा हा म्हणता चोडोकडे पसरली; आणि सन्यतसेन यांची मूर्ति नव्या चीनचे दैवत बनून दर सोमवारी सन्यतसेन यांच्या तजविरीची आराधना चीनमध्ये चोडोकडे सुरू झाली. आजकाल सन्यतसेन यांना अवतारी पुरुष मानण्यात येत असून, मजूर, शेतकरी, सुशिक्षित व श्रीमंत लोक त्यांच्या संप्रदायाचे सभासद झाले आहेत. राष्ट्राकरिता व राष्ट्रीय भावनेकरिता लढणारे राष्ट्रीय सैन्य असून परक्यांची व्यापारी किंवा राजकीय सत्ता आपल्या देवात नको, म्हणून जो तो बहिष्काराच्या चळवळीत सामील होत आहे. बहिष्काराचे अस्त्र तुमच्या तोंडातून अधिक किमतीचे आहे असे मि. चेन इंग्रजांना बजावीत असून, उत्तरेकडील चांगसोलिन यांचे माझेरी लष्कर राष्ट्रीय भावनेच्या लष्करापुढे मेल्यासारखेच आहे, अशी गर्वोप्ति एम्. वारोडिन यांच्या तोंडून निघत आहे. बोल्शे-

व्हिकांच्या हातीं चीनचें मविष्य गेलें नखून सन्वत्सेन यांच्या सप्रदायाशीं यागतांना जर इंग्लंडनें नमतें घेतलें तर त्यांत चीनचें व इंग्लंडचें कल्याण आहे, असा सत्ता मि. रूटस यांनीं इंग्लंडला दिला असून, नव्या चीनच्या नव्या संघटनेपुढें युरोपियनांचे कांहीं चालणार नाही, असें अमेरिकेचें मत यनत चाललें आहे.

* शिवाजी आणि सह्याद्री

श्रीशिवाजी महाराजांचा तीनशें वर्षांचा जन्मोत्सव ता. १ मे पासून ता. १० मेपर्यंत साजरा करण्याचें काम बॅ. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली उत्सव-कमिटीने मोठ्या नेटानें सुरू केलें आहे आणि उत्सवासंबंधानें कोणत्याहि प्रकारचा मतभेद महाराष्ट्रांत उरला नसून महाराजांच्या जन्माचा ता. ३ मे हा दिवस सर्व हिंदुस्थानांत मोठ्या समारंभानें पाळला जाणार आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. परमेश्वराची मेहेरवानी म्हणून श्रीशिवाजी महाराजांसारख्या भोठ्या विभूति परमेश्वरी कार्याकरितां जन्मास येत असतात. महाराष्ट्रांत असली विभूति तीनशें वर्षांपूर्वी जन्मास आली आणि हिंदुधर्माच्या संरक्षणाचें पवित्र कार्य तडीस नेणाऱ्या महाराष्ट्रधर्माची उभारणी व जोरासना योग्य प्रकारें महाराष्ट्रांत होऊन हिंदुधर्मावरील मोठें संकट टळलें, ह्याबद्दल महाराष्ट्रास विशेष अभिमान वाटणें अगदी साहजिक आहे. गोवर्धनप्रतिपालक श्रीशिवाजी महाराज ह्यांच्या कारकीर्दीवर टीका करणाऱ्या शीघ्रत जडुनाथ सरकार ह्यांच्यासारख्या लेखकांनी असें म्हटलें आहे की, धार्मिक वेडाचें अवडंबर महाराष्ट्रांत माजविण्याचें काम तेवढें महाराजांनीं केलें, पण आधुनिक तऱ्हेच्या राष्ट्रीय विचारांच्या पायावर महाराष्ट्राच्या नव्या राज्याची उभारणी श्रीशिवाजी महाराजांना करितां आली नाही, हा विभूति या नात्याने महाराजांच्या चरित्रांत मोठा दोष आहे. आजच्या राष्ट्रीय भावनांच्या विचारसरणीने श्रीशिवाजी महाराजांच्या चरित्राकडे पहाणें म्हणजे मोठी चुकी करणें होय. श्रीशिवाजी महाराजांचा काळच असा होता की, श्रीशिवाजी महाराज जन्मास आले नसते तर अवरंगजेब

अंगव्या धार्मिक श्रद्धेस चेतविण्यास व परमेश्वरी कृपा संपादन करून साहसी कृत्यांस प्रवृत्त करण्यास बऱ्याच अंशी कारणीभूत झाली, ह्यांत संशय नाही. दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्ये व दिल्लीची बादशाही त्या दोघांनाहि सहाद्रीचा फारसा उपयोग होत नव्हता. सर्वांत कमी दर्जाचे ठिकाण असें सहाद्रीला समजण्यांत येत असे. ह्या सहाद्रीच्या अखिल स्थितींत महाराज जन्मास आले व वाढले. परमेश्वराची कृपा आगगावर आले, अशा प्रकारचा धार्मिक संचार महाराजांना होण्याइतकी महाराजांची श्रद्धा परिपक्व झाली. कोणत्याहि गोष्टीबद्दलची श्रद्धा उरून झाल्याशिवाय पराक्रमाला चेतविणारा परमेश्वरी संचार (Inspiration) उत्पन्न होत नसतो! धार्मिक वायू वगळून इतर हृष्टींनी मोठ्या विभूतींकडे पाहिलें असतां परमेश्वरी संचाराचा पाटिषा त्या विभूतींच्या चरित्रास फारच महत्त्वाचा असतो, असेंच दिसून येतें, तर्क कुंडित झाल्यावर श्रद्धेवर व असल्या संचारावर अवलंबून रहाणें मोठ-मोठ्यांना भाग पडतें. रूढ विचारसरणी व तर्क ज्या ठिकाणी कुंडित होतो व पुढील मार्ग सुचत नाही, त्या ठिकाणी मार्गदर्शक होऊन आसल्या राष्ट्राला जे वैभवाला चढवितात, ते परमेश्वरी संचारावर पूर्ण विश्वास ठेवणारेच असतात. श्रीशिवाजी महाराज ह्यांचा हा असला विश्वास पूर्व वयांतच दृढ झालेला होना. मुसलमानी दरबारांत व कीर्तिलाल वगण्याची शहाजी राजे ह्यांनी संवय श्रीशिवाजी महाराजांना दिलकूट लागलेली नव्हती. सहाद्रीनें त्यांना ह्या संवयीलागून अखिल ठेवले होतें. त्यामुळे परमेश्वरी कृपेचा जो अनुभव शहाजी राजे ह्यांना आला नाही तो शिवाजी महाराजांना आला; परमेश्वरी संचारापे जें तेज शहाजी राजे ह्यांना दिसलें नाही, तें तेज शिवाजी महाराजांच्या टोळ्यांपुढें नेहमी रोळूं लागलें; शहाजी राजांच्या सुदीला जी कामें अत्यंत अगष्ट म्हणून त्यांचा वाटली, तींच कामें आसल्या पराक्रमाच्या आशीर्वात आहून, असें महाराजांच्या सुदीला म्हण पडतें !

सह्याद्रीचा टापू टाकाऊ ठरलेला असल्याने, पूर्ववर्षांतील महाराजांच्या पराक्रमाकडे व साहसाकडे मोठमोठ्या मुसलमानी दरबारांचे लक्षच गेलें नाहीं. सह्याद्रीने महाराजांच्या पराक्रमावर इतरांची पापी नजर लागणार नाहीं असा वंदोवस्त केला; आणि ज्यावेळीं महाराजांचा पराक्रम सह्याद्रीला पुरून बाहेर पडूं लागला, त्यावेळीं पापी नजरेला थोपवून धरण्याइतकी शक्ति व मसलत महाराजांच्या राजकारणांत उत्पन्न झाल्याने महाराजांपुढें कोणाचेंच कांहीं चाललें नाहीं. परमेश्वरी संचाराचा अनुभव घेण्याइतकी महाराजांच्या श्रद्धेची परिपक्व स्थिति हा महाराजांच्या चरित्रांत दोष नसून, हिंदु धर्माचा संरक्षक या नात्यानें यलवत्तर सद्गुणच महाराजांच्या चरित्रांत समजला पाहिजे, यांत संशय नाहीं. महाराजांच्या अंगी हा गुण जर नसला आणि ह्या गुणास बाढीस लावण्याचें सामर्थ्य जर सह्याद्रीच्या त्यावेळच्या अल्पित स्थितीमुळें उत्पन्न झालें नसतें, तर अवरंगजेबच्या बादशाहीला जेरीस आणणारा सह्याद्रीच्या आश्रयाखालील महाराष्ट्र ह्मटीस पडला नशा. तीनशें वर्षांपूर्वी हिंदुधर्मावरील संकटाच्या येळी अत्यंत धार्मिक भक्तेचाच पराक्रमी पुरुष जन्मास यावयास पाहिजे होता. हल्लींच्या राष्ट्रीय विचारांना तो काळ नव्हता आणि धार्मिक बाब एका बाजला ठेवून निव्वळ राष्ट्रीय विचारांना उचलून धरणें त्यावेळीं शक्यदि नव्हतें. त्यावेळीं जरूर नव्हते व शक्य नव्हते असले विचार महाराजांनीं आपल्या राजसत्तेनें रुढ केले नाहींत म्हणून धीशिराजी महाराजांना व त्यांच्या सह्याद्रीच्या दोष लागण्यांत अर्थ कोणता ?

* शिवाजी आणि कोकणपट्टी

श्रीशिवाजी महाराज ह्यांना सहाद्री पर्वतानें शिवनेरी किल्ल्यांत जन्म दिला इतकेंच नव्हे, तर हिंदुधर्माची स्थापना करूं पहाणारा पराक्रमी पुरुष ह्या नात्यानें सुसंरक्षित घराहें सहाद्री पर्वतानें बांधून दिलें. सहाद्रीच्या सावलींतील देशावरचा भाग आणि समुद्रकिनार्यावरची कोकण पट्टी हा टापू मुळींच सुगीक नाहीं. गोवा आणि वसई ह्या दोन मुलखांच्या आसपासच्या टापूंत जहाजांना उपयोगी पडणारें चांगलें लाकूड निर्माण होतें. ह्या लाकडाच्या संपत्तीशिवाय दुसरी संपत्ति सहाद्री पर्वतांत नाहीं. हें दारिद्र्यच सहाद्री पर्वताला एकप्रकारें स्वतंत्र ठेवण्यास, आधुनिक यांत्रिक युगाच्या पूर्वी कारणीभूत झालेलें आहे. सहाद्रीचे स्वाभाविक किल्ले हस्तगत करणें मोठमोठ्या सैन्याला त्या वेळीं अत्यंत कठीण जात होतें, आणि इतकेंचि करून दरिद्री मुलखावर व दरिद्री लोकांवर स्वतःचा पैसा खर्च करून सत्ता गाजविण्यापलीकडे दुसरा काही लाभ होत नव्हता. साधल्यास राज्य करावें न साधल्यास सहाद्रीला मोकळें सोडावें, असें सर्व राज्यकर्त्यांचें धोरण सहाद्रीसंबंधानें होतें. पोर्तुगीज लोकांनीं शेकडों वर्षे कोकणपट्टीवर राज्य केलें, पण सहाद्री ओलांडून देशावर जाण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली नाहीं. आफ्रिकेच्या केप-ऑफ-गुडहोपपासून चीनच्या लगतच्या सिंगापूरच्या ठाण्यापर्यंत आरबी समुद्र, हिंदीमहासागर व बंगालचा उपसागर ह्या समुद्रांत संचार करणाऱ्या सर्व जहाजांवर डोईपट्टी वसवून व कोकणपट्टीत समुद्राजवळच्या टापूंत खिस्ती धर्माशिवाय इतर धर्मांना अनुसरून राजगी घरांतूनहि परमेश्वराची पूजाआर्चा बंद पाडून,

महाराजांच्या जन्माचे वेळीं हिंदुस्थानांत विलकूल नव्हती, कोंकणपट्टी हत्यारांच्या खुल्या व्यापाराची बाजारपेठ होऊन बसली होती आणि हत्यारांच्या ह्या बाजारपेठेचा महिमा दोनशें वर्षे एकसारखा चालला होता. श्रीशिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या वेळीं ह्या हत्यारांच्या बाजारपेठेचे दरुप देशावरील मुत्सद्यांच्या लक्षांत आलेलें नव्हतें, बाजारपेठेला प्रारंभ झाला होता आणि देशावरील मुत्सद्यांचा निकट संबंध असल्या बाजारपेठेशीं आलेला नव्हता. श्रीशिवाजी महाराजांच्या कुशाग्र बुद्धीनें अर्धवट झांकलेल्या व अर्धवट उमलूं लागलेल्या मुग्धावस्थेंतील ह्या पेठेचा पूर्ण फायदा घेतला आणि मराठ्यांचे लष्कर रणांगणावर पुढें ज्या योगानें विशेष कार्यक्षम ठरलें त्या योगाचें धोरण श्री शिवाजी महाराजांनीं एकदम अंमलांत आणलें. सद्दात्रीनें किड्यांचें सुसंरक्षित घर महाराजांना दिलें; कोंकणपट्टीच्या समुद्रानें निर- निराळ्या तऱ्हेच्या हत्यारांचीं रत्नें आपण होऊन महाराजांच्या चरणीं अर्पण केलीं; सद्दात्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत रहाणाऱ्या साधुसंतांनीं धर्माकरितां मरण्याची प्रवृत्ति सद्दात्रीच्या टांपूत उत्पन्न केली; आणि महाराजांच्या वीरवृत्तीनें, साहसी स्वभावानें, कुशाग्रबुद्धीनें आणि परमेश्वरी संचारापर्यंतची मजल गांठ- लेल्या धर्मनिष्ठेनें कोंकणपट्टीतील रायगडच्या किड्यांत हिंदुधर्माचे संरक्षण करणाऱ्या राज्यसत्तेची स्थापना करून महाराष्ट्रास कृतार्थ केलें; हत्यारांचा पुरवठा होण्याइतकी परराष्ट्रीय उलाढालींची झुंज आपल्या परड्यापर्यंत परमेश्वरानें आणून सोडल्यावर आणि शत्रूंची दृष्ट लागणार नाही अशा घरांत बसविल्यावर परमेश्वराच्या कुपेंतल्या विभूतीला, टाकाऊ भूमीतून, दुष्ट मानलेल्या जनसमूहांतून, आणि निराशेच्या वातावरणांतून परमेश्वरी कार्ये तडीस नेणारी नवी शक्ति निर्माण करतां येते. श्रीशिवाजी महाराजांनीं हेच कार्य रायगडला मदच्च देऊन केलें आणि शहाजीराजे ह्यांच्या स्वर्गीदि- जें आलें नाहीं तें प्रत्यक्ष करून दाखविलें !

* शिवाजी आणि मुसलमान

गोवाम्हणप्रतिपालक ही विजयानगरच्या हिंदु राजघराण्याची पदवी श्रीशिवाजी महाराज ह्यांनी घेतली होती आणि त्या पदवीला अनुसरून परमेश्वरी कार्य त्यांनी तडीसहि नेले, तथापि मुसलमानांचा द्वेष त्यांच्या चरित्रांत विलकूल दृष्टीस पडत नाही, हिंदूंचे स्वतंत्र राज्य महाराजांनी स्थापले खरे, पण विजापूरचे राज्य बुडविण्याची द्वेषबुद्धि मनांत धरली नाही, हिंदुधर्मावर खरे संकट दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांनुळे उत्पन्न झालेले नसून औरंगजेब यादशहासारख्या धर्मवेड्या मुसलमानांकडून उत्तरेस हे संकट उत्पन्न झाले आहे आणि ह्या वामीं दिल्लीचा बंदोबस्त प्रथम केला पाहिजे, असेंच महाराजांचे वर्तन होतें, सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी युरोप खंडांत धार्मिक लढायांच्या आढवणीना व त्या संबंधाच्या कारस्थानांना मुळीच महत्त्व राहिलेले नव्हतें, व्यापारी पद्धतीचे व कारस्थान-दारीचे नवे ध्येय युरोपखंडापुढें स्थावेळीं होतें, भूमध्य समुद्राच्या कांडच्या मुसलमानांतहि धार्मिक कर्तव्यनिष्ठा दृष्टीस पडत असली तरी जबरदस्तीने इतरांना मुसलमान करण्याचें धार्मिक वेड त्यावेळीं उरलेले नव्हतें, आर्य-स्थानची किंवा भूमध्य समुद्राच्या कांडची मुसलमानी संस्कृति उत्तरेकडील मोगलांची नव्हे, हे ध्यानांत ठेवले पाहिजे, औरंगजेबाचें वेड त्यावेळीं इतर मुसलमानी प्रदेशांत विलकूल नव्हतें, आज हिंदुस्थानाबाहेर मुसलमानी वेड नाही, पण पंजाबच्या बाजूला ते वेड शिस्तक आहे, ह्यामुळे हिंदुस्थानां-तील मुसलमान आणि टर्की व आफगाणिस्थान येथील मुसलमान त्यांच्या धार्मिक धोरणांत आज जमीनजस्मानाचें अंतर आहे, त्याच तऱ्हेची

स्थिति ईजिप्त, अँबिसीनिया व तांबड्या समुद्राकाठेचा मुसलमानी प्रदेश ह्यांच्या धार्मिक दृष्टीत सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी उत्पन्न झाली होती. आरबी समुद्रांतून कोंकण पट्टीवर जे मुसलमान त्यावेळी उतरत होते, ते ऐहिक वैभवाच्या त्याळुचीने साहस कर्मास प्रवृत्त झालेले होते; धार्मिक वेडेपणाची दृष्टी त्यांच्या अंगी नव्हती. युरोपखंडाची आज जशी एकी नाही तशी त्यावेळी मुसलमानांची एकी नव्हती. आज जर्मन इंग्रजांच्या विरुद्ध जाऊ शकतो, फ्रेंच लोक जर्मनीचा द्वेष करू शकतात, आणि रशियांतले बोल्शेव्हिक तर सर्व युरोपियनांचे वैभवा उलथे पालथे झाले तरी ब्रिटनला पर्वा करीत नाहीत. आरबी समुद्रांत येणाऱ्या महाराजांच्या वेळच्या युरोपियनांची व मुसलमानांची दृष्टि केवळ व्यापारी स्वरूपाची होती, आणि त्यांतल्यात्यांत हवशी व आरबी व्यापाऱ्यांचे समुद्रावर युरोपियनांच्या पुढे त्यावेळी चालत नव्हते. ह्यामुळे स्वतःचे घोडे पुढे ढकलण्याकरिता आजकालच्या रशियातील बोल्शेव्हिकांप्रमाणे धर्म व राष्ट्र यांकरुने दुर्लक्ष करून पाहिजे त्यास पाहिजे ती मदत करण्यास आरबी व हवशी मुसलमान तयार झाले होते. राजकाजांतील धार्मिक धोरण एका बाजूस पडून व्यापारी धोरण पुढे आले होते. युरोपखंडाच्या पालटलेल्या ह्या परिस्थितीत तांबड्या समुद्राच्या काठचे मुसलमान व्यापारी बावीतदि आजकालच्या बोल्शेव्हिकांप्रमाणे ना मंत्र ना तंत्र अशा घर्तीच्या स्वतंत्र स्वरूपाचे होते. कोंकणपट्टीत असल्या मुसलमानांचा शेजार महाराजांना राजाजिकपणे त्यावेळी मिळाला. बोल्शेव्हिकांनी आज अफगाणिस्थानात जी स्थिती आढे ती स्थिती कोंकणपट्टीत आरबी समुद्रामार्गेत व्यापार करणाऱ्या मुसलमानांची सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी होती. हा शेजार शहाजी गजे ह्यांना लाभला नाही, हा शेजार रजपूत सरदारना मिळाला नाही, हा शेजार फक्त सत्ताश्रीमंतांच्या उदरी जाऊन पडलेल्या श्रीक्षिणाजी महाराजांना मिळाला. ह्यामुळे पाल

मुसलमान एवढ्याचकरतां द्वेष करण्याची किंवा मुसलमानांवर गैरविश्वास करण्याची प्रवृत्ति महाराजांच्या अंगां विलकूल दिसून आली नाही. आज चोलोव्हिक अफगाणिस्थानच्या अमीरसाहेबांच्या पदरीं विमानां स्वात्याचे प्रमुख म्हणून जसे नोकरीस आहेत आणि त्यांच्यावर जसा अमीरसाहेबांचा पूर्ण विश्वास आहे, तशीच स्थिती आरबी समद्रांतून कोंकणपट्टीत उतरलेल्या मुसलमानांसंबंधानें श्रीशिवाजी महाराजांची होती. तलवारी, बंदुका व तोफा ह्यांच्या संबंधाच्या कामगिरीत मुसलमानांवर श्रीशिवाजी महाराजांनी पूर्ण विश्वास टाकला होता. हे धोरण पुढें इतकें बळावत गेलें कीं, खुद्द पानिपतच्या लढाईत तोफखान्याची व्यवस्था मुसलमानी सरदाराच्या हातीं होती, इतकेंच नव्हे तर रणभूमीवर आपली कामगिरी योग्य रीतीनें अजाबण्यास मुसलमानांच्या हातांतील त्या तोफखान्यानें विलकूल कमी केलें नाही. शहाजी राजे ह्यांनीं दक्षिणेंतील एका मुसलमानी राज्याविरुद्ध दुसऱ्या मुसलमानी राज्याचें कसें संरक्षण करावयाचें ह्या मसलतीत प्राविण्य मिळविलें. शहाजी राजे ह्यांचे सद्गुण श्रीशिवाजी महाराजांत तंतोतंत उतरले होते, पण दृष्टी मात्र निराळी होती. हिंदूंचे स्वतंत्र राज्य पाहजे, हिंदूंना उपयोगी पडणाऱ्या मुसलमानांची काळजी बरोबरीच्या नात्यानें घेऊन दक्षिणेंतील मुसलमानांचीं राज्यें न बुडवतां औरंगजेबाला ताब्यावर आगावयाचें, हे ध्येय महाराजांनीं डोळ्यांपुढें ठेवलें होतें. ह्या ध्येयामुळे मराठ्यांच्या साम्राज्याच्या वेळीं प्रसंगाप्रसंगाने दिल्लीचे कारस्थान मुख्य झालें. अगंत ताकद असतां हि हैदराबादचें निजामचें घराणें अजिबात बुद्धिपण्याची बुद्धि गडर्याच्या लढाईत निजामाला कैद केल्या असतां हि कोणीहि धरली नाही; आणि इराकच्या नादीसहाराची स्वारी दिल्लीपर झाली असतां त्या परदेशच्या मुसलमानांसह दिल्लीच्या मुसलमानांचें संरक्षण करण्याचें अगत्य मराठ्यांच्या लष्कराला तेव्हां पडलें । मुसलमानांसंबंधाच्या

ओळखून जागृत केलेली होती; दुसऱ्याच्या द्वेषाच्या पायावर ही धर्मबुद्धि उभी राहिलेली नव्हती. स्वतः झीज सोसावयाची, स्वतः कावाडकष्ट करावयाचे आणि आपला संसार आपण संभाळून पावल्या वेळांत तालीम करून एक प्रकारच्या युरोप खंडांतील कॉन्सक्रिप्शनच्या किंवा सर्वोत्तम लष्करी काम करावयास भाग पाडणाऱ्या कापद्याप्रमाणे घरचे साऊन, घराचा घोडा घेऊन, घराची तरवार कमरेस टाकवून, व घराचा भाला हातांत घेऊन लष्करी नोकरी करावयाची ही आत्मयज्ञाची प्रवृत्ति सावुसंतांच्या शिकवणुकीमुळे महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली होती. ह्या स्थितीच्या फायदा महाजी राजे ह्यांनी थोडासा घेतला; जिजाबाई व दादोजी कोंडदेव ह्यांनी ह्या स्थितीला अंशतः देहघरी उर्फ ऑर्गनाइज्ड बनविले; महाराजांनी ह्या लष्करी देहाची जोपासना केली; आणि पुढे हा देह वाढीस लागून दक्षिणेत कावेरी नदीपासून उत्तरेस गंगा-यमुनेपर्यंत महाराष्ट्रांतील शेतकऱ्यांच्या सैन्याचा दरारा चोहोकडे दसला, रजपूत सरदारांना जे दिसू शकले नाही ते महाराजांना सहाद्रीच्या शिखरावर बसून स्वच्छ दिसले; महाजी राजे ह्यांना जे समजले नाही ते कोंकणपट्टीतील परक्यांच्या हत्याराच्या बाजारांमुळे श्री शिवाजी महाराजांना स्वच्छपणे समजले; आणि परमेश्वरी कृपाप्रसदाच्या महाराजांच्या बुद्धीला पुढील शें दोनशें वर्षांचा काळ एकदम आकलन करणे मुळींच कठीण झाले नाही ! तीनशें वर्षांपूर्वीची स्थिति आज नाही; पण इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ह्या न्यायाने पूर्वाचेच काही काही प्रसंग नव्या स्वरूपांत आज पुढे येत आहेत. व्यापारी रक्तशोषणाच्या युरोपियन धोरणाची ताकद महायुद्धाने कंवरटे मोडल्यामुळे आज फार कमी झाली आहे आणि व्यापारी धोरणाशी सोशालिस्टिक मतांचे संमिश्रण करणे युरोपांतील राष्ट्रांना जरूरीच होऊन बसल्यामुळे, धार्मिक वेडेपणाचा नव्हे, आर्थिक रक्तशोषणाना नव्हे व साम्राज्यसत्तेचाहि नव्हे असा नवा

संप्रदाय इंग्रजी मुत्सयानाहि इष्ट वाटूं लागला आहे. तीनशें वर्षांपूर्वीचें राजकारस्थान जरी निराळें असलें तरी महाराजांचें चरित्र इतकें उज्ज्वल व मार्गदर्शक आहे की, नव्या परिस्थितीतहि महाराजांचें चरित्र आठवून, महाराजांचे सद्गुण गाऊन, आणि पडताळ्याकरिता महाराजांचें वर्तन डोळ्यांपुढें ठेवून, आजकालच्या हिंदुस्थानास स्वतःचा फायदा करून घेवें मुळीच कठीण नाही.

• ओडवायर आणि डायर

जनरल ओडवायर मृत्यु पावले ह्या गोष्टीचा उपयोग सर मायकेल ओडवायर हे स्वतःच्या अरेरावी व क्रूर मतांच्या प्रचारार्थ सांप्रत करून घेत आहेत. पंजाबांतील लष्करी कायद्याच्या वेळीं सर मायकेल ओडवायर यांच्या प्रोत्साहनाने जो अत्यंत क्रूरपणाचा व अपमानास्त्रद जुलूम पंजाबवर करण्यांत आला, त्या जुलमाबद्दल डायर ह्यांच्याप्रमाणेंच ओडवायरसाहेबहि शिष्येस पात्र आहेत. जनरल डायर यांवर ठपका ठेवण्यांत आला आणि ओडवायर-साहेब हिंदुस्थानांतून तसेच निसटून गेले. जनरल डायर यांच्या मृत्यूचा फायदा घेऊन त्या वेळचे आमले निष्ठुर अरेरावी धोरण योग्य होतें, असें म्हणण्यास ओडवायरसाहेब आतां पुनः पुढें आले आहेत. मृत्यूच्या वेळीं मेलेल्या मनुष्याच्या चरित्राकडे सर्वजण सहाजिकपणेंच दयात्र दृष्टीनें पहात असतात. होऊन गेलेल्या गोष्टीची आठवण झाली तरी जुना बागुल-बोदा पुनः उभा करण्याची खटपट कोणीहि करित नाही. उलट मृत्युमुळे होऊन गेलेल्या गोष्टीवर पांवरून घालण्याचाच शिष्टाचार आहे. जनरल डायर यांच्या मृत्युमुळे जालियनवाला बागेच्या कत्तलीकडे सदानुभूतीनें पाहण्यांत येणार असें पाहून, ओडवायरसाहेबांनीं ह्या धांदलीत आपले अरेरावी धोरणहि स्वच्छ धुवून वाढण्याचा उद्योग आरंभिला आहे. उलटया काळजाशिवाय असले कृत्य कोणीहि करूं शकणार नाही ! ओडवायरसाहेबांची पंजाबांतील कारकीर्द उलटया काळजाची होत्री, ह्याविषयी कोणास शंका असल्यास ओडवायरसाहेबांच्या सांप्रतच्या उद्घाटनकडे त्यांनीं अवश्य लक्ष पुरवावें, अशी आमची निष्पत्ती आहे. ओडवायरसाहेब मृण्मत्त, पंजाबां

नसून उलट पुण्यच लागणारं आहे, असें जनरल डायर यांच्या नांवांनं ओरडून, ओडवायरसाहेब व त्यांचे इष्टमित्र जनरल डायरच्या मृत्यूचें खापर लिवरल पक्षाच्या मार्थी मारीत आहेत ! राखडी कत्तलीचा मार्ग म्हणजे पुण्यमार्ग होय, हे मोटेम्यूसदेवांच्या वेळीं पार्लमेंट सभेला पटलें नाहीं. पार्लमेंट सभेनें त्यावेळीं अमृसरच्या कत्तलीला दोषच दिला व मोटेम्यूसदेव व चर्चिलसाहेब ह्या दोघांनीं डायरसाहेबांची निर्मत्सनाच केली; पण लॉर्डोंच्या सभेनें ओडवायरसाहेबांच्या संप्रदायाला उचलून धरलें, आणि पार्लमेंट सभेंतहि कांन्सर्व्हेटिव पक्षातर्फें सर विल्यम हिव्स, सांप्रतच्या मंत्रिमंडळाचे होम सेक्रेटरी, यांनीं हिंदुस्थानांतील सिव्हिल सर्व्हंट व युरोपियन ह्यांच्या समाजावैकीं शेकडा ऐसी नध्वद लोक जनरल डायर यांना शायत म्हणणारे आहेत, असें लिवरल पक्षाला यज्ञवण्यास कमी केलें नाहीं. आज पार्लमेंट सभेंत लिवरल पक्ष मृतप्राय आहे; मजरांच्या पक्षाचेंहि कांहीं चालत नाहीं; अशी संधी साधून डायरसाहेबांविषयी पूर्ण सदानुभूति चोहोंकडे उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न ओडवायरसाहेब करीत आहेत. बंडाची सी वेळ होती आणि बंडाच्या वेळीं अशीच कत्तल करून दहशत बसवावी लागते, हे ओडवायरसाहेब व डायरसाहेब यांच्या संप्रदायाचें ब्रीदवाक्य आहे. इंग्रजांविरुद्ध आज हिंदुस्थानांत कोण बंड करूं शकतो ? प्रजेला निःशस्त्र करण्यांत येऊन शे-सवारी वर्षे उलटून गेलीं आहेत, प्रजाजनांचे बंड होणें शक्यच नाहीं. कांहीं हिंदी लष्करी पलटणी किरल्या तरी बंड करण्यास कोणीहि शहाणा तयार द्यावयाचा नाहीं. तलवारीची किंवा भाल्यांची लढाई उरलेली नाहीं. बंदुकानांहि बंड करितां यावयाचें नाहीं. तोफखाना व निमानें आजमूल बंड करूं शकतील. इतकेंच बंड होणार आहे असें म्हणणें म्हणजे बंडाची नुसती भट्टा करणें होय. बंडून होण्याचा जेवें संभव नाहीं तेथें बंड हाणून पाटणाफरिता दहशत बसण्यासाठीं

* अफगाणिस्थानचे अमीर

हिंदुस्थानचे लाटसाहेब लॉर्ड अर्विन ता. ११ डिसेंबर रोजी सकाळीं मुंबईस येणार असून, एक आठवडा त्यांचा मुकाम मुंबईत होणार आहे. ता. १४ डिसेंबर रोजी सकाळीं अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब युरोपच्या प्रवासास जाण्याकरितां मुंबईस यावयाचे आहेत व तीन दिवस अमीर साहेबांचा मुकाम मुंबईस होणार आहे. अमीरसाहेबांचें स्वागत चांगल्या रीतीनें व्हावें आणि खाजगी सभाषणांचा योग बरेच वेळां येऊन कित्येक राजकीय बाबींचा खल नीट करितां यावा, म्हणून लाटसाहेबांनीं आगला मुकाम मुंबईस चार दिवस अधिक ठेविला आहे. अमीरसाहेब रावळपिंडी-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस येणार असून केद्रा-कराचीच्या मार्गानें मुंबईस येणार आहेत, पंजाब-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस आले असते तर हिंदुस्थानचा बराच महाज्वाचा भाग त्यांच्या दृष्टिपथांतून गेला असता; पण प्रवासाच्या घाईमुळे म्हणा किंवा इतर कारणांमुळे म्हणा, हिंदुस्थानांत फार दिवस काढणें अमीरसाहेबांना आवडत नाही असें दिसतें. युरोपखंडांतील प्रवास संपवून अमीरसाहेब पुन्हां हिंदुस्थानांत येऊन अफगाणिस्थानांत जाणार असून, रशियाची राजधानी मॉस्को येथून निघून रशियाच्या आगगाडीनें वुखारा-समरकंद मार्गानें काबुलास परत जाणार आहेत. ज्या मार्गानें ते अफगाणिस्थानांत परत जाणार आहेत त्याच मार्गानें युरोपखंडाकडे जावयास निघाले असतें तरी प्रवासाच्या दृष्टीनें त्यांना तें अधिक सोयीचें झालें असतें. पण प्रवासाच्या वेळीं हिंदुस्थानालाहि गोवसा मान यावा आणि समुद्रावरील पर्यटनाची व आरमारी राहतीची प्रत्यक्ष माहिती मिळावी, म्हणून मुंबईस

० नवाकळ, ता. २५ नोव्हेंबर १९२७

कत्तल केली, असें म्हणण्यांत अर्थ कोणता? लोक अरेरात्री रात्तेच्या विरुद्ध गेले असतां मायेकितून वनून आपल्या लहरीपणानें लोकांचा छळ करण्याची पाशवी वृत्ति जालियनवाला बागेच्या कत्तलींत पूर्ण भरलेली आहे. कोंशब्देतिव पक्ष सांप्रत अधिकारारूढ आहे. तेव्हां जनरल टायर ह्यांच्या मृत्यूचा उपयोग स्वतःच्या तोंडामें लागलेली काळोखी धुवून काढण्याकडे करून टाकूं या, असें आडेवायर संप्रदायानें आज कितीहि मनांत आणलें तरी ओडवायरसादेयांना अमेरिका, फ्रान्स वगैरे सर्व जगांतील विचारी पुरुषांच्या डोळ्यांत धूळ कशी टाकता येईल!

* अफगाणिस्थानचे अमीर

हिंदुस्थानचे ल्याटसाहेब लॉर्ड अर्विन ता. ११ डिसेंबर रोजी सकाळीं मुंबईस येणार असून, एक आठवडा त्यांचा मुकाम मुंबईत होणार आहे. ता. १४ डिसेंबर रोजी सकाळीं अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब युरोपच्या प्रवासास जाण्याकरितां मुंबईस यावयाचे आहेत व तीन दिवस अमीर साहेबांचा मुकाम मुंबईस होणार आहे. अमीरसाहेबांचें स्वागत नांगल्या रीतीनें व्हावें आणि खाजगी संभाषणांचा योग बरेच वेळां येऊन कित्येक राजकीय बाबींचा खल नीट करितां यावा, म्हणून ल्याटसाहेबांनीं आपला मुकाम मुंबईस चार दिवस अधिक ठेविला आहे. अमीरसाहेब रायळपिंडी-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस येणार नसून केदा-कराचीच्या मार्गानें मुंबईस येणार आहेत. पंजाब-दिल्लीच्या मार्गानें मुंबईस आले असते तर हिंदुस्थानचा बराच महाज्वाचा भाग त्यांच्या दृष्टिपथांतून गेला असता; पण प्रवासाच्या घाईमुळे म्हणा किंवा इतर कारणांमुळे म्हणा, हिंदुस्थानांत फार दिवस काढणें अमीरसाहेबांना आवडत नाही असें दिसतें. युरोपसंघांतील प्रवास संपवून अमीरसाहेब पुन्हां हिंदुस्थानांत येऊन अफगाणिस्थानांत जाणार नसून, रशियाची राजधानी मॉस्को येथून निघून रशियाच्या आगगाडीनें बुरारा-समरकंद मार्गानें काबूलास परत जाणार आहेत. ज्या मार्गानें ते अफगाणिस्थानांत परत जाणार आहेत त्याच मार्गानें युरोपसंघाकडे जावयास निघाले असते तरी प्रवासाच्या दृष्टीनें त्यांना तें अधिक सोयीचें झालें असतें. पण प्रवासाच्या वेळीं हिंदुस्थानालादि योरासा मान यावा आणि समुद्रावरील पर्यटनाची व आरमारी उपतीची प्रत्यक्ष माहिती मिळावी, म्हणून मुंबईस

येऊन युरोपमध्ये जाण्याचा द्राविडी प्राणायाम अमीरसाहेब करीत आहेत. मुंबईहून निघाल्यावर प्रथम ईजिप्तला भेट देऊन नंतर इटलीमध्ये जाण्याचा अमीरसाहेबांचा विचार आहे. टर्कीला भेट देऊन फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी व रशिया येथील प्रवास आटोपून अमीरसाहेब अफगाणिस्थानाकडे परतणार आहेत. अफगाणिस्थानचे अमीरसाहेब आता पूर्णपणे स्वतंत्र आहेत, आणि पारिस व बर्लिन येथे विद्यार्थ्यांना पाठवून नवीन तऱ्हेचे स्वरूप अफगाणिस्थानला देण्याचा उपक्रम अफगाणिस्थानांत सुरू झाला आहे. सेनानायक, मुत्सद्दी व तरुण दरबारी वारंवार युरोपखंडांत पाठवून राज्यकारभाराला नवे बळण देण्याचे काम अफगाणिस्थानांत संपादयाने सुरू झाले असल्याने काही गोष्टी स्वतः डोक्यांनी पहाव्या व काही गोष्टींचा खल युरोपखंडांतील मुत्सदांशी स्वतः करावा, असे नव्या जोमान्या ह्या अमीरसाहेबांना वाटणे अगदी साहजिक आहे. जर्मन, फ्रेंच, इटालियन व इंग्लिश अशा चारही देशांचे कर्तबगार पुरुष अफगाणिस्थानांत निरनिराळ्या नोकरीवर असून रशियन लोकांचा तर इंग्रजांच्या दृष्टीने एक तऱ्हेचा सुळसुळाटच अफगाणिस्थानांत झालेला आहे. रशियातले बोल्शेव्हिक आणि हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्ता ह्यांच्या कैचीत अफगाणिस्थान सांपडले असून सांप्रतच्या अमीरसाहेबांचे मत फोणत्या बाजूला झुकते, ही गोष्ट इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय उलाढालीत आज महत्त्वाची होऊन बसली आहे. इंग्लंडला तरी रशियाशी लढावे लागेल किंवा रशियाला तरी इंग्लंडयरोवर पुरायत काढावी लागेल, एरव्ही पुढील पांच दहा वर्षे जाणार नाहीत, अशी इंग्लंड व रशिया ह्या दोन राष्ट्रांमधील संबंधांची नाजूक स्थिति झाली आहे. रशियान्ना हार सादेबांच्या वेळीहि रशिया व इंग्लंड ह्या दोन राष्ट्रांना अफगाणिस्थानच्या बाजूला लढल्यावाचून गत्यंतर नाही, अशी स्थिति होती. जर्मनीचा महत्त्वाचाभेमुळे इंग्लंड व रशिया यांची दोस्ती मशयदाच्या

पूर्वी झाली, पण आतां बोल्शेव्हिकांच्या कारकीर्दीत रशिया व इंग्लंड यांचे पूर्वीचे वैर पुन्हां सुरू झाले असून अफगाणिस्थानच्या कारस्थानाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अफगाणिस्थानाला आतां स्वातंत्र्य मिळाले आहे; अमीरसाहेबांनी अफगाणिस्थानला पूर्वीच्या शोषेतून जागा करून ताजातवाना करण्याचा विडा उचलला आहे; अफगाणिस्थान हळूहळू युरोपियन राष्ट्रांच्या दृष्टीनेंहि लष्करी शक्ति बनत चालले आहे, आणि पांचदहा वर्षांच्या अवधीत अफगाणिस्थानच्या लष्करी शक्तीला स्वतःचे घर अपुरे होऊन घराबाहेर ती शक्ति बाहेर लागण्याचा संभव आहे. इराण व अफगाणिस्थान ह्यांच्या सरहद्दीला धरून आपली आगगाडी आरबी समुद्राला बंदर आवाप्त येथे आणून पोहोचविण्याचा रशियाचा इरादा जसा फार पूर्वीपासून आहे, तसा अफगाणिस्थानबाहेर इरादा बलुचिस्थानच्या मार्गाने समुद्र गाठण्याचा फार पूर्वीपासून आहे. आरबी-समुद्र आगगाडीने गाठला म्हणजे रशियाची तहानभूक भागणारी आहे, आणि त्या आगगाडीत अफगाणिस्थानला वाटा मिळाला असतां अफगाणिस्थानलाहि सध्यांपुरते कृतकृत्य वाटणारे आहे. इराणच्या नव्या शहावर बोल्शेविकांनी कुरघोडी केली असून, इंग्रजांपेक्षा बोल्शेविकांकडे इराणचा कल सध्या अधिक आहे. व्यापारी आगगाड्या व राजकीय बंदरे आणि विमानांचे मार्ग ह्यांचे महत्त्व जर युरोपखंडाच्या प्रवासांत अमीरसाहेबांच्या मनावर विशेष विवले, तर पुढील चारपांच वर्षांत अफगाणिस्थानांत आगगाड्या घावू लागून रशियाच्या आगगाड्यांचे जाळे व पंजाबातील आगगाड्यांचे जाळे ह्यांना एकमेकांशी संलग्न करण्याचे काम अफगाणिस्थानची आगगाडी केल्यावांचून रहाणार नाही. इतर जगापासून अलिप्त राहून स्वतःच्या घराट्यांत स्वतःला कोडून ठेवण्याचे धोरण सांप्रतच्या अमीरसाहेबांनी सोडून दिले आहे. जगाच्या प्रवाहांत उडी घेऊन आपले

महत्त्व वादविषयाचें नवें घोरण अफगाणिस्थानच्या दरबारनें स्वीकारलें आहे, ह्या विपर्या आतां बिलकूल शंका नाहीं. अमीरसाहेब स्वतः युरोप खंडाच्या प्रवासास जात आदित, हे नव्या घोरणाचेंच द्योतक होय. स्वतःच्या घटघातच स्वतःच काडून ठेवून इतर जगास अफगाणिस्थाननें तोंड दाखविलें नाहीं तर तें बरें, अशी इंग्लंडची आजपर्यंतची राजनीति आहे; पण महायुद्धानें अफगाणिस्थानास जागें केलें असून सांप्रतच्या अमीरसाहेबांना तर स्वतःच्या देशाच्या ऊर्जितावस्थेची तळमळ रात्रदिवस लागून राहिली आहे. अफगाणिस्थान निद्रावस्थेंत पुन्हां जाणें शक्य नाहीं, आणि रशियातील बोल्शेव्हिकांचा अफगाणिस्थानच्या उत्तरेस, पश्चिमेस व खुद्द अफगाणिस्थानांत चाललेला सुळसुळाट अफगाणिस्थानला शोष येऊ देणार नाहीं. इराण ज्याप्रमाणें मॉस्कोच्या बोल्शेव्हिकांच्या नाटी लागले आहे. त्याप्रमाणें काबूलचे अमीरसाहेबहि बोल्शेव्हिकांचे तंत्रानें बागू लागतात कीं काय, अशी भीति इंग्लंडला वाटणें साहजिक आहे. इंग्लंडच्या मैत्रीत अफगाणिस्थानचें अधिक हित आहे असें अमीरसाहेबांच्या मनाला पटावें म्हणून, हिंदुस्थानांत असतांना काय किंवा इंग्लंडांत असतांना काय अमीरसाहेबांचें स्वागत मोठ्या भावनें केल्यावाचून इंग्ली मुसद्दी कसे रहातील !

* अफगाणिस्थान व जर्मन विमाने

अमीर अमानुल्लाखान यांच्या इंग्लंडच्या दौऱ्यातील वादशाही पाहून चाराचे तीन दिवस गेल्या शुक्रवारी संपले असून, एप्रिलआरंभापर्यंत खाजगी नात्याने इंग्लंडच्या कारखान्यांनी निरनिराळी केंद्रस्थाने अमीरसाहेब पहाणार आहेत, एप्रिलच्या प्रारंभी इंग्लंडच्या बलाढ्य आरमाराच्या प्रमुख तांडा अमीरसाहेबांना दाखविण्यांत आल्यावर रशियांतील दौऱ्याकरता अमीरसाहेब मस्कोकडे जाणार आहेत, इंग्लंडांतील स्वागत वादशाही थाटाचे झाले; पण कोणत्याहि मेजवानीचेवेळीं महत्त्वाचे भाग्य कोणीच घेले नाही. इंग्लंडच्या व अफगाणिस्थानचा सांप्रतचा स्नेहसंबंध असाच पुढे टिकून स्नेहबुद्धीने दोनहि राष्ट्रे एकमेकांस मदत करीत, अशा तऱ्हेच्या आशीर्वादापत्तीकडे महत्त्वाचे उद्गार मेजवान्यांचेवेळीं निघाले नाहीत, परराष्ट्रीय मंत्री सर ऑस्टिन चॅम्बरेलेन यांच्या मेजवानीचेवेळीं अफगाणिस्थान व हिंदुस्थान ह्यांच्यामधील संबंधाविषयी कांहीं तरी बोलण्यांत येईल असें वाटत होतें; पण ह्या मेजवानीचेवेळीं भाषणेच टाळण्यांत आली ! ईजिप्त, अरबस्तान, इराण वगैरे सुखलमानी राष्ट्रांसंबंधाने कुण्ठुर मुळ अस्ताना अफगाणिस्थानासंबंधाने विशेष कांही न बोलणेंच येई, असें इंग्रजी मुत्तखांना घाटलें असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाही, रशिया व अफगाणिस्थान ह्यांचे संबंध; हिंदुस्थान व सरहद्दीवरील स्वतंत्र पठान ह्यांचे संबंध; आणि इटली, फ्रान्स व जर्मनी येथें अफगाणिस्थान अमीरांविषयी दाखविण्यांत आलेली स्नेहबुद्धि; ह्या सर्व गोष्टी इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय कारखानांत इतक्या नानुक स्वरूपाच्या आहेत की, त्या संबंधानें बोलतांना इंग्लंडच्या परराष्ट्रीय मंत्र्यांना गोबळल्यावांतून गत्यंतर नाही, अमीरसाहेबांपुढे गोबळ घालण्याचे

भाषण करण्याचें टाळणेंच सर ऑस्टिन चेंम्बरलेन यांना योग्य वाटणें साहजिक आहे. मेजवानीच्याप्रसंगी एकमेकांच्या शुभचिंतनासाठीं दारू पिण्याचा प्रसंग आला असतांना कुराणाच्या आज्ञेला अनुसरून दारू पिण्याचें टाळून पाण्याचा पेळा ओठाला लावण्याचा प्रघात अमीर अमानुल्लाखान यांनीं इटली, फ्रान्स, जर्मनीप्रमाणें इंग्लंडांतहि कायम ठेवला, हें अमीरसाहेबांना भूषणावद्द आहे. इटली व फ्रान्स येथील स्वागत घाटाचें व कौतुकाचें झालें आहे; जर्मनीच्या स्वागतांत घाटमाट कमी होता; पण अंतःकरणाचा उमाळा अधिक होता; बादशाही वैभवाला सांजेसें इंग्लंडचें स्वागत झालें, पण मौनव्रतानुळें अंतःकरणाचा मिलाफ दिसून आला नाहीं. जर्मनींत प्रेसिडेंट हिंडेन्बुर्ग यांनीं दिलेल्या मेजवानीचेवेळीं जर्मन मुत्तद्दी अफगाणिस्थानाकडे साफ अंतःकरणाच्या स्वच्छ नजरेनें पहात आहेत असें सर्वांच्या अनुभवास आलें. जर्मनीनें एक विमान अफगाणिस्थानास नजर घेतलें असून अफगाणिस्थानांतील विमानांच्या वाढीस व विमानांच्या व्यवहारास जर्मनीकडून चांगली मदत होईल, अशा प्रकारची सदिच्छा जर्मनीच्या सर्व वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली आहे. यांत्रिक यावरीत जर्मनीनें मिळविलेलें ज्ञान व जर्मनीचा अनुभव अफगाणिस्थानच्या पदरांत टाकण्यास जर्मन राष्ट्र तयार आहे, अशा तऱ्हेचें आश्वासन प्रे. हिंडेन्बुर्ग यांनीं अमीर अमानुल्लाखान यांना सरकारी मेजवानीचे वेळीं दिलें. विमानांच्या यांत्रिक ज्ञानांत जर्मन राष्ट्र आज सर्वांच्या पुढें आहे. रशियांतील व्यापारी विमानांच्या व्यवहार जर्मन कंपनीकडेच असून सदर कंपनीचीं विमानें इराणान तेहरानपर्यंत आणि तास्कंदच्या मार्गांनीं अफगाणिस्थानास काबूलपर्यंत सांप्रत येरझाग घालीत असतात, हें प्रसिद्धच आहे. विमानांच्या मार्गांनीं बर्लिन व काबूल ह्यांचा संबंध रशियामार्गांत आज आलेला आहे. जर्मनीनें अमीर अमानुल्लाखान यांना बर्लिन येथें आपल्या विमानांची करागम मुक्यतः दाखविली, आणि यांत्रिक विद्येस मोफज्या अंतःकरणाने

अफगाणिस्थानांस मदत करण्याचें वचन दिलें. यांत्रिक ज्ञानाचें व यांत्रिक शक्तीचें जर्मनीचें वचन फोल नाहीं, हे अमीरसाहेबांना पटावें म्हणून जर्मनीचे व्हाईस चॅन्सलर राष्ट्रीय पक्षाचे प्रमुख हर हर्गट यांनी अफगाणिस्थानविषयी जर्मनीचें अंतःकरण कां कळवळतें ह्याचा खुलासा अमीरसाहेबांशीं केला. स्वतःच्या बचावासाठीं व स्वातंत्र्यासाठीं एकसारखी घडपड अफगाणिस्थाननें केली आहे व त्यांपुढेंहि अफगाणिस्थानला करावी लागणार आहे; जर्मनीला देखील असल्या घडपडीसाठीं श्रम करावे लागत आहेत. जर्मनी व अफगाणिस्थान ह्या दोनहि राष्ट्रांमधील पूर्वीचें व पुढचें संकट एकाच स्वरूपाचें असल्यामुळें जर्मन लोकांचें अंतःकरण अफगाणकडे आपोआप वळतें असें हर हर्गट यांचें म्हणणें आहे. अफगाणिस्थानच्या संकटाविषयी इंग्लंडला हर हर्गट यांनी टोला मारला, आणि अशा प्रकारचा टोला मारणें मुत्सद्दीपणास शोभेचें नाहीं, असें सोझालिस्ट पक्षाच्या व्हाटवर्ड पक्षाचें मत आहे. पूर्वी बोअर यांच्या प्रसंगीं प्रे. क्रूगर यांना सद्दानुभूतीची तार पाठवून कैसरसाहेबांनीं जी चूक केली, तीच चूक अफगाणिस्थानच्या अमीरसाहेबांशीं बोलतांना हर हर्गट यांनीं केली आहे, अशा जर्मनीतील सोझालिस्ट पक्षाचा अभिप्राय आहे. दक्षिण आफ्रिकेचे प्रे. क्रूगर यांना पूर्वाच्या कैसरसाहेबांनीं तिथवून सोडले, पण लढाईच्या वेळीं बोअर लोकांना जर्मनीकडून काहीच मदत झाली नाहीं. इंग्लंडचे संकट आज अफगाणिस्थानला आहे असें पर्याप्तानें अमीरसाहेबांना सुचवून आणि इंग्लंडनें जर्मनीचें आरमार नाहींचें करून जर्मनीला दारिद्र्याच्या सन्धुपांत पाडले आहे अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून, अफगाणिस्थानाविषयी जर्मनीची कळकळ सग्या अंतःकरणाची आहे, असें हर हर्गट यांनीं अमीर अमानुल्लाखान यांना पटविलें आहे हे सारे; पण तमाच प्रसंग आल्यास जर्मनी कोणती मदत अफगाणिस्थानास करूं शकणार असा प्रश्न जर्मनीतील सोझालिस्टांनीं सर्वांपुढें ठेविला अगून भवतेंच कांही

तरी वरळण्याबद्दल हर हर्गट यांना दोष दिला आहे. हर हर्गट हे व्हाईस चॅन्सेलर आहेत. बर्लिनचे मुख्य चॅन्सेलर आगारी होते व परराष्ट्रीय मंत्री परदेशी गेले होते, ह्यामुळे मुख्य मंत्री व परराष्ट्र मंत्री ह्यांच्याकरिता हर्गट यांना व्हाईस चॅन्सेलर ह्या नात्याने मुख्यदीपणाच्या दोन गोष्टी अमीर अमानुह्या यांजपाशी बोलवल्या त्यागल्या व त्या दोन गोष्टी त्यांनी बरील प्रकारे बोलून दाखविल्या, हे चांगले झाले नाही, अशी जर्मनीतील सोशॅलिस्ट पक्षाची टीका आहे. समुद्रावर कांहींच शक्ति नसल्यामुळे बोअर युद्धाच्या वेळी त्यावेळच्या फैसरचे बोल फोल ठरले; पण आफगाणिस्थान व जर्मनी ह्यांच्यामध्ये विमानांचा नवा संबंध आजकाल उत्पन्न झाला असून तो संबंध तोडणे रशियाशिवाय दुसऱ्या कोणाचेहि हाती नसल्यामुळे इंग्लंडची तितकीशी पर्वा हर हर्गट यांना वाटते नसल्यास त्यांत कांहीं आश्चर्य नाही, पण इंग्लंडला विमटा घेणारे उद्गार अमीर अमानुह्याखान यांजपाशी बोलून दाखविणे व तशा उद्गारांना वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्धि देणे हे मुत्सदीपणाचे लक्षण नव्हे, ह्यांत संशय नाही. जर्मनीने अंतःकरणपूर्वक मदत केल्यास विमानांच्या बाबींत आणि लष्करी यांत्रिक विद्येत आफगाणिस्थानचे स्वरूप हां हां म्हणतां बदलून जाईल हे खरे आहे, पण इंग्लंडचे संकट तुम्हाला आहे म्हणून आम्ही अंतःकरणपूर्वक मदत करितो असें बोलून आपले हृदय उघडें केले असल्याचे प्रसिद्ध करणे, ह्याला शहाणपणा कोण म्हणेल ? हर हर्गट ह्यांनी आणले बोलणे प्रसिद्ध करण्यांत चूक केली असली, तरी ग्रे. हिंडेन्बर्ग यांनी जर्मन राष्ट्रांतर्फे एक विमान अमीरसाहेबांना देऊन यांत्रिक अनुभवाचे व शानाचे जें उदक आफगाणिस्थानच्या हातावर सोडले, त्या उदकाबद्दल आफगाणिस्थानचे लोक जर्मनी-विषयी सदोदीत कृतज्ञता बुद्धि दाखविल्यावांचून कसे रहातील ?

० सरकार उलथलें जाईल काय ?

बारडोलीच्या वाढलेल्या शेतसाऱ्याची पुनः चौकशी करावी अशी अगदीं अल्प मागणी बारडोलीच्या शेतकऱ्यांची आहे, पण ही मागणी मान्य केली असतां मुंबईसरकार उलथून पडेल, अशी भीति मुंबईच्या 'टाईम्स' ल्या वाटत आहे आणि त्यामुळे अखेरपर्यंत आपल्या स्वतःच्या शेतकऱ्यांशी सरकारनें टक्कर द्यावी, असें मुंबईच्या 'टाईम्स' चें म्हणणें आहे. चौकशीकरितां बिनसरकारी तज्ज्ञांची किंवा सरकारी लोकांची कमिटी नेमली असतां सरकार कसें उलथलें जाईल, हेंच आम्हांस समजत नाहीं. मुंबईच्या सरकारास उलथून पाडावें असा निर्णय या कामीं फोगती कमिटी देणार आहे! कमिटीनें तसा निर्णय दिल्या तर सदर निर्णय अमलांत फोग आपणार आहे! सरकार उलथून पाडण्याची भीति फुकाची आहे. सरकार घसरून पडत नाहीं, उलथें पालथें होत नाहीं; किंवा एखाद्या शिपायाच्या पमारांतीठ दिडलीहि कमी होणारी नाहीं. बारडोली तालुक्याच्या चौकशीकरितां नवी कमिटी न नेमतां सरकारनें आपण होऊन जरी वाढलेल्या सास आज एकदम रद्द केला तरी देखील सरकारच्या उलटगालटीची भीति नाहीं. वाढलेल्या साऱ्याचे रुपये नाहींसे होण्यानें सरकारचें एखादें अंग अधोगत्यापूरारसें व्याकूळ होईल, अशांतल्याहि प्रकार नाहीं. बँकचेच्या जुगारांत कोडो रुपये गमविण्यास समर्थ असलेले सरकार बारडोलीच्या वाढलेल्या साऱ्यावर थोडेंच अवलंबून आहे! पैसांच्या दृष्टीनें सरकार जरी उलथें पालथें झालें नाहीं तरी सरकारच्या दहापयजाची एकदां नानवी झाली म्हणजे सरकार उलथून पडतें असें सरकारातर्फें

गहाणपणाचें ठरतें तें हिंदुस्थानांत गहाणपणाचें कां ठरूं नये ? सरकारच्या हाताखालील अधिकाऱ्यांची इज्जत ही बाब विचारायतेस फार महत्त्वाची समजली जात नाही; हिंदुस्थानांत मात्र बाडोलीच्या कुणांत सोडलेल्या पठाणांसून कमिशनरसाहेबांभ्यंत सर्वांच्या इज्जतीला टोस्यावर घेऊन नाचण्याचा प्रघात सरकारने पाडला आहे, या असल्या इज्जतीसाठी चौकशीची कमिटी नेमण्यास सरकार तयार नाही, असें लोकांचें म्हणणें आहे. मुंबईचा 'टाईम्स' म्हणतो, तसें नाही. अधिकाऱ्यांच्या इज्जतीचा हा प्रश्न नवून सरकार उलथून पडेल की काय, अशी भीति असल्यामुळे सरकारला अलेखपर्यंत आपल्याच प्रजाजनांचीं शुंजणें, भाग आहे, असा मुंबईच्या 'टाईम्स'चा लोकांना टोमणा आहे. चौकशी कमिटी नेमली असता सरकारने आरलें स्वतःचें काम दुसऱ्यास सांगितल्यासारखें होतें; आणि जें सरकार आपलें काम स्वतः करित नाही, तें सरकार सरकार या नांवालाहि योग्य नाही अमें गव्हर्नर साहेबांचें मत आहे. चौकशी-कमिटी नेमली असता सरकार स्वतः आपलें कामकाज करित नाही असें कसें ठरतें ? चौकशीची कमिटी नेमली जावयाची ती सरकारकडूनच नेमली जावी अशीच लोकांची मागणी आहे. चौकशीच्या घेळी सरकारने कामकाज करावयाचें म्हणजे काय करावयाचें ? गव्हर्नर साहेब व त्यांचे एक्सिक्यूटिव्ह कौन्सिलर्स इतके मिळून मुंबईचें सरकार बनतें. या सरकारने चौकशीची कमिटी नेमावी अशी जी लोकांची मागणी आहे, त्या मागणीला अनुसरून जर चौकशीची कमिटी नेमली गेली तर त्या सरकारच्या फंक्शनला उर्फ कर्तृत्वाला कोठें प्रेतकळा येते ? बारडोलीत दे. वल्हभभाई पटेल यांनी स्वतःची एखादी कमिटी नेमली आणि त्या कमिटीचा निर्णय निमुटपणें धमलांत आणण्याची पाळी जर सरकारवर आली, तर मुंबईसरकारच्या फंक्शन कण्याच्या नास्तीवर मृत्यूची छाया पडल्यावांचून

कायदेभंगाचें आदे, वाढलेल्या सान्यासाठी आरव्या जमिनीच्या माडकीवर तिलांजुलि देण्यास जेथें शेतकऱ्यांचीं मनें तयार होतात तेथें जुलूम होत आदे असें सरकारनें मानणें जरूरीचें नाहीं काय ? शेतकऱ्यांना प्रागाहूनहि अधिक प्रिय हवतःचीं शेतें असतात, प्राण वेंचण्यास जेथें शेतकरी सत्या-
प्रदामुळे तयार होतात तेथें सरकारच्या बाजूला न्याय कोटून असणार ? न्यायनीतीला अनुसरून प्रजाजनांची जोपासना करणें याहून गिराळें कंश्चन 'क्रिया कर्तव्य जगांतील कोणत्याहि सरकारास नाहीं. हें कर्तव्य सोडून पठाणांच्या इज्जतीस सरकार उराशीं बघाळून धरूं लागलें असतांना सत्याप्रदाच्या चळवळीत पोळले जाणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मदतीस धावून जाण्याशिवाय दुसरा मार्ग देशभक्तांना कोणता आदे ?

* चीनचें नवें स्वरूप

पेकिंग आणि टिन्सटीन ही दोनहि बंदरे निनी राष्ट्रीय पक्षाच्या हाती पल्लेली असल्यामुळे सर्व चीनभर राष्ट्रीय पक्षाचें निशाग आतां फटकूं लागलें आहे. राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता अद्याप कायमच्या स्वरूपाची झाली नाही, हें खरे आहे; तथापि कोही महिन्यांच्या अवधीत हें काम तडीस आईल ह्यांत संशय नाही. राष्ट्रीय पक्षाची सत्ता असाधित झाल्यानंतर चीनला कोणतें स्वरूप येईल, ह्यासंबंधाची चर्चा सांप्रत चीनमध्ये सुरू आहे. पेकिंग व टिन्सटीन ह्या दोनहि ठारूंत थोडे दिवसांत पूर्णपणें शांतता नांदूं लागल्यावर राष्ट्रीय पक्षाकडून चीनच्या स्वराज्याचा खर्डा तयार करण्याकरितां एक परिपद बोलविण्यांत येईल, असें प्रसिद्ध झालें आहे. सन्मत्सेन यांनीं मॅच्यूचे बादशाही घराणें काढून टाकून चीनचें रिपब्लिक ऊर्फ प्रजासत्ताक राज्य स्थापलें, त्यावेळीं चीनच्या नव्या राज्याचें स्वरूप आखलें गेलें असलें तरी आज त्या गोष्टीला बरीच बघें होऊन गेलीं आहेत. सन्मत्सेन यांचें रिपब्लिक टिकलें नाही. प्राण बाचविण्याकरितां त्यांना पेकिंग येथून पळून जावें लागलें; आणि यांच्यामागे सेनानायकांच्या घराण्यांच्या हातीं चीनची सत्ता जाऊन रिपब्लिकचें नांव तेवढें शिष्टक राहिलें. जपानांतून कॅटन येथें परत येऊन सन्मत्सेन यांनीं कॅटन प्रांताची सुभेदारी आगगाळडे घेतली, व लष्कर बाळगणाऱ्या सुभेदारांच्या हातून चिनी राष्ट्राची सुटका कशी करावयाची ह्या नव्या उद्योगास आरंभ केला. चीनमध्ये सत्ताधारी झालेल्या हल्लींच्या राष्ट्रीय पक्ष सन्मत्सेन यांनीं कॅटन येथें स्थापला व बोल्शेव्हिकांच्या सहाय्यानें राष्ट्रीय पक्षाचें नवें सैन्य उभारण्यास प्रारंभ

लष्कर वाळगणाच्या लहान मोठ्या ज्या सुभेदारांनी आपले वज्र राष्ट्रीय पक्षाच्या पारड्यांत टाकले त्या सुभेदारांची कीर्ति व थोरवी कायम ठेवणे राष्ट्रीय पक्षास भाग आहे. अशा दृष्टीने विचार केला असता चीनचे नवे स्वरूप अमेरिकेच्या लोकशाहीसारखे होईल, असे म्हणवत नाही. राष्ट्रीय पक्षांतील बड्या घराण्यांचे दडपण अंशतः तरी चीनच्या नव्या लोकशाहीवर पडल्यावांचून रहाणार नाही. हिंदुस्थानाहूनहि चीनचे राष्ट्र लोकसंख्येच्या व क्षेत्रफळाच्या मानाने अधिक मोठे असल्यामुळे भाषा, धार्मिक संप्रदाय, हयापाणी, इत्यादि कारणांनी चीनची वाटणी दहा पांच प्रांतांत करणे भाग आहे. ह्या प्रांतांना प्रांतिक सरकार देऊन नानकिंग येथील सरकारला मध्यवर्ती सरकार बनविण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा संकल्प आहे. प्रांतिक कौन्सिलें व मध्यवर्ती पार्लमेंट ह्यांच्या हाती सर्व सत्ता जावयाची आहे; ही नवी रचना करितांना अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांचे उदाहरण चीनचे मुत्सद्दी आपल्या डोळ्यापुढे ठेवतील, असा अंदाज आहे. अमेरिकेत शिकून आलेल्या चिनी विद्वानांचा विशेष भरणा आग्र चीनच्या राष्ट्रीय पक्षांत आहे. शिवाय अमेरिकन मिशनऱ्यांनी चीनच्या शिक्षणास चांगली मदत केली आहे. चीनच्या राष्ट्रीय पक्षासंबंधाने अमेरिकेने गेल्या दोन तीन वर्षांत जी सद्दानुभूति दालविली ती स्थानुभूति राष्ट्रीय पक्षाच्या मार्गांतील अडथळे दूर करण्यास चीनला पार उपयोगी पडली आहे. यांगत्सी नदीच्या जवळ ज्यावेळी राष्ट्रीय पक्ष गेल्या त्यावेळी इंग्लंडने उग्र स्वरूप दाखविले; पण अमेरिकेमुळे ते उग्र स्वरूप आपोआप मऊ झाले !

मध्ये तर एक प्रकारें उत्सुक आहे. जपानपासून किंवा इंग्लंडपासून जर चीननें कर्ज घेतलें तर चीनचें राष्ट्रीयत्व जपानच्या किंवा इंग्लंडच्या हातीं कवजेगहाण पडण्याचा संभव आहे. तशी भीति अमेरिकेच्या कर्जाची नाही. कवजेगहाण घेऊन राजसत्ता स्थापण्याची हांव अमेरिकेच्या नाही, आपला व्यापार नीट चालला म्हणजे पुरे आहे, अशी अमेरिकेची आज स्थिति आहे. मध्यवर्ती सरकार स्थापल्यानंतर ठिकठिकाणच्या सुभेदारांचें व राष्ट्रीय पक्षाचें आजचें खडें सैन्य कमी करून कालवे, रस्ते, आगगाड्या, खाणी वगैरे राष्ट्रीय उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चालविण्याच्या कामीं सदर मनुष्यबळाचा उपयोग करावयाचा, असें राष्ट्रीय पक्षानें ठरविलें आहे. मोठमोठ्या नद्यांमध्ये चालणाऱ्या मनबोटस, लहानसें आरमार, व भरपूर विमानें ह्यांचा नवीन तऱ्हेचा पुरवठा मध्यवर्ती सरकारजवळ असल्याशिवाय मध्यवर्ती सरकारची सत्ता परराष्ट्रीय व्यापाऱ्यांचें जरूर तेवढें संरक्षण करण्याइतकी समर्थ होणार नाही. परक्यांचे सैन्य व परक्यांची सत्ता आपल्या भूमीवर नको, आणि परकी लोकांभाठीं परक्यांचे कायदे व परक्यांचे मॅजिस्ट्रेटहि चीनमध्ये नकोत अशा राष्ट्रीय पक्षाचा मुख्य बाणा आहे. आज टर्की व्यापारानें परकी व्यापाऱ्यांना वागवीत आहे, त्याचप्रमाणें परकी लोकांना चीनमध्ये वागविण्याचा राष्ट्रीय पक्षाचा संकल्प आहे. ह्या संकल्पात अनुसरून परराष्ट्रांशीं नवे तह करण्याचें बोलणें राष्ट्रीय पक्षाकडून लवकर सुतें होईल; पण चीनमध्ये नव्या स्वरूपाची राज्यघटना अंमलांत येऊन निवडणुकीनंतर सदर घटनेला अनुसरून नवे मध्यवर्ती सरकार अधिष्ठासूट होईतो अमेरिका, जपान, इंग्लंड वगैरे राष्ट्रे आपले सैन्य काढून घेणाय व आपले व्यापारी चीनच्या कायद्याच्या हवाली करण्यास राजी होनील, असें चिन्ह दिसत नाही. राज्यसत्तेच्या नवें स्वरूप देतांना आणि नव्या

सरकारास समर्थ बनवितांना अमेरिकेच्या कलाकडे लक्ष देणें आज चीनच्या राष्ट्रीय पन्नास भाग आढे. अमेरिकेच्या सहाय्यानें जर नवें स्वरूप देण्यांत आलें व नवें बल उत्पन्न करण्यांत आलें तर अमेरिका आपण होऊन आपलें आरमार व सैन्य चीनच्या भूमीतून काढून घेतल्यावांचून रहाणार नाही; आणि मग अमेरिकेचेंच उदाहरण जपान व इंग्लंड यांना गिरवावें लागेल, हें उघड आढे. अशा स्थितीत चीनच्या नव्या स्वरूपावर अमेरिकेची छान पडल्यावांचून कशी राहील ?

• शेतकऱ्यांचें वंड

वारडोली तालुक्यांतील स्थिति स्वतः डोळ्यांनी पाहून त्यासंबंधानें आपला अभिप्राय प्रसिद्ध करण्याकरितां मुंबईच्या 'ट्रिब्यून'ने पाठविलेल्या खास बातमीदारानें गेल्या मंगळवारच्या अंकांत एक लेख छिडिला आहे. वारडोली तालुक्यांत सरकारी रंग बंद पडलें अथून शेतकऱ्यांनीं वंड उभारलें आहे, अशा अर्थाचे मथळे या लेखावर घालण्यांत आले आहेत. सरकारी नोकरांचें वारडोली तालुक्यांत कोठेंच कांहीं चालत नयून दे, बल्लभभाई पटेल यांच्या २५० स्वयंसेवकांचें राज्य वारडोलींत सुरू आहे, असें सदर बातमीदारानें जाहीर केलें आहे. सरकारचे ३५० सगळे पोलिस वारडोली तालुक्यांत आहेत हें खरें, पण त्यांची अशी स्थिति आहे की, त्यांना शिषा-सामग्री विकत घ्यावयाची असल्यास बाजारभावाहून दंडादाखल २५ टक्के अधिक किंमत दिल्याशिवाय कोणताहि माल मिळूं शकत नाही. वारडोली तालुक्यांतील ८० हजार लोकांची जूट बरोळ स्वरूपाची करण्यांत आली आहे. कमिशनरला किंवा कलेक्टरला मोठार गाडी राहिले असली तर दे, बल्लभभाई पटेल याचा परवाना पर्दानानें काढावा लागतो, येरव्ही कोठेंच कांहीं जुळत नाही. प्रत्येक सरकारी नोकर स्वयंसेवकांच्या नजरेखाली वारडोली तालुक्यांत किल्लें शकतो, स्वयंसेवकांची नजर सोडून प्रवास करतां येणेंच शक्य नाही. गाडी मिळत नाही, बैल मिळत नाही, वाटाड्या मिळत नाही, बीचके उचलणारा मिळत नाही, पाणी प्यावयास मिळत नाही, किंवा चहाचा पेलाहि मिळत नाही; सरकार म्हागून कांहीं आहे याची जाणीवहि वारडोली तालुक्यांत कोठें राहिली नाही. सरकारची इम्रन पूर्णपणें गेलेली

आहे. लंगडा आंधळा कुत्राहि सरकारला विचारीत नाही. सरकारी कामाज अशा रीतीने बंद पडले असून सरकारच्या नाट्या वहाणेंच संपले आहे. हातपाय थंड पडले आहेत; कलेक्टर किंवा कमिशनर तालुक्यांत गेले असतांना छातीचे ठोके थोडेसे ऐकू येतात; आणि नाकाला सूत लावल्यानंतर सरकार जिवंत आहे असा भास होतो, पण नाडी कोठेहि चालत नाही आणि प्रत्यक्ष शुद्धि उरलेली नाही; असा मुंबईच्या 'टॉइम्स'चा वातमीदाराचा अनुभव आहे. आमचें ठीक चाललें आहे, आणि बरेच लोकं सारा देत आहेत अशी जी फुत्तारकी सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मारण्यांत येते त्यांत कांहीं अर्थ उरलेला नाही, अशी स्पष्ट कसुली देणारा मुंबईच्या 'टॉइम्स'चा हा लेख आहे. वारडोली तालुक्यांतील शेतकऱ्यांच्या जुटीसंबंधानें हा लेख वाचल्यानंतर कांहीं संदेह रहात नाही. ही जुट दे. बल्लभभाई पटेलच्या २५० स्वयंसेवकांनी घडवून आणिलेली आहे. या २५० स्वयंसेवकांपैकीं सुमारे शंभर स्वयंसेवक वारडोलीच्या मुख्याश्रमांत रहातात व या मुख्याश्रमांत बसूनच दे. बल्लभभाई पटेल व त्यांचे ह्साक वारडोलीच्या राज्यकारभाराची सूत्रे चालवितात. या आश्रमाला वारडोलीचे सोव्हिएट किंवा बोल्शेव्हिकांचें राज्य, असें नांव मुंबईच्या टॉइम्सच्या वातमीदारानें दिलें आहे. या बोल्शेव्हिक सरकारच्या रोजचा खर्च ७०० रायांहून अधिक आहे. शंभर स्वयंसेवक व येतील जातीळ ते पाहुणे यांच्या जेवण्याप्याच्याची सोय बोल्शेव्हिक सरकारकडून करण्यांत येते व मुंबईच्या 'टॉइम्स'चा वातमीदारालाहि या बोल्शेव्हिकांचाच पाहुणचार पेंणे भाग पडले होतें. सरकारी नोकर अगो, किंवा मुंबईच्या 'टॉइम्स'चा वातमीदार गडो, पाहुण्याची सोय पाहुण्यांत बोल्शेव्हिकांकडून आळस होत नाही. २५० रायसेवक धारली उघटी पादचात, ताटे घासतात, आणि गरिबांचें अन्न ताऊन हरेक प्रकारचे पावाटकष्ट करतात. या स्वयंसेवकांनी शिल्ल आणत

वाखाणण्यासारखी असून सर्वांशींच ते विनयानें वागतात. सोव्हिएट सरकारच्या मुख्य कचेरींत असलेले शंभर स्वयंसेवक निरनिराळ्या कामगिरीवर रोज बाहेर पाठविण्यांत येतात. बाकीचे दीडशें स्वयंसेवक बारडोली तालुक्यांत निरनिराळ्या दहा बारा आश्रमांत व दहा बारा नव्या चौक्यांत ठेवण्यांत आले आहेत. त्या सर्वांचें वागणें उत्तम प्रकारचें आहे; अधिकाऱ्यांशीं किंवा कोणत्याहि विनय सोडून कोणी वागत नाही; पाहुण्यांचा आदरसत्कार करण्यांत येतो; पण तत्त्वाची बाब आली असतां तुहंगांत जाण्याभयंत प्रत्येकाची तयारी असते. दे. २५० स्वयंसेवक गुजराथ विद्यापीठ, म. गांधींचा आश्रम, गुजगाथ, काठेवाड, मध्यप्रांत व मुंबई येथून बार्डोलीस गेलेले आहेत, आणि दे. पदेक त्यांचे अध्वर्यु झाले असून बोल्शेव्हिक तत्त्वे अंमलांत आणण्याचा प्रयोग बारडोलीस चालला आहे. मुंबईच्या 'टाईम्स' च्या वातमीदाराचें असें म्हणणें आहे की, शेतकऱ्यांच्या गरिबीमुळे वाढलेल्या सारा देण्यास ते तयार नाहीत असें मुळीच नसून, सरकारला मृतप्राय करण्याच्या उद्देशानें बोल्शेव्हिकांचें सोव्हिएट स्थापनाकरितां बारडोलीतील शेतकऱ्यांनीं बंड उभारलें आहे. बारडोलीतील शेतकरी गुजराथेंतच नव्हे तर सर्व मुंबई इलाख्यांत सर्वांत सुगंधन आहेत आणि ह्या श्रीमंतीमुळे त्यांनीं सारा न देण्याचें बंड केलें आहे. इतके दिवस त्यांनीं व्यवस्थेनें झुंज चालविली आहे यावरून त्यांच्यामागीं पैसां आहे हें उघड होय, असा सरर लेखाचा कोटिक्रम आहे. मुंबईच्या गिरण्यांनींल कामगारांनीं सांप्रतचा संघ ज्या अर्थां दोन तीन महिने चालविला आहे त्याअर्थां त्यांच्याजवळ पैशाची ऊब असली पाहिजे, म्हणून द्रव्यसहाय्य करण्याची जरूरी नाही; असा धर्माचे जे आशेर अँग्लो-इंडियन पत्रांतून दृष्टीस पडतात तेच आशेर बारडोली संपानें आतां प्रविद्ध झाले आहेत. बार्डोलीची लोकसंख्या ८० हजार

असून त्यांत १७ हजार खातेदार आहेत. या १७ हजार खातेदारांपैकी एक हजारानून अधिक खातेदारांची प्रत्येकीं दीड दोन एकरच जमीन स्वतःच्या मालकीची आहे. या असल्या प्रजेला श्रीमंत प्रजा म्हणून काय म्हणावयाचें ? बारडोलीत कांहीं नामांकित सावकार आहेत ही गोष्ट खरी, पण ही सावकारी जमिनीच्या धंद्यासंबंधाची नसून मुंबईस मिळविलेल्या पैशामुळे आहे. बारडोलीचे बरेच लोक आफ्रिकेंत जाऊन उपजीविका करतात, आणि तेथे मिळविलेले पैसे बारडोलीत जमिनी खरेदी करण्यांत व घरे बांधण्यांत खर्च करतात. हे उत्पन्न बाहेरच्या उद्योगाचें आहे; बारडोलीच्या शेतीशी त्यांचा कांहीं संबंध नाही. जमिनीची किंमत शेतीच्या धंद्याला अनुसरून वाढलेली नसून परदेशी मिळविलेले पैसे जमिनीत घातल्यामुळे वाढलेली आहे. कोकणपट्टीतील जेथील लोक आफ्रिकेंत जातात, तेथील जमिनीच्या तुटड्यांची किंमत शेतीच्या धंद्याच्या दृष्टीने कांय वाढलेली आहे. परटिकर्णी किंवा परदेशी जाऊन भ्रम करावयाचे व सांठवलेली पुंजी घरी येऊन येऊन पुरवजाच्या घरांतच किंवा घराजवळच आपला देह ठेवावयाचा, ही जी स्वतःच्या जमिनीसंबंधाची आसक्ति हिंदी लोकांत दिसून येते त्या आसक्तीमुळे जमिनीच्या किंमती कांही टिकणी वाढलेल्या आहेत. जंगभूमि-वाल्गल्य हा एकप्रकारचा दोष केव्हां केव्हां होतो. या दोषामुळे कोकणांत किंवा बारडोली तालुक्यांत पाहिजे तसा शेतमारा वाढवून परदेशी केलेल्या भ्रमाचे पैसे सुवाड्या देण्यास सरकारास सोयीचें झाले आहे. यालाच एक्स्प्लॉयटेशन किंवा नागवणूक असें म्हणतात. असले एक्स्प्लॉयटेशन किंवा नागवणूक चालवी अद्यत्तीना हवाच व दुबळ्या लोकांनीं गत्याग्रह करून आपला वचास केवळ पाहिजे, असें म्हणता मांसे तोंडीं द्याय आफ्रिकेंत प्रत्येक मांसेगळे त्या मांसेचा हिंदी लोकांस द्यायिष्ठ त्यापैकी गत्याग्रहणे

बोल्शेव्हिक स्वरूपाच्या चेष्टा बंद करा, दे. वल्लभभाई पटेल यांचे बोल्शेव्हिक सरकार नष्ट करा, आणि बारडोली तालुक्यांतील सोव्हिएटच्या चौक्या उलथून पाडा; नाही तर प्राणावरच गांठ येईल असा इपारा देण्याचा हा उद्देश आहे. गेल्या दीडशे वर्षांत हिंदुस्थानांत कोठेहि व कधीहि झाला नाही अशा तऱ्हेचा बोल्शेव्हिक थाटाचा बारडोलीचा हा प्रयोग दे. वल्लभभाई पटेल यांच्या मार्फत महात्मा गांधी यांनी सुरू केलेला आहे; हा अभूतपूर्व प्रयोग जर बारडोलीत सिद्धीस गेला तर सरकारच्या दराऱ्यास कोणीहि भीक घालणार नाही, असा मुंबईच्या 'टार्न्स'चा सिद्धांत असल्यामुळे बंगाल्यांतील बरवंट्याच्या कायद्यासारखे कायदे सुरू करून सोव्हिएट शेतकऱ्यांचे हे बंड सरकारने हाणून पाडले पाहिजे, असा सदर लेखाचा एकंदर फटाक्ष आहे. बारडोलीचे प्रकरण तडजोडीने मिटविण्यादेशांनी बरवंट्याच्या कायद्याखाली बारडोलीच्या दे. पटेल यांच्यासारख्या अनुयायांना ठेचून हे प्रकरण मिटविले पाहिजे; असा नोकरशाहीचा अंशतः तरी हट्ट असल्याबद्दलची साक्ष मुंबईच्या 'टार्न्स'मधील लेख देत नाही काय !

* पाहिजे दाता

सुरतेच्या खलवतांत वारडोलीच्या प्रश्नासंबंधाने गव्हर्नरसाहेब व दे. वल्लभभाई पटेल यांचे मतकूट नीट जुळले नाही. दोन तीन क्रिकोळ बाबीसंबंधाने आणि एका मुख्य बाबीसंबंधाने मतभेद झाला व गव्हर्नर साहेब सुरतेहून पुण्याकडे तडजोड न करतां निघून गेले. तडजोडीची आशा अद्याप नाहीशी झालेली नाही. तडजोड घडवून आणण्यास कायचा अवधि अद्याप बराच आहे. सध्या वारडोलीस शेतकरी आपारल्या शेतांतील काम-काज दरसालप्रमाणे करीत आहेत व सरकारने जप्तीचे काम बंद ठेवले आहे. लढाई ताःपुरती तहकूब आहे. येत्या ऑक्टोबरमध्ये पीक कापणीस येईतो तंडाबखेडा होण्याचा फारसा संभव नाही; त्याच्या आत तडजोड झाली म्हणजे भागणारे आहे. देशभक्त वल्लभभाई पटेल आज उद्यां पुण्यास जाणार आहेत; आणि सोमवारपासून सुरू होणाऱ्या कायदे-कौन्सिलमार्फत पुन्हा उघड व खाजगी चर्चा सुरू होऊन सुरतेचे खलवत पुन्हा पुढे चालू करण्यात येईल, अशी स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. सुरतेच्या खलवतांतील सरकारतर्फे सचना सरकारी जाहीर पत्रकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत आणि दे. वल्लभभाई पटेल यांनीहि आख्यातर्फेच्या मागण्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. दे. वल्लभभाई पटेल यांच्या मागण्या इतक्या साध्या, सोप्या व जरूरीच्या आहेत की, त्यांच्या चांगुलपणाबद्दल देशभक्त नरसिंह चिंतामण केळकर यांनाहि संदेह उरलेला नाही. सरकारी सचना व लोकांच्या मागण्या यांची तुलना केली असतां एका मुद्याशिवाय इतर बाबींत तडजोड होण्यासारंगी आहे, असेंच मुंबईच्या 'टाईम्स'चे देखील मत पडले आहे.

० नगरपाल, ता. २१ जुलै १९२८

एक रिट्हेन्यू ऑफिसर व हायकोर्टाचे न्यायाधीश यांची कमिटी नेमून सारावाढीची चौकशी करण्यास सरकार तयार आहे; विनसरकारी कोणी तरी या कमिटीत असल्याशिवाय स्वतंत्र स्वरूपाची ही चौकशी होणार नाही असे वारडोलीच्या शेतकऱ्यांचे म्हणणे आहे. लेजिस्लेटिव्ह-कौन्सिलतील गुजराथच्या ज्या सभासदांनी वारडोलीकरिता आपले राजीनामे दिले त्या सभासदांपैकी एखादा विद्वान व निस्पृह सभासद जर या कमिटीवर नेमला गेला तर कोंगतीच तक्रार रद्दाणार नाही. मुंबईच्या कौन्सिलला असली शिफारस सहज करतो येण्यासारखी आहे. कौन्सिलने अशी शिफारस केली असता सरकारासहि ती मान्य होणारी आहे. चळवळीला भीक घालून आम्ही विनसरकारी सभासद कमिटीवर घेतला असें नव्हे तर कौन्सिलच्या शब्दाला मान दिला, असें म्हणून आपली इभ्रत संभाळण्यास सरकारला अडचण पडणार नाही. अशा दृष्टीने विचार केला असता, 'कमिटीवर कोणास नेमावयाचे' यासंबंधाना प्रश्न दोनदि पक्षांस समाधान होईल अशा रीतीने सोडविता येणारा आहे. एकदा चौकशीच प्रारंभ झाला म्हणजे आजूबाजूच्या दोन चार यात्रींच्या संघेधानेहि पुरावा गोळा करण्यांत आल्याने कोणाचेहि विषयणारे नाही. सारावाढीच्या मुख्य प्रभाचा निकाल काय तो या कमिटीने घ्यावयाचा आहे. सदर निकाल मान्य करण्यास व त्याप्रमाणे वागण्यास दोनदि पक्ष तयार आहेत. जप्तीमुळे झालेले नुकसान कसे भरून यावयाचे हा एक प्रश्न आहे. ज्या जमिनी इतरांना विकल्या गेल्या त्या जमिनी परत घेता यावयाच्या नाहीत, पण नुसत्या जप्त फेरेला जमिनी परत देऊ, असे सरकारचे म्हणणे आहे; जप्तीमुळे झालेले नुकसान मिळाले पाहिजे अशी लोकांची मागणी आहे. इतरांना सरकारने रिहत्या जमिनी वापरादेशीर रीतीने त्याजवाण पुन्हा परत सरावाग मागता येणार नाहीत हे स्पष्ट आहे; पण सरकारची तशी मर्जी दिल्या आल्यान जमीनी

कमिटी नेमल्यानंतर सारावाढीच्या वसुलासंबंधानें अडचण रहात नाहीं, मग सरकारला अगोदर पैसे पाहिजेत कशाच्या ? प्रसंग विशेषीं सान्याची तहकुबी सरकार मंजूर करीत नाहीं काय ? चार सहा महिन्यापुरती वारडोर्ल्डा वाढीची तहकुबी देण्यास सरकारनें कां पुढें येऊं नये ? अशी तहकुबी दिली असतां आपली इज्जत जाते, अशी खोटी समजूत असल्यामुळेच तडजोडीचा धावीत आज गोधळ माजला आहे. या इज्जतीला वळी पडल्यामुळे सरकारच्या वर्तनाला पोरकट दारूत येऊं लागले आहे. शेतकऱ्यांनीं च सान्याची वाढ दिली पाहिजे असें नव्हे, तर त्यांच्याकरितां कोणी तरी लाख सव्या लाख रुपये सरकारी तिजोरींत भरले असतां ते रुपये सारा म्हणून नव्हे तर ठेव म्हणून घेण्यास सरकार तयार आहे. वारडोर्ल्डचे शेतकरी नव्या चौकशीत ठरल्यास सान्याची वाढ देण्यास तयार आहेत, ते तसे पैसे भरतील म्हणून हमी सरकारास पाहिजे आहे. हमीचें कारण काय ? शेतकऱ्यांच्या जमिनी टाखों रुपये किंमतीच्या आहेत, पाहिजे त्याप्रमाणें या जमिनींना पायाखाली तुडविण्याचें सामर्थ्य सरकारच्या अंगी आहे. लंड रेव्हेन्यू कोमिशन जबरदस्तीनें या जमिनीची एक तऱ्हेची मालकीच सरकारच्या पदरीं टाकली असून, शेतकऱ्याला वादेर पेकून देऊन बटकीप्रमाणें या जमिनीला वापरण्यास सरकारला गुभा दिली आहे. ही गुभा म्हणजेच सान्यासहल हमी होय. या हमीतून आजूची मोठी हमी कोणती असणार ? सरकारच्या मुठीत अशी हमी अयतांदि त्याच सव्या लाख रुपये हमी म्हणून कोणासहून तरी घेण्यास सरकारनें तयार स्तार्थ म्हणजे पोरकटपणानें भलत्या इश्टीच्या नारी आपण लागली आहोत असें जाहीर करणेंच नव्हे काय ? कसेंदि अगो, सरकारनें आपली इश्टत या गुवावर ठेवली आहे; आणि मुतेच्या पसवतांनून गुण्याच्या गलबतांत हा मुद्दा राखून तरी सरकार आहोत

इह सोडील असें दिसत नाही. या मुद्यासंबंधाने वाडोलीच्या लोकांचे .
 असें म्हणजे आदे की, सान्याची वाढ यावयाची नाही, अशा शपथा
 घेतलेल्या असल्यामुळे कोणाकडून तरी एकदम रकम पटविण्याचा
 उपद्व्याप वाडोलीच्या लोकांनी करणे शक्य नाही. सरकारला कोणी
 तशी रकम दिल्यास वाडोलीच्या लोकांची ना नाही; पण आपणांत
 वर्गणी भरून अथवा इतर कोणापाशी भीड खर्च करून पैसा गोळा
 करण्यास वाडोलीचे लोक तयार नाहीत. या कामासाठी दे. बल्लभभाई
 पटेल यांनी फंड उभारला असता योग्य मुदतीत लाल सव्या लागू
 जुळणार नाहीत असेहि म्हणता येत नाही. पैसे जुळतील, पण सारावादीच्या
 विरुद्ध चळवळ करवयाची आणि पुन्हा सारावादीच्या हमीकरिता फंड
 उभारवयाचा, या परस्परविरोधी गोष्टी सत्याप्रदान मानवणाऱ्या नाहीत.
 सरकारला वाढीची तहकूची सहज करता येण्यासारखी आदे, बाब अगदी
 छोटी आदे, केवळ इभ्रतीच्या नादी लागून सरकारने हा इह धरला आदे,
 अशा स्थितीत एक अत्रु बांचविण्यासाठी दुसरी अत्रु सरकार गमावीत
 आदे, इभ्रत राहिल्यासारखे वाटेल खरे, पण पोरकटण्या पदरी पडेल, हे
 सरकारच्या ध्यानी आलेले नाही. केवळ पोरकटण्यामुळे तटजोड मोटली
 असा सरकारस दोष लागणार आदे. मुंबईच्या टार्डम्सच्या लक्षात ही गोष्ट
 आली असून मुंबई इलाख्यातील कोणी तरी धनिकाने पुढे यावे आणि एक
 तक्ष रुपये सरकारी राजिण्यांत ठेव म्हणून ठेवण्यास तयार व्हावे, अशी
 सरकारतर्फे मुंबईच्या 'टार्डम्स' ने धनिकांजवळ कालच्या भरत याचना
 केली आदे. संबंध लागू सव्यालाखाची रकम ठेवली पाहिजे अगदी नाही,
 एक चतुर्भांश रकम ठेवली अगतां मागणार आदे, असा कावयाचा
 आधार सांगला आदे. तेव्हा मुंबईच्या 'टार्डम्स' च्या अर्धवट सरकारी
 याचनेला अनुसरून कोणी तरी दाता पांन पन्नास हजार रुपये मागणा

पुढें येईल, असा अंदाज आहे. मोठ्या मोठ्या मटांनून अयाचित वृत्तीं राहणारे असे महंत असतात. तसेच महंत मुंबईच्या सेक्रेटरीएटमध्ये सांप्रत शिरले असले पाहिजेत, असा संशय येतो. आम्हांला असे पैसे मिळाले तरी चालतील, पण याचना आम्ही करणार नाही; असा सरकारी महंतांचा हट्ट आहे. सरकारच्या मोठेवणाकडे लक्ष देऊन ही अयाचित वृत्ति धनिक लोकांनी सांभाळली पाहिजे. सेक्रेटरीएटमधील अधिकाऱ्यांनी तसा इपारा दिला असतांना एक लाख काय, दहा लाख रुपये हा हा म्हणतां जमतील, पण अयाचित वृत्तीला तसें करणें शोभत नाही. कारण जवळच्याच चेव्याने किंवा सेवेकऱ्याने महंतासाठी भिक्षा मागितली असतां अयाचित वृत्ति पाळली जात नाही. अयाचित वृत्तीचा गवगवा गावात गांनाच्या लोकांनीच करावयाचा असतो, महंताच्या चेव्यांनी करावयाचा नसतो. नाही तर पुन्हा इभ्रत जाते. मुंबई सरकार असा पेचात सादलें असल्यामुळे सरकारला पैसे भरण्या कोणी तरी दाता पाहिजे अशी जाहिरा मुंबईच्या 'टाईम्स'ने आपल्या कालच्या अग्रलेखांत प्रसिद्ध केली आहे; अशी जाहिरात लागल्यानंतर कोणी तरी दाता पुढें आल्याचाचून कमा राहील !

* अफगाणिस्थानांत राज्यक्रांति

गेत्या चार पांच दिवसांत अफगाणिस्थानची राजधानी काबूल येथें राज्यक्रांति घडून आली असून, अमीर अमानुल्लाखान यांना आपली गादी सोडून कंदाहारकडे पळून जावें लागलें, व त्यांच्या मागून गादीवर बसलेले त्यांचे वडील बंधू सरदार इनायतुल्लाखान यांनाहि दोन दिवसांची अमिरी भोगून हिंदुस्थानांत पेशावर येथें यावें लागलें! सांप्रत काबूल शहरांत चोरांचे व लुटारूंचे प्रमुख बच्चा-ई-साकू, (बच्चा-ए-सकाई, ह्याचा अर्थ: बच्चा (मुलगा) ए (चा) सकाई (भिस्ती) 'भिस्तीचा पोरटा,) हे हथियुल्लाखान गादी असें नांव धारण करून अफगाणिस्थानच्या गादीवर बसले आहेत. सरदार इनायतुल्ला यांना बच्चा-ई-साकूचे परवानगीने हिंदुस्थान-सरकारच्या विमानांतून पेशावरास आगण्यांत आलें असलें तरी बवेद्याच्या मार्गानें ते कंदाहार येथें रहायचास जागार आहेत. बच्चा-ई-साकू यांचे वडील पाणक्याचा किंवा भिस्त्याचा धंदा करणारे असून, लष्करांत कांहीं दिवस सामान्य शिपायाची नोकरी करून लुटारूंच्या धंद्यास त्यांनी कांहीं वर्षांपूर्वी प्रारंभ केला. धाडसी, हुषार व श्रीमंतांना लुटून गरिबांना अन्नदान करणारा, अशी बच्चा-ई-साकू यांची ख्याति चोहोंकडे पसरली असल्यामुळें, डिसेंबर महिन्यांत जलालाबादचे टापूंत शनिवारी पठाणांचें बंड सुरू असतांना काबूलच्या आसपासच्या प्रांताला बस्त करून सोडण्याचें काम बच्चा-ई-साकू यांकडे सोंपविण्यांत आलें. डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांतील जलालाबाद व काबूल येथील बंडाळीची हकीकत रशियांत मास्को येथें सविस्तरपणें प्रसिद्ध झाली असून, त्यांतील

महत्त्वाचे भाग आतां हिंदुस्थानांनील वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झाले आहेत. गरिबांचा कैवारी व श्रीमंतांचा लुटारू बचा-ई-साकू ह्यांचें डोकें तोडून आणणारास अमीर अमानुह्या यांनीं डिसेंबरचे दंगलींत मोठें बक्षीस लाविलें होतें. उलट बचा-ई-साकू यानेंहि अमीर अमानुह्या यांचें डोकें उडविणारास मोठें बक्षीस मिळेल अशा जाहिराती काबूल-जलालाबाद या रस्त्यावर त्या वेळीं लावल्या होत्या. सामान्य चोर व दरबड्याचे पैस गरिबांना वाटणाऱ्या दरबडेसोर यापलीकडे बचा-ई-साकू याची किंमत डिसेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत नव्हती, पण डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत बचा-ई-साकू यानें काबूल शहरास वेढा देऊन अमीर अमानुह्या-खान यांना चार दिवस 'जगतों कां मरतों' असें करून सोडलें होतें. काबूल शहरांतच नव्या भरतीचीं माणसें म्हणून बचा-ई-साकूचे लोक शिरले होते; व काबूल शहराजवळील मान्याची टेकडी, विमानांचें स्टेशन आणि विनतारी तारायंत्र यांच्या जागा आपल्या स्वाधीन केल्या होत्या. थोडक्यांत चुकलें, नाहींतर त्याचवेळीं अमीर अमानुह्या ह्यांना बचा-ई-साकूनें जीवंत धरलें असतें; पण आपल्यावेळीं अमीरसाहेबांना नव्या सैन्याची कुमक मिळाली, व बचा-ई-साकू याचा पराभव डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत होऊन काबूलच्या उत्तरेस १०-२० मैल बचा-ई-साकूला पळून जावें लागलें। डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून परवापर्यंत बचा-ई-साकूच्या सैन्याच्या व अमीरसाहेबांच्या सैन्याच्या चकमकी केव्हां काबूलपासून २० मैलावर तर केव्हां काबूलपासून ४-५ मैलावर एकसारख्या झडत होत्या. डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत बचा-ई-साकूचे सैन्य महा हजाराहून अधिक होतें; ह्या सैन्याच्या बंदुका अकसाग बंदुकाहून अधिक चांगल्या होत्या; लढाऊ सामान ह्या सैन्यासाठीं भरपूर होतें; सैन्याची शिक्षा व बंदोबस्त उत्तम होतें; इतकेंच नव्हे तर

लढण्याचे डावपेंचहि युरोपियन तऱ्हेचे होते ! सैन्याच्या ह्या बंदोबस्तावरून मास्को येथील रशियन पत्रकारांनी असा आरोप इंग्लंडवर ठेवला आहे कीं, इंग्रजांच्या चोरट्या मदतीशिवाय बचा-ई-साकूचें प्रस्थ अशा रीतीनें माजलेलें नाहीं, बचा-ई-साकू यांजगशीं नव्या तऱ्हेचीं हत्यारे कोठून आलीं ? चोरांत व लुटारूंंत लष्करी शिस्त कोणी उत्पन्न केली ? नवीन तऱ्हेच्या लढाईचें ज्ञान बचा-ई-साकूंत कसे दृष्टीस पडलें ? पेशावर-खायबर-जलालाबाद-काबूल या पट्ट्यांत बंडाचा धुमाकूळ चालला असतांना जलालाबादच्या दक्षिणेकडील शिनवारी पठाण व उत्तरेकडील मोहंमदी पठाण या दोन पठाणांच्या जातींनीं राजे अमानुह्या यांच्या सुधारणांविरुद्ध व विशेषतः स्त्रियांचा गोपा काढून टाकण्याच्याविरुद्ध तक्रारी केल्या, आणि अफगाणिस्थानांत व पंजाबांतील मुह्लांचें पाठवळ ह्या तक्रारींना मिळालें, राजे अमानुह्या मुसलमानी धर्माला हरताळ लावीत आदित अशी ओरड मुह्लांनीं केल्यामुळें शिनवारींच्या बंडास सुरवात झाली, हें बंड शांत करण्याकरितां जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत मुह्लांची अठरा कलमांची यादी राजे अमानुह्या यांनीं मान्य करून आपल्या सुधारणा मार्गे घेतल्या आणि अफगाणिस्थानांत स्थिरस्थावर झालें असें जाहीर करण्यांत आलें, मुह्लांच्यापुढें हात टेकल्यानें अमानुह्याखान यांची शक्ति न वाढतां उलट काबूल शहरांत ते कमकुवत ठरले; आणि पांच सहा दिवसांपूर्वी बचा-ई-साकू पुन्हां काबूल शहराच्या सभोवतीं दंगा करूं लागला, अमीर साहेबांच्या सैन्यापैकी बरेच लोक बचा-ई-साकू यांना मिळाले, आणि बंडखोरांची संख्या १२ हजारांहून अधिक झाली, अमीर-साहेबांचा तोफखाना शत्रूला मिळाला, आणि राजे अमानुह्या यांच्याच तोफा काबूल शहरावर डागण्यांत आल्या ! मुह्लांच्या मागण्या कबूल केल्या तरी भागत नाहीं असें पाहून राजे अमानुह्या यांनीं आपले वडील वंधु

चीफा विलायतचीं पत्रें फ्रान्सवर करीत आहेत. मुल्हानी बंड उभारलें, पण मुल्हाना तोंडवशीं पडावें लागून इंग्रजांच्या बंदुकींच्या आश्रयानें पुढें आलेला एक लुटारू आज काबूलच्या गादीवर बसला ! काबूलच्या गादीच्या अंगां आज हुकमत कोणती आहे ? खजिन्हांत पैसा नाही; बाहेरून आलेल्या दहा बारा हजार बंदुकींना नवीन दारुगोळ्याचा दुरवठा करण्याचें सामर्थ्य नाही; पूर्वपरंपरेच्या भीमंतीचें व मुल्हाचेंहि आतां पाठवळ नाही ! असला हा हथीबुल्ला गाशी, गरिबांचा कैवारी व श्रीमंतांचा कर्दनकाळ म्हणून नांवाजलेला मूळचा पागक्या, कितीहि हुपारीनें वागला, तरी इंग्रजांच्या हातांतलें बाहुलें होऊन नाचण्यापलीकडे व दरसालची पूर्वाची सतरा लाखांची देणगी इंग्रजांकडून पुन्हां घेण्यापलीकडे बचा-ई-साकू याचें हातून अधिक करामत अफगाणिस्थानांत होऊं शकेल असें दिसत नाही. अमीर अमानुल्लाखान ह्यांचा कल इंग्रजांपेक्षां रशियाकडे अधिक होता; ह्यामुळे बचा-ई-साकू यांना १०-१५ हजार बंदुकांची मदत मिळून काबूल येथील बोल्शेव्हिकांच्या बस्तानाची खच्ची करण्यांत आली, असें जर्मन पत्रकारांचें मत आहे. अमानुल्लाखान कंदाहार येथें आतां राहिले असून, काबूलच्या दक्षिणेकडील गझनीपासून कंदाहारपर्यंतचा मुलूख त्यांच्या हुकमतींत असल्यासारखा आहे. कंदाहारचे पठाण दुराणी जातीचे असून सूरिया राणीहि दुराणी जातीचीच आहे. गझनी, कंदाहार व हिरात हे ठाणू अमानुल्लाखान यांच्या बाजूचे आहेत व तीस हजारपर्यंत सैन्य अमानुल्लाखान यांना चार सहा अठवड्यांत उभें करतां येईल, असा अंदाज आहे. अमानुल्लाखान यांनीं तीस हजार सैन्य उभें केलें तरी हिरातच्या बाजूनें हत्यारांची व दारुगोळ्यांची मदत झाल्याशिवाय काबूलवर चालू करून जाणें त्यांना शक्य नाही. अफगाणि-स्थानच्या दारुगोळ्याचा साठा, तोफखाना व नव्या तऱ्हेच्या बारा

दक्षिणेच्या भागांत अमानुछाखान यांचे वर्चस्व, उत्तरेच्या व पश्चिमेच्या भागांत 'बोल्शेव्हिक चळवळीची बंडाळी, सरहद्द व जलालाबाद येथे तोडघशी पडलेल्या मुहंजांची घांदल, व काबूल येथे परकी बंदुकीच्या जोरावरील बचा-ई-साकू यांची सत्ता, अशा चार पांच वाटण्या अफगाणिस्थानच्या होऊन दिवाळ्यानंतर जोराची लढाटट्टी सुरू झाल्यावर, इंग्लंडची किंवा रशियाची आज्ञाची तटस्थवृत्ति कायम टिकणे शक्य आदि काय?

श्री. कृ. प्र. खाडिलकर यांचेवरील राजद्रोहाच्या खटल्यास कारणीभूत झालेला लेख

० मुंबईचे दंगे व बोल्शेव्हिक विल

ता. ७ रोजी दिल्लीस असेंब्लीमध्ये बोल्शेव्हिक विल, ६१ विक्र ५०
अशा बहुमताने विलेक्ट कमिटीकडे सोपविण्याचा ठराव पास झाला, या
ठरावाला बहुमत मिळण्यासाठी नोकरशाहीच्या घटकांनी ज्या गोष्टींचा
फायदा घेतला, त्यांत मुंबईच्या दंग्याची प्रामुख्यानं गणना करावी लागते.
येथील दंग्याचें निमित्तकारण पठाण लोक मुलें पळवितात अशा अर्थांनी
हल अगून, गिरणी कामगारांत अन्विकडे येरेंच दिवस पसरलेला असतोच
हा त्या अफवेला पडलाच तर एक प्रकारें केवळ पार्श्वभूमीसारखा उपयोगी
पडणारा आदि; परंतु नोकरशाहीच्या समासदांनी असेंब्लींत कम्युनिस्टांची
दिदुस्थानांतील कारस्थानें व मुंबईतील दंगे यांचा संबंध जोडून आपल्या
बाजूला बरीच मते ओढली. कम्युनिस्टांच्या तत्वांची असेंब्लींत जी चर्चा
झाली ती लक्षांत घेतली किंवा या तत्वांचा प्रचार मांघविण्याकरितां प्रत्यक्ष
जी कळमें आरेंत त्यांचा विचार फेला तरी मुंबईतील दंगे हे कम्युनिस्टांच्या
कारस्थानांचे फळ फसे ठरतें, याचा पत्ता लागत नाही. कम्युनिस्ट हे
मांडवळशाहीचे कट्टे शत्रू समजले जाणात. पठाणांनी मुलें पळविणाऱ्या

हुलीचा व भांडवलशाहीचा साहजिकच कांहीं संबंध नाही, शिवाय पठाण हे फिरकोळ सावकारी करणारे असले तरी त्यांचा भांडवलशाहीमध्ये अंतर्भाव होत नाही. मग त्यांच्याविरुद्ध सुरू झालेल्या दंग्याचें कम्युनिस्टांच्या कारस्थानाशीं नातें कसे जोडलें जातें, हें एक फक्त नोकरशाहीलाच ठाऊक ! देशांतल्या मजूरवर्गांत स्वस्थितीविषयी निःसंशय असंतोष आहे आणि त्याचीं कारणें पं. मालवीय व सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं आपल्या भाषणांत उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलीं आहेत. देशाचें दारिद्र्य दिवसानुदिवस वाढत आहे. या कारणाला हिंदी कारखानदारांच्या याजूनें ब्लॅक्रेटसहिद्यांनीं ठरविलेल्या हुंडगावळीच्या भावाची भर पडली आणि अप्रत्यक्षपणें या भावातें कारखानदार मालकांच्या चरकतीला खोडा लागून कामगारांची आर्थिक प्रगति अडकवून धरली गेली. कामगारांच्या असंतोषांत जर बोलशेव्हिकांचें भूत दिसत असेल तर त्याला गाडण्यास उपयोगी पडणारा मंत्र शोधण्यासाठीं पुढाऱ्यांना एकत्र बोलावून उभयपक्षां दिलसफाईनें या प्रश्नाची साधकवाधक चर्चा होऊं या असें आव्हान सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं नोकरशाहीला केले होते. पं. मालवीय यांनीं लोकांच्या सर्वसामान्य दैनेचा जास्त तपशिलवार विचार आपल्या भाषणांत केला असून मजूर आणि शेतकरी यांच्या असंतोषाचें मूळ नोकरशाहीच्या कारभाराशीं नेऊन मिडविलें आहे. परंतु नोकरशाहीला आपल्या कारभारांत सुधारणा करावयाची नसून त्या कारभारांत फेरफार घटवून आणण्यासाठीं उत्पन्न झालेल्या चळवळी नव्या नांवाखालीं नव्या साधनांच्या साह्यानें शोडवून काढावयाच्या आहेत. मजूर व शेतकऱ्यांच्या असंतोषाला नोकरशाहीनें कम्युनिस्टांच्या कारस्थानाचा अवतार असें नांव दिलें असून तिला अगदीं ऐनवेळीं पूर्वी जणू काय योत्रनाच पेट्याप्रमाणें मुंबईचे दंगे आम्ही पोळी भाजून घेण्याला उपयोगी पडले आहेत. जेव्हां जेव्हां विवेचनांत अडवणुकीचा

प्रश्न आला तेव्हां तेव्हां मुंबईच्या 'सध्यांच्या परिस्थितीकडे पहा' अशा अर्थाचे उद्गार नोकरशाहीच्या लोकांनी व त्यांच्या पुरस्कर्त्यांनी वेधटक फाडले. मि. फेरार, सर डेनिस ब्रे, सर डार्ली लिंडसे यांनी कितीही कंठशोष केला तरी 'बोल्शेव्हिकांच्या मतप्रसाराशी सध्यांच्या परिस्थितीचा साक्षात् संबंध विलकूल नाही' या लोकपक्षांतील पुढाऱ्यांच्या ठाम सिद्धान्ताविरोद्ध वरच्यापैकी कोणालाहि सद्युक्तिक मुद्दा मांडतां आलेला नाही. उलट उत्तर न देतां या दंग्याकडे थोड दाखविण्याचा 'नोकरशाहीच्या लोकांनी सपाटा ठेवल्यामुळे, बोल्शेव्हिक बिल असेंन्लीत निघायला व मुंबईत दंग्याची आग भडकायला एकच गांठ पडली तेव्हां या चमत्कारपूर्ण योगायोगाच्या मुळाशी बोल्शेव्हिक बिलाचे पाठीराखे तर नसतील ना, हा संशय फोकावण्यास जागा झाली आहे. बोल्शेव्हिक मतांच्या वर्चस्वाखाली भावी काळांत केव्हा तरी चार पांच पिढ्यांनंतर हिंदी राष्ट्र जाण्याच्या शक्यतेचें भय आज येथील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचें धावें दणाणून सोडीत आहे. त्या शक्यतेची कारणें उत्पन्न होण्यापूर्वीच उपटून काढण्यासाठीं बोल्शेव्हिक बिलाचा जन्म आहे आणि बिलाच्या अवश्यकतेचा पुरावा. काय तर असेंन्लीत बिल निघण्याच्या सुमारास मुंबईस सुरू झालेले दंगे ! द्राविडी प्राणायामानें देखील सिद्ध न होऊं शकणारा हा बादरायण संबंध पाहिला म्हणजे, मि. फेरार प्रभृति मंडळीनें हिंदी लोकमतामागें असलेल्या बुद्धिमत्तेची यद्वा चालविली होती की, त्यांच्या समजुतीप्रमाणें कां होईना देशांत उत्पन्न झालेल्या बोल्शेव्हिक मतप्रसाराच्या भयंकर परिस्थितीची ते गंभीर व अंतःकरणपूर्वक चर्चा करीत होते, हेच कळेनासें होतें. आयल्या वेळच्या दंग्याचा ज्यांनी अशा रीतीनें मोठा फायदा घेतला, त्यांच्याकडेन दंग्याच्या उत्पत्तीचा संबंध त्यांच्या बुद्धिवादाचे अनुकरण करून जाडण्यास वाय हरकत आहे ! हिंदुस्थानांतल्या ब्रिटिश नोकरशाहीची

अनियंत्रित सत्ता पुढे देखील अबाधित रहावी यासाठी तळमळणाऱ्या लंडन टाईम्स, डेलीमेल वगैरे पत्रांच्या संपादकांना तर मुंबईचे दंगे ही एक अमृतसिद्धियोगाची पर्वणीच वाटत आहे. या दोन्ही पत्रांनी मुंबईच्या दंग्याकडे सायमन कमिशनचे लक्ष वेधले असून असे दंगे जेथे घडतात तेथले लोक स्वराज्याला अपात्र आहेत, अशा दृष्टीने कमिशनला दिली आहे. कोलंबोस व मुंबईस झालेल्या दंग्यांत मजूर वर्गाचा अंशतः संबंध आहे, यावरून मास्कोच्या मदतीने सार्वजनिक सत्ताची दंग्याच्या रूपांत हिंदी मजुरांनी रंगीत तालीम चालविली आहे, असा अभिप्राय लंडन टाईम्सने ठोकून दिला असून मजूर पक्षात नेमस्त व जहाल असे भेद पाडण्याचा यत्न केला आहे. डेलीमेल पत्राला हिंदुस्थानातल्या ब्रिटिश भांडवलालाची काळजी पडली असून, हिंदी पुढाऱ्यांनी राज्यकारभारांत जे हक्क द्यावयाचे असतील ते हक्क बहाल करताना इंडियन गव्हर्मेंट विक्पुलिटीची व्यवस्था ते ठेवतील असा बंदोबस्त करावा, असे सायमन कमिशनला मोठ्या कळकळीने सुचविले आहे. वस्तुतः जो कोणी मुंबईतील दंग्यांनी निर्बिकार बुद्धीने छाननी करील त्याला स्वच्छ दिसेल की, दंग्यांत कामगारांचा जो संबंध आला तो रोजगाराच्या नात्याचा नसून मुले पळवून नेण्याच्या भीतीने क्षोभलेले मुलांचे पालक या दृष्टीचा संबंध आहे. परंतु ज्यांनी येनवेन प्रकारेण हिंदी चळवळ ठेचण्याकरिता बुद्धिपुरुषांसार आणल्या गारासारखेतोला सोडविष्टो दिली आहे, त्यांच्यामासून वरच्यासारख्या निर्बिकार तारतम्याची अपेक्षा कशी धरता येईल? दंग्यांत मजूर होते या बातमीतल्या मजूर शब्दावर दृष्टि खिळून बोलशेव्हिकांच्या वागुल्योवाने त्यांच्या भेदूचा कवजा घेतल्याप्रमाणे 'हा ध्या बोलशेव्हिकांच्या मतप्रचाराचा पुरावा' असा आरोब्या दकडे असेंब्लींत मि. फ्रेजर व त्यांच्या मताची री ओढणारे यांनी ठोकल्या, तर

तिकडे लंडन टाईम्स, डेलीमेल यांनी 'बोल्शेव्हिकांच्या कारवाईची रंगीत तालीम सुरू झाली' 'हिंदी जनता स्वराज्याला नांलायक आहे' 'हिंदुस्थानातलें ब्रिटिश भांडवल बुडण्याच्या पंधास लागलें, त्याला तारण्याची तजवीज करा', अशा अर्थाच्या किकाळ्यांनीं ब्रिटिश जनता भेदरून सोडण्याला प्रारंभ केला! बोल्शेव्हिक विल ४ महिन्यांमागे असेंब्लीन आलें होतें, आणि तेव्हां हिंदुस्थानांत किंवा तिलोनांत दंग्याचें स्वप्न देखील नव्हतें. चार महिन्यांमागे विल आणलें; यावरून तेव्हांच नोकरशाहीपाशीं विलाच्या समर्थनाकरितां भकम पुरावा होता, हें उघड आहे. मग आयल्या वेळच्या दंग्याचा फायदा नोकरशाहीनें कां घ्यावा! चार महिन्यांपूर्वी नोकरशाहीचें चाललें नाहीं; मुंबईच्या दंग्याचा आभय पेऊन आतां विल पुढें सरकलें; मग प्रेताच्या तालूबरील लोणी चाटून खाण्यासारख्या पद्धतीनें या दंग्याचा फायदा घेणाऱ्या ह्या विलाच्याच माण्यावर दंग्याच्या उत्पत्तीचें खापर कां फोडूं नये? दंग्याच्या वातण्यांनीं मनावर पडलेल्या ताणामुळे असेंब्लीतील वन्याच लोकनियुक्त सभासदांचा बुद्धिभेद मि. फ्रेजर प्रभृतींना करतां आला व या एकाच गोष्टीवरून नोकरशाहीकडे झुकलेल्या बहुमताचा उलगडा होण्यास हरकत नाहीं. एका शहराच्या स्थानिक दंग्यावरून एकदम सगळ्या देशाच्या राजकारणाची तपासणी करून सुधारणा सुचविण्यासाठीं नेमलेल्या कमिशनकडे धांव घेणें यासारखा बुद्धीचा दुरुपयोग कोणता असणार! पण हा अत्याचार लंडन टाईम्स, डेलीमेल या एरवी विचारी व भारदस्त सगळ्या जाग्यांच्या विलायती पत्रांनीं केला आहे! यावरून त्यांनीं दानत व हिंदुस्थानाविषयीची भावना महज घ्यानीं येते. हिंदुस्थानां जसांवादां राग्यरदनि मुरू द्यावी अशी निर्मल इच्छा असतल तो कोणीदि, डेलीमेल, लंडन टाईम्सप्रमाणें निमित्ताला देऊन्यागारणा या इच्छेला न शोभणारी

भलतीच हाकाटी करणार नाही, मि. केरार यांचे बोलशेव्हिक विल तर बोलून चालून हिंदी चळवळीचा गळा आवळण्याचा फांस आहे आणि सायमन कमिशनपासून कसलीच प्राप्ति होणार नाही, अशी हिंदी पुढाऱ्यांची खात्री झालेली आहे. बोलशेव्हिक विल, विलायती वृत्तपत्रे आणि सायमन कमिशन यांचे एकंदर मेथकूट सिद्धसाधकांच्या टोळीसारखे असल्यावर त्यांनी या दंग्याचा फायदा घ्यावा यात आश्चर्य कसले ?

संसार कसा काय चालला आहे हे राजसंस्थेवरून कळते. 'राजा कालस्य कारणम्' या न्यायाने राजा हा देशाच्या संसाराची खूण होय. 'बादशहा सुखी होवो !' असें ज्यावेळी आपण म्हणतो त्या वेळी 'बादशहांचे पारणे सुख भोगो' असा आगळा व्याप्रमाणे अर्थ असतो, तसेंच 'लोकसमाजांतील स्वराज्य-सत्तेचा अंश वाढीस लागो' असेंहि आपण चिंतितो.

तत्त्वज्ञानी हा सत्य जाणतो, परमेश्वरी आनंदांत तल्लीन होतो; पण तो वेदाभ्यासजड व 'विषय-व्यावृत्त-कौतुहल' असतो. तत्त्वज्ञानं खुंटते, तर्कशस्त्र कुंडित होतें, तेथेहि कवीची प्रतिभा सत्यशोधन करते. हा कवि व तत्त्वज्ञानी यांमधील फरक होय ! आनंद हा मुडुव वाहून लागला म्हणजे त्याला रसाची पातळ अशी 'वाहणारी' अवस्था प्राप्त होत अमते. ह्या रसाचे कोणीहि व कित्तीदि जरी पान केले तरी तो कमी न होनां वाढतच असतो. कवि हा स्वतः संसागांतीत आनंद उपभोगून दुसऱ्याचा संसार आनंदमय करीत असतो.

राजसत्तेला व्यापून उरगारा कवि

कवि हे मुख्यतः संसाराभोवतींच गुरफटलेले असतात. संसाराचे केंद्र म्हणजे राज्यव्यवस्था होय. राजाला कवि प्रिय असेल तर तो कवीला आश्रय देतो; पण तोच अप्रिय असेल तर तो कवीला घालवून देतो, त्याची पुस्तके जप्त करतो, मी हा जो राजा शब्द वापरला आहे तो 'पंचमजोर्ज' या अर्था नव्हे, तर 'अधिकारी' या अर्थी आहे हे पके ध्यानांत ठेवले पाहिजे. कवीचे जीवित राजसत्तेच्या मजोवर अवलंबून असते. तिला एखादा कवि अप्रिय असला म्हणजे असे वाटून लागते की 'हा कवि बोकाडी दसणारा विगाच्च आहे !' मग ती मात्रिक बोळावते व कवीच्या नाकांत मिरच्यांची धुरी घालायलाहि कमी करीत नाही. मी 'हा मिरच्यांचा धूर अनुभवलेला' मनुष्य आहे. कवीने जवळ जावे व राजाने दूर सारावे अशी अप्रिय कवीची

स्थिति होते, मी राजा असतो तरी मलाहि एखादे वेळीं असेंच करावें लागलें असतें ! तेव्हां अमूक एकावर मी दोष ठेवूं इच्छित नाही. असे कांहीं राजकारणाचे प्रसंग येतात कीं त्यावेळीं कवीची कितीहि लाडकी व सुख अस्त्यें असलीं तरी राजसत्तेच्या निर्भूत वृत्तीला तीं बळी पडतात. जेव्हां रुळ रस्त्यावरून फिरतो तेव्हां शुद्रांचा चुराडा धाववाचाच; त्यांत रुळाला दोष देण्यांत अर्थ नाही. या रुळा, तूं केवढा हा भकम, तूं फार मोठा, असेंहि म्हणून कांहीं उपयोग नाही. ही शुद्रकणांची परीक्षेची वेळ असते. राजाची परीक्षा ज्याप्रमाणें रणांगणावर त्याचप्रमाणेंच तांडुळाची परीक्षा उलळांत होत असते. मुसळाचे घाव बसत असतां जो तांडुळाचा दाणा अखंड राहील तोच तेजाळा चढेल व त्याचेंच मोल वाढेल !

कवि हा कांहीं केव्हा राजसत्तेच्या हाताला सोडीत नाही, तो मांत्रिकाला जुमानीत नाही. त्याची प्रतिज्ञा असते कीं 'रसानें मी राजाला भिजवून टाकीन.' द्रष्टा जेथें विश्वाला व्यापून दशांगुळें उरतें तसाच कवि हा राजसत्तेला व्यापून पुन्हां रंगभूमीवर प्रकट होतच असतो. रसामध्ये जो एकप्रकारचा वेग असतो त्यामुळेच कवीमध्ये सामर्थ्य येत असतें. अधिकाऱ्यांना किंवा राजाला बरें वाटत असो वा नसो, आम्ही कविराज सिंहासनाच्या वर, खाली, बाजूला चोहोंकडे व्यापून रहातो. अर्थात् या प्रवृत्तीला अनुरूप असाच हा वादशब्दांच्या अभिनंदनाचा ठराव आहे.

रणभूमीचें सामर्थ्य

महायुद्धांत रणांगणावर तलवार चाळवावी, पराक्रम गाजवावा, सरपरात मदत करावी, वीरांची ओशी उचलावी, अशी इच्छा स्वाभाविकच वीरांनी असते. या वीरांच्या कारभारांत नट, नाटककार, कवि, रक्षिक यांचें कांहीं काम नाही, फ्रान्सच्या रणांगणावर नाटकाचें प्रदर्शन फुकट जाईल, दुर्क-जर्मन हे मययांच्या तानयाजीच्या शुमारतील, अग्रा आश्रय आम्हांवर येण्याचा

संभव आहे. कवींची गोष्ट सध्यां बाजूला टाका, पण इतर लोक तरी युद्धाच्या बातम्या मोठ्या प्रेमाने कां वाचतात ? 'युद्धस्य कथा रम्या' असें यावर उत्तर येईल. युद्धाची बातमी वाचण्याची ज्यांना चटक लागली त्यांना बारीक सारीक लढाईची, १०।१५ भाषेसं मेल्याची, बातमी ऐकून बरेच वाटत नाही ! ५।२५ हजार लोक ठार झाले, पांचपन्नास तोफा डागल्या गेल्या किंवा राष्ट्रेंच्या राष्ट्रे बेचिराख झालीं, अशा बातम्या ऐकल्या म्हणजे वाचकाला बरे वाटत असतें ! युद्धकथेचा वाचक केवळ यमसदृश होत असतो ! ही मनुष्याची सहज अशी निर्धृण वृत्ति कां बरे ? आपली मंडईतून भाजी आणावी, खावें, प्यावें, बायकांमुलांमध्ये आनंदानें कालक्रमणा करावी, अशी कोणी वृत्ति धारण केली तरी सरकार त्याला लढाईची बातमी देतें ! सरकार व्याख्यानकार गांवोगांवीं पाठवितें. मेसापोटेमियांत अशी लढाई झाली, तसा जय झाला, हें कळवितें व लोकांत युद्धाविषयी गोडी (Interest) उत्पन्न करतें, तें कां ? महायुद्धाच्या काळांत वृत्तिच शांत राहूं शकत नाहींत. रणभूमीच्या अंगी संसाराकडून लक्ष खेंचण्याचें सामर्थ्य आहे.

रणभूमीचें सामर्थ्य परमेश्वरी सामर्थ्यापेक्षांहि मोठें आहे. परमेश्वरानें वायव्यल, गीता, वेद, निर्माण करून अनेक तऱ्हांनीं मनुष्यांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला, पण शेवटीं त्याला हाज टेकावे लागले. आपल्या देशांतील संसारी लोकांची स्थिति अत्यंत निवृद्ध प्राणी जो गाढव-वाईट शब्दावद्दल रागावूं नका, अलीक भाषा मानूं नका-त्याच्यासारखी झाली आहे ! या देशांतील ३३ कोटी दगडांना, बुद्धिहीन जनांना, गाढवांना, परमेश्वराच्या उपदेशानें काहीं जागृति आली नाहीं. 'अड्डला नारायण गाढवाचे पाय धरी' या न्यायानें परमेश्वरानें हात टेकले तरी आम्हीं जागें

नाचूं लागला तरी त्याचें लक्ष माझ्याकडे होतें. तो न समजेल असें कांहीं तरी मराठी बोलत होता ! इतकी आमची हरिकीर्तनाची संस्था परप्रांतीसुद्धा प्रिय आहे.

कालचे शास्त्री-हरिदास आजचे नाटककार-नट

या हरिकीर्तन संस्थेपासूनच नाट्यकलेचा महाराष्ट्र अम्युदय झाला. पूर्वी जे पंडित, शास्त्री, कथेकरी होते तेच स्वराज्यकाळां राजकारणांत पडले. रामशास्त्री इतके निस्पृह व विरक्त कीं घरामध्ये फक्त एक दिवसाची सामग्री ठेवावयाची, पण तेच राजकारण करीत होते. त्यांना निस्पृहपणा एवढा कीं त्यांनीं स्वतःच्या संसारावर पाणी सोडलें. पण रात्रीचाला देहांत शिक्षा फर्माविली ! त्यावेळीं लोकांना शास्त्री लोक महाभारताचेंच शिक्षण देत. पुढें स्वराज्य गेलें. पूर्वीचीच संस्था, तेच शास्त्री, पुन्हां इंग्रजीत निराळ्या रूपानें पुढें आले. कृष्णशास्त्री, विष्णुशास्त्री यांनींच आपल्यापुढें बी. ए. एम. ए. पदव्या लावून लोकशिक्षणाचें काम अंगावर घेतलें. विष्णुशास्त्र्यांनीं न्यू स्कूल काढलें तेव्हां हेच हरिदास-पुराणिक तेथें गोळा झाले. त्याच प्रभावळीत रा. देवल प्रकट झाले त्या रामशास्त्र्यांच्याच स्वार्थत्यागानें व निस्पृहपणानें 'केसरी' काढला व चालविला. त्यांनीं सरकारवर स्पष्ट व निर्मोड टीका करून आपला निस्पृहपणा सिद्ध केला. तेच हे शास्त्री. टिळकांच्याच जवळचे आश्रित-पुराणिक पुढें नाटककार आत्मचरित्रपर बनले (गर्हिवरानें उचंबळून व असाष्ट शब्दांनीं) पूर्वीच्या टिळकांच्या या आश्रित-पुराणिकांनीं 'केसरी' सोडल्यावर जायचें कुठें ? परिस्थितीप्रमाणें नाटककार व्हावें लागतें. हें सारें पूर्वसंस्थेला धरूनच आहे ! हे शास्त्री जसे पुढें नाटककार बनले तसे हरिदास नट बनले. सध्याचे गंधर्व मंडळीतील हीरो हरिदासच होते. हें असेंच आहे. लोकांमध्ये मिसळून जगृति करावयाची ही महाराष्ट्राची प्रागतन पद्धतीच आहे.

वीर वृत्तीशीं तादात्म्य पावणारा तोच कवि

‘दुनियेचें कल्याण मी करीन’ अशी वीरवृत्ति ज्यांच्यांत आदे त्यांचे कीर्ति कवींनीं गायची नाही, तर काय डुकरांची गावयाची? संसार जनास कर्मयोगाला, प्रवृत्त करणें हें, वीरांचें काम, हें कवीचें काम!- राष्ट्राला सुखी करीन हा पीळ वीरांना पडेल तेव्हा कवीच्या अंतःकरणें कालबाकाल्य होईल, तो काव्य बोलेल, तो रस ओतेल, तो नाट्य गाईल! काममोहित कर्तृचमियुनाला मारतांना पाहून वाल्मीकिसारखे आद्य कवीच्या तोंडून काव्यरूपानें शापवाणी प्रकट झाली ‘मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगमःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्कर्तृचमियुनादेकं अवधीः काममोहितं । ही ती शापवाणी होय. संसारसुखाची राखरांगोळी झालेली पाहून शापवाणी उच्चारणें कवीला अपरिहार्य आदे. कवि शाप बोलेल, तोच वीरवृत्ति ओळखील. स्वराज्यामध्ये महाभारत जास्त उमजत होतें. आज इतकें भारत सर्वंग पण तें कळतच नाही. तपः सामर्थ्य वाढवा, पुढेपार्थक्ये दृष्टि लावा, म्हणजे काव्यरस सहज प्रकट होईल. ज्याचें कीर्तनविषयाशी तादात्म्य होतें तोच उत्तम हरिदास असें रामदासांनीं सांगितलें आदे. ज्याचें राष्ट्राच्या वीरवृत्तीशीं, परम पुढेपार्थोशी तादात्म्य झालें तोच उत्तम नाटककार होतो, व जो स्वतःच्या भूमिकेची तादात्म्य पावला तोच उत्तम नट होतो. हा कर्मयोगाचा संप्रदाय महाराष्ट्रांत फार पुरातन आदे. महायुद्धानें राजकीय वातावरण घडाडून घेतलें आदे, हाच काळ कवींना अनुकूल, वीरांना अनुकूल, राष्ट्रभाग्योदयाला अनुकूल होय. याच काळी महाभारत समजेंद्र. हाच काळ नटांना व नाटककारांना हितकारक आदे. महाराष्ट्राचें, हिंदुस्थानचें, दिन व्हावें म्हणून आम्हीहि, पश्चिमा प्रथमच चादशहोना आपुरारोम्य चिनिळे वादवादांना यशःप्राप्ति होणे अशी प्रार्थना केेली.”

कीर्तन संमेलनापुढील भाषण

१९२१ साली नास्तीक शहरी भरलेल्या पांचव्या कीर्तन संमेलनाचे अध्यक्ष या नात्याचें कै. काकासाहेब खाडिलकर यांचें भाषण झालें त्याचा वृत्तांत कीर्तन मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या पांचव्या अंकांत आलेला होता, तो वृत्तांत पुढें दिला आहे—

श्लास्तार्किक

प्रथमतः श्रीहरि-चरणांला नमन करून, या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान आपण मला दिलें, याबद्दल मी आपले आभार मानतो. आपण सौंसवासौ वर्षे कीर्तनस्वरूपां हरीचें रूप धारण करणारे महंत येथें जमला असतां मजसारख्यानें अध्यक्ष होणें उचित नाहीं, आपण परमेश्वराचें घरी वावरणारे हरीचे दास आहांत व मी भूमितलावर वावरणारा एक संतारी मनुष्य आहें. हें जरी खरें तरी मीं केवळ आपलपोटपेणानें हें स्थान स्वीकारलें आहे. कांहीं तरी सेवा होईल या बुद्धीनें माझी पात्रता नसतांहि मीं हें स्थान स्वीकारलें आहे. नास्तिक क्षेत्र, श्रीरामसीता-साक्षिष्य, गोदावरीतटाक व सिद्धस्थ पर्वणी, हा योगायोग अहूर्व अगल्याकारणानें गोदावरीचें स्नान करावें व पातके टाकून देतां यावीत या बुद्धीनें मी येथें आलों. रामचरण तितोष्णपत्रा समजतात. पण हरिदास बोलते चालते देवदूत आदित, त्यांना आपल्या पात्राचे वाटेकरी करून आपला बोजा त्यांवर लदावा असें मला वाटलें! आण परमेश्वराच्या घरचे दूत असल्यामुळें हा बोजा संभाळून मजवर अनुग्रह कराळ अशी आशा आहे. नागपूरच्या काँग्रेसचे चेळी स्वागत-मंडळाच्या उपाध्यक्षांनीं मला अध्यक्ष होण्याची आशा केली व नीदि वरील देतु मनंत धरून ह्मणलेल्या वृत्तानें हो म्हटलें. तरी पण

चळवळ्यांचा होय. हरिदासासारखे धार्मिक चळवळे व मजसारखे राजकीय चळवळे या दोघांनी एकत्र होऊन एकमेकांची अडचण लक्षांत घेऊन उभयतांचा मार्ग सोपा करणें हेंच आपणांस उचित होय.

मुंबईच्या कीर्तन-संमेलनाच्या सहाव्या ठरावाकडे लक्ष दिलें असता, वृत्तपत्रकार, लेखक व वक्ते यांनी ह्या संप्रदायाकडे लक्ष पुरवून ठिक-ठिकाणी त्यांचा उल्लेख करावा व उत्तेजन द्यावें हाच त्यांतील हेतु दिसतो. आम्हां राजकीय चळवळ्यांचीहि तीच स्थिति आहे. आमचा उल्लेख करावा, उत्तेजनपर दोन शब्द योलून लोकाभ्रय मिळावा व त्याने कार्यास हुरूप यावा हाच आमचाहि हेतु असतो. दुसराहि एक महत्त्वाचा उल्लेख त्या ठरावांत आहे. कीर्तनकारांची स्थिति खालापलेली आहे त्यास उपाय काय याची चर्चा करून त्या स्थितीचें निदान करावें हीच ती महत्त्वाची गोष्ट होय. माझ्या मते याची तीन कारणे दिसतात. पहिलें कारण मुदित्तिताचें औदासिन्य, दुसरें रुचिवैविध्य व तिसरें दानपद्धतीसंबंधी अनास्था हें होय. या कारणांकडे व १५-२० वर्षांपूर्वीच्या राजकीय चळवळीकडे पाहिलें असता त्या वेळेलाहि आम्हांला असेच उद्गार काढावे लागत असत. अंतःकरणाला पीळ पडून राजकीय प्रगतीकरिता खटपट करावी, पण लोक मान उदासीन, १९०८ सालीहि हीच स्थिति होती. स्वदेशीचा उपदेश ऐकावा पण अंमलान मात्र आणूं नये अशी स्थिति होती.

लोकांचे औदासिन्य

आजहि महात्माजींचा वकील-वर्गवर रोष झाला आहे याचें कारण त्यांची उदासीनता होय. इमजी शिखणानें तयार केलेला माल (हा मुदित्तितांचा वर्ग) देशभरांत नेहमी उदासीन असतो. या यावतीं आमची व तुमची स्थिति सारखीच आहे. ज्या महागंधर्वाचें देशकारार्थ हजारों लोक

पालटलेली स्थिति

गेल्या ४-५ वर्षांसावन मात्र जगाची स्थिति पार पालटली आहे व हा योगायोग ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. परिस्थिति पालटली आहे, लोक मार्ग शोधूं लागले आहेत, विचार करूं लागले आहेत. लोकांत चलनशक्ति जागृत झाली आहे. भक्तांच्या भाव व देवाची इच्छा काळालाहि आटोपणें शक्य नाहीं, हे दोन ओवर कसे उत्पन्न झाले व ते एकमेकांकडे कसे वाहूं लागले आहेत याकडे लक्ष द्या, हा प्रेमाचा ओवर जाळण्याच्या खटाटोव करणारांची आज परमेश्वरानें काय स्थिति केली आहे याकडे लक्ष द्या, आज त्यांना अभ्युदयाच्या प्रसंगीं उपयोगी पडत नाहीं हें रशियाच्या व ऑस्ट्रियाच्या सध्यांच्या स्थितीवरून व्यक्त होत आहे. ख्रिस्ती धर्माचे पोर काय म्हणतात त्यांच्याकडेहि लक्ष पुरवा. देवानें मनुष्याकरितां अन्न निर्माण केलें, पण आज ऑस्ट्रियांतील लोकांना त्यांच्या पाश्चिमात्य सुधारणेनेंच अन्नास स्थितीस पोडोचविलें आहे. ऑस्ट्रियांतील लोक आज स्वातंत्र्य देऊन पोटाळा मागत आहेत. हीच त्या ख्रिस्ती धर्माची मदति. उच्च नीच भावना नाहींशा करणारें बोलशेविस्तमचें भूत त्यांच्या समाजरचनेच्या मानगुटीस बसून, उबडी नागडी झालेली ती समाजरचना आज जगापुढें घाबरत आहे. ही समाजरचना परमेश्वरी कशी असूं शकणार! जें भक्तानें भाविलें तें परमेश्वरानें आणची केलें, (टाळ्या) या रामदासांच्या उक्तीची सत्यता आज आपणाला पटत आहे. मुशिश्तितांना युरोपियनांच्या पेदराच, आचार, विचार कशास हवा, अशा प्रश्न करून कांहीं दिवसांपूर्वी हरिदासांनीं जर राष्ट्रीय सभेला वेदा दिल्या असतां तर ज्या मुशिश्तितांनीं तुम्हांला वेदयांत काढलें असतें, त्याच मुशिश्तितांनीं आम्हा आतां तुम्हांकडे वळूं लागली आहे. तुमच्या शिदांतांत काय चडू आहे हें ते शोधूं लागले आहेत. त्यांचीं तोंडें घराफटे घट्टतीं आहेत. तवहरच आम्हांच हें गूढ सांग अशा ते

आग्रह धरतील. ५।१० वर्षांत ही गोष्ट घडलीच पाहिजे. एका पिढीत ही फळे आपल्या पदरांत पूर्ण पडतील अशी तयारी आम्ही केळी पाहिजे. परमेश्वर काम करून चुकला आहे. तुमचें कार्य मात्र राहिलें आहे.

लोकाभिरुचीला नों इष्ट वळण

लोकांची रुची विघडली होती, पण ती आता पुनः शुद्ध स्वरूपाकडे वळली आहे. परमेश्वरानें तें विघ्न दूर केलें आहे. आपलें सामर्थ्य वाढवा, लोकसंग्रह करा, आपला भक्तिभाव सर्वांना सुबलक मिळेल, सुशिक्षित येतील, कीर्तने ऐकतील हा हव्यास धरा व त्याच मार्गांत लाग. या मार्गांत अनुरूप असें वर्तन करा. श्रीसमर्थ रामदास हे आपल्या सांप्रदायाचे मोठे प्रवर्तक होते. त्यांचे सांगणें ध्यानांत ठेवा. प्रबोधशक्ति स्वाधीन करून घेतली पाहिजे. बहुतांची मनोगतें हातीं घेतली पाहिजेत. सुशिक्षितांचें मनोगत जाणलें पाहिजे व मनोगत ओळखून कार्याची दिशा ठरविली पाहिजे. लोकीं जें केलें तें यानें उलथविलें. आपल्या देवता लोकांच्या मंदिरांत स्थापन करणें अशी एक इंगजी म्हण आहे. लोकीं जें तर्किलें तें दाखिलें निष्फळ करुनी. सुशिक्षितांच्या मनांत उत्तम झालेल्या भावना निष्फळ करून दाखविल्या पाहिजेत. व 'आमच्या कुळीं असे समर्थ। आमच्या कुळीं असे परमार्थ ॥' या समर्थाच्या उक्तींतील मर्म ओळखून आपल्यांतलें आकर्षणशक्ति या दरीची सेवा करण्याकरतांच प्रकट केली पाहिजे. या सेवेचा अभाव म्हणजे अधःपातच होय. कीर्तन ही नवप्रिया भक्तीचीच दुगरी भक्ति आहे. दास्य ही सातवी भक्ती आहे. परमेश्वराचें हें प्रेमाचें दास्य पत्करून सेवा करणाऱ्यांचाच 'दे यादय दे सग्रा इति' या उक्तीप्रमाणें गंगा या पदवीस मनुष्य प्राप्त होतो. गर्वस्वाचा त्याग करून देवाचें दास्य फेळें पाहिजे. म्हणून प्राणार्थ पतनदि कराचें लागलें. प्रियत्नांची तुडी शास्त्री गरी ती पत्करून परमेश्वराचें कार्य व सार्थ (मुष्टीना) दुर्गुणांना

संहार करणे व साधूंना (सद्गुणांना) आधार देणे हे परमेश्वराचे कार्य आहे. रामदासांचा समुदायाचा हव्यास घरा व प्रबोधन शक्तीने सुशिक्षितांची मनोगतें हातीं घेऊन कार्यास लागला.

सुशिक्षितांचीं मनें कार्याज करण्याचें शस्त्र

आज हरिदासांनी सुशिक्षितांना लढान मुलें समजून त्यांच्या चालीने चालवें व त्यांच्या बोलीने बोलावें, दीडसे वणें इंग्रजी शिक्षणानें लागलेली सुशिक्षितांची बोवडी संवय हरिदासांनी समजून घेतली पाहिजे. बहुतांचीं मनोगतें हातीं घेतल्याशिवाय हरिदासांना कार्य करून दाखवितां येणार नाही. सुशिक्षित लोक राजकारणाच्या जो विटीदांडूचा खेळ खेळत आहेत त्यांत हरिदासांनीं प्रत्यक्ष भाग जरी न घेतला तरी सावलीत बसून खेळ करता चालला आहे, कोणाची सरशी होत आहे हे कौतुकपूर्ण दृष्टीनें मात्र पाहिलें पाहिजे. राजकारणाविषयी उदासीन राहून मात्र चालणार नाही. हरिदासांनी दुसऱ्या धर्माच्या हालचालीकडेहि सेनानायकासारखें लक्ष पुरविलें पाहिजे. दखता राखली पाहिजे. रामदास स्वामींनीं शिवछायाला सांगितलें होतें की तुला परमेश्वराची मदत आहे पण साधधरणा ठेविला पाहिजे. चतुरपणानें सुशिक्षितांचें मनोगत ओळखून त्याला वेगळें घालून परमेश्वरी कार्याकडे लावणें हेच हरिदासांचें कार्य आहे. बुद्धी ही मनाच्या वरची स्थिति आहे. इंद्रियांमधला सापेक्षपणा ती पाहात असते. मनाच्या ठिकाणीं सर्व शक्ति आहे. 'इंद्रियाणां मनश्चास्मि' असें गीतेंत सांगितलें आहे. मन चाईटहि आहे, त्याप्रमाणें चांगलेंहि आहे. मनाच्या यंत्रावर आरुढ होऊनच परमेश्वर कार्य करीत असतो असें गीतेंत सांगितलें आहे. मनाच्या मनांत शिरण्याचा मार्ग सांगडावा म्हणून परमेश्वर भक्तामोमनी विरट्या घालीत असतो याचा विचार करा. सूत्र विचार करा, एकांत सेवा, अखंड चालना करा, परमेश्वर बुद्धीला केव्हां तरी गति देईलच. बुद्धि एकाग्र होऊन प्रकट

सांगितलें आहे. या वाक्यावरील गीतारहस्यांतील टीका आपण अवश्य घाचावी म्हणजे गायनाला प्राधान्य कां आहे हें समजेल.

मुशिक्षितांवरोबर चालावें कसें, बोलावें कसें हें रामदास स्वामींना पिचार. 'मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकरण ॥' मुशिक्षितांची ही दुसरी चाल ओळखली पाहिजे. या मुलांवरोबर आपण खेळलें पाहिजे, अंगणांत चाललेला हा खेळ सावलीत बसून पाहिला पाहिजे, नाहींतर आपलें पतन होईल. मुलांचें ऐकणें, त्यांचे विचार नापसंत असले तरी समजून घेणें हें कार्य आपण केलें पाहिजे. अंगणांत खेळत असलेली मुशिक्षित मंडळी आपणाकडे पाहतील असे बाणा.

या सर्व गोष्टी नीट लक्षांत घेऊन आपण परमेश्वराचें अध्याहत कार्य घालवले तर आपणास परमेश्वर खास यश देईल. आज आमच्या कोणी पायां पडताना नाहीं अशी तुमची तक्रार आहे. पण याच पद्धतीनें आपण सतत कार्य चालू ठेवल्यास आपल्या पाया पडण्यास फार लोकां येतात व त्यामुळे त्रास होतो अशी तक्रार करण्याची आपल्यावर पाली येईल !
(टाळ्या)

किंवा ठेंबेच न लागतां आक्रमितां येत नाहीं, माझी स्वतःची दुबळेपणाची अशी स्थिति असल्यामुळे, दुसऱ्याला त्रास द्यावयास बाहेर जा कशाला, अशा तऱ्हेचा घरकोंबडेपणा मला स्वीकारवा लागत आहे; पण इतिहास-प्रसिद्ध भोसल्यांच्या नागपूरचे लोक वीरवृत्तीचे असल्यामुळे नागपूरच्या कर्तव्यगारीवर भिस्त ठेवून, माझ्यांतील दोष आपण सहज लीलेनें छाली दडपून टाकाल आणि संमेलनाचें कार्य निर्विघ्नपणें आपण तडीस न्याल, असा मला पूर्ण भरंवसा वाटत आहे. आपण कर्ते आहांत, तेव्हां माझ्यांतील न्यून भरून काढून माझा गवाळी अव्यवस्थितपणा सहज एका बाजूला कोणाच्या लक्षांत येतो न येतो तोच आपण सारून टाकावा, अशी प्रारंभीच आपणाला माझी नम्ररणाची विनंति आहे. हें काम करण्यास आपण समर्थ आहां; आपला पूर्वाचा इतिहास तसा आहे, आपली तडफदि तशीच आहे, आणि कार्यास एकदां बाहून घेतलें म्हणजे कांहीं झालें तरी मार्गे निरावयाचें नाहीं असा आपला बाणा आहे.

नागपूरचें महत्त्वाचें केंद्रस्थान

नागपूर-बऱ्हाड म्हणून मराठी भाषेचा जो प्रांत समजला जातो तो प्रांत संस्कृत भाषेतील कांहीं प्रसिद्ध ग्रंथकारांची जन्मभूमि ह्या नात्यानें पवित्र आहे, इतकेंच नव्हे तर पुराणांतील कांहीं प्रसिद्ध राजवंशण्यांचें निवासस्थान म्हणूनहि नामांकित आहे. संस्कृत भाषेस ह्या प्रांतानें जशी मदत केली अहे तशीच मदत 'प्राकृत महाभाष्यी' भाषेसहि केली. पाली, अर्धमागधी व शूरसेनी ह्या प्राकृत भाषांचे प्राकृत महाराष्ट्राशीं संमेलन साद्विक्रपणें नागपुरांत होतें, आणि त्याच प्राकृत भाषांचे अपभ्रंश होऊन अस्ते आस्ते बनलेल्या हिंदी, बंगाली व मराठी भाषांचें संमेलनहि नागपुरांत केंद्रस्थान ह्या नात्यानें झालेले आहे. मराठेग्राहीतील नागपूरचा प्रचंड उद्योग, मराठीला पूर्वेस कळकळांतील बंगालीवरून नेऊन ठेवण्यास आणि

हिंदी व मराठी यांना एकमेकांशी सलगती मिळून टाकण्यास कारणीभूत झालेला असल्यामुळे, नागपूरला मराठी भाषेच्या दृष्टीने ग्वालेरहून अधिक महत्त्व आहे. अशा महत्त्वाच्या ठिकाणी मराठी भाषेत अति चपलतेने मुलुखगिरी करणारा एखादा धाडगी लेखक अथक्षस्थानी असता तर अधिक बरे झाले असते. मुंबई शहरात मराठी बोलणारांची संख्या सर्वात जरी मोठी आहे आणि मुंबई शहर जरी महाराष्ट्राचा भाग म्हणून गणले जात आहे, तरी मराठी भाषेला शहराच्या कर्तबगारीत आणि छौकिकात काही मान नाही. दुयळ्या व हलक्या स्थितीत आम्ही मराठी लेखक तेथे आहो, आमची भाषा म्हणजे ताटाखालच्या मांजराची भाषा मुंबईत आहे. मुंबई शहर पूर्णपणे इंग्रजी भाषेच्या घशांत उतरलेले आहे, फोगत्याच देशी भाषेला स्वतंत्रपणे मिरविण्याची पदवी नाही. मुंबई शहर 'कास्मापोलिटन' होऊन चुकले आहे. मोडकें तोडकें सटर फटर इंग्रजी येत असले म्हणजे मग तो चिनी असो, इटालियन असो, सरहद्दीवरला पठाण असो, बंगाली असो, किंवा मद्रासी असो, मुंबईस त्याला आपापल्या कर्तबगारीप्रमाणे, एक दिडकीची कोंथिवीर विकत घेण्यास किंवा विकण्यास, दहा घीस लाखांनी मोती खरेदी करण्यास किंवा वादेरगाची पाठविण्यास, आणि पांन पत्ताळ लाखांच्या गिरणीचा कारभार थाटण्यास किंवा एकदम बंद पाडण्यास, मराठी किंवा गुजराथी भाषेची धणभरहि जखरी लागत नाही. तीस चाळीत वपापूर्वी देशी भाषांना धान्यावर वसविणारी म्हणजे 'कास्मापोलिटन' मुंबई नव्हती. तीस चाळीत वपापूर्वी काही काही बाबींतील प्रत्यक्ष अनुभव आज आठवून डोळ्यापुढे टाकत आणि आजची मुंबई शहरातील देशी भाषांची गुदमरलेली स्थिति पाहिली म्हणजे नागपूर-यन्हाटपटे पळून जाई असे मुंबईत अगमनास मनात आल्याचीचून रदात नाही. दोन पार दिवशी पुरते तरी आपण मला मोठ्ठ्या हवेत येऊ दिले आहे, हा आपला मजबूर मगादच सांगेला आहे.

नागपूरचें मराठी विद्यापीठ

पुण्या-मुंबईच्या वाजुला मराठी युनिव्हर्सिटीच्या गोष्टी कानावर येत असतात. पारिभाषिक शब्दकोश साहित्य परिपदेनें तयार करून ठेवला आहे; शास्त्रीय पुस्तके लिहिण्याची कसरत झपाट्यानें चालू आहे; टिळक विद्यापीठानें उच्च दर्जाच्या परीक्षेकरितां मराठी भाषेंत ग्रंथांची कशी तयारी सज्ज करतां येईल त्याचा स्तुत्य उद्योग गेलीं दहा बारा वर्षे फार दक्षतेनें केला आहे; मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या कांहीं भागांवर मराठी भाषेंत लिहिलेल्या पाठ्या लावल्याबरोबर एकदम दुसऱ्या क्षणाला पुण्यास मराठी विश्वविद्यालय कसें निर्माण होऊं शकतें याचें मोजमाप घेण्यांत आलेलें आहे. सर्व तयारी आहे, पण मराठीच्या जेवणाची घंटा कांहीं केल्या तेथें वाजत नाहीं. हातांत दोरी धरून मोठ्या चतुराईनें घंटा वाजविण्याचा प्रयत्न झाला; पण अन्न शिळक राहिलेलें नाहीं असा अनुभव आला. युनिव्हर्सिटीच्या दृष्टीनें विचार करतां आण नागपूरचे लोक अधिक भाग्यवान् आहां; दहा पंधरा वर्षांनीं केव्हांतरी पुण्यास मराठी युनिव्हर्सिटी होण्याच्या अगोदर मराठी-हिंदी भाषांची युनिव्हर्सिटी नागपुरास दृष्टीस पडेल, आणि हल्लींच्या नागपूरच्या युनिव्हर्सिटीचें स्वतंत्र अस्तित्व नागपुरास दृष्टीस न पडतां प्रमुख भाषेचा मान इंग्रजीकडून जाऊन मराठी व हिंदी या दोन देशी भाषांकडे आपोआप येईल, असा अंदाज आहे. मराठी भाषेला उत्तेजन देण्याच्या कामीं नागपूरची युनिव्हर्सिटी आज मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फार पुढें गेली आहे. युनिव्हर्सिटीचे कुलगुरू श्रीमत् भवानीशंकर नियोगी आज नागपुरांत मराठी साहित्य संमेलनास स्वागताध्यक्ष होऊं शकले आहेत. मजसारखा अध्यक्ष असतांना देशी भाषेच्या संमेलनास हजर राहण्याची विनंति मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बघपा कर्णधारांना फोणी फेली तर, सरकार करीत आहे त्याहून धन्यवादोद्गाराची अधिप नळवळ

करण्याची कोणती जरूरी आहे म्हणून विनिर्दिष्ट सवाल टाकण्यांत येईल, असें मुंबई नागपूर ह्यामध्ये अंतर आहे. नागपूरची युनिव्हर्सिटी मराठी भाषेला जो मान देत आहे आणि मराठी भाषेचें संमेलन पार पाडून नेण्यास स्वागताध्यक्ष या नात्यानें जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेण्यास ज्या हांसेनें कुलगुरु श्री. नियोगी पुढें आले आहेत तो मान व ती हास म्हणजे मराठी युनिव्हर्सिटीची मुहूर्तमेढ इतर ठिकाणांहून येथें अगोदर रोवली जाणार अशी प्रसादचिन्हेच क्षपाट्यानें आपणाकडे धावत येत असलेल्या शुभ कालाची आज प्रत्यक्ष दिसू लागली आहेत !

मराठी भाषेचे सेवेकरी

बंधुभगिनीनो, मी आपल्यापुढें अवलोकनाकरितां गेल्या बारा महिन्यांतील प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं प्रमुख पुस्तकांची यादी या भाषणास जोडलेल्या परिशिष्टांत ठेवीत आहे. ह्या यादीतील सर्व पुस्तके विकत घ्यावयाची म्हणजे जवळ जवळ शंभर रुपये खर्च करणें होय. दालोपयोगी क्रमिक पुस्तके आणि पूजेसाठी किंवा पठणासाठी लागणाऱ्या धार्मिक पुस्तकांच्या पुनरावृत्त्या यांचा हिशेब या यादीत नाही. इतरांच्या सांगण्यावरून नव्हे किंवा धंद्याच्या प्रेरणेमुळे नव्हे तर स्वतःच्या हांसेमुळे व गोडीमुळे मेधावी लेखक जें लिखाण करीत असतात त्याची ही यादी आहे. सामान्यतः दोन हजार प्रति प्रत्येक पुस्तकाच्या निघतात असा हिशेब केला तर दोन लाख रुपये किंमतीचा हा उद्योग होतो. यादीतील ग्रंथकारांच्या सांपत्तिक स्थितीकडे पाहिले तर नियम रस ठरण्यास अपवाद म्हणून जेवढे थोडे पुढें यावे लागतात तेवढे थोडे या यादीत छापण्याचा प प्रकाशनचा खर्च स्वतःच्या शिरावर विनिर्दिष्ट घेणारे आहेत. दुसऱ्यावर अवलंबून रद्दगान्या गरिबांचा भरण्या या यादीत फार मोठा आहे.

भासिके व वर्तमानपत्रे या दोन लक्षांच्या बोजांत पडत नाहीत. सर्वांचा हिशेब केला आणि पैशाच्या दृष्टीने भयंकर भोवऱ्यांत सांपडलेल्या व आधीच दरिद्री म्हणून नांवाजलेल्या आपल्या देशाची सांस्कृतिक स्थिति मनांत आली म्हणजे मराठी भाषेचे सेवेकरी आळशी झाले आहेत, असें कोणासहि मुळीच म्हणतां येणार नाही.

लेखक मेधावी व तपस्वी आहेत, त्यांच्या उद्योगाचे पाऊल मंदगतीनें कां होईना पण पुढें पडत आहे, तेव्हां निराशेला जागा नाही, असें म्हणणें भाग पडतें. आजकालचा सांस्कृतिक ग्रहदशेचा काल मराठी भाषेच्या उत्कर्षाला त्रासदायक शाल्यावांचून रक्षणार नाही हें खरें, पण हा काल आमच्यांतील गरीब धीमंत लेखकांना, छापखानेवाल्यांना, ग्राहकांना व वाचकांना तेवढाच भोवतो आहे असें नाही, तर हिंदुस्थान सरकारपासून युरोप व अमेरिका खंड येथील सर्व सत्ताधान्यांपर्यंत सर्वांनाच आज ह्या पैशाच्या टंचाईनें अत्यंत जिकिरीस आणलेले असल्यामुळे, सर्वांच्याबरोबरचें मरण शुभच होय ह्या न्यायानें मराठी भाषेच्या कैवाऱ्यांनीं पैशाच्या आपत्तीमुळे मांगरून जाण्याचें कांहींच कारण नाही. दारिद्र्याच्या ह्या कालचक्रांत जर कोणी मरणार असतील तर ते मोठे सत्ताधारी व मोठे धीमंत ! आजच्या मनूंत मरणाची पाळी गरिवांवर नाही. मरणाचें भय धीमंतांना आहे; मराठी भाषेला नाही. कारण ही भाषा दरिद्री लोकांची आहे. गरीब जर तपस्वी नसेल तर त्याच्या गळ्यांत दगड यांधून त्याला पाण्यांत बुडवावा आणि श्रीमंत जर आपल्या पैशाचा उपयोग दानधर्म करून गरिवांच्या कल्याणाकडे करित नसेल तर त्याला गळ्यांत दगड यांधून पाण्यांत बुडविण्यांत यावें, अशी स्मृति म्हणजे महाभारताची शिकवणूक आहे.

द्वावम्भसि निषेष्ठव्यौ गले वध्वा दृढां शिलाम् ।

धनवन्तमदातारं दारिद्र्यं चातपस्विनम् ॥ ६० ॥

—उद्योगार्थ अ. ३३

महाभारतांतील ह्या वचनाप्रमाणें मोठ्या क्रांतीच्या वेळीं तपस्या न करणारे गरीब व दानशून्य श्रीमंत यांचा नायनाट होत असतो, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

निर्भय मराठी भाषा

राज्यक्रांति, विचारक्रांति, दुर्गदिवीच्या दुष्काळासारख्या दैवी आपत्तीने घडून येणारी लोकक्रांति, या सर्व क्रांत्यांमुळे भाषेचें स्वरूप पालटून एक भाषा अधोगतीला लागते व तिच्या जागीं येणाऱ्या दुसऱ्या भाषेच्या अभ्युदयास सुरवात होते. महायुद्धापासून सुरू झालेल्या व चालू सली प्रत्यक्ष प्रकट झालेल्या आर्थिक क्रांतीच्या प्रवाहांत आपण सांपडलेले आहो. दोन तीन वर्षांपूर्वी ह्या प्रवाहाचें पूर्ण स्वरूप सर्वांच्या ध्यानांत आलेलें नव्हतें. सूक्ष्म विचार करणारांना तें कळलेलें होतें पण इतरांना त्याचा गंध नव्हता. गेल्या बारा महिन्यांत, सहा महिन्यांत किंवा दोन तीन महिन्यांत अमेरिकेंतील प्रेसिडेंट रुझवेल्टसारखीं धेंडें या दारिद्र्याच्या प्रवाहानें पार उलडून जाऊन, सुकर्णभूमि म्हणून नांवाजलेली अमेरिका अशी कशी क्षणांत उलथी पालथी होते, याचा सर्वांना अचंबा वाटत आदे; आणि भयभीत होऊन प्रत्येक श्रीमंत खिन्नवदन झालेला आदे. अशा स्थितींत मराठी भाषेच्या उत्कर्षासंबंधानें विचार करणारांच्या मनावर खिन्नतेचा पगडा पडणें साहजिक आदे. पण त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट अंशी आदे फी, मराठी भाषा मुळचीच दरिद्री असल्यामुळे आणि हजार बारायें पण दारिद्र्यांतच दिसत पाहून आपला जोम वाढविण्याची संघय त्या भाषेच्या दाडीमाडीं त्रिळलेली असल्यामुळे, महाप्रलयाच्या चेळेप्रमाणें युरोप व अमेरिका ग्वाहाळ घुटणूं पहाणाऱ्या दारिद्र्याच्या महापुराणियांनीं स्वतः निमंक व निर्भय रहाण्यास मराठी भाषेस मुळींच हरकत नाही. दारिद्र्यास दरिद्री नसा भीत ! शिवाय आम्ही तपस्वी नमतों तर गोष्ट तिराडी होनी.

आम्ही तपस्वी आहोंत, दारिद्र्याच्या वेळीं निर्भय राहून आपली ताकद घाटविण्याचें संघान् आम्हाला माहीत आहे. इंग्रजी भाषेनें श्रीमं च्या जोरावर आम्हांस सहानुभूति दाखवून मोठा प्रसाद म्हणून अल्पस्वरूप मदत करण्याची ऐट मिरविण्याचे दिवस राहिलेले नाहीत. दारिद्र्यानें आम्हांस निर्भय केलें आहे; त्याचप्रमाणें आमच्या भाषेस इतरांना मदत करण्याच्या पदवीस चढविलें आहे. मराठी भाषेचा पडिला मुख्य ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी ह्या वर्षास इंग्रजी भाषेच्या रूपानें युरोप खंडास आर्पण करण्यांत आला आहे. ज्ञानेश्वरीचें सर्व अध्ययांचें संस्कृत भाषांतर जत संस्थानचे श्री. विष्णुपंत खासनीस यांनीं केलें आहे, तर इंग्रजी खारांशरूप भाषांतर श्री. मनु सुभेदार याचिकडून प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे, व आर्थिक क्रांतीनुळें हंगोचर होणाऱ्या नव्या मनूस ज्ञानेश्वरीच्या त्या इंग्रजी भाषांतरानें प्रारंभ झालेला आहे. तेव्हां यापुढें ज्ञानेश्वरी देखील इंग्रजीतून वाचण्याची शिकण्याची पाळी तुम्हां आम्हांवर येईल अशी शंका या भाषांतरानुळें, मराठी भाषा दोन चारशें वर्षांनीं मरणार तेव्हां तिच्या तेवेंत व्यर्थ वेळ का घालविता असें म्हणणाऱ्यांकडून या ठिकाणीं शंका घेण्यांत येईल हें खरें, पण आजकालच्या परिस्थितीकडे पाहिलें असतां त्या शंकेंत कांहीं अर्थ नाही, असेंच दिसून येईल. मराठी भाषेच्या गेल्या पांचसात संमेलनांच्या वेळीं, मराठी भाषा मरणारी आहे काय, ह्या प्रश्नाचा बराच ऊहापोह झालेला आहे. माझ्या मते मराठी भाषा मरणार आहे काय, ह्या शंकेच्या भुतास कायमचें गाठून टाकण्याची आजची वेळ आहे! इंग्रजी भाषा भीमंत आहे, सत्ताधारी आहे; आणि मोठा माखा लहान माझाला सहज ताऊन दावतो या न्यायानें दख्खी मराठीच्या आगल्या बाबत्या पोटां दोनचारशें वर्षां सहज पचवून टाकीव, असें इंग्रजी भाषेच्या आजच्या बाबीकडे पाहिलें असतां म्हणतां येईल. पण नुसत्या बाबीकडे पाहून काय उपयोग ! पोटा

वाढत असलें आणि सा खा झालेली असली तरी एवढ्याच चिन्हावरून जवळच्यावर आक्रमण करून हातीं लागलेल्यांना आत्मसात करणाऱ्या जिवंतपणाची शक्ति वृद्धिंगत होत अहे असें म्हणतां येत नाहीं. काल-चक्राची चिन्हें तशीं नाहीत ! दारिद्र्याचा महापूर कांहीं वर्षांनीं ओसरून गेल्यावर इंग्रजी भाषा मराठी प्रमाणें दारिद्र्याची होईल असें नाही. आणखी कित्येक पिढ्या इंग्रजी भाषा श्रीमंतांचीच राहिल, ह्यांत संशय नाही. पण स्पर्श झाला कीं, हातीं लागलेल्याला अल्पकाळांत साजून गिळून टाकण्याची अमर्याद धमक युरोपांतील कोणत्याच भाषेच्या अंगी ह्या पुढें दृष्टीस पडणें शक्य नाही. युरोपांतील क्रांत्यांमुळे युरोपखंडांतील सर्व भाषा आज उतरणीस लागल्या आहेत. घसरगुंडीवर कोण कोण आपल्या भाषेस सांवरून धरतो, याचीच कसरत युरोप खंडाकडे पहात असतांना ह्यापुढें इतर जगाच्या दृष्टीस पडावयाची अहे. ही कसरत आपल्या चापल्यानें व पराक्रमानें तुमच्या आमच्या या दरिद्री भाषेला व हिंदुस्थानांतील इतर देशी भाषांना आश्चर्यचकित केल्यावाचून रहाणार नाही; पण सर्कशीतील वाघगिंदाची कसरत अगदीं आपल्या शेजारी चाललेली असली तरी आश्चर्यचकित करण्यापलीकडे भयभीत करूं शकत नाही. युरोप खंडांतील सर्व भाषांचीं अस्वले, वाघ व सिंह आर्थिक क्रांतीच्या पिंजऱ्यांत सांगडले असून ह्या पिंजऱ्यांतून बाहेर पडण्याच्या उद्योगांतच त्यांच्या कांदीं पिढ्या जावयाच्या आहेत. हा काळ इतर सर्व भाषांना निर्भयतेचा अहे आणि ह्या निर्भयतेच्या काळाचा म्हणजे पुढीक शेपळास वर्षांचा देशी भाषांनीं जर पूर्ण उपयोग करून घेतला तर मराठी, गुजराथी, हिंदी, बंगाली, इतर देशी भाषा इंग्रजी भाषेच्या दृष्टीगोळाची चिरटून जाण्याचा प्रसंग हिंदुस्थानवर पेटव्हांदि येणार नाही.

भाषांचें जन्ममरण

हिंदुस्थानांतील कांहीं भाषा मेलेल्या आहेत व कांहीं भाषा मेलेल्या भाषांच्या मरणांतून उत्पन्न झालेल्या आहेत. खुद्द मराठी भाषा व मराठी भाषेपूर्वी असलेल्या व मराठीला जन्म देऊन मेलेल्या महाराष्ट्रांतील मृत भाषा यांच्या इतिहासाकडे पाहिले, तर सांप्रतच्या आर्थिक क्रांतीच्या वेळीं मराठी भाषेवर मरणाची पाळी येणार नाही. इतकेंच नव्हे तर गेल्या हजार वर्षांत दृष्टीस पडणाऱ्या तीव्र जोमानें आपलें डोकें वर काढण्याची संधि आज मराठी भाषेस मिळाली आहे, असें ध्यानीं आल्यावांचून रहात नाही. मराठी भाषा जन्मली कशी व तिची याढ शानेश्वरीपासून इंग्रजी भाषेचा पूर्ण अंमल बसेपर्यंत म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या काळान्यंत कसकशी होत गेली, ह्याचा विचार व माहिती डॉ. भांडारकर, राजवाडे व रा. कृष्णाजी पांडुरंग कुळकर्णी यांच्या लेखानून झालेला आहे. 'मराठी भाषा, उद्गम व विकास' या पुस्तकांत ह्यासंबंधाची माहिती घन्याच विस्तारानें रा. कुळकर्णी यांनीं दिली आहे. या बाबतींतील सर्व लेखकांचे मुद्दे एकसारखेच आहेत असें नाही; बादभस्त प्रश्न घरेच आहेत. ते एका बाजूस ठेवले तरी एक भाषा मरते कशी व त्या मरणांतून दुसरी उत्पन्न होते कशी ह्या संबंधाचे सामान्य नियम आतां ठरून गेलेले आहेत. दुसऱ्या कोणत्याहि बाहेरच्या भाषेनें आक्रमण केले नाही तरी देश व काळ यांच्या तावडींत सांपडून भाषेचें रूपांतर होऊन एका रूपास मरण येतें व दुसऱ्या रूपाचा जन्म होतो. या मर्त्य लोकांच्या नियमास अनुसरून सांप्रतच्या मराठी भाषेस आणखी हजार दीड हजार वर्षांनीं केव्हां मरण यावयाचें असेल तर येवो; त्याबद्दल मृत्युलोकीं अत्यंत उच्च कोटीतल्या मानवांनींहि काळजी वहात बसण्याची मुळीच जरूरी नाही. इंग्रजी भाषेसारख्या युरोप-

खंडांतील भाषांच्या आक्रमणामुळे होणाऱ्या शक्तिपाताचा तेवढा विचार करणे भाग आहे. ऋग्वेदांतील संस्कृत मार्गे पडून पाणिनी-कालचे संस्कृत पुढे आले, तेहि संस्कृत मार्गे पडून पाली, अर्धमागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री यांचा जन्म व प्रसार झाला. सर्व हिंदुधर्माच्या विचारावर व विचार करण्याच्या पद्धतीवर सर्वांत सारखा दिसणारा छाप पडणाऱ्या महाभारत-रामायण वगैरे राष्ट्रीय ग्रंथांची रचना ज्या संस्कृतांत झाली त्या संस्कृत भाषेचा काळ पाणिनीनंतरचा आहे. संस्कृत भाषा तीन चार स्वरूपांत दृष्टीस पडून नंतर अंतर्धान पावली. संस्कृत जोमांत असतांना पाली, अर्धमागधी, महाराष्ट्री, शौरसेनी या प्राकृत भाषांनी हातपाय पसरलेले होते. या प्राकृत भाषांतून त्यांचे अपभ्रंश जन्मून व काही काळ नावून मराठी, हिंदी, गुजराती व बंगाली, अशा देशी भाषा जन्मास आल्या. चौथ्या पांचव्या शतकाच्या वेळीं मराठी भाषा, महाराष्ट्री प्राकृत भाषेचे अपभ्रंश स्वरूप टाकून, इल्लींच्या स्वरूपांत पुढे येऊं लागली होती. आठवें नऊवें शतकाच्या सुमारास लघुकथा व लहान सहान काव्ये मराठी भाषेत होत होती. ११००, १२०० व १३०० शतकांतील मराठींतील ग्रंथरचना उपलब्ध आहे. षण तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरी उत्पन्न होईतो संस्कृतकडे विद्वानांचे लक्ष होते. शंकराचार्यांनी संस्कृत भाषेचे सहाय्य घेतले; द्वैत, विशिष्टा द्वैत वगैरे मतांचा प्रसार मध्वाचार्य व रामानुजाचार्य यांनी संस्कृत भाषेचे सहाय्य घेऊनच केला; भक्तिमार्गास पुष्टि देणारे भागवत संस्कृतांतच रचले गेले. गंगाधरमुनेच्या काठी गुप्त घराण्याचे वैभवशाली साम्राज्य तिच्या चौथ्या शतकांत स्थापले गेल्यानंतर संस्कृतालाच नवा जोम आलेला होता, आणि बुद्धाची क्रांति हिंदुस्थानांत नामशेष व्हावयाच्या वेळीं तर म्हणजे चौथ्या पांचव्या शतकापासून पुढे पांचशहासो वर्षे पाटी वगैरे प्राकृत भाषांना अपभ्रंशाच्या अधोगतीला लावून, इल्लींच्या देशी

भाषांच्या सामान्य वाढीच्या चेळीं संस्कृत भाषा ही विद्वानांच्या व सत्ताधारी लोकांच्या खांद्यावर बसून चोहोकडे पद्माभिषिक्त महाराणीप्रमाणें मिरवत होती !

ज्ञानेश्वरीची भेरणा

अशा स्थितीत ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथ ज्ञानेश्वरांनीं मराठी भाषेंत कां लिहिला ? मराठी भाषेचें सहाय्य घेऊन आपलीं मते प्रदर्शित करण्यास त्यांना सांगितलें कोणी ? संस्कृतमध्ये जर हा ग्रंथ झाला असता तर त्या वेळच्या विद्वानांकडून त्याची वाढवा चांगली झाली असती, नाही असें नाही; ज्ञानेश्वरमहाराजांचा संस्कृतचा अभ्यास फार ! उपनिषदे, भाष्ये व इतर संस्कृत ग्रंथ त्यांनीं फार अवलोकन केले होते, हे त्यांच्या ग्रंथाकडे वरवर पदागारासहि दिसून येईल. हल्लीं जसे काहीं लेखक म्हणतात कीं, लिहिणें व बोलणें इंग्रजींत त्यांना सोपें जाऊन देशी भाषा इंग्रजीप्रमाणें पेलतां येत नाही, तसें ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या संस्कृतच्या अभ्यासाकडे पाहिलें तर श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थ दीपिका म्हणून भाष्य संस्कृतांत करणें त्यांना अधिक सोपें झालें असतें; मग मराठींत ज्ञानेश्वरी लिहिण्याची उठाडेव शानदेवांना सांगितली कोणी ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें म्हणजे मराठी भाषेस महत्त्व कसें प्राप्त झालें व ह्यापुढें दोन चार पिढ्या मराठी भाषेस विशेष महत्त्व कसें मिळणारें आहे, ह्या प्रश्नाचा उलगडा करणें होय. ज्ञानेश्वर-महाराज मच्छेंद्रनाथांच्या नाथ संप्रदायांतील असून, गहिनीनाथांनीं शानदेवांचे गुरु व चडील बंधु निवृत्तिनाथ यांना अशी आज्ञा केली कीं, कलिकाल जोरातें पुढें पाऊल टाकत आहे, तेव्हां जगाच्या रक्षणाकरितां आपल्या हातून शक्य तितक्या पराकाष्ठेचा उद्योग करणें जरूर आहे. आपल्याजवळील समाधिस्वरूपाचें धन शानदेवमहाराजांच्या हातीं देतांना भक्तिमार्गातील तत्त्वविचारांचा व मराठी भाषेंतील सर्व निवडक शब्दरत्नांचा आणि

साहित्याचा मोठा पाऊसच आपणावर गुरूंनी पाडला आणि त्या तीर्थोदकाचा आपण केलेला निवडक साठा म्हणजेच आपला ग्रंथ होय, असें शानेश्वरीच्या प्रेरणेसंबंधाचें वर्णन शानेश्वरमहाराजांनीं केलें आहे. मोठा आणीबाणीचा प्रसंग आला आहे आणि ह्या प्रसंगीं सामान्य जनसमूहाला जागृतावस्थेंत ठेवण्याचा जर उपाय योजला नाहीं तर बहुजनसमाजाचा म्हणजे 'जगाचा' नाश होईल, ही महत्त्वाची प्रेरणा म्हणजे नाथ. संप्रदायाचा आदेश किंवा संस्कृत विघेंत शानदेवांना तयार केल्यावर निवृत्तिनाथांनीं त्यांना दिलेली दीक्षा होय ! ही दीक्षा आपण पाळली आणि आपल्या संप्रदायानें व गुरूनें आपणाला निमित्त करून जगाचें रक्षण केलें, अशा तऱ्हेचे उद्गार प्रेरणे-संबंधींच्या विवेचनांत शानेश्वरमहाराजांनीं कांडले आहेत. आणीबाणीच्या प्रसंगीं करावयाचें कार्य त्यावेळच्या विशिष्ट विद्वानांच्या संस्कृतानें होण्या-सारखें नव्हतें. देशी भाषेच्या उपायाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि उद्योगानें बहुजनसमाजाच्या अंगी किंवा लोकांच्या अंगी किंवा 'जगा'च्या अंगी स्वतःचें रक्षण करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न झालें नव्हतें. मराठी भाषा बोलणारा महाराष्ट्र-देशांतील जो 'समुदाय' त्याला 'जग' ह्या शब्दानें शानदेवांनीं आपल्या ग्रंथांत संबोधिलें आहे. त्यावेळचे विद्वान लोक जगास किंवा 'समुदाया'स किंवा दहरीच्या भाषेंत बोलवयाचें म्हणजे बहुजनसमाजात कोणत्या मार्गानें जागृत करीत असत ? दहरी ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या चळवळींतून काम करणारे लोक आपला मार्ग प्रथम इंग्रजीत मुक्रर करतात आणि नंतर त्या इंग्रजी ठरावाचें देशी भाषांतून भाषांतर होऊन त्याचा फैलाव करण्यांत येतो, तीच पद्धत शानेश्वरांच्या वेळीं रूढ होती. सारखे मंडळीनें संस्कृतांत निभाव करवयाचा आणि नंतर पुढांजिक व फीनिश्वर वांनीं त्या ठरावाचें देशी भाषेंत भाषांतर करून गोंरीवांनीं आणि प्रांतीप्रांती त्यांनीं गोंरीतून म्हणजे फैलावानें वर्तून यादविण्याचा उद्योग

चालू ठेवावयाचा असा यज्ञकालपासूनचा प्रघात आहे. मोठा यज्ञ होत असतांना अशा फैलावाच्या किंवा बहुजनसमाजाच्या जागृतीच्या उद्योगाकरितां, 'उत्सव' असाच शब्द वापरून, कथाकीर्तनांना व तत्सादृश्य मिरवणुकींना मुद्दाम रोज दोन तीन. तास सायंकाळीं देण्याचा प्रघात होता. ह्या पद्धतीमुळे प्राकृत भाषेचें व संस्कृत विद्येचें आगोआप संमेलन होत असे. बुद्धाच्यावेळीं व बुद्ध मरून गेल्यावर संस्कृताशीं संमेलन करून फैलावाचें काम करणें साहित्यिकपणेंच त्राणदायक झालें; प्रथम प्रथम बुद्धाच्या शिष्यांनीं संस्कृतचाच उपयोग केला, पण संस्कृताची मदत न घेतां स्वतंत्र रीतीनें फैलाव केल्याशिवाय झळ शिजेना. तेव्हां प्राकृत भाषेचा उपयोग करून स्वतंत्र मार्गानें बहुजनसमाजास गांठणें बुद्धधर्मीयांना भाग पडलें, आणि त्या धर्माचे महत्त्वाचे ग्रंथ पाली भाषेंत निर्माण होऊं लागले. जैनांनीं ह्याच कारणाकरितां अर्धमार्गधी व महाराष्ट्री या दोन प्राकृत भाषांचा प्रसंगानुसार एकमेकांत अंशतः मिसळ करून उपयोग केला.

लोकांची भाषा व लोकसंग्रह

बहुजन समाजास जागें करण्याचा प्रसंग कदां विद्वानांवर येऊन पडला म्हणजे त्या त्या वेळच्या त्या समाजाच्या बोलत्या चालत्या भाषेला शरण जावें लागतें. ही शरण जाण्याची स्थिति—तदर्थ, तन्निष्ठ आणि तत्परायण—ही स्थिति प्राप्त होण्यास त्या त्या भाषेंतील हरेक तन्हेच्या गोडीशीं लेखकाचें तादात्म्य व्हावें लागतें. गोडी नाही तर समाजाच्या अंतःकरणापर्यंत शब्दच पोहोचत नाही ! त्यांतच सर्वस्वीं मुरत पडण्याची संवय मनाग लागल्याशिवाय—त्या त्या भाषेंत मन बांधलें गेल्याशिवाय—म्हणजे मनाचा देशबंध होऊन धारणाशक्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय—आणि या बंधाला प्रेमापें स्वप्न येऊन वृत्ति तद्दीन झाल्याशिवाय किंवा ध्यान लागल्याशिवाय, कार्यानिष्पत्ति मिथा ममाधि प्राप्त होत नाही. भाषेची उत्पत्तीन मुळी

गोडीकरितां म्हणजे धारणेकरितां, ध्यानाकरितां म्हणजे तन्निष्ठतेकरितां—
आणि कार्यनिष्पत्तिकरितां म्हणजे समाधिधनाकरितां होय. शे-दोनशे
वर्षांच्या कालावर छाप पडणारे ग्रंथकार अशा समाधिधनानेच परिपूर्ण
असतात, त्यांत नटावें म्हणजे तत्त्वप्रसाद होतो !

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभाषो प्रसीदति ।

(कट-२-६-१३)

मोठ मोठ्या क्रांति घडवून आणणारचि ग्रंथ प्रासादिक असतात हें
खरें आहे. कारण गोडी व प्रसाद यापासूनच भाषेची उत्पत्ति झाली असें
कृष्णयुजुर्वेदांत वर्णन आहे.

“ वाग्वै पराच्यव्याकृतावदते इन्द्रमब्रुवन्मिमां नो वाचं व्याकुर्वति
सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवेप वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह
गृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोऽयक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुचते ! ”

भाषेचे निरनिराळे भाव स्पष्ट व्हावेत किंवा निरनिराळ्या लोकांची व
उद्योगांची बोलती चालती भाषा एकमेकांपासून अलग व स्पष्ट स्वरूपाची
व्हावी अशी विनंति देवांनी इंद्रास केली असतांना, एकाच पेल्यांत
मजकरितां व वायुकरितां म्हणजे शक्तीकरितां सोमरस ओता असें इंद्रानें
देवांना सांगितलें; दोषांच्याकरितां एकाच गोडीचा एकच प्याला तयार
झाल्यावर त्या पेल्यांत शिरून इंद्रानें पृथक्करण केलें; आणि तेव्हांपासून
विश्वमोहिनी सरस्वतीला म्हणजे भाषेला व्यक्त व प्रकट स्वरूप मिळालें;
अशी भाषेच्या उत्पत्तीची दृक्कीत आहे. फोणत्यादि बहुजन समाजाची
भाषा प्या, त्या समाजाची गोडी व त्या समाजातील वायु म्हणजे बळ
या भाषेंत असतें. मोठ्या ग्रंथकाराला भाषेंतील त्या मूळच्या गोडीशी
आपल्या ग्रंथातील गोडीचा संगम घडून आणायचा लागतो; आणि आपल्या
तत्त्वविचारार्थें बळ भाषेंतील मूळच्या वायूशी म्हणजे सामर्थ्याशी मिश्रून

टाकावें लागतें, असा ग्रंथ निर्माण झाला म्हणजे तो कार्यकर्ता होतो, आणि कार्य सिद्धीस गेल्यावर त्याला प्रासादिक ग्रंथ असें म्हणतात. बहुजनसमाजांत साहजिकपणें अव्यक्त व निद्रित स्थितींत असलेला प्रसाद ग्रंथकत्यांच्या सामर्थ्यानें 'अलख' म्हटल्याशिवाय 'आदेश' म्हणून केव्हांहि ओ देत नाही. रुढ झालेल्या सामर्थ्याच्या व वैभवाच्या मार्गांनीं काम होत नाही, असा अनुभव आल्यावर कर्त्या पुरुषांना आपलें सर्वस्व पणाला लावून—सर्व परिग्रह, सोडून—आपल्या कार्याच्या गोडीतच मन व बुद्धि पूर्णपणें गुंतवून—बहुजनसमाजाला हाक मारून—तुमच्या नेहमींच्या क्रमाहून तुमच्या ध्यानांत न आलेला असा उपदेश मी अत्यंत कळकळीनें तुम्हांस करीत आहे—असा हंबरडा अगदीं निकराच्या वाणीनें फोडावा लागतो; मग बहुजनसमाज 'ओ' देऊन "आशा सांगा" असें म्हणावयास तयार होतो व लोकसंग्रहाचें काम तडीस जातें, पाली भाषा पुढें येण्यास जीं कारणें बुद्ध्याच्या वेळीं झाली, ज्या कारणामुळें जैनांनीं अर्धमागधीस हातीं धरलें, त्याच कारणामुळें शानदेवांनीं मराठीवर अनुग्रह केल्या. संस्कृताला धरून चालणाऱ्या पुराणांनीं व कीर्तनांनीं क्रम भागणारें नव्हतें, फैलावाचा हा मार्ग गुप्ताच्या कारकीर्दीत व त्यानंतर दोनतीनशें शतकांपर्यंत पुराणिकांनीं व कीर्तनकरांनीं पार चांगल्या रीतीनें अमलांत आणल्या. संस्कृताबरोबर प्राकृत, अपभ्रष्ट, व हल्लींच्या देशी भाषा, यांचें संरक्षण पुराणाचें वेळीं प्रकट होणाऱ्या भक्तीमार्गाच्या फैलावासाठीं संस्कृत पंडितांना करावें लागलें; भागवत—पुराण व इतर सर्व पुराणें यांचा फैलाव संस्कृत भाषेनें देशी भाषांना बटिक म्हणून हाताशीं धरून केल्या. सत्ताधारी राजांचें व भीमतांचें पाठबळ संस्कृताला जोरपूर होतें तोरपूर ती भाषा वरील फैलावाच्या मदतीनें बहुजन समाजाए एकतन्त्रेनें जागृत ठेवण्यास उपयोगी पडली, पण हजार, अकराशे व बाराशे या शतकांच्या सुमारास

हिंदुस्थानांत बरीच शतके टिकणारी राज्यक्रांति, यवनांकडून घडून येत आहे असें लोकनायकांच्या व विचारप्रवर्तकांच्या घ्यानीं येऊन चुकलें, भक्तिमार्गास विशेष पुष्टि देणारे विशिष्टाद्वैताचे प्रवर्तक रामनंद यांनीं उत्तरेस जाऊन तुळशीदास व कबीर यांच्या देशी भाषांच्या संप्रदायांना प्रोत्साहन देण्यापूर्वी व अंत्यजांसकट सर्वांना गंगाधमुनेच्या काठीं भक्तिमार्गास समानतेनें वागविण्यास उद्युक्त होण्यापूर्वी, राघवानंदांनीं उत्तरेस देशी भाषांतील भक्तिमार्गाची भूमिका रचून ठेवली होती. राघवानंदांचा हा संप्रदाय ज्ञानदेव महाराजांना आपल्या अनुगृहीतांत ओढतो; पण तसा पुरावा मराठींत सांपडत नाही. त्या सांप्रदायाचे लोक बंगाल्यांत व दिल्लींत मुसलमानांची सत्ता स्थापली गेल्यामुळे मयभीत झाले होते; मुसलमानांच्या हान्या दिल्लीराखून बंगालपर्यंत होऊं लागल्या होत्या; यामुळे दूरदर्शी कार्यकर्ते मोठ्या काळजीत पडले होते. राजसत्ता हातची गेल्याबरोबर संस्कृतची व संस्कृतांतील विचारांचा पैलाव करण्याकरितां हातीं घेतलेल्या देशी भाषांची सहाजिकच देना होऊं लागली. अशावेळीं संस्कृतांत साठवून ठेवलेलें आपलें ज्ञान नव्या देशी भाषेतून म्हणजे बंगाली, हिंदी व मराठी या भाषांतून चोर्दोकडे पसरून टाकून, बहुजन समाजास, आपलें आपण संरक्षण करण्यास तयार केल्याशिवाय घरांत येऊन शिरलेल्या अरिष्टापासून बचाव करण्याचा दुसरा मार्गच राहिला नाही. मंत्रविद्या व योगसाधनें यांचा पैलाव नाथ संप्रदायानें त्यावेळीं चोर्दोकडे केला आणि गुप्त गुप्त म्हणून ठेवण्याच्या घातुक खबरीच्या शैव संप्रदायाच्या व शक्ति संप्रदायाच्या व द्वादशांगी, दत्तात्रयाच्या शिकवणीनें म्हणजे शैव व वैष्णव यांच्या संमेलनानें चालणाऱ्या नाथ-संप्रदायानें योगविद्येची मुटका घेली.

मराठी भाषेचा आर्षपग

दक्षिण महाराष्ट्रांत यादवांच्या सत्तेला शनिेश्वर महाराजांच्या वेळीं

मुसलमानांच्या आगीची ज्वाळा लागलेली नव्हती हें खरें; पण मुसलमानांनीं घडवून आणलेली क्रांति कित्येक शतके टिकणारी आहे आणि बहुजनसमाजास धरण गेल्याशिवाय संस्कृत भाषा व देशी भाषा या सर्वांचाच नाश परदेशी भाषेकडून झाल्यावांचून रहाणार नाही, याची जाणीव त्यावेळच्या विचार-प्रवर्तकांना पूर्णपणे होती. तुमच्या महाराष्ट्रांतहि कलिकाल जवळ आला आहे; तुमच्या घराचा नाश होणार आहे; आणि हा नाश टाळण्याकरितां संस्कृत पंडितांना चिकटून रहाण्यांत हंशील नएन बहुजनसमाजाची भेट देशी भाषेच्या मार्फतच घेतली पाहिजे आणि 'जगा'चें रक्षण केले पाहिजे, अशी आज्ञा गहिनीनाथाकडून निवृत्तिनाथाला आणि निवृत्तिनाथाकडून समाधिधनासकट ज्ञानदेवापर्यंत येऊन पोहोचली व ज्ञानेश्वरीमुळे मराठी भाषेला एकदम नागर स्वरूप प्राप्त झालें. नागर म्हणजे मोठ्या नगरांतील संस्कृति. हा नागरपणाचा मान शके १२१२ पूर्वी मराठी भाषेला नव्हता. राजाध्याच्या अभावामुळे संस्कृत जरी म्लानवदन झाली तरी संस्कृताच्या सर्व संस्कृतीचा छाय नागर भाषा म्हणून मराठीवर मारून, स्वतःच्या जिवंतपणाकरितां व उत्कर्षाकरितां संस्कृताकडे पाहूं न शकणाऱ्या बहुजन समाजाच्या घरांत संस्कृतच्या ऐवजी मराठी भाषा 'आई' म्हणून ज्ञानेश्वरीमुळे नांदूं लागली नसती, तर मराठी भाषा संस्कृतच्या रोडकेपणाच्या घेळीहि नागर पदधीस म्हणजे संस्कृतच्या बरोबरीच्या भेष्टतेला चढली नसती. मराठी भाषेला संस्कृताच्या ऐवजी आईपणाचा मान हिंदुजगांत ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं आणून दिल्यावर मराठी भाषा बोलणारे लोक हिंदी भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या मदतीला त्यांचा हात मुसलमानी अमलांच्या चरकांत पूर्णपणे साडला असतां घावून गेले आणि मराठी भाषेनें आपले शेवटेंच नव्हे तर हिंदी, बंगाली, कानडी वगैरे सर्व देशी भाषांचें संरक्षण केले ! जगाचें रक्षण गुरूंनीं केले अशा आशयचे जे उद्गार ज्ञानेश्वर

ह्या व्यवसायाच्या गुंतीत व आनंदांतच त्यांच्या हातून अभंग रचले जात; व त्या अभंगांत त्यांच्या व्यवसायांतील सर्व गोडी समाधिधन म्हणून ओतली गेल्यामुळे संस्कृताप्रमाणें त्यांचे अभंग आपोआप 'अमर-अमृत' होत. कधी न मरणारे व न मेलेले अशी स्थिति प्राप्त होण्यास लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या फैलावाच्या ह्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग किंवा निष्ठा नाही ! ह्या मार्गांत साधनांची किंवा द्रव्याची अपेक्षा नाही ! कोठेंहि उभें राहून परमेश्वराच्या नांवाचें भजन करावयाचें आणि नंतर जमलेल्या मंडळींना उपदेश करावयाचा, असा हा चळवळीचा मार्ग आहे. एकदा पुढप तन्निष्ठ झाला म्हणजे त्याला दाहीदिशां मोकळ्या, अशी ही शक्ति आहे.

मराठी भाषेची मुलुखगिरी

भाषेची चळवळ द्रव्यसंचयावर चालत नसते, मुलुखगिरीवर चालत असते. युरोप खंडांत लष्कर पोटावर चालतें, साधुसंतांचें लष्कर महाराष्ट्रांत पोटावर चाललें नाही; मुलुखगिरीवर चाललें. मुलुख म्हणजे लोक आमचे आहेत आम्ही त्यांचे आहों, आमच्यामधील मधु किंवा अमृत लोकांचें आहे आणि लोकांचें मधु किंवा अमृत आमचें आहे, अशा तऱ्हेचें तादात्म्य झालें कीं मुलुखगिरीवर म्हणजे लोकांकडून मिळणाऱ्या त्या त्या क्षणापुरत्या सहाय्यावर पाहिजे तेवढी मोठी चळवळ सर्व परिग्रहावर उदक सोडणाऱ्या पुरुषाला चमत्काराप्रमाणें करून दाखवितां येते आणि लोकसंग्रहाचें काम पार पाडून नेतां येतें, असा महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेचा इतिहास आहे. महाराष्ट्रांतील सेनानायकांनीं व राजांनीं पैशाची पूर्णपणें टंचाई असतांना एक प्रकारच्या दारिद्र्यांतच मुलुखगिरीच्या जोरावर मोठमोठ्या स्वान्यांत यश मिळविलें. मुलुखगिरीस दोषाई स्वरूप केव्हां केव्हां प्राप्त होत असे, हें खरें; पण तो आपद्धर्म होता. लोकांचेंच लष्कर, लोकांचेंच यश, आणि

महाराजांनी आपल्या ग्रंथाच्या अखेरीस प्रेरणेचें विवेचन करतांना काढले आहेत, त्याचा अर्थ वरील तऱ्हेचा आहे. समाधिधनाशिवाय म्हणजे आपल्या कार्यांतच पूर्णपणें गुंग होऊन इतर सर्व परिश्रमाचा त्याग केल्याशिवाय, आणि बहुजनसमाजास जागृत करण्याचें आपलें कार्य आजन्म चोहोकडे एकसारखें फिरत राहून संकीर्तनाच्या मार्गानें करीत राहिल्याशिवाय म्हणजे लोकसंग्रह करण्याचा उपाय योजल्याशिवाय, आणीबाणीच्या प्रसंगांतून म्हणजे अपमृत्यूच्या व महामृत्यूच्या भयांतून बहुजन समाज पार पडूं शकत नाही, हीच शिकवणूक मराठी भाषेची आई सर्वांना शिकवीत आहे! लोकसंग्रहाकरिता जागृतीचा फैलाव करण्याची चळवळ मराठी भाषेनें जशी परिणत स्थितींत आणली तशी महाराष्ट्राबाहेर इतर ठिकाणीं दृष्टीस पडत नाही. शानेश्वरामागून एकनाथांनीं पंढरीच्या संप्रदायास नागरपणाचा नवा पोयाख चढवून मुसलमानी अमदानीत फैलावाच्या ह्या मार्गाज अधिक जोर आणला. एकनाथांचे गुरु जनार्दन स्वामी, दत्तात्रय संप्रदायातील होते व त्यावेळच्या या दीक्षाकारांचा दीक्षा म्हणजे गुरुमंत्र घावयाचा आणि फैलावाच्या कामाला लागणारे पुरुष एकविचारानें भरून काढून लोकजागृतीकरितां त्यांचे मठ किंवा अडे किंवा नुसत्या एकट्या ध्यक्षित चोहोकडे विखरून टाकायल्याच्या, अशा स्वरूपाचा दीक्षाकारांचा लोकसंग्रहाचे चळवळीचा त्यावेळचा मार्ग होता. चैतन्य, गुळसीदास व कपीर यांनीं उत्तरेस जें कार्य केले तेंच कार्य नामदेव, गुकाराम यांच्या सारख्या प्रमुखा संतांनीं महाराष्ट्रांत केले. बारकऱ्यांच्या माळेची दीक्षा सर्व जातींना देऊन पंढरीच्या बारकऱ्यांत ते प्रमुख दीक्षाकार होते. मराठी भाषेतील अमंगीच्या द्वारे चोहोकडे जिवंतपणाचा फैलाव करावयाचा व कोणासदि मरूं घावयाचें नाही, अशा बारकऱ्यांच्या दीक्षाचा कटाक्ष आहे. चोहोकडे विखून फीर्तन करणें हा गुकाराम महाराजांचा मुख्य स्वधाय।

ह्या व्यवसायाच्या गुंगीत व आनंदांतच त्यांच्या हातून अभंग रचले जात;
व त्या अभंगांत त्यांच्या व्यवसायांतील सर्व गोडी समाधिघन म्हणून
ओतली गेल्यामुळे संस्कृताप्रमाणें त्यांचे अभंग आपोआप 'अमर-अमृत'
होत. कधी न मरणारे व न मेलेले अशी स्थिति प्राप्त होण्यास
लोकसंग्रहाकरितां करावयाच्या पैलावाच्या ह्या मार्गाशिवाय दुसरा मार्ग
किंवा निष्ठा नाही ! ह्या मार्गात साधनांची किंवा द्रव्याची अपेक्षा नाही !
कोठेंहि उभें राहून परमेश्वराच्या नांवाचें भजन करावयाचें आणि नंतर
जमलेल्या मंडळींना उपदेश करावयाचा, असा हा चळवळीचा मार्ग आहे.
एकटा पुरुष तन्निष्ठ झाला म्हणजे त्याला दाहीदिशां मोकळ्या, अशी ही
शक्ति आहे.

मराठी भाषेची मुलुखगिरी

भाषेची चळवळ द्रव्यसंचयावर चालत नसते, मुलुखगिरीवर चालत
असते. युरोप खंडांत लष्कर पोटावर चालतें, साधुसंतांचें लष्कर महाराष्ट्रांत
पोटावर चाललें नाही; मुलुखगिरीवर चाललें. मुलुख म्हणजे लोक आमचे
आहेत आम्ही त्यांचे आहों, आमच्यामधील मधु किंवा अमृत लोकांचें
आहे आणि लोकांचें मधु किंवा अमृत आमचें आहे, अद्या तन्हेचें तादात्म्य
झालें कीं मुलुखगिरीवर म्हणजे लोकांकडून मिळणाऱ्या त्या त्या धणापुरत्या
सहाय्यावर पाहिजे तेवढी मोठी चळवळ सर्व परिग्रहावर उदक सोडणाऱ्या
पुरुषाला चमत्काराप्रमाणें करून दाखवितां येते आणि लोकसंग्रहाचें काम
पार पाडून नेतां येतें, असा महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेचा इतिहास आहे.
महाराष्ट्रांतील सेनानायकांनीं व राजांनीं पैशाची पूर्णपणें टंचाई असतांना
एक प्रकारच्या दारिद्र्यांतच मुलुखगिरीच्या जोरावर मोठमोठ्या स्वान्यांत
यश मिळविलें. मुलुखगिरीच दोषार्ह स्वरूप केव्हां केव्हां प्राप्त होत असे,
हें खरें; पण तो आपद्धर्म होता. लोकांचेंच लष्कर, लोकांचेंच यश, आणि

लोकांनींच आपापल्या मुलुखांत त्या त्या वेळेपुरते लष्कराच्या भाकऱ्या भाजून यशाचे भागिदार व्हावयाचें आणि अमर पदवीस चढावयाचें, अशी मुलुखगिरीच्या संप्रदायाची दीक्षा आहे ! राज्यकर्त्यांनीं व सेनानायकांनीं ही मुलुखगिरीची दीक्षा शोधून काढली असें म्हणण्यापेक्षा, मराठी भाषेनें व मराठी भाषेच्या चळवळींनीं राज्यकर्त्यांना व सेनानायकांना ही दीक्षा दिली असें म्हणणें अधिक संयुक्तिक होईल. रामदासांनीं ह्या दीक्षेच्या प्रतावरच उपदेशाचे निरनिराळे समास रचून नियमबद्ध केले म्हणून त्यास चळवळीच्या दीक्षाकारांत विशेष मान आहे. वैरागी, जोगी व संत महाराष्ट्रांत मंत्रकर्ते म्हणजे लोककर्ते, आणि दीक्षाकर्ते म्हणजे मार्गकर्ते, या नात्यानें मुसलमानीं अंमलांत जोराजोरानें पुढें येत असतांना, शंकराचार्यांनीं संस्कृतांत निर्माण केलेले संन्यासी आपोआपच अस्तास जाऊं लागले. हा संन्याशांचा वर्ग अस्तास न जातां लोकसंग्रहाचें व दीक्षाकारांचें काम त्या वर्गाच्या हातून व्यवस्थित रीतीनें पार पडावें म्हणून मुसलमानीं अंमलांतच बऱ्याच प्रांतांत कारंजें येथें श्रीगुरुदत्तात्रेयाचा अवतार नरसिंह सरस्वतीच्या रूपानें झाला. श्रीगुरुचरित्रांत ह्या अवताराची कारणें सांगतांना हा पुरुष दीक्षाकार होणार आणि एकविचारानें भरलेल्या मंडळ्या स्थापून कळीचें पुढें पडत चाललेलें पाऊल मार्गें हटवणार, अशा तऱ्हेचें वर्णन करण्यांत आलेलें आहे. कुष्णातटाकाच्या एका ठिकाणीं स्नान, दुसऱ्या ठिकाणीं भोजन, तर तिसऱ्या ठिकाणीं शयन असें त्यांच्या चळवळीच्या चपलपणाचें वर्णन आहे. असल्या चपळपणाशिवाय फळावाचें काम त्या त्या प्रसंगाच्या बंधनातून मुक्त होऊं शकत नाहीं. प्रासंगिक व स्थानिक बंधनें आपल्या मार्गाच्या आड येऊं नयेत अशी जर इच्छा असेल तर एकेकटयानें भिंगरीसारखें चोर्दोकडे फिरत राहणें हा मुख्य उपाय आहे. मच्छिंद्रनाथ कोल्हापुरांत जेवत, गंगातटासी स्नान

करीत, व हिमालयांत निजावयास जात, अशा तऱ्हेची जी वर्णने आहेत ती वर्णने भिन्नवर्गी, नरसोबाची वाडी व गाणगापूर येथून चाललेल्या चळवळीलाहि जशींच्या तशीं लागू पडतात. उत्तरहिंदुस्थानांत भक्तिमार्गाने कवीर वगैरे मुसलमानांनाहि आपल्या परिषांत ओढून घेतले आहे; पंढरीच्या संप्रदायांत कित्येक मुसलमान सामील झालेले आहेत व होत आहेत; आणि यवनराजांना त्यांचे रोग बरे करून व त्यांच्यावर अनुग्रह करून आपल्या चळवळीला मदत घेण्यास कृष्णतटाकच्या दत्तसंप्रदायाने मार्गोपदेश पाहिले नाही. अंत्यजोदार हे महाराष्ट्रातील संतांचे प्रमुख काम होते. आणि संस्कृत संप्रदायांतील अत्यंत सोबळ्या व विरक्त संन्याशांच्या समूहाला बौद्धांच्या महायान मार्गाप्रमाणे लोकसंग्रहाच्या कामास जुंपित असतांना नरसिंह सरस्वती योगीराजांनी 'अत्संजाचे मुखी निगम संपूर्ण' असा चमत्कार केल्याबद्दल जपजयकाराची आरती श्रीगुरुचरित्राचे ग्रंथकार गंगाधर-तनय यांनी केली आहे. देशी भाषा हे मुख्य साधन, समतेची दृष्टि हे दुसरे साधन, आणि लोकसंग्रहाचा आग्रह किंवा रामदासी भाषेत बोलवयाचे म्हणजे 'समुदायाचा हव्यास' या तीन पायांवर महाराष्ट्राची उभारणी तत्त्वनिश्चयी पुरुषांमार्फत झाली असून, राजकारणाचा चौथा पायाच काय तो राज्यकर्त्यांच्या बाटणीला मराठी भाषेने दिला आहे. चळवळ करणे हाच आपला मुख्य धंदा, त्या चळवळीशी तादात्म्य पावत असतां जे उद्गार लोकांना उद्देशून समाधिधन म्हणून बाहेर पडतील तेच आपले सामर्थ्य, आणि मुलुखगिरी हा आपला योगक्षेम अशी मराठी भाषेची चार पांचशे वर्षांची मुख्य शिकवणूक आहे. त्या शिकवणुकीचा उदय भक्तिमार्गातील जी प्रमुख तत्त्व श्रीमद्भगवद्गीतेत भगवानांनी सांगितली आहेत, त्या तत्त्वांमधूनच झालेला आहे. यज्ञांनी एकसारखी चळवळ केली पाहिजे, गंध दसतां कामा नये, असा विभूतियोगाचा म्हणजे

गीतेच्या दहाव्या अध्यायाचा मुख्य उपदेश आहे. दहाव्या अध्यायांतील आठ, नऊ, दहा व अकरा या चार श्लोकांत भगवंतांनी चळवळीची मुख्य तत्वे सांगितली आहेत. तत्त्वविचारांचे सूत्र भगवंतांपर्यंत नेऊन आनंदाने आणि संतोषाने सर्वांना बोध करीत व संकीर्तन करीत जर लोकसंग्रहाचे काम आरंभिले तर त्यांना मी बुद्धियोग देतो व आपल्या ज्ञानदीपाने त्यांना मार्ग दाखवितो, असे भगवंतांचे संकीर्तनाच्या म्हणजे फैलावाच्या मार्गास आश्वासन आहे. आपल्या मुलांना उत्तेजन देण्याकरिता आई ज्याप्रमाणे निरनिराळे खेळ मुलांपुढे ठेवते त्याप्रमाणे सोनियाचा खेळ दायून आणि हातांत कापराची दिवटी घेऊन,

मच्चित्ता मद्रुतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुभ्यंतिच रमन्तिच ॥

(गीता अ. १०, श्लो. ९)

या श्लोकांत वर्णिलेल्या चळवळ्यांपुढे बरीलप्रमाणेच भावार्थ मराठी भाषेच्या आईने मांडलेला आहे. चळवळ्यांच्या शास्त्राचे हे निरूपण गीता-रहस्यांत आधुनिक पद्धतीने जरी आलेले असले, तरी त्या तत्त्वांचे दर्शन होऊन त्या तत्त्वाला अनुसरूनच लोकांचे वर्तन ज्ञानेश्वरीपासून झालेले आहे. बुद्धाच्या अनुयायांनी पाळीत चळवळ केली, जैनांनी अर्धमागधीत चळवळ केली, तर भगवद्गीतेने दहाव्या शतकानंतर संस्कृत मार्ग-पडू लागल्यावर मराठीतून चळवळ करण्यास प्रारंभ करून हिंदी, बंगाली, वगैरे भाषा व्यापून टाकल्या आहेत. तत्त्वे भगवद्गीतेची, पण चळवळ मराठी भाषेची, असा हा योग आहे. चळवळीचा उगम भगवद्गीतेच्या दहाव्या अध्यायापासून होत असून मक्तिमार्गात चळवळीला फार मोठी जागा दिली आहे, अशा तऱ्हेचेच उदगार डॉ. भांडारकर यांनी दहाव्या अध्यायावर लिहितांना काढले आहेत.

(There is to be observed here one special characteristic of Bhakti school that is, that all devotees meet together, enlighten each other as to the nature of God, and contribute discourses on Him to each other's elevation and gratification. This is almost a characteristic mark of Bhakti as distinguished from the yogis who have to go through their exercises singly in solitude-Vaishnavism-P 23)

ज्ञानेश्वरी व गीतारहस्य

मुसलमानी आमदानींत लोकसंग्रहाच्या चळवळीचे हे तत्त्व मराठी भाषेच्या जितके अंगवळणी पडले होते तितके हिंदी किंवा बंगाली भाषेच्या अंगवळणी पडले नाही; हा दोर तेथील धुरीणांचा किंवा लोकांचा नवून मुसलमानी अंमल्यच्या तेथील व्यापामुळे व फडवेवणामुळे हिंदी बंगाली भाषांना तितका अवसरच मिळाला नाही. ह्या प्रसंगाच्या विशिष्ट अवस्थेतील चळवळीच्या मार्गाच्या यादीचा मक्ता अशा रीतीने मराठी भाषेकडे आल्यामुळे इंग्रजी अंमलांतहि बहुजनसमाजास उद्देशून चळवळ करण्याचा प्रसंग येण्याबरोबर, मराठी भाषेने दाखविलेल्या पूर्वीच्या पावलांच्या खुणांना नमस्कार करून-रुपेरी वेडी तोडून टाकून-पूर्वीच्याच पद्धतीने बहुजन-समाजास उद्देशून लोकमान्य टिळक यांना चळवळ करावी लागली; आणि ज्ञानेश्वरीप्रमाणे मंडालेच्या तुरुंगांत सर्व समाधिधन खर्च करून, आपोवागीचा प्रसंग किंवा कलिकाल येत चालेल्या आदे असे पाहून गीतारहस्य ग्रंथ निर्माण करावा लागला. मराठी भाषाच प्रसंगानुसार पुन्हा आदे झाली आदे असे म्हणण्यास हरकत नाही; ज्ञानेश्वरीचे काळांतर-शब्दांतर-भाषांतर-म्हणजे गीतारहस्य होय, हे भाषेतील लोकसंग्रहाच्या पद्धतीकडे पाहिले असता फोणाच्याहि लक्षांत आल्यावाचून रहाणार नाही. ज्या भाषेत तत्त्वांचा निधय बहुजन समाजातील कमी अधिक दर्जाच्या विचारवंतांना गुप्त

रीतीने करण्याची व्यवस्था झालेली असते, त्याच भाषेचे लोक स्वार्थत्यागास पूर्णपणे उद्युक्त होऊं शकतात, आणि दृढ निश्चयी व स्वार्थत्यागी पुढाऱ्यांच्या मदतीने बहुजनसमाज आणीबाणीच्या प्रसंगातून पार पडूं शकतो. सर्वांना समजणाऱ्या रीतीने व तत्त्वांचा दृढनिश्चय करणाऱ्या पद्धतीने ग्रंथ लिहिल गेला म्हणजे तो ग्रंथ त्या काळची 'आई' किंवा हरएक उद्योगांत मार्गदर्शक 'शास्त्र' होऊन बसतो. गेली पांचशे वर्षे ज्ञानेश्वरी आईच्या पदवीला किंवा शास्त्राच्या पदवीला चढून सर्वांना महाराष्ट्रांत मार्गदर्शक झाली; आणि नंतर महाराष्ट्र भाषेच्या संतांनी केलेल्या सेवेने औरंगजेब बादशहाच्या तळ दहा पांच लाख सैन्यासकट महाराष्ट्रांत कित्येक वर्षे पडून राज्यसत्ता व लष्करी सामर्थ्य उच्छिन्न झाले असतांनाहि, महाराष्ट्रातील लोक स्वयंस्फूर्तीने त्या संकटातून निभावून बाहेर पडले, अशा तऱ्हेचे उदाहरण न्या. मू. रानडे यांनी War Of Independence ह्या आपल्या लेखात काढले आहेत. शब्दाचें सामर्थ्य कसें सर्वव्यापी असतें याचें हें ठळक उदाहरण आहे. भाषेचा प्रभाव सूक्ष्म पद्धतीने पडत असतो; कर्त्या पुरुषाचा पराक्रम तत्काळ फलदायी होत असतो. चेदातून भाषेला घेऊ असें म्हटलें आहे; आणि ही घेऊ रोजच्या व्यवहाराला लागणारे दूध तर देतेच, पण तसेच भक्त मिळाल्यास कामघेऊहि होते. कांही कवी भाषेला कामघेऊ म्हणतात तर कांही वाणीला 'जाया' या नांवानें संबोधितात. फली या नात्याने वाणी संसार गोड करणारी असते; इतकेंच नव्हे तर वारूही 'परिवेष्टी' आहे, म्हणजे हरेक प्रकारचें गुमचें कामकाज रोजच्या रोज व प्रसंगविशेषी गुमच्या मनाप्रमाणें पार पाडून नेणारी व गुमच्याजळ बटकीप्रमाणें रावणारी गुमची शक्ति आहे, असें वाणीचें महत्त्व उपनिषदांत मांडलेले आहे. परिवेष्टी म्हणून भाषेचा उपयोग पूर्णपणे करून घ्या, होळ्यांना 'गोप्ता' म्हणजे संरक्षण करणारा गुमचा सेनानायक असा

कामकाजाला लावा, कानांता 'भावविता' म्हणजे आपल्याला मंगलकारक असें तेवढें ऐकविणारा दूत म्हणून योग्य कामगिरी सांगा, म्हणजे 'न याचयेत् इति उपनिषद्' कोगत्याहि वेळीं कोगत्याहि कामीं दीनपणानें दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहाण्याची पाळी यावयाची नाही; असा कौपीतकी उपनिषदाचा उपदेश आहे. स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांचें ह्या उपदेशांत संमेलन आहे. ह्या संमेलनाशिवाय कार्यसिद्धि होऊं शकत नाही; स्वार्थ-त्यागाची व स्वावलंबनाची दीक्षा जो ग्रंथ देऊं शकतो तो ग्रंथ त्या भाषेची आई किंवा ती माया खोळणारांचें शास्त्र आपोआपच होतो !

गीतारहस्य हें शास्त्र आहे

तत्त्वावलंबनाचा दृढनिश्चय, स्वार्थत्याग व स्वावलंबन या तीन धर्मांचा प्रसार करून ज्ञानेश्वरीनें व संत मंडळींनीं मराठी भाषेवर जे उपकार केले तेंच उपकार इंग्रजी विचार-पद्धतीच्या सान्यांत पडलेल्या आजच्या नव्या महाराष्ट्रावर व मराठी भाषेवर गीतारहस्यानें केलेले आहेत ! नव्या आणीबाणीच्या प्रसंगां हें 'संसारचें शास्त्र' मी लोकांपुढें ठेवीत आहे, असे उद्गार लोकांमध्य टिळक यांनीं गीतारहस्याच्या प्रस्तावनेत काढलेले आहेत. स्वतःच्या चारित्र्याच्या मागे असलेल्या तत्त्वांचा दृढ निश्चय आणि तीं तत्त्वे संसारांत उतरविणारी स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची दीक्षा व निष्ठा, एवढ्यापुरताच हा ग्रंथ आहे अशा तऱ्हेची टीका गीतारहस्याच्या प्रसिद्धीच्या वेळीं झाली होती. हें शास्त्र आहे म्हणजे लाखों लोकांच्या प्रेरणेची ही आई आहे, अशी कबुली त्यावेळीं देण्यांत येत नव्हती. पण गेल्या तीन चार वर्षांच्या विलक्षण नळवळीमुळे महाराष्ट्रांत हजारो लोकांनी व त्यांच्या लाखों इष्टमित्रांनी स्वार्थत्यागाच्या व स्वावलंबनाच्या व्या-हालअपेष्टा सोसल्या आणि उगीच वेदगळ्यासारखें कांहीं तरी केले असें म्हणणारांची निंदा वगैरे हाडअपेष्टांना कित्येक वर्षे सोळावी लागणार आहे,

त्या हालअपेष्टा गीतारहस्यातील उपदेशानें महाराष्ट्रांतील लाखों लोक आज गोड करून घेत आहेत. लोकमाग्य टिळक यांनीं गीतारहस्यांत कर्मयोगाचा जो सिद्धांत लोकांपुढें मांडला तोच बरोबर असून, इतर कोणीहि मला दूर छोटले तरी गीता माऊली मला दूर छोटित नाही इतकेंच नव्हे तर आई-प्रमाणें आपल्या मांडीवर डोकें घेऊन थोपटते, अशा तऱ्हेचे उद्गार महात्मा गांधी यांनीं काढले आहेत. आणीबाणीच्या प्रसंगीं लाखो लोकांना मनाची शांति देण्याचें सामर्थ्य गीतारहस्यांत आहे, ही गोष्ट चार पांच वर्षांपूर्वी काहीं विद्वानांनीं नाकबूल केली असती, पण हाताच्या कांकणाला ओरसा कशाला, या न्यायानें अवघ्या चार पांच वर्षांच्या अवधीत तो ग्रंथ शास्त्राच्या पदवीस चढलेला आहे असा आपणांस पावलोपावली अनुभव येत आहे. भाषा सूक्ष्म रीतीनें हरेक उद्योगांत व कार्यकर्त्यांना स्वतःकडे कोणतेंहि श्रेय न घेण्याच्या आईच्या पद्धतीनें कदाी मदत करीत असते, याचें हें उदाहरण आहे. संसार कर्त्या मुलांचा असतो, आईचा नसतो; पण संसाराला आईच सावरते व कार्यक्षम बनविते! अमिजात व नागर बाळायाचा उलाढालीशीं प्रत्यक्ष संबंध नसतो आणि दुसऱ्यांच्या पराक्रमाचें श्रेय प्रत्यक्ष संबंध ठेवून आपल्याकडे घेण्याचें काम अमिजात बाळग करीत नाही. तसा प्रत्यक्ष संबंध नसणें हेंच उभयतांस पुण्यकारक आहे. तथापि आईबापांकडून मिळणाऱ्या शिक्षण-संस्कारांचा उलगडा केल्याशिवाय कर्त्या मुलांच्या पराक्रमाचा उलगडा जसा करता येत नाही, त्याचप्रमाणें संकटकाळांतील पराक्रमाचें भविष्य वर्तविताना शास्त्रपदवीस चढलेल्या गीतारहस्यासारख्या ग्रंथांचें संकीर्तन करणें भाग पडतें. ज्ञानेश्वरीला आई म्हणतांना जसें संतांच्या सर्व काव्यांचें आपण संकीर्तन करतो तसेंच गीतारहस्यास शास्त्र किंवा आई म्हणून आज हाक मारतांना तत्त्वनिश्चय, स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांना प्रसविणाऱ्या सर्व आधुनिक बाळग्यांचें

आपण संकीर्तन करीत असतो. कारण हे सर्व लेखक लोककते व मार्गकते या नात्याने आपली कामगिरी बजावीत असतात. शानेश्वरांगसून आतांपर्यंत होऊन गेलेल्या कर्त्या ग्रंथकारांचें संकीर्तन केल्याशिवाय कोणाच्याहि मनास शांति प्राप्त होणार नाही !

लोककृतः पथिकृतो यजामहे ये देवांना हुतभागा इहस्थ ॥

अशा ऋचेने लोककृत व पथिकृत म्हणजे लोकांचा संग्रह करणारे व दृढनिश्चित तत्त्वांना अनुसरून लोकांना पथ किंवा मार्ग किंवा निष्ठा बांधून देणारे दीक्षाकार जे असतील त्यांचें संकीर्तन झाल्याशिवाय भारादेवाचा उत्सव कोणत्याहि काळी व कोणत्याहि स्थळी पूर्णतेस जाऊं शकत नाही.

गीतारहस्याची टांकसाळ

फलीचा काळ म्हणून पूर्वाच्या आणीदानीच्या प्रसंगांचें वर्णन करण्यांत येत असे. युरोपियन भाषांचा गेल्या तीन चारशें वर्षांचा काळ आर्थिक तत्त्वांच्या परिपोषाचा आदे. इंग्रजी भाषेचे दडपण मराठीवर पडूं लागल्यापासून मराठी भाषेच्या ज्या हालआपेच्या झाल्या व होत आहेत, त्यांची भीमांसा आर्थिक स्वरूपाची आदे; धार्मिक किंवा राजकीय स्वरूपाची तितकीशी नाही. आर्थिक स्वरूपाचे जर दडपण नवतें तर मुगलमानी अंमलाखाली जी भारा मरून गेली नाही, ती भारा भ्रष्ट इंग्रजीच्या स्वरूपांतच व तसल्या शब्दांच्या रूपाने कायम राहील, अर्थात् एक तऱ्हेचा मृत्यु मराठीला आल्यावांचून रहाणार नाही, असें अनुमान काढण्यास अवसर मिळाला नसता. या अनुमानाने उत्तर केलेल्या येदनांमून बाहेर पडण्यास दोन तीन वर्षांपूर्वी साधन नव्हतें. उप्रतच्या राजकीय उलाढालींना पुढील पांच दहा वर्षांत कोणतेहि स्वरूप प्राप्त होणे, त्या स्वरूपाची भारा मराठी भाषेचे धमिमानी या नात्याने प्रत्यक्ष व स्पष्ट

करावयाच्या तराश्रयेंचा ओव इंग्रजी भाषेकडून मराठी भाषेकडे प्रचंड वेगाने वळणार हे उघड आहे. तपस्वी दारियांना एरवी शांति कशी मिळणार! स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी पुरुष निर्माण करण्याची टांकसाळ ज्ञानेश्वरीप्रमाणे गीतारहस्याने आज महाराष्ट्रांत सुरू केली आहे. ह्या टांकसाळीतून बाहेर पडणारे पुरुष पैशाच्या मोहामुळे आपल्या स्वार्थत्यागावर अर्धवट विन्या घालून इंग्रजी भाषेकडे युरोप खंडाचा आर्थिक वर्चस्वामुळे तोंडे फिरवून बसलेले आहेत. मूळ विहिरीतच पैशाची टंचाई ह्यापुढे काही यश तरी खात्रीने रहाणारी असल्यामुळे विहिरीतून बाहेर निघणाऱ्या पोहीन्याकडे पाहून फोणत्या विद्वानाची तहान भागणार आहे! द्रव्याच्या आशेने ह्या तपस्व्यांना तोंडास पाने पुसली गेल्यावर 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत्' ह्या भगवंतांच्या ताकिदीप्रमाणे देशी भाषेच्या सैवेंत आनंद मानल्याशिवाय गत्यंतर रहाणार नाही. मराठी भाषेला सर्वस्य अर्पित करण्याची पाळी विद्वानांवर पार चोडचा अवधीत येणारी आहे. आज मराठी भाषेची जे विद्वान-गुप्ती पूजा व अर्चा करतात त्यांना 'पूजित' व 'अर्चित' ह्या दोन अवस्थांतून वर जाऊन 'अर्पित' म्हणजे सर्वस्य अर्पण करून जी स्थिति प्राप्त होते त्या स्थितीत अव्याहत सेवा करित राहण्याची तिसरी 'अवस्था' प्राप्त झाल्यावर, अत्यंत फाटकसरीच्या रचार्त नागपूर युनिव्हर्सिटीसारख्या युनिव्हर्सिटीचे कामकाज देशी भाषेतून चारविण्यास नागपूर पन्हाटचे लोक फसे समर्थ ठरणार नाहीत! असल्या कामास लायक असलेले जाटे विद्वान आजदि तुमच्या प्रांतांत भरपूर आहेत. मुंबई इलाख्यांत चोदोकरडे पसरलेली स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची वादळ आज तुमच्या वेगळी आहे. यवतमाळच्या शारदाभमाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या माझे मराभारताचे फाटसंबंधाने लेख निहिणारे श्री. माधवरावजी अणे यांचाणारसे मराठी भाषेचे अभिमानी छांस्नांदक तुम्हांस मार्ग दाखविण्यास

संबंध येत नाही ! इंग्लंडचा व हिंदुस्थानचा हल्लींचा राजकीय संबंध निरनिराळ्या स्वरूपातून यापुढे शंभर वर्षे टिको किंवा दोनशे वर्षे टिको, आर्थिक सामर्थ्याने सर्व भाषांना खाऊन टाकण्याची शक्ति इंग्रजी भाषेत यापुढे उरणार नाही. दारिद्र्याचा व पैशाच्या टंचाईचा सांप्रतचा काळ तुम्हां-आम्हांला दुःसह होणारा असला तरी पुढील निदान एक दोन निदया आर्थिक प्रश्न नीट व्यवस्थेने सुटेल्यात, केवळ पैशाच्या टंचाईमुळे, युनिव्हर्सिटीसकट सर्व शिक्षण खाते कमी जास्त प्रमाणाने देशी भाषेतील स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी सदगृहस्थांच्या हाती दिल्याशिवाय कोणत्याही प्रांतिक सरकारचा कारभार सुरक्षितपणे पार पडणार नाही, इंग्रजी भाषेत तरबेज झालेल्या विद्वानांचा खर्च देशी भाषेतील विद्वानांपेक्षा फेड्यांदि डोईजड होणारच. हा डोईजड खर्च तुम्ही-आम्ही मागणी न करता कालाच्या ओचामुळे आपोआप मरणान्या पंध्याला लागल्यावांचून रहाणार नाही, इंग्लंड आणि हिंदुस्थान ह्यांमधील संबंधाला अनुसरून सत्ताधारी इंग्रजांच्या शेजारी बसून करावयाच्या चर्चेत डोईजड खर्चाच्या इंग्रजी भाषेत प्रवीण झालेल्या देशी विद्वानांची थोडीशी सोय पैशाच्या टंचाईच्या सांप्रतच्या मनुंत देखील लागेल, नाही असे नाही, पण नुसत्या दक्षिणेवर नजर ठेवणाऱ्या संस्कृत भाषेत पंडित झालेल्या दीक्षितांची जी वजिती शानेश्वरीत व इतर संतांच्या काव्यांत आढळते, तीच दयाळी डोईजड ठरलेल्या आमच्यातील इंग्रजी पंडितांची झाल्यावांचून रहाणार नाही. अगळे डोईजड पांडित्य आर्थिक टंचाईच्या मनुंत आपल्याजवळ नांदू देणे म्हणजे एक प्रकारचा उपद्रवच गळ्यात बांधून घेण्यासारखे आहे. सत्ताधारी इंग्रजांनाही तो उपद्रव आपल्यावर नाही व देशी भाषा तर आपल्या पांडिताकडे भर राहत्यापर नाके मुरहत्यावांचून रहाणार नाही. आर्थिक टंचाईमुळे 'पदे पाळी येथे तेज' अशी रियलि हास्यावर पाडिल्यावृत्ति

करावयाच्या तपश्चर्येचा ओव इंग्रजी भाषेकडून मराठी भाषेकडे प्रचंड वेगाने वळणार हे ठपड आहे. तपस्वी दारिद्र्यांना घरची शांति फशी मिळणार! स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी पुरुष निर्माण करण्याची टांकसाळ ज्ञानेश्वरीप्रमाणे गीतारहस्याने आज महाराष्ट्रांत सुरू केली आहे. ह्या टांकसाळीतून बाहेर पडणारे पुरुष पैशाच्या मोहामुळे आपल्या स्वार्थत्यागावर अर्धवट विन्या घालून इंग्रजी भाषेकडे युरोप खंडाचा आर्थिक वर्चस्वामुळे तोंडे फिरवून बसलेले आहेत. मूळ विहिरीतच पैशाची टंचाई ह्यापुढे कांही घरे तरी खात्रीने रहाणारी असल्यामुळे विहिरीतून बाहेर निघणाऱ्या पोहोऱ्याकडे पाहून कोणत्या विद्वानाची तहान भागणार आहे! द्रव्याच्या आशेने ह्या तपस्व्यांच्या तोंडास पाने पुसली गेल्यावर 'कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्ववशोऽपि तत्' ह्या भगवंतांच्या ताकिदीप्रमाणे देशी भाषेच्या सेवेत आनंद मानल्याशिवाय गत्यंतर रहाणार नाही. मराठी भाषेला सर्वस्व अर्पित करण्याची पाळी विद्वानांवर फार थोड्या अवधीत येणारी आहे. आज मराठी भाषेची जे विद्वान-गुस्ती पूजा व अर्चा करतात त्यांना 'पूजित' व 'अर्चित' ह्या दोन अवस्थांतून वर जाऊन 'अर्पित' म्हणजे सर्वस्व अर्पण करून जी स्थिति प्राप्त होते त्या स्थितीत अव्याहत सेवा करित राहण्याची तिसरी 'अवस्था' प्राप्त झाल्यावर, अत्यंत काटकसरीच्या खर्चात नागपूर युनिव्हर्सिटीसारख्या युनिव्हर्सिटीचे कामकाज देशी भाषेतून चालविण्यास नागपूर वन्हाडचे लोक कसे समर्थ ठरणार नाहीत! असल्या कामास लायक असलेले जाहे विद्वान आजदि तुमच्या प्रांतांत भरपूर आहेत. मुंबई इलाख्यांत चोहोकडे पसरलेली स्वार्थत्यागाची व स्वावलंब्याची वायटळ आज तुमच्या येथेही आहे. यवतमाळच्या शारदाधमामाहून प्रसिद्ध होणाऱ्या माहेंत महामारताचे कालासंप्रधाने त्या लिहिणारे श्री. माधवरावजी अणे यांच्यासारखे मराठी भाषेचे अभिमानी लोकनायक तुम्हांस मार्ग दाखविण्यास

वगैरे मनोरंजनाकरितां उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाशीहि माझा संबंध वर्तमानपत्रावृत्तकाच चाळीस वर्षांचा आदे आणि अजूनहि निभवतील तितके दिवस हा संबंध मला ठेवावयाचा असल्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांत व कादंबऱ्यांत ह्या किंवा त्या पुस्तकाची अध्ययन ह्या नात्याच्या माझ्या ह्या भाषणांत मी शिफारस करणें धंदेवाईक ह्या नात्यानें योग्य होणार नाही. गेल्या चाळीस वर्षांतील मराठी भाषेतील नाटकांकडे व कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतां हिंदी, बंगाली किंवा गुजराती भाषांच्या मागें आमची मराठी भाषा बडली आहे, असें कोणासहि म्हणता येणार नाही. उद्भूत मराठी भाषा इतरांच्यापुढें एक दोन पावलें गेलेली आहे असा तज्ञांचा अभिप्राय आहे. मराठी भाषेला स्वतःचें गाणें नाही; हरिदासी गाणें काय तें मराठी भाषेंत आहे; गाण्याच्या चिन्ना कानडी प्रदेशांतून किंवा उत्तरहिंदुस्थानांतून घेतल्या पाहिजेत; ही बीस पंचवीस वर्षांपूर्वीची स्थिति पालटली असून मराठी रंगभूमीवर गाइली जाणारी पदे आज विज्ञांच्या पदवीला चढली आहेत. इतिहाससंशोधनाचें काम निरनिराळ्या संस्थांकडून सांप्रतच्या दारिद्र्याच्या दिवसांतहि चांगल्या रीतीनें चाललें असून चालू सालीं मुंबई सरकारच्या सहकार्यानें पेशवे दफ्तराचे घरेच माग प्रसिद्ध झाले असून ४५ भागांवैकी ३३ भाग बाहेर आले आहेत; चार पांच भाग लवकरच प्रसिद्ध होणारे आहेत; आणि बाकीच्या आठ भागांचें छापल्यान्यांतील कार्य पांच सात महिन्यांत पुरें होईल असा अंदाज आहे. पेन्शन घेतल्यावरहि केवळ स्वार्थत्यागाच्या बुद्धीनें ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाचें हें काम भी. सरदेसाई यांनीं आतां बहुतेक संपविल्यासारखें केलें आहे. त्या कामाकडे पाहिलें असतां भाषेच्या सेवेच्या छात्री स्वार्थत्यागाच्या अहमश्मिकेनें नोकरी संपल्यावर घरीं स्वस्थ बसवयाच्यावेळींही सर्वांना कसें पछाडलें आहे हें आरव्या ध्यानीं येईल. बडोदे संस्थानांत नोकरांत अगतांना

तयार आहेत. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ग्वाल्हेरचे अध्यक्ष आज ह्या प्रसंगी मंडपांत हजर नसले तरी स्वार्थत्यागाची व स्वावलंबनाची त्यांची मूर्ति तुम्हां आम्हां सर्वांच्या डोळ्यापुढे प्रत्यक्ष उभी आहे, निष्ठावंत व तपस्वी. या नात्याने माधवरावजी आज कारागृहांत आहेत आणि त्यांच्या ह्या तपस्येमुळे महात्मेपणांत ते तुम्हा आम्हासारख्यांच्या कल्पनेबाहेर वजनदार व कणखर ठरले आहेत. कणखर स्वार्थत्यागी लेखक नागपूर वऱ्हाडच्या बाजूस कमी नाहीत आणि मराठी भाषेसंबंधाच्या आपल्या उद्योगांत लागेल तेवढी मदत आपणांस नागपूर वऱ्हाडांतूनच मिळणारी आहे, हे तत्त्व आपल्या नजरेआड होऊं नये म्हणून ग्वाल्हेरच्या संमेलनाच्या अध्यक्षांचे आजकालचे चरित्र मी आपणापुढे ठेवले आहे. सर्व हिंदुस्थानभर घाललेल्या चळवळीचा फायदा मराठी भाषेला कसा मिळत आहे व मिळणारा आहे याचे दुसरे उदाहरण पाहिजे असल्यास मजुरांच्या दृष्टीने लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकांकडे आपण लक्ष द्यावे, अशी आपणांस माझी विनंति आहे. यादीतील पुस्तकांकडे पाहिले असतां श्री. रघुनाथशास्त्री फोकजे यांचे धर्मस्वरूपनिर्णय व दिवेकरांचे धर्ममंथन, श्री. विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृशांचा प्रश्न व श्री. माटे यांचे अस्पृष्टांचा प्रश्न ही चार पुस्तके चळवळीमुळेच पुढे आलेली आहेत. वर्तमानपत्रे व मासिके यांचे यंत्रेच जीवन चळवळीवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांच्याकडून दोनारी आजची भाषेची सेवा म्हणजे चळवळीपेच एक प्रकारचे फळ होय. तेव्हा त्यांच्या भाषेच्या सेवेसंबंधाने विस्तृतपणे विचार करणे म्हणजे भाषेच्या पटांगणातून राजकीय आपत्ताहनांत उतरण्यासारखे आहे; आणि मराठीतील वर्तमानपत्रांशी व मासिकांशी मत्सा स्वतःचा संबंध घालीत यांच्या अखत्यारी भाषेच्या संमेलनांत घालू गमनारण आणणे फेफ्फादि प्रसन्न होणार नाही. नाटके व कादंबऱ्या

वगैरे मनोरंजनाकरितां उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाशीहि माझा संबंध वर्तमानपत्राव्हातकाच चाळीस वर्षांचा आहे आणि अजूनहि निभवतील तितके दिवस हा संबंध मला ठेवावयाचा असल्यामुळे प्रसिद्ध झालेल्या नाटकांत व कादंबऱ्यांत ह्या किंवा त्या पुस्तकाची अध्यक्ष ह्या नात्याच्या माझ्या ह्या भाषणांत मी शिफारस करणें धंदेवाईक ह्या नात्यानें योग्य होणार नाही. गेल्या चाळीस वर्षांतील मराठी भाषेतील नाटकांकडे व कादंबऱ्यांकडे पाहिलें असतां-हिंदी, बंगाली किंवा गुजराथी भाषांच्या भागें आमची मराठी भाषा वडली आहे, असें कोणासहि म्हणतां येणार नाही. उच्च मराठी भाषा इतरांच्यापुढें एक दोन पावलें गेलेली आहे असा तशांचा अभिप्राय आहे. मराठी भाषेला स्वतःचें गाणें नाही; हरिदासी गाणें काय तें मराठी भाषेंत आहे; गाण्याच्या चिन्ना फानडी प्रदेशांतून किंवा उत्तरहिंदुस्थानांतून घेतल्या पाहिजेत; ही वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीची स्थिति पालटली अद्युन मराठी रंगभूमीवर गाइली जाणारी पदें आज चिन्नांच्या पदवीला चढली आहेत. इतिहाससंशोधनाचें काम निरनिराळ्या संस्थांकडून सांप्रतच्या दारिद्र्याच्या दिवसांतहि चांगल्या रीतीनें चाललें अद्युन चालू सार्ली मुंबई सरकारच्या सहकार्यानें पेशवे दफ्तराचे घरेच माग प्रसिद्ध झाले अद्युन ४५ भागांपैकी ३३ भाग बाहेर आले आहेत; चार पांच भाग लवकरच प्रसिद्ध होणारे आहेत; आणि बाकीच्या आठ भागांचें छापल्यान्यांतील कार्य पांच सात महिन्यांत पुरें होईल असा अंदाज आहे. पेन्शन घेतल्यावरहि केवळ स्वार्थत्यागाच्या बुद्धीनें ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संशोधनाचें हें काम भी. सरदेसाई यांनीं आतां बहुतेक संपविल्यासारखें केलें आहे. त्या कामाकडे पाहिलें असतां भाषेच्या सेवेच्या छात्री स्वार्थत्यागाच्या अहमश्मिकेनें नोकरी संपल्यावर परीं स्वस्थ वसावयाच्यावेळींदि सर्वांना कसें पछाडलें आहे हें आपल्या घरांनीं येईल. बटोरे संस्थानांत नोकरीत अशांना

व नोकरीचे दिवस संपल्यावरहि रा. देसाई यांनी आपली इतिहासाच्या सेवेची गोडी कायम ठेवली आहे हे त्यांना भूषणावह आहे. पेशनरांच्या मराठी भाषेच्या सेवेसंबंधाने बोलतांना ग्वालेर संस्थानातील इंग्रिनियर म्हणून काम करून पेशन घेतलेले व चालू साली वारलेले कै. माधवराव व्यंकटेश लेले यांची आठवण झाल्यावांचून रहात नाही, नोकरी करीत असतांना श्री. लेले यांना मराठी भाषेच्या सेवेचा नाद लागला व पेशन घेतल्यानंतर त्यांनी तो अव्याहत पुढे चालविला; त्यांचे राजतरंगिणीचे समग्र भाषांतर प्रसिद्ध आहे; त्याचप्रमाणे प्रमुख पर्शियन पुस्तकांची पर्शियन भाषा शिकून त्यांनी चांगली भाषांतरे केली असून, संस्कृत नाटकांवरील त्यांच्या विवेचनाप्रमाणेच भागवत पुराणाचे त्यांचे विवेचनात्मक भाषांतर सर्वांना उपयोगी पडणारे आहे.

मराठी विद्यापीठ

मराठी भाषा बोलणारे लोक दरिद्री असले तरी मराठी भाषा बिलकूल दरिद्री नाही आणि इतर देशी भाषांचे लोक पैशाच्या किंवा लोकसंख्येमुळे मिळणाऱ्या आश्रयाच्या जोरावर ग्रंथ व लेख प्रसिद्ध करण्याचे काम आमच्याहून अधिक त्वरेने आजकाल करीत असले तरी नागर भरीवपणात मराठी भाषा कोणाच्याहि मार्गे नसून कांही कांही बाबीत आमचे अनुकरण इतरांना करावे लागत आहे. ही स्थिती लक्षांत घेतली असता, सरकारमार्फत स्थापावयाच्या मराठी विद्यापीठाचा प्रश्न घसाय लावण्यास जो तो मदत फरील, त्यांत संशय रहात नाही. मुंबई इत्यख्यात स्वार्थत्यागी व स्वावलंबी लेखक पसरलेले असल्यामुळे सरकार जेथे मनात आणील तेथे मराठी विद्यापीठ गुरू करणे सरकारास मुळीच जट जाणार नाही. पुण्यास तर मराठी विद्यापीठाच्या जंगलोट्याची आयती तयारी आहे आणि

पैशाच्या टंचाईच्या काळांत मुंबईसारख्या फार खर्चाच्या रहाणीच्या शहरांत नवीन विद्यापीठाचा स्वार्थत्याग करूनहि लागणारा डोईजड खर्च करण्यास प्रांतिक सरकार पुढें येण्याचा मुळींच संभव नाही. बेताच्या खर्चाची पुण्याची राहणी असल्यामुळें नवीन उपक्रमास तेथें सोईचें होणार आदि. हजार घाराशें पानांचे ग्रंथ योग्य खर्चांत छापणें आज पुण्यास परवडतें; एखादा नवा कोश असो, किंवा ऋग्वेदासारखा जुना ग्रंथ असो, विद्यापीठाच्या नांवाला साजेसें छापण्याचें कामकाज दरिद्राच्या पैशाच्या निशवीला शेपेल येवढ्या खर्चांत मुंबईत होऊं शकणार नाही. विलष्ट कामाच्या पुस्तकांना हस्तलिखित प्रत तपासण्यास आणि छापल्यान्यांतील कामकाजांत चुका राहूं न देण्यास विद्वान स्वयंसेवकांची फार जरूरी असते. मुंबईचे छापखानें पुण्याइतकेंच सवंग व मुंबईक काम काढूं शकतात; पण वर्षानुवर्षे विद्वान स्वयंसेवकांची मुंबईसारख्या डोईजड खर्चाच्या रहाणींत मदत मिळणें व मागणें संकटाचें होऊन बसतें. मुंबई शहराहून इतर ठिकाणीं अशी अडचण नसल्यामुळें 'वैदिक संशोधन' मंडळाकडून पुण्यासच म्हणून युरोपखंडांतील आवृत्त्यांपेक्षा अधिक सरस ऋग्वेदाची आवृत्ति सांप्रत छापण्यांत येत आदि आणि भागशः प्रसिद्ध होत आदि. याईच्या प्राज्ञ पाठशाळेनें धर्मकोशाचें काम हातीं घेतलेलें आदि. स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांच्या जोरावरच हीं कामें चाललेलीं असलीं तरी कांहीं प्रमुख विद्वानांचीं बरींच वर्षे व हजारो रुपये या कामीं खर्च होणार आहेत. असलीं कामें युरोपखंडांत निरनिराळी विद्यापीठें हातीं घेत असतात. विद्वानांना त्या त्या विद्यापीठांचा मोठा आभय असतो. विद्यापीठांना साजेसीं कामें करणारे विद्वान पुण्या-मुंबईस व इतर ठिकाणीं भरपूर आहेत, पण सर्व सामग्रीचें खर्ज अमर्यादा पुण्यासारख्या शहरांतहि मराठी भाषेचें विद्यापीठ नाही. टिळक विद्यापीठ हें मराठी भाषेचें विद्यापीठ आदि खरे, पण अगळे विद्यापीठ आनीवार्गाच्या

प्रसंगीं कायद्यामुळें म्हणा किंवा इतर कारणांमुळें म्हणा बंद पडल्यावर पुन्हां घडी बसविणें दुरापास्त होय. ज्या परिस्थितीमुळें टिळक महाविद्यालयासारख्या संस्था बंद पडतात त्याच कारणांमुळें मुंबई इलाख्यांत मराठी विद्यापीठ सरकारी अनुग्रहानें सुरू होणें कांहीं वर्षें तरी दुरापास्त आहे. नागपूर-बऱ्हाडची तशी स्थिति नाही. हिंदुस्थानसरकारच्या साम्राज्यांत भूगोलाच्या दृष्टीनें नागपूर-बऱ्हाडचा प्रांत खरोखर मध्यप्रांत आहे आणि त्यामुळें लष्करी किंवा आरमारी स्वान्यांच्या व बचावाच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानसरकारच्या कारस्थानांतून ह्या प्रांतास अजीवात वगळल्यासारखें आहे. मोठ्या कारस्थानीं मुत्सद्यांना ह्या प्रांताकडे कापूस व गहू पिकविणारा प्रांत ह्या दृष्टीहून निराळ्या राजकारणानें पहाण्याची कांहीं जरूरी नाही. बड्या मुत्सद्देगिरीची दृष्ट ह्या प्रांतांतील उपक्रमांना व योग्य उद्योगांना लागू शकत नाही. अशा दृष्टीनें विचार केला असतां मराठी विद्यापीठासंबंधानें स्थानमाहात्म्याचा फायदा पुण्या-मुंबईपेशां नागपूरच्या पदरीं पडणें अधिक सोपें आहे. मराठी भाषेची सेवा आनंदानें करून नागपूर युनिव्हर्सिटींत मराठी व हिंदी भाषांना आपण मुंबई युनिव्हर्सिटीहून अधिक योग्यतेचें स्थान दिलें आहे. प्रांतिक स्वराज्यांत देशी भाषेसंबंधानें करावयाचे सरकारी उद्योग प्रयोग या दृष्टीनें नागपुरास इतर ठिकाणपेक्षा अगोदर सुरू होतील, याबद्दल वाद नाही. तत्त्वनिश्चय, स्वार्थत्याग, व स्वावलंबन यासंबंधाची ज्ञानेश्वरीपासून गीतारहस्यापर्यंतची महाराष्ट्राची परंपरा आपल्या प्रांतांत वाढीस लागलेली आहे. पैशाच्या टंचाईस गनूंत इंग्रजी भाषेचें होईजड जूं मराठी भाषेच्या मानेवर फार घेऊ वसूं शकणार नाही; अगळे स्वयंभू सवलतीचे शिष्य मराठी दृष्टेसंगतानें घाबून येत आहेत, तेव्हा पैशाच्या टंचाईचे हे दिवसच मराठी भाषेला मृत्यूचा जवळपासून सोडवून अभ्युदयाच्या मार्गास इतर ठिकाणपेक्षा अगोदर नागपुरास लागतील.

असें कां मानूं नये ? थोड्या वर्षांच्या अवधींत नागपुरच्या युनिव्हर्सिटीचें रूपांतर देशी भाषांच्या विद्यापीठांत होईल, आणि तर्षे शाळाची शुभवार्ता आज उतारवयांतहि असलेल्यांच्या कानीं परमेश्वर घालील असा मला पूर्ण भरंवसा वाटत आहे. हीच मंगलदायक हकीकत वृद्धांच्या कर्णोंना ऐकावयास मिळावी, हाच मंगलदायक सोहाळा सर्वांच्या डोळ्यांना पहातां यावा, आणि मराठी भाषेच्या सेवेत रोडकीं शरीरें केविलवाण्या स्थितीत रावविण्याची पाळी न येतां कणखर व समर्थ शरीरांनीं मराठी भाषेची सेवा करण्याची संधि सर्व तरुणांना मिळावी, अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून प्रारंभी झालेल्या शांतीच्या मंत्रांनीं अध्यक्ष या नात्याचें माझे भाषण मी संपवीत आहे.

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

खाडिलकरांची

आध्यात्मक ग्रंथमाला

(१) खाडिलकरांचा रुद्र (२) खाडिलकरांचें संध्यावंदन व पुरुषसूक्त (३) खाडिलकरांचें ऐतरेय आणि ईशावास्योपनिषद् (४) खाडिलकरांचें तैत्तिरीयोपनिषद् (५) खाडिलकरांची ॐकाराची उपासना (६) खाडिलकरांचा याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद व त्रिसुपर्णाची शिंकवणूक.

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांनी वैदिक वाङ्मयाचें सतत भक्तिपूर्वक मननचिंतन करून बरील ग्रंथ तयार केले आहेत. या सहाहि ग्रंथांत मूळ मंत्र सार्थ व सुटीप दिलेले आहेत. वैदिक शिकवण दररोजच्या संसारापासून ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्वत्र उपयुक्त कशी आहे याबद्दलचा अभिनव प्रकाश पाडणारी त्या त्या ग्रंथाबरील विस्तृत व तेजस्वी विवेचनें प्रत्येक पुस्तकांत दिलेली आहेत. त्यामुळे नित्य पाठांतरासाठी व अध्ययनमननासाठी हे ग्रंथ अत्यंत संग्राह्य असे झाले आहेत. किंमत प्रत्येकी १ रुपया.

खाडिलकरांची

आध्यात्मक ग्रंथमाला

(१) खाडिलकरांचा रुद्र (२) खाडिलकरांचे संध्यावंदन व पुरुषसूक्त (३) खाडिलकरांचे ऐतरेय आणि ईशावास्योपनिषद् (४) खाडिलकरांचे तैत्तिरीयोपनिषद् (५) खाडिलकरांची उ०काराची उपासना (६) खाडिलकरांचा याज्ञवल्क्य-मैत्रेयी संवाद व त्रिमुपर्णाची शिक्वणूक.

श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांनी वैदिक धाड्याचें सतत भक्तिपूर्वक मननचितन करून घरील ग्रंथ तयार केले आहेत. या सहाहि ग्रंथांत मूळ ग्रंथ सार्थ व सुटीप दिलेले आहेत. वैदिक शिक्वण दररोजच्या संसारापासून ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्वत्र उपयुक्त कशी आहे याबद्दलचा अभिनव प्रकाश पाटणारी त्या त्या ग्रंथावरील विस्तृत व तेजस्वी विवेचनें प्रत्येक पुस्तकांत दिलेली आहेत. त्यामुळे नित्य पाठांतरासाठी व अध्ययनमननासाठी हे ग्रंथ अत्यंत संग्राह्य असे झाले आहेत. किंमत प्रत्येकी १ रुपया.

ग्रंथ मिळण्याची ठिकाणे:—नवाकाळ ऑफिस, मुंबई नं. ४;

नित्रशाळा प्रेस, पुणे; दत्त एजन्सी, बुधवार पेठ, पुणे.